

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA 8.

ÜNNEPI KÖNYV

KERESZTES LÁSZLÓ TISZTELETÉRE

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Zaicz Gábor

és

Tuomo Lahdelma

Debrecen – Jyväskylä

2001

A DEBRECENI EGYETEM

FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK

KIADVÁNYAI

ISSN 0239-1953

Felelős kiadó: Dr. Gyóry Kálmán
Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor

A nyomdai munkálatok
a Kapitális Bt. Nyomdaüzemében készültek.

Előszó

A Folia Uralica Debreceniensia jelen kötete sorozatunk alapító szerkesztőjének, Keresztes László egyetemi tanárnak a tiszteletére készült. A FUD korábban is tisztelgett a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanaszékén működő kiemelkedő tudósok kerek születésnapján (vö. például az 1. és a 2. kötetet), a mostani kiadvány azoktól mégis jelentős módon eltér, többféle módon is.

Az *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére* a jubiláns kollégái, barátai, tisztelői, tanítványai tollából közel nyolcvan tanulmányt tartalmaz egyrészt az ünnepelttől művelt és kedvelt szakterületek: az uralisztika (valamennyi rokon nyelvcsoporthoz, illetőleg nyelv, de elsősorban a mordvin és a lapp, valamint az obi-ugor nyelvek), a magyar mint idegen nyelv, a tudománytörténet, továbbá többek között a magyar névtan, lexikológia és szöveg- és nyelvtan köréből, másrészt a rokon tudományok: az őstörténet, a történelem, a néprajz és az irodalom területéről. A dolgozatok magyar, finn, angol, német és orosz nyelvűek.

A szerkesztők minden egyes kézirat szövegén csak a legszükségesebb javításokat, változtatásokat tettek meg annak érdekében, hogy azok – a szóban forgó szerző (olykor szerzők) nyilvánvaló szándékának megfelelően – filológiai megoldásaikban, irodalomjegyzékükben lehetőség szerint következetesek legyenek, de a teljes kötet ilyen irányú egységesítésére természetesen nem gondolhattak. Mindenekelőtt a terjedelem miatt mindez alighanem akkor is áthidalhatatlan nehézséget jelentett volna, ha a dolgozatok a felkérő levelekben megadott határidőre egytől egyig szerkesztőségünk rendelkezésére állhattak volna.

E kötet összeállításában nagy segítséget kaptunk a Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézetének munkatársaitól, akiknek közreműködését ezúton is hálásan köszönjük. A javított és megszerkesztett kéziratok átnézésében Dusnoki Gergely és Tóth Valéria állt készségesen a rendelkezésünkre.

Debrecen, 2001. október 25.

A szerkesztők

Oltalmul a munka marad

*Keresztes Lászlónak, szeretettel a 60. mérföldkőnél,
s emlékéül az oslói éveknél is*

Kialkudunk magunknak olykor-olykor
egy kis idillt s ülünk elvarázsoltan.
Habzó fellegek sodródnak felettünk,
rég mesék megelevenedett
alakjai futnak egymás nyomában,
alattuk pedig smaragdzöld mezők,
bozontos erdők, hegyek, kék vizek,
aranyló, csupaüveg városok s a béke
szigetei: pirossapkás tanyák –
az egész élet villog ott a napban.

Ha ott nyargalhatnánk rajtuk: elnéznénk
ámulva mind e szépet és csodát,
de eltelnénk szomorúsággal is,
mert tudnánk: érvényét veszíti minden
nagyon hamar számunkra: ellobog
az élet s álmaink szétfoszlanak,
mint hajnali párák a partokon.

Hogy *ebbe* menekülhessünk: oltalmul
csak az marad meg, amit elvégeztünk,
amit megtettünk, elleneink dacára.
A Sorstól kicsikarni haladékot
olyképp lehet csak s élnünk is csak addig,
amíg munkánkba tudunk kapaszkodni,
s alkotni maradnak még terveink.

Oslo, 2001. július

Sulyok Vince

LÁSZLÓ KERESZTES
SEXAGINTA ANNORUM
DIE XI MENSIS NOVEMBRIS
A. MMI

Tabula gratulatoria

Agyagási Klára (Debrecen)
Ahlqvist, Arja (Helsinki)
Alhoniemi, Alho (Turku)
Bakró-Nagy Marianne (Budapest/Szeged)
Bartens, Raija (Helsinki)
Bartens, Hans-Herman (Göttingen)
Bartha Elek (Debrecen)
Bene Anna (Oslo)
Bereczki Gábor (Budapest/Koonga)
Bíró-Sey Katalin (Budapest)
Boda I. Károly (Debrecen)
Borka László (Oslo)
Csepregi Márta (Helsinki/Budapest)
Csúcs Sándor (Budapest/Piliscsaba)
De-Bie Kerékjártó Ágnes (Groningen)
Dobi Edit (Debrecen)
Domokos Johanna (Berlin)
Dugántsy Mária (Uppsala)
Dusnoki Gergely (Debrecen)
Fejes László (Budapest)
Fodor István (Budapest)
Futaky István (Göttingen)
Gacek Valéria & Mihály (Høvik)
Gál Attila (Debrecen)
B. Gergely Piroska (Miskolc)
Gheno, Danilo (Padova)
Grábner Pál & Éva (Oslo)
Grünthal, Riho (Helsinki)
Guszkova, Antonyina (Moszkva)
Halmesvirta, Anssi (Jyväskylä)
Hlavacska Edit (Debrecen)
Hoffmann István (Debrecen)
Honti László (Padova/Budapest)
Jyväskylän yliopiston Hungarologia projekti (Jyväskylä)
Kis Tamás (Debrecen)

Kiss Antal (Debrecen)
Kniivilä, Irmeli (Tampere)
Koivisto, Jouko (Jyväskylä)
Kornyáné Szoboszlay Ágnes (Debrecen)
Koski, Heikki (Helsinki)
Körtvély Erika (Szeged)
Kulonen, Ulla-Maija (Helsinki)
Künnap, Ago (Tartu)
Laakso, Johanna (Bécs)
Lahdelma, Tuomo (Jyväskylä)
Laihonen, Petteri (Jyväskylä)
Larsson, Lars-Gunnar (Uppsala)
Launonen, Hannu (Helsinki)
Lähde, Sanna (Debrecen)
Lehto, Pirkko (Oulu)
Leiwo, Matti (Jyväskylä)
Leskinen, Heikki & Pirkko (Jyväskylä)
Leskinen, Juha & Hangaslammi, Tiina (Jyväskylä)
Lovén, Jaakko & Hellevi (Jyväskylä)
Mantila, Harri & Meeri (Oulu)
Máté József (Debrecen)
Maticsák Sándor (Debrecen)
McRobbie-Utasi, Zita (Burnaby/Vancouver)
Mielikäinen, Aila (Jyväskylä)
A. Molnár Ferenc (Debrecen)
Motorkina, Szvetlana (Szeged/Szaranszk)
Nagy Mária Lucia (Oslo)
Nyssönen, Heino (Jyväskylä)
Oszkó Beatrix (Budapest)
Pasztercsák Ágnes (Debrecen)
Porkoláb Judit (Debrecen)
Porkoláb Péter (Jyväskylä)
Pöykkö, Kaarina & Kalevi (Jyväskylä)
Pražák, Richárd (Brno)
Pulkinen, Paavo (Jyväskylä)
Rác Anita (Debrecen)

Rédei Károly (Bécs)
Révay Valéria (Nyíregyháza)
Riese, Timothy (Bécs)
Riikonen, H. K. (Helsinki)
Saarinen, Sirkka (Turku)
Salamon Ágnes (Debrecen)
Sárfi István (Oslo)
Siipola Liisa & Matti (Jyväskylä)
Sipos Mária (Budapest)
Sipőcz Katalin (Szeged)
Sovelius-Sovio, Eero (Jyväskylä)
Söder, Torbjörn (Uppsala)
Suhonen, Seppo (Helsinki)
Sulkala, Helena (Oulu)
Sulyok Vince & Éva (Oslo)
Suomalais-ugrilainen seura (Helsinki)
Szabó Ágnes (Jyväskylä)
Szabó Edina (Debrecen)
B. Székely Gábor (Pécs)
Szij Enikő (Budapest)
Szikszainé Nagy Irma (Debrecen)
Takács Judit (Debrecen)
Tamás Ildikó (Budapest)
Tangstrøm Magda (Oslo)
Tarvainen, Anna (Helsinki)
Teres Ágoston (Oslo)
Tervonen, Viljo (Helsinki)
Thomka Beáta (Pécs)
Torstila, Pertti (Helsinki)
Tóth Valéria (Debrecen)
Tveite, Tor (Oslo)
Tverdota György (Budapest)
Ujváry Zoltán (Debrecen)
Vainio, Matti (Jyväskylä)
H. Varga Márta (Budapest)
Várnai Judit Szilvia (Debrecen)
Voigt Vilmos (Budapest)
Zaicz Gábor (Piliscsaba)

Köszöntjük a jubiláló Keresztes Lászlót!

HONTI László

Zavarba jöttem, amikor ezen ünnepi kiadvány szerkesztői felkértek, hogy a kollégák és a barátok nevében köszöntsem a 60. életévét betöltő Keresztes Lászlót, akiben e kötet szerzői barátukat, tanárukat, kollégájukat tisztelhetik. Zavarba jöttem, mert a kb. 35 éves ismeretségünk emberi léptékkal mérve nem kevés idő ugyan, de olyan észrevétlenül múltak a napok, az évek egymás után, hogy csak a felkérés hallatán eszméltem rá, milyen régóta ismerjük egymást. Bizony rá kellett jönnöm arra is, hogy már rég nem vagyunk ugyanazok, akik hajdan, diákkorukban ismerkedtek meg.

Talán 1965-ben vagy 1966-ban mi, a budapesti Finnugor Tanszék akkori diákjai Bereczki Gábor tanár úr vezényletével kirándultunk Debrecenbe, hogy meglátogassuk az ottani testvérintézményt és hallgatóit. A debreceni pályaudvaron egy vékonydongájú, magas legény is megjelent, az akkor már egyetemi tanulmányai befejezéséhez közeledő Keresztes László. Kedves közvetlenséggel kalauzolt bennünket, mintha már régi, meghitt ismerősök, barátok lettünk volna. Bizonyára nem véletlen, hogy az egyetemen minket fogadó két professzoron, Kálmán Bélán és Papp Istvánon kívül Laci őrződött meg élesen az emlékezetemben azon helybeliek közül, akikkel akkor összejöttünk. Ez a kép bizonyos értelemben állókép maradt a számomra: az elmúlt évek ugyan őt is átformálták némiképpen, tekintélyesebb külsőt öltött, de csendes humora, nevetésre ingerlő öniróniája mitssem változott.

Következő találkozásunkra 1967 nyarán a tamperei nyári egyetemen került sor. Laci akkorra már diplomás úriember volt, aki szívesen "vegyült" az ELTE ugyancsak ott tanuló finnugor szakosaival: Korenchy Évával, Szíj Enikővel, Zaicz Gáborral és e sorok írójával. (Vajon minek volt köszönhető,

hogy mindhárom egyetem első egy-két finnugor szakos évfolyamából többünknek is sikerült tudományos pályára kerülnünk, míg a későbbi évfolyamok diákjairól ez aligha mondható el?...))

A későbbiekben is sokszor találkoztunk, hol szakmai rendezvényeken, hol pedig csak a kellemes együttlét végett jöttünk össze egy kis poharazgatásra. Pályánk azonban az egymáshoz viszonylag közeli Debrecenből és Budapestről más-más égtáj felé vezetett minket: ő Fennoskandiában töltött el több részletben is hosszú éveket, én a hajdani kalandozók nyomdokába szegődtem, de olykor azért itthon is, külföldön is összefutottunk.

A személyes emlékeknél fontosabb azonban, hogy dióhéjban felelevenítsem a jubiláns életpályáját, röviden számot adjak tudományos ténykedéséről. Mielőtt azonban az eltelt negyedfél évtizedben kifejtett munkásságáról szólnék, az ilyen megemlékezés műfajához illő módon felsorolom a száraz életrajzi adatokat.

1941. november 11-én született Kisvárdán, ahol alsó- és középfokú tanulmányait végezte. 1959-től a Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója lett. A következő kulcsfontosságú dátum a diplomázás éve, amelyből a jubilánsnak kettő is jutott: 1964-ben avatták magyarszakos tanárrá, majd 1966-ban a finnugor nyelvészet előadójaként is diplomázott (megjegyzem, mindig csodáltam a hajdani bürokraták találékony-ságát, miképpen ötölhették ki ezt a fura megnevezést számunkra; ennek köszönhettem, hogy az 1970-es években személyi igazolványom cseréjekor a rendőrségi alkalmazott mindenáron "eladó"-t akart bejegyezni az új igazolványba, mondván, eladói végzettség van, de előadói nincs...; némi vita után meghozta megfellebbezhetetlen döntését, amelynek eredményeképpen ma is csak "okl. középiskolai tanár" virít az illető okmányban). Egyetemistaként ő is részesülhetett abban a kiváltságban, hogy egy tanévet (1962-1963) ösztöndíjasként Finnországban töltsön, amellyel megalapozta finntudását. Már 1964-ben alkalmazták a debreceni Finnugor Tanszéken, amely mindvégig megmaradt számára "honi kikötő"-nek, bár olykor évekre is messzire "hajózott". 1964-től 1999-ig végigjárta az egyetemi oktatói ranglétra minden fo-

kát Debrecenben, közben az egyetem 1988-ban megbízta a tanszék munkájának irányításával, docensi minőségben.

Egész pályájának, sorsának döntő fontosságú eseménye volt, hogy 1969 és 1975 között a Helsinki Egyetem magyar lektoraként dolgozhatott, amely évek az oktatáson kívül a szakmai ismeretek gyarapítását és a kivételesen magas szintű finn nyelvtudás megszerzését is jelentették. A szerencse mellészegődött, mert néhány év múlva ismét Suomiba utazhatott hosszabb időre: a Jyväskyläi Egyetem is meghívta az 1981-1984-es időszakra a magyar lektori teendőik ellátására. Külföldi ténykedésének csúcspontja az 1994-1999-es időszak, amikor az Oslói Egyetem finnugor nyelvészeti professzora volt. Norvégiai tartózkodásának utolsó tanévében saját egyeteme, a KLTE tanszékének vezetője is volt vendégprofesszori (!) minőségben.

Keresztes László az eltelt évtizedek folyamán sokrétű tevékenységet fejtett ki. Magyar lektorként főleg magyar nyelvet, nyelvészetet és irodalmat tanított, finnugrista minőségében, tehát Debrecenben és Oslóban természetesen elsősorban finnugor nyelvészetet. Több, magyarul jól beszélő finnről derült ki, hogy ő volt a tanáruk, és dicsérőleg szóltak róla mint tanárról és mint emberről egyaránt. Nyelvtanári kvalitásait dicsérik nyelvkönyvei is, az *Unkarin kieli* (1974), a társszerzős *Finn nyelvkönyv* (1979¹, 1980²); részben más kollégákkal együttműködve ugyanilyen címen újabb, terjedelmesebb nyelvkönyvet írt (1. rész: 1985¹, 1987², 1995³; 2. rész: 1990); a *Hungarolingua* sorozatban magyar, angol, német, finn, észt, olasz és francia nyelven jelentetett meg gyakorlati magyar nyelvtant külföldiek számára, a finn televízióban magyar nyelvtanfolyamot vezetett. Több alkalommal járt mordvin rokonaink földjén, ahol nyelvi anyagot is gyűjtött, amelyet a mordvin tárgyas ragozás kialakulását taglaló akadémiai doktori értekezésében is hasznosított.

Kutatóként – a magyaron és a finnen kívül – az obi-ugor nyelvekkel, a lappal és különösen alaposan a mordvinnal foglalkozott mind történeti, mind leíró szempontból. Az obi-ugor nyelvek szolgáltatták bölcsészdoktori értekezésének témáját (1967), a mordvin rejtelveinek vizsgálata volt mind kandidátusi (1984), mind doktori értekezésének (1998) tárgya; a legelsőket a Nyelvtudományi Közleményekben tette közzé, az utób-

bi két értekezés pedig könyvalakban jelent meg. 1995-ben habilitált a Jyväskyläi Egyetemen, majd a szegedi JATE-n is. Mordvinisztikai tevékenységének egyik gyümölcse a mordvin nyelvjárások bemutató chrestomathia (ld. műveinek bibliográfiáját). Számos tanulmányt publikált a felsorolt nyelvek és az uráli alapnyelv problémáiról, recenziókat írt, a nagyközöniséget tájékoztatta napi- és hetilapokban a nyelvrokonokról és kultúrájukról. A finnugor népek irodalmának is lelkes népszerűsítője: finn műveket fordított magyarra, lapp irodalmi antológia anyagát állította össze, és elkészítette a szövegek nyersfordítását.

Számos szakmai rendezvény (kongresszus, szimpózium stb.) résztvevője volt, sokfelé tartott vendégelőadásokat. Itthon és külföldön egyaránt felkérték különféle minősítési eljárásokban való részvételre.

Tudományszervezőként is beírta nevét diszciplínánk történetébe: az 1990-ben Debrecenben megrendezett VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus főtitkára volt, vagyis *de facto* az ő irányításával hozta létre lelkes és hozzáértő munkatársi gárdája a gigantikus szakmai találkozót. Utána példás gyorsasággal jelentették meg a kongresszusi előadások köteteit is. Szerkesztői munkáját dicséri az 1989-ben útjára bocsátott sorozat, a *Folia Uralica Debreceniensia* is, amely már a szakma által számon tartott publikációs fórumok közé tartozik. Az utóbbi években pedig a legrégebbi finnugrisztikai folyóirat, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztésében vesz részt.

Munkásságát sokféle formában ismerték el a "honi kikötőn" kívül (ahol inkább kellemetlenkedésekben volt része): 1980-ban miniszteri dicséretet kapott kiváló munkájáért, 1986-ban a Nyelvtudományi Társaság Fokos-díjjal tüntette ki, 1993-ban a mordvin nyelvtudományi társaság, a Vajgel' (Oroszország, Mordvínföld) és a Finnugor Társaság (Finnország) tiszteleti tagjává választotta, 1995-ben a finn állam a Fehér Rózsa Lovagrend keresztjével tüntette ki, 1998-ban az Uppsalai Egyetem (Svédország) díszdoktorává fogadta. Az is az elismerés jele, hogy 1995-ben a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok bizottsága meghívta tagjai közé, 1996-tól pedig a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság végrehajtó bizottságát erősíti. Ezenkívül tagja volt több hazai szakmai bizottságnak is (ezek felsorolásától talán eltekinthetnek). Úgy vélem azon-

ban, ezeknél a semmiképpen sem lebecsülendő hivatalos elismeréseknél sokkal többet ér a kollégái részéről megnyilvánuló nagyrabecsülés.

Tudományos publikációinak (önálló köteteinek, tanulmányainak és recenzióinak) száma bőven meghaladja a százat, több tucatra tehető a nem szakmai fórumokban megjelent írásainak mennyisége is.

A szorgos szakmai tevékenység sok utazással járt együtt, melyek révén új kapcsolatokat alakított ki, a meglévőket ápolta. Sok barátja, ismerőse van szerte a világban. Közülük számosan megfordultak Keresztesék debreceni otthonában vagy valamelyik külföldi szállásán is, ahol Laci és felesége, Baba gondoskodtak arról, hogy az együttlét kellemes emlék maradjon. A vele töltött órák adtak alkalmat arra, hogy szidjuk a magyar focit vagy a - szerencsére a mára már csak átkos emlékké halványodó - "létező szocializmust". De ilyenkor beszéltük meg szakmai problémáinkat, tudományágunk legtöbbszörre nem túl rózsás hazai helyzetét is. Az utóbbi években olykor azt hallottam tőle, hogy belefáradt a sokszor értelmetlennek tűnő küzdelembe, s egyre gyakrabban emlegette, amint lehet, visszavonul. Talán csak a pillanatnyi rossz hangulat mondatta ezt vele. Remélem, még sokszor jövünk össze a fehér asztal mellett és szakmai rendezvényeken, hogy ezután is vitatkozhatunk négy szemközt és nyilvánosan a minket kölcsönösen foglalkoztató nyelvészeti kérdésekről is. Bizton állíthatom, ugyanezt várja tőle többi barátja, kollégája is. A hazai finnugrisztika sem nélkülözheti a debreceni tanszék tudományos oktatói és kutatói tevékenységét, amelyben Keresztes Lászlónak kulcsszerepe van, és rövid távon ez nem is lesz másképpen.

Úgy vélem, e köszöntő szavak után azokat illeti meg a szó (az írott szó), akiknek nevében tisztetem volt e kötetet bevezetni. Kívánom, hogy Laci barátunk találjon ezen ünnepi kiadványban legalább annyi örömet, amennyit a szerzők számára jelentett őt írásukkal üdvözölhetni. A szakma művelőinek megbecsülését szimbolizáló kötet úgy vonulhat be a magán- és intézeti könyvtárak polcára, hogy a jubiléus benne közölt publikációs jegyzéke (a jövőben) még jelentősen bővülni fog, különösen a gyakran idézett mordvinisztikai munkák sora lesz hosszabb.

Kedves Laci, ehhez kívánok mindannyiunk nevében további derűs és lankadatlan munkás éveket! Isten éltesen, míg a következő 60 év végén újra ünnepelhetünk!

Keresztes László
tudományos és publicisztikai munkássága

1964

– Egy év Finnországban. In: Egyetemi Élet 1964. III. 27.

1965

– Kálmán Keresztes: Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ETE- and Hungarian EL- 'fore'. In: Nyelvtudományi Közlemények 67: 404–406.

– Körülbelül. In: Hajdú-Bihari Napló 1965. V. 23.

– Fél cipő – félcipő. In: Hajdú-Bihari Napló 1965. XI. 7.

1966

– Pertti Virtaranta: Suomen kansa muistelelee. In: Magyar Nyelvjárások 12: 164–165.

– Nemzetközi nyelvészkonferencia. In: Egyetemi Élet 1966. IX. 22.

1967

– Terho Itkonen: Proto-finnic Final Consonants. In: Magyar Nyelvjárások 13: 129–133.

– A beszélést és gondolkodást jelentő igék az obi-ugor nyelvekben. In: Nyelvtudományi Közlemények 69: 245–282.

– Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. In: Hajdú-Bihari Napló 1967. X. 29.

– Toivo Pekkanen: Emberek (fordítás). In: Észak-Magyarország 1967. IV. 26.

1968

– Viljo Kojo: Az utolsó napkelte (fordítás). In: Észak-Magyarország 1968. I. 21.

– Olli: Vakondirtás (fordítás). In: Szövetkezeti Élet 1968. II. 23.

1969

- Finnország – a repülőgép ablakából. In: Déli Hírlap 1969. X. 1.
- Milyen nyelven írták a finn himnuszot? In: Déli Hírlap 1969. XI. 25.
- Hyvää joulua! Finn karácsony. In: Déli Hírlap 1969. XII. 24.
- Unkarilaisten nimien ääntämisestä II. In: Suomi-Unkari 1969/6: 24–27.

1970

- A magyar határozórendszer oktatásáról Finnországban. In: Magyartanítás külföldön II. Művelődésügyi Minisztérium. Budapest, 1970. 111–113.
- Ilse Lehiste: Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian. In: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 20: 220–224.
- Zur Entwicklung des mordwinischen Konsonantensystems. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Teesid I. Tallinn, 1970. 110.
- Lukijalle (előszó Illyés Gyula: Puszták népe című műve finn kiadásához). Hämeenlinna, 1970. I–VII.
- Helsinki Európa legtisztább városa. In: Déli Hírlap 1970. II. 17.
- A finnek szeretik a könyveket. In: Déli Hírlap 1970. III. 3.
- A lappok mint turista-látványosság. In: Déli Hírlap 1970. III. 24.
- Szauna a parlamentben. In: Déli Hírlap 1970. IV. 1.

1971

- A mordvin mássalhangzórendszer kialakulása. In: Magyar Nyelvjárások 17: 51–60.
- Käsi- ja oppikirja unkarin kielen historiasta. István Papp: Unkarin kielen historia. In: Virittäjä 75: 333–335.

1972

- Eero Kiviniemi: Suomen partisiippinimistöä. Ensimmäisen partisiipin sisältävät henkilö- ja paikkanimet. In: Magyar Nyelvjárások 18: 159–163.
- Über das Vokalsystem des Jukonda Dialekts im Wogulischen. In: Finnisch-ugrische Forschungen 39: 277–294. (Klly.: Commentationes Instituti Fenno-Ugrici “Suomen Suku” XXXV)

1973

- Vogulin Jukondan (Ala-Kondan) murteen konsonanttijärjestelmästä. In: Journal de la Société Finno-Ougrienne 72: 167–174.

1974

- **Unkarin kieli.** Suomen Kirjallisuuden Seura, Helsinki–Pieksämäki, 1974. 180 l. — *Ism.* Zaicz Gábor: Nyelvtudományi Közlemények 78 (1976): 193–197; Ádám T. Szabó: Uralica 3 (1975): 113–115.
- Sándor Petőfi. In: Petőfiä suomeksi. Toim. Aulis J. Joki–Hannu Launonen–László Keresztes. Publicationes Instituti Hungarici Universitatis Helsinkiensis 3. Helsinki, 1974. 4–7.

1975

- Aus Geschichte und Gegenwart der ungarischen Sprache. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza; Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története és Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. In: Finnisch-ugrische Forschungen 41: 167–176.
- Dezső Pais 1886–1973. In: Finnisch-ugrische Forschungen 41: 342–345.
- Mordvan konsonantiston kehitys. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Tallinn, 1975. 504–509.
- Kuusi vuotta unkarin kielen lehtorina Suomessa. In: Suomi-Unkari 1975/12: 20–22.

1977

- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Red. von János Gulya und László Honti. In: Nyelvtudományi Közlemények 79: 429–430.

1978

- Az etimológia elmélete és módszere. Szerk.: Benkő Loránd és K. Sal Éva. In: Nyelvtudományi Közlemények 80: 408–410.
- Egy boldog ember Finnországból. (Színházi jegyzet a “Hetven év a sarkcsillag alatt” című monodrámá kapcsán.) In: Hajdú-Bihari Napló 1978. II. 25.
- FEB-tanfolyamszervezés. [Varga Katalinnal közösen.] In: A FEB-táborok munkája. Szeged, 1978. 43–64.

1979

- **Finn nyelvkönyv.** [Outi Karanko-Pappal és Maria Vilkunával közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 231 l.
- A debreceni önálló “Finnugor Nyelvtudományi Tanszék” (1952–1977). In: Magyar Nyelvjárások 22: 95–105. = In: Jakab László–Keresztes László: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. A Debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 51. sz. Debrecen, 1979. 26 l.

- Honti László: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. In: *Études Finno-Ougriennes* 13: 267–268.
- Az önálló Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 25 éve (1952–1977). In: *A KLTE évkönyve. 1977–78. tanév. Debrecen, 1979.* 71–79.
- A finnugor népek népművészete (hangosított diasorozat). KLTE Oktatástechnikai Központ, Debrecen, 1979. 40 l. + 112 dia + 60' és 100' kazetta.

1980

- **Finn nyelvkönyv.** (2., változatlan utánnomlás.) [Outi Karanko-Pappal és Maria Vilkunával közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 231 l.
- Az accusativusrag allomorfjai az idegen ajkúak szemszögéből. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 475–479.
- Numeruszeichen und Wortarten in den uralischen Sprachen. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Turku, 1980.* 31.
- Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 3–8. Lieferung. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 386–390.
- [Magyar értelmezések] Michael Branch–Antero Niemikorpi–Pauli Saukkonen: *A Student's Glossary of Finnish c. munkában.* WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva, 1980. 378 l.
- Lappok (számik). In: *Alföld* 1980/8: 87–88.
- Finnugor kongresszus Turkuban. In: *Egyetemi Élet* 1980. X. 13.
- Ösvény ősköltészetünk forrásaihoz. In: *Hajdú-Bihari Napló* 1980. XII. 25.

1981

- Lexica Fennica. In: *Magyar Nyelv* 67: 101–106.
- Numerustunnukset ja sanaluokat uralilaisissa kielissä. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI. Turku, 1981.* 139–145.
- *Études Finno-Ougriennes* XIV. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 83: 191–193.
- Andrásyné Kövesi Magda 70 éves. In: *Magyar Nyelvjárások* 23: 3–9.

1982

- **Intensiivinen unkarin kurssi.** Jyväskylä, 1982. 47 + 10 l.
- Passiivin asema suomen kieliopissa. In: *X kielitieteen päivät.* Jyväskylä, 1982. 3.
- Balladin Shakespeare: János Arany 1817–1882. In: *Keskisuomalainen* 1982. III. 17.

- Ruotsin saamelaisten lyriikka. In: Symposiumi 82. Jyväskylä, 1982. 129–130.
- Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 9. Lieferung. In: Nyelvtudományi Közlemények 84: 287–288.

1983

- **Jó napot! Yleisradion opetusohjelmat.** Helsinki, 1983. 56 l. + 5 kazetta. — *Ism.* Szabó T. Ádám: Magyar Nemzet 1983. VIII. 5.
- **Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet.** Fordította: Bede Anna, válogatta, szerkesztette, a nyersfordításokat készítette és a jegyzeteket írta: Keresztes László. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. 559 l. – A számi (lapp) költészet. 507–521. – Az énekesek, gyűjtők és költők életrajzi adatai, a versek forrásjegyzéke. 523–534. – Jegyzetek. 535–544. — *Ism.* Tarján Tamás: Népszabadság 1983. IV. 12.; Szederkényi Ervin: Dunántúli Napló 1983. V. 14.; Kiss Dénes: Népszava 1983. VII. 24.
- Magyar anyag Helsinkiben a finn hangarchívumban. In: Magyar Nyelvjárások 25: 121–126.
- Vilkas Unkarin harrastus Suomessa. Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Toim. Viljo Tervonen ja Irene Wichmann. In: Yli rajojen. Tapio Peltolan juhla kirja 30. 3. 1983. Teema ry:n kirjallisuusiirien julkaisuja n:o 2. Tampere 1983. 1–4.

1984

- **A mordvin mássalhangzó-rendszer kialakulása.** Kandidátusi értekezés tézisei. Jyväskylä, 1984. 23 l. – 2., javított változat: Jyväskylä–Debrecen, 1984. 23 l.
- Számi (lapp) költészet Svédországban. Filológiai Közöny 28 (1982/4): 528–539.
- The phonological role of consonant-sequences and long (geminate) consonants in the Vogul Yukonda dialect. In: Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Hrsg. von Péter Hajdú und László Honti. Bibliotheca Uralica 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 81–86.
- Palatalizáció és megőrző tendencia a mordvinban. In: Nyelvtudományi Közlemények 85: 361–368.
- Über eine morphonologische Erscheinung im Mordwinischen. In: Dritte Tagung für uralische Phonologie. 28. Juni–1. Juli 1984 in Eisenstadt. Programm. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien. 24.

1985

- **Finn nyelvkönyv.** (2. [= 3.], változatlan utánnomás.) [Outi Karanko-Pappal és Maria Vilkunával közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 231 l.
- **Finn nyelvkönyv [1.] kezdőknek és középhaladóknak.** [Outi Karanko-Pappal és Irmeli Kniivilävel közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 401 l. + 2 kazetta. (Tanuljunk nyelveket!)
- **Mordvin szövegek (erza).** Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1985. 34 l.
- X. Паасонен и классификация мордовских диалектов. In: Nyelvtudományi Közlemények 87 [= 86]: 357–365.
- H. Paasonen und die Klassifikation der mordwinischen Dialekte. In: *Materialü VI Mexdunarodnogo kongreóóa finno-ugrovedov* [= CIFU-6]. Тезисы II. Öüktüvkar, 1985. 9.
- Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte des Mordwinischen. In: *Dialectologia Uralica*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaiica. Band 20. Wiesbaden, 1985. 173–185.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne: Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen. In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 253–257.
- Honti László: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 299–302.
- Baráti rokonság. In: *Magyar Ifjúság* 1985. II. 22. Kulturális melléklet 28–29.

1986

- **Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial.** *Studia Uralo-Altaiica* 26. Szeged, 1986. 212 l. — *Ism.* Gy. Décsy: *Ural-Altäische Jahrbücher* 59 (1987): 170.
- **Jó napot! Yleisradion opetusohjelmat.** 2. kiadás. Helsinki, 1983. 256 l.
- **Finn nyelv. A gimnáziumi nevelés és oktatás terve.** Művelődésügyi Minisztérium, Budapest, 1986. 20 l.
- Die Stellung des Mordvinischen in der finnisch-volgaischen Einheit. In: *Festschrift für István Futaky*. Finnisch-ugrische Mitteilungen 10: 189–201.

1987

- **Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I.** *Studia Uralo-Altaiica* 27. Szeged, 1987. 244 l. — *Ism.* T. Itkonen: *Virittäjä* 91 (1987): 404–412; Gy. D[écsy]: *Ural-Altäische Jahrbücher* 60 (1988): 221; U. Kulonen-Korhonen: *Finnisch-ugrische Forschungen* 48 (1988): 298–303; A. Alhoniemi: *Ural-Altäische Jahrbücher*. Neue Folge 8 (1988): 243–247; Karin Hell: *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 12/13 (1988/89): 229–235.

- **Finn nyelvkönyv [1.] kezdőknek és középhaladóknak.** (2. kiadás.) [Outi Karanko Pappal és Irmeli Kniiivilävel közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 401 l. (Tanuljunk nyelveket!)
- М. А. Келин–М. В. Мосин–Д. В. Цыганкин: Мокшень кялень нюръхкяня этимологическый словарь. In: Nyelvtudományi Közlemények 88: 320–321.
- Über eine morphonologische Erscheinung im Mordwinischen. In: Studien zur Phonologie und Morphonologie der uralischen Sprachen. Studia Uralica. Band 4. Wien, 1987. 234–239.

1988

- A mordvin nyelvjárási $\check{c} \sim \check{s}$ megfelelésről. In: Uralisztikai Tanulmányok 2. (Bereczki Emlékkönyv) Budapest, 1988. 207–213.
- Mordvalaista kielitieteen tutkimusta. Virittäjä 92: 184–188.
- A finnugor népek népművészete és népzeneje. Hangosított diasorozat. KLTE Oktatástechnikai Központ, Debrecen, 1988. 56 l. + 118 dia + 2x60' kazetta.

1989

- Pápay József osztják hagyatéka (Próbafüzet). Közzéteszi: Vértes Edit. Bibliotheca Pápayensis I. In: Folia Uralica Debreceniensia 1: 127–128.
- Papp István–Jakab László: Magyar–finn szótár. In: Folia Uralica Debreceniensia 1: 129–131.
- A magyar határozórendszer oktatásáról Finnországban. In: Hungarológiai Ismerettár 1. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1989. 227–229.
- Morphonologische Aspekte in der Klassifizierung der mordvinischen Dialekte. In: Internationales Symposium “Uralische Phonologie” in Hamburg, 4.–8. September 1989. 105.

1990

- **Finn nyelvkönyv [2.] haladóknak.** [Outi Karanko-Pappal és Irmeli Kniiivilävel közösen.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 428 l. (Tanuljunk nyelveket!)
- **Chrestomathia Morduinica.** Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. 204 l.
- Finnugor Nyelvtudományi Tanszék (1952). In: Jakab László–Keresztes László: A debreceni magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékek története (1914–1990). A Debreceni KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 55. sz. Debrecen, 1990. 26–40.

- X. Паасонен и классификация мордовских диалектов. In: *Materialü VI Mehdunarodnogo kongreóóá finno-ugrovedov [= CIFU–6] Tom 2. Моókva*, 1990. 94–96.
- Az őshaza közelében. Magyarország 1990. aug. 10. 27.

1991

- Zur Lappologie in Ungarn. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eótvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XIX.* Budapest, 1988. [1991] 167–172.
- Исследования венгерских ученых о мордовских языках. In: *Вестник Мордовского университета. Саранск.* 1991/1. 29–31. = *Trudü Mor-dovóóóóo Nauqno-lóóledovatelyóóóóo Inóóituta Ázüka, Lite-raturü, lóótorii i Ékonomiki. Вып. 105. Саранск*, 77–83.
- A finn-permi ág szétválásának kronológiai kérdései. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 81–86.
- Klemm Antal mordvinisztikai munkássága. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány témaköréből.* Szerk.: Kiss Jenó és Szüts László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 346–349.
- A VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (Congressus Internationalis Fen-no-Ugristarum–7). In: *Csokonai Kalendárium 1991/1992.* Debrecen, 1991. 291–293.
- Berichte. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 2: 211–217.

1992

- **Finn nyelvkönyv.** (4. változatlan utánnyomás.) [Outi Karanko-Pappal és Maria Vilkunával közösen.] Tankönyvkiadó. Budapest, 1992. 231 l.
- Gyakorlati magyar nyelvtan. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen, 1992. 142 l.
- **A Practical Hungarian Grammar.** Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1992. 173 l.
- **Praktische ungarische Grammatik.** Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1992. 172 l.
- Morfológiai szempontok a mordvin nyelvjárások osztályozásában In: *Ré-dei-Festschrift.* Wien–Budapest, 1992. 255–261.

1993

- **Finn nyelvkönyv.** (5., változatlan utánnomás.) [Outi Karanko–Pappal és Maria Vilkunával közösen.] Tankönyvkiadó. Budapest, 1992. 231 l.
- Budenz József mordvinisztikai munkássága. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. III. Budapest–Szeged, 1993. 1328–1332.
- Új magánhangzó-fonémák a magyarban? In: *Hungarologische Beiträge* 1: 45–51.
- Kálmán Béla nyolcvanéves. In: *Magyar Nyelvjárások* 31: 3–4.
- Két színes könyv a karjalaiakról. Helmi ja Pertti Virtaranta: Kauas läksit karjalainen. Pertti Virtaranta: Suru virret suuhun tuopi. In: *Magyar Nyelvjárások* 31: 154–156.
- Bárczi Géza. *Magyar Katolikus Lexikon* I: 610–611.

1994

- The Determinative Conjugation in the Finno-Ugric Languages. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 19–33.
- Új magánhangzó-fonémák a magyarban? In: Hajdú Péter 70 éves. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes*, 15. Budapest, 1993. 165–170.
- Die Probleme der Ungarisch lernenden Finnen. In: *Hungarologische Beiträge* 2: 127–140.
- Erkki Itkonen. In: *A Reguly Társaság Értesítője*. 7. sz. 5.
- Die Aufnahme von K. B. Wiklunds Arbeiten in Ungarn. In: *Laponica et Uralica – Abstracts*. Uppsala, 1994. 50.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1990–1991) [1994]: 489–492.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 125–129.
- Tamotsu Koizumi: An Introduction to Uralic Linguistics. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 129–130.
- *Hungarolingua* 1, *Hungarolingua* 2. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 134–136.
- In memoriam Mikko Korhonen (1936–1991). In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 145–146.
- In memoriam Dmitrij Tyimofejevics Nagykin (1934–1992). In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 146–147.
- Zum 80. Geburtstag von Béla Kálmán. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 149–150.

- Zum 75. Geburtstag von Edit Vértes. In: Folia Uralica Debreceniensia 3: 151–152.
- A jojka. In: “Hét határon hallik húros daru hangja.” Morzsák az uráli nyelvcsaládhoz tartozó népek irodalmából és életéről. Vál.: Nagy Katalin. Faunus, Budapest, 1994. 235.
- Utsi, Paulus Person. Világirodalmi Lexikon 16: 266.
- Valkeapää, Nils-Aslak. Világirodalmi Lexikon 16: 335.
- Berichte. In: Folia Uralica Debreceniensia 3: 153–156.

1995

- **Gyakorlati magyar nyelvtan.** (2., javított kiadás.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1995. 136 l.
- **A Practical Hungarian Grammar.** (revised edition.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1995. 163 l.
- **Praktische ungarische Grammatik.** (2., verbesserte Auflage). Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1995. 164 l.
- **Finn nyelvkönyv [1] kezdőknek és középhaladóknak.** (3. kiadás.) [Outi Karanko-Pappal és Irmeli Kniivilävel közösen.] Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 316 l. (Tanuljunk nyelveket!)
- Személytelen (alanytalan és ágens nélküli) kifejezések a finnben és a magyarban. In: Hungarologische Beiträge 3: 39–60.
- A határozott (tárgyas) ragozás a finnugor nyelvekben. In: A Miskolci Egyetem Közleményei. I: 83–95.
- On the Question of the Mordvinian Literary Language. In: Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. Red.: Gábor Zaicz. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 17. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1995. 47–55.
- The Development of the Determinative Conjugation in Mordvin. In: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Jyväskylä, 1995. 56–57.
- Valikoitua kirjallisuutta (kontrastiivisen kielentutkimuksen alalta – kontrasztív nyelvészeti) válogatott bibliográfia. In: Hungarologische Beiträge 3. 193–200.
- A VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus. A debreceni KLTE Évkönyve az 1985 és 1990 közötti öt tanévről. Debrecen, 1995. 361–363.
- Előszó – Saatteeksi. [Heikki Leskinen.] In: Hungarologische Beiträge 3: 1995. 3–6.

1996

- Gondolatok a finn passzívumról. In: *Hungarologische Beiträge* 6: 19–30.
- A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről. In: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged, 1996. 170–174.
- Determinatiivisen taivutuksen kehitys mordvan kielessä. In: *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III*. Jyväskylä, 1996. 134–139.
- Die Aufnahme von K. B. Wiklunds Arbeiten in Ungarn. In: *Laponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala*. Hrsg. von Lars-Gunnar Larsson. *Studia Uralica Upsaliensia* 26. Uppsala, 1996. 351–357.
- Morphonologische Aspekte in der Klassifizierung der mordvinischen Dialekte. In: *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 18/19: 61–66.
- Anu Kippasto–Nagy Judit: *Észt nyelvkönyv*. In: *Hungarologische Beiträge* 6: 163–169.
- Question of the Linguistic Relations between Saamis and their Neighbours. In: *Symposium Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Abstracts*. Groningen, 1996. 31.

1997

- **Grammatica ungherese pratica**. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1997. 175 l.
- **Praktiline ungari keele grammatika**. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1997. 161 l.
- **A mordvin determinatív igeragozás kialakulása**. Doktori értekezés tézisei. Oslo–Debrecen, 1997. 16 l.
- Questions of the Linguistic Relations between Lapps (Saamis) and their Neighbours. In: *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Hrsg. Sirkka-Liisa Hahmo et al. Maastricht, 1997. 145–150.
- Questions of Language Reform, Regulation and Planning in Estonia. In: *Language Contact and Language Conflict. Proceedings of The International Ivar Aasen Conference 14–16 November 1996 University of Oslo*. Ed. Unn Røynealand. Volda College, Volda. 211–216.
- A magyar nyelv elsajátításának nehézségei a norvég tanulók szempontjából. In: *ELSA. A magyar nyelv elsajátításának pszicho- és szociolingvisztikai vizsgálata. A magyar nyelv elsajátításának nehézségei*. Debrecen, 1997. május 8–10. 14–15.
- Erdélyi István. *Magyar Katolikus Lexikon* III: 170–171.

1998

- **Grammaire pratique du hongrois.** Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1998. 178 l.
- **A mordvin determinatív igeragozás kialakulása (2).** Doktori értekezés tézisei. Oslo–Debrecen, 1998. 16 l.
- Mansi. In: *The Uralic Languages.* Ed. D. Abondolo. Routledge, London and New York, 1998. 387–427.
- Innledning. In: *Finsk-ugriske dager 1995. Foredragssamling om finsk-ugriske emner.* Red. L. Keresztes, T. Tveite. Oslo, 1998. 3–4.
- Morfologiske trekk i finsk-ugriske språk. In: *Finsk-ugriske dager 1995. Foredragssamling om finsk-ugriske emner.* Red.: L. Keresztes, T. Tveite. Oslo, 1998. 11–22.
- Samisk påvirkning på nabospråkene. In: *Finsk-ugriske dager 1995. Foredragssamling om finsk-ugriske emner.* Red.: L. Keresztes, T. Tveite. Oslo, 1998. 91–102.
- A szám- és személykategória kérdései a mordvin determinatív igeragozásban. In: *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V.* 1998. *Mémoires de la Société finno-ougrienne* 228. Helsinki, 228–235.
- Questions of the Development of Mordvin. In: *Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen.* Red. J. Pusztay. *Specimina Sibirica XIV.* Savariae [Szombathely], 1998. 43–76.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. (Kor-Zs). In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45: 383–388.
- A magyar határozórendszer oktatásáról Finnországban. In: *A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény.* Szerk.: Giay Béla és Nádor Orsolya. Budapest, 1998. 497–498.

1999

- **Development of Mordvin Definite Conjugation.** *Mémoires de la Société finno-ougrienne* 233. Helsinki. 266 l. — *Ism.* Dennis Estill: *Virittäjä* 104 (2000/2): 327–328; Ago Künnap: *Linguistica Uralica* 36 (2000): 156–160; Danilo Gheno: *Europa Orientalis* 19 (2000/1): 285–290; Alho Alhoniemi: *Finnisch-ugrische Forschungen* 56 (2001): 363–366.
- **A Practical Hungarian Grammar.** (Third, revised edition.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1999. 163 l.
- **Praktische ungarische Grammatik.** (3., verbesserte Auflage.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 1999. 162 l.

- A magyar nyelv elsajátításának nehézségei a norvég anyanyelvű tanulók szempontjából. In: *Hungarologische Beiträge* 12: 43–53.
- Az igenevek szerepe a mordvin determinatív igeragozás kialakulásában. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat-történet 1998. szept. 23–24. Szerk.: Büky L. és Forgács T. JATE, Szeged, 1999. 97–109.*
- Образование объектного спряжения в мордовских языках. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 6: 57–91.
- Gondolatok a mordvin determinatív igeragozás kialakulásáról. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 93–108.
- Die determinierte Konjugation im Mordvinischen und die Urgeschichte. In: *Europa et Sibiria. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Hrsg. C. Hasselblatt, P. Jääsalmi-Krüger. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 51. Harrasowitz, Wiesbaden, 1999. 235–242.*
- Riho Grünthal: Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. *Castrelianumin toimitteita* 51. Helsinki 1997. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 6: 159–162.
- In memoriam Knut Bergsland 1914–1998. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 6: 207–209.
- Tanszéki beszámoló az 1998–1999. tanévről. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 6: 243–244.

2000

- **Grammatica ungherese pratica.** (2. edizione riveduta e corretta.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 2000. 165 l.
- On the suffix-free forms and the most problematic suffixes in the Mordvin definite conjugation. In: *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Tartu, 2000. 108–109.*
- A személyrag nélküli és a legproblematisabb alakok a mordvin determinatív igeragozásban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 37–48.
- Mordvin nyelvészeti egyetemi kézikönyvek. 1) Д. В Цыганкин (отв. ред.) и др.: Эрзянь кель. Морфология. Республиканской типографиясь Красный Октябрь. Саранск 2000. 280 ст.– 2) Н. С. Алямкин (ред.): Мокшень кяль. Морфология. Красный Октябрь типографиясь. Саранск 2000. 234 ст. – 3) Alekszandr Feoktyisztoz: A moksa-mordvin nyelv alapjai (oktatási segédanyag). Budapesti Finnugor Füzetek 9. Budapest 1999. 68 l. – 4) Tuula Nevala–Mihail Mosin: Suomalais-ersäläinen keskusteluopas./Туула Невала–Михаил Мосин: Финнэнь-эрзянь кортамолезкс. – Финско-эрзянский разговорник. Мордовской книжной из-

- дательствась. Саранск 1998. 108 ст. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 144–147.
- A magyar mint kisebbségi nyelv – a magyar mint idegen nyelv (a magyar nyelv- és kultúraelsajátítás kérdései). Lektori konferencia, Budapest, 2000. VIII. 22. In: *Hungarológia* 3 (2000/3): 176–179.
 - In memoriam Mikola Tibor 1936–2000. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 201–202.
 - In honorem – Heikki Leskinen 70 éves. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 203–205.
 - Tanszéki beszámoló az 1999–2000. tanévről. FUD 7: 211–212.

2001

- **Grammaire pratique du hongrois.** (Réédition.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen, 2001. 178 l.
- Wo sind die ungarische Verwandten geblieben? Pohjan poluilla. Hrsg. Paul Fogelberg. In: *Finnisch-ugrische Forschungen* 56: 448–456.
- Mordvin definite conjugation. In: *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars V.* Tartu, 2001. 75–82.
- Comments on the plenary presentation “Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution” by Juha Janhunen. In: *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI.* Tartu, 2001. 448–451.
- Questions of the Person and Number in Mordvin Definite Conjugation. In: *Zur (morpho-)syntax der uralischen Sprachen.* Red. J. Pusztay. *Specimina Sibirica* 16. Savariae [Szombathely], 2001. 17–26.
- Kálmán Béla. Magyar Katolikus Lexikon. VI: 61.

Összeállította: Hlavacska Edit

Nyelvi kapcsolatok történeti típusainak vizsgálata a csuvas–cseremiszi nyelvviszonyban

AGYAGÁSI Klára

A mari és a csuvas nyelv jelenségeinek összehasonlító vizsgálata¹ több, mint száz éves múltat tekint vissza, és mégis, a két nyelv történeti viszonyának alapvető kérdései között máig vannak megválaszolatlanok.

A kutatás kezdeti szakaszában a csuvas nyelvnek a többi török nyelvtől való látszólagos különbözősége miatt felmerült annak a lehetősége, hogy a csuvas nem török, hanem finnugor, vagy eltörökösödött finnugor nyelv (a korai irodalmat l. 1998. évi közleményemben, 667 l.). Azután, hogy bizonyítást nyert török eredete, a mari és csuvas lexikális kapcsolatok kutatása került előtérbe. Räsänen (1920) kiemelkedő jelentőségű monográfiájában összegyűjtötte a mari nyelv bulgártörök és csuvas jövevényszavait, és az általa elkezdett kutatási irányt Fedotov (1968, 1990) folytatta. Räsänen már 1920-as könyvében megkísérelte a fordított irányú kölcsönzések jegyzékét is összeállítani, ezt a jegyzéket azonban ő maga sem tekintette véglegesnek. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy egy problematikus szócsoportot is közölt a monográfia végén, amelynek tagjai mind a mariban, mind a csuvasban hasonló formában vannak képviselve, de sem finnugor, sem török eredetük nem bizonyítható, tehát a kérdés nyitva maradt a további kutatás számára. A csuvas nyelv mari jövevényszavaira irányította a figyelmet Fedotov (1965), majd Lukojanov (1974) – Räsänen nyomdokaiba lépve – e szócsoport teljesebb korpuszát szándékozta összegyűjteni, ez a könyv azonban sem a korpusz nagyságát, sem a feldolgozás módszerét illetően nem haladta meg Räsänen teljesítményét.

A szókincsvizsgálat mellett korán terítékre került a két nyelv fonetikai rendszerének összehasonlító vizsgálata. Az a tény, hogy mindkét nyelv magánhangzófonéma-rendszerében teljes : redukált oppozíció létezik, hosszú tudományos vitát indított el a redukáltak eredetéről a két nyelvben, ill. a két

¹ Jelen kutatást az OTKA támogatta. (Nyilvántartási szám: TO29875.)

nyelv egymáshoz való viszonyában. A vita menetét 1998. évi cikkemben ismertettem, a 674–675. lapon. Ez a probléma felvetette azt a kérdést is, hogy mikor kezdődtek meg a mari–csuvas nyelvi kapcsolatok. A mari régészeti kutatások az időszámítás előtti évezredekre visszamenőleg lakott területként határozták meg a Középső-Volga-vidéket, ahol az i.sz. 9. századtól folyamatos a finnugor eredetű népesség jelenléte (l. gyakovó-gorogyeci és azelínói, majd késő-gorogyeci kultúrák, összefoglalóan l. Klima 1996). A marik autochtón jellegéről vallott nézetet erősítette, hogy a Volga jobb partjának településneveit is, melyek ma a csuvasok lakóterületén találhatóak, mari eredetűnek határozta meg a szovjet onomasztika, vö. Fedotov 1990. 9–18, 26–31.

A csuvas nyelv sajátos fonetikai arculata, az északi csuvas régió helyneveinek finnugor jellege, a csuvas és mari szókincsben mutatkozó hasonlóságok V. G. Jegorov csuvas kutatót már az 1930-as évek elején arra indították, hogy a csuvas nyelv- és etnikumtörténetben finnugor komponens jelenlétét feltételezze (Jegorov 1930, 1950, 1954, 1971. 22). A történeti nyelvi kapcsolatok kutatásába ideológiai alapon beavatkozó marri tudománypolitika azonban a Jegorov által “nyelvi keveredés”-ként megnevezett történeti nyelvi jelenség-típust lejáratta, a mari–csuvas történeti nyelvviszony kutatását hosszú időre lehetetlenné téve. A problémakör az ötvenes évek közepén került ismét terítékre, amikor a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete foglalkozott a nyelvi szubsztrátum elméleti kérdéseivel és gyakorlati megvalósulásaival. Miközben Abaev (1956), Borkovskij (1956), Jarceva (1956) összegezték a szubsztrátum kérdéskörében született általános nyelvészeti nemzetközi kutatások eredményeit (mely szerint a szubsztrátum-jelenség két nyelv történeti “harcának” eredménye, ahol átmeneti kétnyelvűség után az egyik nyelv “győz”, tehát fennmarad, a másik “veszít”, tehát beolvad, de a győzedelmes nyelv rendszerében megjelennek a “legyőzött” nyelv bizonyos elemei)². Serebrennikov (1956) a csuvas–mari nyelvviszony vizsgálata alapján azt az álláspontot képviselte, hogy a szubsztrátum mint jelenség semmiben nem különbözik általában a nyelvek egyéb történeti kapcsolataitól, ezért az alábbi 7 részfolyamattal írható le: 1) egyező hangok megjelenése két szomszédos nyelvben, 2) szavak kölcsönzése, 3) szintaktikai tükörszerkezetek létrejötte, 4) szóképző elemek kölcsönzése, 5) szemantikai átfedések létrejötte, 6) a nyelvek egy irányba mutató strukturális fejlődése, 7) az azonos típusú nyelvi vonások megőrzésének ösztönzése (Serebrennikov 1956. 52). Serebrennikov a mari–csuvas nyelvviszonyban a két nyelv közötti történeti kapcsolatok eredményeképp létrejött jelenségeket részleges szubsztrátumje-

² Ezt a felfogást erősíti meg Veenker egy évtizeddel később, vö. Veenker 1967.

lenségeknél tartotta. Ti. ugyanannak a homogén, finnugor eredetre visszamenő, a finn-volgai állapotból³ lineárisan, a nyelvi változások marira jellemző láncolatán keresztül leszármazó nyelvet beszélő lakosság egy részének a csuvasba való beolvadását feltételezte a Volga jobb partján, mint amilyen nyelvű lakosság fenntartotta etnikai és nyelvi önazonosságát a Volga bal partján is a volga-okai eredetű etnikumok odaérkezésétől kezdve napjainkig. Serebrennikov ugyanannak a bulgártörök nyelvnek az elemeit mutatja ki a mari nyelvben is, mint amilyenek az egyedül fennmaradt bulgártörök nyelvben, a csuvasban jelen vannak (ezek felsorolását l. i.m. 49–51).

A csuvas nyelv történeti problémáinak magyarázatában a mari szubsztrátumnak a Serebrennikov által elképzelt feltevése hosszú időn keresztül tartotta magát, hiszen 1985-ben N. I. Jegorov is hivatkozik rá (i. m. 62), 1990-ben Fedotov pedig ezzel magyarázta az északi csuvas nyelvjárási sajátosságok különbségeit (i. m. 30). Egyedül Baitchura (1984) vonta kétségbe, hogy egyes volgai török nyelvek történetében megalapozott lenne szubsztrátum feltevése, de úgy látta, hogy a kérdés további kutatást igényel.

A mari nyelv grammatikai rendszerében előforduló, “törökös” jellegű sajátosságokat Bereczki (1979, 1983, 2000, 2001a, 2001b) areális egyezéseként értékeli. Az areális egyezések keletkezésének magyarázatában felfogása abból a szempontból áll közel Jakobsonéhoz (1971), hogy bizonyos nyelvi változások terjedésében egyes kiinduló nyelvekből (csuvas, tatár) a nyelvi határok átlépését feltételezi egy régió belül. Minthogy ezek között az egyezések között nem mutathatók ki közös innovációk, a nyelvszövetség lehetősége a Bereczki által kutatott sajátosságok alapján nem merül fel.

A csuvas–mari nyelvviszony jellegének megítélésében alapvető fordulatot hozott Bereczki 1992-es etimológiai indexének a megjelenése. Sor került a korábbi kutatások által mari eredetűnek minősített csuvas szóanyagának a mari nyelvjárások finnugor eredetű belső keletkezésű elemeivel való egybevetésére (a részleteket l. Agyagási 2000a), minek eredményeképp kiderült, hogy a csuvas irodalmi nyelvben és nyelvjárásaiban összesen 50 finnugor eredetű mari szó van. A régészeti források, írott emlékek és a *čeremis* népnév vizsgálata során – l. 1999. évi és 2001b cikkeimet – pedig nagyon megalapozottá vált annak feltevése, hogy a mari nyelvfejlődés nem írható le úgy, mint egy homogén nyelvnek finnugor eredetre visszamenő, abból lineárisan leszármazó, a nyelvi változások marira jellemző láncolata által meghatározott történeti folyamat. A mari nyelv létrejöttében történetileg két nyelv részvételével kell számolni. Egyfelől annak a nyelvnek a sajátosságai vannak

³ Serebrennikov a volgai finn alapnyelv híve volt.

benne jelen, amelyik az ún. késő-gorogyeci régészeti kultúra hordozóinak volt a nyelve a tatárjárás előtt a Vjatka, Volga, Vetluga által közrefogott területen, másfelől pedig a tatárjárást követően ugyanerre a védett területre északkeleti irányból beköltöző, másik, a tulajdonképpeni mari etnikum nyelvének a sajátosságai. A késő gorogyeci népesség nyelvének eredete ismeretlen, a beköltöző ősmari lakosság nyelve viszont finnugor eredetre visszame-nő, a finnugor állapotból lineárisan leszármazó, az ősmarira specifikus ten-denciák által meghatározott módon létrejött nyelvként azonosítható (l. Be-reczki 1994).

A nyelvi kapcsolatok leírásában tehát a mai mari nyelv létrejöttét eredmé-nyező belső folyamatok vonatkozásában is heterogén nyelvallapotból kell ki-indulni. Ez a heterogenitás már valamilyen szinten a késő-gorogyeci lakosság nyelvében is feltehető, hiszen a késő-gorogyeci kultúra két regionális válto-zatban ismeretes: a nyugati változatot a korábbi gyakovói és gorogyeci kultú-rák alkották, míg a keleti változathoz mindezek mellett azelinói komponens is társult. Mindkét változat régészeti hagyatéka megtalálható a Volga két partján, ami azt jelenti, hogy a tatárjáráskor a Vetluga–Volga–Vjatka körzeté-ben megjelenő mari és csuvas etnikummal és nyelvvel egyaránt kapcsolatba került, vagyis a mari–csuvas nyelvviszony nem egyedül “a” mari és “a” csu-vas nyelv viszonya.

A mari–csuvas nyelvviszonyban fellelhető nyelvi kapcsolattípusok leírása tehát Serebrennikov szubsztrátumfelfogásától eltérően az alábbi kétoldalú vi-szonyrendszerek nyelvtörténeti koronként való újraértelmezése alapján lehet-séges:

keleti késő-gorogyeci	:	nyugati késő-gorogyeci
keleti késő-gorogyeci	:	mari
nyugati késő-gorogyeci	:	mari
keleti késő-gorogyeci	:	csuvas
nyugati késő-gorogyeci	:	csuvas

További kérdés, hogy az egyes oppozíciókban megjelenő nyelvi változá-sok mechanizmusa valóban nem különbözik-e a történeti nyelvészetben két egyenrangú nyelv viszonyában zajló kapcsolatok mechanizmusától, mint ahogy azt Serebrennikov feltételezte.

Az összehasonlító nyelvtudományból önállósult kontaktnyelvészet a nyelv-i autonómiának más-más szintjén álló nyelvek esetében is a változások egy-idejű sokszínűségét tartja valószínűnek a nyelvi kapcsolatok megvalósulásá-nak módját illetően; vö. Nelde 1982, Steinke 1982, Allardt 1996, Niedzilski–Giles 1996. Ezek között az idézett szerzők változatlanul a legjelentősebbek-

ként sorolják fel a nyelvi kölcsönzést, az areális konvergenciát, a nyelvi szövetség különböző változatait, az autochtón nyelv dominanciáját stb. Mind ezek mellett az utóbbi évtizedben Johanson (1992) a bilinguizmus során ható nagyon fontos új változás mechanizmusát írta le. Ez a mechanizmus az ún. részleges vagy teljes kódmásolás⁴. A kódmásolás két nyelv egymás közötti, nem lexikális szinten megvalósuló interakciója, mely során egy A nyelv a vele érintkezésben lévő B nyelvnek a B nyelv reprodukcióját meghatározó, saját organikus belső fejlődése során létrehozott szabályrendszerét másolja le, és építi be saját struktúrájába. A kódmásolás a jelenség menetét illetően látszólag azonos a kölcsönzéssel. A lényeges különbség a folyamat végeredményében van. Míg ugyanis a nyelvi elemek kölcsönzése során (leggyakrabban a lexikális kölcsönzési folyamatokban) a kölcsönzött elemnek, pl. jövevénytábla meghatározó tulajdonsága, hogy integrálódik a befogadó nyelv saját, korábbi belső szerves fejlődése eredményeképp létrehozott különböző szintű szabályrendszerébe, a kódmásolás révén átmásolt elemek az új környezetben éppen a célnyelvnek saját korábbi organikus fejlődése során létrehozott szabályrendszerét vagy oppozíciós struktúráját feszítik szét, illetőleg módosítják.

A mari–csuvas nyelvviszonyban a szubsztrátum, szupersztrátum és adsztrátum kombinációjaként létrejött jelenségek interpretálásában módszertanilag mind a kölcsönzés, mind a kódmásolás fontos szerepet kell hogy kapjon.

Irodalom

- Abaev 1956: V. I. Abaev, O ážükovom óubótrate. In: Dokladü i óoobweniá Inótituta ážükoznaniá AN ÓÓÓR. No. 9: 56–69.
- Agyagási, K. 1998: On the Characteristics of Cheremiss Linguistic Interference on Chuvash. In: The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. Ed. by Lars Johanson in cooperation with Éva Ágnes Csató, Vanessa Locke, Astrid Menz and Dorothea Winterling. Turcologica 32, Wiesbaden, 667–682.
- 1999: K voproúu ob étnogenezá marijcev. AOH 52: 293–307.
- 2000a: Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevénytáblájában. NyK 97 : 155–182.
- 2000b: Der sprachliche Nachlaß der Spät-Gorodec Bevölkerung in den tschuwaschischen und mariischen Mundarten. FUD 7: 3–24.

⁴ A kódmásolás és a kódváltás közötti különbségekről l. Boeschoten 1996.

- 2001: *Nazvanie čeremis v órednevekovüh iótoqnikah*. In: *Permiótika-9. Dialektü i iótoriá permókih ázükov vo vzaimodejótvií ó drugimi ázükami*. Otv. red. I. V. Tarakanov. K 60-letió V. Kelymakova, Ixevók. Megjelenése 2002-ben várható.
- Allardt, E. 1996: *Dominant Autochthonous Groups*. In: *Kontaktlinguistik / Contact Linguistics / Linguistique de contact. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Herausgegeben von Hans Goebel, Peter H. Nelde, Zdeněk Starý, Wolfgang Wölck. Berlin, New York, 342–351.
- Baitchura, U. 1984: *Remarks on the Problem of Substratum and Finno-Ugric – Turkic Linguistic Interaction*. FUF 46 : 89–110.
- Bereczki, G.: 1979: *Tschuwaschische Kasussuffixe im Tscheremissischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 12: 65-69.
- 1983: *A Volga-Káma vidék areális kapcsolatai. Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk.: Balázs János. Budapest, 207–236.
- 1992: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II*. Studia Uralo-Altaica 34, Szeged.
- 1994: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. Studia Uralo-Altaica 35, Szeged.
- 2000: *A cseremis melléknév török kapcsolatai*. NyK 97: 150–154.
- 2001a: *A cseremis -šamç) többesjel eredete*. FUD 8: 47–51.
- 2001b: *Tipü arealynüh óovpadenij v ázükah Povolxyá i Prikamyá*. *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu. Pars IV*. Red. Tõnu Seilenthal, Anu Nurk. Tartu, 128–132.
- Boeschoten, H. 1996: *Zur Charakterisierung des Kodekopierens*. In: *Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson On his Sixtieth Birthday*. Edited by Árpád Berta, Bernt Brendemoen and Claus Schönig. Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions Vol. 6: 31–40.
- Borkovskij 1956: V. I. Borkovókij, *Vótupitelynoe ólovo*. In: *Dokladü i óobweniá Inótituta ázükoznaniá AN ÓÓÓR*. No. 5-7.
- Fedotov 1968: M. R. Fedotov, *Iótoriqeókie óvázi quvasókogo ázüka ó volxókimi i permókimi finno-ugorókimi ázükami*. Qebokóarü.
- 1990: *Quvasóko–marijókie ázükovüe vzaimoóvázi*. Óaranók.
- Jakobson, R. 1971: *K harakteriótike evrazijókogo ázükovogo óouza*. In: *Selected Writings I. Phonological Studies. Second, Expanded Edition*. Mouton. The Hague–Paris, 144–202.
- Jarceva 1956: V. N. Árceva, *Teoriá óubótrata v iótorii ázükoznaniá*. In: *Dokladü i óobweniá Inótituta ázükoznaniá AN ÓÓÓR*. No. 9: 32.
- Jegorov 1930: V. G. Egorov, *Vvedenie v izuqenie quvasókogo ázüka*. Moókva.
- 1950: *Étnogenez quvasej po dannüm ázüka*. Óovetókaá étnografiá 1950/3: 79–92.

- 1954: Óovremennüj literaturnüj quvasókiž ázüik v óravnitelyno-ióto-riqeókom oóvewenii I. Qebokóarü. Második, javított kiadása: 1971.
- Jegorov 1985: N. I. Egorov, Quvasókaá dialektologió i étimologió. In: Teoriá i praktika étimologiqeókih ióóledovanij. Otv. red. K. M. Muóáev. Moókva. 55–66.
- Johanson L. 1992: Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J.W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29: 5. Stuttgart.
- Klima, L. 1996: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and their Ethnogenesis. *Studia Historica Fenno-Ugrica* I. Oulu.
- Lukojanov 1974: G. V. Lukoánov, Marijókie zaimótvovainá v quvasókom ázüike. Qebokóarü.
- Nelde, P.H. 1982: Überlegungen zur Kontaktlinguistik. In: Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik. Typologische Aspekte der Sprachkontakte. Akten des 5. Symposions über Sprachkontakt in Europa, Mannheim, 1982. Tübingen, 15–25.
- Niedzilski N.–Giles H. 1996: Linguistic Accomodation. In: Kontaktlinguistik / Contact Linguistics / Linguistique de contact. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Herausgegeben von Hans Goebel, Peter H. Nelde, Zdeněk Starý, Wolfgang Wölck. Berlin, New York, 332–342.
- Räsänen M., 1920: Die tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MS-FOu 48. Helsinki.
- Serebrennikov 1956: B. A. Óerebrennikov, Problema óubótrata. Dokladü i óoobweniá Inótituta ázüikoznaniá AN ÓÓÓR. No. 33–56.
- Steinke, K. 1982: Probleme der diachronen Sprachkontaktforschung. In: Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik. Typologische Aspekte der Sprachkontakte. Akten des 5. Symposions über Sprachkontakt in Europa, Mannheim, 1982. Tübingen, 339–354.
- Veenker, W. 1967: Die Frage des finnougriſchen Substrats in der russischen Sprache. Indiana University, Bloomington.

Az instabil tövű igék obi-ugor alapnyelvi alakjáról

BAKRÓ-NAGY Marianne

Az obi-ugor nyelvek morfológiai alternációinak egyik típusa azokat az igetöveket érinti, amelyeknek ragozott alakjában félhangzó (q, w, j) $\sim \emptyset$ váltakozás figyelhető meg. Így például a vogulban a jelen idejű ragozásban a többen a q és a w , felszólító módban és a passzívumban a j , múlt időben és a feltételes módban a \emptyset jelentkezik. A mássalhangzós tóváltozat a CVC, a magánhangzós a CV szerkezetet mutatja mind a két obi-ugor nyelvben (l. pl. Keresztes 1998: 396, 397). Ezeknek az osztják és vogul alakoknak a magyar etimológiai megfelelői ugyancsak alternálnának; a magyar nyelvészeti szakirodalom váltakozó tövű igékként kategorizálja őket. A finnugrisztikában Honti (1985, 1987, 1997: 51–52, 1999: 121–122) nyomán instabil tövű igékként tartjuk őket számon: a három ugor nyelvben egységes módon viselkednek, s történetileg egymással összhangba hozható változási folyamatok eredményeként alakultak ki. Az obi-ugor nyelvek közös előzményében (POU) a \emptyset tóváltozat mássalhangzós párjában mindig veláris $*q$ félhangzó rekonstruálható; három szó esetében pedig még palatális, $*j$ félhangzós alakváltozat is társul melléjük Honti (1982)¹ szerint. Az ősi eredetű instabil tövű igék az obi-ugorban tehát a következők:

- PFU $*sewe-$ ($*seqe-$) 'essen' > PUg $*j^u\hat{U}<-$
 > POU [115] $*il-$, $*ilq-$ 'essen'
 PUg $*j^u\hat{U}<-$ 'kommen'
 > POU [169] $*j\hat{U}-$, $*j\hat{U}\hat{U}-$ 'kommen'
- PU $*miqe-$ 'geben; verkaufen' > PUg $*m^u\hat{U}<-$
 > POU [377] $*m\hat{i}-$, $*m\hat{i}\hat{U}-$ / $*m\hat{i}j-$ 'geben'

¹ A PU, PFU rekonstrukciók az UEW-ből valók; a PUg posztulátumok a magaméi. A POU formák Hontitól (1982) származnak; a szögletes zárójelben álló számok a szócikkek sorszámaát mutatják.

PFU *näke- 'sehen'	> ?PUg *n"Ű<- > POU [418] *nl-, *nlŰ- 'sichtbar werden'
PU *toqe- 'bringen, holen, geben'	> PUg *t!Ű<- > POU [613] *tU-, *tUŰ- 'holen, bringen'
PFU *wiqe- 'nehmen, tragen'	> PUg *w"Ű<- > POU [651] *wî-, *wîŰ-/ *wîj- 'nehmen'
PU *w;q<- 'sehen'	> PUg *w!Ű<- > POU [652] *wŰ-, *wŰjj-/ *wŰŰ- 'sehen'

Rögtön megjegyzendő, hogy további öt instabil tövű igével is számolhatunk az ugor nyelvekben,² melyekről azonban e rövid írásban azért nem szólnok, mert folytatóik nincsenek meg mindkét obi-ugor nyelvben. Megjegyzendő még az is, hogy – miként Honti (1985: 52) utal rá – Ű-re vagy j-re végződő igék szórványosan, s nyilván analógiás hatásra, átkerülhettek az instabil tövű igék közé (POU [612] *tŰ-'geboren werden', [617] *tîj- 'weben'); velük azonos okból nem foglalkozom.

Az obi-ugor szavakban végbemenő hangváltozási és morfológiai folyamatokat – a magyar nyelv instabil tövű igelakjainak kialakulásával együtt szélesebb, ugor perspektívába helyezve – Honti (1985) alaposan tárgyalja. A rövidebb, Ø-val váltakozó, azaz magánhangzóra végződő tőváltozatok az eredeti tővégi vokális lekopását (illetőleg elvonódását) követő félhangzó-kiesés következtében álltak elő. Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk: ez a hangváltozás nem történik meg más egy szótagú POU szavakban, amelyekben a *q egyszerű mássalhangzóként (azaz nem mássalhangzó-kapcsolat második elemeként) kerül szóvégi helyzetbe az eredetibb tővégi vokális eltűnését követően. Másként fogalmazva: e félhangzót érintő változás, azaz a lekopás ebben a pozícióban (CVŰ > CV) kivételes, csupán erre a morfológiailag különálló ige-együttesre jellemző. A *Ű (s tegyük hozzá: a másik két félhangzó) egyébkénti megmaradása nyilvánvalóan fonotaktikai okkal hozható összefüggésbe. Általános lekopásukkal ugyanis olyan szerkezetű POU morfémák (fogalomszavak) jönnének létre, amilyeneket az obi-ugor alapnyelv nem tűr

² Magyar *lő-*, vogul *lű- ~ *lîq ~ *lĀj- (UEW 247); *hisz-* (EWUng 562), magyar *szik-* (UEW 103), *lesz-* (UEW 243), *tesz-* (UEW 519).

(az obi-ugor alapnyelv fonotaktikai). Nem véletlen tehát, hogy POU CV szerkezetre csupán az instabil tövű igék, meg – a rögtön említendő kivételt leszámítva – csupán névmások (pl. PU *s" 'er, sie, es' > PUG *i" > POU [114] *i" 'sie (pl)', PU *m< 'was; Sache' > POU [375] *mÄ/*mÊ 'welcher, was' és POU [376] *mÜ/*mA 'anderer, früher' stb.) hozhatók fel példaként, más fogalomszavak nem. A jelzett kivétel az ugor nyelvek 'nő, asszony' jelentésű szava a POU-ban. (C)VC szerkezetben szóvégi helyzetű mássalhangzó eltűnésére csupán ezt az egyetlen példát ismerem: *á > Ø változás a PU *niää 'Frau, Weib, Weibchen' > POU [416] *ni 'Frau' alakban, ahol vélhetően a lekopás a szó sajátos jelentésével hozható összefüggésbe. A gyakori (összetételekben való) használat rövidítheti a formát.

Visszatérve a POU tőváltozatokat kialakító hangváltozásokhoz azt mondhatjuk, hogy az eredetibb *q eltűnésével az obi-ugor instabil tövű igék egyéges, különálló csoportot képviselnek: POU [115] *ilq- 'essen' > *il- id., POU [169] *jûÛ- 'kommen' > *jû- id., POU [377] *mîÛ- 'geben' > *mî- id., POU [418] *niÛ- 'sichtbar werden' > *ni- id., POU [613] *tUÛ- 'holen, bringen' > *tU- id., POU [651] *wîÛ- 'nehmen' > *wî- id., POU [652] *wüÛ- 'sehen' > *wü- id.

A hosszabb, CVC szerkezetű alakváltozatokban álló *q az eredeti, ugor alapnyelvi félhangzó megőrződése (természetesen függetlenül attól, hogy az milyen előzményekre vezethető vissza), azaz nem másodlagos elem, mely esetleg egy CV szerkezetű formához járult volna (Rédei 1984: 115 jegyz., Honti 1985: 52). Ebben az összefüggésben két mozzanatra kell felhívni a figyelmet. Az egyik: a *j"Û<- 'kommen' alapalakjai az UEW-ben (853): *j"á<- *j"Û<- (*j"k<-) 'kommen' Ug., ?FU. E rekonstruktumok, melyek egyben a magyar jöv-, jö- előzményei is, alternatív alapalakként nazálist tartalmazó formát is mutatnak³ – mégpedig fölöslegesen. Hiszen mindhárom nyelv tőváltozatai levezethetők a *Û-vel kikövetkeztetett alakból, csakúgy, mint az összes többi instabil tő esetében. A másik: a PUG *w!Û<- 'sehen' jelentésű szó (vö. talán magyar óv-) uráli előzményeként az UEW-ben (588) *w!j<- áll. Miként Honti (1985: 54) is figyelmeztet rá, a többi instabil tövű alakra tekintettel a fenti táblázatban megadott ugor forma az indokolt,⁴ s mert

³ A zárójelben álló változatot a csak bizonytalanul az ugor szavakhoz vonható finn és észt szavak igazolják.

⁴ Honti (i. h.) a rekonstruktummal kapcsolatban az MSzFE-re hivatkozik (3: 687–688), ahol még nem szerepeltek számajéd megfelelők. Azonban az UEW-től ide kapcsolt számajéd szavaknak sem az egyetlen lehetséges előzménye az intervokális *j-t tartalmazó alak.

egy PU *j > PUG *Ū változás aligha valószínű, célszerűbb az uráli alakban is a veláris félhangzóval számolni.

A táblázatból az is kiderül, hogy három esetben *j tőhangzójú változat is társul a vokálisra, illetőleg *Ū-re végződőek mellé (vö. 'geben', 'sehen', 'nehen'). A *j rekonstrukcióját az osztják és a vogul paradigmákban jelentkező j az őszosztjakra s az ősvogulra is indokolja. Obi-ugor alapnyelvi szempontból azonban e *j-nek az eredete már nem olyan egyértelmű, hiszen kérdéses, milyen hangváltozás eredményeként került e szavakba: *Ū > *j hangváltozás eredményeként-e (ebben az esetben CVQ a kiinduló forma), avagy hiátustöltőként a rövidült CV formához járulva (CV > CV + *j > CVj)? Felmerülhet természetesen az is, hogy a POU-ban a *j esetleg ott sem volt...

Rédei szerint – legalábbis ami az osztjákat illeti – “a j eredetileg hiátustöltő a korábbi *Ū helyett” (1984: 115). Honti azonban *Ū > *j változást tesz fel, mégpedig képzéshelyi eltolódásként mindazokban a szavakban – s e három tárgyalt szó ilyen –, amelyek bilabiális mássalhangzóval kezdődnek (1985: 54, 1999: 121–122), tehát disszimilációs változást lát bennük. A *j-t tartalmazó vogul tövek félhangzója viszont hiátustöltő (Honti 1982. 49). A vogulra vonatkozó részletekben való elmerülést mellőzve annyit érdemes megjegyeznünk, hogy azonos hangkörnyezettel (tehát bilabiális szókezdettel) a vogul palatális félhangzója is magyarázható lenne, hiszen példákat is hoz rá (1999: 123): AK P *wojlöp* ~ Szó *waŪlap* 'Riemen', TJC *méjr-*, AK *majr-*, P *mojr-* ~ FL Szó *maŪr-* 'pressen' stb.

Kérdés ezek után, hogy az említett három ige esetében jogos-e *j-s tő rekonstrukciója már az obi-ugor alapnyelvre is. Véleményem szerint nem. Ha a vogulban a *j hiátustöltő, az osztjában pedig vagy hiátustöltő vagy *w > *j változás eredménye, de mindkét nyelvben egymástól független fejlemények, akkor pusztán az osztják *j-s tőváltozatok miatt alakhármasságot föltételezni a POU-ra nem indokolt. Ehhez további érvet éppen Honti szolgáltat (1985: 55), amikor rámutat, hogy az instabil tövű igék permi és mordvin megfelelőiben is található hiátustöltőként értékelhető félhangzót, tehát pl. *j*-t is. E hangok egymástól függetlenül jelentkeznek mindezen nyelvekben, azaz arra valóban utalnak, hogy a magánhangzós és mássalhangzós tőváltozatok régebbiek lehetnek (esetleg ugor kor előttiék), de arra nem, hogy a hiátustöltő maga is rekonstruálható lenne az alapnyelvre.

Az elmondottak értelmében a *j végű változatok rekonstruálása az obi-ugor alapnyelvre nem tartható indokoltnak. Ezeket törölve, s a kiinduló táblázatot módosítva, az instabil tövű igék POU alakjai a következők:

PFU *sewe- (*seqe-) 'essen' > PUG *i"Ū<-

	> POU [115] * <i>il-</i> , * <i>ilq-</i> 'essen'
	PUg * <i>j"Ű<-</i> 'kommen'
	> POU [169] * <i>jû-</i> , * <i>jûŰ-</i> 'kommen'
PU * <i>miqe-</i> 'geben; verkaufen'	> PUg * <i>m"Ű<-</i>
	> POU [377] * <i>mî-</i> , * <i>mîŰ-</i> 'geben'
PFU * <i>näke-</i> 'sehen'	> ?PUg * <i>n"Ű<-</i>
	> POU [418] * <i>nl-</i> , * <i>nlŰ-</i> 'sichtbar werden'
PU * <i>toqe-</i> 'bringen, holen, geben'	> PUg * <i>t!Ű<-</i>
	> POU [613] * <i>tU-</i> , * <i>tUŰ-</i> 'holen, bringen'
PFU * <i>wiqe-</i> 'nehmen, tragen'	> PUg * <i>w"Ű<-</i>
	> POU [651] * <i>wî-</i> , * <i>wîŰ-</i> 'nehmen'
PU * <i>wjq<-</i> 'sehen'	> PUg * <i>w!Ű<-</i>
	> POU [652] * <i>wü-</i> , * <i>wüŰ-</i> 'sehen'

Irodalom

- EWUng = Benkő, L. (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992–1995.
- Honti László 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Honti László 1985: Szélsőjegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- Honti László 1987: Lautgeschichte, Etymologie, historisch-vergleichende Morphologie (ein gemeinsamer Typ von Stammalternation im Ugrischen). In: E. Lang–G. Sauer (Hrsg.), Parallelismus und Etymologie. Studien zu Ehren von Wolfgang Steinitz anlässlich seines 80. Geburtstags. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 161/II. Berlin, Akademie der Wissenschaften der DDR. 187–193.
- Honti László 1997: Az ugor alapnyelv kérdéséhez. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest, ELTE Finnugor Tanszék.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konzonantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementa 9. Szeged.
- Keresztes, László 1998: Mansi. In: D. Abondolo (ed.), The Uralic Languages. (Routledge Language Family Descriptions.) London–New York, Routledge. 387–427.
- Rédei Károly 1984: A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. NyK 86: 113–117.

UEW = Rédei, K. (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3. Budapest–Wiesbaden, Akadémiai Kiadó–Harrassowitz Verlag, 1986–1988.

Bizánci rítusú templomtitulusok Magyarországon

BARTHA Elek

A templomok dedikációjában többféle hagyomány, helyi társadalmi, szakrális igény, koráramlat tükröződik. A középkortól fogva megfigyelhető Magyarországon, hogy a dedikációk fő motívumai között az egyházi ünnepek,¹ az egyház védőszentjei és a szentek életútjai jelentős szerepet tölthettek be.²

Magyarországon a legnépszerűbb templompatronusok a középkortól Szent Mihály, Szent Miklós, Szent György, Szent Márton, Szent István, Szent László, Keresztelő Szent János, a Szent Kereszt, Szűz Mária és Jézus voltak, az utóbbiak számos ünneppel.³ A védőszentek kiválasztásának gyakoriságában az évszázadok során történtek változások. A katolikus templomtitulusok között országos méretekben – a jelenlegi országhatárok keretein belül maradván – magas előfordulási arányban találunk olyanokat is, amelyek a bizánci rítusúak körében is népszerűek. Ugyanakkor a dedikációk arányában a latin és a bizánci szertartású templomok között jelentős különbségek vannak.

A sematizmus szerint Magyarországon 236 felszentelt görög katolikus templom működött.⁴ Ezeknek több mint egyharmadát Szűz Mária valamelyik ünnepén szentelték fel.⁵ Amint az adatok mutatják, kiemelkedően magas az Istenszülő Oltalmához kapcsolódóan felszentelt templomok száma (34), valamint – a latin szertartáshoz hasonló arányban – az Istenszülő elhunytja (20) és születése (18) dedikációinak száma is.

Az Úr ünnepei – miként az egész katolikus egyházban – összességükben jelentős arányt képviselnek a dedikációk között. A Szent Kereszt ünnepével együtt arányuk meghaladja az összes dedikációk egynegyedét (56). Ezen be-

¹ Kovács 1989–1990. 414.

² Mező 1996. 38–41; Bálint 1976, 1977. I–II.

³ Bálint 1977. I–II., Bárh 1990. 344, Magyar 1996, 1998, Mező 1996.

⁴ 1988-as adat.

⁵ A részletes adatokat lásd: DENIA 3331.

lül tíznél is több a Jézus mennybemenetele (14) és az Úr színeváltozása (11) templomünnepek száma.

A szentek közül Szent Mihály (18) és Szent Miklós (15) népszerűsége lényegesen magasabb a többinél. Említésre méltó számban találkozunk még a Keresztelő Szent János, Péter és Pál apostolok, Illés próféta, Szent György tiszteletére felszentelt templomokkal.

A dedikáció megválasztásában döntő szava volt a telek adományozójának, a parókia kegyurának vagy a templom építtetőjének.

A XX. századra – feltehetően már az új liturgikus mozgalmakkal is összefüggésben – az újonnan felszentelt templomok védőszentjei a korábbinál nagyobb változatosságot mutatnak. Továbbra is erős maradt a hagyomány követése, de új dedikációk is megjelentek.

A dedikációknak előfordulnak rendhagyó vagy legalábbis szokatlan esetei is, amelyek a pillanatnyi helyzet, gyakran a templom építésével kapcsolatos valamilyen különleges körülmény eredményei. Nem feltétlenül önmagában a titulus az érdekes ezekben az esetekben, inkább az a körülmény, amely annak megválasztásához vezetett.

A selyebi Péter-Pálra szentelt templom két helyi nagygazda után kapta nevét, akik a közös kivásárlás során a kastély birtokából – ahová a templom épült – a legnagyobb részt vették meg.

A felsővadászi görög katolikus templom Kisasszony-napi felszentelése a telket adományozó zsidó álombeli látomásának eredménye.

Sok görög katolikus templomunk elkészülte előtt már állt fatemplom vagy kápolna a településen. A róluk fennmaradt kevés adatunk alapján úgy tűnik, hogy a kőtemplom felszentelésekor sokszor megváltoztatták a dedikációt.

A tornabarakonyi korábbi kőtemplom védőszentje a XIX. század első felében és közepén Szent János apostol és evangelista volt. Az átépített kőtemplomot 1870-ben már a szeptember 8-i címünnepre szentelték fel.⁶

Irotán a XIX. század közepén épült templom védőszentje eredetileg Szent Miklós volt. Fél évszázaddal a templom felszentelése után a hívek kérték a templom védszent ünnepének korábbi időpontra helyezését. Kívánságuk teljesült, s a templom búcsúünnepé azóta is Szűz Mária oltalma.⁷

Mogyoróskán 1750 körül tértek át az abban az időszakban igen népszerű Kozma és Damján ingyenorvosok titulusáról Péter és Pál főapostolokéra, vagy esetleg csak 1806 után.⁸

⁶ Petrasevics 1997. 2.

⁷ Csiszárík 1998. 3.

⁸ Petrasevics 1997. 2.

A dedikációk külön típusát alkotják a római katolikus egyháztól átvett templomok. Ezek közül a legtöbb megtartotta korábbi címét, még akkor is, ha az a keleti egyházban előtte nem volt tisztelet tárgya. Példaként a pécsi Xavéri Szent Ferenc templomot, a szegedi Szent Rozália templomot vagy a budai Fő utcában álló Szent Flórián templomot említhetem, amelyek megőrizték korábbi címüket.

A templomok dedikációi az egyetemes katolikuság általános sajátosságai mellett jellegzetesen görög katolikus, valamint kisebb részben az ortodoxiára jellemző vonásokat is tükröznek. A Mária ünnepek, azokon belül is az Isten-szüülő oltalmának nagy súlya a keleti egyházból származó örökség, és a XX. századi magyar görög katolikuságnak napjainkig is fontos jellemzője.⁹ Tipikusan magyar görög katolikus hagyománynak kell tekintenünk a máriapócsi könnyező Szűzanya tiszteletére felszentelt három templomunkat.

Az Úr ünnepei közül az Úr színeváltozására szentelt templomok (11) jelentik a sajátosan bizánci hagyományréteget. A szentek ünnepei közül ide tartozik a bizánci egyház védőszentjéhez, Szent Miklóshoz címzett nagyszámú templom (15),¹⁰ az Illés prófétához címzett templomok (7), valamint a Keresztelő Szent János-dedikációk (7). Ez utóbbi születésének és halálának évfordulójára egyaránt szenteltek templomokat, bár az augusztusi nap böjtös jellege¹¹ miatt nemigen volt alkalmas búcsú tartására. Egy-egy előfordulással szerepel még a keleti egyházban népszerű Nagy Szent Bazil, Damaszkuszi Szent János és Aranyszájú Szent János.

A templomi védszentünnepek között a korábbi évszázadokban nagyobb súlya lehetett a keleti hagyományrétegnek. Erre utal néhány ismert patrónus-változtatás, illetőleg az a szokás, hogy a korábbi templomok helyére épült új templomok számára a hívek gyakran más, az adott kor kultuszát tükröző védszentet választottak.

A dedikációk között újabb hagyományréteget alkotnak a XX. század húszas-harmincas éveitől bevezetett, latin hatást tükröző új ájtatossági formákkal együtt megjelenő templomünnepek. Ilyen például Krisztus király ünnepe (6), Jézus Szíve (3).

A római katolikus patrocíniumok között előkelő arányban szereplő nemzeti szentjeinket kevés görög katolikus templomhoz választották védőszentül (Szent István király 4, Szent László 2). Ezek a dedikációk inkább újabb keletiek.

⁹ Oláh 1997. 72.

¹⁰ Szent Miklós a római katolikus templomok patrónusaként is népszerű. Bálint 1977/I.

¹¹ Bartha 1999. 154.

Áttekintve a jelenleg álló görög katolikus templomok dedikációit, szembevetű az eltérés a latin szertartásúakhoz képest. A búcsúünnepek mintegy egyharmada kifejezetten a bizánci rítusúak hagyományos vallásosságára jellemző ünnep. Ennél megközelítően 50%-kal több a mindkét szertartás körében egyaránt tisztelt és népszerű patrónus választása, mint például Szűz Mária születése és elhunytja, a Szentháromság, Pünkösöd, Szent Mihály főangyal, Szent György, Péter-Pál, Krisztus király stb.

A néprajzi és történeti adatok alapján a dedikációk jelenlegi állapotát egy folyamat eredményének tekinthetjük, amely éppen azt a hagyományos vallásgyakorlási képet tükrözi, amelynek vizsgálatára ebben a munkában vállalkoztam. Ez a XX. század végére jellemző állapot a templomi védőszentek megválasztásának több generációjának nyomait viseli magán. A templomok a szóbeli hagyománynál tartósabban őrzik a korábbi idők kultuszának vonásait, de a változások ezen a téren is nyomon követhetők.

A magyarországi görög katolikus templomok dedikációinak első generációját napjainkra túlnyomórészt csak írásos források alapján lehet feltárni. Erre munkám célkitűzését követve most nem vállalkozom. A betelepülést, illetőleg az uniót követő évtizedekben emelt, abban az időben a templomok döntő többségét jelentő fatemplomok az akkori ortodoxia népszerű szentjeinek, ünnepeinek tiszteletére voltak felszentelve. Az 1837. évi munkácsi és az 1893. évi eperjesi névtárak szerint a múlt század második felében Szent Mihály főangyal, Szent Miklós püspök, Demeter nagyvértanú, Paraszkéva női vértanú, Kozma és Damján ingeny orvosok és Nagy Szent Bazil egyházatya voltak a leggyakoribb védőszentek.¹²

A fatemplomok helyett később – főként a XIX–XX. század folyamán felépített kőtemplomok dedikációja az adatok szerint gyakran nem volt azonos az előtte álló építmény patrónusával. Az új védőszent megválasztásában már egy megváltozott, a latin szertartáshoz és kultúrához közelebb álló vallásosság tükröződik. Ez a folyamat a magyarországi görög katolicizmus egészen végighúzódik, de a római katolikus hagyományban is nyomon követhető. A jelenleg álló görög katolikus templomok jelentős része ezt a generációt képviseli.

Példaként a viszlói templom említhető. Viszlón a XVII. században épült templom patrónusa az eredetileg mirót árasztó Szent Demeter thesszaloniki mártír (október 26.) volt. A dedikációt az 1822-ben történt renoválás és bőví-

¹² Petrusevics 1997. 2.

tés alkalmával megváltoztatták. Azóta a viszlói templom Urunk mennybemenetére van szentelve.¹³

A XX. század 20-as, 30-as éveiben az új liturgikus irányzatok hatásai az akkor és azután épült templomok búcsúnapjainak megválasztásában is megmutatkoznak.

Görög katolikus templomaink dedikációi tehát hű és időtálló tükröi a vallásos hagyománynak. Bennük egy tipikusan közép-európai, keleti és nyugati hatásokat egyaránt magán viselő, a hazai görög katolikus szertartásra nagymértékben jellemző és a vallásosság más vonásaival megegyező vallásmodell vonásai tükröződnek.¹⁴

Irodalom

- Bálint Sándor 1976: Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest.
 Bálint Sándor 1977: Ünnepi kalendárium, I–II. Budapest.
 Bárth János 1990: A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. Magyar néprajz, VII. 331–424. Budapest
 Bartha Elek 1999: Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. Debrecen.
 Csiszárík János 1998: 150 éves az irotai templom. Irota.
 Kisfalusi János 1995: Ünnepi szokások a Keleti Egyházban. H.n.
 Kovács Béla 1989–1990: Magyarország középkori patrocíniumai. Agria, XXV–XXVI. 407–419. Eger.
 Magyar Zoltán 1995: Szent István a magyar kultúrtörténetben. Budapest.
 Magyar Zoltán 1998: Szent György középkori kultusza Magyarországon. Századok, 132. 161–182.
 Mező András 1996: A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest.
 Oláh Miklós 1995: Szűz Mária tisztelete a keleti egyházban. Posztbizánci Közlemények, III. 72–85. Debrecen
 Petrusevics Dénes 1997: A mogyoróskai görögkatolikus parókia monográfiája. Encsi Hírek, 1997. 2.

¹³ Kisfalusi 1995. 12.

¹⁴ A kutatás az OTKA “Az átmenetiség...” c. programja keretében történt.

A cseremisiz *-šamç*) többesjel eredete

5

BERECZKI GÁBOR

10 A címben szereplő cseremisiz többesjelnek, melyet 1953 végéig a mezei irodalmi nyelv is évtizedeken át használt, a nyelvjárásokban még a következő változatai fordulnak elő: *-šamçc*, *-šämec*, *-šäc* (l. Berczki 1990: 30).

Budenz a szóban forgó cseremisiz többesjelekről azt mondja, hogy rokonnak látszanak a csuv. *-sam*, *-sem* többesjellel (NyK 3: 434).

15 Beke is ezen a véleményen van (CserNyt. 172). Ő a többesjel *-ç*) elemének a magyarozatát is megkísérli. Szerinte ez nem más, mint az eredeti **t* többesjel, amelyből az egyik múlt idő P13 személyében szintén *-)*, *-c* lett.

20 Ravila (FUF 27: 95) elfogadja, hogy a cseremisiz többesjel első komponense összefügg az idézett csuvas többesjellel, de abban erősen kételkedik, hogy az *-ç*) elem a PU **t* többesjelre menne vissza. Azzal érvel, hogy a *t* többesjel sehol sem fordul elő névszón a cseremisizben, s különben is valószínűtlen, hogy egy olyan kölcsönzött elemhez ragasszák, amely önmagában is kifejezi a pluralitást. Ravila tehát nem formai, hanem nyelvelméleti szempontból kifogásolja Beke magyarozatát, amely nem illik a többesjelek használatáról felállított elméletébe.

25 N. T. Pengitov (1957: 89) cseremisiz kutató Bekétől függetlenül vele azonos eredményre jut a *-šamç*) többesjel eredetét illetően. Azért gondolom, hogy Bekétől függetlenül jutott ugyanarra az eredményre, mert Ramstedtre és másokra következetesen hivatkozik, de Bekét nem említi.

Galkin (1964: 65–66) Pengitov álláspontját fogadja el.

30 Serebrennikov cseremisiz > csuvas irányú kölcsönzéssel számol (VJa. 1955/1: 7–25). Ezt a feltevést Honti (FUF 54: 69) azzal utasítja el, s joggal, hogy ez esetben megmagyarázatlan marad a csuvasban az *-ç*) elem elmaradása.

35 Teljesen más irányban keresi a *-šamç*) eredetét Gordeev (1967: 6–9). Szerinte egy árja *sam#t* 's, so, odnovremenno' jelentésű szóból származik, melyből a cseremisizben **-šämät* lett.

5 Gordeev kikövetkeztetett őscser. *-šāmät* alakja nyelvtörténeti szempontból elfogadhatatlan. Az *a > ä* hangváltozás kései a cseremiszbzen, jó néhány esetben orosz jövevényszavakban is végbement (l. Bereczki 1994: 88–92). Az árja **sam#t* alakból semmiképpen sem fejlődhetett a cseremiszbzen *-šamç*), mert

10 első szótagi *a* esetén a finn-volgai korig visszamenő szavakban is megmarad a második szótagban az *a* (vö. fi. *kahdeksan* ~ cser. *kandaš* '8' (l. Bereczki 1994: 130–131). A szóvégi *t*-ből csak *i* vagy korábbi *i* után válhat nyelvjárástól függően) vagy *c* (l. i. m. 40).

15 Gordeev azért utasítja el a *-šamç*) többesjel csuvas eredeztetését, mivel a csuvasokkal közvetlenül szomszédos hegyi cseremiszeknél nincs meg. Elfelejteti, hogy a 15. századig, a bolgár-törökség eltatárosodásáig a cseremiszek déli szomszédai mindenütt bolgár-törökök voltak, s nem tudjuk, hol volt a legintenzívebb az érintkezés.

20 Honti *Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri* (FUF 54: 1–126) c. monográfia méretű cikkében a Gordeev-féle magyarázatot fogadja el (69). Érvéleése nagyon logikus, de haszatlannak, ha a cseremiszbzen *-šamç*) többesjel fonetikailag sem vezethető le a a feltételezett árja alakból.

25 Galkin szerint (i. m. 66) az őscser. **t* többesjelet először az általa török eredetűnek tartott **-wlak/*-wläk* többesjel szorította ki, majd a cseremiszeknek az a része, amely közvetlen szomszédtságba került a csuvasokkal, átvette a *-sam* többesjelet.

30 J. Luutonen (SUST 226: 56–61) megerősíti Galkin feltevését, s több vonatkozásban kiegészíti. Ő abból indul ki, hogy a cseremiszbzen nyelvterület nyugati részén használatos *-wlä* többesjel etimológiailag összetartozik a keleti vidékeken meglévő azonos funkciójú *-wlak*-kal, miközben a cseremiszbzen nyelvterület középső részén *-šamç*) a többesjel. A *-wlä* és a *-wlak* összetartozása csak úgy lehetséges, hogy valaha mindenütt ezek jelölték a névszók többesét. Ebből az következik, hogy a *-šamç*)-nak későbbi eredetűnek kell lennie. Luutonen felhózza, hogy a 16. sz. végétől a 18. sz. közepéig nagy számban települtek át Baskíriába a középső cseremiszbzen vidékek lakosai. Ezeknél ma *-šamç*) a többesjel, de ennek nincs nyoma a baskíriai cseremiszbzen nyelvjárásokban, tehát az áttelepülés idején még feltehetőleg a *-wlak* többesjelet használták.

Ez túl kései időpont a *-šamç*) keletkezését illetően. A középső cseremiszi vidékek lakossága ebben az időben már csak igen kis területen érintkezett a csuvasokkal, az intenzív csuvas hatás időszaka ekkorra lezárult. Baskíriába legnagyobb tömegben a Vjatka-vidék cseremiszi lakossága települt át, s ezek-
 5 *wlak* volt a többesjel. A más vidékről érkező cseremiszek alkalmazkodtak a többséghez, s így a *-wlak* többesjel vált általánossá. Ennek lehetőségét Luutonen sem zárja ki.

Helyesen mutat rá Luutonen, hogy a *-šamç*) többesjel *-ç*) végződése nem lehet a PU **t* többesjel folytatása, hiszen azt a *-wlä/-wlak* többesjel már korábban kiszorította. Hasonló véleményt fejtettem ki korábban magam is (l. Bereczki 1988: 341). Felvettem, hogy az *-ç*) végződés esetleg azonos azzal az általam névmásképzői eredetűnek tartott *t* képzővel, amely a cseremiszi nem-attributív használatú számnévben is felbukkan, pl. *kut ~ kuðçt* '6'. Honti azonban meggyőzően bebizonyította (l. 1993: 132–134), hogy az említett képző számnév-végzésekkel keletkezett szekrécióval.
 10
 15

Az egyedüli cseremiszi képző, amely a *-šamç*) többesjel *-ç*) elemének magyarozatánál szóba jöhet, a *t ~ c,)* képző, amely elvont főneveket képez, pl. *kelye* 'mély' ~ *kelyçt ~ kelyçc, kelyç*) 'mélység' (Beke MNySz 3: 688).

A rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet eldönteni, de lehetséges,
 20 hogy a szóban forgó képző már nem *t*, hanem *)* alakban járult a kölcsönzött csuvas többesjelhez. Beke *kelyçc, kelyç*) adatai olyan területen fordulnak elő, ahol a *-šamçc, -šamç*) többesjel használatos.

Azt, hogy a cser. *-šamçc, -šamç*) többesjelek végén egy elvont denominális névszóképző áll, megerősíti a *-wlak* többesjel. Ennek nyugati *-wlä* megfelelője alapján a *-k* feltehetően képző. Egyetlen denominális nomenképző jöhet számításba magyarozatul, az *-çk*, amely elvont főneveket képez, pl. keleti cser. *kumda* 'széles' ~ *kumdçk* 'szélesség' (l. Bereczki 1990: 71). Az *ç* gyakran előfordul kötőhangzóként a *-k* képző előtt, s így ragadt hozzá. A képző korábbi alakja *-k* volt.
 25

Fel kell tételezni, hogy a cseremiszi **t* többesjel névszókhöz is járult. Az univerzálé-kutatások is megerősítik, hogy a számkategória a névszó (az alany) kategóriájában jött létre (vö. Rédei 1996: 262–263). A cseremiszi és a permi nyelvekben, de könnyen lehet, hogy a magyarban is, az új névszói többesjelek megjelenésének oka a többes szám jellegének megváltozása volt.
 30
 35 Az altaji nyelvek többesjelei többnyire gyűjtőnévképzők (l. Rédei i. m. 261). Muratov (1978: 54) a csuvas *-sem* többesjelet is az evenki *-sama/-seme/-somo* gyűjtőnévképzővel veti egybe.

5 Rédei (1981: 210) a korábbi véleményétől eltérően a m. *k* többesjelet nem a feltételezett uráli (Rédei szerint csak finn-permi) **k* többesjelből, hanem a PU *-*kka*/*-*kkä* denominális nomenképzőből magyarázza. Ez hangtanilag elfogadhatóbb, s mivel a magyar nyelvben jelentős a török hatás, hihető, hogy a megváltozott többesszemplélet következtében jelent meg a képzői eredetű többesjel.

A cseremisiz esetében a szomszédos csuvas nyelv bolgár-török előzménye jöhet számításba olyan nyelvként, amely hathatott a többes szám átalakulására.

10 A többes szám kollektív jellegének kiemelésére alkalmas lehet egy elvont főnévképző. Az intenzív bolgár-török hatás a 13. sz. közepén kezdődik a cseremisizben (l. Bereczki 1994: 15–16), s az új többesjelek ezt követően alakulhattak ki.

15 Az északnyugati nyelvjárásterületen megvan a -*šämăc*, a -*šăc* (< *šämăc*) és a -*wlä* többesjel. Galkin ezt azzal magyarázza, hogy ez a nyelvjárásterület nem volt közvetlen kapcsolatban csuvasokkal, s itt megőrződött mindkét többesjel. Szerintem más a két többesjel keveredésének magyarázata. Az északnyugati nyelvjárásterületen eredetileg egy keleti típusú cseremisiz nyelvjárást beszéltek, amelyben a -*šamçc* volt a többesjel. Az utóbbi évszázadok során nagy számú hegyi nyelvjárást beszélő lakosság telepedett át erre a vidékre, s ezek hatására a helyi nyelvjárás erősen elnyugatiasodott. A rendelkezésre álló északnyugati szövegek alapján úgy látszik, hogy az említett többesjelek nem keverednek ugyanannak a személynek a beszédében. Beke északnyugati szövegeiben (1957: 2–63) csak a -*šämăc*, -*šăc* többesjel fordul elő, Wichmann csekély terjedelmű jaranszki szövegeiben (SUST 59: 10–12; 114–115) viszont csak a -*wlä*. I. G. Ivanov és G. M. Tužarov (l. Ivanov–Tužarov 1970: 201–214) szövegeiben a tonšaevoi nyelvjárásváltozatban -*wlä* a többesjel, a jaranskiban -*šämăc*.

25 A cser. -*šamç*) többesjel és alakváltozatai egyaránt származhatnak a csuv. -*sam*/-*sem* többesjel veláris vagy palatális változatából vagy mindkettőből, mivel a cseremisiz keleti nyelvjárások *a*-val adják vissza a csuv. *ε* hangot.

35

Irodalom

Beke 1957: Beke Ödön, Mari szövegek I. Budapest.

Beke MNySz 3: Beke Ödön, Mari nyelvjárási szótár. Savariae 1998.

- Bereczki 1988: Bereczki Gábor, Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: The Uralic Languages. Edited by D. Sinor. Leiden–New York–København–Köln.
- Bereczki 1990: Bereczki Gábor, Chrestomathia Ceremissica. Budapest.
- Bereczki 1994: Bereczki Gábor, Gundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte.
5 Studia uralo-altaica 35. Szeged.
- Galkin 1964: I. Ó. Galkin, Iótoriqeókaá grammatika marijókogo ázüka. Joskar-Ola.
- Gordeev 1967: F. I. Gordeev, Iz iótorii dvuh formantov v morfologii marijókogo ázüka. Materialü nauqnoj óeóóii po itogam ióóledovatelyókih rabot. MarNII za 1967. Joskar-Ola.
10
- Honti 1993: Honti László, Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Budapest.
- Ivanov–Tužarov 1970: I. G. Ivanov–G. M. Tuxarov, Óevero-zapadnoe nareqie marijókogo ázüka. Joskar-Ola.
- Muratov 1978: Ó. N. Muratov, O nekotorüh oóobennoótáh quvasókogo i ákutókogo ázükov, noóáwih marginalynüj karakter v túrkókom ázükovom areale. In: Narodü i ázüki Óibiri. Arealynüe ióóledovaniá. Otv. red. M. A. Borodina. Moókva, 52–54.
15
- Pengitov 1957: N. T. Pengitov, Formü qióla imen i oóobennoóti ih upotrebleniá v marijókom ázüke. Trudü MarNII 10. Joskar-Ola.
- Rédei 1981: K. Rédei, Monikon tunnukset uralilaisessa kantakielessä. C5IFU VI. Turku.
20
- Rédei 1996: Rédei K., A protouráli **t* többesjel eredete. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged.

Elfelejtett felvidéki nyelvőreink

BORKA László

A háttér

“Nec arte, nec Marte”, azaz sem csellel, sem fegyverrel nem veszitek be váramat – mondja a rév-komáromi kőszűz a sok vihart látott vár falán. S fűgét mutat az ellenségnek. Ezt a várat, amely már a XVI. században fontos szerepet játszott, valóban soha nem vette be ellenség. Köröskörül víz védte: a Duna és a Vágduna V-betűs csatlakozása, valamint egy mesterséges csatorna, mely a háromszöget bezárta. Az ellenségnek úsznia kellett, vagy csónak ahhoz, hogy a magas várfalhoz jusson, a vízből felmászni egy meredek magas falra pedig aligha volt lehetséges. 1849-ben az osztrákok három csatát vívtak birtokáért, eredmény nélkül. Klapka csak a szabadságharc után kapitulált, de még szorult helyzetében is ő volt az, aki feltételeket szabott, mielőtt elhagyta seregével a várat.

A súlyos kőből épült vár ellenállt. Magyar nyelvünk, sajnos nem ilyen kővekből áll, sokkal sebezhetőbb, ha idegen uralom alá kerül. Az utolsó száz évben két nagy veszély fenyegette és fenyegeti több millió elszakított magyar testvérünk nyelvét.

Az első elszakítást a trianoni béke diktálta, és ez 1938-ig tartott, amikor az elszakított területek egy része – hacsak a háború idejére is – visszakerült az anyaországhoz. A második elszakítás még ennél is súlyosabb, mert már több, mint 55 éve tart, és nem látjuk a végét.

Az első elcsatolás éveiben Felvidék, Kárpátalja, Erdély és Bácska nemcsak elszakított területek voltak, hanem kulturális góccok is. Lelkes és idealista emberek érezték, hogy nyelvünkre vigyázni kell, s ennek érdekében minden lehetőt megtettek.

E sorok írója felvidéki, s ezért a Felvidék lassan elfelejtett nyelvőreiről szeretne megemlékezni, az 1919–1938-as évekről. A mai nyelvőrök szép munkáját jobban ismeri az olvasó.

A nagy örökség

A felvidékiek nagy örökséget vettek át 1919-ben. Madách Imre (1823–1864) a Nógrád megyei Alsó-Sztrégován született, és iskolái nagyrészt ott s Pozsonyban végezte. *Az ember tragédiája* c. művével örökre beírta nevét irodalmunkba.

Mikszáth Kálmán (1847–1910) a Nógrád megyei Szklabonyán született, s itt is végezte az elemi iskolát. Képzületét itt ragadhatták meg először faluja meséi, babonái, melyek témáiban sokszor visszatérnek. A gimnáziumot is a Felvidéken végezte, Rimaszombatban, ahol iskolatársai Pósa Lajos és Kis József voltak. Később a selmecbányai evangélikus líceumban tanult, ahol már 1826 óta létezett diák önképzőkör, mely 1882-ben a Petőfi-kör nevet vette fel. Ezt annak megemlékezéséül tette, hogy a Kör emlékkönyvében még ma is olvasható egy akkori diák, Petrovics Sándor egyik legkorábbi verse, „A hűtlenhez”. Megemlíthetjük még, hogy Mikszáth szülőfaluját 40 éves írói munkásságának elismeréséül Mikszáthfalvára keresztelték.

Jókai Mór Rév-Komáromban született (1825–1904), szülőháza a nagy bencés gimnáziummal szemben állt, emléktáblával. Sok regényében dolgozott fel felvidéki témákat, pl. *A lőcsei fehér asszony*-ban. A Jókai családnak szép kertje volt a Szigeten, a komáromiak kis Paradicsomán. Kertjükben tanulta meg Jókai azt a szokatlanul sok növény- és fűszernövény nevet, amit az *Aranyember* c. regényében felhasznál.

Kodály Zoltán (1882–1967) ugyan Kecskeméten született, de iskoláit Galántán, majd Nagyszombatban végezte, s csak az érettségi után ment fel Budapestre. Felvidéki évei mély emléket hagytak benne. A „Galántai táncok” szinte szerelmi vallomás az ősi magyar felvidéki tájhoz.

Az örökösök: Mécs László és Borka Géza

Kik vették át ezt az örökséget Trianon után? Elsőnek említsük a királyhalmeci plébánost, Mécs Lászlót (1895–1978). Az első világháború utáni években már megjelentek versei, amiket ő felvidéki szavalóköriútjain nagy szereptel adott elő. Szép premontrei reverendájában kedves hiúsággal engedte magát fényképeztetni. Gyakran járt Komáromban, ahol sok jó barátja volt. Innen egy aranyos anekdota:

Egyik versében, amit szavalóestjén előadott, előfordult ez a sor: *„Isten harsonája vagyok...”* Rám, akit négy-öt évesen elvittek szüleim az előadására, ez a sor nagyon mély benyomást tett. Mikor a szavalóest után szüleim házában folytatódott a társalgás, megkérdezte tőlem Mécs László: *„Tudod-e, ki vagyok én?”* Bátran kivágtam: *„Te vagy Isten trombitája!”*. Sokáig nem értettem, s mélyen megsértett, hogy miért nevetnek annyira. Később megtanul-

tam, hogy míg a harsona az angyalok hangszere, addig Komáromban, ahol nagy vár volt, az esti trombitász az elkésett bakákat hívta takarodóra.

Mécs László a felvidéki áldásos nyelvőri munkája után az egész magyarság egyik legjelentősebb költőjévé vált. Sajnos, 1945 után “persona non grata” lett, így a mai fiatal generáció őt alig ismeri. E helyütt közöljük gyűjteményben soha meg nem jelent versét, melyet e sorok írójához, keresztfiához írt.

Most Lacikának hívnak

*Most Lacikának hívnak;
körötted kék a csend,
a lelked mélyén karácsony
örök csengője cseng.*

*Játékod gyári áru:
lelked mélyén mesét
virágzik, ugy megihlet
e sablon szürkeség.*

*Lackóvá nősz, – s nem kell más
csak játékbábu már,
körülrajongod testét,
mint hatyu-gunár.*

*Lehet, hogy gyári áruk
a Mancik, Máriák,
de lelkekből kicsalják
a nagy csók-áriát.*

*Lászlóvá komolyodsz így:
játszol új kort, hazát,
mindenben bölcs, de egyben
könnyelmű lész s hazárd:*

*attól teszed függővé
a boldogságodat,
hogy van-e szíve vagy nincs
egy játékbábunak.*

*Lassan lassan megőszülsz,
és Laci bácsi lész:
jajt-bajt nyikorgó verkli
vagy vidám vén csibész.*

*Minden emberjátékon
kacagsz, vagy mint fa-szent
bosszankodsz – tornyodban meg
halál harangja cseng.*

*Most Lacikának hívnak,
még hős vagy, szűz titán,
harsants nekünk tavaszt, fényt
az élet-trombitán.*

(1934)

Mécs László jó barátja volt édesapám, dr. Borka Géza (1894–1977), a komáromi bencés gimnázium tanára. Gútán született, ott, ahol a Kis-Duna özszeszesimul a Tátrából lerohanó, de Gútánál már szelíd Vággal. A Magyar Irodalmi Lexikon (Studium, 1926) ezt írja róla: “Borka Géza dr. a komáromi bencés főgimn. tanára, a Jókai-Egyesület irod. osztályának titkára. *1894-ben Gútán, Komárom vm. Versei, melyet a hazafias hév és a gondolatok gazdagsága jellemez, a felvidéki lapokban jelennek meg. Munkái: *Bánatmalom*. Komárom 1920. – *Gerde Tamás leánya*. Pályanyertes népszínmű 3 felvonásban.

Rozsnyó, 1922. – *Szavalókönyv*. Komárom 1925. Egyfelvonásos darabjai, melyek sok helyen színre kerültek: *A bajusz*, *Seregül Gergely ókuláréja*, *Bé-kacomb*, *Holdfényes erdőben*.”

Összesen 11 színdarabot – köztük hét egyfelvonásost – jelentetett meg, ki-zárólag amatőr csoportok számára. A Felvidéken igen elterjedt kulturális tevékenységi, nyelvőri forma volt az amatőr színjátszás: egyesületek, mozgalmak, egyházi és más közösségek mutattak be rendszeresen, népes közönség előtt egyszerűen színre vihető darabokat, főként népszínműveket. Ilyeneket írt Borka tanár úr. Későbbi, legnépszerűbb színművei, melyeket az említett lexikon megjelenése után írt: *Karikagyűrű*, *Maharadzsa*, *Muskátlis ablakok és Az Aranylánc*. Ez utóbbiról így vélekedett egy akkori kritika: “A darab megható és mulatságos jelenetek változásában mutatja meg, hogy a házastársak közt a legerősebb kapocs, a szíveket összekötő aranylánc: a gyerek.” A *Karikagyűrű*-ről ez olvasható: “Ez a színmű volt a Csehszlovákiába szakadt magyarságnak legtöbbet játszott színdarabja. Tárgya a szerelem győzelme a nagyravágyás felett. Megható és mulattató darab.” – mondja az akkori ismer-tetés.

Borka Géza fő gondolata az volt, hogy egy falusi gyerek tanuljon, de ne felejtse el, honnan jött. Segítse faluját, legyen büszke rá, ha később a városi életet választja is. Színdarabjai, ha talán el is porosodtak kissé, a falusi élet értékeit emelik ki, s fontos nyelvőri szerepet játszottak akkoriban. Különös kedvvel rendezte színdarabjait szülőfalujában, Gútán, amelyeket mindig helyi szereplők adtak elő. Diákjaiból szavalókórust állított össze. A kórus ver-sekkel lépett fel Komáromban, ahol élénk magyar kultúrélet volt. A *Szavaló-könyv a tanuló ifjúság számára* c. kis könyv olyan magyar költők verseit tartal-mazza, amelyek különösen alkalmasak szavalókórusi előadásra.

A Magyar Életrajzi Lexikon (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994) kiemeli, hogy Borka Géza latin–magyar szakos tanár volt, aki bölcsészdoktorátust 1923-ban a finnugor számnevekről készített disszertációjával szerzett. *Római régiségek* címmel középiskolai tankönyvet írt Kocsis Károly kollégájával együtt (Komárom, 1932). Azok a diákok, akik ebből a könyvből tanultak, ha Rómába kerültek, otthonosan mozogtak. Hol van ma már ilyen tankönyv? Két gyermeklapot is szerkesztett az anyaországtól elválasztott gyermekek számára, *Szivárvány* és *Táborníz* címmel. Hozzátehetjük, hogy *Stiliztika a szlovenszkói magyar tannyelvű középiskolák IV. osztálya számára* c. könyve (Komárom, 1925) sok diáknak adott életre szóló tudást a versolvasás titkaihoz.

Az 1947-es nagy “lakosságcsere” a Felvidék magyarjait akarta megritkíta-ni. Meg is ritkította. A Borka család Kaposvárra került, ahol a tanár úr a ma csaknem kétszáz éves Somssich – majd Táncsics névre változtatott – gimnáz-

ziumban folytatta működését. Az 1950-es évek közepén ő hozta létre az iskola diákszínjátzó csoportját. A *Pál utcai fiúk*-at átdolgozta színdarabbá, amit a diákok elő is adtak.

Tanítványai nagyon szerették színes pedagógiai módszereit. Ha a tananyag érdekes részéhez értek, a tanár úr sajnálta az időt felettetésre használni. De osztályzatra szüksége volt. Ezért pár diákot mindig megkérdezett: “Na fiam, hányasra tanultad meg a mai leckét?” A választ elfogadta, és a diákok becsületből igazat mondtak. Tanári működésének 50. évében megkapta a Magyar Népköztársaság Érdemrendjét. A gimnázium volt diákja, a mai igazgató Mihályfalvi László okos ötlete volt, hogy a gimnázium tanáraitól egy “Táncsics breviáriumot” szerkesztett. A könyv végül is 400 oldalra kerekedett, s egy fejezetet szán minden tanárra, aki 1948-tól 1996-ig a gimnáziumban tanított. A szerkesztő felkutatott annyi régi diákot, amennyit csak tudott, s tulajdonképp ők írták a könyv nagy részét. A tanárokról szóló legendák, történetek gyűjteménye ez a könyv. Borka Gézáról pl. ezt olvashatjuk:

“A helyesírás szabályait is nagyszerűen, valamilyen történetbe ágyazva tanította: – Gyerekek, amit most megtanultok, azt mind hosszú magánhangzóval kell írni: *A húgomat a múltkor egy csúnya színész elkísérte a zsúpfedeles galambdúcig, én meg írtam neki színes papíron, hogy kémélje meg ígéreteitől.* – Rövid magánhangzóval kell írni a következőket: *A csipás zsüri a tribünön ücsörögve mindig megdicsérte a hunok és kunok kusza zezugos sujtásait.*”

Hálás diákjai a kaposvári gimnázium folyosóján elhelyeztek egy márványtáblát ezzel a felirattal: “*Szeretett osztályfőnökünk és magyartanárunk emlékére születésének 100. évfordulóján állíttatta az 1959-ben érettségizett IV. b osztály. – 1994. 06. 04.*”

Borka Géza nagyon szeretett Gútáról mesélni. Sok történet szólt a gútai bíróról, akinek legendásan pihent esze volt. *A pihent ész* nagyon nagy dicséret volt Gútán. Egyszer egy kővel megrakott uszályt húzott fel a Vágdunán Komáromtól Gútáig egy kis vontatóhajó. A gátat kellett megerősíteni kővel az örökös árvíz ellen. Kicsivel a Vághíd felett ki is rakták a követ. A motoros és az uszály megfordult, vissza Komárom felé. De kő nélkül az uszály olyan magas lett, hogy nem fért át a híd alatt. A kapitány, aki egyszemélyben hajótulajdonos és vállalkozó fuvaros is volt, kétségbe volt esve. A gútai bíró sajnálkozva simogatta selymes bajuszát, de nem szólt egy szót sem. Mikor a hajós már jól megpuhult, megkérdezte tőle, hogy fizetne-e egy hordó pálinkát a falunak, ha ő megoldja a kérdést. A kapitány szívta a fogát, de kénytelen volt elfogadni az ajánlatot. A bíró kiküldte a kisbíró, hogy dobolja ki a faluban, hogy akinek keze-lába ép, az délután 5 órakor jelenjen meg a gáton. Akkor a

fél falut felküldte az uszályra, az szépen lemerült, és átcsúszott a híd alatt.
Megvolt a hordó pálinka.
Egyet közreadunk Borka Géza verseiből is:

A komáromi kőszűz

“Nec arte, nec Marte!”

*Hol vén falak felé most bánkódást hajt a szellő
S a mormoló Dunánál borong sok könnyező fűz,
Ott Klapka hősi várán még áll egy elszögellő
Mohos kövön merengve a régi-régi kőszűz.*

*Az ősök lengő lelke tanyát talál körötte,
Ő meg csak néz, s a nagy mult dicső nyomát kutatja.
S míg ódon hősi álmok torlódnak meg fölötte
Csak áll, kemény kezével dacos fügét mutatva.*

*A kavargó fellegekből ha néha Klapka lelke
Viharzó éji órán leszáll a vén kövekre
S a kőszűz jeligéjét bötűzvén eltűnődik:
Olyankor sajgó búval a várnak ősi szobra
Fügés kemény kezével dacos szemét befogja
S haragvó lángos arcán egy könnycsepp gördül végig.*

Ez volt az az örökség, amit ők, az első elszakítás nyelvőrei átadtak ma is élő tanítványaiknak, a második, sokkal hosszabb elszakítás új nyelvőreinek.

Szintetikus tagadás a finnugor nyelvekben

CSEPREGI Márta

I. *-t-* elemű tagadó morfémák: abessivus, karitívus

A finnugor nyelvek mindegyikében és a szamojéd nyelvekben is ismert egy *-t-* elemű szuffixum, mely névszói esetragként vagy adverbiumképzőként, valamint melléknévképzőként valaminek a hiányát fejezi ki, igenévképzőként, vagy igenévhez kapcsolódva a cselekvés meg nem történt voltára utal. A végződés nagyfokú alaki és funkcionális azonossága miatt ezt a toldalékot uráli alapnyelvi eredetűnek tartjuk. Némi nézeteltérés csak a toldalékban lévő mássalhangzó-kapcsolat eredeti alakjának megítélésében van, azaz, hogy **-tt-*, **-kt-*, vagy **-pt-* hangkapcsolattal kell-e számolnunk, valamint abban, hogy az abessivusrag és a fosztóképző végének finn-permi nyelvekben tapasztalható kettőssége visszavezethető-e egészen a finnugor, ill. az uráli alapnyelvig: PFU **-ttV* (Györke 1935: 65), PU **-t* (Décsy 1965: 159), PU **-ttA* (N. Sebestyén 1972), másként PU Abess. **-ktA*, Nom. Car. **-ktAmA* (Janhunen 1982: 29, 31), illetve PFP Abess. **ttAk*, Nom. Car. **tomo ~ *teme* (Décsy 1965: 159, 181) és PFP Abess. **-ktAk ~ *-ptAk*, Nom. Car. **-ktAmA ~ *-ptAmA* (T. Itkonen 1991).

A magyar–vogul **-ttA+l > tAl* és az osztják **-lek* hangalakjának némileg eltérő fejlődésére is többféle magyarázatot ismer a tudománytörténet: PUG. *?*-ttV + l > tAl* (NyH⁴: 94–95, Györke 1935: 66 stb.), **-t(o)lo ~ *t(e)le* (Décsy 1965: 159), tagadó igeképző > abessivus rag (Beke 1910: 429–431), denom. nomen caritivum > abessivusrag (Györke 1935: 66, Bartha 1958: 92), abessivusrag > denom. nomen caritivum (Mészöly 1910: 410, Sz. Kispál 1956: 629). Ezek közül a legutóbbi Terho Itkonen szellemes, meggyőző okfejtése, melyben a szerző a toldalék hangalakjának változását az egyes határozóragok funkcióváltásával magyarázza (T. Itkonen 1991).

Tanulmányomban nem a toldalékok történetével kívánok foglalkozni, hanem azokkal a szófajtani és mondattani kérdésekkel, melyekkel akkor szembesülünk, amikor kategorizálni akarjuk a *-t-*elemű karitív toldalékokat, s a velük létrehozott szóalakokat. A jelen cikk keretei között nem tudok kitérni a

jelenség szemantikai vetületére sem, mely az egyes nyelvekben annyira eltérően alakult, hogy külön kutatás tárgyát képezheti.

A finnugrisztika egyik örökzöld kérdése a nomenverbumok problémája, vagyis az, hogy az alapnyelvben elkülönült-e már egymástól az igei és a névszói kategória, vagy pedig egységes szófajokkal, nomen-verbumokkal kell számolnunk az alapnyelv idején. Az igenévszók meglétének egyik bizonyítéka lenne az, hogy az ugor nyelvekben a fosztóképző igetőhöz és névszótóhoz egyaránt járulhat. De ahogyan azt már többen bebizonyították (vö. Hajdú 1966: 57–61, 1981: 130–134.), már az alapnyelvben is voltak csak igéhez és csak névszóhoz kapcsolható toldalékok, ami a két kategória önálló meglétét bizonyítja. A fosztóképző nem ilyen volt. Ennek oka részben az is, hogy a tagadó suffixum nemcsak morfológiai és szintaktikai, hanem logikai kategóriákba illő változásokat is előidézik, az állítást tagadássá változtatja, ezáltal alkalmas arra, hogy szófajok és mondatrészek határait áthágva viszonylag szabadon kapcsolódjék az egyes tövekhez.

A fosztóképző deverbális és denominális használata azzal az agglutináló nyelvekre jellemző sajátossággal is magyarázható, mely szerint a szófajok nem különülnek el élesen egymástól. A tagadó suffixum előfordulása és használata az uráli nyelvekben nagyszerűen illusztrálja a szófajhatárok elmosódottságát, valamint a mondatbeli funkciók viszonylagos voltát. Nem mindig könnyű eldönteni, hogy a valaminek a hiányát kifejező, névszóhoz járuló, adverbális funkciójú toldalék esetrag-e, vagy határozószó-képző. Ez a dilemma Juha Janhunén szerint szintén alapnyelvi eredetű: a fosztóragot ő esetszerű (case-like) végződésnek tartja, és megállapítja: “It is difficult to distinguish case ending from certain types of derivative morphemes. For instance, a caritative in **-ktâ/-ktä* existed in PU, but whether it was a case form or a derivational formation remains unclear” (Janhunén 1982: 31). Nehéz megkülönböztetni az esetragot a képző bizonyos típusától. Például, a **-ktâ/-ktä* alakú karitivum megvolt a PU-ban, de nem világos, hogy esetrag volt-e, vagy képző.

A mellékelt táblázaton összefoglalom a *-t-* elemű, tagadó értelmű toldalékok előfordulásait és funkcióit az uráli nyelvekben. A táblázat természetesen csak illusztratív, nem tartalmazhat minden adatot, nem terjed ki minden nyelvre (lapp, mordvin nyelvek), minden nyelvjárásra. A morfémaalternációkra is csak a nagybetűkkel utaltam. A táblázatban zárójelbe tettem a morfémat akkor, amikor a használat nem egyértelmű, kizárólagos.

Rögtön az első oszlopban megfigyelhetjük, hogy az abessivus rag szinte csak az mordvinban, a permi nyelvekben és a keleti osztjában aktív, produktív tagja a ragozási paradigmának. A finnben és a lappban idiomatikussá vált, csak bizonyos kifejezésekben fordul elő. A finnben a ragot felváltotta az *il-*

man prepozíció, a lappban már csak bizonyos határozószók végén fedezhető fel, pl. *m#n#tâgâ* 'gyerekkel' (Lakó 1986: 87). Az észten bár még produktív rag, de nyomatékosítására használják az *ilma* prepozíciót, és az is mutatja nem szokványos helyzetét, hogy az abessivus ragos szó jelzője genitivusban van, nem kell egyeztetni: *punase mütsita* 'piros sapka nélkül' (Pusztay 1994: 148). Az észti alak egyébként nemcsak határozói funkcióban fordul elő, hanem jelzőként is (*kuuta öö* 'holdtalan éjszaka') és állítmány kiegészítőjeként: *Uus maja on veel katusetä* 'Az új ház még tető nélkül van' (Pusztay 1994: 57). A cseremiszen az uráli eredetű rag csak a hegyi nyelvújzásban maradt meg, a mezei irodalmi nyelvben szinte kizárólagosan a *deč posna* 'nélkül' névutót használják, melynek szó szerinti jelentése 'mellől-kívül', s mint ilyen, szerkezetileg pontos megfelelője a magyar *nélkül* névutónak. Az északi osztjákban és a vogulban bár előfordul adverbális helyzetben a karitiv toldalékkal ellátott szó, de nem tekinthető esetragos alaknak, hanem inkább képzett határozószónak. Az elemzést nehezíti, hogy a melléknévképző is azonos alakú. A funkció csak a szórendi helyzetből derül ki: vog. *s•ptal •nli* 'száj nélkül (szótlanul) ül' (adverbiumképző), *t•ptal k#tel* 'evezőtlen kézzel' (adjectivumképző) (Itkonen 1991: 222), osztj. *χfpna lupli māni* 'a csónakon evező nélkül ment' (adverbiumképző), *lupli χfpna māni* 'evezőtlen csónakon ment' (adjectivumképző) (Nikolaeva 1995: 58).

A magyar esetrendszerből hiányzik az abessivus, a ragot a *nélkül* névutó helyettesíti, az ugor kori **-ttA+l > -tAl* tovább toldalékkolt fejlődésének pedig határozószó-képzőként szolgál, esetenként szinonim alakokat hozva létre, pl. *vigasz nélkül ~ vigasztalanul*. A **-ttA+l > tAl > tAlAn > tAlAnUl* toldalékfejlődés egyébként szemléletes példája annak, hogy a nyelvben kettős tendencia érvényesül: megfigyelhető egyrészt az, hogy bizonyos helyzetekben a jelzői és a határozói funkciók keverednek, sőt funkcióváltás is végbemehet, másrészt pedig az, hogy a nyelvben mégiscsak állandó igény van a funkciók elkülönítésére. Ha összekeveredni látszik a jelzői és a határozói funkció, akkor a nyelv egy újabb toldalék hozzátételével pontosít. A magyar–vogul **-tAl* eredetileg valószínűleg határozó volt, ha elfogadjuk, hogy a toldalékvégi *-l* azonos a PUG **-l* ablativusraggal (vö. (Mészöly 1910, Sz. Kispál 1956, Itkonen 1991). A régi magyarban viszont találunk példát adverbális (*hirtel*) és adnominális (*sajtal*) használatra is. A jelzői használat általánossá válása után pontosította a nyelv a határozói funkciót egy *-An* határozószuffixummal. Erre találunk példát az Ómagyar Mária-siralomban: *Zsidou, mit tész türvéntelen, fiom mért hol biüntelen?* A népnyelv még őrzi a *-tAlAn* határozói funkciójú használatát pl. a Júlia szép leány balladájában: *a mennyei harang húzatlan szólalék, a mennyei ajtó nyitatlan megnyílék*. Egyes szavak lexikalizálódtak,

határozószóvá váltak, pl. *hirtelen*. A mai nyelvben viszont a *-(A)lAn* egyértelműen melléknévképző, és jelzői funkcióban szerepel (*szerencsétlen*). A határozói funkció így újabb megerősítést igényel, erre jó az *-ul* végződés: *szerencsétlenül*. Ebben a fejlődésben eredetileg mindig a határozói funkció volt a jelölt, a jelzői a jelöletlen. A funkciókülönbség elhomályosulásával volt szükség új meg új jelölőre.

	JELÖLETLEN	JELÖLT
	adnominális	adverbális
1.		*-ttA
2.	*-ttA (újabb funkció)	*-ttA
3.	*-ttA	-tAl (új jelölő)
4.	-tAl (újabb funkció)	-tAl
5.	-tAl	-tAlAn (új jelölő)
6.	-tAlAn (újabb funkció)	-tAlAn
7.	-tAlAn	-tAlAnUl (új jelölő)

A magyar fosztóképző fejlődésének újabb fázisában egy hangtani automatizmusból adódó különbségnek esetenként jelentésmegkülönböztető szerepe lett. Az eredetibb *-tAlAn* mellett nyíltszótagú tövekhez kapcsolódva kialakult a *-tlAn* változat, mely később a deverbális képzésekben szinte kizárólagossá vált: *váratlan*, *kéretlen*. A denominális képzés egyrészt tartja magát a hangtani szabályhoz *kártalan*, *vértelen*, *békétlen*, másrészt ugyanahhoz a szóhoz mindkét képző kapcsolódhat, olykor stilisztikai különbséget (*szótlan* ~ *szóatlan*), máskor jelentésmegosztlást eredményezve (*álomtalan* ~ *álmatlan*, *gondatlan* ~ *gondatlan*)

A táblázat második oszlopát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ez az egyetlen hiánytalan oszlop, vagyis mindegyik rokon nyelvben megvan a denominális melléknévképző, mely jelzői funkciójú alakokat hoz létre. Ha összehasonlítjuk az első két oszlopot, feltűnik egy különbség, mely a továbbiakban még tovább differenciálódik. A mordvint kivéve a finn-permi nyelvekben különbözik a határozórag és a névszóképző. Másképpen szólva adverbális és adnominális helyzetben más-más a végződés, amit két mondattal illusztrálhatunk:

(1) adverbális használat: A kávét cukor nélkül iszom,

(2) adnominális használat: Nem szeretem a cukortalan teát.¹

¹ A forrásmegjelölés nélküli példamondatok saját gyűjtéséből valók. Kollégáim, az egyes finnugor nyelvek anyanyelvi beszélői, név szerint Petri Lauerma (finn), Anu Kipasto (észti), Irja Seurujärvi-Kari (északi lapp), Galina Lesznyikova (udmurt), Nagyeczda Manova (komi), Szvetlana Motorkina (erza-mordvin), Margarita Kuznyecova (mezei mari), Jeremej Ajpin (szurguti hanti) fordították a példamondatokat, segítségükért ezúton mondok köszönetet.

- (1) m. *A kávé*t cukor **nélkül** iszom.
 fi. *Juon kahvia ilman sokeria (sokeritta).*
 lpÉ *Jugan gáfe (almmá) sohkarhaga.*
 udm. *mon kofe sakl̄rtek juiško.*
 komi (me) *jua kofe sakartlg.*
- (2) m. *Nem szeretem a cukor* **talán** teát.
 fi. *En pidä sokerittomasta teestä.*
 lpÉ *In liiko sohkarkeahtes dedjii.*
 udm. *mon ug jaratišk̄l sakl̄rtem čaez.*
 komi (me) *og rad'ejt sakartlm čaj.*
 mari *sakçrdçme čajçm om jörate.*

A mezei mari irodalmi nyelvben ugyanúgy, mint a magyarban, névutóval fejezik ki valaminek a hiányát:

- (1) mari (mçj) *kofem sakçr deč posna jüam.*
 m. *A kávé*t cukor **nélkül** iszom.

A mariban ezen kívül a tagadó ige 3Sg személyű alakja is fosztóképzőként működik:

- (2) mari *sakçran oççl čajçm om jörate.*

A mordvinban és az obi-ugor nyelvekben viszont ugyanaz a morféma képezi az adnominális és adverbális funkciójú alakokat (szerkezetileg a magyar is ide tartozna, de a magyarban nincs abessivus):

- (1) mdE *śiman saçortomo kafed'e.*
 oSurg. *ma saçärläy kofe jeñtläm.*
- (2) mdE *a večkan saçortomo čaj.*
 oSurg. *ma saçärläy šaj äntä län]läm.*

Az észti nyelvnek az a sajátossága, hogy az abessivusragos szó vagy az előjárós kifejezés jelzői funkcióban is előfordulhat, valószínűleg későbbi fejlődés eredménye:

- (1) é. *Joon kohvi ilma suhkruta.*
 (2) é. *Mulle ei maitse ilma suhkruta tee.*

A harmadik oszlopra továbblépve újabb differenciálódási lehetőséggel találkozunk. A balti-finn nyelvek megkülönböztetik a deverbális és a denominális képzést, azaz a fosztóképző közvetlenül járul a névszóhoz, az igékhez viszont egy *-mA* előtaggal. Ezt a különbségtételt nem ismeri a mari, a komi és az ugor nyelvek sem. Az udmurtban a *-tem* fosztóképző csak névszóhoz

járul, de vannak az udmurtnak más tagadó igenevei. A mordvin viszont teljesen külön áll, ugyanis ebben a nyelvben a fosztóképző egyáltalán nem járulhat igéhez, a tagadás tagadószóval történik.

- (3) m. *sületlen hal, főtlen hal*
 fi. *paistamaton kala, keittämätön kala*
 é. *praadimata kala, keetmata kala*
 lpÉ *basekeahtes guolli, vuoššakeahtes guolli*
 (mdE *apak résta kal, opak pid'e kal*)
 mari *žarittlçđçme kol, šoltçđçmo kol*
 komi *žarittlm čeri / pražittlm čeri, putlm čeri*
 (udm. *plzttmte čorlg*)
 oObd. *kawärli χ—l*
 oSurg. *tærtläy Jul, mälläy Jul*

Megjegyzendő, hogy a lapp *-mæt'tom* suffixum bár elsősorban deverbális képző, denominális használata is ismert, vö. *ar'vedmæt'tom* 'érthetetlen', de *askaldâsmæt'tom* 'hútlén' (Lakó 1986: 74). A lappban a névszókon belül is megfigyelhető bizonyos differenciálódás: a *-mæt'tom* melléknevekhez járul, a II. oszlopban idézett *-tæbme* toldalék viszont főnevekhez: *muorâtæbme* 'fátlan' (Lakó 1986: 75). Saját példaanyagom azt mutatja, hogy az északi lappban a *-keahttä* gerundiumképzőt deverbális és denominális helyzetben egyaránt használják.

A deverbális nomen caritivum és a tagadó igenév elkülönül egymástól a balti-finn nyelvekben és a lappban, viszont a mariban, a komiban és az északi osztjákban alakilag nem különbözik. A mordvinról nem beszélünk, mert ott nem járul igékhez caritivsuffixum, az udmurtban viszont van tagadó igenév, de nincs deverbális nomen caritivum. A magyarban éppen fordítva: nincs tagadó igenév, de van deverbális nomen caritivum. A keleti osztjákban és a vogulban a tagadó igenév további toldalékokat is fölvehet.

A két utolsó oszlop az igenevekről ad áttekintést. Az igenevek vagy a puszta igenévképzővel ellátva állnak a mondatban, vagy járulhatnak hozzájuk személyragok és esetragok. Ez utóbbi esetben általában határozói funkciójuk van. A permi nyelvekben és a mariban vannak olyan tagadó igenevek, melyek csak jelzői funkcióban fordulnak elő. Ezek mellett azonban minden esetben ott találjuk a határozói funkciójú gerundiumot. A finnségi nyelvekben nincs tulajdonképpeni tagadó gerundium, hanem a 3. infinitivus abessivusragos alakja fejezi ki a cselekvés meg nem történtét. A lapp *-kæt'ta(i)* végződésnek is van ilyen jelentése, bár az elsősorban a gerundium képzője. Az északi osztjákban a fosztóképzős igenév tovább nem toldalékolható, de a

puszta igenévképzős alak is lehet határozói (általában mód- és állapothatározói) funkcióban: Obd. *m%laj lilli fmäslätän?* 'miért étlenül ültök' (Nikolaeva 1995: 213). A keleti osztjákban viszont személyraggal és locativusraggal ellátva állapothatározói és időhatározói funkcióban állhat az igenév: Vj *mä jöy wçllçyalnç jöyäläm* 'távollétében jöttem' (Karjalainen–Vértes 1965: 179), *mä mänlâyämnä* 'mielőtt elindultam' (Karjalainen–Vértes 1965: 177). A vogulban a gerundium tagadása tagadószóval történik, pl. *at aptima* 'nincs behavazva' (Kálmán 1976: 67) – ugyanúgy, mint a magyarban – és a fosztóképzős igenév jelzői funkciójú *#š puntlettal l#yl-k#räl* 'apám(ra) nem rakott lábvas' (Kálmán 1976: 71).

- (4) m. *megvarratlan ing*
 fi. *ompelematon paita*
 é. *õblemata särk*
 lpÉ *goarokeahtes báiddi*
 (mdE *apak sta panar*)
 mari *uryen šuktçmo tußçr*
 komi *pomartlm dlrlm*
 udm. *vurłmte derem*
 oObd. *jinli jernas*
 oSurg. *jäntläy jœrnas*
- (5) (m. *az ing nincs megvarrva*)
 fi. *paita on ompelematta*
 észt *särk on õblemata*
 lpÉ *baidi lea goarokeahttä*
 (mdE *panaroš opak sta*)
 (mari *tußçr uryen šuktçmo oγç*)
 (komi *dlrlmsl abu pomlç vurlma*)
 udm. *derem vurłmte*
 (oObd. *jernas jinman Änt ol*)
 (oSurg. *jœrnas äntä tärämtayä juntti*)

Már a fenti példákból is látszik, hogy nyelvenként bonyolódik a kép. Bizonyos esetekben csak analitikus módon, tagadó igével lehet kifejezni azt, amit máskor szuffixummal. Nemcsak a mordvin használja az *apak* tagadószót, hanem a mari *oγçl*, a komi *abu*, az udmurt *lvll* tagadószókra is szükség van az ellentétek kifejezésekor. Az összes deverbális alak esetében felvetődik az aspektus és az igenem kérdése is: ki tudja-e fejezni a tagadó igenév a folyamatosságot és a befejezettséget, illetve az aktív és a passzív igenemet. A

tagadó igenév leggyakrabban a participium perfectum ellentéte, és nem utal külön morféma az igenév cselekvő vagy szenvedő voltára, kivéve az udmurtban, ahol az *-ono/-no* képzős necessiv szenvedő igenévnek van külön tagadó párja, *-ontem/-ntem* képzővel: *bídestontem už*. A jelenség némileg emlékeztet a magyar ún. ható igékből képzett melléknevekre: *olvasható, olvashatatlan*.

Előfordul, hogy a fosztóképzős alak jelenti az ige teljes tagadását, és a részleges tagadást tagadószóval fejezik ki, pl. oObd. *kawärli χ— l* 'fövetlen (= nyers) hal, *χ %lna än kawärtäm χ— l* 'nem teljesen megfőtt hal'.

Tulajdonképpen gerundium csak a mariban és a permi nyelvekben van, s ezekben a puszta igetőhöz ugyanaz az abessivusrag járul, mint a névszókhöz. A mariban külön kategóriát alkot az állító és tagadó gerundiumból alakult ikerszó, az ún. megközelítő igenév: *ččten ččtede vučaš* 'alig (tkp. túrve-túretlen) vámi' (Bereczki 1990: 63). A lappban a *-kæt'ta(i)* végződés a gerundium képzője: *dât dâ:âi dâm mu dieđekæt'ta(i)* 'tudtom nélkül tette ezt, hän teki tämän minun tietämättäni' (Lakó 1986: 145). A többi nyelvben tagadó igenévvel, fosztóképzős határozószóval, vagy *anélkül* utalószerű mellékmonddal fejeznek ki hasonló jelentéstartalmakat.

- (6) m. *Fésületlenül (anélkül, hogy megfésülködött volna) ment ki az utcára.*
 fi. *Hän lähti ulos tukka kampaamatta.*
 é. *Ta läks välja kammimata.*
 lpÉ *Son vulgii olggos vuovttaid čogokeahttä.*
 (mdE *práñ apak sudra lišš ul'čav.*)
 mari *tuđo uremčške üpčm šerde lektčn.*
 udm. *so ul'čae sınaškltek potiz.*
 oObd. *l — w %χ kusli kim etäs.*
 oSurg. *lŌw kŌnčlăγ oynat kem män.*

A fentebb elmondottak grafikus ábrázolását találjuk a 2. táblázatban. A jobban vagy kevésbé befeketített négyzetek az egyes jelenségek meglétét jelölik a kérdéses nyelvekben. Első ránézésre szembetűnő, hogy az ugor nyelvekben mennyire differenciálatlan a karitív toldalék használata. Ugyanazok a végzések szinte változatlanul, névszóragként, melléknév- és igenévképzőként, határozói és jelzői funkcióban is előfordulnak.

A 2/a, b, c ábrák mutatják a tulajdonképpen differenciáltságot, s ebben a permi nyelvek, különösen is az udmurt mutat nagyfokú fejlettséget. Ehhez hozzájárul az 2/d ábra szerint az is, hogy az udmurtban a tagadó participium perfectum *-mte* képzője verbum finitumban is megjelenik, nem-szemtanúsági módú, múlt idejű, tagadott igét hozva létre. Tagadó elem előfordul észtv nyelvjárási és moksa-mordvin igealakokban is, de ezekbe nem a karitív

szuffixum, hanem a tagadó ige olvadt bele (Savijärvi 1981: 114–115, Ščemerova 1980: 397, idézi Honti 1997: 247, 1999: 194–195). A karitív szuffixum sokrétű használata az udmurtban és a mariban egyébként óhatatlanul a szomszédos török-tatár nyelvek hatását sejteti – bár mint Honti előbb idézett tanulmányaiban bizonyítani próbálta, egy-egy jelenség belső fejlődés eredményeképpen is kialakulhatott.

Az 2/e ábra arról árulkodik, hogy az abessivus csak a központi fekvésű nyelvekben produktív esetrag. A két szélen csak az észtbén és a keleti hanti-ban rendszeres a használata. A többi nyelvben névutó, prepozíció fejezi ki valaminek a hiányát, illetve a fosztó elem nem esetrag, hanem adverbiumképző.

II. Tagadás prefixummal

A PU eredetű karitív szuffixumhoz nincs köze, de a szintetikus tagadás, ellentétképzés egyik módja a balti-finn nyelvekben a tagadó ige participiumi alakjának (finn *epä-*, észt *eba-*) prefixális használata. Az *epä-*, *eba-* előtag a szóalkotás kedvelt, produktív eleme, a finn és az észt nyelvújítók mindig is szívesen éltek vele. Az észtbén a teljes tagadás kifejezésére a *mitte-* tagadó elemet is használják, bár sokkal ritkábban, mint az *eba-* előtagot. A többi finnugor nyelvben csak elvétve fordul elő a tagadószó prefixális használata, vagy ha igen, akkor az újabb jelenség, és orosz hatásra alakult ki (Ščemerova 1980).

A 3/a, b, c táblázatok vázlatos tájékoztatást adnak a finn és észt prefixummal tagadott névszókról. Kiderül, hogy míg melléknevek esetében a magyarban mind a hiány, mind az ellentét kifejezésére csak a fosztóképzőt lehet használni, a finnségi nyelvekben két lehetőség van: a hiányt inkább fosztóképzővel, az ellentétet prefixummal hozzák létre. Az *epä-*, *eba-* előtagú főnevek magyar megfelelői gyakran önálló lexikai egységek, alakjukban nem emlékeztetnek a velük ellentétes értelmű főnévre. Az észt *mitte-* előtagú szavak magyar megfelelői gyakran tartalmazzák a nem tagadószót. A jelenség megérdemli, hogy a jövőben sokkal alaposabb vizsgálat tárgya legyen.

Táblázatok

1. A *-t-* elemű, tagadó értelmű toldalékok előfordulásai és funkciói a finnugor (uráli) nyelvekben

	Abessivus rag	Nomen caritivum, denominalis	Nomen caritivum, deverbális	Tag. igenév, adnominalis, adverbialis	Tagadó gerundium
finn	<i>(-ttA)</i> <i>(ilman)</i>	<i>-ttOmA</i>	<i>-mAttOmA</i>	<i>-mAttA</i> <i>(+ Px)</i>	–
észt	<i>(-ta)</i> <i>(ilma)</i>	<i>-tu</i>	<i>-matu</i>	<i>-mata</i>	–
lapp	<i>(-tâgâ)</i>	<i>-tæbme</i>	<i>-mæt'tom</i>	<i>(-kæt'tai)</i>	<i>-kæt'ta(i)</i>
mordvin	<i>-(v)TOMO</i>	<i>-(v)TOMO</i>	–	–	–
cseremisz	<i>-Te</i>	<i>-TçmO</i>	<i>-TçmO</i>	<i>-TçmO*</i>	<i>-Te(yeče)</i>
votják	<i>-tek</i>	<i>-tem</i>	–	<i>-mte*</i> <i>-ontem*</i>	<i>-tek</i>
zürjén	<i>-tlg</i>	<i>-tlm</i>	<i>-tlm</i>	<i>-tlm*</i>	<i>-tlg</i>
osztják Obd.	<i>(-li)</i>	<i>-li</i>	<i>-li</i>	<i>-li</i>	–
osztják Vj.	<i>-lãχ</i>	<i>-lãχ</i>	<i>-lãχ</i>	<i>-lãχ</i> <i>(+ Px + Cx)</i>	–
vogul	<i>(-tal)</i>	<i>-tal</i>	<i>-tal</i>	<i>-tal (+ Px)</i>	–
magyar	<i>-(A)t(A)lAnUl,</i> <i>(nélkül)</i>	<i>-(A)t(A)lAn</i>	<i>-(A)tlAn</i>	<i>-(A)tlAn</i>	<i>-(A)tlAnUl</i>
nyenyec				<i>-Wadawej</i>	

* csak jelzői funkcióban

2. A *-t-* elemű, tagadó értelmű toldalékok használatának differenciáltsága az egyes finnugor nyelvekben

a) Megkülönbözteti a deverbális és a demonominális képzést

finn	észt	mordvin	zürjén	magyar	
	lapp	cseremisz	votják	osztják	vogul

b) Megkülönbözteti a jelzői és a határozói használatot

finn	észt	mordvin	zürjén	magyar	
	lapp	cseremisz	votják	osztják	vogul

c) Megkülönbözteti a melléknévi és a határozói igenévi képzőt

finn	észt	mordvin	zürjén	magyar	
lapp		cseremisiz	votják	osztják	vogul

d) A tagadó elem az igeragozásban is megjelenik

finn	észt	mordvin	zürjén	magyar	
lapp		cseremisiz	votják	osztják	vogul

e) Az abessivus produktív esetrag

finn	észt	mordvin	zürjén	magyar	
lapp		cseremisiz	votják	osztják	vogul

3/a Finn *epä-*, *észt eba-* előtagú melléknevek magyar megfelelői

Finn	Észt	Magyar
epätavallinen	ebaharilik	szokatlan
epäinhimillinen	ebainimlik	embertelen
epäonnistunut	ebaedukas	sikertelen
epävarma	ebakindel	bizonytalan
epämoraalinen	ebamoraalne	erkölcstelen
riittämatön	ebapiiras	elégtelen
epätoivoinen	lootusetu	reménytelen
epäluonnollinen	ebaloomulik	természetellenes
ei-toivottu	ebasoovitav	nem kívánt
epäselvä	ebaselge	homályos
epätoivoinen	lootusetu	reménytelen

3/b Finn *epä-*, *észt eba-* előtagú főnevek magyar megfelelői

Finn	Észt	Magyar
epäkohta	ebakoht	visszásság, hiba
epäjumala	ebajumal	bálvány
taikausko	ebausk	babona
epäluulo	eelarvamus	gyanú, előítélet
epäonni	ebaõnn, õnnetus	sikertelenség, kudarc
epäsuhde	disproportsioon	aránytalanság

3/c Észte mitte- előtagú névszók finn és magyar megfelelői

Észte	Finn	Magyar
mitterahuldav	epätydyttävä	nem kielégítő
mittesoovitav	epäsuotuisa	kellemetlen
mittesuitsetaja	tupakoimaton	nemdohányzó
mittevajalik	tarpeeton	szükségtelen
mittemoodne	epämuodikas	nem divatos
mitteametlik	epävirallinen	nem hivatalos
mittekoosseisuline	ylimääräinen	létszámon felüli
mittekallaletungi- leping	hyökkäämättömyys-sopi- mus	megnemtámadási szerződés
mittevahelesegamis- poliitika	puuttumattomuus- politiikka	be nem avatkozási politika

Irodalom

- Alhoniemi, Alho 1970: Über die Form des zu Verbalnomina tretenden Objekts im Tšeremissischen. FUF 38.
- Bartens, Raija 1979: Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi, MSFOu. 140, Helsinki–Vammala.
- Bartens, Raija 1991: Das Rätselhafte Adjektiv, LU 27: 12–14.
- D. Bartha Katalin 1958: Magyar történeti szóalaktan II: A magyar szóképzés története. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Beke Ödön 1909–10: A magyar tagadó képző, NyK 39: 418–431.
- Bereczki Gábor 1990: Chrestomathia Ceremissica, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Berrár, Jolán 1957: Magyar történeti mondattan. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Csúcs Sándor 1990: Chrestomathia Votiacica, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fokos-Fuchs, D. R. 1958: Die Verbaladverbien der permischen Sprachen. ALH 8.
- FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen, Helsinki.
- Grünthal, Riho 2000: Typological Characteristics of the Finnic Languages: a Re-appraisal. In: J. Laakso (ed): Facing Finnic. Castrenianumin toimitteita 59. Helsinki: 30–63.
- Györke, J. 1935: Die Wortbildungslehre des Uralischen, Bibliotheca Hungaro-Estica 15, Tartu: O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Budapest: Tankönyvkiadó — 1968: Chrestomathia Samoiedica, Budapest: Tankönyvkiadó. — 1981: Az uráli nyelvészet alapkérdései, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Honti, László 1997: Die Negation im Uralischen. LU 33: 81–96, 161–176, 241–252.

- 1999: Über die Mittel der Negation im Uralischen, insbesondere den “türkischen Typ” in einigen Sprachen. In: C. Hasselblatt–P. Jääsalmi–Krüger (hrsg.): Europa et Sibiria. Gedenkband für Wolfgang Veenker, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 51, Wiesbaden: Harrassowitz:191–198.
- Ikola, Osmo 1996: Abessiivin käyttö suomen yleiskielessä ja murteissa. *Sananjalka* 38: 25–34.
- Itkonen, Terho 1992: Ugrilaisten kielten karitiivista. In.: Deréký et al. (hrsg.), Rédei-Festschrift, *Studia Uralica* 6, Wien–Budapest: 221–237.
- Janhunen, Juha 1982: On the Structure of Proto-Uralic, *FUF* 17: 23–42.
- Kálmán Béla 1976: *Chrestomathia Vogulica*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Karjalainen, K. F.–Vértes, E. 1964: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakschen Mundarten, *MSFOu.* 128, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura .
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1998: Határozórag vagy képző? In: Hajdú M.–Keszler B. (szerk.): Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Budapest: 101–103.
- Sz. Kispál Magdolna 1956: A magyar-manysi fosztóképző, Bárczi G.–Benkő L. (szerk.), *Pais-Emlékkönyv*, Budapest: Akadémiai: 625–629.
- Lakó György 1986: *Chrestomathia Lapponica*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lehtisalo, T. 1936: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe, *MSFOu.* 72, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LU = *Linguistica Uralica*, Tallinn.
- Mészöly Gedeon 1908: A *-vány, -vény* képző eredete, *MNy.* 4: 410–414.
- MNy.* = *Magyar Nyelv*, Budapest.
- MSFOu.* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, Helsinki.
- Nikolaeva, Irina A. 1995: Obdorskij dialekt chantyjskogo jazyka. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*, Hft. 15. Hamburg.
- NyK* = *Nyelvtudományi Közlemények*, Budapest.
- Pusztay János 1994: Könyv az észt nyelvről. *Folia Estonica* III. Savariae.
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Remes, Hannu 1983: *Viron kielioppi*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.
- Sárosi Zsófia: A fosztóképző és a ’hiány’ kifejezése. In: Hajdú M.–Keszler B. (szerk.): Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Budapest: 167–169.
- Sauer, Gert 1967: *Die Nominalbildung im Ostjakischen*, *Finnisch-Ugrische Studien* V, Berlin: Akademie Verlag.
- Savijärvi, Ilkka 1981: Sanajärjestystyyppi pääverbi-kieltoverbi viron kielessä. *Virttjä* 85: 109–117.
- Ščemerova, Valentina S. 1980: Razvitie mordovskich otricatel’nyh predloženij pod vlijaniem drugih jazykov. *CIFU* V. Turku, 3: 397–402.
- N. Sebestyén, Irene 1972: Zur Geschichte des uralischen Abessiv-Karitivsuffixes **tta ~ *ttä*. In: J. Gergely et al. (ed.), *Mélanges offerts a Aurélien Sauvageot*, Budapest: Akadémiai: 259–262.

Kontrasztív lexikológia: szógyakoriság a magyarban és a finnben

Csúcs Sándor

A kontrasztív kutatások tárgya eddig általában két (vagy több) nyelv grammatikai (rész)rendszere volt. A modern nyelvészeti kutatások egyébként is háttérbe szorították a szót és vele együtt a lexikológiát. Talán ideje lenne az egyensúlyt helyreállítani, hiszen tagadhatatlan, hogy a szónak legalább olyan fontos szerepe van a nyelvi kommunikációban és a nyelvelsajátításban, mint a grammatikai rendszernek.

Két (vagy több) nyelv teljes szókészletét nem lehet összehasonlítani. Ennek elméleti és gyakorlati akadályai vannak. Hogy csak néhányat említsek: egy nyelv szókészlete határtalan (bár véges), gyengén, de rendkívül bonyolultan strukturált, egyrészt mert közvetlenebbül kapcsolódik a valósághoz, mint a nyelv többi részrendszere, másrészt mert a különféle rendszerezési szempontok (jelentés, szófaj, ragozhatóság, képzettség, elterjedés stb.) alapján keletkező halmazok bonyolult módon keresztezik egymást. Ezért többnyire egy jelentésánál jól körülhatárolható szócsoporthoz (pl. színnevek) szoktak részletesebb vizsgálatra és összehasonlításra kiválasztani.

Mint dolgozatom címéből is látható, én gyakoriságuk alapján választottam ki az összevetett szavakat, pontosabban a két nyelv száz-száz leggyakoribb szavát hasonlítottam össze különböző szempontok alapján. Nagyjából már a kezdet kezdetén tisztában voltam vállalkozásom kockázataival: egyrészt a száz szó túl kevés, legalább az ezer leggyakoribb szót kellene vizsgálni, másrészt megkérdőjelezhető volt az egész kutatás létjogosultsága, mivel bizonytalan volt, tudok-e értékelhető eredményt felmutatni. Ez utóbbit eldöntheti az olvasó. Én magam szkeptikus vagyok e tekintetben, bár saját kíváncsiságomat részben sikerült kielégíteni. Ami az ezer szavas (vagy még nagyobb) korpuszt illeti: a hatékony kutatáshoz speciális számítógépes programokra lesz majd szükség.

Vizsgálódásaim anyagát a GySz és a finn gyakorisági szótár (Pauli Saukkonen–Marjatta Haipus–Antero Niemikorpi–Helena Sulkala, Su-

omen kielen taajuussanasto. Porvoo 1979) szolgáltatta. A két mű részben eltérő elvek alapján készült. Vonatkozik ez a feldolgozott korpusz kiválasztására is: a GySz az 1965–1977 között megjelent magyar szépprózán alapul, a finn szótár az 1960-as években gyűjtött szépirodalmi, rádiós, tudományos és újságszövegeken. A GySz korpuszában 508 008 szövegszó volt, ezek 91 471 szóalakban fordultak elő, és 33 169 lexémát képviseltek. Közülük 3 410 ún. superlexéma került be a szótárba. A finn korpusz 408 301 szövegszóból állt, amelyek 100 000 szóalakban fordultak elő, és 43 670 lexémát képviseltek. A finn szótárba az a 12 663 szó került be, amelyik az anyagban legalább kétszer előfordult. Ezek a szavak a teljes korpusz 90%-át tették ki. A GySz-ben a szóalakok átlagos előfordulása 5,55, a lexémáké 15,32, a finn korpuszban 4,08, illetve 9,35. Ezek a számok azt mutatják, hogy a finn korpuszban közel 27%-kal több egymástól különböző szóalak és 39%-kal több lexéma fordul elő, mint a magyarban. A lexémák számában mutatkozó különbség feltehetőleg a finn korpusz szélesebb műfaji skálájával magyarázható. A szóalakok számában mutatkozó ilyen nagy eltérés okával kapcsolatban egyelőre nincs semmilyen ötletem.

A vizsgálatba bevont magyar szavakat az 1., a finneket a 2. táblázat tartalmazza csökkenő gyakoriság szerinti sorrendben. (Az 1. táblázat A oszlopában látható a szó gyakorisági sorszáma, a B oszlopban maga a szó, szükség esetén a szófaj megjelölésével, a C-ben a szó százalékos gyakorisága, a D-ben a megfelelő finn szó gyakorisági sorszáma, az E-ben a finn szó, az F-ben pedig a finn szó százalékos gyakorisága. A 2. táblázat felépítése azonos, csak a nyelvek sorrendje fordított. Itt jegyzem meg, hogy a magyar szavak gyakoriságának százalékos értékei nem azonosak a GySz-ben megadottakkal. Ennek oka az, hogy a GySz ún. módosított gyakorisági mutatóval dolgozik, amelynek kiszámításakor figyelembe vették a szavak előfordulását a százezres részhalmazokban. Hogy a két szótár adatai reálisan összehasonlíthatók legyenek, én a magyar szavak százalékos gyakoriságát a teljes korpuszra számoltam ki, módosítás nélkül. A magyar táblázatban 1%-os előfordulás kb. 5 000 szövegszót jelent, a finnben 4 000-et.)

A táblázatokat figyelmesen tanulmányozó olvasó sok érdekességet és furcsaságot vehet észre, néhány dologra azonban magam is szeretném felhívni a figyelmet. A magyarban várapozásunknak megfelelően a határozott névelő a leggyakoribb szó. (Amennyiben szónak tekintjük. A GySz ezt teszi, és példáját automatikusan követtem én is.) Minden kilencedik szavunk *a / az*. Adott esetben talán helyesebb lenne, ha a névelőket nem tekintenénk szónak, hiszen a finnben nincs névelő, és az igen gyakori magyar névelő figyelembevételre (finn szempontból) tulajdonképpen torzítja statisztikánkat.

Néhány helyen az elől álló szónak nincs másik nyelvi megfelelője a táblázatban. Ennek több oka lehet: 1. a szónak nincs megfelelője a másik nyelvben (pl. névelők), 2. a szó megfelelője nem szerepel címszóként a másik nyelv gyakorisági szótárában (pl. *neki*, *volna*), 3. Nem találtam olyan szót a másik nyelvben, amely egyértelműen megfelelne az adott szónak (pl. fi. *mu-kaan*). Alapvetően az volt, hogy minden szónak csak egy megfelelője legyen a másik oldalon, és vice versa. Belátom, hogy ez az elv vitatható, és esetleg csak arra jó, hogy túlságosan is leegyszerűsítse a nyelvi megfelelések bonyolultságát. Lássuk ezt egy konkrét példán: a fi. 10. *saada* 0,5290 magyar megfelelőjeként a 148. *kap* 0,0740 ige szerepel. A számokból kiolvasható, hogy a finn szó több mint hétszer gyakoribb a magyarnál. Ennek oka természetesen nem az, hogy a finnek sokkal jobban szeretnek kapni, mint a magyarok, hanem hogy a *saada* igenek más magyar megfelelői is vannak (pl. *-hat/-het*, *lehet*, *szabad*, *kérek* stb.).

A párba állított szavak összevetésekor mind sorszámukat, mind százalékos gyakoriságukat figyelembe kell venni, bár én ez utóbbinak nagyobb jelentőséget tulajdonítok. Pusztán intuíciónra támaszkodva állítom, hogy a relatív (százalékos) gyakoriságban mutatkozó különbség akkor tekinthető szignifikánsnak, ha a nagyobb szám legalább másfélszerese a kisebbnek, de sok esetben talán még akkor sem. Így például a 46. *nagy* 0,1959 ~ 22. *suuri* 0,3091 különbségét én nem tartom szignifikánsnak, de a 47. *kéz* 0,1935 ~ 168. *käsi* 0,0688 szópárét igen. További kutatások célja lehet az ilyen és hasonló különbségek okának felderítése, ha ez egyáltalán lehetséges.

A táblázatok adataiból azt is kiszámolhatjuk, hogy a száz leggyakoribb magyar szó a feldolgozott szövegek szavainak 41,25%-át teszi ki, a finnben ez a szám csak 35,1%. Számomra egyértelmű, hogy a különbséget ebben az esetben a névelők beszámítása okozza.

Mint az várható volt mindkét táblázat élén ún. funkcionális szavak (partikulák, névmások, segédigék) állnak, és ezek teszik ki a száz szó nagyobbik felét.

Talán nem lesz érdektelen, ha külön is megvizsgáljuk a kommunikatív szempontból legfontosabb szófajokat. A magyar anyagban 21, a finnben 25 ige van. Ezek vagy konkrét (főleg emberi) cselekvést fejeznek ki, vagy segédigének tekinthetők. Az igeik közt nyolc olyan pár van, amelyek szinte tökéletesen megfelelnek egymásnak: *van* : *olla*, *mond* : *sanoa*, *lát* : *nähdä*, *néz* : *katsoa*, *megy* : *mennä*, *tesz* : *tehdä*, *jön* : *tulla*, *kezd* : *alkaa*. Néhány esetben még ezeknek a relatív gyakoriságában is jelentős és magyarázatra váró különbségek mutatkoznak, pl. a m. *mond* kétszer gyakoribb, mint a fi. *sanoa*, a fi. *tulla* viszont három és félszer gyakoribb, mint a m. *jön*. A létigéket azért

nem említtem, mert ott grammatikai sajátosságok (a finn ige kopulaként és segédigeként is használatos), illetve módszertani elvek (a GySz külön szónak tekinteni a *van, volna, lesz, lehet* igéket) magyarázhatják a jelentős különbséget.

A főnevek száma majdnem azonos (m. 15, fi. 14). Ezek közt öt pár van: *ember : ihminen, férfi : mies, idő : aika, nap : päivä, év : vuosi*. A magyarban a három időt jelentő szón kívül az összes többi embert, az emberhez kapcsolódó fogalmat vagy testrészt jelent. A finn anyagban csak hét szó kapcsolódik az emberhez, három időt, négy pedig egyéb fogalmat jelöl.

Mindkét anyagban négy melléknév van. Három pár, egymáshoz viszonylag közel álló gyakorisági értékekkel: *jó : hyvä, nagy : suuri, kis : pieni*. A m. *szép*, illetve a fi. *uusi* 'új' viszont kétszer gyakoribb, mint megfelelője a másik nyelvben. A különbségek itt talán a feldolgozott anyag műfajával magyarázhatók.

1. táblázat: A leggyakoribb magyar szavak és finn megfelelőik

MAGYAR			FINN		
A	B	C	D	E	F
1.	a/az	10,9888	–		
2.	és	1,7628	2.	ja	3,6659
3.	nem	1,6976	4.	ei	1,3421
4.	van	1,6181	1.	olla	5,8281
5.	hogya (ksz)	1,4215	6.	että	1,1013
6.	az	1,0848	3.	se	1,6760
7.	ez	1,0161	7.	tämä	0,7972
8.	is (ksz)	1,0187	17.	myös	0,3872
9.	de	0,7661	11.	mutta	0,5070
10.	egy (névelő)	0,6943	–		
11.	csak	0,6185	33.	vain	0,2493
12.	s	0,5982	–		
13.	mond	0,5695	36.	sanoa	0,2346
14.	már	0,5665	31.	jo	0,2520
15.	még	0,5124	47.	vielä	0,1842
16.	tud	0,4846	100.	tietää	0,1026
17.	ha	0,4508	40.	jos	0,2074
18.	maga	0,4010	53.	itse	0,1614
19.	én	0,3720	27.	minä	0,2741
20.	sem	0,3577	–		
21.	ő	0,3512	8.	hän	0,7877
22.	kell	0,3423	29.	pitää	0,2608
23.	mi?	0,3337	24.	mikä	0,2986
24.	is (mód.)	0,3234	–		
25.	mint	0,3163	13.	kuin	0,4543

26.	aki	0,2986	5.	joka	1,2288
27.	most	0,2978	34.	nyt	0,2466
28.	mert	0,2915	93.	koska	0,1097
29.	egy (számnév)	0,2896	67.	yksi	0,1278
30.	neki	0,2872	–		
31.	ember	0,2697	46.	ihminen	0,1854
32.	ügy	0,2561	12.	niin	0,4962
33.	minden	0,2545	19.	kaikki	0,3350
34.	lesz	0,2384	–		
35.	itt	0,2380	133.	täällä	0,0816
36.	volna	0,2364	–		
37.	akkor	0,2295	103.	silloin	0,1014
38.	akar	0,2291	148.	haluta	0,0771
39.	lát	0,2234	69.	nähdä	0,1266
40.	vagy (ksz)	0,2173	18.	tai	0,3857
41.	ami	0,2148	–		
42.	valami	0,2063	60.	jokin	0,1403
43.	jó	0,2049	55.	hyvä	0,1543
44.	két	0,2047	58.	kaksi	0,1450
45.	aztán	0,2033	3.	sitten	0,1967
46.	nagy	0,1959	22.	suuri	0,3091
47.	kéz	0,1935	168.	käsi	0,0688
48.	meg (ksz)	0,1894	–		
49.	olyan	0,1868	61.	sellainen	0,1391
50.	néz	0,1801	98.	katsoa	0,1048
51.	ott	0,1780	95.	siellä	0,1060
52.	amikor	0,1746	15.	kun	0,4457
53.	áll (ige)	0,1685	788.	seisoa	0,0176
54.	idő	0,1583	20.	aika	0,3299
55.	semmi	0,1583	–		
56.	sok	0,1571	57.	moni	0,1501
57.	így	0,1557	76.	näin	0,1222
58.	kis	0,1555	59.	pieni	0,1421
59.	szem	0,1547	304.	silmä	0,0431
60.	lehet	0,1539	–		
61.	ne	0,1533	–		
62.	megy	0,1512	68.	mennä	0,1271
63.	vele	0,1500	92.	kanssa	0,1117
64.	úr	0,1472	219.	herra	0,0568
65.	hát (mód.)	0,1467	–		
66.	mintha	0,1451	–		
67.	nagyon	0,1453	64.	hyvin	0,1367
68.	majd	0,1423	–		
69.	pedig	0,1409	162.	taas	0,0715

70.	lány	0,1406	361.	tyttö	0,0377
71.	nap	0,1402	51.	päivä	0,1697
72.	gondol	0,1392	210.	ajatella	0,0593
73.	fej	0,1380	291.	pää	0,0441
74.	maga (= Ön)	0,1378	116.	te	0,0918
75.	után	0,1370	70.	jälkeen	0,1264
76.	arc	0,1343	981.	kasvot	0,0145
77.	nincs	0,1343	–		
78.	szó	0,1339	114.	sana	0,0926
79.	mindig	0,1337	97.	aina	0,1051
80.	rá	0,1337	–		
81.	tesz	0,1337	30.	tehdä	0,2562
82.	kérdez	0,1303	417.	kysyä	0,0331
83.	te	0,1295	63.	sinä	0,1374
84.	ilyen	0,1248	114.	tällainen	0,0926
85.	más	0,1234	26.	muu	0,2841
86.	jön	0,1215	16.	tulla	0,4102
87.	kezd	0,1167	73.	alkaa	0,1239
88.	szeret	0,1163	891.	rakastaa	0,0159
89.	asszony	0,1156	163.	nainen	0,0713
90.	érez	0,1156	104.	tuntea	0,1007
91.	beszél	0,1112	120.	puhua	0,0869
92.	szép	0,1096	299.	kaunis	0,0436
93.	férfi	0,1093	71.	mies	0,1259
94.	élet	0,1091	113.	elämä	0,0928
95.	év	0,1089	23.	vuosi	0,3017
96.	fiú	0,1083	135.	poika	0,0811
97.	előtt	0,1081	246.	edellä	0,0517
98.	tart	0,1061	444.	kestää	0,0309
99.	egyik	0,1059	78.	eräs	0,1203
100.	talán	0,1059	195.	ehkä	0,0629

2. táblázat: A leggyakoribb finn szavak és magyar megfelelőik

FINN			MAGYAR		
A	B	C	D	E	F
1.	olla	5,8280	4.	van	1,6181
2.	ja	3,6659	2.	és	1,7628
3.	se	1,6760	6.	az	1,0848
4.	ei	1,3421	3.	nem	1,6976
5.	joka	1,2281	26.	aki	0,2986
6.	että	1,1063	5.	hogy	1,4215
7.	tämä	0,7972	7.	ez	1,0161

8.	hän	0,7877	21.	ő	0,3512
9.	voida	0,5640		–	
10.	saada	0,5290	148.	kap	0,0740
11.	mutta	0,5070	9.	de	0,7671
12.	niin	0,4962	32.	ügy	0,2561
13.	kuin	0,4543	25.	mint	0,3163
14.	ne	0,4536		–	
15.	kun	0,4457	52.	amikor	0,1746
16.	tulla	0,4102	86.	jön	0,1215
17.	myös	0,3872	8.	is	1,0187
18.	tai	0,3857	40.	vagy	0,2173
19.	kaikki	0,3350	33.	minden	0,2545
20.	aika	0,3299	54.	idő	0,1583
21.	me	0,3253	145.	mi	0,0772
22.	suuri	0,3091	46.	nagy	0,1959
23.	vuosi	0,3017	95.	év	0,1089
24.	mikä	0,2986	23.	mi	0,3337
25.	toinen	0,2949	119.	másik	0,0900
26.	muu	0,2841	85.	más	0,1234
27.	minä	0,2741	19.	én	0,3720
28.	antaa	0,2684	111.	ad	0,0911
29.	pitää	0,2608	22.	kell	0,3423
30.	tehdä	0,2562	81.	tesz	0,1337
31.	jo	0,2520	14.	már	0,5665
32.	he	0,2508		(ők)	0,1059
33.	vain	0,2493	11.	csak	0,6185
34.	nyt	0,2466	27.	most	0,2978
35.	sekä	0,2395		–	
36.	sanoa	0,2346	13.	mond	0,5695
37.	kuitenkin	0,2317	286.	mégis	0,0370
38.	nämä	0,2305		–	
39.	käyttää	0,2089	861.	használ	0,0132
40.	jos	0,2074	17.	ha	0,4508
41.	asia	0,2011	105.	dolog	0,0978
42.	maa	0,1974	158.	föld	0,0760
43.	sitten	0,1967	45.	aztán	0,2033
44.	ottaa	0,1942	110.	vesz	0,0963
45.	mukaan	0,1879		–	
46.	ihminen	0,1854	31.	ember	0,2697
47.	vielä	0,1842	15.	még	0,5124
48.	osa	0,1795	301.	rész	0,0356
49.	oma	0,1732	229.	saját	0,0456
50.	uusi	0,1732	115.	új	0,0913
51.	päivä	0,1697	71.	nap	0,1402

52.	sama	0,1678	–	
53.	itse	0,1614	18.	maga 0,4010
54.	Suomi	0,1614	–	
55.	hyvä	0,1543	43.	jó 0,2049
56.	suorittaa	0,1514	–	
57.	moni	0,1501	56.	sok 0,1571
58.	kaksi	0,1450	44.	két 0,2047
59.	pieni	0,1421	58.	kis 0,1555
60.	jokin	0,1403	42.	valami 0,2063
61.	sellainen	0,1391	49.	olyan 0,1868
62.	kuulua	0,1376	–	
63.	sinä	0,1374	83.	te 0,1295
64.	hyvin	0,1367	67.	nagyon 0,1453
65.	ensimmäinen	0,1310	108.	első 0,0925
66.	työ	0,1286	335.	munka 0,0659
67.	yksi	0,1278	29.	egy (számnév) 0,2896
68.	mennä	0,1271	62.	megy 0,1512
69.	nähdä	0,1266	39.	lát 0,2234
70.	jälkeen	0,1264	75.	után 0,1370
71.	mies	0,1259	93.	férfi 0,1093
72.	tapa	0,1259	–	
73.	alkaa	0,1239	87.	kezd 0,1167
74.	paljon	0,1237	–	
75.	tässä	0,1229	35.	itt 0,2380
76.	näin	0,1222	57.	így 0,1557
77.	tapahtua	0,1215	193.	történik 0,0588
78.	eräs	0,1203	10.	egy (névelő) 0,6943
79.	vaan	0,1181	147.	hanem 0,0760
80.	mainita	0,1173	–	
81.	vaikka	0,1168	282.	bár 0,0358
82.	eri	0,1163	–	
83.	esittää	0,1161	–	
84.	koko	0,1154	140.	egész 0,0770
85.	jumala	0,1151	521.	isten 0,0228
86.	kysymys	0,1149	239.	kérdés 0,0447
87.	käydä	0,1144	127.	jár 0,0880
88.	lapsi	0,1136	136.	gyerek 0,0813
89.	ennen	0,1134	97.	előtt 0,1081
90.	jäää	0,1124	102.	marad 0,1000
91.	mieli	0,1119	–	
92.	kanssa	0,1117	63.	vele 0,1500
93.	koska	0,1097	28.	mert 0,2915
94.	siis	0,1078	253.	tehát 0,0425
95.	siellä	0,1060	51.	ott 0,1780

96. saattaa	0,1058	–	
97. aina	0,1051	79. mindig	0,1337
98. katsoa	0,1048	50. néz	0,1801
99. joutua	0,1031	173. jut	0,0641
100. tietää	0,1026	16. tud	0,4846

Úgy gondoltam, nem lesz haszontalan, ha ezt a száz-száz szót etimológiai szempontból is megvizsgálom. Ennek összesített eredményét mutatja a 3. táblázat. A táblázatból kiolvasható, hogy mindkét nyelvben 87 ősi (finnugor) eredetű és 13 jövevény vagy ismeretlen eredetű szó van a vizsgált anyagban. Ha az eredetet és a relatív gyakoriságot kombináljuk, akkor azt látjuk, hogy a magyarban az ősi (finnugor) eredetű szavak kumulált relatív gyakorisága a vizsgált anyagban 38,1546%, az egyéb eredetűeké pedig 3,0954%. A finnben a megfelelő számok 29,1908% és 5,9092%. Ha pedig olyan szövegeket vizsgálnánk (ez persze csak elméleti lehetőség), amelyek csak ebből a száz-száz szóból állnak, azokban az ősi (finnugor) szavak aránya a magyarban 92%, a finnben 83% lenne. Azt hiszem, ezek a számadatok súlyos érveket jelentenek azokkal az újra divatba jött nézetekkel szemben, amelyek megpróbálják kérdésessé tenni a magyarok, illetve a finnek finnugor eredetét. Még akkor is, ha be kell vallanom, hogy néhány bizonytalan eredetű szót is a finnugor eredetűek közé számítottam. Természetesen arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ismeretlen eredetűek között is lehetnek finnugor szavak.

3. táblázat: A leggyakoribb magyar és finn szavak eredete

	magyar	finn
Ősi szó az uráli/finnugor korból	34	36
Uráli/finnugor többől alkotott szó	48	20
Finn-permi, finn-volgai, korai ősfinn		8
Finn-permi... stb. többől alkotott szó		16
Ugor	4	
Ugor többől képzett	1	
Finnségi		7
Ősi (finnugor) összesen	87	87
Jövevénytyszó	4	12
Belső keletkezésű	1	
Ősi és jövevény elemekből összetett	2	
Ismeretlen eredetű	6	1
Nem ősi összesen	13	13
Mindösszesen	100	100

Az eddig előadottak talán meggyőzték az olvasót, hogy – legalábbis a gyakorlat szempontjából – hasznos lehet az ilyen összehasonlítás. Megkönnyítheti a másik nyelvet tanítók és tanulók dolgát, sikerélményhez juttathatja őket, erősítheti motivációjukat.

Bonyolultabb a kérdés, ha az ilyen összevetések elméleti oldalát nézzük. Nem világos, mit tekinthetünk normálisnak: hogy egyes gyakran használt szavak gyakorisági sorrendje és relatív gyakorisága szinte teljesen azonos a két nyelvben, vagy hogy másoké feltűnő, triviális okokkal nehezen magyarázható eltéréseket mutat. Vagy éppen az a normális, hogy ez is, az is előfordul? Az ehhez kapcsolódó másik fogas kérdés, hogy mi okozza az eltéréseket: a két korpusz, a két nyelvi rendszer vagy a két nép egymástól eltérő tulajdonságai? Felderíthetők-e egyáltalán az eltérések okai, vagy be kell érünk azzal az általános megállapítással, hogy a különböző nyelvek részben eltérő módon szegmentálják a valóságot, és ez okozza a szavak gyakoriságában mutatkozó eltéréseket. Felmerül az a kérdés is, hogy mennyiben tekinthető egy nyelv szókészlete kaotikus rendszernek, és alkalmazhatók-e rá a kaoszelmélet tételei.

Nekem úgy tűnik, érdemes különböző nyelvek szókészleteinek összevetésével foglalkozni, de a megfelelő módszertani alapelveket még ki kell dolgozni. Ezek közül néhányat már most tisztában vagyunk: 1. A vizsgálatba bevont szavak számát ezerre kell emelni. 2. További rokon és nem rokon nyelveket kell bevonni a kutatásokba. 3. A szógyakorisági statisztikát minden vizsgált nyelv esetében azonos műfajú és azonos nagyságú korpusz alapján kell elkészíteni. 4. Beszélt nyelvi és nyelvjárási korpuszokat is vizsgálni kell. 5. A szógyakorisági listákat az összevetésre alkalmasabbá kell tenni egyes szavak (pl. a névelők) kihagyásával, mások (m. és/s) összevonásával, ismét mások funkciók szerinti szétválasztásával (pl. a létige önálló és segédigei használata) stb. További elvek a kutatás során fognak kialakulni.

Reményem szerint a kontrasztív lexikológiai kutatások optimális esetben hozzásegíthetnek bennünket a szókészlet struktúrájának és a szavak jelentés-tani kapcsolatainak jobb megértéséhez is.

A kék színnév használata a magyarban

Ágnes DE BIE-KERÉKJÁRTÓ

A *labda kék.* mondatban a *labda* szó valami konkrét, tapintható, levegővel töltött, könnyű, gömbölyű tárgyra utal, amit kézbe lehet venni. De mire utal a *kék* szó? Létezik valami olyasmi, hogy 'kékség'?

Tanulmányomban a Lakoff–Langacker-féle kognitív szemantika – D. Geeraerts belga nyelvész által lexikális szemantikai irányba továbbfejlesztett – elméletének keretei között keresek választ erre a kérdésre egy konkrét példa, a magyar *kék* színnév diakrón és szinkrón szempontú szemantikai elemzésén keresztül.

A színnevek a pszichológusok és a nyelvészek számára egyaránt érdekes egységei a szókészletnek, mivel az anyagi valóság egy sajátos, csak látással érzékelhető tulajdonságára utalnak. A színlátás fiziológiai folyamatának és ennek nyelvi leképezésének a tanulmányozása bepillantást enged abba az egyébként nehezen hozzáférhető folyamatba, hogy hogyan előzi meg a tapasztalat fogalmi struktúrák létrejöttét, s némileg megvilágítja azt is, milyen áttételeken keresztül nyer formát, változik és fejlődik egy-egy fogalom nyelvi reprezentációja a szójelentésekben.

Az emberi szem százezernél több színárnyalatot képes megkülönböztetni egymástól. Ehhez a gazdagsághoz képest igencsak behatárolt a lexikális egységek száma, amelyeket színmegnevezésre használunk.

A színérzékelés a szem és az agy együttes működésének eredménye: a szem a fényt felfogva idegimpulzusokat küld az agyba, amely azokat feldolgozza, és összeállítja a látott képet. A vizuális képek tudatos feldolgozása a látókéregben történik. A látókérget vizuális asszociációs mezők veszik körül. Itt zajlik a vizuális információ emlékképekkel történő összehasonlítása, így válik lehetővé pl. egy ismert szín azonosítása. A látókérgen belül elkülöníthető egy kis terület, amely arra a feladatra specializálódott, hogy elemezze, összehasonlítsa és elkülönítse egymástól a szemünkbe jutó fénysugarakat. Négyfajta idegsejt található itt, ezek mindegyike a fény más-más hullámhosszára érzékeny, és ezen észleléseken

alapul színlátásunk. Az érzéki ingerek azonban csak akkor nyernek identitást, ha nevet is adunk nekik: 440 nanométer hullámhosszon a kék színt érzékeljük, 500-on a zöldet, 600-on a sárgát és 630-on a pirosat. Ezek körül a fő típusok körül épül fel a teljes színskála. Az egyes nyelvek tehát nem önkényesen osztják fel a spektrumot, hanem megnevezéseikkel – fejlettségüktől függően többé vagy kevésbé pontosan – követik a fiziológiai alapon létező felosztást.

A nyelvtörténet során fokozatosan differenciálódik a színmegnevezés. A fejlődés alacsony fokán csupán két színnévvel számolhatunk: világos és sötét árnyalatok megkülönböztetésével. Általános nyelvészeti és pszicholingvisztikai kutatások felderítették a színskála bővülésének sorrendjét: a fehér és a fekete megnevezése után a piros szín a harmadik, majd kötött sorrendben a zöld, a sárga és a kék (a fő típusok), ezután pedig a barna következik minden nyelvben. A további bővülés már tetszőleges sorrendben történik: a lila, a narancssárga, a rózsaszín és a szürke megnevezésével teljessé válik egy nyelv színlexikona. Minimálisan tehát két, maximálisan 11 alapszínnevet találunk egy nyelvben, az alapszínek árnyalatainak megnevezésére pedig átlagosan színenként 30 egyéb szó áll rendelkezésre. A magyar nyelvben tehát, melynek teljes a színlexikona, összesen mintegy 330 színjelölő szó csoportosul a 11 alapszínnév köré.

Tanulmányomban a továbbiakban a *kék* színnévvel foglalkozom bővebben. Mit tudunk a *kék* szó eredetéről, vagyis milyen megnevezési mechanizmus útján kapcsolódott össze ez a színeképzet egy hangsorral? Hogyan működtek a magyar nyelv története során a *kék* szó esetében a szemantikai extenzió mechanizmusai? Ezek a kérdések átvezetnek a történeti jelentéstan területére, melynek a magyar nyelvészetben nagy hagyománya van. Ez a hangsúlyeltolódás a diakrónia felé azonban csak látszólagos. Ha beleovasunk Gombocz Zoltán 1926-ben megjelent legendás *Jelentéstörténetébe*, szembeötlő hasonlóságot fedezünk fel mind az elmélet, mind a módszer tekintetében a prestrukturális történeti jelentéstan-kutatás és a kognitív szemantika között, mely abból következik, hogy mindkét irányzat pszichológiai perspektívából magyarázza a jelentésváltozásokat, s mindkettő hangsúlyozza a lexikális egységek polisémikus rugalmasságát és változékonyságát. A diakrón jelentéstan mechanizmusai segítséget nyújtanak a szinkrón nyelvállapot jellemzéséhez. Levonhatjuk azt a tanulságot, hogy kognitív szemantikai megközelítésben a klasszikus éles határ diakrónia és szinkrónia között sokat veszít az élességéből.

Nézzük tehát azt a diakrónikus fejlődési sort, amelyikbe a *kék* lexéma beletartozik!

A *kék* eredetét tekintve ótörök jövevényszó, az átvett nyelvi alak **köik* lehetett, 'ég, égszínű, szürkés-kék, kék, zöld' jelentéssel. A szó 'kék szín' értelemben való használata az égbolt képze és a színképzet különválásának eredménye. A kék színnév jelentése eredetileg 'olyan színű, mint a tiszta, derült ég' volt.

Az ótörök **köik* szó továbbképzett származékaiból ered három növénynevünk: a *kökény*, a *kökörccsin* és a *kikerics* szavunk.

A *kökény* eredeti jelentése 'apró, édes szilva' lehetett, majd ebből alakult ki a 'tövises cserje kék bogyója (*Prunus spinosa*)' jelentés; a *kökörccsin* eredeti jelentése 'kékes' volt, majd ebből fejlődött ki a 'lilás színű tavaszi virág (*Pulsatilla*)' jelentés. A *kikerics*, mely szintén virágnév, eredetileg a *kökörccsin* szó egy variánsa volt. Egy idő után azonban olyan lilás színű virágokat neveztek meg vele, amelyek a tavaszi kökörccsinnel ellentétben ősszel nyílnak. Miután a *kikerics* így nem csak forma, hanem jelentés tekintetében is elvált a *kökörccsin* szótól, jelentése kibővült: 'valamilyen vadvirág, például kutyatej' értelemben kezdték használni, ennek következtében az eredeti színjelentés elhomályosult. Így keletkezett a *sárga, mint a kikerics* kifejezés, amely fokozó állandósult hasonlat, vagyis azt jelenti, hogy valami nagyon erősen, rikítóan, szemet sértően sárga színű. A **köik* > *kikerics* jelentésfejlődés olyan változások eredménye, amelyek a központi jelentésmagot is érintették.

A Magyar Családnévtár adatai szerint a *kék* szó a XV. sz. közepétől családnévként is használatos volt: *Nicolaus Kek* (1453), *philipus keek* (1494) stb. Családnévként azonban nem az ég színére utal, hanem testi tulajdonságot nevez meg: a véraláfutásos, ütéstől kék bőr színét idézi fel.

E rövid nyelvtörténeti kitérő is mutatja, hogy egy szóalak eredeti jelentése tág teret nyit különböző későbbi tapadásos (metonimikus) vagy hasonlóságon alapuló (metaforikus) alkalmazások, s ezzel új jelentésváltozatok kialakulása előtt.

A szójelentés szinkrón megközelítésben sem határozható meg teljesen, hanem bizonyos része kitöltetlen, s ez a rész a különböző alkalmazásokban változó elemeket tartalmazhat. A legtöbb lexéma szemantikailag üres része a mindenkor kontextusban nyeri el tartalmát. Másképpen fogalmazva: a nyelvhasználó az alulspecifikált szójelentést enciklopédikus tudása alapján az adott kontextusba illeszkedő, teljesen meghatározott, egyértelmű tartalomként értelmezi. Az értelmezési folyamat tehát természeténél fogva szubjektív jellegű. Mi a helyzet azonban a színnevek esetében? Beszélhetünk-e a színnevek esetében is üres helyről, poliszemiáról, prototipikus és periférikus jelentésekről?

Nézzük a következő mondatot: *Júniusban virágzik a kék nefelejcs*. A *kék* jelző csak azokban idézi fel a valóságnak pontosan megfelelő színárnyalatot, akik már láttak ilyen virágot, vagy legalább valami másra vonatkoztatva, egy hasonlaton keresztül megismerkedtek ezzel a speciális kék színnel, például a következő mondatban: *Olyan kék a szeme, mint a nefelejcs*. Aki nem rendelkezik a mindennapi tudásnak ezzel az apró kis részletével, az valami más kék árnyalatot fog elképzelni, olyat, amit tapasztalatból ismer. Mindebből arra következtethetünk, hogy a színnevek szemantikai struktúrájában nagy a kitöltetlen rész. A fenti példához hasonlóan működik az értelmezés folyamata minden olyan szókapcsolatban, amelyben a *kék* valamilyen állatra, növényre vagy gyümölcsre vonatkozik: a *kékbegy*, *kék szilva*, *kék ibolya*, *kék szőlő* stb. kifejezésekben előforduló *kék* jelzőnek akkor tulajdonítjuk a megfelelő azúrkék, illetve sötétkék, vörösbe vagy lilába hajló árnyalatot, ha tapasztalatból ismerjük annak az állatnak, növénynek vagy gyümölcsnek a milyenségét, amelyre vonatkozik.

A *kék fürdőruha* jelzős szerkezetben a *kék* szó jelentése még meghatározatlanabb: különböző színárnyalatokat érthetünk rajta, hiszen egy kék fürdőruha a valóságban lehet sötétkék színű, de lehet búzakék, azúrkék, égszínkék stb. is. A színneveket mindig csak nagy vonalakban meghatározott, általános jelentésben használjuk akkor, amikor a valóságnak olyan kategóriáira vonatkoztatjuk őket, amelyeknek nem eleve adott, kötött jellemzője egy meghatározott szín. A referenciális különbségek nem jelentenek szemantikai különbségeket; a *kék fürdőruha*, *kék labda*, *kék selyem*, *kék ceruza*, *kék festék* stb. alkalmazásokban a valóságban esetlegesen meglévő színárnyalatbeli különbségek nem tükröződnek a *kék* szó belső struktúrájában, mely az összes előző példában 'a szivárvány színei között a zöld és a lila közé eső szín' körülírással szükséges és elégséges módon definiálható.

Vannak-e egyéb, a fentiekől eltérő alkalmazásai a magyar nyelvben a *kék* szónak, melyekben a kontextus nem csupán a nyelvhasználó mindennapi tudásának függvényében tölti ki a szemantikai struktúra üres helyeit, hanem bizonyos objektív szabályszerűségek szerint, s ezzel létrehozza a lexémának az előző definíciónál pontosabban körülírható jelentésváltozatait?

Kosztolányi Dezső elbeszéléseiből vettem a következő példákat:

- (a) "Az ég kék volt, elhasználatlanul kék, ahogy az újonnan pingált lakások mennyezete, mely még ragad és illatos a festéktől."
"A városra kék reggel borult, amikor megérkezett."

Az első mondatban a kontextus csak a szín frissességét, élénkségét hangsúlyozza, árnyalatát az *ég* szó határozza meg, amelyre a szín vonatkozik, s amelyet mindenki ismer. Az etimológiai részben rámutattam, hogy a *kék* színnév egy olyan ótörök jövevényszóból fejlődött ki, mely szemléleti egységbe foglalta az 'égbolt' és az 'olyan színű, mint az égbolt' jelentést. Miután ez a két képzet egyre élesebben elvált egymástól, a **köik* > (*kök* > *kiék*) > *kék* hangsor a színjelentésre specializálódott, melynek központi magját azonban meghatározza az a hasonlat, amelyből a szó keletkezett. A *kék* szó jelentése itt tehát: 'olyan, mint a tiszta, derült ég színe', vagyis a mondat elejét így értelmezzük: 'Az ég égszínké volt...'

A második mondatban a *kék* szó költői (egyedi) alkalmazásban, de ugyan-csak 'égszínké' jelentésben áll: a *kék reggel* kapcsolat gazdag hangulati elemekben, szimbolikus kifejező értékben, mivel kivált abból a mindennapi szemléleti egységből, amely létrejöttét lehetővé tette: a tiszta, derült reggeli égbolt érzékelésében benne vannak azok a hangulati elemek, amelyeket az író névátvitel útján, új, a megszokottól eltérő szókapcsolatba sűrített.

(b) "Egyszerű arca volt, szelíd, tiszta homloka, *kék szeme*."

"*Szemei is kékek* voltak, mint a tavasz."

"Álmatlan-*kék szeme* valami riadalmat tükrözött."

"Fiatal, gyermekarcú pap lépett be, rajongó *kék szemekkel*."

"*Szeme* mint az a kis *kék* virág. Hogy is hívják.

– Ibolya?

– Nem, nem – fejét rázta Pali.

– Nefelejcs?

– Az. Nefelejcs. "

"Engedte, hogy nézzem őt, s én úgy néztem *kék szemébe*, mint a betegek abba a *kék villanymécsesbe*, amelyet éjszaka gyújtanak meg a kórtermekben, hogy a szenvedők mégse legyenek egyedül."

A példákból kitűnik, hogy a szemre vonatkoztatva igen változó színárnyalatokról beszélhetünk, melyeket csak egyéb utalások tesznek konkrétabbá. Az első három mondatban a szöveggörnyezet besugárzásának eredményeként a *kék* szót 'világoskék, égszínké' színként értelmezzük. Az első mondatban az *egyszerű, szelíd, tiszta* jelzők, a harmadik mondatban az *álmatlan* jelzős összetételi előtag keltik ezt az asszociációt; a második mondatban pedig egyedi hasonlat.értelmezi a *kék szem* színét: a tavaszi ég helyett sokkal expresszívabb az író által lerövidített forma. A negyedik mondatban a *rajon-*

gó jelző hatására egyfajta élénk, középkek szín jelenik meg előttünk. Az ötödik példában a hasonlatok leszűkítik a *kék* szó jelentését 'nefelejcskék'-re. A hatodik példában szintén hasonlat fejt ki, hogy a *kék* 'liláskék' jelentésben áll. Ez a sokféle jelentés a szemantikai alulspecifikáltság következménye, a *kék szem* szókapcsolatban a *kék* szó nem tartalmaz körülírható jelentésváltozatot.

- (c) “Ott volt alatta, előtte, valóban ott volt, a *tenger* volt, maga a tenger, simán és *kéken*, ahogyan azon az elemi iskolai falitérképen látta.”
 “Brokát függönyök, festői redőzetben omlottak alá az empire ablakokról, ahonnan egy sebes, *kékvízű* folyócskára nyílt kilátás.”
 “Aztán a hideg medencékhez mentek, melyekben frissen és *kéken* borzongott a víz.”

A fenti mondatokban a *kék* szín meghatározott, állandó jelentéssel ('zöldesbe vagy szürkésbe játszó kék') szerepel, melyet vízre vonatkoztatva használunk. Az álló- és folyóvizek színének ismerete éppen úgy részét képezi a mindennapi tudásnak, mint ahogyan a tiszta, derült égbolt színéé.

- (d) “Erzsébet megöregedett. Görnyedten járt a szobában. Kezén kiütözköztek a kemény, *kék erek*.”
 “Halántékán – mint a márvány vonalai – vékony, finom bőrön át *kékelltek az erek*.”
 “Kezét a lepkeláng felé tartotta, hogy lássa a *piroskék* térképet, a vér derengését és rajta az erek *kék* vonalát.”

A *kék* szó jelentése ezekben a példákban 'a bőrön áttetsző vérnek a kékes-lilás-szürkés színét mutató', vagyis ez az alkalmazás új jelentésváltozatot eredményez.

- (e) “... s e sötét csoport közepén egy ingben, csuromvizesen feküdt Zsuzsika, akit most húztak ki a kútból. Már kirázogatták belőle a vizet. Most csak köpködött, dideregve, *kék szájjal* a kék holdfényben.”
 “Felesége a díványon hevert, egész hosszában, az *arcára kék* árnyék borult, és teste rángatózott, mintha erős, nagyon erős villanyáram rázná. Az orvosok megállapították, hogy szervi szívbaja van.”
 “Vilma az ívlámpák lila fényében ült, fehér nyári ruhájában, *arca* érdekesen hideg, kékes volt.”

Ezekben a mondatokban is bőrszint jelöl a *kék* szó: kékes-vöröses-lilás, szederjes bőrszint, amely valamilyen rosszulét, betegség, vérkeringési zavar jele.

- (f) “Én erre felé tartottam *kéken lobogó* öngyújtómat ...”

“Mi volt az, amit bámultak? Egészen jelentéktelen dolog. Egy kis *fénypont* az ég keleti sarkán, *kék* és halvány, olyan mint a kórházban a betegek villanymécse, nem is nagyobb annál.”

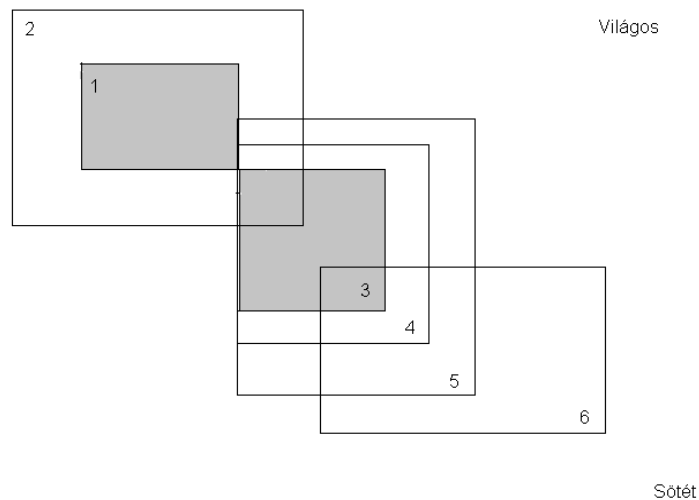
“*Kivilágított* hirdetőoszlopok ordítottak, *kéken*, sárgán.”

“Angela nővér ilyenkor eloltotta a különszoba villanyát, csak a *kék mécses*t hagyta égve.”

“Azután meggyújtották a lámpát, előkeresték a csészéket, és míg forralták a teát, a *borszeszláng kék* lobogásában megjelent az ő sovány, szomorú képe.”

Sajátosan lilás-kékes árnyalatú az etilalkohol (borszeszláng) színe, ez a fényre, fényforrásra vonatkozó használati mód is új jelentésváltozatot eredményez.

A fentiekből láthatjuk, hogy a korpuszban a (b) pont alatt felsorolt példák kivételével a *kék* szó különböző jelentésváltozatai szerepelnek. A vizsgált lexéma tehát polyszéma, mivel nem lehetséges összes használati módjának feltételeit egyetlen szükséges és elégséges definícióban megadni. Az elemzés eredményei alapján a következőképpen vázolhatjuk fel a *kék* szó szemaszio-lógiai szerkezetét:

M

agyarázat: A számozott mezők a *kék* szó főbb jelentésváltozatait képezik le. A prototipikus jelentést az egyes mező jelöli, a hármass mező a másodlagos

jelentésmagot képezi le. Ezekhez a központokhoz laza, halmazszerű rendben kapcsolódnak a periférikus jelentések. Az ábrán látható, hogy az egyes használati módok részleges egybeesése, illetve eltávolodása a központi jelentésmagoktól különböző mértékű. A szójelentés tehát egymást részlegesen átfedő alkalmazások halmazára esik szét.

- 1-es mező: *kék* <égszínkék>
beszélt nyelvi példa: *kék ég*
- 2-es mező: *kék* <zöldes-szürkés kék>
beszélt nyelvi példák: *kék tenger, kék tó*
- 3-as mező: *kék* <a bőrön áttetsző vérnek a kékes-lilás-szürkés színe>
beszélt nyelvi példák: *kék vér, kékvérű, kék erek, kék karikák vannak a szeme körül, kékeres márvány*
- 4-es mező: *kék* <bőr alatti vérzés, véraláfutás kékes-lilás-feketés színe>
beszélt nyelvi példák: *kék folt, kékre-zöldre ver vkit*
- 5-ös mező: *kék* <kékes-vöröses-lilás, szederjes bőrszín, valamilyen rosszullet, betegség, vérkeringési zavar jele>
beszélt nyelvi példák: *kék a szája / arca vkinek, elkékül a hidegtől, elkékül haragjában*
- 6-os mező: *kék* <lilás-kékes fény színe>
beszélt nyelvi példák: *kékes láng, kék fény, kék messzeség, Kékes (földrajzi név)*

A szókapcsolatokban nem azonos színről, csak valami hasonlóról van szó: valamilyen, a kékhez közel álló színről, kékbe játszó, kéknék látszó árnyalatról. A kék ég színe hasonlít a kék víz, a kék erek, a kéken égő borszeszláng, a kék szilva stb. színéhez. Ezt a Wittgenstein-féle "családi hasonlatosság"-ot tapasztalva konstruáljuk meg mentális lexikonunkban a 'kékség' fogalmát. A referenciálisan különböző alkalmazások konceptuálisan egy kategóriához tartoznak, a KÉKSÉG kategóriához. A szemantikai elemzés eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy a kék színnév magas absztrakciós fokú szemantikai kategória, mivel magában foglalja mindazokat a kékes színárnyalatokat, amelyeket a nyelvhasználók intuitív módon, konkrétan tapasztalható hasonlóságuk alapján egy kategóriába sorolnak. Másrészt azonban vannak olyan állandó alkalmazásai, amelyekben a kontextus állandó jellegű besugárzása egy-egy meghatározott színárnyalatra szűkítette le a *kék* szó jelentését. A szokásos lexikográfiai jelentésleírás egy szó különböző jelentésváltozatait lineárisan, egymástól elkülönítve, zárt

egységekként közli, s ezzel azt a látszatot kelti, mintha a jelentés szerkezete is így épülne fel. Ezzel szemben az ismertetett diakrón és szinkrón nyelvi példák azt mutatják, hogy egy szó jelentése egy vagy több jelentésmag körül halmazszerűen elhelyezkedő jelentésváltozatok összeségéből tevődik össze, melyeket a nyelvhasználók bizonyos kontextusokban megkülönböztetnek egymástól. A prototipikus struktúra rugalmas jellege lehetővé teszi, hogy bizonyos szabályszerűségek figyelembevételével meglévő alkalmazásokból új alkalmazások keletkezzenek.

Elemzésemhez a nyelvi anyagot a magyar nyelv egyik legkiválóbb ismerőjétől, Kosztolányi Dezsőtől kölcsönöztem. Gondolatmenetemet is az ő soraival zárom, melyekben a művészet eszközével valami olyat mond el a szójelentésről és a szóhasználatról, ami ebből a tanulmányból aligha maradhat ki: *“Ezek a **szavak** pedig másképp hangzottak, ... nem a szótár szavai voltak, de eleven szavak, mézes szavak, pirosak, lobogó-lilák és enyhén-**kékek**, melyek meggyulladtak és világítottak a sötétben.”*

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Főszerk. Bárczi Géza és Országh László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Bañcerowski J. 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. In: Magyar Nyelvőr, 123. 78–87.
- Geeraert, D. 1989. Wat er in een woord zit. Facetten van de lexikale semantiek. Leuven.
- Gombocz, Z. 1926. Jelentéstan. In: Uő, Jelentéstan és nyelvtörténet. 1997. Budapest. Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- Kerékjártó Á. 1998. Idiómaértelmezések a legújabb szemantikai elméletek tükrében. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 35.
- Kosztolányi Dezső: Elbeszélések. Budapest, Magyar Helikon, 1965.
- Kronasser, H. 1952. Handbuch der Semasiologie. Heidelberg.
- Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. Metaphors We Live By. Chicago & London.
- Langacker, R. W. 1976. Semantic Representations and the Linguistic Relativity Hypothesis. In: Foundations of Language, 14. 307–357.
- Lovas R. 1936. A képzetkomplikációk kérdéséhez. In: Nyelvtudományi Közlemények 50. 252–259.

- Pollman, T. 1984. Over polysemie en metonymie: dynamiek van de semantische specialisatie. In: Forum der Letteren 25. 81–98.
- Swarz, M. 1992. Einführung in die kognitive Linguistik. Tübingen.
- Zimmer, D.E. 1999. So kommt der Mensch zur Sprache. Über Spracherwerb, Sprachentstehung und Sprache & Denken.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsávról

DOBI Edit

Már egy ideje világossá vált, hogy a mondat és a szöveg elhatárolása, kapcsolatuk meghatározása nem olyan egyszerű, ahogyan azt a kompozicionális szemléletű strukturalista nyelvészek gondolták. A szöveg mint nyelvi egység bajosan illeszthető be a fonéma – morféma – lexéma – szintagma – (rendszer)mondat sorába mint mindegyiket magában foglaló – közvetlenül mondat nagyságrendű egységekből felépülő – legkomplexebb egység. Legfőbb akkor, ha például Dressler vagy van Dijk feltevését vesszük alapul; eszerint létezik egy szöveg nagyságrendű mélystruktúra is, amelyet Dressler textémának, van Dijk a szöveg tervének nevez.

Ezúttal nem kívánom részletekbe menően alátámasztani fenti megállapítást, csupán a döntő érvet említem: nemigen képzelhető el olyan szintaktikai, szemantikai szabályrendszer, amelynek alapján több szövegmondatból álló szövegeket generálni lehetne. Fontos kitétel itt a szöveg több szövegmondatból álló volta, ugyanis egyetlen mondategésznyi szövegértékű megnyilatkozás – amennyiben megfelel a generálhatóság kritériumainak – ugyanúgy generálható, mint az egyszerű mondatok. (Az alábbiakban Kiefer mellérendelő összetett mondatokon végzett vizsgálataiba tekintve látni fogjuk, milyen alakulatokra nem érvényes e fenti megállapítás.)

A "határsáv" fogalom a címben kifejeződő témakörében kétféleképpen is értelmezhető:

– Egyrészt jelölheti azt a határvonalat, amely a generálhatóság kritériuma szerint elkülöníthető struktúrák között húzódik: azaz – kicsit leegyszerűsítve – az egyszerű mondat és a vonatkozó alarendelő összetett mondat, valamint a mellérendelő összetett mondat között. Ha a határsávot nem egyszerűen választóvonalként, hanem átmeneti jelenségeket magában foglaló halmazként fogjuk fel, akkor talán ide sorolhatók egyik oldalról a sajátos jelentéstartalmú

alárendelő összetett mondatok, másik oldalról pedig a mellérendelő összetett mondatok.

– Másrészt jelölheti a szövegmondatnál komplexebb egységek halmazát, amelybe a több szövegmondatból álló szövegek olyan szövegmondat-csoportjai tartoznak, amelyekhez – velük azonos komplexitású – rendszeregységek rendelhetők.

A szövegmondatok reprezentációja szempontjából természetesen mind a két kérdés lényeges.¹ A második pontban értelmezett esetlegesen a határsávhoz tartozó alakulatokról alább még lesz szó.

Annak a kérdésnek a feltevésére, hogy a több szövegmondatból álló szövegek és a mondatok szintje között létezik-e egy köztes forma, a több szövegmondatból álló szövegekre és mondatokra irányuló vizsgálatok eredményei egyaránt készítek.

Természetesen vannak olyan jelenségek, amelyek csupán a szöveggörnyezet ismeretében és/vagy a kommunikációs helyzet függvényében elemezhetők: például a szövegmondatok szórendje, prozódiai jegyei, azaz a szövegmondat olyan szerkezeti tulajdonságai, amelyek a közvetlen szöveggörnyezet és/vagy az adott szituáció által támasztott feltételeknek tesznek eleget.

A leíró szövegtanok rendszerezett tárát adják azoknak a szövegjelenségeknek, amelyeket a szövegtudomány ma a textualitást biztosító jegyekként tart számon. (Az egyik legfrissebb összefoglaló leíró szövegtanra utalva, lásd Szikszainé Nagy 1999: 58–59, 137–241.)

Az itt felsorolt eszközök mindegyike valóban eszközként szolgál a szövegösszefüggés megteremtésében, de használatuk, működésük nem korlátozódik a több szövegmondatból álló szöveg szintjére. Közülük több összefüggést, viszonyt teremtő funkciót lát el a szövegmondatokon belül is, azaz a szöveg szintje alatti szinten is. Egyes kutatók, például Kiefer, ezek megítélésében odáig eljutnak, hogy a “szövegekben megfigyelhető fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai szabályszerűségek a szöveg mondatainak szabályszerűségei, tehát a mondatgrammatikához tartoznak.” (Kiefer 1979: 217. – Kiefer véleménye minden bizonnyal a több szövegmondatból álló szövegekre vonatkozik.)

Ezeknek a jelenségeknek mint a szöveg összefüggését megteremtő tényezőknél a vizsgálata körülbelül egyidős a szövegnyelvészeti kutatás megjelenésével. Nem bizonyítható például, hogy a szövegben vizsgált névmási utalá-

¹ A szövegmondatok leírására alkotott kétlépcsős modell szemiotikai textológiai keretben közelít a szövegmondatokhoz. Az egyik megközelítés globális szemiformális, a másik kanonikus. A reprezentációs modell egyes lépéseit az *Officina Textologica* című periodika negyedik kötetében ismertettem (Dobi 2000).

sok, valamint határozott névelők természetes közege a szöveg. A névmásítás ugyanolyan sajátságokkal bír a mellérendelő összetett mondaton belül, mint a szövegben. Az egymással tartalmi-logikai kapcsolatban lévő tényállások mondategész, de tagmondat formájában is kifejezhetők, így a tartalmi-logikai (értelem-szemantikai) kapcsolatok sem kizárólag a szöveg mondatai között jelentkeznek, hanem – ugyanolyan szabályok szerint – a mellérendelő összetett mondatok tagmondatai között is.

Kiefer – a szövegnyelvészet és a mondatgrammatika elkülönítésének szándékával – tüzetesen tanulmányozza azokat a jelenségeket, amelyekről úgy gondolja, nem tekinthetők szövegösszefüggést igazoló jelenségeknek, mert aktuális használatuktól függően a mondatgrammatika keretébe is sorolhatók² (Kiefer: 1976).

Azok között a jelenségek között, amelyeket a leíró szövegten a szövegség kritériumaként tart számon, Kiefer egy olyat sem talál, amely meggyőző bizonyítéka lenne egy nyelvi jel szövegségének, és ezáltal elkülönítő jegyként szolgálna más nyelvi egységgel, leginkább a mondattal szemben: mind a határozott névelők, mind a névmások használatának alapja az általuk jelölt dolgoknak, személyeknek az ismerete, de “a nyelvi struktúrán semmit sem változtat az a körülmény, hogy ismereteinket nyelvi vagy nyelven kívüli információknak köszönhetjük-e” (Kiefer 1976: 203). A téma-réma tagolódás sem bizonyíték a szövegelmélet szükségessége mellett, azaz – bár tény, hogy fontos eszköze a szövegalkotásnak – nem kizárólagosan szövegjelenség, aminek az az oka, hogy a téma-réma felbontást nem a szöveggörnyezet befolyásolja, hanem az a pragmatikai körülmény, hogy a hallgató és a beszélő számára mely információ ismert, illetve melyik nem.

A mellérendelő összetett mondat, valamint a több szövegmondatból álló szöveg szemantikai tulajdonságait elemezve Kiefer említ néhány sajátságot, amelyek a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat szintjének (beleértve az összetett mondat minden típusát, így a kérdéses helyzetűeket is) elkülönítéséhez hozzájárulhatnak. Katz és Fodor megállapítását – amely szerint “a szöveg egyértelműsítő hatása pontosan visszavezethető összetett mondatokon belüli relációkra” – megcáfolva olyan szempontot talál, amelynek segítségével határt lehet vonni az összetett mondat és a szöveg között. Többértelmű mondatok összekapcsolása segítségével Kiefer megállapítja, hogy “a

² Kiefer és az általa idézett kutatók megállapításaiban a szöveg és a mondat elhatárolását érintő kérdések tárgyalásakor a “szöveg” – a legáltalánosabb megvalósulási formáját véve alapul – a több szövegmondatból álló alakulatot jelöli, a “mondat” pedig mondategészt jelöl, amely e problémakörben elsősorban a mellérendelő összetett mondatot jelenti.

mellérendelésnek van párhuzamosító hatása, míg a szövegben ez a párhuzamosító hatás hiányzik. A párhuzamosító hatás egyértelműsít, amennyiben legalább az egyik tagmondat egyértelmű. A szöveget nem jellemzi a párhuzamosítás. Többértelműség esetén az egyértelműsítésnek is mások a lehetőségei. A szövegben valószínűleg nagyobb szövegösszefüggések után kell kutatnunk ahhoz, hogy a több lehetséges jelentés közül a helyeset kiválasszassuk.” (Kiefer 1976: 209). Mivel a mellérendelésnek szemantikai feltételei vannak – Kiefer az “és” kötőszóval jelölhető tartalmi-logikai viszonyokat vizsgálja –, a szemantikai anomália is eszközül szolgálhat az elkülönítéshez. Ennek sajátos példaként emeli ki a szerző a preszuppozíciós ellentmondást tartalmazó, több szövegmondatból álló szöveget, illetve mellérendelő összetett mondatot: “az egzisztenciális előfeltételezés állítás formájában nem lehet mellérendelő szerkezet része, ha a szóban forgó előfeltételezést tartalmazó tagmondat után áll. [...] Szövegben az előfeltételezések az előfeltételezést tartalmazó mondat előtt is, meg után is állhat.” (Kiefer 1976: 215–216). A mellérendelő összetett mondat és a több szövegmondatból álló szöveg közötti különbség még egy szempontban megnyilvánul: “A már elhangzott mondatok alapján képet alkothatunk magunknak valamiről, és véleményünket egy újabb mondatban fogalmazhatjuk meg. Ez a mondat azonban általában nem kapcsolható – mellérendeléssel – az előző mondatához.” (Kiefer 1976: 217).

Kiefer eredményeiből látható, hogy a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolása (ezáltal egymáshoz való viszonyuk definiálása is) elsősorban a mellérendelések vizsgálatát kívánja. A mellérendelő viszonyok tartalmi-logikai, értelem-szemantikai kapcsolatok. Ebből levonható az a következtetés is, hogy fix struktúrák mindenekelőtt szemantikai alapon különíthetők el. Szintaktikai alapon annyiban, amennyiben meghatározott szemantikai tulajdonságok szintaktikai formákat determinálhatnak.

Figyelemre méltó és megfontolandó Kiefernek az a következtetése, hogy a határ talán nem is a több szövegmondatból álló szöveg és a mellérendelő összetett mondat között húzódik, hanem a mondat – amely itt egyszerű és alárendelő összetett mondatot jelent – és a mellérendelő összetett mondat között. “Ha elfogadjuk azt a feltételezést – vallja –, hogy a mellérendelés szövegelméleti probléma, akkor [...] a Szövegnek a Mondattól való elhatárolása nem okozna problémát, hiszen mindaz, ami megkülönbözteti a mellérendelő szerkezeteket a mellérendelő operátort nem tartalmazó mondatoktól, egyben szövegelméleti kritériumként is felhasználható. A szövegnek lenne akkor egy kötöttebb típusa (mellérendelő szerkezetek) és egy lazább típusa. Utóbbira

vonatkozó problémáink így is megoldatlanok maradnak.” (Kiefer 1976: 220–221).

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsáv meghatározásának a kulcsa a mellérendelések, egészen pontosan a mellérendelő összetett mondatok vizsgálatában keresendő. Domináns tulajdonságuk a kötőszóval (egyes szakirodalmak szerint operátorral) kifejezett tartalmi-logikai (szemantikai) viszony, azonban mondatkarakterük több szintaktikai sajátágot is meghatározni enged.

Ahogy már erre korábban utaltam, a mondat – elsősorban a vonatkozó alárendelő összetett mondat – értelmi összefüggésében a grammatikai-szintaktikai, a szövegében a gondolati, tartalmi-logikai kötőelemek játsszák a főszerepet. Ez a szintaktikai, illetve a szemantikai eszközök használatának nem kizárólagosságát, csak dominanciáját jelenti. Ez a megállapítás több tisztázandó kérdést vet fel a két pólus – az egyetlen egyszerű mondatnyi és a több egyszerű és/vagy összetett mondatokból álló szöveg – között elhelyezkedő nyelvi egységek tekintetében:

Ebből a szempontból tehát a szövegnek az alábbi kompozíciós típusai vizsgálандók:

- a) egyetlen egyszerű szövegmondatból álló szövegek;
- b) egyetlen összetett szövegmondatból álló szövegek;
- c) egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek;
- d) az egyetlen (egyszerű vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek és az egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegek közötti átmenetek.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat összevetésére gondolva: ha több szövegmondatból álló szövegek generálhatóságáról nem is beszélhetünk, azt a kérdést mindenképpen célszerű megvizsgálni, hogy elképzelhetőek-e (és ha igen, mi módon) a rendszer elemeként értelmezhető szövegmondat-tömbök.

A fentebb jelzett csoportokba tartozó alakulatok között lényeges eltérések találhatók aszerint, hogy alapvetően milyen természetű kapcsolatok vannak az őket felépítő kisebb összetevőik között.

Az a) csoportba tartozó szövegértékű mondatok szavai és szintagmái között dominánsan grammatikai-szintaktikai kapcsolat áll fenn, amely a grammatika természeténél fogva szemantikai viszonyokat is magában foglal. Ez utóbbi a mondat szintjén is tartalmi-logikai relációkban nyilvánul meg, amely elsősorban a mellérendelő szintagmákban jelentkezik, és amelyet a szintagmákat alkotó szavak szemantikai sajátosságai irányítanak.

A b) csoportba tartozó alakulatokat tekintve érdemes különbséget tenni 1) az egyetlen alárendelő összetett mondatból álló szövegek, és 2) az egyetlen mellérendelő összetett mondatból álló szövegek között, mert – ahogy fentebb már igazolódni látszott – az alárendelő és a mellérendelő viszony között lényeges különbség van. Az alárendelő viszony – bármilyen nyelvi szinten – grammatikailag meghatározott, a mellérendelő elsősorban tartalmi-logikai (értelem-szemantikai) természetű, ami a nyelv grammatikai szabályrendszerének megfelelően szintaktikai formákat is meghatározhat. (Ez a megfelelés úgy értendő, hogy a nyelv grammatikai szabályrendszere voltaképpen szemantikai és szintaktikai összefüggések rendszerezett halmaza; ezek az összefüggések egy-egy (funktorként értelmezett) szó argumentumaival való viszonyában, valamint az egyes argumentumok felépítésében észlelhetők, mivel ezek szemantikai szerepet és hozzájuk rendelhető morfológiai tulajdonságokat takarnak. Így a tagmondatok – mint a funktorként értelmezhető kötőszók argumentumai – között lévő tartalmi-logikai, értelem-szemantikai mellérendelő viszonyoknak is bizonyosan vannak nagy általánosságban szintaktikai jelenségekben megnyilvánuló következményei.)

A c) csoportba olyan, több szövegmondatra tagolható szövegek sorolhatók, amelyek attól függően, hogy milyen szerkezetű mondatokból állnak, vagy csak tartalmi-logikai viszonyokat, vagy tartalmi-logikaiakat és grammatikaiakat is tartalmaznak. Mivel a “folytatásos szövegmondatok” viszonya mellérendelő tartalmi-logikai viszony, a több szövegmondatra tagolódó összefüggő szövegek szükségszerűen tartalmaznak tartalmi-logikai viszonyt (legalább egyet). Attól függően, hogy a bennük lehetségesen előfordulható összetett mondat alárendelő-e vagy mellérendelő, megkülönböztethetünk 1) tisztán tartalmi-logikai kapcsolatokat tartalmazó, egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegeket, valamint 2) tartalmi-logikai és grammatikai kapcsolatokat is tartalmazó, egynél több (egyszerű és/vagy összetett) szövegmondatból álló szövegeket.

A d) csoport elemeinek a meghatározása a szöveg és a szövegnyelvészet definiálásához, a szövegmondatok reprezentációjához nagyon fontos adalékkul szolgálhat. A kérdés tehát az, milyen alapon határozhatók meg az a), b) és a c) halmaz közötti (hogy pontosak legyünk: a) és c), valamint b) és c) közötti) átmeneti alakulat, alakulatok.

Az átmeneti sávval kapcsolatos kérdésekben főként olyan vizsgálatokra célszerű hagyatkoznunk, amelyek a szövegeket mondatokra bomló, vagy éppen mondatokból felépülő kommunikációs-funkcionális egységeknek tekintve a kompozíciónak is szerepet tulajdonítanak a kommunikatív funkció kialakulásában. Ez a motiváció egyszerűen azon a feltevésen alapul, hogy a szöveg

kompozíciójára vonatkozó információ a szövegeket dinamikus egységnek, azaz cselekvésnek tekintő kutatásokban – ezek természeténél fogva – elvész, legalábbis nagyon háttérbe szorul.

A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat elhatárolásában, valamint a már említett határsáv meghatározásában és jellemzésében véleményem szerint két tényezőnek kiemelkedően fontos szerepe lehet.

A meghatározásban:

– Egyrészt annak, hogy a grammatikának milyen jelentőséget tulajdonítunk ezeknek az alakulatoknak a leírásában. Ennek alapja az a felismerés, hogy bár a grammatika kizárólagos szerepéről a leírásban nem beszélhetünk, a mondat kerete az, ahol a grammatikai viszonyítás (az egységek komplexitásának sorában) utoljára jelenik meg kötelező érvennyel.

– Másrészt annak, hogy a tartalmi-logikai (értelem-szemantikai) kapcsolatoknak milyen tipológiája hozható létre, amely a grammatikai szerkezetek tipológiájával összehangolva a szövegmondat-tömbökre jellemző struktúrákat enged rögzíteni.

Az említett egységek jellemzésében, leírásában:

– az egyik támpont a nyelv grammatikai szabályrendszere,

– a másik támpont a tartalmi-logikai relációk rendszerszerű tipológiája.

Egyik törekvésként, amely olyan, a mondatnál komplexebb alakulatokat igyekszik feltárni, amelyek szemantikai, tartalmi-logikai alapon meghatározott és a grammatika keretén belül leírható struktúrák, Békési Imre kutatásai említendők. Egy gyakran emlegetett vállalkozásában néhány mondatból álló, bekezdésnyi terjedelmű újsághíreket eleméz, és jellegzetes szerveződési csoportokba sorolja őket. Ezek a típusok jellegzetesen a mondatok között fennálló tartalmi-logikai viszonyokban, valamint a mondatok tömbösödésében térnek el egymástól. Békési megjelent munkái főként e köré a téma köré csoportosulnak. Kutatásait itt csupán néhány kiemelkedő írásával jellemzem. Jelentős munkája, amely a kérdéses mondatcsoportokkal foglalkozik, *Szöveg szerkezeti alapvizsgálatok* címmel jelent meg (1982). *A gondolkodás grammatikája* c. dolgozata (1986), ahogyan a mű alcíme is mutatja, "A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszeré"-vel foglalkozik. "A kettős szillogizmus" című tanulmánya (1991), valamint a *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése* című önálló munkája (1993) az említett szerkezeteket elsősorban szemantikai alapon közelíti meg.

Békési legfrissebb, *Osztatlan filológia* című tanulmánygyűjteménye (2001) a témakör számos kérdésében eligazít, bár néhány központi kérdésben ő sem tud végérvényes, meggyőző megoldást adni. Ez a kötet korábbi tanul-

mányait is tartalmazza, amelyeket újabb kutatásai tükrében a szerző átdolgozott, kiegészített.

A *rövidszöveg szövegsége* című tanulmányában Békési rámutat arra a figyelmen kívül nem hagyható tényre, hogy a modern szövegkutatás voltaképpen a rövidszövegek sajátosságaira irányul. Az ő szavaival élve: “A magyar szövegszerkezeti kutatások tárgyát – nem kimondva, de ténylegesen – a mai napig a rövidszövegek képezik; vagyis amit a szöveg (s az egyes szövegtípusok) szövegségéről e három évtized kutatási eredményeképp megtudtunk, az lényegében a rövidszöveg szövegségéről szól.” (Békési 2001: 129). A szerző kivételként csupán az első szövegnyelvészeti munkát, Deme László *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata* című könyvét (1971) említi.

Már a “rövidszöveg” terminus felhívja a figyelmet a mennyiségnek, hosszúságnak a szövegszerűséggel való összefüggésére. A nyomatékitalan mondatnak tekintett SOV szerkezetű alakulatot vizsgálva Békési szoros összefüggést fedez fel a mondat “mennyisége” (hosszúsága) és “minősége” között. Ennek a mondattípusnak az elemzése a fentebb tárgyalt kérdéses csoportok közül az a) jelűbe tartozó mondatok jellemzéséhez járul hozzá. A tanulmányíró arra mutat rá, hogy a nyelvérzék a minimális SOV struktúrájú mondatoknak olyan hangsúlyviszonyokat tulajdonít, mintha a mondat aktuálisan tagolt lenne, míg a mondat terjedelmét egyetlen mondatrésznyi összetevővel megnövelve a hangsúlyviszonyok kiegyenlítődnek, így ez a forma inkább megfelel a nyomatékitalan mondat kritériumának. Erre a vizsgálatra hagyatkozva fogalmazza meg azt a feltételezést, hogy a mondat nagyságrendjében tapasztalt összefüggésnek lehet “szövegmenyiségi–szövegminőségi” megfelelése is. Békési az egyetlen szövegmondatból álló szöveget “szövegértékű mondat”-nak nevezi.³ E mondatokra az jellemző, hogy “az értelem fő összefüggéseit szintaktikai szabályok alakítják ki; szöveggé váló értelmezésének a szintaktikai forma az alapja” (Békési 2001: 130–131).

Szövegértékű mondatokként összetett mondatok is megjelenhetnek (l. a *b* jelzésű csoportot), amelyeknek sajátosságai között – ahogyan erre fentebb, a típusok vázolásakor már utaltam – lényeges eltéréseket találunk. Talán nem helyes az alárendelő és a mellérendelő viszonyt mereven két pólusként grammatikainak, illetve tartalmi-logikainak tekinteni, mert a grammatikai és a szemantikai (tartalmi-logikai) természetű kötőerő szükségszerűen keveredik egymással. Az már igazolva látszik, hogy eltérő dominanciával. Meg kell jegyezni, hogy ez az elterjedt vélemény nem emeli ki eléggé azt a momentumot, hogy a tartalmi-logikai (tehát szemantikai) viszonytal szembe nem egy

³ A “szövegértékű mondat” terminust Békésitől vettem át – az ő használatát követve – az egyetlen szövegmondatból álló szövegek jelölésére.

szemantikai kapcsolóerőt mellőző szintaktikai viszonyt állít, hanem a szemantika mellett a szintaxis szerepét emeli ki (hiszen a grammatika szemantikai és szintaktikai szabályrendszerre is, legfőképpen pedig ezek összefonódására, összefüggéseire épül). Szerintem inkább úgy mondhatjuk, hogy a felszíni struktúrák szintjén az alárendelő viszony inkább a szintaktikai sajátágában, a mellérendelő viszony inkább szemantikai sajátágában ragadható meg.

A mondatrészkifejtő alárendelő összetett mondatokat annál a tulajdonságuknál fogva, hogy a tagmondatok közötti viszony elsősorban grammatikai, az egyszerű mondatokhoz hasonlíthatjuk. Az a szintaktikai viszony, amely az összetett mondatbeli alaptag, valamint a mellőle hiányzó bővítményt kifejtő mellékmondat között áll fenn, az egyszerű mondatbeli szintagmák alaptagjai és meghatározó tagjai között lévő viszonyhoz hasonlítható. Itt idézhetjük fel többek között Demének azt a megállapítását, hogy az alárendelő összetett mondatok főmondatukkal “kapaszkodnak” a beszéd, a nyelvhasználat szintjén, a mellékmondat ebből a szempontból egy szintagmatikus alakulat szerkezettagjának felel meg.

Tudjuk, hogy nem minden alárendelő összetett mondat mellékmondata fejt ki a főmondatból hiányzó mondatrészt. Vannak olyan mellékmondatok, amelyek a főmondathoz képest szintén alsóbb szinten helyezkednek el, de csak valamilyen sajátos jelentéstartalom kifejezésére szolgálnak, vagy mondatrészkifejtő jelentéstartalomhoz kapcsolódva, vagy önállóan, mondatrészkifejtés nélkül (a leíró grammatikák feltételes, hasonlító, következményes és megengedő jelentéstartalmat tartanak számon). Az ilyen típusú alárendelő viszonyok a grammatikai viszonyok azt a pólusát képviselik, ahol valamilyen tartalmi-logikai kapcsolat fejeződik ki grammatikai formában.

A mellérendelő összetett mondatok kutatása nem véletlenül vált a vizsgálódás egyik központi feladatává az utóbbi időben. A gyakorlat is azt igazolja, hogy a kutatások előszeretettel fordulnak az átmeneti jelenségek felé, mert ezeknek a vizsgálata az alapkategóriák meghatározásához is fontos adalékokat nyújthat. A mellérendelő összetett mondat is átmeneti struktúrának bizonyul, mert a tagmondatai között fennálló, azok fő szervező eszközének számító, tartalmi-logikainak nevezett kapcsolat ugyanúgy megfigyelhető a szöveg szintjén a folytatásos szövegmondatok között. Fentebb már utaltam olyan vizsgálatra, amely éppen a szövegszintű és a mondatszintű mellérendelés közötti különbségeket próbálta megragadni, hogy egzakt módon leírhasssa egy szövegelmélet keretét. A két szerveződési szint közötti eltérések kivétel nélkül szemantikai természetűek, leginkább a tagmondatok mellérendelő szö-

vegmondattá, illetve az egyszerű mondatok szöveggé szerveződésének feltételeiben mutatkoznak meg.

Természetesen olyan többszörösen összetett mondat is előfordulhat önálló, szövegértékű alakulatként, amely tagmondatainak a viszonyai között alárendelés és mellérendelés is előfordul. Ezek az összetett mondatok általában jól példázzák a szinteződés és a tömbösödés értelemszervező szerepét. A szinteződés (vertikális irányú) alárendelő jelenség, a tömbösödés pedig (a horizontális irányú) mellérendeléshez kötődő jelenség. Mindkettő előfordulhat tagmondatok és szövegmondatok között is, bár a szövegmondatok alárendelő (elsősorban grammatikai) kapcsolódása csak olyan kivételes szerkezetekben fordulhat elő, amilyen például a mondathasadás. A mondathasadás adott keretben való elhelyezése és leírása is megoldandó feladat. Tarthatjuk-e hiányos egyszerű mondatok láncának, vagy a mondathasadás jelensége is átmenet a több szövegmondatból álló szöveg és a mondat között? Én azon a véleményen vagyok, hogy a mondathasadással keletkezett mondatokat ugyanúgy az adott ko- és/vagy kontextus (azt hiszem, itt a kontextusnak mindenképpen dominánsabb szerepe lehet) hívja életre, mint a megszokottabb szerkezetű hiányos egyszerű mondatokat. A mondathasadás jelenségének megítélése a szövegmondat-reprezentáció szempontjából is lényeges kérdés.

Mivel a tömbösödés a mondat- és a szövegszerveződés szintjén is (sőt alacsonyabb szinten, a szószervezetekben is) fontos szerephez jut az értelmi tagolásban, hozzásegíthet ahhoz, hogy szerveződésének feltételeit, strukturális és grammatikai szabályszerűségeit felismerve tömböket (tömbtípusokat) határozhassunk meg. Ha ez a szövegmondatok szerveződésének szintjén is elérhető, akkor a mondatnál komplexebb, de a több szövegmondatból álló szöveg komplexitásánál egyszerűbb alakulatokhoz juthatunk.

A rövidszövegek jellemzőiben keresendő a válasz a fentebb feltett kérdésre, azaz hogy feltételezhető-e a rendszermondatnál komplexebb egység a nyelvi rendszer keretén belül. Mivel azt nemigen képzelhetjük, hogy a szövegeknek mélystruktúrájuk, szintaktikai és szemantikai "mintájuk" legyen, legföljebb szövegmondatok tömbjeinek mintájára gondolhatunk, ha egyáltalán feltételezhetjük ilyenek generálhatóságát.

A kétmondatos alakulatok esetében (lásd fentebb a *c* csoport elemeit) a szövegség érzetének megteremtésében már más tényezők is szerepet játszanak. Szövegnek ítéltése nem csupán formai, szintaktikai jegyein alapul, hanem a szövegösszefüggés megteremtésében résztvevő eszközök is szerephez jutnak; ide sorolható Békési összefoglaló megjegyzése szerint: "a szövegmondatok közti tartalmi-logikai (értelem-szemantikai) kapcsolatokat létrehozó/jelölő koordinatív viszonyítás"; "a 'szövegvilág' egyes szereplőire/ténye-

zõire együttesen utaló nyelvi eszközök láncolódása, azaz a koreferencialitás”; valamint “a retorikai alakzatok” (Békési 2001: 132).

E vélemény kiindulási alapja talán annyival kiegészíthető, hogy mindez nem csak a minimálisan két mondatból álló szövegekre (azaz két szövegmondat mellérendelő kapcsolatára) jellemző, hanem azokra a legalább két tagmondatból álló összetett mondatokra is, amelyekben a tagmondatok mellérendelő viszonyban állnak egymással. (Még akkor is, ha a két mellérendelés természeténél fogva szükségképpen több szempontból különbözik.)

Békési kutatásának egyik legkiemelkedőbb eredménye a konstrukciótípusok meghatározása. Azokat az elemi jelentésszerkezeteket nevezi így, amelyekben a tömbösödés a tartalmi-logikai viszonyok összetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaiból jön létre (Békési 2001: 119). A konstrukciótípusok mindegyike tényállásleírások között létesít tartalmi-logikai viszonyokat. Ezek a viszonyok – akár explicitek, akár nem – a *tehát*, a *hiszen* és a *de* kötőszavakkal fejezhetők ki. A konstrukciótípusok fajtái az adott alakulatban előforduló tartalmi-logikai viszonyok fajtáitól, valamint a viszonyok és a tényállásleírások sorrendiségétől függnek. A konstrukciótípusokban szereplő tényállásleírások az alábbi szubvilágalkotó proposíciókba vannak beágyazva: “Ha a beszélő valamit egyedi, aktuális TÉNY-ként ír le, akkor erre, valamint a tényállásleírása mögött rejlő általános, konvencionális TUDÁS-ra épülően miféle egyedi, aktuális ELVÁRÁS-a van (vagy lehet)?” (Békési 2001: 120).

Az említett komponensek közül nem feltétlenül mindegyik explicit, sőt általában nem az. Rendszerszerű mondattömb csak kivételes esetekben fordul elő a nyelvhasználatban. Leggyakrabban egy vagy esetleg két komponense is implicit (általában a mögöttes tudás, és/vagy a leírt tényállásból következő elvárás), a konstrukciótípus világra vonatkozó ismereteinkre, tudásunkra, feltételezéseinkre, az explicit tényállásokra épülő előfeltevésekre hagyatkozva értelmezhető. Mivel a világra vonatkozó tudásunk, ismereteink, feltételezéseink nem grammatikai, hanem szemantikai és pragmatikai kategóriák, a konstrukciótípusok leírásához szükséges apparátus komponensei “a grammatikai kategóriákkal együtt az általános jeltudomány (szemiotika) kategória-rendszerét alkotják” (Békési 2001: 126).

A kérdés az, hogy definiálhatók-e rendszerszerű mondattömbök, olyanok, amelyek aktuális kontextustól függetlenül szemantikailag és szintaktikailag leírhatók. A szabályszerű mondattömböket a szillogizmusok és a kettős szillogizmusok testesítik meg.

A szillogizmus olyan logikai következtetési forma, amely két előzményből (premisszából) és egy zárótételből (konklúzióból) áll. A szillogizmus pro-

totípusában a két előzmény egy egyedi tény, és egy általános tudás, amely erre a tényre vonatkozik, és amely “ha ..., akkor ...” struktúrában jelenik meg; a két premisszából pedig egy egyedi konklúzió (például feltételezés, elvárás) következik. Szillogizmus például a Békési által bemutatott konstrukciótípus, amelynek egyik premisszája a tényállítás, amiből kiindulhatunk, a másik pedig az a tudás, amely erre a tényállásra vonatkozik, és ezek egy elvárásban megfogalmazódó konklúzióhoz vezetnek.

A szillogizmus a nyelvhasználatban ritkán jelenik meg teljes formájában, a leggyakrabban az explicit elemeiből kikövetkeztethető implicit összetevője, ez utóbbiból ritkán több is lehet. A szillogizmusnak e lerövidített formája az entiméma, amelyben az egyik premissza hiányzik.

Békési a szillogizmust a rendszerbe sorolja, míg az entiméma szerinte a használat kategóriája. Mivel ő a kérdést *Kép, szöveg, mentális kép* című tanulmányában (Békési 2001: 163–177) Petőfi S. János elméleti keretébe helyezkedve közelíti meg, az előbbi felosztás úgy alakul, hogy a szillogizmust a relátumra vonatkozó értelem szabály- és konvenciórendszeréhez sorolja, az utóbbi pedig a relátumra vonatkozó aktuális értelem kategóriája.⁴

Békési a tárgyalt jelenségek fentebb idézett rendszerezéséhez hozzáfűzi, hogy “ez a leegyszerűsítés arra a tapasztalatra épül, amely szerint a szillogizmusra (illetőleg elvi sorrendi típusaira) a maga teljességében a használat csak ritkán tart igényt. Ha mégis [...], akkor általa egy adott kontextusban az író egy sor entimémát alkalmazhat, azaz hiányos szillogizmusok tételeit, konklúzióját képes az olvasóval felidézteni.” (Békési 2001: 164).

A fentiekből lehetségesnek tűnik, hogy a mondatnál nagyobb, de a több szövegmondatból álló szövegnél kisebb komplexitású egység meghatározásához a szillogizmusok elemzésén keresztül vezethet az út. Ha a szövegmondat és a rendszermondat viszonyából indulunk ki, akkor az entiméma a szövegmondat, a szillogizmus a rendszermondatallal állítható párhuzamba. A rendszermondat magában hordozza teljességét, minden potenciális struktúravariánsa egy teljes rendszermondatra vezethető vissza, amelynek kiindulópontja egy funktor-argumentuma(i) alapstruktúra.

A szillogizmus a rendszermondathoz hasonló teljes kompozíció; az adott kontextus dönti el, hogy milyen hiányos szerkezet, entiméma formájában valósul meg egy adott szövegben vagy szöveggént. Az ellipszisén kívül természetesen más kontextusfüggő grammatikai jelenségekkel is számolnunk kell,

⁴ Petőfi vehikulumstruktúra-relátumstruktúra-elméletében (VeSReST) a relátum – kicsit leegyszerűsítve – az ábrázolt valóság vagy ennek egy darabja, és az ezt jelölő objektum fizikai manifesztációja a vehikulum. A befogadó (interpretátor) a vehikulumról és a relátumról is mentális képet alkot: a vehikulum-imagót és a relátum-imagót.

olyanokkal, amelyek egy szövegmondat szövegbe való beszerkesztésében lineáris kohéziós eszközként szerephez jutnak (névmásítás, személyragokkal való utalások, egyeztetés stb.). A mondaton felüli szinten ezek a grammatikai jelenségek a mondat belső ügyei maradnak.

Itt kell utalnom Kiefer egy fentebb idézett véleményére, amely szerint a mondat és a szöveg közötti átmeneti egység alighanem a mellérendelésekben keresendő. A szillogisztikus szerkezetű alakulatok ennek a kritériumnak is eleget tesznek: vagy a mellérendelő összetett mondat, vagy a mellérendelő folytatásos szövegmondatok kompozíciója szolgál a szillogizmus keretként. Mind a mellérendelő mondat, mind a több szövegmondatból álló alakulat beszerkesztett összetevője lehet egy tágabb verbális kontextusnak.

Amikor a szöveggel kapcsolatban tettük fel azt a kérdést, hogy elképzelhető-e az, hogy a nyelvi rendszer egységeinek sorába egy, a szövegnek megfelelő rendszeregység is beletartozzon, a nemleges válasz alapja a generálhatóság kérdése volt. Mivel nehéz elgondolni olyan szemantikai és szintaktikai (sőt pragmatikai) elveket, amelyeket követve szövegeket generálhatunk, nemigen fogadható el azoknak a kutatóknak az elképzelése, akik a szöveg mélystruktúrájaként a szöveg tervéről (van Dijk) vagy pedig textémáról (Dressler) beszélnek.

Ezt az elvet követve mindenekelőtt arra a kérdésre kell tehát választ keresnünk, hogy léteznek-e olyan grammatikai – azaz szintaktikai és szemantikai – szabályok, amelyeknek alapján a szillogisztikus szerkezetű alakulatok létrehozhatók. A kérdés ilyenformán való feltevése a generálás elvének igen csak egyszerű felfogását tükrözi, de most elsősorban az a célunk, hogy a szóban forgó nyelvi alakulat alapvető rendszerszerű természetét tárjuk fel, ami főként szemantikai és szintaktikai sajátságokban nyilvánul meg.

Kétségtelen, hogy a konstrukciótípusok vizsgálatában Békési figyelemre méltó szabályszerűségeket tárt fel. Az ő kutatásának célja nem annak bizonyítása volt, hogy a konstrukciótípusokat a nyelvi rendszerbe illeszkedő egységeknek fogadjuk el, eredményei mégis felébresztik a szövegnyelvész gyanakvását.

Az imént feltett kérdésre a válasz véleményem szerint mégis nemleges. Nem tartom valószínűnek, hogy rendszerszerű konstrukciótípusokról beszélhetnénk. Ennek véleményem szerint két oka van. Az egyik az, hogy a generálás szintaktikai alapon működik, a konstrukciótípusok pedig alapvetően értelem-szemantikai, tartalmi-logikai alapon szerveződnek. Bár a generatív grammatikát később szemantikai alapokra helyezték, ez nem nyújthat megol-

dást. Hogy miért nem, az a logikában, pontosabban a logikai nyelvészetben keresendő.⁵

Az úgynevezett “szemiotikai háromszög” három “csúcsában” a nyelvi jel, az értelem, valamint az ábrázolt valóság áll. A nyelvészeti szemantika – így a generatív szemantika is – a nyelvi jel és az értelem viszonyát vizsgálja. A logikai szemantika tárgya – amely a mellérendelő, tartalmi-logikai viszony megteremtésében is szerepet játszik – a nyelvi jel és az ábrázolt valóságdarab közötti kapcsolat. Ilyenformán a generatív grammatikának nincs logikai értelemben vett szemantikája. Ez a tény pedig alapján kizárja azt, hogy tartalmi-logikai viszonyok összefüggései által meghatározott konstrukció típusokat generálni lehessen.

Irodalom

- Békési 1993: Békési Imre, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. JGyTF Kiadó, Szeged.
- Békési 2001: Békési Imre, Osztatlan filológia. Nyelvészeti-irodalmi tanulmányok. Szeged.
- Dobi 2000: Dobi Edit, Egy kétlépcsős modell szövegmondatok szemiotikai textológiai reprezentációjához. In.: *Officina Textologica* 4. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kiefer 1976: Kiefer Ferenc, A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. In.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI. A szöveg megközelítései*. Szerk.: Telegdi Zsigmond–Szépe György. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer 1979: Kiefer Ferenc, Szövegelmélet – szöveggrammatika – szövegnyelvészet. In.: *Magyar Nyelvőr* 103.
- Szikszainé Nagy 1999: Szikszainé Nagy Irma, *Leíró magyar szöveg*. Osiris Kiadó, Budapest.

⁵ A különböző logikai irányzatok hatása a nyelvészetekre régóta ismeretes. A logikák modellt szolgáltatnak ahhoz, hogy milyen felépítésű grammatika lehet képes a nyelvi jelenségeket leírni. Leegyszerűsítve: a logika felépítése minta értékű egy grammatikai modell számára.

A norvég-lapp nyelv helyesírásának története

DOMOKOS Johanna

1. Bevezetés

A norvég-lapp, azaz a norvég-számi nyelvet Lappföld központi részén körülbelül harminc-negyvenezer ember, azaz a számi összlakosság mintegy kétharmada beszéli. Főbb nyelvjárásai a torniói, a finnmarkeni (vagy ruijai) és a tengeri lapp, és ezek közül a legnagyobb a ruijai nyelvjárás. Lappföld ezen a részén az első politikai határt 1751-ben állították fel a Dán-Norvég és a Svéd (-Finn) Királyságok között, majd Finnországnak nagyhercegséggé válása után a Svéd Királyság és az Orosz Cárság között 1809-ben, Norvégia és Oroszország között 1826-ban. Jelenleg négy állam (Norvégia, Svédország, Finnország, Oroszország) határai tagolják.

Az elmúlt évszázadokban a norvég-lapp nyelvre számos helyesírást próbáltak alkalmazni, többnyire más nyelvek (norvég, svéd, finn) hangjelöléseiből kiindulva. A XVII–XVIII. századi próbálkozások után, melyeket általában hittérítő papok készítettek, a XIX. században készült ortográfiáknak már jelentős nyelvészeti alapjuk is volt. A XX. század első felében javasolt rendszerek már elég alaposak és következetesek voltak, de ezek sem terjedtek el a norvég-lappot beszélők körében. Ennek sokféle oka van. A középkorban a lappok között is kevesen tudtak olvasni, és a szövegek nagyjából csak egyházi használatra születtek. A nyelvjárások között jelentős különbségek voltak, és legtöbb nyelvjárást kis lélekszámban beszéltek. Így a fordítók gyakran kiválasztottak egy-két főbb nyelvjárást (általában egymás mellett levőket), és beépítettek más nyelvjárási elemeket is (morfológiai, lexikai, szintaktikai szinten egyaránt). Anyanyelvi beszélők kezdettől fogva szinte mindig részt vettek ezekben a folyamatokban, de egy viszonylagosan rugalmas és következetes jelölési rendszer létrehozásához alapos eméleti tudásra is szükség volt. A jelenleg használt helyesírási rendszer a norvég-lapp nyelv történetében az első, melyet maguk a számik hoztak létre, és országhatároktól függetlenül egységesen használnak. Ez az ortográfia is évszázados előzményekhez kapcsolódik. Az alábbiakban ezt a folyamatot tekintjük át (2. rész), majd

táblázatban összefoglaljuk a főbb rendszereket, és példákat hozunk a régebbi írási rendszerek mai ortográfiának megfelelő átírására (3. rész). A tanulmány végén összegzés található (4. rész).

2. A norvég-lapp helyesírás korszakai

I. korszak

Johannes Jonæ Tornæus (1600 eleje–1681) a *Manuale Lapponicum* című művével elsőnek tett kísérletet egy számi irodalmi nyelvforma kialakítására. 1632-ben phil. magisteri címet szerzett az Uppsalai Egyetemen, és 1640-től a Jukkasjärvitől Utsjokiig terjedő Tornio-Lappmark egyházközségnek (nevéből ítélve: szülőföldjének) a lelkésze. Kezdeti munkájában egy finn nyelvű katekizmust használt, de 1643-ban a svéd II. Gusztáv Adolf kormányzata megbízta azzal, hogy készítse el a *Manuale Sueticum* (svéd egyházi könyv) és némely bibliai részlet számi fordítását úgy, hogy az több nyelvjárás beszélői számára is érthető legyen. Tornæus rendelkezett számi és finn nyelvi ismeretekkel, de lapp tolmácsok segítségét is igénybe vette egy *“dialectum maximam communem”* létrehozásához. Az 1648-ban Stokholmban megjelenő *Manuale Lapponicum* bevezetőjében írja, hogy egy következetes írásrendszer létrehozására törekedett, kivéve egyes helyeken, *“amikor a nyelvjárasi és ejtési különbségek miatt nem mindig ugyanazzal a betűvel történik a jelölés”* (l. J. Qvigstad 1933, 336). Tornæus az akkori svéd ortográfiából indult ki, a norvég-lapp nyelvjárásokon kívül délibb nyelvjárasi, sőt finn alakokat is használt. Fordítása nem mentes finn (pl. a tárgy jelölésében) és svéd (pl. az 'egy' számnév határozott névelőként; szórend) nyelvi hatásoktól. Ízelítőül lássuk a tőszámneveket egytől tízig: *ahte; cuohte; colme; nelie; witte; cutte, cutta; sietze(m); cau(h)tze, cahtze; autze; låge;* valamint a Miatyánk kezdő sorait: *Atze mijen jocko lie almen sis. Passe liekos tuun Nabm. Quoikupotus tuun Rijk. Schiadtus tuun wilio naukoht Almesn, nau ai Ednamen aln.*

Tornæus norvég-lapp törekvéseit néhány évtizednyi csend követte. Svédországban az 1744-ben tartott lyckselei nyelvi gyűlésen a déli lappot fogadták el a fordítások irodalmi normájának. Henricus Ganader (?–1752) enontekiói lelkész, aki éppen egy évvel azelőtt jelentette meg torniói lapp nyelvтанát (*Grammatica Lapponica*), fenntartása nem kapott nagyobb jelentőséget. A Dán-Norvég Királyság Lappföld iránti politikai érdeklődése következtében 1717-ben Trondheimben megnyílt egy Lapp Szeminárium. Ennek tízéves tevékenysége az irányítója, Thomas von West (a “lappok apostola”) halálával ért véget. Jegyzetei megsemmisültek az 1795-ös

koppenhágai tűzvészsel, amikor értékes lapp sámándob gyűjteménye is a tűz martaléka lett. Von West segédjének, Isaac Olsennek a jegyzeteit J. Qvigstad adta ki 1910-ben. 1728-ban Koppenhágában látott napvilágot az első-ruija lapp nyelvű kiadvány: *Doktor Marten Lutter Utza katekismusa* címen. Szerzője, Morton Lund (1686–1758) Tornæushoz hasonlóan bizonyos számi hangokat több betű összevonásával jelölt, akárcsak műveiben a híres dán-norvég hittérítő Knud Leem (1697–1774). Az 1748-ban megjelenő – Porsanger vidék nyelvjárására épülő – *En Lappisk Grammatica Efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden* című terjedelmes nyelvtanában találjuk a következő alakokat (zárójelben a mai helyesírás szerint): *shiddai* (šattai), *shjiggoi* (šikkui), *ashie* (ašši), *zhiuorvoi* (čuurvvui), *kotzhioi* (gohčui), *Judaladzhiak* (Judálaččat), *jed^cdⁱ* (jedđii). 1752-ben Knud Leem irányításával újra megnyitották Trondheimban a lapp szemináriumot *Seminarium Lapponicum Fridericianum* néven. Itt részesítették számi oktatásban azokat a teológusokat, akik misszionáriusként mentek Lappföldre. A lapp nyelv docense címmel rendelkező Leem 1756-ban jelentette meg dán–lapp szótárát. Terjedelmesebb lapp–dán–latin szótárát 1768-ban publikálta, és a latin–dán–lapp kötetet halála után, 1781-ben Gerhard Sandberg adta ki. Leem irányítása alatt számos kiadvány látott napvilágot (például egy ABC; Andreas Ancher, Olaf Hjort, Aage Lindboe, Caspar Abraham Borch, Andreas Hoff szeminaristákkal együtt a *Doktor Marten Lutter utza Katekismusaz*). Halála után, 1774-ben bezárták a szemináriumot, és a kormány elrendelte, hogy a lappoknak meg kell tanulniuk norvégul. Leem helyesírási rendszerét a századfordulón norvég-lappul megjelent svéd-finn kiadványok átvették. Ezt használja Jaakko Fellman (1795–1876), az akkori utsjoki lelkész 1825-ös kiadványában, melyben Máté evangéliumából közöl néhány fejezetet, valamint szemelvényeket néhány korábbi norvégiai egyházi kiadványból. Fellman, mint majd későbbi finnországi kutatók, a szóeleji zárhangok *b-*, *d-*, *g-* jelölése helyett *p-*, *t-*, *k-*t használ.

II. korszak

Knut Leem munkáinak alapos tanulmányozása után Rasmus Rask (1781–1832), kora elismert dán nyelvész javaslatokat tett számos speciális lapp hang lejegyzésére. Az 1832-es *Ræsonneret lappisk Sproglære* című munkájában először egészíti ki az addigi latin ábécére épülő lapp betűk sorát a *đ* (Leemnél *d^c*), *ṭ* (Leemnél *t^c*), *Å* (Leemnél *g^c*), = (majd *ŋ*-ként) betűkkel. A szláv nyelvekhez hasonlóan az *š*, *ž*, *č*, *Ě* betűk bevezetését szintén ajánlotta,

Nielsen ortográfiájáig a *˘* diakritikus jel helyett a *˙* jelet használták, melyet nyomdai okokból ebben a szövegben mellőzünk.

de nyomdai nehézségekre hivatkozva az *sh*, *zh*, *ch*, *zh* alakokat is elfogadhatónak minősítette. Rask magánhangzói a következők: *a*, *å*, *æ*, *ä*, *#*, *â*, *æ*, *e*, *e*, *ě*, *o*, *%*, *ö*. Javasolta a felső ékezetet bevezetését, amikor a magánhangzó diftongust alkot, azaz *à* (= Da), *q* (= Dâ), *ò* (= ²o), *``* (= ²ö), *è* (= Çe) alakokat. Rask munkájában a Dániából 1925-ben Finnmarkenbe áttelepedett Nils Joachim Christian Vibe Stockfleth (1787–1866), valamint a norvég-számi Hans Mortenson Molpus (1803–1880) segédkezett. Rask újításait pár éven belül Stockfleth alkalmazta saját könyveinek kiadásában. Amint Rasknak 1825–32 közt írt leveleiből kiderül, Stockfleth számtalanszor kikérte Rask tanácsát. Rask szakmai útmutatása mellett Nils Gundersen számi lelkész nyelvi tudására is támaszkodott. A lapp nyelv ügyét nagyban támogató dán lelkész 1835-től rendszeresen közölt egyházi szövegeket, melyek közül néhány az 1840-ben megjelent lapp nyelvtanába is bekerült (*Grammatik det Lappiske Sprog, saaledes som det Tales i Norsk-Finmarken*). E nyelvtan, mely egy normalizált számi nyelv nyelvtana akar lenni, Leem munkáihoz is szorosan kapcsolódik. Norvég és lapp, valamint lapp és norvég szótárai közül az elsőt 1852-ben jelentette meg (*Norsk-lappisk Ordbog*), a második kötet kéziratát betegsége miatt 1858-ban átadta tanítványának, Jens Andreas Friisnek. Stockfleth a következő betűket használta: *a*, *o*, *u*, *e*, *i*, *å*, *æ*, valamint *b*, *v*, *p*, *f*, *m*, *h*, *r*, *g*, *:*, *k*, *η*, *d*, *đ*, *t*, *ł*, *n*, *s*, *š*, *Å*, *Ê*, *c*, *č*. Lássuk a személyes névmásokat és a tőszámneveket egytől tízig Stockfleth szerinti ortográfiában: *mån*, *dån*, *sån*, *måi*, *dåi*, *såi*, *mi*, *di*, *si*, valamint *ofti*, *gugti*, *golme*, *njellji*, *vitti*, *gutti*, *čičči*, *gaftsi*, *outs*, *lå:i*.

Az alábbi Miatyánk szövege 1840 körülről való: *Ačačæmek, dan gutte læk almin! Basotuvvos du nammat. Båttus du valddegåddat; dakkujuvvus du dattot, moft alмест, nuft ædnamest; Adde migjidi ådnabčive min juokke bæivalaš laibbamek; Ja adde migjidi velgidæmek andagassi, nuftgo migis vælgolažžaidassamek andagassi addep; Ja ale doalvo min gæččalusa sisa; mutto bæste min bahast erit; dastgo du læ valddegådde, ja vækka, ja hærvastvuotta agalaš-vutti, Amen.* A Miatyánknak ebben az átírt formájában, melyet Johan Turi juttatott el Johannes Neuhausnak az 1900-as évek elején, látni lehet a közlő néhány módosítását.

III. korszak

Jens Andreas Friis (1821–1896) Rask és Stockfleth nyomdokain haladt tovább, és hozott újabb fordulatot a lapp helyesírás történetében. J. A. Friis a krisztianiai egyetem első lapp nyelvet oktató tanára (1851-től a lapp nyelv docense, 1863-tól lektora, 1866-tól a lapp és finn nyelv professzora). Nyelvészeti munkájában a finnmarkeni beszélt lapp nyelvre támaszkodott, és figye-

lembe vette az itteni nyelvjárási különbségeket is. 1856-os nyelvtana, a *Lappisk grammatik* alapos hang-, alak-, szó- és mondattant tartalmaz. Ugyanebben az évben jelent meg az Utsjoki (Ohcejohka) környéki meséket, közmondásokat, találós meséket tartalmazó *Lappiske Sprogprøver*. 1887-ben megjelenő *Ordbog over det lappiska Sprog...* című terjedelmes lapp–latin–norvég szótárában nemcsak az elődeinek (Lindhal, Öhrling, Leem, Stockfleth) adatait vonja össze, hanem azt jelentős anyaggal bővítette is, kortársai (Lönnrot, Andelin, Europeaus, Genetz) és saját gyűjtéseit felhasználva. Az 1895-ös első teljes számi nyelvű Biblia Friis helyesírási rendszerében látott napvilágot, fordítója pedig Lars Jakobsen Hætta (1832–1896). A végleges nyelvi forma J. K. Qvigstad munkája. Friis hangjelölési rendszere szintén elődeiére épült, és nemcsak norvég, hanem svéd és finn területeken megjelenő számi művekben is használták. Elterjedtségét segítette a nem túl részletes jelölés. A századvégen jelentősen megnövekedett a lappok között az olvasni tudók száma, és a megjelenő művek tematikájában szintén észlelhető bővülés. Lássuk alább egytől tízig a tőszámnevek alakjait Friis 1856-os nyelvtanából, valamint a Miatyánkot az 1925-ös *Bibal daihe Basse Čala min sistes doalla* című kiadás alapján:

1. <i>ofta, okta, okt, oufta, akta</i>	6. <i>gutta, gut, gutte</i>
2. <i>guöfte, guöft, guökte, guökt, guökta</i>	7. <i>čiečča, čiea, čieč, gječa</i>
3. <i>golm, golbma, golma</i>	8. <i>gavce, guace, gafce, gakce</i>
4. <i>njælja, njællje</i>	9. <i>ovce oufce, ofce</i>
5. <i>vitta, vit, vitte</i>	10. <i>lo:e (lokke)</i>

“Ačče min, don, gutte læk almin! Basotuvvus du namma! Bottus du rika! Šaddus du datto, moft alмест, nuft maidai ædnam alde! Adde migjidi odna bæive min juokkebæivalaš laibbamek! Ja adde migjidi min velgidæmek andagassi, nuftgo migis addep min velgolažaidasamek andagassi! Ja ale doalvo min gæččalusa sisa! Mutto bæste min bahast erit! Dastgo du læ rika ja fabmo ja gudne a:alašvutti. Amen.”

Friis helyesírási rendszerének rövid jellemzésére idézzük Lakó György szavait: “Összehasonlítva Friis szótárát Konrad Nielsen későbbi szótárával, nem nehéz persze benne bizonyos hiányosságokat találnunk. Például a magánhangzók időtartamát általában nem jelöli, s ahol megteszi, jelölése nem mindig helyes. A finnmarkeni nyelvjárások egy részében előforduló s mind a helyes kiejtés, mind pedig a nyelvtörténeti szempontból oly fontos (“sötét”) *â* hang jelölésére külön betűjelet nem alkalmaz, mivel ezt ő még kései keletkezésűnek tartotta. Nem tünteti fel a szavak földrajzi elterjedtségét sem.” (1986, 13). Friis rendszerének hiányosságai akkor érezhetőek leginkább,

amikor a leírt anyagot nyelvészeti célokra próbáljuk felhasználni, vagy lapp nyelvvel közvetlen kontaktusban nem élő ismerkedik a nyelvvel. J. K. Qvigstad (1853–1957) tromsói lapp szemináriumi tanár, majd igazgató nyelvészeti és gyűjtői

munkája során történeti szempontokat, magánhangzó- és mássalhangzó-hosszúságokat is figyelembe vevő lejegyzést használt (I. *Bibliographie der Lappischen Litteratur; Uebersicht der Geschichte der lappischen Sprachforschung; Lappiske eventyr og sagn I–IV*). Qvigstad nyomdokában haladt tanítványa, Konrad Nielsen (1875–1953), akinek ötkötetes szótára minden korábbi munkánál részletesebb és megbízhatóbb (*Lappisk ordbok / Lapp Dictionary I–III*. kötet, a szótári rész normalizált alakú címszavakkal, valamint a polmaki, karasjoki, koutakeinói nyelvjárások fonetikus alakokkal együtt, norvég és angol fordításban¹; IV. kötet: fogalmi körök szerinti csoportosítás, számos rajz és fénykép kíséretében; V. kötet: Leem szótárának kivonataival, valamint Addenda és Corrigenda). A tanulmányait Tromsóban, Helsinkiben, Budapesten és Kolozsvárott végzett kutató már korai munkáiban foglalkozott a helyesírás pontosításával (I. 1902, 1903, 1905, 1926a és b, 1929). Eemil Setälä útmutatásaira hivatkozva (Setälä 1901) dolgozta ki, és párhuzamosan használta a beszélt nyelvet lehető legpontosabban követő fonetikus leírást és egy fonematikus, morfonematikus “nagyoltabb leírást” (lásd *Lappisk ordbok I*, Bevezető VII–LXIII. l.). Az előbbi rendszer nyelvészeti munkák számára kitűnő, az utóbbi inkább tömeges elsajátítására, használatra javasolt. Nagy előnye ez utóbbi rendszernek, hogy következetesen leképezhető bármelyik norvég-lapp nyelvjárásra. Friistól eltérően a *kk : k*, *pp : p*, *tt : t* fokváltakozó párok helyett pedig a *hkk : hk*, *hpp : hp*, *htt : ht* párokat használta; a *kk : g*, *pp : b*, *v*, *tt : ð* helyett *hkk : hk : g*, *hpp : hp : v*, *htt : ht : ð*; a *cc : c*, *čč : č* helyett *hcc : hc : c*, *hčč : hč : č* párokat. Következetesen használta az erős és gyenge fok jelölésére a *bb : b*, *dd : d*, *gg : g*, *ÅÅ : Å*, *ÉÉ : É* párokat. A *j*, *v*, *l*, *r*, *m*, *n* zöngétlen mássalhangzókat *h*-val ellátott alakokkal különböztette meg a zöngés párjuktól, azaz *jh*, *vh*, *lh*, *rh*, *mh*, *nh*. Bevezette a Qvigstad által javasolt ’ jelet az eredileg hosszú spiráns, likvida vagy nazális mássalhangzók erős fokának jelölésére (I. *s’s : ss : s*, *l’l : ll : l*). Hogy e rendszer használata mégsem terjedt el a számi lakosság körében, az abból is adódik, hogy elsajátításához nagyobb nyelvelméleti, nyelvtörténeti ismeretre volt szükség, mint amennyivel az anyanyelvi oktatásban hiányosan részesülő számik rendelkeztek. A II. világháború után, amikor Norvégiában, Svédországban, Finnországban

1 Eredetileg Nielsen magyarul és németül szándékozta megadni a jelentést, és szótára a Magyar Akadémia kiadásában jelent volna meg.

külön-külön ortográfiát alakítottak ki a norvég-lapp nyelvre, Nielsen szótárának nagy hasznát lehetett venni.

IV. korszak

Az 1948-ban Norvégia és Svédország területén élő, norvég-lapp nyelvet beszélő számiknak új helyesírási rendszert állítottak össze, melyet 1950-től vezettek be. Elkészítői a norvég Knut Bergsland (1914–1998), az Oslói Egyetem finnugrisztikai professzora, valamint a svédországi számi Israel Ruong (1903–1986), aki annak idején a nomád iskolák igazgatója és az Uppsalai Egyetem docense volt. Bergsland és Ruong Nielsen helyesírási rendszeréből indult ki, és azt a beszélt koutakeinói nyelvjárás hangzásvilágát jobban tükröző rendszerré alakította át. Ennek természetesen nemcsak ortográfiai következményei voltak, hanem morfológiaiak is, hisz számos archaikus elem küszöböltek ki (l. a táblázatot, valamint a szövegmutatványokat).

1950-ben Finnországban is megszületett egy újabb helyesírási rendszer, melyet az ottani norvég-lapp nyelvű kiadványokban használtak. Ennek az ortográfiának a kialakítása Erkki Itkonen helsinki professzor irányítása alatt született meg, amely nemcsak Nielsen helyesírási rendszerét, hanem Paavo Ravilának az 1930-as években tett javaslatait is figyelembe vette. Paavo Ravila (1902–1974) helyesírási tanácsai szerint jelent meg 1934-től a *Sabmelaš* című folyóirat. Itkonenék viszont nem a koutakeinói, hanem a keleti nyelvjárásokat vették alapul. Mint elődjük, Jaakko Fellman szó elején *p-*, *t-*, *k-* használta a zöngétlen médiák jelzésére, és Nielsentől, Bergsland-Ruongtól eltérően nem használták a ' hosszúsági jelet (a további részletekre l. az alábbi táblázatot, valamint a szövegmutatványokat).

Az új helyesírási rendszer leginkább Norvégiában honosodott meg, mivel az akkori új iskolarendszer kiadványaiban ezt használta. Svédországban és Finnországban a számik anyanyelvi oktatására nem fordítottak figyelmet, így az újítások nem terjedtek el különösen.

V. korszak

Az 1970-es évek fordulót jelentettek a számi kultúrában. A pozitív identitástudatukért való harcban egyre több kiadvány jelent meg, realista és fiktív irodalmi alkotások születtek. Az egyre aktívabb és országhatárokat átható számi öntudatosság olyan írásrendszert követelt, mely egységes és szélesebb körökben meghonosítható. Az 1953-tól ülésező Számi Tanács 1971-ben külön Nyelvi Bizottságot hozott létre, amely 1978 júniusában Arjeplogban tartott ülésén elfogadta az új helyesírási rendszert. Ebben a bizottságban különböző országokban élő számik vettek részt, és először döntöttek számi nemzetiségűek a saját helyesírási rendszerük kérdéséről (l. Magga 1985). Az azóta eltelt két évtized bizonyítja, hogy ennek a rendszernek sikerült meghonosodnia a norvég-lappok körében, és e

hihetetlenül termékeny számi kultúrának az ortográfiájává vált. Egy élő nyelv mindig kíván több-kevesebb módosítást az újabb nyelvi helyzetekben, és reméljük, a Számi Nyelvi Bizottság megtalálja majd az optimális megoldást a jövőben is.

3. Táblázat és szövegmutatványok

Az alábbi táblázat² áttekinti a főbb megfeleléseket néhány rendszer között; további árnyalásokra a szövegmutatványok kapcsán kerül sor. A táblázatban a különböző ortográfiai megfelelések a Nielsenéhez viszonyítva vannak megadva.

Tornæus 1648	Nielsen 1926	Ravila-Itkonen 1950	Bergsland-Ruong 1950	Lapp nyelvi tanács 1978
a, a	â	â első sztg. a	a	a
a, aa ptl. sztg. o, e, a ps. sztg.	a	a	á	á
a	ǎ	a	a	a
e, ee	e	e ptl. sztg. i ps. sztg.	e ptl. sztg. i ps. sztg.	e ptl. sztg. i ps. sztg.
e	e	e	e	e
i	i	i ptl. sztg. e ps. sztg.	i ptl. sztg. e ps. sztg.	i ptl. sztg. e ps. sztg.
ij	ii	ii	ii	ii
a ptl. sztg. o, u ps. sztg	o	o ptl. sztg. u ps. sztg.	å ptl. sztg. o ps. sztg.	o ptl. sztg. u ps. sztg.
oi, ai	oi	ui	oi	ui
å	o, o	o	o	o
u, v, uu	u	u ptl. sztg. o ps. sztg.	u	u ptl. sztg. o ps. sztg.
ui	ui	ui	ui	ui
ie, e, ä	ie	ie	ie	ie
a, v	oa	oa	oa	oa
ä, ie, iä, e (ee)	æ	eä	æ	ea
p, t, k	b d g	p t k szó elején b d g	b d g t szó végén -d ; i után	b d g t szó végén -d ; i után
d	đ	đ	đ	đ
ck, k, g, gh	g	g	g	g
s, si, schi	š	š	š	š ³

² Rövidítések: sztg. = szótag, ps. = páros, ptl. = páratlan, mgh. = magánhangzó.

³ Az 1978-as ortográfiában a š és ŷ diakritikus jelek egyenértékűek.

s, z	s	s	s	s
z, s, zi	c ě	c ě	c ě	c ě
Tz	cc ěě	hc hě	cc ěě	hc hě
tz	c'c ě'ě	hcc hěě	c'c ě'ě	hcc hěě
tz, itz, iz	Ā Ē	Ā Ē	z ž	z ž
ij, i	ggj	ddj	ddj	dj
ck, k, p	k p	k p	k p t szó végén h 2. és 3. szóta- gok mgh.-i között	k p t szó végén h 2. és 3. szóta- gok mgh.-i között
t, d	t	t	t h 2. és 3. szóta- gok mgh.-i között	t h 2. és 3. szóta- gok mgh.-i között
p, t, ck/k	pp tt kk	hp ht hk	pp tt kk	hp ht hk
pp/p, tt/t, ck	p'p t't k'k	hpp htt hkk	p'p t't k'k	hpp htt hkk
bb/b, dd/d, gg/ g	bb dd gg	bb dd gg	bb dd gg	pp tt kk
bb/b, dd/d, gg/ g	b'b d'd g'g	bb dd gg	b'b d'd g'g	bb dd gg
dz, tz, idz	ĀĀ ĒĒ	ĀĀ ĒĒ	zz žž	cc ěě
dz, tz, idz	Ā'Ā Ē'Ē	Ā'Ā Ē'Ē	z'z ž'ž	zz žž
pm, bm	b'm bm	bm bm	b'm bm	bm pm
lb, ld	l'b l'd	lb ld	l'b l'd	lb ld
lb, ld	lb ld	lbb ldd	lb ld	lbb ldd

A következő szövegrészekkel példát adunk a Nielsen (a), Bergsland-Ruong (b) és Erkki Itkonen (c) rendszereivel lejegyzett szövegeknek a mai helyesírás rendszerére való átírására.

(a) Buore bæive! Ibmel adde! Gost dâl vie:âk? Im dâl vie:â gus'tege, ruovtost. Gusa dâl vul'gik? Im dâl vuol'gam gusâge. Jieš dabbe vāĀĀâšâm. Mo ruovtost ul'bmuk ěllik? Dærvân dâk ěllik. Ēppit biw'dui g,:â? Gæ:âšei-mek gâl, mutt% æp died% gusâ, æi-ge cug'gu dâm mâđ% (ul'bmuk) âtt% Jiešjókki vuol'get. Dubb% dât gâl v,jâšii l,t muttom hæg'gâ. Jug%-son mis? Læ-gu fīdnâm ok'tâge Jiešjugâst? Æk læk æmb% dâl fīdnâm, mutt% duw'l% uw'dâl dâm dulve lukki vuot'tam dâin(â) guoikâin guole. Vuol'g%p dâl Jiešjukki! Nâ, ovtâ dâl dai'da dâkkât; vuol'g%p fâl! Mutt% g,inâ-sun mun gâlgâm uvtâ fâdnâsii? Nâ just gaw'dnuš skip'par dâggar gutti višša jâ âr'va vuol'get... Gâl dât ī læk nu gâllas uk'tâge, âtt% burrât ī dârbâš. ulok-gu mī šâd'dâp? Gavces; njæl'lj% fâdnâs dât sat'tik juo biw'det vaike guggo.

Buore beaivvi! Ipmel atti! Gos dal viegat? In dal viega gostige/gostege, ruovttus. Gosa dal vulget? In dal vuolgán gosage. Ieš (Jieš) dáppe váccašan. Mo ruovttus olbmot ellet? Dearvan dat ellet. Ehpet bivdui geaga? Geaga-šeimmet gal, muhto eat dieđe gosa, eaige čoggo dan mađi (olbmot) ahte (J)Iešjohkii vuolgit. Doppe dat gal veajášii leat muhtun heagga. Jogo-son mis? Leago fitnan oktage (J)Iešjogas? Eai leat eambbo dál fitnan, muhto duvle ovdal dan dulvvi lohke vuohtán dain(na) guoikkain guoli. Vuolgot dal (J)Iešjohkii! Na, ovttá dal dáidá dahkat: vuolgot fal! Muhto geainna-son mun galgga ovttá fatnasii? Na jus gávdnoš skippar dakkár guhte viššá ja arvá vuolgit... Gal dat ii leat nu gallás oktage, ahte borrat ii dárbbáš. Olutgo mii šaddat? Gávccis; njeallja fatnas dat sáhttet juo bivdit vaikke gokko.

Az összehasonlító táblázatban levő rész még kiegészíthető az alábbi, fokváltakozó tómassalhangzókat érintő átírási szabályokkal (lásd a (c) pont megjegyzését is):

Nielsen:		Jelenleg:	
<i>mm</i> : <i>m</i>		<i>mm</i> : <i>m</i>	
<i>kk</i> : <i>g</i>	<i>g'g</i> : <i>gg</i>	<i>hk</i> : <i>g</i>	<i>gg</i> : <i>kk</i>
<i>r'g</i> : <i>rg</i>	<i>r'bm</i> : <i>rbm</i>	<i>rg</i> : <i>rgg</i>	<i>rmb</i> : <i>rpm</i>
<i>d'n</i> : <i>dn</i>	<i>i'n</i> : <i>in</i>	<i>dn</i> : <i>tn</i>	<i>in</i> : <i>inn</i>
<i>l'lj</i> : <i>llj</i>	<i>g'gj</i> : <i>ggj</i>	<i>lj</i> : <i>lj</i>	<i>ddj</i> : <i>dj</i>
<i>l'g</i> : <i>g</i>	<i>l'k</i> : <i>lk</i>	<i>lg</i> : <i>lgg</i>	<i>lk</i> : <i>lkk</i>
<i>w'g</i> : <i>wg</i>	<i>w'r</i> : <i>wr</i>	<i>vg</i> : <i>vgg</i>	<i>vr</i> : <i>vrr</i>
<i>i'g</i> : <i>ig</i>	<i>i'k</i> : <i>ik</i>	<i>ig</i> : <i>igg</i>	<i>ik</i> : <i>ikk</i>
<i>t'k</i> : <i>tk</i>	<i>tm</i> : <i>tn</i>	<i>tk</i> : <i>tkk</i>	<i>tm</i> : <i>tn</i>
<i>i'gŋ</i> : <i>iŋ</i>	<i>ŋ</i> : <i>gŋ</i>	<i>igŋ</i> : <i>iŋŋ</i>	<i>ŋ</i> : <i>kŋ</i>

A szóvégi *-m*, helyett *-n*-t írunk, a *-w*- helyett *-v*-t, az *-e*- helyett *-o*-t. A magánhangzók feletti hosszúsági jelet mellőzzük. Érdekes felfigyelni a főnévi, névmási és igei paradigmákban levő eltérésekre (pl. Nielsen pl. Ac. *-id*, pl. G. *-i*, és mai pl. Ac-G. *-id*, a Loc. *-st* vs. mai Loc. *-s*, személyes névmás *mī* vs. *mii*, de *sīn* vs. *sin*, visszaható névmás: *jieš* vs. *ieš* vagy *jieš*, feltételes mód, jelen idő tb. sz. 1. sz. *-šimek* vs. *-šimmet* etc.). Néhány szó mai alakjára nem a szabályoknak megfelelő alakot írjuk át (pl. Nielsen *skip'par*, ma *skihppár* és nem *skihppár*).

Konrad Nielsen által használt kisbetűs betűrend a következő: *a* (ill. *â*), *b*, *c*, *č*, *Å*, *Ê*, *d*, *đ*, *e* (ill. *ë*), *f*, *g*, *:*, *h*, *i*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *ŋ*, *o* (ill. *ö*), *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *ŧ*, *u*, *v*, *w*, *æ*, míg a mai kisbetűs betűrend így néz ki: *a*, *á*, *b*, *c*, *č*, *d*, *đ*, *e*, *f*, *g*, *h*, *i*, *j*, *k*, *l*, *n*, *ŋ*, *o*, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *ŧ*, *v*, *y*, *z*, *ž*. Egyik ábécé sem emeli ki a palatalizált minőséget, a hosszúságot, a betűkapcsolattal jelölt hangokat (lásd a szótárakban használt sorrendi kritériumot), amire viszont sajátos kombinációkat használ

az ortográfia. Idegen tulajdonnevekben és egyéb szavakban más ábécék betűi és betűkapcsolatai is előfordultak és előfordulnak magánhangzók és mássalhangzók jelölésére (például *q, Q, å, Å*).

(b) *Mo kâlga Pedar Jalvvi eällimpârggu mihtidit? Tât paÅii kâskan. Sust ii keärgam poahtit tâggaraš čeardda moriidahtti ja meârkaâlmmai ko Isac Saba TaĚast. Tâam aidno kirjji, mâid son câlii, mahtte fâl harvvik lohkat eäreb sabmelaĚĚak. Son ii leäm oktasaškoddi toaibmaâlmmai. Kirjjalašvuoda vadnam mailbmi leäi su mailbmi. Tâanne su nâmma pazii tovdameähttu-min stuoramus oassai Suoma albmo:ist. Son ii leäm roastilis faggatalli, tuš-šefâl heärkkes miedđamanas olmmoš. Vâihkke rumašlaš teärvvasvuolta kierddašii:e, ii eällim leäk alki taggaraš olmui.*

Mo(t) galgá Pedar Jalvvi eallinbargu mihtidit? Dat bázii gaskan. Sus ii geargan boahtit dakkáraš čearda moriidahtti ja mearkaalmmai go Isak Saba Dázas. Dan aidno girjji, maid son čálii, máhtte fal harvvit lohkat earet sápmelaččaid. Son ii lean oktasašgodii doaibmaalmmai. Girjjalasvuoda vátnan máilbmi leai (lei) su máilbmi. Danne su namma bázii dovdameahttu-min stuoramus oassái Suoma álbmogis. Son ii lean roastilis fágádalli, dušše fal hearckes miedámánas olmmoš. Vâikke rumašlaš dearvvasvuolta gierddašii-ge, ii eallin leat álki dakkáraš olmui.

A Ravila–Itkonen-féle rendszer a szókezdő zárhangokat *p*-, *t*-, *k*-val jelöli néhány kölcsönző átvett helyesírásán kívül (pl. *geologiiija, dialeäkta, botanihkka*). A rövid és hosszú gemináták között nincs jelölésbeli különbség. A páros szótagban levő *-uj-* és *-ij-* helyett *ma*, fonológiai szempontot figyelembe véve, *-oj-* és *-ej-* íródik, a szóvégi *-m* helyett *-n*, a szótó végi *-đ-* helyett *-d-*. A táblázatban feltüntetett, fokváltakozásban résztvevő mássalhangzók sorának átírását még kiegészítjük a következőkkel:

Ravila–Itkonen:		Mai helyesírás:	
<i>dn : n</i>	<i>bm : m</i>	<i>tn : n</i>	<i>pm : m</i>
<i>hk : g ~ :</i>	<i>hp : b ~ v</i>	<i>hk : g</i>	<i>hp : b</i>
<i>st : st</i>	<i>šm : šm</i>	<i>st : stt</i>	<i>šm : šmm</i>
<i>tm : tm</i>	<i>tk : tk</i>	<i>tm : tmm</i>	<i>tk : tkk</i>
<i>nst : nst</i>	<i>kst : kst</i>	<i>nst : nstt</i>	<i>kst : vstt/vst</i>
<i>dn : dn</i>	<i>gŋ : gŋ</i>	<i>dn : tn</i>	<i>gŋ : kŋ</i>
<i>rgŋ : rgŋ</i>	<i>rbm : rbm</i>	<i>rgŋ : rkŋ</i>	<i>rbm : rpm</i>
<i>rdn : rdn</i>	<i>iht : ihtt</i>	<i>rdn : rtn</i>	<i>id : itt</i>
<i>ihk : ihkk</i>	<i>ihp : ihpp</i>	<i>ik : ikk</i>	<i>ip : ipp</i>

(c) *Sån læi gáv'pisajis oai'dnán dáža-hærráid. Sån mátti ain ge mutton mud'dui ár'vidit, manne dat goargastalle. Dain leddje ge hærvá-gár'dimat, čábbá divras bik'tasat. Dat leddje rig'gát. Vis'sásii rutta degu skál'žo. Æi dat læn ærrásiid dárbašæd'djit dahje giettagæč'čit. Muttu dáža-ránni mánáin. Ii han sis læn su jierbmis mikkige goargastallamušaid. De hal læi gal sin ge dálos val'ljogasvuotta juo nu mæri miel'de. Viesso hæddjo ja gár'ži. Mánát gæssæt bivtasvánis váz'ze juo gåsii álás. Ii gal'gan gal rig'gudat dáb-be čal'bmái dakkat bahá. Martin ák'ká lávii gåsii juokke giđa, gá boad'nji læi bivdos, læt jáffohædis ja boattit sækkažiin Ábu ædni lusa jáfoid lænet.*

Son lei gávpesajis oaidnan dážahearaid. Son máhtii ain ge muhtun muddui árvidit, manne dat goargastalle. Dain ledje ge hearvagárdimat, čáppa divrras bik'tasat. Dat ledje riggát. Vissásii ruhta dego skál'žo. Eai dat lean earrásiid dárbbášæadjit dahje giehtageahččit. Muhto dážaránne mánáin. Ii han sis lean su jierpmis mihkkige goargastallamušaid. De hal lei gal sin ge dálos valljogasvuotta. Viessu headju ja gár'ži. Mánát geasset bivtasvánis vázze juo gosii álás ii galgan gal riggudat doppe čalbmái dahkat bahá. Martin áhkka dávii gosii juohke giđa, go boadnji lei bivddus, leat jáffoheadis ja boattit seahkážiin Ábo eadni lusa jáfoid lonet.

Knut Bergsand és Israel Ruong helyesírási rendszerének átírása a mai helyesírási rendszerre hasonló nehézségeket okoz, mint az Erkki Itkonen-féle ortográfia. Annyira következetes magánhangzói megfeleltetést ez utóbbi két rendszerrel szemben nem alkalmazhatunk, mint amelyet a Nielsenével szemben. Ahhoz, hogy ezeket a szövegeket átírjuk, több nyelvi tudásra van szükségünk, viszont lefordításuk a Nielsen-féle ortográfiára egyszerűbb. Mivel Bergsland–Ruong rendszerében a fokváltakozó tövek mássalhangzóinak jelölése a Nielsenével egyezik meg, átírásukhoz lásd a táblázat ide vonatkozó részeit valamint az (a) pont alatt tett megjegyzéseket. Itt még néhány példa, melyekben az átírásra a fenti átírásokból szintén lehet következtetni: *iv* helyett *ivv*, *l'k* helyett *lk*, *lg* helyett *lgg*, *đ'g* helyett *đg*, *rg* helyett *rgg*, *r'v* helyett *rv*, *s'k* helyett *sk*, *g'η:γη* helyett *γη:κη*, valamint *γη: η* helyett *κη: η*.

4. Összegzés

A norvég-lapp nyelv helyesírási rendszerének két irányú hagyománya van. Az egyik az egyszerűsítő, mint például a XIX. századból J. A. Friisé, a múlt századból Erkki Itkonené, a másik irányú a tudományos kutatómunka számára alkalmas részletező ortográfia, mint például Konrad Nielsené, vagy a kortárs Pekka Sammallahtié. Mindkét iránynak sikerült kialakítania kanoni-

kus formát. Az egyszerűsítő ortográfia mai rendszerét 1978-ban dolgozták ki, és az utóbbi évtizedek kiadványai ezt a helyesírást használják. Természetesen, a kezdeti években még számos téves átírással találkozunk, de az utóbbi publikációk ilyen problémával nem küszködnek. Erről a norvég-számi helyesírásról elmondhatjuk, hogy betűíró, latin betűs, hangjelölő és értelemtükröző írásrendszer. A magánhangzókat és a mássalhangzókat általában egy (például *a, e, o, b, m, n*), de némelyiket több betűvel (*oa, dj, ht*) jelölik. A szavak betűrendbe sorolásakor az egyjegyű betűt nem különítik el az azonos írásjeggyel kezdődő, de más hangot jelölő kétjegyű vagy háromjegyű betűtől. A jelölés figyelmet fordít a mássalhangzók hosszúságára, de csak két fokozatot különít el. A magánhangzók hosszúságát nem jelölik, melynek a nagyfokú nyelvjárási különbség az oka. A zöngétlen médiákra nincs megkülönböztető jelölés. Bizonyos fonetikai és fonológiai sajátosságok az egyszerűsítő írásmód elvének érvényesítése miatt nem részesülnek jelölésben. A kiejtés szerinti írás elvének teljes mértékű érvényesítését a számos nyelvjárási változat és az egyes nyelvjárások beszélőinek kis száma akadályozta. Ennek következtében a mai helyesírási rendszer némely esetben többféle alakot is elfogad (pl. *mo, mot, moft*, vagy *mihkkege, mihkkige, mihkke*). A szavakhoz járuló toldalékoknak megvan az irodalmi nyelven kikristályosodott, egységes formájuk, a nyelvjárási toldalékolási többszínűség ritkán van megengedve. A szóelemző írásmód figyelembe veszi a szótó alap- és fokváltakozó alakját, de a ragos, jeles és képzős összetételek, valamint egymást követő szavak hangjainak kölcsönhatását nem jelöli.

E tanulmány a számik körében elterjedt norvég-lapp helyesírási rendszer kialakulását mutatta be. Nem volt célunk a nyelvészeti ortográfia történetét részletesen bemutatni. Érdemes azonban még megemlítenünk, hogy Pekka Sammallahti szótárai e két irány között mutatnak fel egy megoldást (pl. Sammallahti 1993). Sammallahti a mai helyesírási rendszernek megfelelően adja meg a szóalakokat, de jelöli például az erős fokú hosszú geminátákat, a magánhangzó-hosszúságot (az Enontekiö környéki nyelvjárás szerint), az ún. allegro módot, a *h* különböző ejtéseit.

Irodalom

- Friis, J. A. 1856. Lappisk grammatik. Christiania.
 — 1856. Lappiske Sprogprøver. Christiania.
 — 1887. Ordbog over det lappiska sprog med latinsk of norsk forklaring samt en oversigt over sprogets grammatik. Christiania.

- Ganander, H. 1743. *Grammatica Lapponica*. Holmiae.
- Korhonen, M. 1981. Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370.
- Lakó Gy. 1986. *Chrestomathia Lapponica*. Budapest.
- Leem, K. 1748. *En Lappisk Grammatica Efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden*. Kiøbenhavn.
- 1768. *Lexicon Lapponicum bipartitum*. Nidrosiae.
- Lund, M. 1728. *Doktor Marten Lutter Utza katekismusaz*. Kiøbenhavn.
- Magga, O. H. 1985. Davvisámegiela čallinvuogi gielalaš vuodđu. Giella, dutkan, dikšun ja oahpaheapmi. Dieđut 2. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta p. 42–67.
- Neuhaus, J. 1908. *Lappische Texte des Jägers Johan Turi aus Koutokeaino*. Nordische Texte und Grammatiken I. Halle.
- Nielsen, K. 1902. *Zur Aussprache des Norwegischlappischen*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. 20/1.
- 1903. *Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XX.
- 1905. *Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen II*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XXIV.
- 1926a. *Lærebok i lappisk I. Grammatik*. Oslo.
- 1926b. *Lærebok i lappisk II. Tekster*. Oslo.
- 1929. *Lærebok i lappisk III. Glossar*. Oslo.
- 1932–1962. *Lappisk ordbok / Lapp Dictionary*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. I. 1932; II. 1934; III. 1938; IV. (Nielsen, K.–Nesheim, A.) 1956; V. 1962. Oslo.
- Qvigstad, J. 1899. *Uebersicht der Geschichte der lappischen Sprachforschung*. – Otteita Suomalais-ugrilaisen Seuran keskustelemuksista v. 1897. Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 16/3. p. 11–29.
- 1927–29. *Lappiske eventyroge sagn I–IV*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. B3, B10, B 12, B15. Oslo.
- 1933. *Die Sprache in Tornæus' Manuale Lapponicum*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXVII. p. 336–350.
- Qvigstad, J.–Wiklund, K. B. 1899. *Bibliographie der lappischen Litteratur*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XIII.
- Rask, R. 1832. *Ræsonneret lappisk Sproglære efter den Sprogart, som bruges of Fjældlapperne i Porsanger-fjorden i Finnmarken*. En Omarbejdelse of Prof. Knut Leems Lappiske Grammatica. Kjøbenhavn.
- Sammallahti, P. 1993. *Sámi-suoma-sámi sátnegirji / Saamelais-suomalais-saamelainen sanakirja*. Ohcejohka.
- Setälä, E. 1901. *Über die transskription der finnisch-ugrischen Sprachen*. FUF I.
- Stokfleth, N. V. 1836. *Dagbok over mine Missionsreiser i Finnmarken*. Kristiania.
- 1840. *Grammatik det Lappiske Sprog, saaledes som det Tales i Norsk-Finnmarken*. Christiania.
- 1852. *Norsk-lappisk Ordbog*. Christiania.

Tornæus, J. J. 1648. Manuale Lapponicum. Stokholm.

A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól

DUGÁNTSY Mária

A mordvin nyelv határozott igeragozásának bonyolult szerkezetét tárja fel Keresztes László a *Development of Mordvin Definite Conjugation* c. művében. A mordvin nyelv határozott igeragozásában külön paradigmák utalnak a harmadik személyű tárgyon kívül az első és második személyű tárgyakra is. E paradigmákban azonban sok alak egybeesik anélkül, hogy ez a megértésben problémát jelentene.

A magyar igeragozás tárgyi vonatkozása más, mint a mordviné, és teljes paradigma csak harmadik személyű határozott tárgyra utal. De a magyar határozott (tárgyas) igeragozás kérdése sem egyszerű. Vitatott például az egyes szám első személyű alany esetén a második személyű tárgyra utaló *-lak* rag (*látlak*) helye az igeragozási rendszerben. A régi grammatikák, s velük egyetértésben Lotz János, az alanyi ragozáshoz sorolják, míg az akadémiai nyelvtan (A mai magyar nyelv rendszere [a továbbiakban: MMNyR] 483) és *A mai magyar nyelv* c. egyetemi jegyzet (283) a tárgyas igeragozásnál tárgyalja. Ugyanezt teszi a Hungarolingua sorozatban megjelent *Gyakorlati magyar nyelvtan* (99–100), mely a magyart idegen nyelvként tanulók számára készült.

Megmagyarázhatatlannak tűnő kérdés az is, hogy az első és második személyű személyes névmási tárgyak mellett miért nem határozott (tárgyas) az igeragozás, amikor a harmadik személyű személyes névmási tárgy mellett igen: *Lát engem/minket, lát téged/titeket, de látja őt/őket*. A különböző célra készült nyelvtanok leírják ezt a jelenséget, de kielégítő magyarázattal nem szolgálnak. Az akadémiai nyelvtanban pl. ezt olvashatjuk: "...a magyar tárgyas igealakok rendszere sem teljes a tárgy személyének jelölése szempontjából. A hiányzó alakokat a megfelelő alanyi ragozású igealakokkal és a mellékük tett névmással pótoljuk (*látsz engem, lát engem, lát téged, láttok miniket* stb.). De gyakran névmás nélkül is első vagy második személyű tárgyra utal az alanyi ragozás, például: *Tegnap valaki keresett [értsd 'téged']*; *Mikor*

hívsz meg [engem]? stb. Ilyen esetekben a névmás kitétele nemcsak fölösleges, hanem idegenszerű is lenne” (MMNyR II: 157).

Az 1998-ban megjelent *Új magyar nyelvtan* (a továbbiakban: ÚMNy) igeragozásról szóló fejezetében Kiefer felveti a személyes névmások problémáját, de a kérdést megválaszolatlan hagyja:

- “(49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*
 b. **A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*
 (50) a. **A rendőr lát őt/őket.*
 b. *A rendőr látja őt/őket.*

[.....] itt sem jelentésanilag, sem mondattanilag nem magyarázható meg a harmadik személyű és a többi személyes névmás közötti különbség. Azt nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy míg az első és második személyű névmások határozatlanok, a harmadik határozott.” (210). A *-lak* ragos alakot az alanyi ragozáshoz sorolja: “*A vár-lak téged – téged vár* párhuzam miatt a *várlak* az alanyi ragozáshoz tartozik, annak ellenére, hogy a *téged* nem határozatlan.” (218).

Ugyancsak az ÚMNy mondattani részében (89–90) É. Kiss Katalin a tárgy, ill. az alanyi igeragozás használatának feltételeiről azt írja, hogy az ige tárgy ragozást kíván többek között, ha tárgya “harmadik személyű személyes, mutató, kölcsönös vagy visszaható névmás”, és az ige alanyi ragozású többek között, “ha a tárgya első vagy második személyű személyes névmás”. Erre vonatkozó példamondatai:

“f: *Ismerjük őket/magunkat/egymást.*”

“d: *Péter ismer engem/téged.*”

A továbbiakban ezt a magyarázatot kapjuk: “A determináns nélküli tulajdonneveket és a névmásokat aszerint elemezzük DP-ként illetve NUMP-ként, hogy tárgy, illetve alanyi igeragozással járnak-e együtt. DP-ként, illetve NUMP-ként való kategorizálásukat majdnem minden esetben jelentés-tani megfontolások is támogatják. [Kiemelés tőlem, DM.] Az első és második személyű személyes névmásokat, valamint a *ki-t*, *mi-t* és az *ők-et* magukba foglaló kvantorokat NUMP-ként kell elemeznünk, hiszen alanyi ragozással járnak együtt. [...]” (91). Tehát É. Kiss arra nem ad magyarázatot, hogy miért kell az első és második személyű személyes névmásokat határozatlanságot míg a harmadik személyű személyes névmásokat határozottságot jelölő kvantoroknak tartanunk. A fent idézett jelentés-tani megfontolás éppen ebben az esetben nem támogatja ezt a kategorizálást. Az egyes szám első sze-

mélyű alany és második személyű tárgy (*téged/titeket*) igealakját (*-IAk*) a mondattani fejezet nem említi.

A 2000-ben megjelent egyetemi tankönyv, a *Magyar grammatika* (továbbiakban MG) az *alanyi* és *tárgyas* igeragozás terminológia helyett a Lotz (179–184) által használt *általános* és *határozott* megnevezést alkalmazza, és a *-IAk* alakot az általános igeragozáshoz sorolja (Kugler Nóra, MG 104–122). A személyes névmások tárgyi formáját illetően leszögezi: “Az első és második személyű (*engem, minket, téged, titeket*) tárgy mindig egyértelmű a beszédhelyzetben, ezek tehát mindig határozottak. A harmadik személyű tárgy azonban lehet határozott és határozatlan is.” (Balogh Judit, MG 416). Az igeragozás tárgyi vonatkozásának különbözőségét személyes névmásokkal kapcsolatban a grammatika nem részletezi.

A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásával kapcsolatban tehát felmerül két kérdés:

1. Miért különbözik az igeragozás tárgyi vonatkozása, ha első és második személyű, illetve ha harmadik személyű személyes névmás a tárgy?

2. Miért utal bizonyos esetekben az alanyi igeragozás első vagy második személyű tárgyra akkor is, ha nincs jelölve (*Tegnap valaki keresett* [értsd ’téged’]; *Mikor hívsz meg* [*engem*]?) MMNyR II: 157)?

E kérdések megközelítésekor két dolgot kell figyelembe vennünk. Az egyik a beszédhelyzet és a nyelv kapcsolata, a másik a tárgyas igék szemantikai tartalma. A továbbiakban a Lotz János és a MG által használt megnevezéseket használom én is: *általános*-t az alanyi ragozás és *határozott*-at a tárgyas ragozás helyett.

1. A beszédhelyzet és a személyes névmások közötti kapcsolat elválaszthatatlan. Már Lotz (127) rámutat arra, hogy a nyelvtani személy kategóriája a beszédaktus résztvevőinek deiktikus (rámutató) kifejezője. Ezek szerint a beszédaktusra utalnak a magyarban a személyes névmások és bizonyos paradigmikus rendszerek az ige- és névragozásban. “A személyes névmások közül az *én* a beszélőt, a *te* a bizalmasan megszólított hallgatót, az *ő* pedig a beszédaktusban részt nem vevő személyt jelöli.” (uo.). A három személy relációját vizsgálván Lotz megállapítja, hogy az első és a második személy szoros egységet alkot, mint a beszédaktusban kifejezetten résztvevő kategóriák, szemben a harmadik személlyel. A személy szempontjából a ragozási paradigmákban az összes főnév, az udvarias megszólítás névmásai és az *ő* egységesen kezelődik (129).

E reláció megvilágításával érthetőbbé válik, hogy azonos igei paradigmába kerül az egységet alkotó első és második személyű tárgyra utalás, és külön paradigmába a másik és nagyobb egységbe (az összes főnevet tartalmazó harmadik szám egységébe) tartozó harmadik személyű tárgyra utalás.

A tárgyhatározottság definícióját illetően egyetérthetünk Balogh Judit megfogalmazásával: “Határozott a tárgy, ha jelentéstartalma a kommunikáció résztvevői számára egyértelműen világos denotátumra vonatkozik, vagyis, ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a jeltárgyra gondol. Az első és második személyű (*engem, minket, téged, titeket*) tárgy mindig egyértelmű a beszédhelyzetben, ezek tehát mindig határozottak. A harmadik személyű tárgy azonban lehet határozott és határozatlan is.” (MG 416).

A tárgyi vonatkozást kifejező oppozíció az igerendszert két részre osztja: egy *határozott* alakra és egy *általános* alakra. Ezek között a határozott a körülírta, a megjelölt, az általános pedig a generálisabb, a jelöletlen (Lotz 131, 180–181). Lotz (124) szerint a tárgyhatározottság két egymástól elváló kategóriacsoportra oszlik. Az egyik a tényleges személyek közötti viszony, amit ő leszűkít az egyes első személyű alany – második személyű tárgy (a bennfoglalás) viszonyára. A másik a harmadik személyű meghatározott tárgyra vonatkozó referens. Lotz gondolatmenetét folytatva a tényleges személyek közötti viszonyt kiterjeszthetjük az összes első és második személyű tárgyra (hiszen azok ténylegesen jelen vannak a beszédszituációban, így határozottak), mindhárom személyű alany viszonylatában.

A tényleges személyek közötti viszony tárgyi vonatkozása az *általános*, vagyis jelöletlen ragozásba tartozik (ott nincs választási lehetőség, csak határozott tárgy van: *engem/minket, téged/titeket*). Ezen a ragozáson *belül* az egyes szám első személyű alany és második személyű tárgy viszonya jelölt – ez a bennfoglaló alak (pl. *látlak*).

Mivel a harmadik személyű tárgy lehet határozott és határozatlan is, a harmadik személyű meghatározott tárgyra vonatkozó referens a jelölt, a *határozott*. A személyes névmások mindig határozottak, így az *őt/őket* harmadik személyű személyes névmás tárgyi vonatkozása is a határozott igeragozásba tartozik.

2. A tárgyas igék ragozhatók határozott ragozásban. (Bizonyos esetben a tárgyatlan igék is: *éli az életét, megüli a lovat*.) A tárgyas igék a természetük-nél fogva feltételeznek egy tárgyat. Ha az igét határozott ragozásban ragozzuk (melynek teljes paradigmája van), akkor az egy harmadik személyű, ha-

tározott tárgyra utal. Ez a határozott tárgy vagy jelölt a mondatban, vagy világgossá válik a szöveg-, illetve beszédkörnyezetből.

Amennyiben a tárgyas igét általános ragozásban ragozzuk, az akkor is feltehetőleg egy tárgyat. Bizonyos igék mellett a tárgy jelenléte kötelező általános ragozás esetén is: *Meglát egy embert.*

Kérdésünk a személyes névmásokat érinti, ezért a tárgyas igéket szemantikailag aszerint csoportosítjuk, hogy kapcsolódhat-e hozzájuk személyt jelölő tárgy, avagy nem. Pl. az *ír, olvas, játszik, kapál, takarít* igéknek nem lehet személyt jelölő tárgyuk, míg a *megvár, néz, szeret, felhív, bánt* igék rendelkezhetnek ilyen tárggyal.

Azok az igék, amelyeknek lehet személyt jelölő tárgyuk, nem állhatnak tárgy nélkül. Tehát kötelező mellettük a tárgy az általános ragozásban is. Amennyiben nincs határozatlan tárgy a mondatban, a beszédhelyzetben jelen levő első vagy második személyű tárgyra utalnak.

Többes szám első személyű alany esetén mindig második személyű a tárgy (*téged/titeket*): *Holnap felhívunk. Itt megvárunk. Nem hagyunk itt.*

Második személyű alany esetében ilyenkor mindig első személyű a tárgy (*engem/minket*). A beszédhelyzetben mindig világos, hogy pontosan kiről vagy kikről van szó (egyes vagy többes szám): *Szeretsz? Felhívhatnál holnap! Hívjatok fel! Elengedsz moziba? Ne bánts!*

Harmadik személyű alannál a tárgy lehet első vagy második személyű (*engem, minket, téged, titeket*), s ugyancsak a beszédhelyzetben derül ki, hogy pontosan kiről van szó: *Szeret? Felhív holnap? Elenged moziba.*

Amennyiben nem első vagy második személyű, hanem harmadik személyű tárgyra utal az általános ragozás, a határozatlan tárgy jelölve van: *Szeretsz valakit? Néz valamit. Ne üss meg senkit! Egy öreg férfit szeret.*

Lotz teoriája a *-lAk* bennfoglaló alakról (179–184) megerősíti a fentebb elmondottakat, hiszen ilyen alakja is csak a személyt jelölő tárggyal rendelkezhető igéknek lehet: *megvárlak, nézlek, látlak, szeretlek*, de nincs: **írlak, *olvaslak, *játszalak, *kapállak*. Ez az alak az általános ragozáson belül helyezkedik el a *-k* ragos alak helyett, és az egyes szám első személyű alany és második személyű tárgy külön jelölésére szolgál. Azok az igék, melyeknek van *-lAk* ragja, nem használatosak egyes szám első személyű alany mellett *-k* raggal, amennyiben nincs mellettük határozatlan tárgy: *Felhívlak. Felhívok egy ismerőst. *Felhívok.*

Azok az igék, amelyeknek nem lehet személyt jelölő tárgyuk, nem is utalhatnak első vagy második személyű tárgyra. Ezek olyan igék, amelyek mel-

lett a tárgy jelenléte fakultatív. A tárgy hiánya ez igék általános ragozása mellett az igében jelölt cselekvésre összpontosítja a figyelmet.

Pl.: (1) *Olvasol*. (2) *Olvasol egy könyvet*. Az (1) mondatban az ige egész jelentéstartalma benne van, a (2) mondatban az *olvas* ige jelentése leszűkül azzal, hogy a tárgy jelölt.

Összefoglalva tehát: az első és második, illetve a harmadik személyű személyes névmások tárgyként egyaránt határozottak. Külön ragozási paradigmába tartozásuk oka a beszédhelyzetben elfoglalt szerepük másságából adódik: az első és második személy a beszédaktus aktív részese, míg a harmadik személy, az összes többi főnévvel egy csoportot alkotva, a beszédaktusban részt nem vevő.

A tárgyi vonatkozás a tárgyas igék csoportján belül további szemantikai jegektől is függ. Elsősorban attól, hogy az igének lehet-e személy jelentésű tárgya, vagy nem, de nem hanyagolható el a tárgy kötelezőségének kritériuma sem.

Irodalom

- Keresztes László 1992: Gyakorlati magyar nyelvtan. Debrecen.
Keresztes László 1999: Development of Mordvin Definite Conjugation. Helsinki.
Lotz János 1976: Szonettkoszorú a nyelvről. Budapest.
MG = Keszler Borbála (szerk.) 2000: Magyar grammatika. Budapest.
MMNy = Rácz Endre (szerk.) 1988: A mai magyar nyelv. Budapest.
MMNyR = Tompa József (szerk.) 1970: A mai magyar nyelv rendszere. Budapest.
ÚMNy = É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: Új magyar nyelvtan. Budapest.

Az *-uvvat* elemű összetett igeképzők a norvéglappban

DUSNOKI Gergely

1. Bevezetés

1.1. Az uráli nyelvekre általában jellemző sajátság – azok agglutináló jellegéből fakadóan – a kiterjedt szóképzési rendszer, mely lehetőséget biztosít az új szóalakok létrehozására a már meglévő tövekből. A lapp nyelv sem kivétel ez alól, sőt a derivációval történő jelentésmódosítások nagyon is fontos szerepet töltenek be szókészletének alakulásában.

E dolgozat tárgya a norvéglapp nyelv *-uvvat* elemet tartalmazó képzőbokrainak, összetett képzőinek minél pontosabb leírása. Ez véleményem szerint azért indokolt, mivel az eddigi leírások természetüknél fogva nem szenteltek elegendő figyelmet ennek a részleteiben és összességében egyaránt problematikus nyelvi elemnek. Bővebb információkat nem is nyerhetünk sok helyről ezt a kérdést illetően, speciálisan erről a kérdéstről pedig még senki nem írt önálló cikkben.

1.2. Forrásaim között elsőként említeném az egyetlen magyar nyelvű és egyben e témát is érintő művet, Lakó György *Chrestomathia Lapponica* című tankönyvét (Lakó 1986). Szintén foglalkozik az *-uvvat* képzővel Nickel norvéglapp leíró grammatikájában (1990). Nem a norvég-, hanem a pitei lapp igeképzésről van szó Ruong monográfiájában is (1943), amely az előzőekhez hasonlóan értékes, többek között az elméleti alapvetés szempontjából. Rövid említés esik még az igeképzésről Korhonen (1981) és Sammallahti (1998) műveiben is, melyek nyelvtörténeti szempontból adnak segítséget.

1.3. Elsődleges feladat az anyag körülhatárolása. Dolgozatom nyelvi forrásaként Pekka Sammallahti norvéglapp–finn szótára (Sammallahti 1989) szolgált, amely kiadás újnak mondható, szemben a másik, szintén norvéglapp nyelvű szótárral, Konrad Nielsen nagyszótárával (Nielsen 1932–1962), mely bár anyaga nagyobb mennyiségű, régi volta miatt mégis kevésbé hasznosítható, ha a mai nyelvállapothoz akarunk közelíteni. Feldolgozott adatainak számából adódóan is praktikusabb Sammallahti szótára, mivel kb. 35 ezer címszavával áttekinthető, a vizsgálat szempontjából jól kezelhető.

A képzők tanulmányozásakor felmerül az a kérdés, hogy mennyiben indokolt a képzőket csak lexikai anyagként vizsgálni, és nem teljes kontextusban, eredeti mondat- és szövegkörnyezetükben elemezni őket. Úgy gondolom, hogy ez a kérdés megkerülhető azzal, hogy a jelentések egymással alkotott korrelációs viszonyai igenis kielégítőek lehetnek egy olyan, túlnyomórészt strukturalista módszerű dolgozat esetében, mint amilyen ez is.

Felvethetnénk még azt a kérdést is, hogy mennyiben tekinthető releváns, ill. autentikus forrásnak egy szótár zárt anyaga, mikor – lévén a szóképzés spontán nyelvi jelenség – a szinkroniában termékeny képzők nem alkotnak mennyiségileg körülhatárolható rendszert. Ez természetesen valós probléma, ám a jelen dolgozatnak csak a javára válik az, hogy egy véges anyagon kell elvégezni az adott vizsgálatokat, melyeknek eredményeképpen konkrét arányok válnak láthatóvá.

2. A vizsgálat módszere

A képző viselkedésének leírása során a következő szempontokat vettem figyelembe a főbb alaki különbözőségeken (pl. *-duvvat* vs. *-stuvvat*) túl.

2.1. A szófajváltás milyensége jelentős az azonos alakú összetett képzők-nél, szem előtt tartva a valódi köztes állapotokat. Pl. a *-huvvat* alakú képzőbokon belül elkülöníthető $N \rightarrow V$, $V \rightarrow V$, $N \rightarrow \text{ADJ} \rightarrow V$, $\text{ADJ} \rightarrow V$, $\text{ADV} \rightarrow V$ és $\text{PRON} \rightarrow V$ képzési csoport a szófaj változása szerint.

Ezt az elkülönítést az összetevős szerkezet megállapítása teszi lehetővé; ennek segítségével következtethetünk egyrészt a fenti szófajváltási tendenciákra, másfelől ez az ábrázolási mód jól mutatja az egyes morfémák szerepét a képzés folyamata során.

Ez utóbbi azért is nagyon fontos, mert az *-uvvat* tagú összetett képzőkben éppen az a probléma, hogy vannak olyan igék:

a) melyeknek képzőbokrában a képzés egymásutánisága, lépcsőzetessége szemantikailag és alakilag is áttetsző:

N + h + uvvat

[[[Tő]_N + [-heapmY]_{ADJ}]_{ADJ} 'vmi nélküli'

[[[[Tő]_N + [-h-]_{ADJ}] + [-uvvat]_V]_V 'vmi nélkülivé válik'¹,

pl. *varahuvvat* 'vértelenné válik, elvértelenedik', *varaheapmY* 'vértelen' (< *varra* 'vér');

¹ A képzési folyamat összetevős szerkezeti ábrázolását Kiefer–Ladányi 2000 alapján teszem meg. A jelek a következők: N = főnév, V = ige, ADJ = melléknév, ADV = határozószó, PRON = névmás; a későbbiekben pedig: NV = igenév, NUM = számnév.

b) vannak olyan igék is, amelyekben semmilyen köztes képzési szakasz vagy létező relatív tő nem mutatkozik, vagy ha feltételezhető is (vö: Ruong 1943: 271), akkor a feltételezett igéről kiderül, hogy nem áll összefüggésben az -uvvat képzős alakokkal:

N + huvvat

[[Tő]_N + [-huvvat]_V]_V 'beszennyeződik azzal, amit az igező jelent' vagy 'a tő által jelölt vmilyen negatív idegállapotba kerül', pl. *varahuvvat* 'összevéreződik' (< *varra* 'vér'); vagy

N + stuvvat

pl. *báhcit* 'marad (vhol), lemarad, hátramarad', *bázYstit* '(egy kissé) hátramarad' (deminutív–szubitív), *bázYstuvvat* 'akar vagy kezd hátramaradni' (inchoatív).

Tehát gyakran megesik, hogy egyes formailag azonos elemek más és más hierarchikus szinten állnak. Bizonyos morféimák (pl. -h- vagy -st-) némely igékben önálló elemként jelennek meg, míg egyéb esetekben mintegy függő viszonyban állnak az őket követő -uvva- képzővel. Ennek oka véleményem szerint az ilyen típusú igék mélyszerkezeti felépítésében kereshető, azonban a téma generatív szemléletű leírása jóval meghaladná e dolgozat kereteit.

2.2. Az alaki tulajdonságok mellett a jelentésben történt változások vizsgálata is fontos része a deriváció leírásának. Mint a legtöbb más képző, az -uvvat is többféle jelentésárnyalatot, olykor szinte teljesen más jelentést hordozhat különböző helyzetekben.

A jelentésváltozások szemléltetésére – egyszerűségénél és átláthatóságánál fogva – legjobban alkalmazhatónak a következő, hozzárendeléses módszer tűnik²:

$f(x)$ 'alapjelentés' → $a f(x)$ 'új jelentés';
 pl. $f(x)$ → $y(\text{Pat}) f(x)$ -szé válik;
 vö. *okta* 'egy' → *ovttastuvvat* 'egyesül, összeáll'.

Így érzékeltethetőek olyan jelentésbeli különbségek, amelyeket a korábbi transzlatív terminus (vö. pl. Sammallahti 1998: 93) csak elnagyolva tükrözött.

Szintén érdekes a képzendő tövek jelentéskategóriáinak közelebbi vizsgálata, hiszen van példa formailag és a struktúrájában egyaránt azonos képzőalakra, melynek jelentése más a különféle tövek után. Eszerint [[Tő]_N + [-huv-

² A jelentésváltozások ilyen módszerrel való leírásának gondolata Saukkonen (1995) cikkéből származik, további segítséget nyújtott számomra Komlósy dolgozata (2000: 233).

vat]_v], a tövek jelentéskategóriái: a) anyagnév, b) lelki, szellemi állapot, c) napszak, évszak. A jelentésváltozás ezekben a tövekben:

- a) típusú tövek: $f(x)$ → (y okozza, hogy)³ z (Pat) $f(x)$ -szel ellátottá válik
giehpa 'korom' → *giebahuvvat* 'bekormozódik' (vö. *giebahit* 'bekormoz')
- b) típusú tövek: $f(x)$ → y (Pat) $f(x)$ állapotba kerül
hoavki 'bolond, hülye' → *hōvkkehuvvat* 'megbolondul, meghülyül'
- c) típusú tövek: $f(x)$ → $f(x)$ állapot bekövetkezik
beaivi 'nappal' → *beaivvähuvvat* 'hirtelen nappal lesz'

Látható tehát, hogy a fő vonásaiban azonos alapjelentés az egyes tőtípusokban differenciálódva, speciális árnyalatokkal gazdagodva jelenik meg.

2.3. A tövégi magánhangzók változásai is részét képezik a leírásnak, bár e helyütt csak kevés figyelmet szentelünk nekik.

3. Eredmények

3.1. Az összetevős szerkezeti elemzés során kapott kép a szófajváltási tendenciákról a következő táblázatban foglalható össze. (A *-skuvvat* és *-guvvat* képzős alakok a táblázatban nem szerepelnek, mivel csupán egy-egy van belőlük: mindkét esetben $N \rightarrow V$ a szófajváltás.)

	huvvat	iduvvat	duvvat	muvvat	stuvvat	šuvvat	luvvat	tuvvat	suvvat
N	+ +*	+* +	+**	+	+	+	+		+
V	+***	+ +	+** +	+	+	+	+		
ADJ	+	+	+	+**		+	+	+	
ADV	+	+				+	+		
PRON	+				+				
NUM		+			+				

* = ADJ köztes állapot ($N \rightarrow ADJ \rightarrow V$)

** = V köztes állapot ($N \rightarrow V \rightarrow V$, ill. $V \rightarrow V \rightarrow V$)

³ Ahol y meg nem határozott, ki nem fejezett ágens; jelentésében szenvedő jellegű, de inkább a finn paszívum alanytalanságára, "indefinitum" voltára hasonlít (Keresztes 1996: 21).

*** = *NV → ADJ köztes állapot (V → *NV → ADJ → V)

A szürkével kiemelt oszlopokban a legnagyobb számban előforduló, tehát legjellemzőbb változást találjuk. Rögtön feltűnik, hogy mind denominális, mind deverbális képzésről van szó az *-uvvat* tagú összetételekben (mindennek a szakirodalomban alig van nyoma, de vö. pl. Lakó 1986: 116, Sammalahki 1998: 93).

3.2. A jelentésváltozások fajtáit az alábbi táblázat mutatja. A számok az adott csoportba tartozó igék mennyiségét jelölik, ennek alapján tehát jól látható az összetett képzők jelentésváltoztató szerepe, ill. azok számarányos eloszlása.

	<i>huvvat</i>	<i>iduvvat</i>	<i>duvvat</i>	<i>muvvat</i>	<i>stuvvat</i>	<i>šuvvat</i>	<i>luvvat</i>	<i>tuvvat</i>	<i>suvvat</i>	<i>skuvvat</i>	<i>guvvat</i>
$f(x) \rightarrow +/- f(x)$ tulajdonságúvá válik	35	52	30	103	32	46	68	25		1	
$f(x) \rightarrow +/- f(x)$ -szel ellátottá válik	110	59							8		1
$f(x) \rightarrow f(x)$		4	2*	1			2				
$y(\text{Ag})$ okozza, hogy $f(x)$ fennáll → $f(x)$			2			91	9				
$f(x) \rightarrow (y$ okozza, hogy) y (Pat) $f(x)$ -szel ellátottá válik	21										
$f(x) \rightarrow y$ kezdi $f(x)$ -et					73						

* = műveltető jelentésű alak a köztes tőállapotban

Meg kell jegyeznünk, hogy az $f(x) \rightarrow f(x)$ "jelentésváltozás" csak a szótár szerint történik így. Könnyen elképzelhető, hogy magasabb stilisztikai, hangulati értéket képviselnek az *-uvvat* képzős formák, illetőleg kisebb aspektusbeli árnyalatok megkülönböztetésére szolgálnak, l. pl. *suddat* 'olvad' vs. *suddaluvvat* 'beleolvad, összeolvad'. A pontosabb vizsgálatokhoz viszont anyanyelvi beszélőre volna szükség, aki nyelvi kompetenciájával segítséget tudna nyújtani.

3.3. A tővégi magánhangzók fonológiai változásai: $i > á$; e (általános változás), i ; a (szórványosan előforduló változás), $u > o$ (ált.), u ; $ū$ (szórv.), $a >$

á; *i* (ált.). A -*šuvvat* képzőbeker előtt minden esetben $V > a$ változás történik.

Irodalom

- Angeus Kuoljok, Susanna 1997: Nominalavledningar på *ahka* i lulesamiskan. Uppsala. Acta Universitatis Upsaliensis 28.
- Bartens, Hans-Hermann 1989: Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache. Hamburg. Helmut Buske Verlag.
- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968: A mai magyar nyelv. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Guttorm, Eino 1985: Varahuvvan bálgát. [Ohcejohka]. Jár’galæg’je Ås.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszítív – tranzítív igeképzők. Általános Nyelvézeti Tanulmányok V. Budapest. Akadémiai. 189–218.
- Keresztes László 1996: Gondolatok a finn passzívumról. Hungarologische Beiträge 6. Jyväskylä. 19–30.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: A szóképzés. In: Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia. Szerk.: Kiefer Ferenc. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András 2000: Sajátos igecsoportok a magyarban. in: Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia. Szerk.: Kiefer Ferenc. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki. SKS.
- Lakó György 1986: Chrestomathia Lapponica. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Magga, Ole Henrik 1978: Oanehis sámegiell oahppa. Guovdakeaidnu. Sámi Instituhtta.
- Nickel, Klaus Peter 1990: Samisk Grammatikk. [Oslo]. Universitetsforlaget.
- Nielsen, Konrad 1932–1956: Lappisk Ordbok – Lapp Dictionary. Oslo.
- Regnor, Mákká 1996: Sámeustibat ja sámearganešuvvnat 1945–1975. www.uit.no/ssweb/dok/J/R/dsr/kap230.htm, ill. ua. /kap250.htm, /kap520.htm, /kap530.htm.
- Ruong, Israel 1943: Lappische Verbalableitung dargestellt auf Grundlage des Pite-lappischen. Uppsala.
- Sammallahti, Pekka 1989: Sámi–suoma sátnegirji. Saamelais–suomalainen sanakirja. Ohcejohka. Jorggaleaddji Oy.
- 1998: Saami Languages. An Introduction. Kárášjohka Davvi Girji OS.
- Saukkonen, Pauli 1995: Suomen kielen johdinten typologiaa. CIFU 8/V: 163–167.
- SKES: Suomen kielen etymologinen sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII. Helsinki. 1955–1978.
- www.yle.fi/samiradio,
- www.saamiweb.org,
- www.samediggi.no

A permi vokalizmusról

FEJES László

0.

1. 0. A dolgozat célja

Dolgozatomban a permi vokalizmus egy részletkérdésével foglalkozom: azzal, hogy miképp alakulhatott ki a finnugor magánhangzórendszerből az ősspermi. A kérdés kutatása során sajátos nehézségekkel kell szembenéznünk. A permi nyelvek kb. ötezer évvel ezelőtt válhattak ki a finn-permi ágból. A finn-permi és a finnugor vokalizmus között nem tudunk különbségeket kimutatni. A finnugor vokalizmus rekonstrukciójához az összes finnugor nyelv adatait figyelembe vesszük, de általában a permi adatok kisebb súllyal esnek a latba (pl. a magyarhoz, de különösen a finnségihez képest). A permi nyelvek egymástól kb. ezer éve válhattak szét. Mindössze két permi nyelvet ismerünk, a zürjént és a votját. Ezek nyelvjárásai viszonylag közel állnak egymáshoz, sőt, a két permi nyelv között is igen feltűnő a hasonlóság (bár kölcsönös érthetőségről nincs szó). Az ősspermi vokalizmust csak a mai nyelvállapotra támaszkodva tudjuk rekonstruálni, a legrégebbi megbízható adatok sem sokkal idősebbek száz évesnél. Az ózürjén nyelvemlékek figyelembe vehetőek, de anyaguk szűkös, és gyakran bizonytalan. A két rekonstruált rendszer között négyezer év távolság van (a köztes időszakról a további leánynyelvek hiánya miatt nincs adatunk), a két rendszer között igen nagy eltérések figyelhetők meg, és a hangmegfelelések rendkívül bonyolultak.

További nehézséget jelent, hogy a finnugor magánhangzórendszernek is többféle rekonstrukciója létezik, és az őssperminek is. Ezek gyakran egész más felfogást képviselnek, és egymással össze nem egyeztethetők. Munkám során nem próbálok új hangrendszer-rekonstrukciókkal, hanem a Rédei Károly *Geschichte der permischen Sprachen* című cikkében¹ közölt rekonstrukciókat elfogadva, azokat előzetesen felül nem bírálva kíséreltem meg sorrendbe állítani a hangváltozási folyamatokat. Kezdetben e folyamatokat csupán saját magam számára próbáltam tisztázni, és csak később ismerkedtem meg a szakirodalommal. Elképzeléseim leginkább a Korenchy Éváéihoz áll-

¹ A közvetlenül felhasznált és a témát érintő egyéb szakirodalmat l. a bibliográfiában.

nak közel (ő is Rédei rendszeréből indul ki, bár természetesen korábbi szakirodalom alapján dolgozik), ám néhány ponton eltérnek attól.

Dolgozatomban az elsősorban az első szótag magánhangzóival foglalkozom, ha tehát magánhangzóról beszélek, akkor azon első szótagi magánhangzó értendő. Amennyiben a nem első szótagi magánhangzóra utalok, azt mindig külön jelzem.

2.

3. 1. A FU > PP magánhangzó-változások

Rédei Károly nem beszél finnugor magánhangzókról, hanem előperminek nevezi az őspermi előtti állapotot. Mivel azonban Rédei követi azt az általános felfogást, miszerint a finn magánhangzórendszer igen archaikus, és lényegében egészen a finnségi állapotig nem változott, nem tudunk különbséget tenni a finnugor és a finn-permi állapot között. Így az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a Rédei által előperminek nevezett állapotot finnugor állapotnak nevezem.

Rédei szerint a finnugor magánhangzóknak a következő megfelelései vannak az őspermiben:

FU *a	>	PP *u (*a, *b)
FU *o	>	PP *u (*o, *b, *i)
FU *u	>	PP *ŕ (*u, *o, *g, *o)
FU */	>	PP *o
FU *ä	>	PP *a, *o, *g, *ä (*g, *i)
FU *e	>	PP *b, *e (*a, *o, *ä, *i)
FU *i	>	PP *i (*e, *g)
FU *ü	>	PP *ŕ (*g)

A zárójel előtt álló hangmegfelelés tekinthető szabályosnak. Munkámban szabályosnak azt a megfelelést nevezem, amely a magánhangzó hangkörnyezetével nem magyarázható. Ebből következik, hogy a hangkörnyezettel összefüggő megfeleléseket szabálytalannak tekintem, még akkor is, ha nagy számban van rá példa. Erre azért van szükség, mert a magánhangzórendszer változásait elsősorban a magánhangzórendszer pillanatnyi állapotaival, ill. a rendszerkényszer hatásaival szeretném megmagyarázni, nem pedig a szekvenciában érvényesülő hatásokkal. Természetesen – ahol szükséges – a szekvencia hatását is figyelembe veszem.

A magánhangzó-változások általános jellemzéseként azt szokták megjegyezni, hogy a permi nyelvekben erős velarizációs és záródási tendencia figyelhető meg. Ez igaz is, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy palatalizációval nem csak a szabályos, hanem – néhány szórványos változástól

eltekinve – a szabálytalan megfelelések között sem találkozunk. Azonban azt is észre kell vennünk, hogy jelentős a centralizáció is: szabályosan csak centrális folytatója van az **u*-nak és az **ü*-nek, és nem veszi el centrális képzését az egyetlen eredeti centrális vokális, az **l* sem – de más magánhangzóknak is vannak szabálytalan centrális folytatóik.

Feltűnő továbbá az is, hogy míg egyes hangok egy-két szabályos folytatóval rendelkeznek, addig az **ä* pl. négygyel; s míg egyes hangok képzése igen csak megváltozhat (pl. FU **ä* > PP **o*), addig másoké gyakorlatilag változatlan marad (**i*, **l*).

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a finnugor magánhangzórendszerben igen komoly és bonyolult változások zajlottak le, amíg az ősspermi rendszer kialakult. A változások sorrendjét csak úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a magánhangzórendszer pillanatnyi állapotát, azaz ha a rendszer alapján megjósoljuk, milyen változások mehettek benne végbe, ill. ha a változások végbementek, azok milyen következménnyel jártak a rendszerre nézve, és az új rendszer milyen változásokat hozhatott magával stb.

4.

5. 2. A finnugor magánhangzórendszertől az ősspermiig

(1) A FU állapot:

<i>u</i>		<i>[ü] i</i>
<i>o</i>	<i>l</i>	<i>e</i>
<i>a</i>		<i>ä</i>

A finnugor magánhangzórendszernek többféle rekonstrukciója is létezik. Az *l* helyén Itkonen *ō*-t rekonstruál. Rédei viszont rámutat, hogy a finnségiben az **o* megnyúlása mindig *e*-töví szavakban ment végbe, így egyszerűbb ezekben az esetekben **l* > **o* > **ō* változást feltételezni a finnségiben. (Itkonen rekonstrukciójában **ī*, **ē*, **ū* is szerepel, de ezek szintén csak második szótagbeli *e* esetén fordulnak elő, így megnyúlásuk feltételezhetően csak a finnségiben ment végbe.) Steinitz ugyanebben a pozícióban *Ě*-t rekonstruál.

Láthatjuk, hogy az *ü* helyzete ebben a rendszerben meglehetősen bizonytalan: ebben ugyanis csak a velárisak labiálisok. Az **ü* új hang lehetett, és bizonytalan az is, hogy fonéma volt-e, vagy allofón.

Látjuk tehát, hogy a FU **ü* helyzete meglehetősen instabil, és szabályos folytatója a PP **î* – ugyanez az egyetlen szabályos folytatója a FU **u*-nak is. Igen valószínűnek tűnik tehát, hogy első lépésként az *u* és az *ü* egybeesett, és új fonéma jött létre: az *î*. Ugyanezzel a mozzanattal kiegészült és fontosabbá vált a centrális sor:

(2)

	\hat{l}	i
o	l	e
a		\ddot{a}

Mint az jól látszik, az új rendszer két ponton is igen instabil. Egyfelől a megerősödött centrális sorban egy illabiális és egy labiális magánhangzó áll: ennek hatására a FU $*l$ labializálódik, és $*o$ lesz belőle. (Zárt volta ezen a ponton nem tűnik reálisnak, hiszen az \hat{l} hatására inkább nyíltabbá kellene válnia, hogy jobban érvényesüljön az ellentét. Ebben az állapotban valószínűleg inkább az $*g$ -jelölés lenne a célszerűbb, és csak a PP $*g$ létrejötté után lenne szabad $*o$ -ként jelölni.)

A másik komoly instabilizáló tényező az u hiánya. Nem is csoda, hogy a következő lépésben mind a FU $*o$, mind a FU $*a$ az u helyére nyomul. Igen valószínű, hogy az $*a > *u$ változás egy $*o$ -fokon keresztül ment végbe, csakhogy az $*a > *o$ változás már akkor megkezdődött, amikor az $*o > *u$ még nem záródott le. A nyelvben így egyszerre meglehetett az $a \sim o$ és az $o \sim u$ ingadozás, és ezek hatására az $a \sim o \sim u$ ingadozás is kialakult, és ez végül az u teljes győzelmével ért véget. Mivel nehezen képzelhető el, hogy a rendszerből az a akár egy rövid időre is hiányzott volna, valószínűleg már akkor megindult az \ddot{a} áramlása az a felé, amikor az $a \sim o$ váltakozás még nem szűnt meg teljesen, de az a terheltsége már nagyon alacsony volt. Az $\ddot{a} > o$ változás magyarázható azzal is, hogy egyes eredeti \ddot{a} -k “belesodródtak” az $a \sim o$ váltakozásba. A rendszer változását a következőképpen ábrázolhatjuk:

(3)

u	\hat{l}	i
$(o) \uparrow \uparrow$	o	e
$(a) \uparrow \uparrow$		$\leftarrow \ddot{a}$

Eközben azonban az \ddot{a} pozíciója sem szűnik meg, sőt, e vokális forrásából még a centrális sor is gazdagodik az g -val. Ennek az eredménye a következő:

(4)

u	\hat{l}	i
o	o	e
a	g	\ddot{a}

A folyamatokból nyilvánvaló, hogy az \ddot{a} megterheltsége igen alacsonnyá válhatott. Ezzel is magyarázható (ill. ezt igazolja), hogy az \ddot{a} önálló fonémaként sem a zürjénben, sem a votjákban nem maradt fenn.

Ha a fenti fonémarendszert összevetjük az ősspermi fonémarendszerrel, még mindig találhatunk különbségeket:

(5)

<i>u</i>	<i>ŭ</i>	<i>i</i>
6	<i>o</i>	9
<i>o</i>	<i>g</i>	<i>e</i>
<i>a</i>		<i>ä</i>

6. 3. Az 6, az 9 és a második szótag magánhangzói

Feltételezhetjük, hogy a 4. állapot már közvetlenül a zürjén és a votják szétválása előtt következett be. A votjában az *ä*-t elérte a FU **e* nyílásfoka, és a két hang összeolvadt. Ugyanakkor a megmaradt PP **ä* a zürjénben **g*-ként folytatódott. Ha arra gondolunk, hogy a FU **ä* áramlása az *g* pozíciója felé nyilván már csak akkor indulhatott meg, amikor az *o* és az *a* pozíciója kellőképpen feltöltődött, megérthetjük, hogy a zürjénben csak az a folyamat folytatódott az elválás után, amely még a közös ősspermi korszakban kezdődött meg. Ha mindemellett figyelembe vesszük, hogy a votjában az ősspermi **6*-nak rekonstruált hangok megfelelője ugyanúgy *u*, mint az ősspermi **u*-é (igaz, ez a PP **o* szabályos folytatója is), ill. azt, hogy csak a votják alapján **9* nem is rekonstruálható, akkor feltételezhetjük, hogy az 5. pontban ábrázolt hangrendszer a votjában csak igen rövid ideig, vagy akár egyáltalán nem létezett – a zürjénben azonban valóban kialakult, sőt, hosszabb időre stabilizálódott.

Ami az *9* esetét illeti, említettük, hogy a votjából nem is tudjuk rekonstruálni. Ahol a zürjén alapján kikövetkeztethető, ott sem szabályos folytatója egy FU hangnak sem. Létrejötté azzal magyarázható, hogy az első szótagi *i*-t nyílt magánhangzójú szótag követte (**ä*).

Természetesen nem lenne szabad elvetnünk azt a feltételezést, hogy a FU **a* és **o* közvetlenül fejlődött **6*-vá a második szótagi FU **a* előtt. Ha azonban a 2. lépcsőben látható állapotot figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy ez teljesen valószínűtlen. Rekonstrukcióm itt tér el a legjelentősebben Korenchytől.

A legjelentősebb eltérésünk annak a következménye, hogy Korenchy alaposan átvizsgálja a FU **a*-t és **o*-t tartalmazó töveket, és arra a megállapításra jut: nem a második szótag magánhangzójától függ, hogy a folytató PP **u* vagy **6* lesz-e. Pontosabban: úgy találja, hogy a FU **o* esetében megfigyelhető ilyen tendencia, és az eredmény nagyobb valószínűséggel PP **6*, ha a második szótagban *a* van; a FU **a* esetében azonban ilyen összefüggést nem

tud kimutatni. Ebből Korenchy arra következtet, hogy előbb végbement egy $*o > *u$, $*\mathfrak{6}$ változás, melyben a második szótagi magánhangzó befolyásolta az első szótagi minőségét. Ezzel párhuzamosan FU $*a > *o$ fejlődés zajlott le, majd innen további záródás $*u$ és $*\mathfrak{6}$ felé: ezt a záródást azonban nem befolyásolja a második szótagi magánhangzó minősége. Korenchynál tehát a változás így néz ki:

(2)

	\hat{l}	i
o	l	e
a		\ddot{a}

(3)

u	\hat{l}	i
$\mathfrak{6}$		
	l^2	e
		\ddot{a}

Ez a rendszer láthatólag teljesen valószínűtlen. Elképzelhetetlen, hogy egy zárt hang pótlására megszűnjön két nyílt vokális, de ugyanakkor két zárt jöjjön létre, miközben az egész – amúgy is instabil – rendszer még egy nyílásfokkal bővüljön, ráadásul egy olyan sorban, ahol amúgy is kitöltetlenek bizonyos alapnyílásfokok. Tudtommal Korenchy eredményét, miszerint a második szótagi magánhangzó nem, vagy csak bizonyos esetekben befolyásolhatta az első szótagi magánhangzó értékét, senki nem cáfolta meg, mivel az adatok meggyőzőnek tűnnek. Ez azonban azt jelenti, hogy nem tudjuk megmagyarázni, miért keletkezett hol $*u$, hol $*\mathfrak{6}$.

Sokkal valószínűbb az, hogy ha két hangnak ugyanaz a szabályos folytatója, de ugyanazok között a körülmények között ugyanaz a szabálytalan folytatója is, akkor a két hang előbb egybeesett, és utána együtt fejlődött, mint-hogy mindkettő hasonló változáson esett át. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a votjában a Rédei által rekonstruált PP $*\mathfrak{6}$ folytatása éppúgy u , mint a PP $*u$ -é. A (FU $*a, *o >$) $*u >$ PP $*\mathfrak{6}$ változással párhuzamos FU $*i > *9$ változás szintén csak a zürjénből mutatható ki. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a FU $*a$ és $*o$ az őspemiben $*u$ fonémaként egybeesett, majd bizonyos körülmények között az őszürjénben $*\mathfrak{6}$ fokúvá nyílt (hasonlóan a finnugor eredetű $*i$ -hez).

² Korenchy az l labializációját későbbre teszi. Véleményem szerint azonban igen valószínűtlen, hogy a centrális sorban huzamosabb ideig egy labiális és egy illabiális magánhangzó is állt volna.

Ha elfogadnánk, hogy ez a második szótag magánhangzójának hatására történt, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy a második szótag magánhangzói (ezek az esetek túlnyomó többségében a tővéghangzót jelentik) nagyjából változatlanul éltek meg az ősspermi kor végét. Ez azonban ismereteink alapján nem valószínű: a zürjében és a votjában a tővégi magánhangzók egyformán lekoptak, ill. \tilde{I} -vé váltak. (Sőt, a ragok is ehhez a csonka tőhöz kapcsolódnak.) Természetesen a párhuzamos fejlődés sem zárható ki, de kétségkívül furcsa lenne, ha a tővégi magánhangzók minősége az ősspermi kor végéig nem változna, majd ennyire hasonlóan fejlődne. Mindez felveti azt a kérdést, hogy mikor és hogyan indulhatott meg a tővégi magánhangzók lekopása.

Tudjuk, hogy a FU alapnyelvben a nem első szótagi magánhangzó a/\tilde{a} vagy e^3 lehetett. A rendszerben érvényesült a vokálsharmónia, és ebben a centrális velárisként viselkedett. (Ezen a szinten az akár labializálatlan velárisként is elemezhető.) Ezt a rendszert valószínűleg nem bolygatta meg az $*u, *ü > *I$ változás, és az $*o > *u$ (?*6) változás sem érinthette. (Az $*ü > *I$ változás ugyan megszüntette a vokálsharmóniát, de kis megterheltsége miatt valószínűleg nem okozhatott nagyobb szabálytalanságot, mint a mai magyarban a veláris eredetű i . Ellenben a rendszert mindenképpen felbomlasztja az $*a > ?*o, *u$ (?*6) változás. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy az első szótagban az $*a$ megváltozik, a további szótagokban pedig változatlan maradna; ebben az esetben olyan fonéma állhatna nem első (hangsúlytalan) szótagban, mely az elsőben nem. A másik lehetőség az, hogy a nem első szótagi $*a$ ugyanúgy változik, mint az első szótagbeli: ekkor azonban annak leszünk tanúi, hogy a toldalékokban $o \sim \tilde{a}$, később $u / \mathfrak{O} \sim \tilde{a}$ váltakozás van. Ez a váltakozás azonban már semmiképpen nem tekinthető a vokálsharmónia hatásának. A toldalékmorfémákban az $*\tilde{a}$ folytatói vannak meg a mai permi nyelvekben (zj. $I \sim$ votj. e , zj.-votj. a).

Ahol azonban nem toldalékmorfémáról van szó (hanem tővégi magánhangzóról), ott sokáig nagy lehetett az ingadozás. Néhány megfontolás Korenchy vizsgálatait látszik igazolni. Mivel először az $*o > *u$ folyamat indult meg, és ekkor a nem első szótagi magánhangzórendszer még ép volt, a tővégi $*a$ befolyásolhatta a FU $*o$ hangszínét. Az $*a$ záródásával együtt azonban ez a tényező már nem érvényesülhetett, és az $*u \sim \mathfrak{O}$ ingadozás gyakorlatilag véletlenszerű volt. Kétségtelen azonban, hogy az \mathfrak{O} csak akkor válhatott valódi fonémává, amikor a veláris sor újból megerősödött. A nem első

³ Janhunen rekonstrukciója szerint i / \tilde{I} , amit a permi ragrendszer megerősíteni látszik. A ma veláris \tilde{I} -t tartalmazó ragok ugyanis történetileg az $*e$ -re lehetnének visszavezethetők, az első szótagban azonban nem ismerünk $*e > I$ változást.

szótagbeli magánhangzó ingadozása, bizonytalansága azonban nagyban erősítette lekopását, kiesését.

Az ***9** meglétére a votjákban a továbbiakban sem látok bizonyítékot. Valószínű, hogy a két nyelv elszakadása után az ***9** a zürjénben született meg a sor kiegészítésére, míg a votják eltüntette ezt a sort az ***6** > **u* változással. A votjákban a sórványos **i* > *e* változások közvetlenül, az **9** fok kihagyásával mehettek végbe. A centrális sor helyzete kétségkívül sajátos. Ha ugyanis mind az ***6**, mind az **o* megfelelője a zürjénben *o*, a votjákban *u* (eltérések csak a nyelvjárásokban mutatkoznak), akkor a rendszer alapján a centrálisok (**g**, *o*) folytatója (figyelembe véve a delabializációt) a zürjénben *l*, a votjákban *í* lenne. Ehelyett az ***g** folytatója a votjákban *o*, a zürjénben *l*, az **o* folytatója viszont mindkét esetben *l*. Mindez azt sejteti, hogy az *o* – **6** különbség alapvetően más lehetett, mint az **g** – *o* különbség. Megfontolandó, hogy ha az *o* és az **6** ugyanazokból a fonémákból fejlődik, és az esetek többségében ugyanaz a fonéma a folytatója, ráadásul még másként is viselkedik, mint a rendszerben a hasonló szembenállások, továbbá a különbség feltételezett kialakulási idejében meg sem magyarázható, akkor vajon erre az időre kell-e visszavezetni a különbség kialakulását, vagy inkább későbbi, a nyelvjárások külön életében kialakult különbségről van-e szó. Ha tehát elvetjük az **o* és az ***9** őspერი rekonstrukcióját, akkor ilyen rendszert kell kikövetkeztetnünk:

u	<i>í</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	g	<i>e</i>
<i>a</i>	[™]	<i>ä</i>

(A hangváltozások sorrendjével kapcsolatban nehezen tartom elfogadhatónak Korenchy feltételezését, miszerint az **ä* előbb **o*-vá fejlődött, és csak később indult meg az **ä* > **a* változás. Ez két okból is valószínűtlen: először is, ha egy rendszerben nagyon alacsony az *a* és az *o* megterhelése, akkor az *a* erősítése fontosabb (hiszen *a* nélkül nehezen képzelhető el egy magánhangzórendszer). Másodszor pedig az **ä* > **a* változás sokkal természetesebb, hiszen itt csupán velarizálódásra van szükség, míg az **ä* > **o* változás esetében a nyílásfok és a labializáltság is változik. Nem tudom elfogadni azt sem, hogy az **ä* velarizációja egy centrális fokon ment volna keresztül; ekkor ugyanis az **ä*-eredetű centrálisok velarizálódása óhatatlanul magával sodort volna eredeti centrálisokat is. Ezen kívül igen valószínűtlen, hogy ha egyszer a rendszerből hiányzik az *o* és az *a*, akkor a rendszerkénszer ne ezek létrehozását erőszakolja ki, hanem hagyja, hogy centrálisok szülessenek.)

7. 4. A FU */-ről

Amint láthatjuk, a FU */ rekonstrukciónkban igen fontos szerepet tölt be. Először is le kell szögeznünk, hogy amennyiben helyette Itkonenhez hasonlóan *ō-t rekonstruálunk, az egész folyamat nem tudna megindulni, azaz egészen más változássort kellene feltételeznünk. Valószínűleg igen nehéz lenne olyan változássort találnunk, amely megmagyarázná azt is, hogy miért van a FU velárisoknak csak egy szabályos folytatójuk az őspérmiben, míg az *ä-nek négy. Márpedig ha az előpermi állapotban nem lett volna centrális sor, a centrális *î* igen nehezen jöhetett volna létre, és szilárdulhatott volna meg. De arra sincs magyarázat, hogy egy FU *ō miképp válhatott volna centrálissá – egy centrális velarizálódása könnyen magyarázható a többi nyelvben: egyszerűen megszűnik a centrális sor.

Semmi nem bizonyítja azonban, hogy ez az egyetlen centrális hang illabiális lett volna. Az őspérmiben a folytatója labiális, de ez magyarázható az *î* hatásával is. A finnben a folytatója labiális, az ugorban illabiális. Az illabialitás mellett egyetlen érv szól: Rédei a FU *o > *o változást azzal magyarázza, hogy az o mellett álló k átvette a labializáció mozzanatát, és így az o még az előpermi korban delabializálódott: *o > */, majd szabályosan fejlődött tovább: */ > PP *o. Valóban, ez a változás nem magyarázható másként, mint delabializációval. Eszerint a centrális hangnak szükségképpen illabiálisnak kellett lennie.

Az azonban nehezen dönthető el, hogy a centrális illabiális fonéma a finn-ugor alapnyelvben *î* vagy *l* volt-e. Az előpérmiben nyilván középső nyelvállású volt, hiszen a FU *o-val hasonló nyílásfoka tette lehetővé a fenti fejlődést. Középső nyelvállásra utal a finnségi folytatója (*ō) is. Viszont, mivel ez volt az egyetlen centrális hang, nyílásfoka feltételezhetően meglehetősen szabadon váltakozhatott. Elképzelhető tehát, hogy míg a finn-permi inkább középső nyelvállású hangra utal, az ugor esetleg inkább zárt nyelvállásúra. Ez az eltérés azonban a fonémarendszer felépítésének köszönhetően nem jelent valódi eltérést.

8.

9. 5. Összefoglalás

Dolgozatomban megpróbáltam rekonstruálni, miképpen alakult ki az első szótagi finnugor magánhangzórendszerből a permi rendszer. Sikerült felállítanom egy olyan változási sort, mely megközelítő magyarázatul szolgálhat a FU-PP hangmegfelelések bonyolult összefüggéseire. Ugyanakkor rámutattam: több szempontból is megkérdőjelezhető, hogy az *9 és az *6 az őspérmiben megvolt-e. Az általam rekonstruált folyamatot összevettem a Korenchy Éva által negyedszázada rekonstruálttal, és érveket hoztam a sa-

ját megoldásom ellen, és egyidejűleg újabb érveket sorakoztattam fel az *9 és az *6 bizonytalan rekonstruálhatósága mellett. Eközben felhívtam arra a figyelmet, hogy az első szótagi magánhangzórendszer vizsgálatakor figyelembe kell vennünk a nem első szótagi magánhangzók változásait és a mássalhangzórendszerben lejátszódó folyamatokat is. A permi vokalizmus történetét mindenestre véleményem szerint még korántsem tekinthetjük megoldottnak.

10.

11. Irodalom

Itkonen, Erkki: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremisschen und in den permischen Sprachen. FUF 31 (1954): 149–345.

Korency Éva: Permi vokalizmusproblémák. NyK 76 (1974): 37–75.

Lytkin, V. I.: Istoričeskij vokalizm permskih jazykov, Moskva, 1964.

Rédei Károly: A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetéhez. NyK 70 (1968): 35–45.

Rédei Károly: Geschichte der permischen Sprachen In: The Uralic Languages, ed. by Denis Sinor. E. J. Brill, Leiden–New York–København–Köln, 1988.

Az uráli őstörténet és a régészet*

FODOR István

Tudományos közhely, hogy napjainkban a tudományok fejlődésében két fő irányzat figyelhető meg: az egyre szűkebb területre szorító specializáció és a különböző tudományágakat egybefogó integráció. E két tendencia jól megfigyelhető mind a természettudományok, mind pedig a társadalomtudományok területén. Nem kivétel ez alól természetesen a tágabb értelemben vett uralisztika sem. Az egyes nyelvi, történeti kérdések mikroelemzése mellett jelentős szerep jut a különböző szakterületek (nyelvészet, embertan, régészet, geológia) eredményei átfogó vizsgálatának.

Ez utóbbi, interdiszciplináris vizsgálatoknak különösen nagy jelentősége van az uráli őstörténetre vonatkozó rekonstrukciók esetében. Itt ugyanis meglehetősen kevés a vitathatatlan tény, a megcáfolhatatlan argumentum, többnyire jól-rosszul megalapozott hipotézisek születnek a különböző tudományterületeken. Bár a hipotézisek elengedhetetlen feltételei a tudomány előrehaladásának, rendkívül nagy különbségek vannak az egyes hipotézisek között. Egyesek csupán egyetlen tudományszak szempontjából valószínűsíthetők, míg mások több szakterület szempontjából is elképzelhetőnek tűnnek. Magam úgy vélem, hogy csupán ezen utóbbiak értékelhetők megalapozott hipotéziseknek. Ennek értelmében, ha például régészeti feltevést fogalmazunk meg, föltétlen szükséges annak alapos vizsgálata a nyelvészet, antropológia, valamint más szakterületek szemszögéből is.

Megkerülhetetlen azonban a kérdés: hogyan végezzük el ezt az interdiszciplináris vizsgálatot. Jól tudjuk, ma már nem lehet senki egyformán jól tájékozott a nyelvészet, a régészet, az archeozoológia, az embertan, a természetföldrajz, a geológia és még egy sor más szakág területén. Kézenfekvő megoldás lenne a különböző szaktudósokból álló teamek együttműködése. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az esetek többségében ez nehezen valósít-

* Az észtországi Loonában 1999. június 30-án, a "The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia" c. tanácskozás-sorozat harmadik konferenciáján elhangzott előadásnak némileg módosított és jegyzetekkel ellátott szövege.

ható meg. Marad tehát a régi eljárás: a csak egyetlen szakterületen jártas szakember igyekszik a rokon tudományok legfontosabb eredményeit figyelemmel kísérni, s azokat munkájában felhasználni. Következtetéseit aztán különböző interdiszciplináris jellegű tudományos tanácskozásokon vitatják meg a résztvevők. Úgy vélem, az ilyen jellegű tanácskozásoknak kiváló példája a mi mostani összejövetelünk is, amelynek résztvevői immár harmadik alkalommal jönnek össze, hogy megvitassák Észak-Eurázsia népeinek és nyelveinek legkorábbi történetét.

A tudományos hipotézisek kidolgozásának – véleményem szerint – van még egy nagyon fontos kritériuma: az illető szakterület követelményeinek lehetőleg mindenben meg kell felelnie. Tehát például a régészeti feltevésnek régészeti szempontból kifogástalannak kell lennie, valós tényekre és aprólékos vizsgálati eredményekre kell épülnie. Erősen kifogásolható, ha e régészeti hipotézis valamely nyelvészeti vagy genetikai hipotézisre épül. Ebben az esetben ugyanis hipotézisek épülnek hipotézisekre, s az elmélet egy idő után teljesen elszakad a valóságtól, a kutatásnak sokkal többet árt, mint használ.

Az alábbiakban néhány rendkívül jelentős és nagy hatású őstörténeti feltevéshez fűzök régészeti szempontú megjegyzést, igen röviden, tézisszerűen, csupán a legszükségesebb irodalmi hivatkozásokkal. Úgy vélem ugyanis, hogy az uráli őstörténet kérdéseivel kapcsolatos feltevéseknek mindenképpen figyelembe kell venniük a régészet eredményeit, még akkor is, ha az összevetés negatív eredménnyel zárul.

Az említett nagyhatású feltevéseken mindenekelőtt K. Wiik elgondolását értem. Szerinte a jégkorszak visszahúzódása után Európa északi részét az uráli ősnépesség szállta meg, majd az újkőkorszakban e területekre fokozatosan indoeurópai népek költöztek, s az őslakókat jórészt asszimilálták, egyes csoportjaik azonban átvették azok nyelvét. E feltevést szerzője fonetikai érvekkel támasztotta alá.¹

¹ Wiik, K.: *How far to the South in Eastern Europe did the Finno-Ugrians live?* *Fennoscandia Archeologica* 14 (1997), 23–30; Uő: *Suomalaistyyppistä ääntämistä germanisissa kielissä* (Uralic/Finnougric fonetic substratum in Germanic). In: *Itämerensuomi eurooppalainen maa*. Szerk.: Julku, K. Oulu 1997, 75–103; Uő: *The Uralic and Fenno-Ugric Substratum in Proto-Germanic*. In: *Linguistica Uralica* 33 (1997), 258–280; Uő: *European Lingua Francas*. In: *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia, II and III*. Szerk.: Künnap, A. *Fenno-Ugristica*, vol. 23. Tartu 2000, 202–236.

A finnugorok lakta területek

déli határának változásai

Kr. e. 5000 és Kr. u. 1500 között

B. = ősbaltiak;

G. = ősgermánok;

I. = indoeurópaiak;

S. = ősszlávok.

Ehhez csatlakozik K. Julku elgondolása, aki szerint Észak-Európa őslakói nagyjából az Uráltól a Brit-szigetekig ősuráliak voltak.²

Európa népei 9–10 000 évvel ezelőtt.
(K. Julku nyomán: Itämerensuomi... 263.)

² Julku, K.: *Eurooppa – suomalais-ugrilaisten ja indoeurooppalaisten pelikenttä* (Europe – arena for Finno-Ugric and Indoeuropean interaction). In: *Itämerensuomi...*, 249–275; Uó: *Die ältesten Wurzeln der finno-ugrischen Völker im Lichte der heutigen Forschung*. In: *The Roots...* II–III., 125–136; Uó: *Zur Entstehung des finnischen Volkes*. In: *Specimina Sibirica X. Savariae* 1994, 77–88.

E feltevések M. Nuñez régészeti modelljére építenek, aki úgy véli, a jég-takaró visszahúzódása után a mai Finnországot és a környező területeket az ősuráliak szállták meg, s ennek régészeti bizonyítékai is vannak.³ E hipotézis szempontjából igen fontosak A. Künnap K. Wiikéhez hasonló nyelvészeti elgondolásai⁴ és Pusztay János nyelvtörténeti álláspontja.

Pusztay János szerint nem létezett uráli alapnyelv, a mai uráli nyelvek ősei csupán nyelvszövetséget (Sprachbund) alkottak. Ily módon uráli őshazával sem kell számolnunk, hanem “uráli őshazákat” kell feltételeznünk.⁵ Ugyanő úgy véli, hogy változtatni kell az uráli nyelvek hagyományos felosztásán is, amelyek szerinte nyugati, középső és keleti csoportot alkotnak. Ezen belül a mordvin nyelv a keleti csoportba tartozna az obi-ugor és a szamojéd nyelvekkel egyetemben.⁶ E feltevéseket nemrég megjelent könyvében Rédei Károly, majd több dolgozatában Honti László vette vizsgálat alá, s arra a következte-

³ Nuñez, M. G.: *A Model for the Early Settlement of Finland*. Fennoscandia Archaeologica 4 (1987), 3–18; Uő: *More on Finland's Settling Model*. Uo. 6 (1989), 90–98; Uő: *Old and New Ideas about the Origins of Finns and Saami*. In: *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia* I. Szerk.: Julku, K.–Wiik, K. Turku. 1998, 151–160; Uő: *Problems with the Search for the Ancestral Finns*. In: *The Roots... II–III*, 60–68; Sammallahhti, P.: *Languages and Roots*. In: *Congressus Octavus Int. Fenno-Ugristarum, Pars I*. Szerk.: Leskinen, H. Jyväskylä 1995, 143–153; Dolukhanov, P. M.: *Prehistoric Ethnicity in the North-East of Europe – comments on the paper by Milton G. Nuñez*. Fennoscandia Archeologica 6 (1989), 81–84; Uő: *The most Ancient North Europeans: Consensus in Sight?* In: *The Roots... I*. 9–27; Uő: *Archeology and Languages in Prehistoric Europe*. In: *The Roots... II–III*, 11–22.

⁴ Künnap, A.: *Breakthrough in Present-Day Uralistics*. Tartu 1998; Uő: *On the Oldest Uralic Lingua Franca*. Fenno-Ugristica 22 (1999), 142–150; Uő: *On the Origin of Uralic Languages*. In: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Szerk.: Bereczki A.–Klima L. Uralisztikai Tanulmányok 7. Budapest 1996, 142–144.

⁵ Pusztay J.: *Zur Herausbildung des Protouralischen*. Specimina Sibirica III. Quinquaecclesiae 1990, 157–167; Uő: *Vorschläge zur protouralischen Rekonstruktion*. Fenno-Ugristica 18 (1992), 82–91; Uő: *Arktischer Sprachbund in der vorprotosprachlichen Zeit*. Specimina Sibirica V. Savariae 1992, 211–214; Uő: *Einführende Bemerkungen zur Konferenz über "Die Vorgeschichte der uralischen Völker"*. Specimina Sibirica X. Savariae 1994, 7–10; Uő: *Lingviótiqéókaá modely opredeleniá prarodinü uralyókih narodov*. Finno-ugrovedenie 1994/1, 17–22; Uő: *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: Das Protouralische)*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden 1995 (bírálattól l. Honti L.: NyK 97/2000, 296–330); Uő: *Zur Entstehung des sprachlichen Bildes Nord-Eurasiens*. In: *The Roots... I*, 161–167; Uő: *Über worum und warum*. In: *The Roots... II–III*, 145–147.

⁶ Uő: *Zur Stellung des Mordvinischen*. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 12–13 (1988–1989), 99–116.

tésre jutottak, hogy azok nyelvészeti szempontból nem fogadhatók el.⁷ Magam – nem lévén nyelvész – nem vizsgálhatom ezen elméletek nyelvészeti valószínűségét. Arra vállalkozhatok csupán, hogy néhány rövid régészeti észrevételt tegyek.

1. A régészeti emlékegyag őstörténeti hasznosításának régóta vitatott kulcskérdése: levonhatók-e egyáltalán néptörténeti következtetések a régészeti emlékekből. Nem kívánom itt a könyvtárnyi szakirodalmat még csak röviden sem ismertetni, s csak szigorúan a finnugor őstörténet területére korlátozom mondandómat.

Azt hiszem, nem lehet vitás: minden ősi közösség hátrahagyta a maga anyagi és részben szellemi műveltségét. Ezek a régészeti emlékek. Nem mindegy azonban, hogy milyen időszakról, milyen természeti környezetről és gazdálkodási körülményekről van szó. Eurázsia északi, erdős övezetében egy-egy közösség izoláltabban élt, mint a délebbi steppén vagy az északi tundrán. Műveltsége is lassabban változott, sokáig igen archaikus vonásokat is megőrzött. Ezzel ellentétben a steppén – különösen a nomadizmus kialakulása (Kr. e. VIII–VII. sz.) után – a hasonló gazdálkodás meglehetősen egyszínű kultúrát hozott létre Eurázsia óriási steppe-övezetében. Az egyes közösségek emellett igen gyakran változtatták helyüket, keveredtek más közösségekkel. Mai ismereteink szerint azonban a finnugor népek közül csupán egyetlen nép – az ősmagyarok – tért át a jelzett időben a nomadizmusra, s talán még néhány közösség az obi-ugorok ősei közül. Így az uráli népek nagy többsége olyan területen élt, ahol kultúrájuk régészeti nyomai nagy valószínűséggel kimutathatók.

A régészeti kultúrák és a régi etnikumok azonosításának valószínűsége különösen azon népek esetében kecsegtet sikerrel, amelyeknek társadalmi és kulturális fejlődése a vaskorban vagy a középkorban erősen lelassult vagy megszakadt, és ezért az archaikus vonásokat egészen az újkorig vagy a legújabb korig megőrizték. Ezt az állapotot több kelet-európai és nyugat-szibériai uráli népességnél is megfigyelhetjük, amelyeknek kulturális fejlődése

⁷ Rédei K.: *Őstörténetünk kérdései*. Budapest 1999, 25–27, 119–121; Uő: *Urheimat und Grundsprache (Wissenschaftliche Hypothesen und unwissenschaftliche Fehlgriffe)*. Congressus Nonus Int. Fenno-Ugristarum, Pars I. Szerk.: Nurk, A. et al. Tartu 2000, 116–124; Honti L.: *Az uráli/finnugor ősnnyelvről*. (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban.) Budapest 2000; Uő: *Uralistica historico-comparativa et science fiction*. In: Színes elmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. I. Szerk. Andor J.–Szűcs T.–Terts I. Pécs 2001, 522–531; Uő: *Grundsprache oder Ursprache? (Eine kurze Information über jüngere wunderliche Ideen in der Uralistik)*. In: Amant alterna Camenae. (Csillaghy-emlékkötet.) Ed. Carli, A. et al. Torino 2000, 129–151.

az orosz kolonizáció következtében megrekedt. Jól ismert, hogy e népek közül többen nyelvüket és népi identitásukat is elveszítették (merják, muromák, mescserek, vagy a szamojédok közül a kamasszok), mások lélekszáma pedig rendkívüli módon megcsappant (mint például a voguloké). A napjainkig megmaradt népek esetében azonban eredményesen alkalmazható a régészetben az ún. retrospektív módszer, amikor az élő néprajzi anyagból vagy az újkori régészeti leletanyagból kiindulva biztosan követhetjük egy-egy nép kultúráját időben visszafelé haladva.

E módszernek jó példáját találjuk az S. I. Rudenko és D. T. Janovics által 1909-ben feltárt Szalehard környéki, XVII–XVIII. századi osztják temetőikben, amelyek a temetkezési szokásokban és tárgyi mellékleteikben több mint ezer évvel korábbi, vaskori hagyományokat őriztek meg.⁸ Mára a kutatás felismerte e néprajzi-régészeti jellegű temetők feltárásának fontosságát, s számos ilyen lelőhelyet tártak fel a Káma és Volga vidékén is.⁹ Ily módon egyre

⁸ Rudenko, Ó. I.: *Predmetü iz oótáckogo mogilynika vozle Obdoróka*. In: *Materialü po étnografii Roóóii II*. Óanktpeterburg 1914, 35–56; vö. Mogilynikov, V. A.: *Élementü drevnih ugorókih kulytur v materiale hantüjókogo mogilynika Halaó Pogor na Obi*. In: *Arheologió i étnografió Baskirii II*. Ufa 1964, 265–270.

⁹ Sutova, N. I.: *Udmurtü XVI – pervoj polovinü XVII v. (Po materialam mogilynikov)*. Ixevók 1992; Uó: *Udmurt Burial Grounds of the 16th–19th Centuries as a Historical Source*. In: *Historia Fenno-Ugrica I: 2*. Szerk.: Julku, K. Oulu 1996, 421–431; Sapran, I. G.: *Pozdneórednevekovüie udmurtókie i marijókokie mogilyniki pravoberexyá Vátki*. In: *Tipologió i datirovka arheologiqeókih materialov Voótoqnoj Evropü*. Szerk.: Goldina, R. D. et al. Ixevók 1995, 190–206; Sikaeva, T. V.: *Kartukovkóij mogilynik XVI – naqala XVIII vekov*. In: *Arheologió i étnografió Marijókogo kraá (AÉMK) 7*. Joskar-Ola 1984, 85–100. Uó: *Památniki XVI–XVII vekov Marijóko-Quvasóokogo Povolxyá*. AÉMK 9 (1985), 100–117; Uó: *Izuqenie památnikov arheologii marijcev XVI–XVIII vekov*. AÉMK 12 (1987), 105–118; Nikitina, T. V.: *Ázüqeókie ”qeremióókie” mogilyniki XVI–XVII. vv., kak iótoqnik dlá izuqeniá étniqeókoj iótorii*. In: *Historia Fenno-Ugrica, I: 2*, 149–157. Vö. Fodor I.: *Egy új cseremisiz régészeti és néprajzi kiadványsorozat*. NyK 85 (1983), 461. – Az obi-ugorok újabban feltárt késő középkori és kora újkori régészeti emlékeinek összegzése: Zikov, A. P.–Koksanov, Ó. F.: *Poóelenqeókopogrebalynüj komplekó pozdneho órednevekovyá v Nixnem Priobye*. In: *XIV. Uralyókoie arheologiqeókoie óovewanie*. Szerk.: Grigoryeva, Ó. A. et al. Qelábinók 1999, 161–162. – A szamojédok (főként a szólkupok) néptörténete szempontjából igen fontosak a Tomszk környékén feltárt hasonló korú temetők, főként a baszandajkai kurgánok. L. *Baóandajka. Óbornik materialov i ióóledovanij po arheologii Tomókoj oblaóti*. Szerk.: Grineviq, K. É. Tomók 1947; Dulyzon, A. P.: *Pozdnie arheologiqeókie památniki Qulüma i problema proióhoxdeniá qulümókih tatar*. In: *Uqenie zapióki Tomókogo goóudarótvonnogo pe-*

több megbízható adattal rendelkezünk a területek vaskori régészeti műveltségeinek etnikai hovatartozásáról.

2. A retrospektív vizsgálatok nagyjából azt a hagyományosnak mondható elképzelést erősítették meg, hogy a permi finnugorság a korai vaskori ananyínoi régészeti műveltség (Kr. e. VIII–III. sz.) népességére vezethető vissza. A volgai és a balti finnek elődei a vaskorban a djákovói és a gorogyeci kultúra népességét alkották. Az obi-ugorok és a magyarok ősei a nyugat-szibériai erdős vidékek és a ligetes steppe kultúráinak területén alakultak ki.¹⁰ A

dagogiqeóqo inótituta 10. Tomók 1953, 127–334; Uó: *Paqanókij kurgannüj mogilynik*. In: Uqenie zapióki Tomókogo goóudarótvonnogo pedagogiqeóqo inótituta 14. Tomók 1955, 230–250; Uó: *Oótáckij kurgannüj mogilynik XVII v. u ó. Molqanovo na Obi*. In: Uqenie zapióki Tomókogo goóudarótvonnogo pedagogiqeóqo inótituta 16. Tomók 1957, 443–488; Oulov, G. V.: *Mogilynik "Relka" i pozdnie arheologiqeókie památniki Órednej Obi*. In: *Proióhoxdenie aborigenov Óibiri*. Szerk.: Dulyzon, A. P. Tomók 1969, 193–196; Qindina, L. A.: *O pogrebalynom obráde pozdnih mogilynikov Narümókogo Priobyá*. In: *Iz iótorii Óibiri* 16. Tomók 1975, 61–93; Uó: *O óelykupókih mogilynikah XVII v.* In: *Problemü étniqeókoj iótorii óamodijókih narodov I. Omók*. Omsk 1993, 74–78; Uó: *O ritualnoj odexde óelykupókoj xenwinü XVII. veka*. In: *Moá izbrannica nauka, nauka, bez kotoroj mne ne xity...* (Óbornik památi G. N. Graqovoj i V. I. Vaóilyeva.) Szerk.: Qindina, L. A. Barnaul 1995, 179–187; Qindina, L. A.–Ákovlev, Á. A.–Oxevodov, Ú. I.: *Arheologiqeókaá karta Tomókoj oblaóti I*. Tomók 1990, 51–54, 102–103; Pelih, G. I.: *Proióhoxdenie óelykupov*. Tomók 1972, 69–80; Ákovlev, Á. A.: *Mogilyniki doruóqoqo naóeleniá XVIII – naqala XX. vv. na territorii Tomókoj oblaóti*. In: *Trudü Tomókogo goóudarótvonnogo obúedinogo iótoriko-arhitekturnogo muzeá VII*. Tomók 1994, 28–54; Krenke, N. A.: *Kollekciá V. V. Radlova iz raókopok kurganov XVII. v. v Óibiri*. In: *Zapadnaá Óibiry v épohu órednevekovyá*. Szerk: Qindina, L. A. Tomók 1984, 137–145. A késői korokra keltezhető régészeti lelőhelyek feltárásának nem csupán az egyes uráli népek etnogenezise szempontjából van nagy jelentősége, hanem ezen írásbeliség nélküli népek történelme szempontjából is. Az utóbbi években a jekatyerinburgi régészek egészen kivételes lehetőséget nyújtó, rendkívül gazdag lelőhelyet kutatnak a Szurgut melletti Barszova Gorán. (Korábban főként "Barszok Gorodok" néven vált ismertté a régészeti szakirodalomban.) Ez a település az orosz hódítás előtt a középső Ob vidékének legfontosabb központja volt, jól erődített településsel. Szerencsés módon a régészeti feltárások itt már a XIX. század végén megkezdődtek, a svéd F. Martin 1891-ben hat településen végzett feltárásokat, s egy VIII–XI. századi osztyák temető 111 sírját hozta napvilágra. (L. Arne, T. J.: *Barsoff Gorodok*. Stockholm 1935.) Az elmúlt három évtizedben feltárt vagy észlelt, egymás közelében lévő lelőhelyek – települések és temetők – az átmeneti kőkortól a XIX. századig keltezhető leleteket szolgáltatottak. Különleges jelentőségüket felismervén a területen szabadtéri múzeumot létesítettek. Összefoglalóan l.

szamojédok etnogenezise is a nyugat-szibériai erdős és tajgai területeken játszódott le. Különösen fontos itt megjegyeznünk, hogy a régészeti adatok alapján jól megfigyelhető: a mára kihalt Szaján vidéki szamojédok ősei északról húzódtak erre a területre valamikor a vaskorban.¹¹ Nem tartható tehát az az elgondolás – amelynek korábban magam is híve voltam¹² –, hogy a szamojédok valamikor a korai újkőkorban (a Kr. e. IV. évezredben) vándoroltak volna Nyugat-Szibériából a Jeniszej forrásvidékére.¹³

Qemákin, Ú. P.: *Baróova gora, ee znaqenie i meóto óredi drevnoótej zapadnoóibirókoj tajgi*. In: Ourgut, Óibiry, Roóóíá. Szerk.: Popov, N. N. Ekaterinburg 1994, 212–215; Uő: Óokroviwa Baróovoj gorü – Treasures of Barsova Gora. Surgut é. n. (képes leporello), valamint a Moszkvában megjelenő *Arheologiqeókie otkrüti* című, az éves ásatási beszámolókat tartalmazó sorozat köteteit. – A néprajz és régészeti adatok egybevetésének máig egyik legkitűnőbb példája: Csernyecov, V. N.: *Nyugat-szibériai sziklarajzok*. Ethn. 70, 3–11.

¹⁰ Mogilynikov, V. A.: *K óóótoániú voproóa ob étniqeókoj interpretacii kulytur Zapadnoj Óibiri épohi xeleza*. In: Étniqeókie proceóóú na Urale i Óibiri v pervobütnuú épohu. Szerk.: Majer, V. E. et al. Ixevók 1983, 37–39; Uő: *K probleme íóhodnoj territorii migracii protomadyár*. In: Novoe v órednevekovej arheologii Evrazii. Szerk.: Kovalevókaá, V. B. Óamara 1993, 170–172; Uő: *K probleme genezióa ugorókoj étno-kulytornoj obwnoóti v I tüó. do n. é. – I tüó. n. é.* In: Finno-ugrovedenie (Joskar-Ola). 1994/1, 61–68; Koryakova, L.: *The Southern Ugrians Society on the Eve of Great Migration of Peoples*. In: Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars VII. Szerk.: Leskinen, H. Jyväskylä 1996, 312–323.

¹¹ Qindina, L. A.: *Drevnáá íótoríá Órednego Priobyá v épohu xeleza*. Tomsk 1984, 156–175; Uő: *Íótoríá Órednego Priobyá v épohu rannego órednevekovyá*. Tomsk 1991, 117–130; Uő: *The Sources of Formation of the Selkups and their Dialectal Groups*. In: Specimina Sibirica X. Savariae 1994, 14–26; Mogilynikov, V. A.: *Naóelenie Verhnego Priobyá v óeredine-vtoroj polovine I tüóá-qeletiá do n. é.* Moókva 1997, 105–109; Koóarev, M. F.: *Drevnáá íótoríá Zapadnoj Óibiri: qelovek i prirodnáá óreda*. Moókva 1991, 15–25; Uő: *Nekotorüe voproóú étniqeókoj íótorii Zapadnoj Óibiri*. In: Arheologíá ÓÓÓR. Époha bronzü leónoj poloóú ÓÓÓR. Szerk.: Bader, O. N. et al. Moskva 1987, 317. – Vő. Helimzskij, E.: *A szamojéd népek vázlatos története*. Budapesti Finnugor Füzetek, vol. 1. Budapest 1996, 3–6. (Nézetével szemben azonban jelenleg régészetiileg a déli szamojédság térnyerését csupán a vaskori kulajkai műveltség nagyarányú vándorlásával magyarázhatjuk, l. Mogilynikov, V. A.: *Nekotorüe oóobennoóti proceóóa migracii drevnih óamodijcev*. In: "Moá izbrannica nauka... 120–136.)

¹² Fodor, I.: *The Problem of the Uralian and Finno-Ugrian Original Home*. In: Folia Archaeologica 27 (1976), 163; Uő: *In Search of a New Homeland*. In: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest. Budapest 1982, 72–74.

A mára kialakult kép azonban jóval bonyolultabb etnikai viszonyokról tanúskodik, mint ahogyan azt az 1950-es–60-as években látták a kutatók. Ez a kép viszont valószínűleg jóval közelebb áll az egykori valósághoz. Az obi-ugorok etnogenezise esetében például ma már jól kitapintható, hogy a népvándorlás korában (a IV–VI. sz.-ban) egyes csoportjaik a nyugat-szibériai ligetes steppéről a Káma vidékre, s részben a Vicsegda vidékére költöztek, majd a középkorban és az újkorban húzódtak át az Urál keleti oldalára.¹⁴ Itt a már korábban ott élt ugor csoportokkal olvadtak egybe, s minden bizonnyal ezzel magyarázható az obi-ugorok kettős frátria rendszere, s az ezzel kapcsolatos kettős eredettudatuk.

3. Az 1998-as kőszegi tanácskozásunk alkalmával Pusztay János barátom tette fel nekem azt a kérdést, hogy az általa vallott finnugor nyelvi csoportosításnak vannak-e régészeti nyomai. Annak tehát, hogy a mordvin az obi-ugor és a szamojéd nyelvekhez áll közelebb, mint a szomszédos cseremiszekéhez. E kérdésre akkor csak igen rövid választ adtam, most szeretnék valamivel bővebben kitérni e lényeges kérdésére.

Bereczki Gábor úttörő jelentőségű dolgozata¹⁵ után a régészet is igazolta, hogy a mordvinoknak és a cseremiszeknek (tehát a volgai finnugoroknak)

¹³ Černecov, V. N.: *On the Problem of Ancient Substratum in the Cultures of the Circumpolar Region*. In: Trudü VII. Mexdunarodnogo kongreóóa antropologiqéókih i étnografiqéókih nauk 10. Szerk.: Óimqenko, Ú. B. Moókva 1970, 264–265; Uő: *Étno-kulyturnüe arealy v leónoj i óubarktiqéókih zonah Evrazii v épo-hu neolita*. In: Problemü arheologii Urala i Óibiri (Óbornik v qeóty V. N. Qernecova). Szerk.: Ómirnov, A. P. Moókva 1973, 13.

¹⁴ Halikova, E. A.: *K voproóu ob étniqéókoj prinadlexnoóti lomovatovókih i rannerodanovókih památnikov Verhnego Prikamyá*. In: Voproóü finno-ugrovedeniá V. Joskar-Ola 1970, 296–301; Goldina, R. D.: *Lomovatovókaá kulytura v Verhnem Prikamye*. Ixevók 1985, 144; Uő: *Problemü étniqéókoj iótorii permókih narodov v épohu xeleza (po arheologiqéókim materialam)*. In: Problemü étnogenezá udmurtov. Szerk.: Atamanov, N. G. et al. Uótinov 1987, 6–36; Uő: *Probleme der ethnischen Geschichte der permischen Völker im Eisenzeitalter*. In: Historia Fenno-Ugrica I: 1, 249–276; Kazakov, E. P.: *O óred-nevekovüh památnikah ugrov Prikamyá (Medieval remains of the Ugrian culture in the Kama region)*. In: Historia Fenno-Ugrica I: 1, 447–453; Paóтусenko, I. Ú.: *Ió-toriá naóeleniá baóóejna r. Óülvü v pervoj polovine II tüóáqaletiá n. é*. In: Historia Fenno-Ugrica I: 2, 159–165; Mogilynikov, V. A.: *Oónovnüe doótxeniá roóóijókoj arheologii XX. v. v izuqenii xeleznogo veka Zapadnoj Óibiri*. In: Roóóijókaá arheologió: doótxeniá XX. i perópektivü XXI. v. (75 let óo dná roxdeniá V. F. Geninga). Szerk.: Goldina, R. D. et al. Ixevók 2000, 122–123; Ivanov, V. A.: *Ugorókaá arheologió v Priuralye: itogi XX. ótoletiá*. 129–130.

aligha volt közös “őshazájuk”.¹⁶ A mordvinok elődeit a korai vaskorban főleg az Oka-Szura vidéki gorodeci kultúra (i.e. VIII–i.sz. VII. sz.) népességében sejthetjük, mint ahogyan a kihalt muromákét is.¹⁷ A cseremiszek etnogenezisében azonban a gorodeci népesség mellett legalább akkora szerepet játszott a Vjátka vidéki azelinói kultúra (III–V. sz.) lakossága is. Minden bizonnyal e kettősséggel magyarázható a két cseremisz nyelvjárási csoport létrejötte.

¹⁵ Bereczki G.: *Óuweótvovala li pravolyxókaá obwnoóty finno-ugrov?* In: Acta Ling. Hung. 24 (1974), 81–85. (Új kiadás: Uralisztikai Kiadványok 8. Budapest 1998, 103–106.); Uő: *Die Entwicklungsgeschichte der wolgafinnischen Sprachen*. In: Specimina Sibirica XIV. Savariae 1998, 5–22.

¹⁶ Halikov, A. H.: *Ob étniqeókih oónovah marijókogo naroda*. AÉMK, vol. 1. (1976), 18–20; Uő: *Nekotorüe novüe aópektü v étnogeneze udmurtókogo naroda*. In: Novüe ióóledovaniá po étnogeneze udmurtov. Szerk.: Ivanova, M. G.–Sutova, N. I. Ixevók 1989, 45–47; Uő: *Oónovü étnogeneza narodov Órednego Povolxyá i Priuralyá*. Kazany 1991, 63; Uő: *Vom Einfluss der Aselino–Ananino-Kultur auf die Ethnogenese der Mari*. In: JSFOu 84 (1992), 53–63; Arhipov, G. A.: *K voproóu o gorodecko-azelinókih kontaktah v óvázi ó problemoj proióhoxdeniá marijcev*. AÉMK, vol. 1. 36–37; Golubeva, L. A.: *Marijçü*. In: Arheologió ÓÓÓR. Finno-ugrü i baltü v époheu órednevekovyá. Szerk.: Óedov, V. V. Moókva 1987, 109; Fodor I.: *A permi népek kialakulásával kapcsolatos újabb régészeti kutatásokról*. In: Uralisztikai Tanulmányok 2. Budapest 1988, 143–144; Klima L.: *The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and their Ethnogenesis*. Oulu 1996, 49–54. – Másképp: Nikitina, T. B.: *Mari*. In: Finno-ugrü Povolxyá i Priuralyá v órednie veka. Szerk.: Ivanova, M. G. Ixevók 1999, 163.

¹⁷ Ómirnov, A. P.: *Oqerki drevnej i órednevekovej iótorii narodov órednego Povolxyá i Prikamyá*. MIA, vol. 28. Moókva 1952, 53; Tretyákov, P. N.: *Finno-ugrü, baltü i ólaváne na Dnepre i Volge*. Moókva–Leningrad 1966, 286–297; Ómirnov, A. P.–Trubnikova, N. V.: *Gorodeckaá kulytura*. Moókva 1965, 28; Gorúnova, E. I.: *Étniqeókaá iótoriá Volgo-Okókogo mexdureqyá*. MIA, vol. 94. Moókva 1961, 159–161; Grisakov, V. V.–Zeleneev, Ú. A.: *Muro-ma VII–XI. vv. Joskar-Ola 1990, 56–57; Patrusev, V. S.: U iótokov volyxókih finnöv*. Joskar-Ola 1989, 87–88; Vő. Poleóókih, M. R.: *Voproóü étnogeneza mordvü v óvete novüh arheologiqeókih otkrütij*. In: Voproóü finno-ugrovedeniá V. Joskar-Ola 1970, 273–277; Uő: *Drevnee naóelenie Verhnego Po-óuryá i Primoksanyá*. Penza 1977, 41–42; Klima L.: i. m. 43–47, további irodalommal; Zeleneev, Ú. A.: *Zadaqi izuqeniá mordovókoj pogrebalynoj obrádnóóti VI–X. vv. i iótoriá nakopleniá iótoqnikov*. In: Iótoriko-arheologiqeókoie izuqenie Povolxyá. Szerk.: Zeleneev, Ú. A. Joskar-Ola 1994, 49–56. Mironov, V. G.: *Gorodeckaá kulytura: óoótoánie problem i perópektivü ih*

Ez az új fejlemény azonban nem jelenti azt, hogy a mordvinok a cseremi-sektől távoli területeken alakultak volna ki. Ha ránézünk a VI–XV. századi mordvin temetőket feltüntető térképre, azt tapasztaljuk, hogy az nagyjából egybeesik a gorodeci kultúra elterjedésével. Márpedig az Oka–Szura vidékén egyetlen olyan régészeti kultúrát vagy lelőhelyet sem ismerünk, amelyeket az ugarság hagyatékával azonosíthatnánk. Az ugarság jóval több ezer kilométerrel keletebbre alakulhatott ki. A mordvinok csak az orosz hódítás után, a XVI. századot követően vándoroltak a Szamara környéki Volga vidékre, majd a Volgától még keletebbre eső területekre. (Mint ahogyan egyes csere-

izuqeniá. In: Arheologiqeókie památniki Órednego Pooqyá. Szerk.: Qelánov, V. P. Rázany 1995, 68–89. Raótoropov, A. G.: *Final naóeleniá gorodeckoj kulyturü v Verhnem Poóurye, Primoksanye i problema formirovaniá mordvü*. In: Époha bronzü i rannij xelebnüj vek v iótorii drevnih plemen úxnoruóókih ótepej. Szerk.: Údin, A. I. Óaratov 1997, 171–172; Fodor I: *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből*. In: Régészeti Füzetek II: 15. Budapest 1973, 27; Uó: *A finnugor régészet fő kérdései*. In: Uráli népek. Szerk.: Hajdú P. Budapest 1975, 62, 66–67; Uó: *Egy új cseremisz régészeti...* 456–457. – Meg kell jegyeznem, hogy a gorogyeci műveltség népségének kora középkori története, a mordvinok, muromák és cseremiszek etnogenezisében való részvétele – bár általánosságban aligha vitatható – részleteiben ma még sok ponton eléggé homályos. Ez elsősorban a műveltség kutatottságának komoly hiányosságaival magyarázható. (L. Mironov fentebb idézett dolgozatát.) Igen komoly nehézséget okoz például, hogy a gorogyeci temetőket lényegében máig nem ismerjük (talán felszíni temetkezések lehettek), így a népi folyamatosság szempontjából perdöntő szokásaikat nem vethetjük össze a VI. századtól megjelenő korai mordvin, muroma és cseremisz temetők halottas szokásaival. Az összevetés alapja elsősorban a kerámiaművesség, ami e szempontból kevesebb biztos támpontot nyújthat. Annyi azonban jelenlegi ismereteink alapján is biztos állítható, hogy a gorogyeciek és az említett volgai finnugor népek közt nem állapítható meg egyenesvonalú, töretlen ívű kontinuitás. Ennek legfőbb oka az lehet, hogy az említett területen a régészeti emlékhanyag az időszámításunk utáni első századokban többszöri népmozgásokról tanúskodik. Nem csupán a cseremiszek több ágból való eredete tűnik ki világosan, hanem a mordvinok származásának sokrétűségére is egyre több régészeti lelet utal. Az ősmordvin területeken – az Oka–Szura-vidéken – időszámításunk kezdetén olyan halomsíros, részleges lovastemetkezést tartalmazó temetők jelennek meg, amelyek e vidéken gyökértelenek. (L. Stepanov, P. D.: *Andreevóki kurgan*. Saransk 1980.) Az elmondottak miatt rendkívül óvatosan kell eljárunk a volgai finnugorság egyes népeinek és népcsoportjainak néptörténeti megítélésében. Alighanem hasonló óvatosság tanúsítandó a korai nyelvi állapotok megítélésében is. Magam emiatt vélem aggályosnak – nem tagadván a nyelvészeti megállapítások helyességét – azt a következtetést, amely szerint a cseremisz és a csuvas nyelv bizonyos szavai a “késői gorogyeci” népség nyelvéből származnának. (L. Agyagási K.: *Der Sprachliche Nachlaß der Spät-Gorodec Bevölkerung in der tschuwaschischen und mariischen Mundarten*. Folia Uralica Debreceniensia 7 [2000], 3–19.) Nem kétséges ugyan, hogy az egykori gorogyeci lakosság nyelvének döntő hatása lehe-

misz csoportok is.¹⁸⁾ Nem térek itt ki a késői, X. századi magyar–mordvin régészeti analógiákra (néhány övveret-típus hasonlóságára)¹⁹⁾, mivel azok nem etnikai folyamatokat tükröznek, hanem a kelet-európai kereskedelem árucikkei voltak.

Ily módon tehát határozottan felelhetjük a feltett kérdésre: a mordvin–obi-ugor–szamojéd nyelvi közelségnek jelenleg nincsenek régészeti nyomai.

tett a volgai finnugor nyelvek kialakulására, egyes szavak esetében azonban nézetem szerint igen kockázatos megítélni azok származását, hiszen a csuvasok lakta Volga-vidéken számolnunk kell az azelínói és a djákovói népesség nyelvi hatásával is, nem beszélve más népcsoportok nyelvéről.

¹⁸⁾ Golubeva, L. A.: *Mordva*. In: *Arheologija ÓÓÓR. Finno-ugri i baltü... 99*; Vihlájev, V. I.–Peterburgóki, I. M.: *Mordva*. In: *Finno-ugri Povolxyá (po materialam arheologijeókih raókopok)*. In: *Bolgar i problemü izuqeniá drevnoótej Uralo-Povolxyá (100-letie A. P. Ómirnova)*. Szerk.: Ótaroótin, P. N. Bolgar 1999, 87–89.

¹⁹⁾ Dienes I.: *A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása (Poáo épo hi zavoevaniá rodinü iz Karanqlapujto i ego mordovókaá analogiá)*. In: *Archeológiai Értesítő 91 (1964), 18–40*; Erdélyi I.: *Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában*. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. et al. Budapest 1977, 68–71.

VI–XV. századi mordvin régészeti lelőhelyek.

a. – északi tájolású sírok; b. – déli tájolású sírok; c. – falvak;
d. – erődített telepek; e. – városok; f. – kurgántemetők.

(L. A. Golubajeva nyomán: Arh. SSSR. Finno-ugry i balty... 99.)

4. E vaskori műveltségek eléggé jól követhetők időben visszafelé a bronzkorban is. A Volga középső és felső szakaszán a Kr. e. III. évezred közepén kialakult voloszovói műveltség, majd a Kr. e. II. évezred közepétől azt követő későbronzkori pozdnyakovói kultúra minden bizonnyal zömmel finnugor népeességű volt, csakúgy, mint a Káma vidéki turbinói és kazányi kultúrák. A Kr. e. II. évezredben (és már a III. évezred végén is) egymást követően déli (minden bizonnyal indoeurópai) népcsoportok vándoroltak e területek déli sávjába, és erős hatást gyakoroltak az itteni népcsoportok anyagi és szellemi műveltségére. Ez jól tükröződik régészeti hagyatékukban is.²⁰ A bronzkor végén azonban e hatások eltűnnek. Az Kr. e. II. évezred végén és az I. évezred elején a Felső-Volga vidékén és a Baltikum térségében elterjedt ún. textildíszes kerámia valószínűleg az etnikai konszolidációt tükrözi. Ekkor formálódik a már említett koravaskori djákovói és gorodeci műveltség. A Káma-vidéken hasonló folyamat eredményként alakul ki az anyanói kultúra.

5. Az újkőkorbán (a Kr. e. IV–III. évezredben) az uráliak őseit – nézetem szerint – a legnagyobb valószínűség szerint az urál–kámái neolitikus kultúra népeességében láthatjuk. E műveltség magába foglalta az Urál-hegységtől keletre és nyugatra eső tágas térségeket is. A régészeti adatok fényében ma már kétségtelen, hogy e két terület a mezolitikum végén és a korai neolitikumban egyazon kulturális körbe tartozott, semmi okunk tehát Nyugat-Szibériát e kultúrából kirekeszteni.²¹

A korábbi elméletek úgy magyarázták a finnugorság területi elterjedését nyugat felé, hogy a későbbi voloszovói népeesség a Volga–Káma vidékéről költözött nyugatra.²² Ma azonban többen vélik úgy, hogy a voloszovói műveltség nem a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén alakult ki, ha-

²⁰ Fodor I.: *Uralian – Indo-European Contacts: an Archeological Perspective*. In: *The Roots... I.*, 28–35, további irodalommal; Gening, V. F.: *Proiőhoxdenie i drevnejšie étapü razvitiá indoevropéjőkoj i uralyőkoj étniqeőkij proceőü na Urale...* 7–14; Vaóilyev, I. B.: *K probleme vzaimodejőtvii indoevropéjőkih i finno-ugorőkih kulytur*. In: *Drevnie kulyturü leőoőtepnogo Povolxyá (K probleme vzaimodejőtvii indoevropéjőkih i finno-ugorőkih kulytur)*. Szerk.: Vaóilyev, I. B. et al. Óamara 1995, 205–217.

²¹ Koóarev, M. F.: *Nekotorüe voproőü...* 314; Vő. Hajdú P.: *Ökologische "Argumente" gegen sibirische Siedlungsplätze der Uralier*. In: *Specimina Sibirica I. Quinquaecclesiae* 1988, 63–69.

nem nyugatabbra, a Közép- és Felső-Volga vidékén. Ebben az esetben azonban fel kell tennünk, hogy elődeik a fésűs-gödröcskés és fésűs kerámia népessége volt, amely óriási területen élt Finnországtól Nyugat-Szibériáig.²³

Magam azonban nem tartom valószínűnek, hogy a fésűs és a fésűs-gödröcskés edénművesség ezen az óriási területen népileg még akár nagyjából is egységes és egynyelvű népesség hagyatéka lenne. Valószínűbb, hogy ez a korántsem egységes edénykészítési mód a neolitikum korai időszakában különböző nyelvű népcsoportok közt terjedt el az erdős övezetben. Az Urál mindkét oldalán és Kelet-Európa keleti erdővidékein éltek csak az uráliak, s innen terjeszkedtek fokozatosan nyugat felé, a Baltikum irányába. Az ősi uráli közösség a felbomlása előtti időben az urál-kámai neolitikus műveltség területén élt. Ez a felfogás nagyjából összecseng a V. N. Csernyecov és Hajdú Péter által javasolt őshazaelmélettel.²⁴

Kérdés, hogy mi volt az indítóoka e nyugati vándorlásnak. Minden bizonnyal az, hogy az uráliak sokkal intenzívebb kapcsolatot tartottak (tarthatnak) fenn a déli, fejlettebb gazdálkodású népekkel e korban, mint Kelet-Európa erdővidékének nyugatabbra lakó népcsoportjai, ami a természeti gazdálkodás keretei közt előnyösebb helyzetbe hozta őket, jelentős erőfölényt biztosított számukra nyugati szomszédaikkal szemben. A finnugorság Baltikumig való elterjedésének legvalószínűbb időszaka a voloszovói kultúra idejére esik.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyes uráli népcsoportok nem juthattak el már jóval korábban Fenno-Skandinávia területére. Ez nagyon is valószínű, főként a legészakibb övezetben, ahol a tundrai vadászok igen mozgékony

²² Tretyákov, P. N.: i. m. 49–57; Halikov, A. H.: *Drevnáá iótoriá Órednego Povolxyá*. Moókva 1969, 22, 378; Bader, O. N.: *O drevnejsih finno-ugrah na Urale i drevnih finnah mexdu Uralom i Baltikoj*. In: *Problemü arheologii i drevnej iótorii ugrov*. Szerk.: Ómironov, A. P. et al. Moókva 1972, 26–28; Fodor I.: *The Main Issues of Fenno-Ugrian Archeology*. In: *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Szerk.: Hajdú P. Budapest 1976, 53–54; Uő: *In Search...* 82–89; Uő: *A magyar őstörténet vázlata. – An Outline of Hungarian Prehistory*. In: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc) 32 (1994)*, 106, 116; Meinander, C. F.: *Volocovo and the Baltic*. In: *ISKOS 4*. Helsinki (1984), 26–29; Uő: *Finnü – qaóty naóeleniá óevero-voótoka Evropü*. In: *Finno-ugoróki óbornik*. Szerk.: Zubov, A. A.–Slügina, N. N. Moókva (1982), 28–30.

²³ Krajnov, D. A.: *K voproú o proióhoxdenii voloóovókoj kulyturü*. In: *Óovetókaá arheologió 1981/2*, 5–20; Napolyókih, V. V.: *Vvedenie v iótoriqeókuú uraliótiku*. Ixevók 1997, 174; Koóarev, M. F.: *Nekotorüe voproú...* 315.

²⁴ Černecov, V. N.: *On the Problem...* 260–267; Hajdú P.: *Über die alten Siedlungsräumen der uralischen Sprachfamilie*. *Acta Ling. Hung.* 14 (1964), 47–83.

életmódot folytattak, s óriási területeket tettek meg. Magam valószínűnek tartom, hogy a lappok ősei ekkor kerülhettek e nyugati területekre keletről.

6. Rendkívül nehéz helyzetben van a régészet, ha nyelvi és etnikai folyamatok rekonstrukcióját kísérli meg a mezolitikum, különösképp pedig a paleolitikum időszakában. Az indoeurópai és uráli őstörténet területén e nehézségeket legutóbb Makkay János hangsúlyozta.²⁵ A régészeti forrásanyag szűkössége (szinte csak a kőipart ismerjük) csupán igen gyenge lábakon álló hipotézisek felállítására ad lehetőséget. Nem kétséges, hogy már a paleolitikumban is valamiféle emberi közösségek éltek és kommunikálni is tudtak, de a nyelvi viszonyok rekonstruálása szinte lehetetlen. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a paleolit vadászközösségek nem alkottak nagy nyelvi egységeket, nyelvcsaládokat. Ez utóbbihoz ugyanis jóval nagyobb népsűrűséget kell feltételeznünk, mint amelyet a paleolit leletek tükröznek. A nyelvcsaládok a legkorábban a mezolitikum időszakában alakulhattak ki. Az egymástól távol élő paleolit közösségek ugyanis – főként a szóban forgó északi övezetben – nem állhattak egymással állandó nyelvi kommunikációs kapcsolatban.

Az elmondottak miatt aligha tekinthető megalapozottnak az a feltevés, amely szerint az uráliak a paleolitikumban óriási nyelvi egységként népesítették volna be Európa északi sávját az Atlanti-óceántól Nyugat-Szibériáig. Ez legalábbis régészetileg jelenleg semmivel sem támasztható alá.

7. A fenti hipotézisek szerzői gyakran hivatkoznak a fizikai antropológia és a génvizsgálatok eredményeire. Legutóbb M. Niskanen fogalmazta meg, hogy ebből a szempontból a balti finnek és a többi európai finnugor nép európai származása vitathatatlan.²⁶ Ez kétségbevonhatatlan igazság. A magyarság is európai nép, komoly kutatónak mégsem jut eszébe, hogy a paleolitikum óta itt élünk Európa szívében. Ezernyi példája van, hogyan változik

²⁵ Makkay J.: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. 2. kiad. Budapest 1998, 480–482.

²⁶ Niskanen, M.: *Itämerensuomalaisten alkuperä fyysisen antropologian näkökulmasta (The Origin of Baltic Finns from the Physical Anthropological Viewpoint)*. In: *Itämerensuomi...* 104–120; Uő: *The Genetic Relationships of Northern and Central Europeans in Light of Craniometric Measurements Gen Frequencies*. In: *The Roots...* I., 134–150; Uő: *The Origin of Europeans: Population Movements, Genetic Relationships and Linguistic Distribution*. In: *The Roots...* II–III. 33–59; Vö. Norio, R.: *Was kann die Genforschung über die Finnen sagen?* In: *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen*, vol. 30. Helsinki 1998, 23–30.

egy-egy nép embertani alkata történelme folyamán. Manapság például embertani szempontból az északi oroszok a “legtipikusabb” finnugorok.²⁷

Magam sokkal valószínűbbnek tartom a kitűnő észti antropológus, K. Mark felfogását, aki az ősi uráli rassztípust rekonstruálta, jellegzetességeit az europid és mongolid nagyrasz közé helyezte.²⁸ Az uráli ősnép tehát – csakúgy, mint az uráli ősnyelv és őshaza – jóval több absztrakt tudományos rekonstrukciónál – egykor mindegyik élő valóság volt. Még akkor is, ha egykori pontos valójukat talán soha nem tudjuk újjá alkotni.

8. Úgy vélem, a régészet két másik területen is nagy hasznára lehet a nyelvtörténet kutatóinak. Az egyik a kronológia. Legutóbb U. Salo jegyezte meg²⁹ – Magyarországon korábban László Gyula hangsúlyozta többször is³⁰ –, hogy a régészet kronológiája minden esetlegessége ellenére is sokkal pontosabb, mint a nyelvtörténeté. A nyelvtörténet kutatóinak tehát figyelembe kell venniük a régészeti időrendet. Hozzáteszem: különösen azokban az esetekben, amikor a régészet egy-egy kultúrát vagy leletcsoportot nagy valószínűséggel bizonyos etnikummal tud azonosítani.

A másik fontos terület: az areológiai vizsgálatok területe. Egyre nyilvánvalóbb, hogy rokon és nem rokon nyelvek között egy-egy térségen belül gyakran alakultak ki olyan nyelvi jelenségek, amelyek nem az ősi rokonsággal, hanem a hosszú ideig tartó kölcsönhatással magyarázhatók. (Példaként

²⁷ Alekóeev, V. P.: *Proióhoxdenie narodov Voótoqnoj Evropü*. Moókva 1969, 198–208.

²⁸ Mark, K.: *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. Tallinn 1970, 79–105.

²⁹ Salo, U.: *Suomalais-ugrilainen kielihistoria Suomen esihistorian näkökulmasta (Die finnisch-ugrische Sprachgeschichte und die Besiedlungsgeschichte Finnlands)*. In: *Historia Fenno-Ugrica* I: 2, 344, 353.

³⁰ László Gy.: (Hozzászólás.) In: *A magyar őstörténet kérdései*. Szerk.: Czeglédy K.–Hajdú P. *Nyelvtudományi Értekezések* 5. Budapest 1955, 39; Uő: *A honfoglalókról*. Budapest 1973, 34; Uő: *Őseinkről*. Budapest 1990, 20–21.

itt csupán Hajdú Péter³¹ és Bereczki Gábor³² vizsgálataira utalok.) Az egyes régiókban egykor lejátszódott kölcsönhatások rendkívül szembeötlően tükröződnek a régészeti emlékekben. Üdvös lenne tehát, ha a régészek és nyelvészek a jövőben ezen a kutatási területen is szorosabban együttműködnének.

9. A *Roots...* 1. kötetében H. Matiszkainen írt az őstörténet és a politika összefüggéseiről.³³ A tudománytörténet – azt hiszem – minden országban bőszéggel nyújt erre adatokat. Magyarországon például az 1920-as trianoni békediktátumot követően – ahol az ország területének 2/3-át, magyar nemzeti-

³¹ Hajdú P.: *Uralistik und areale Sprachforschung*. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars I. Szerk.: Hallap, V. Tallinn 1975, 93–98; Uő: *The Main Characteristic Features of the Uralic Languages*. Acta Ling. Hung. 33 (1983), 101–112; Uő: *Nicht-uralisches in den uralischen Sprachen*. In: Incontri Linguistici 17 (1994), 59–79; Uő: *Innovations in Uralic Languages*. In: The Roots... II–III., 257–271; Uő: *Arheológia és uralisztika*. In: NyK 77 (1975), 147–152; Uő: *Rekonstrukció és az alapnyelv jellege*. In: Uralisztikai Tanulmányok 3 (Rédei-Festschrift). Wien–Budapest 1992, 165–177; Uő: *Másodlagos egyezések (Kivezetés az uráli nyelvészetbe)*. In: MNy. 91 (1995), 129–140. – Az areális nyelvi és kulturális jelenségek fontosságának felismerése, a rekonstruált alapnyelvek történetűbb megközelítése azonban véleményem szerint egyáltalában nem teszi fölöslegessé a nyelvek és a kultúrák genetikai fejlődésének vizsgálatát, s e vizsgálatok alapvető fontossága sem kérdőjelezhető meg. (Vö. Bálint Cs.: *A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok*. Magyar Tudomány 1996/8, 946–947.) Nem nehéz belátni, hiszen a magyarság legalább két évezrede távol él finnugor ronaitól, mégsem valamiféle keverék szláv-germán-latin nyelven beszél, hanem finnugor eredetű, ősi nyelvén. A régészet egyébként kezdettől fogva areális vizsgálatokat végez, a különböző műveltségek, az átfogó műveltségi jelenségek fejlődését kutatja, miközben természetesen módon igyekszik felderíteni a kultúrák genetikai gyökereit is. Kiemelkedően példamutató e tekintetben A. M. Talgren vizsgálati módszere, aki kontinentális terület műveltségi törvényszerűségeit kísérlete meg felderíteni. Hasonló vizsgálati módszert alkalmazott később V. N. Csernyecov is (I. Qernecov, V. N.: *Opüt vüdeniá étno-kulyturnüh arealov v Óevero-Voótoqnoj Evrope i Óevernoj Azii*. In: Proióhoxdenie aborigenov Óibiri. Szerk.: Dulyzon, A. P. Tomsk 1969, 112–119). A korábbinál szélesebb látókörű, több szempontra kiterjedő nyelvtörténeti kutatások tehát gyümölcsözőbbé tehetik a két szaktudomány együttműködését az uráli őstörténet vizsgálata terén. E szempontból nem perdöntő, hogy a nyelvészet a korábbinál valóságosabb kutatási modellt használ. Úgy vélem azonban, hogy a családfa-modell valamiféle modernizált változata lehetne legalkalmasabb az uráli nyelvtörténet bemutatására, amit Hajdú Péter ajánlott (Rekonstrukció. 173). Ellenben az ún. hullámmélet elfogadása esetén – ahogyan C. F. Meinander találóan megjegyezte – nem lenne értelme többé ősi uráli nyelvekről és népekről beszélni, tehát kutatásuk is fölöslegessé válna. (Vö. Meinander, C. F.: *Problema proióhoxdeniá finno-ugrov po dannüm arheologii*. In: Étnogenez finno-ugorókih narodov po dannüm antropologii. Szerk.: Zolotareva, I. M. Moókva. 1974. 19.) Az uráli őstörténet vizsgálatánál szem

ségű lakosságának 1/3-át veszítette el – a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán a magyarság eredetére vonatkozó hun-hagyomány valódiságát bizonygatta. Indítéka bizonyosan nem tudományos volt, hanem a tragikus sorsú magyarság népi azonosságtudatát és büszkeségét kívánta táplálni.³⁴ A második világháború és Magyarország német megszállásának idején a kiváló történész, Hóman Bálint könyvet írt arról, hogy antropológiai tekintetben a magyarok majdnem ugyanolyan árják, mint a németek, csak finnugor nyelven beszélnek.³⁵

A tragikus sorsú erdélyi magyar író, Szabédi László a román kommunista-soviniszta rémuralom idején könyvet írt a magyar nyelv latin eredetéről.³⁶ Méghozzá azzal a nyilvánvaló céllal, hogy elősegítse a magyar és román nép megbékélését.³⁷ Tragikus sorsa mindennél jobban bizonyította kísérlete hiábavalóságát. Östörténeti elméletekkel nem lehetett sem a fajelmélet örületét csillapítani, sem pedig a “Kárpátok géniuszának” dühödt magyarellenességét enyhíteni. Ugyanakkor az ilyen és ezekhez hasonló elméletek bátorítóan hatottak és hatnak a dicsőbb magyar régmúltat álmodó dilettánsokra és a szellemi alvilág áltörténész szélhámosaira. “Sajnos, még közvéleményünk egy része sem ébredt rá, hogy szemben néhány szomszédunkkal, nekünk nem kell

előtt kell tartanunk, hogy e népek története nem valamiféle egykor volt “tisztá” egységből indul ki, s tart a későbbi, bonyolultabb állapotok felé. A néptörténeti kép már a feltehető őshaza korában is igen bonyolult volt, így az uráli népek történeti útja a korábbi bonyolult állapotokból a későbbi bonyolult állapotok felé vezet. A régiebb és újabb korszakok között azonban mindig léteztek összekötő szálak, akár a nyelvet, akár a kultúrát vizsgáljuk. Igaz, ezeket nem mindig egyszerű kibogozni. Az állandóság és a változások mindig konkrét okokkal magyarázhatók. Ezeknek a feltárása a kutatás feladata, nem pedig valamilyen máshonnan előrangotott elméleteknek az erőltetett alkalmazása.

³² Bereczki G.: *A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai*. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerk.: Balázs J. Budapest 1983, 207–236; Uő: *A török nyelvek hatása a magyarra*. In: *MSFOu*. 185 (1983), 59–72; Uő: *Die Beziehungen zwischen den finnougrischen und türkischen Sprachen im Volga–Kama-Gebiet*. *NyK* 86 (1984), 307–314. (E dolgozatok új kiadása: *Uralisztikai Tanulmányok* 8. Budapest 1998, 179–224.)

³³ Matiszkainen, H.: *Early Contacts and Relations between the Indo-European and Finno-Ugric Peoples – Nationalism, Politics and Archeology*. In: *The Roots... I.*, 105–119.

³⁴ Róna-Tas A.: *Nyelvtörténet és őstörténet*. In: *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*. Szerk.: Kincses Nagy É. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 1.) Szeged 1991, 65–71.

³⁵ Hóman B.: *Ősemberek – ősmagyarok*. Atlanta C. A. 1985.

³⁶ Szabédi L.: *A magyar nyelv őstörténete*. Bukarest 1974. Bírálata I. Hajdú P.: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest 1981, 186–190.

³⁷ Kántor L.: *A költő halála és a Bolyai Egyetem*. In: *Népszabadság*. 1999. április 16., 11.

történelmet teremtenünk magunknak, mert nekünk szebb van. Szebb régmúlt se kell, mert elég szép az így is.”

A múlt példáit hosszasan lehetne sorolni. De a jelen is rejteget hasonló veszélyeket. Ma a közvélemény és a politika számára az európaiság hangsúlyozása a szimpatikus, különösen ha európaiságunk történelmi gyökereit is hangsúlyozzuk. Magyarországon például tudományos fórumokon is gyakran hangoztatják, hogy a honfoglaló magyarok nem is voltak igazán pogányok, ők már ezeregyszáz éve is buzgó keresztények, valódi európaiak voltak. “Így persze talány, hogy a X. sz. első felében miért égették fel tucatszám a nyugat-európai templomokat és kolostorokat.” Vigyáznunk kell tehát, hogy nézeteinket a szigorúan vett szakmai szempontok irányítsák, és ne a közhangulat. A mi kultúránk, történelmünk és mentalitásunk éppen azért értékes az emberi egyetemes kultúrában, mert mi finnugor európaiak vagyunk. Igaz, kevesen vagyunk a földtekén, de a kultúra világában számarányunknál sokkal nagyobb mértékben gazdagítottuk az emberiséget.

11. Végezetül talán nem fölösleges néhány szót ejteni arról a kérdésről sem, milyen is ma szűkebb szaktudományunk, a magyar őstörténet régészeti kutatásának helyzete. Lassan nyolc esztendeje, hogy a történelemtanárok népes közönsége előtt kifejtettem álláspontomat őstörténet-kutatásunk akkori állapotáról, s e témakör oktatásáról, az őstörténeti elméleteknek a közvéleményre gyakorolt hatásáról.³⁸ Azóta természetesen számos változás történt. Ezek azonban kevésbé szívderítőek. Ősmúltunk régészeti vizsgálatának egyéni kedvtelésből végzett jellege tovább erősödött. Az akadémiai Őstörténeti Bizottság a millicentenáriumi ünnepségek lezáródása után – mint aki jól végezte dolgát – rögvest meg is szűnt. S véle együtt sírba szállt a szakterületnek korábban juttatott anyagi támogatás is. A régi, jól ismert aczéli kategóriákat használva tehát csak egyetlen pozitívumot említhetek e szakterület állapota-ról: nincs betiltva. Lehet persze pályázni, száz oldalakon esedezni, töménytelen időt vesztegetni a már-már megalázó procedúrákra. Az eredmények azonban – sajnálatos módon – sok esetben jobban tükrözik a döntnök kurátorok intézményi és baráti kötődéseit, mint a szaktudományok érdekeit. A dilettantizmus és a felszínes “kutatómunka” jóval szélesebb körű támogatottságot élvez. Oroszországban és Ukrajnában valójában nem kutatnak magyar szakemberek, az ott megjelent kiadványoknak csak töredéke jut el könyvtárainkba, nagyjából annyi, mint a két világháború közti sztálini időkben. Míg korábban a magyar régészet fontos szerepet játszott a keleti régészeti ered-

³⁸ Fodor I.: *Őstörténetünk oktatásáról*. In: *Iskolakultúra* 1994/11–12, 59–73.

mények nemzetközi megismertetésében, ma már gyökeresen megváltozott helyzetben vagyunk. Nyugat-Európában és Amerikában intézetek alakultak az ukrán, orosz és a kazah intézményekkel való együttműködésre, a magyar tudománypolitika ellenben háttal fordított mindennek. Azt már jól látni, hogy mindez hová vezet. Kutatóink harmad-negyedkézből vett adatokat vesznek át nyugati szerzőktől, avítt gondolatokat ismételve.

Ha lehet, a jövő felsejlő képe még a mai helyzetnél is sötétebb. Az őstörténet oktatásának lehetőségei szinte a minimálisra csökkentek. Az egyetemre kerülő fiatalok jobbára már a cirill betűket sem ismerik, nyelvtudásuk lényegében az angol nyelv ismeretére korlátozódik. Az orosz – és a német – nyelv ismerete nélkül pedig senkiből sem lehet sem őstörténészt, sem finnugristát faragni. Vagy ha faragnak, az olyan is lesz.

Mindezek ellenére sem szeretnék azonban vészharangot kongatni s teljes reménytelenséget sugallni. Jelenleg még kiváló szakembereink vannak, akik mindenféle nemzetközi mérce szerint is az élvonalba tartoznak. Kívánatos lenne, hogy a mainál jóval nagyobb szerepet kapjanak a jövő alakításában. Még akkor is, ha a reményteljesebb jövő felé vezető útra nem könnyű rátalálni, és ha a ma általános csoportérdekeken közülük sem mindenki tud felül-emelkedni.

Idegen eredetű szavak igeképzési lehetőségei a finnben

GÁL Attila

1. Az idegen eredetű szókincs nagy számban jelenik meg egyes, az utóbbi időszakban egyre inkább a mindennapi élet részévé váló (szak)területek szókincsében. Az új (jobbára idegen, elsősorban angol nyelvű) kifejezések egy részét a (finn) nyelv az eredetiből közel változatlan formában veszi át, helyesírásuk és kiejtésük is bizonyos korlátozásokkal megőrződik a finnben. Mivel ezeket a szavakat használják a nyelvhasználók, új szavakat képeznek belőlük, a ragozási paradigmába illesztik, és természetesen a hangrendi illeszkedés szabályainak megfelelően ragozzák őket. Az idegen szavak többségének azonban még nincsen megállapodott paradigmája, másként fogalmazva: több is létezhet egyszerre. Az, hogy a beszélők hogyan használják őket, megmutathatja, milyen mértékben illeszkedtek be a finn nyelvbe.

Jó vizsgálati anyagot nyújt ilyen adatgyűjtéshez a számítógépes szaknyelv (szövegszerkesztés és a kapcsolódó folyamatok), illetve az új kommunikációs csatornák több területe: az e-mailek és az SMS-ek nyelvének vizsgálata is, ugyanakkor más nyelvi rétegek, például a közigazgatás, a politika nyelve vagy a sportnyelv is folyamatosan bővül idegen, többnyire angol elemekkel. Írásomban finn sportnyelvi, pontosabban sportágnévi szókincsen végzett adattfelvételesteredményeit közlöm.

A minél frissebb adatok érdekében anyanyelvi beszélőktől kértem adatokat, kérdőív segítségével. A kutatáshoz a kérdőíves vizsgálatokat Jyväskyläben végeztem 1999-ben. A kutatásba 36 alanyt vontam be, akik közül 32 a Jyväskyläi Egyetem első és harmadéves finn szakos hallgatója (18–25 évesek), négyen pedig az egyetem dolgozói voltak.

A vizsgált sportágnevek a következők: *aerobic, aikido, bandy, baseball, beach volley, biathlon, bowls, casting, curling, darts, enduro, floorball, freestyle, frisbee, hockey, jet-ski, jiu-jitsu, judo, karate, kick-box, korfbal, kung fu, midget, petankki, petanque, poolo, ralli, rallicross, ringette, rugby, skiathlon, snowboard, softball, speedway, squash, sumo, superbike, surffaus, thai box, trial, triathlon.*

Az adatok lehetséges vizsgálati szempontjai a több változatban élő sportágnevek egyes elemeinek helyesírási kérdései, a névszói és igei esetragok kapcsolódásakor a hangrendi illeszkedés vizsgálata, a szavak névszóragozási tövének vizsgálata és az igévé képzés (pl. az *aikido* sportágnévből hogyan lehet igét képezni) módjainak megállapítása. (Ezekre a szempontokra l. Gál 2001.)

Jelen írásban az igeképzés és az igévé alakítás lehetőségeit vizsgálom a negyvennégy sportágnév kapcsán. Tanulságos az a kísérlet, amely olyan lexikális elemeken történik, melyek az adott nyelv tótani rendszerébe nem illeszthetők be, mert nem csupán a kérdéses idegen eredetű szavak viselkedéséről állapíthatók meg adatok, hanem a nyelv régi elemeinek a produktivitására vonatkozóan is vonhatók le következtetések. Ha ugyanis egy (például ige-) képző produktív, akkor az új szavak igévé képzésekor is megjelenik. Ha csak nagyon elterjedt, de már alig képződnek új igék vele, akkor valószínűleg a kiválasztott idegenszó csoportnál sem jelenik meg. Írásomban ezért mindkét említett szempontot (az új és a régi elemek viselkedését) fontosnak tartom.

2. A sportág végzését a finnben ki lehet fejezni igeképzővel képzett igével, pl. *käsipalloilla* 'kézilabdázik', *painia* 'birkózik' vagy tárgyas szerkezettel, melyben a sportág jellegétől függő ige és a sportág egyes szám partitívusi alakja szerepel, pl. *pelata käsipalloa* 'kézilabdát játszik'.

2.1, A negyvennégy sportágnévből összesen 286 igét képeztek a válaszadók, ebből 78 volt az ige + partitívusos szerkezet (l. alább az összefoglaló táblázatot). Ez az igealakok 27,27%-a. Egy szónál ugyanahhoz az igéhez több névszó több különböző partitívusa járulhat.

A szerkezetek gyakoribb igéi és a hozzájuk kapcsolódó sportágnevek a következők:

– *harrastaa* 'úz valamit'. Elsősorban küzdősportokkal (*aikido*, *jujutsu*, *judo*, *karate*, *kick-box*, *kung fu*, *sumo*, *thai box*) fordul elő, de semleges jelentése is van, technikai sportok (*jet-ski*, *midget*, *enduro*), labdajátékok (*korfball*, *bandy*, *floorball*, *korfball*) és ügyességi. ill. többpróba-ágak (*biathlon*, *bowls*, *casting*, *skiathlon*, *up-ski*) is szerepelnek mellette;

– *pelata* 'játszik valamit'. Labdajátékok, illetve csapatsportágak mellett: *bandy*, *baseball*, *beach volley*, *bowls*, *casting*, *curling*, *darts*, *floorball*, *frisbee*, *hockey*, *korfball*, *petankki*, *petanque*, *poolo*, *ringette*, *rugby*, *softball*, *squash*;

– *ajaa* 'utazik, jármű megy', Technikai sportok mellett: *enduro*, *jet-ski*, *ralli*, *rallicross*, *speedway*, *superbike*, *trial*;

– előfordul szórványosan még néhány ige, ezek konkrétan utalnak a sportág jellegére, és magyarázzák: *heittää* 'hajít valamit': *darts*, *frisbee*; *painia* 'birkózik': *sumo*; *laskea* 'leereszkedik, leszáll': *freestyle*, *jet-ski*, *snowboard*.

Változó a képzett igék és a tárgyas szerkezetek aránya is az adott sportág-név esetében. A következő sportágneveknél leggyakoribbak a szerkezetes kifejezések (zárójelben a szerkezetek száma az összes igei formából): *sumo* (12), *poolo* (8), *beach volley* (7), *darts* (7), *frisbee* (7), *petankki* (7), *bandy* (6), *baseball* (6), *curling* (6), *hockey* (6), *jiujitsu* (6), *rugby* (6), *softball* (6), *trial* (5). Ezek a sportágnevek többfélék; nem mondható az, hogy pl. csak a küzdősportok vagy a technikai sportok képzik igéiket döntően tárgyas szerkezettel. Továbbá ezen sportágneveknél is döntően a *-a-*, *-ä-* : *-t-* képző a domináns a névszók igévé alakításakor: *sumota* (17), *poolota* (23), *dartsata* (26), *beach volleyata*, *-vollata*, *-volleyta* (összesen 11). A *petankki* kivételével a fenti nevek *idegen szavaknak* tekinthetők a finnben. A sok tárgyas szerkezetet magyarázhatja, hogy a válaszadók nem minden esetben ismerik az adott sportágot, és "jobb híján" alkalmaztak bizonyos igét. A *petankki* sportágnál a nyelvszokás indokolhatja a viszonylag sok tárgyas szerkezetet, mert ez már régen eleme a finn nyelvnek, ismertebb is, mint az újonnan megjelent *curling*, vagy éppen a *beach volley*.

z2.2. Az igeképzővel képzett igék száma mintegy háromszorosa a tárgyas szerkezetekének. Öt képzőt alkalmaztak a kérdőívre adott válaszokban az adatközlők. Ezek a következők:

a) **-a-**, **-ä-** : **-t-** (a képző jelentésére és az alapszó tótani tulajdonságaira vonatkozó irodalom: Karlsson 1982: § 93.2; Laaksonen–Liekko 1998: 14.2.2.1; Lepäsmä 1996; Vesikansa 1978: 91).

A korpusz kapcsolódó elemei: *aerobicata*, *aerobikata*, *aikidoata*, *aikidoiata*, *aikidoijata*, *aikidota*, *bandata*, *bandita*, *bandyta*, *bandytä*, *bandätä*, *baseballata*, *baseballota*, *beach vollata*, *beach vollata*, *beach volleyata*, *beisboolata*, *biathlata*, *biathlonata*, *biathlonita*, *bowlata*, *bowlsata*, *bowlssata*, *bändätä*, *castingata*, *castingeerata*, *castingätä*, *curlata*, *curlingata*, *curlingeerata*, *dartsata*, *enduroata*, *floorballata*, *floorballota*, *freesatilata*, *freestylelata*, *freestyleta*, *freestyletä*, *freestyylata*, *friistailata*, *frisbata*, *frisbeata*, *frisbee'eta*, *frisbeelata*, *frisbeerata*, *frisbejata*, *hockey'ata*, *hockeyata*, *hockeyta*, *jet-skiata*, *jet-skiiata*, *jet-ski'äta*, *jet-skiiätä*, *jet-skijata*, *jet-skita*, *jet-skitata*, *jiujitsata*, *jiujitsuta*, *judota*, *karateata*, *karateta*, *kick-boxata*, *korfballata*, *korfballota*, *korfboolata*, *kung fuata*, *kung futa*, *midgeta*, *midgetä*, *petangata*, *petankata*, *petankeerata*, *petankita*, *petankkiata*, *petankkita*, *petanqueata*, *petanqueta*, *poolota*, *rallata*, *rallcrossata*, *rallita*, *rinnettä*, *ringata*, *ringete-*

ta, rugbata, rugbyata, rugbyta, rugbyta/rugbytä, rugbytä, skiathlonata, skiathlonita, skiathlota, snoukاتا, snowboardata, softballata, softballota, speedwayata, speedwejata, squashata, sumota, superbiekata, superbikata, superbikeata, superbiketa, superbiketä, superpaikata, surfata, surfata, thiboxata, trialata, trialita, triathlonata, up-ski'ätä, up-skiata, up-skiitata, up-skiita, up-skiitata, up-skiitä (122).

b) **-ele, -ile** (az képző jelentésére és az alapszó morfológiai tulajdonságaira vonatkozó irodalom: Karlsson 1982: § 93.2; Karlsson 1983; Laaksonen–Lieko 1998: 14.2.2.3, Lepäsmaa 1996; Vesikansa 1978, 100).

A korpusz kapcsolódó elemei: *aikidoilla, bandyillä, baseballoilla, beachvolleilla, beachvolleylla, beachvolleyllä, biathlonailla, biathloneilla, bowlseilla, castingeilla, curlingeilla, enduroilla, floorballoilla, freestyleillä, frisbeillä, hockeilla, hockeyilla, hockeylla, jet-skeilla, jet-skeillä, jiujuitsuilla, judoilla, karateilla, karatella, korfballoilla, kung fuilla, kung futella, lumilautaila, midgeteillä, midgetella, midgetteillä, petankeilla, petankailla, petankeilla, petankkittella, petanqueilla, petanquetella, petanquilla, pooloilla, potkunyrkkeillä, ralleilla, ralliautoilla, ralicrosseilla, ringeteillä, ringetellä, ringetteillä, rugbeilla, rugbyilla, rugbyillä, skiathlonailla, snowboardailla, softballoilla, speedwayillä, speedwayailla, speedwayllä, sumoilla, surffailla, triathlonailla, triathloneilla, up-skeillä, up-skieilla (61).*

c) **-oi/-öi-** (a képző jelentésére és az alapszó tótani tulajdonságaira vonatkozó irodalom: Karlsson 1982: § 93.2; Karlsson 1983: 9.4.5; Laaksonen–Lieko 1998: 14.2.2.1; Vesikansa 1978: 103).

A korpusz kapcsolódó elemei: *aikidoida, biathlonoida, castingoida, curlingoida, enduroida, karatekoida, karateoida, karatoida, midgetöidä, petankoida, petankoiija, petanqueoida, ringetoida, ringetöidä, skiathlonoida, snowboardoida, squashoida, trialoida (18).*

d) **-ta-, -tä-** (a képző jelentésére és az alapszó tótani tulajdonságaira vonatkozó irodalom: Karlsson 1983: 9.4.5; Laaksonen–Lieko 1998: 14.2.2.1; Lepäsmaa 1996; SKRK).

A korpusz kapcsolódó eleme: *trialtaa (1).*

e) **-tta-, -ttä-** (az igeképző jelentésére és az alapszó tótani tulajdonságaira vonatkozó szakirodalom: Karlsson 1982: § 93.2; Karlsson 1983: 9.4.5; Laaksonen–Lieko 1998: 14.2.2.1; SKRK; Vesikansa 1978: 100).

A korpusz kapcsolódó elemei: *freestylettää, midgettää, petankittaa, petanquettaa, rallittaa, ringettää (6).*

A fent felsorolt szóalakokat az igévé alakítás módjai szerint csoportosítva a következő adatokat kapjuk:

Az összes adott igealak:		
igeképzők	n	%
-a-, -ä- : -t-	122	42,65
-ele-, -ile-	61	21,32
-(o)i-, -(ö)i-	18	6,2
-tta-, -ttä-	6	2,09
-ta-, -tä-	1	0,34
ige + partitívus	78	27,27
összesen	286	

Csak a képzett igék:		
igeképzők	n	%
-a-, -ä- : -t-	122	58,65
-ele-, -ile-	61	29,32
-(o)i-, -(ö)i-	18	8,65
-tta-, -ttä-	6	2,88
-ta-, -tä-	1	0,48
összesen	208	

Egy-egy sportág igévé képzésére meglepően sok lehetőséget választottak az adatközlők. Negyvennégy sportágra összesen 286 választ adtak, ez átlagosan 6,5 választ jelent sportáganként.

Ha eltekintünk a partitívusos szerkezetektől, és csak a képzett igéket vesszük figyelembe (2. táblázat), átlagosan majdnem öt (4,72) igeképzős alakot kapunk. A legszélsőségesebb esetek tehát a legtöbb és a legkevesebb igealakot felvonultató sportágnevek (a következők: **poolo** – *poolota* (23 esetben); *pooloilla* (5); *pelata pooloa* (8); **judo** – *judota* (28); *judoilla* (1); *harrastaa judoa* (4); [nincs válasz] (3). Az igeképzés származékokban a leggazdagabb sportágnevek: **petankki** – *petankata* (9); *petankita* (2); *petankkeilla* (2); *petankittaa* (2); *petankkita* (2); *petankeilla* (1); *petankkitella* (1); *petankkailla* (1); *petankoiija* (1); *petankoia* (1); *petanqueta* (1); *petangata* (1); *petankeerata* (1); *petankkiata* (1); *pelata* + partitívus (7); [nincs válasz] (2); *petankata/pelata* + partitívus [vagylagos válasz] (1); **ringette** – *ringettää* (6); *ringetteillä* (5); *ringeteillä* (3); *ringetellä* (2); *ringettetä* (2); *ringettetaa* (1); *ringetoida* (1); *ringetteätä* (1); *ringetöidä* (1); *ringeteta* (1); *ringata* (1); *ringetaala / õringetada* (1); *pelata* + partitívus (5); [nincs válasz] (5); *ringetetä/pelata* (1). Az idegen eredetű szavak – illetőleg egy szűkebb csoport, a sportágnevek – bizonytalan nyelvi viselkedését mutatják a fenti adatok. Az elterjedtebb *judo* és *poolo* sportágakra (a nem válaszolókat nem tekintve) 3–3 lehetőséget látunk igeképzésre. Ezzel szemben 16-féle válasz található ugyanarra a sportágnévre a *petankki* esetében, és 14 a *ringette*-nél, a nemleges válaszokat szintén figyelmen kívül hagyva. A sokszínűséget a *ringette* esetében részben a sportág ismeretlensége okozta (női sportág a jégkorong szabályaival, de az ütő és a kapu mérete és alakja más, mint a jégkorongban). A *petankki* igen ismert sporte illetve játék Finnországban, a sokféle válasz között szerepet játszottak a területi változatok is (pl. *petankoiija*, *petankoia*).

A vizsgált anyagban előforduló denominális igeképzőkről a szakirodalmak kiemelik, hogy produktív képzői a finn nyelvnek, pl. “Yhä erittäin pro-

duktiivisia ovat mm. verbi- ja nominikantaiset verbijohdintimet *-ele*, *-ile* (*ajella*, *telttailla*), *-ta-*, *-tä-* (*alentta*, *järkiperaistää*). Nominikantainen supistumaverbien johdin *-a-*, *-ä-* (*rajata*, *pölytä*)." (Vesikansa 1978: 11), "Oi: Hyvin produktiivinen, yhteisenä merkitysvivahteena kontinuaatiivisuus." Az *-ele/-ile-* képzőről és változatairól: "Molemmat ovat hyvin produktiivisia." "ttA on erittäin produktiivinen kausatiivijohdin." "A: supistumaverbien tyyppi on verbimorfologian produktiivisin" (Karlsson 1983).

Ezek között a mai nyelvben is produktív igeképzők között kiemelt szerepe van az *-a-*, *-ä-* : *-t-* denominális és deverbális igeképzőnek. Vesikansa szerint "tämän päivän suomessa niitä on hyvästi toista tuhatta ja niiden määrä vain karttu. Slangissakin supistumaverbit ovat suosiossa (esim. *duunata*, *lintsata*, *skragata*)." (Vesikansa 1978: 11). Fred Karlsson így ír erről az igetípusról: "Supistumaverbien tyyppi on verbimorfologian produktiivisin" (Karlsson 1983). A szlengszavakon kívül nagy jelentősége van az idegen nyelvekből származó szavak finnbe kerülésében és az idegen szavak finn nyelvbe illeszkedésében. Ebben a vizsgálati anyagban nagy szerepéről ,nemcsak az 58%-os előfordulási arány tanúskodik, hanem az is, hogy a negyvenegy ige közül negyvenegyben ezzel képzik a legtöbb igét. A következők jelentik a kivételeket: *frisbeillä* 8, itt *frisbeeata* 6; *hockeylla* 7; itt *hockeyata* 6, a *ringette* esetében a legtöbben *-tta-*, *-ttä-* képzővel képeztek (*ringettää* 6), ez utóbbinál *-a-*, *-ä-* : *-t-* képzős csak egyszer fordult elő (*ringetteätä*). Az összes adat alapján elmondható, hogy az *-a-*, *-ä-* : *-t-* képzőn kívül az *-ele-*, *-ile-* képző tekinthető gyakorinak. Egy esetben (*frisbeeillä*, *hockeylla*) többször alkalmazták az adatközlők, mint az *-a-*, *-ä-* : *-t-* képzőt. A másik három képző szerepe a vizsgált szókincsrétegben nem számottevő.

A vizsgálati anyagban előforduló igeképzőkről kiemelik a szakirodalmak, hogy valamilyen eszközzel végzett cselekvést fejeznek ki. A szakirodalom az *o-ele-*, *-ile-* (SKRK 69.2§), *-(o)i-*, *-(ö)i-* (SKRK 68.2§; Vesikansa 1978: 101) és a *-tta-*, *-ttä-* (SKRK 68.2§; Vesikansa 1978: 94) esetében hangsúlyozottan emelik ki ezt a jelentést. Ezek a hasonló jelentésű képzők ugyanakkor eltérő gyakorisággal fordulnak elő a vizsgálati anyagban.

A sportágnévi anyagban a következő sportágnevek tekinthetők olyanoknak, amelyeknél a sportág neve a sporteszköz megnevezése: *bandy*, *baseball*, *beach volley*, *bowls*, *curling*, *darts*, *enduro*, *floorball*, *frisbee*, *jet-ski*, *korfball*, *petankki*, *snowboard*, *softball*, *squash*, *superbike*, *trial*, *up-ski*. Ezek be a sportágnévből képzett ige a sporteszközzel végzett cselekvést jelenti (magyar példa: *kézilabda* > *kézilabdázik*; *korcsolya* > *korcsolyázik* stb.). Anz esz közt megnevez sportágnevekő közül akövetkező fordulnak elő a jelzett je-

lentésű képzőkkel (a + jel jelentése: kvanaz adott képzővel épzet alakja a sportágnévnek, jel esetében nincs)t

bandy	-a-, -ä- : -t-	-ele-, -ile-	-(o)i-, -(ö)i-	-ta-, -tä-	-tta-, -ttä-
baseball	+	+			
beach volley	+	+			
bowls	+	+			
curling	+	+	+		
darts	+				
enduro	+	+	+		
floorball	+				
frisbee	+	+			
jet-ski	+	+			
korfball	+	+			
petankki	+	+	+		+
snowboard	+	+			
softball	+	+			
superbike	+				
trial	+			+	
up-ski	+	+			

Annak ellenére, hogy a -a-, -ä- : -t- képzőnél a szakirodalom fő jelentésén nem elsősorban a valamivel való cselekvést jelöltik meg, ez a képző ilyen jelentéstartalommal is több igealakot számlál, mint a többi. Feltűnő, hogy az g -(o)i-, -(ö)i- ritkán fordul elő. A finn nyelvben betöltött szerepéről ugyanis kiemeli Vesikansa, hogy az a három szótagú idegen eredetű szavak esetén és a svéd és német nyelvterületről érkező idegen eredetű névszók mellett gyakori (Vesikansa 1978: 100–102).

3. A gyakorisági vizsgálatok eredményeinek további árnyalására célszerű a képzők vizsgálatátémás szókincsanyagban is elvégezni. Választásom a Suomen kielen perussanakirja (továbbiakban: PS) szóállományára esett. Ez ugyanis a legújabb nagyobb terjedelmű szótára a finn nyelvnek. 1990 és 1994 között jelent meg három kötetben, és szótáranyaga –ha ma már nem is naprakész, hiszen 10 év változásait nem tartalmazza – mindenképpen alkalmas a modern szókincs vizsgálatára. Összevetve a gyakorisági adato-

kat a sportágnevek anyagában és a PS-ben a képzők vonatkozásában a következő adatokat kapjuk:

A Suomen kielen perussanakirja adatai:

igeképző	n	%
-a-, -ä- : -t-	1447	25,12
-ele-, -ile-	413	7,17
-(o)i-, -(ö)i-	736	12,77
-tta-, -ttä-	1827	31,72
-ta-, -tä-	1336	23,19
összesen	5759	

A sportágnevek alapján kapott adatok:

igeképző	n	%
-a-, -ä- : -t-	122	58
-ele-, -ile-	61	29
-(o)i-, -(ö)i-	18	8
-tta-, -ttä-	6	2
-ta-, -tä-	1	0,4
összesen	208	

A PS alapján az előfordulási sorrend a következő:

igeképző	n	%
-tta-, -ttä-	1827	31,72
-a-, -ä- : -t-	1447	25,12
-ta-, -tä-	1336	23,19
-(o)i-, -(ö)i-	736	12,77
-ele-, -ile-	413	7,17
összesen	5759	

Mindegyik képző gyakorisága tekintetében eltérő a két adatsor. A PS adat aból kitűnik, hogy a szótár anyagában kiegyenlítettebb a képzők megoszlása. A sportágnévi adatokban a leggyakoribb -a-, -ä- : -t- és a legritkább -ta-, -tä-képző között 57%-os a különbség, de az abszolút különbség a PS adataiban 24%-ra csökken. Ennek következménye, hogy a PS anyagában nem jelenik meg egy adott képző teljes uralma a többi felett, hiszen például az első és a harmadik leggyakoribb között mindössze 8%-os a különbségi, a sport ágneveknél tapasztalt 50%-os különbséggel szemben.

Az egyes képzőkre vonatkoztatva az adatokat a sportágnévi anyagban arányaiban megduplázódik az -a-, -ä- : -t- képző gyakorisága (PS 25,12%; sportágnévi anyag 58%), és jelentősen változik a -ele-, -ile- képzős igék aránya is: csupán 7% a PS adatai alapján és 29% a sportágneveknél. A fent vázolt változások miatt a gyakorisági sorrend is megváltozott. A PS képzőgyakorisági adataihoz képest sokkal kevesebb -tta-, -ttä- és -ta-, -tä-képzős alakot találunk (29,72 és 22,79%-os az eltérés).

A két adatsor közti lényeges eltéréseket az igeképzők jelentésárnyalatainak különbségei magyarázzák, és ezeknek a jelentéseknek az eltér jelentősége egy viszonylag szők szókincscsoportban, illetőleg a nyelv egészében.

Irodalom

- CD-Perussanakirja, KKTK, Helsinki, 1996.
- Gál 2001: Gál Attila, Idegen eredetű sportágnevek a finn nyelvben. In *Specimina Fennica*. Szombathely.
- Ikola 1968: Osmo Ikola, Suomen kielen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki. 232–242.
- Itkonen 1990: Terho Itkonen, Vierassanat. Helsinki.
- Itkonen 1991: Terho Itkonen, Kieliopas. Kirjayhtymä Helsinki. 43–46.
- Karanko–Keresztes–Kniivilä 1990: Outi Karanko–Pap–Keresztes László–Irmeli Kniivilä, Finn nyelvkönyv II. Tankönyvkiadó Budapest.
- Karlsson 1982: Fred Karlsson, Suomen peruskielioppi. Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 378. SKS, Helsinki.
- Karlsson 1983: Fred Karlsson, Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. WSOY: Porvoo–Helsinki–Juva.
- Laaksonen–Lieko 1998: Kaino Laaksonen–Aineli Lieko, Suomen kielen äänne- ja muotooppi. Helsinki.
- Lepäsmä 1996: Anna-Liisa Lepäsmä, Miten sanoja johdetaan – suomen kielen johtooppia. Finn Lectura, Helsinki.
- Liikunnan ja urheilun asiasanasto. Toim. Outi Meriläinen. Jyväskylä, 1997.
- Palvelin 1997: Kauko Palvelin, Dictionary of Sports – Urheilusanakirja – Idrottsordbok – Sportwörterbuch – Dictionnaire de Sport. Klaukkala–Vantaa.
- PS = Suomen kielen perussanakirja I–III., 4. painos. Edita, Helsinki, 1996.
- SKRK = Lauri Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki, Otava, 1979.
- Sulonen–Likkola 1952: Kaius Sulonen–Uolevi Likkola, Urheilusanakirja – englantia – saksa – ruotsi – suomi. Porvoo.
- Vesikansa 1978: Jouko Vesikansa, Nykysuomen oppaita 2 – johdokset. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéről

B. GERGELY Piroska

1. Az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvhasználatáról többet kellene tudnunk. Elsősorban azért, mert nyelvünk ekkor és itt vált első ízben államnnyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet alsóbb szintjein, a helybeli közigazgatásban, hanem a legmagasabb szinteken: az országos ügyek intézésében illetékes szervek és személyek: az erdélyi országgyűlések, az itteni végzések alapuló törvénykezés, a fejedelmi tanács és a kancellária, nem utolsó sorban pedig a diplomácia is hivatalos nyelvként használt. Az erdélyi fejedelemség tehát fennállásának több mint másfél évszázada alatt nemcsak a viszonylagosan önálló magyar államiság fenntartója volt, hanem a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szerep jutott neki a XVI–XVII. században. Egyrészt a közéleti, hivatali magyar nyelvhasználat leghathatósabb alakítója volt e korban, másrészt pedig az államnyelvi használat nyelvi presztizst növelő hatása azokkal a korabeli szellemi mozgalmakkal (reformáció, könyvnyomtatás, iskoláztatás) társulva, amelyek szintén az anyanyelvi műveltséget emelték és terjesztették, hosszú időre megalapozta e régió nyelvi tekintélyét. Úgy gondolom, hogy ahhoz az általános elismertséghez, mely az erdélyi nyelvtípust még a felvilágosodás korában is övezte (Benkő 1960: 291–293), egyebek mellett ez is hozzájárult. Sőt az ekkor kibontakozó magyar emlékiratirodalom is közvetlenül e talajból nőtt ki, legkiválóbb szerzőik (Kemény János, Bethlen Miklós) a fejedelemség legmagasabb udvari tisztségeit töltötték be. Az is ismeretes, hogy az erdélyi fejedelmek közül Bocskai Istvánnak, Báthori Istvánnak, Bethlen Gábornak, I. és II. Rákóczi Györgynek, Kemény Jánosnak, Apafi Mihálynak kiterjedt levelezése maradt fenn. De a fejedelemség politikai, diplomáciai stb. ügyintézésében részt vevő, főrangú és polgári személyektől származó gazdag levéltáranyag is tükrözi, hogyan és milyenné formálódott e funkcióban a fejedelemségbeli magyar nyelvhasználat.

E kérdéskörrel kapcsolatban mindenekelőtt Bánhidi Zoltán tanulmányai említendőek Bethlen Gábor és Kemény János (1961), valamint I. és II. Rákóczi György fejedelmek nyelvéről (1967). Emellett magam kezdtem hozzá az

erdélyi fejedelemség közéleti nyelvének tanulmányozásához, az élő mindennapi nyelv hatását vizsgálva e nyelvhasználat három különböző szintjén, melyek közül az egyik a politikai levelezés volt a fejedelemség utolsó szakaszában, Apafi Mihály körében (B. Gergely 2001). E vizsgálat folytatásának számomra jelenlegi dolgozatomat, melyben elsősorban Bethlen Gábor portai követeinek, a marosvásárhelyi városbíróból diplomatává vált Borsos Tamásnak a fejedelemhez írt leveleiben, valamint az erdélyi diplomácia néhány kiemelkedő személyisége leveleinek nyelvében szándékozom a diplomáciai nyelvhasználatba beemelt szó- és kifejezőképesség e korra jellemző egyik elemét bemutatni. Minthogy a vizsgált jelenségcsoport leginkább Borsos nyelvhasználatában hívja fel magára a figyelmet, és mert személye a többiekénél kevésbé ismert, röviden foglalkoznunk kell vele.

Ki volt Borsos Tamás? Életrajzából emeljük ki a vizsgálatunk szempontjából fontos elemeket. Szülővárosának "kisiskolájában" végezte tanulmányait 1576–86 táján. Városának művelt literátusaival, különösen a 90-es években tanárként itt működő Baranyai Decsi Jánossal kapcsolatot tartott, Adagiorumát ismerte, forgathatta. Öntudatos polgára, majd vezetője volt Vásárhelynek. 1598-tól a város országgyűlési követe, azután országgyűlési táblabíró lett. Már addigi közéleti érdemeiért nemességet kapott. Először Báthori Gábor küldi el a török Portára uralkodása végnapjaiban, hogy érdekeit az utódjául kijelölt Bethlen Gáborral szemben védje. Így eleinte életét is félti Bethlentől, aki azonban megtartja szolgálatában, sőt állandó követjévé teszi. 1614 és 1627 között megszakításokkal három követjárására kerül sor. A leghosszabb, második követjárása idejéből, 1618-19-ből származó leveleket vontam be a vizsgálatba.¹ Közülük 12 levél Bethlen Gáborhoz szól, egy Péchy Simonhoz, Bethlen kancellárjához, egy Bethlen Istvánhoz, a fejedelem öccséhez, egy pedig a fogarasi kapitányokhoz. Borsos okos, szorgalmas és hűséges diplomataként szolgált Bethlent, a fejedelemség egyensúlypolitikájából adódó kényes helyzeteket ügyesen, sok diplomáciai érzékkel oldotta meg, tárgyalásairól és a fejedelemség külpolitikájával kapcsolatos minden ügyről aprólékos részletességgel tudatta leveleiben Bethlent, aki sokszor követte tanácsait, információit.

E korban a közügyekkel foglalkozó levelezés a bel- és külpolitikai életben nélkülözhetetlen műfaj. A szóbeliség mellett legfőbb eszköze az információcserének, a megvitatásnak, a döntések előkészítésének stb. Ugyanakkor igen jó szolgálatot tesz a politikai, diplomáciai nyelvhasználat kimunkálásának. A

¹ Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Sajtó alá rendezte: Kocziány László. Bukarest, 1972. Kriterion Könyvkiadó. Kocziány László Borsos Tamás Vásárhelytől a Fényes Portáig című kötetének (1972) bevezető tanulmánya.

missilis levél műfaji jellegéből következik, hogy benne összefonódik a közéleti, politikai tartalommal adekvát hivatalos nyelvhasználat a személyesebb, érzelmi hozzáállást is nyilvánító társalgási stílus elemeivel. Ennek eredményeképpen egy olyan politikai-diplomáciai nyelvhasználat jelenik meg a “levelekkel kormányzó” erdélyi fejedelemségben, mely érzékletes, képszerű, nagy hangulati tartalmú kifejezésekben való gazdagságával elűt a későbbi korok nyelvileg elszürkült közéleti nyelvhasználatától. Mindehhez – úgy vélem – hozzáadódik még az is, hogy e kor politikusai, közéleti vezetői között sem ritkák azok az írói hajlamúak-tehetségűek (ez korábban és későbbben is így van!), akik vagy íróként külön is megnyilatkoznak, vagy ha nem, akkor éppen levelezésükben élik ki, mutatják fel irodalmi képességeiket. Borsos Tamás az előbbieket, Bethlen Gábor az utóbbiak közé tartozik.

Bár Borsos Tamás nem sorolható az erdélyi emlékirók nagyjai közé, Önéletírása, első és második követjárásának Naplója, ez utóbbihoz kapcsolódó Egyiptusról című tájékoztatója is egyértelműen szélesebb nyilvánosságra, olvasásra szánt, stílusában irodalmi szintre törekvő alkotás (Kocziány 1972: 31–37). Ezeket, noha bizonyos egybevetésükre a levelek nyelvével az alábbiakban sor kerül, elsődlegesen nem vontam be mostani vizsgálatomba, mely nem Borsos egyéni nyelvére, hanem az ő diplomáciai leveleitől is képviselt – alakított – fejedelemségbeli közéleti nyelv egyik válfajára irányul.

2. A továbbiakban Borsos leveleinek azokat a szó- és kifejezésbeli elemeit emelem ki, amelyek mind a levelek diplomáciai-politikai tartalmainak, mind a levél személyesebb közvetlenebb, emocionálisabb hangvételének megfelelően, illetőleg ezekhez kapcsolhatók, mind pedig a korabeli művelt írásbeliség, valamint az élő nyelvhasználat felől jött hatásoknak is tulajdoníthatók. Közülük ez alkalommal a levelek nyelvére igen jellemző mellérendeléses szerkezetekkel foglalkozom, amelyek a szóismétlések és halmozások változatos alakzataiban jelentkeznek.

Leggyakoribb a két szinonim szóalak társítása: ezek többségükben főnevek: “igen megkövetem, hogy nem az Felsőged béküldött *dolgát-írását* proponálom először” (309); “ennyi sok keserves *fáradtságomnak-nyughatatlan-ságomnak* valami küs hasznát láttam volna” (375); “én *fejemre-életemre* írom” (230); “az *frigyet-békességet* megtartsa” (310); “minden *hadát-erejét* megmutatta” (150); “csak *haragot-bosszúságot* szerzesz” (374); “egy *hajóba-hordába* vagyok én is kegyelmeddel” (223); “*haszonnal-szerencsével* járt vala” (198); “nem is kereskedem véle, hogy fejemtől költött *híreket-dolgokat* pasák szavával írjam” (116); “a mi kegyelmes urunk felől micsoda *hír-emlékezet* forog” (308); “elég *lator-tolvaj* vagy az városban” (189); “azféle

megállott-dohosult mély gödrökben” (147); “reánk fordula mind *nyilastúl-íjastul*” (283); “nagy *szidalmat*-gyalázatot kiált reánk” (219); “Jenőért rút *tüzet-fegyvert* látunk” (229); “*zászlóstúl-seregestül* küldene hadat” (237). Ugyanannak a képzetnek több vonatkozásban, részleteiben való tükröztetése hívja létre e szerkezeteket, így illeszkednek a levelek egyébként is minden részletre kiterjedő beszámolóiba. Ugyanakkor szerkezetes alakjukkal jobban magukra vonják a figyelmet, nyomatékosítják is a kívánt tartalmat. Ez utóbbi funkciót különösen jól érzékelhetjük a tisztességre, tiszteletra vonatkozó szerkezetekben: “az én igaz *hitemre-tisztességemre*” (133); “az én uramnak *javára-tisztességére* való szolgálatomért” (373); “*tisztességgel-böcsülettel* fogadtuk” (130), “*tisztességgel-követséggel* készüljenek az hatalmas császár Portájára” (383).

Igei szinonimákból álló mellérendelések szintén gyakran fordulnak elő, pl. “ne *bántsa-búsítsa* nagyságod most többel” (239); “ezt az hírt *hozák és hintezék* akkor” (150); “Lippát álgyúival *lőtette-ostromoltatta*” (237); “az fővezér ... országot *pusztít-ront* szörnyön” (117). Az igés mellérendelő szerkezetek közt azonban a többség fokozó jellegű, az egyik szinonima a másikénál intenzívebb jelentésű. Pl. “*elbúsultam,-búdultam* az rajtam forgó nyughatatlanságban”, “az ház...teljességgel *elveszett-sorvadott*” (112); “sok üdőtől fogva *fottak-vesztek*” (222); “nem magamtól *gondoltam,találtam*” (133); “egész Erdélyt *füstöljék, rabolják* el érette.”(228); “*hívám-vonám* Mikó uramot, hogy menjünk el” (283); “az olyan leveleket el ne *rejtett-titkolt* volna” (114); “nem *sírt-panaszlott*” (237); “néhány főemberek *tréfálták-csúfolták*” (118).

A szinonima-párokat kötőszavas formában még gyakrabban alkalmazza, belőlük csak mutatóban lehet itt idézni pl. “*agyarkodásokat és fogcsikorgatásokat* is láttam én itt az embereknek” (213), “Nagyságod innét ez nyomorúságnak helyéről *kiváltson és szabadítson*”(218), “jobbágyát *ijesztgeti s fenyegeti*” (236), “nem ott járna az mi urunknak *szíve s akaratja*” (230).

Másféle szófajokból hasonló szinonima-párok csak elvétve bukkannak fel: “*hirtelen-készületlen* lévén hozzája” (113), “*túl másfelől* igen vigyázzon kegyelmetek” (374), “*többet-nagyobbat* ártana” (387).

Szinonimákból alakult valódi mellérendelő összetett szavakat mindössze egy-egy igeit, illetve főnévit találtam, s ezek is fellazult szerkezettel épülnek a mondatba: “*sírék s rívék*, hogy az erdélyi ház ledűl” (304), “ne *sírjatos-ríjatos* mint az asszonépek” (233), “az Felséged *híre-neve* ... hirdettessék” (379).

Míg a szinonimákból alakult mellérendeléses szerkezetek közt alig találunk általános, közkeletű kifejezéseket – inkább ezek mintáját követő egyéni

alkotásoknak látszanak Borsos nyelvében –, a másik típusban: az ellentétes jelentésű szavakból álló mellérendeléses szerkezetekben a közkeletű kifejezések túlsúlyban. A főnéviek itt is a leggyakoribbak. Pl. “azt mondta Naszuf pasa *életére-lelkére*” (207), “*fejemre-lelkemre esküszöm*” (116); “*Lelkünket-testünket el nem veszik*” (215); “*ételünkre-italunkra lovastúl szolgálástul ... 90 magyar forintot költöttem*” (249), “sok szántalan sokfelé való *húzás-vonásban*” (243), “jó volna, ha ... az én uramnak *kezeit-lábát meg nem köti valá*” (250); “*micsoda szívvel-szándékkal vadnak*” (127).

Érdekesek a számnevek határozatlanságát fokozó szerkezetek: “*harmadannyi-mennyi ember veszett Perzsiában*” (222), “*építettem is keveset-annyit rajta*” (218).

Ellentétes jelentésű szavakból alakult összetételeket is találunk, ezek mind határozószók: “a tatárok korbácsa *éjjel-nappal* csattog” (223); “*onnan feljűl-alájáró* latrok” (134); “*imide-amoda* elállottak” (117); “*iminnet-amonnat* hallogattam” (268); “*imigy-amúgy...vesződtem*” (165).

A mellérendelésnek ez a fajtája az ellentétek egységét, a teljességet jeleníti meg szemléletesen, és az itt szereplő példák szokványosságuk ellenére is megfelelnek a hangoztatás, a hangulati erősítés funkciójának.

A nyomatékosítás nyelvi eszközeként az ismétléses mellérendelő összetételek is megjelennek. A tőismétlések (figura etymologicák) e korban közhasználatúak, a levelekben a sietség, az azonnali vagy feltétlen reagálás nyomatékos kifejezéseire l. pl. “*Kérve kérte*, hogy el ne mulassam” (252); “minden tartóztatás és késedelem nélkül *küldtön-küldöm*” (313); “*az szót vittenvitték* Kamuti uramnak” (161). A következőt viszont minden bizonnyal Borsos alkotta: “*nagy álmétkodással álmétkodott*” (115). Az egyszerű szóismétlés, amely mindennapi nyelvhasználatban is a fokozás legközönségesebb módja, a levelek nyelvében is szerepel, de többnyire csak ugyanaz a néhány példájuk ismétlődik, pl. “*bizony-bizony* írom én azt kegyelmednek” (222); “*igen-igen* rettenetes nagy pompával” (267); “*lassan-lassan* hadd terjedne jobb híre-neve” (316).

Szintén közhasználatú a következő mondatismétlés: “*Azmi megvagyon, megvagyon*” (213). Mintául szolgál ez is Borsosnak egyéni felhasználásra, pl. “*Azt írd az uradnak bátorságosan, hogy bátorsággal elhiggye* azt az urad is, s mással is *elhitesse bátorsággal*, hogy azok csak mind merő hazugságok”.

Az ikerszók több fajtája is fel-feltűnik a diplomáciai témák kifejtésében. Álikerszónak minősíthető a következő: “*Ez az dolog ... ebben holt-fúlt*” (233). A valódi ikerszavak mindkét típusa megtalálható, pl. “*hogy az ember dohától-lehétől* bele-ne haljon” (147); “*Mehmet pasa ... valóban ontol-fon-*

tol, hogy Tömösvárra nem kellene menni” (243); “ezeket *tíl-túl* hallogattam” (268) (osztódásos, indukciós ikerszavak); “volt valami *csáté-páté*” (382); “ezféle szántalan *fántom-fántot* Kegyelmes uram eleget írhatnak” (209) (párhuzamos ikerítés). A *fántomfánt* ’szeget-szeggel, viszálykodás’ jelentésű régi nyelvjárási szó, mely ikerszó benyomását kelti, függetlenül attól, hogy etimológiája nem biztos, hogy ezt támogatja (EWUng.).

A halmozásnak és ismétlésnek eddig bemutatott, az szerkezetileg kötöttebb, rövidebb formái mellett a terjedelmesebb részletező felsorolások is jellemző részei e nyelvhasználatnak. Funkciójuk összetett: a legnyomósabbak bizonyosságul, érvül szolgálnak, úgy, hogy több oldalról, részleteiben is bemutatják azt. Pl. “*sem éjemet, sem napomat, sem költségemet, egészségemet, szomjazásomat* nem néztem volna” (196); “minden igyekezetem az, hogy *se álmomat, se étemet, se fáradtságomat* nem szánom, hanem alázatos *hűvsséggel, éjjel-nappali szorgalmatossággal* szolgáljak Felségednek” (315); “az én igaz *hütömre lelkemre, fejemre* megmondom, ha mit tudok” (129); “Az én kegyelmes *uramnak, fejedelmemnek, hazámnak, nemzetemnek* tartozom igazsággal szolgálni” (375); “azmég Kamuti urammal együtt voltam, olyan keserves rabság alá vetett volt, kiben nemcsak *kezem-lábom* volt kötözve, hanem *lelkem, szemem, filem, szám*” (118).

A szóhalmozás és a mondatismétlés összefonódva is jelentkezik, mint az alábbiakban: “Megmondom én ... ezféle sok *latorságnak, kóborlásnak s panasznak* mi légyen s ki légyen az oka” (237); “*Elveszik-é köntösünket, lovunkat, tehenünket, barmunkat, megisszák-e borunkat, megeszik-é búzáunkat, abrakunkat?*” (215).

Pázmány Péter és Liptói Imre vitájáról írt tudósításában Borsos mindkét fél szájába hasonló mondatokat ad: “inkább akarom azt, hogy Magyarországnak az helyét *farkasok, vadak, madarak, lakják, s erdő nője fel*, hogynem az mi elkezdett *dolgunk és szándékunk* véghez nem menne” (308): Pázmány szavai); “nem szánod Magyarországot, mert itt néked *sem feleséged, sem gyermeked sem várad, sem jószágod* (308): Liptói Imre válasza Pázmánynak).

A mellérendeléses szerkezetek – mint az az eddig mondottak alapján megállapítható – a politikai-diplomáciai levelekre – legalább is a Borsostól írtakéra – igen jellemzőek, e nyelvhasználati, illetve stílusformák kapcsolatba hozhatók a tartalmi-tematikai részletezésekkel, felsorolásokkal, a dolgok több oldalról való szemléletével és megvilágításával, a gyakran szükséges tartalmi nyomatékosítással, kiemeléssel, valamint a tárgyilagos hangvételt gyakran megszakító emocionális – olykor még túlzó, felnagyító – hangnemmel is.

Borsostól fennmaradtak azonban más jellegű – diplomáciai tevékenységétől nem független – írásművek is. Így elsősorban önéletírása, melyet első követjárása idején írt (majd Bethlen szolgálatában átírt), első és második portai, naplója, Egiptus című műve, napi és emlékeztető feljegyzései (ezeket a fejedelemhez írt leveleiben felhasználta), valamint testamentuma. E művek adatait ugyan – mint már említettem – nem vontam be fentebbi vizsgálatomba, de összehasonlíthatjuk velük. A mellérendelő szerkezeteknek a levelekben leggyakrabban szerepeltetett típusa: a szinonima-párhuzamok Borsos egyetlen más művéből sem hiányoznak, sőt önéletírásában még gyakrabban, naplóiban pedig kb. ugyanolyan gyakorisággal jelentkezik (ezekben még hármas szinonimasorok is vannak, pl. *égeték-dúlák-foszták, rút-iszonyú-szörnyű, búbánatfélelem, nagy szörnyű keserves* stb. De a memorialék, sőt a végrendelet szövegében is találkozni velük (példák a testamentumból: *kerestem-találtam, szükségnek szorulásnak idején, futosó-vonó* tehenet ... *tinó-binót* hagyok). Hogy ez utóbbiakban: a saját magának, illetve családjának szóló írásokban is élt velük, e szerkezeteknek a mindennapi nyelvben való megszokottságából következik. Az viszont, hogy minél nagyobb nyilvánosságnak szánta írását, annál többet használt fel belőlük, és zömüket – az élőnyelvi mintákat követve – maga alkotta meg, bizonyossá teszi, hogy kifejezőerejüket értékelte, és tudatosan díszítette is velük nyelvhasználatát. Stílusa már-már tobzódik az effajta szerkezetekben.

3. Ha a fejedelemség más vezető személyiségeinek politikai-diplomáciai nyelvét is e szempontból vizsgáljuk meg, azt látjuk, hogy jóval kisebb mértékben ugyan, de náluk is előtűnnek. Lássunk először is néhány példát Borsos urától, fejedelmétől, Bethlen Gábortól:² *“éjszakai-nappali sok nyughatatlansággal, főtöréssel”*; *“több-több ezekhez hasonló dolgokért méltán megpirongathattam, fenyíthetem volna őket”*; *“az latorságra, prédálásra olyan szabadságot nekik nem engedék”* (18. Rhédey Ferenchez); *“azokat fogassa, fosztassa kíméletlenül”, “igen-igen vigyázzon”, “az városnak fő-fő emberi”, “az én számomra biztatott és fogadott vitézlő nép”* (35. Rákóczi Györgyhöz); *“Az istenért, uram, az istenért, Kegyelmed serkenjen fel, éjjel-nappal siessen az ezer lovassal”* (37. Thurzó Szaniszlóhoz); *“becsületinek contemptusban való menését, jutását”; “elrontá, veszté őket az Isten”; “Jühettenek, mehettenek volna vissza”, “Békélésnek útját-módját tartottam meg”, az idő múlton*

² Bethlen Gábor – Levelek. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Téka-sorozat, Bukarest 1980. Kriterion Könyvkiadó. – Az idézetek után zárójelben a levelek e kötetbeli száma áll.

múlik”, *jöhettek, szaladtanak* el az ellenség előtt” (57. Borsos Tamáshoz) (l. még Bánhidi 1961: 62).

A fejedelemség Bethlen előtti és utáni szakaszából is idézzük még néhány példáját e jelenségnek!

Bocskai István politikai leveleiből³ valók a következő példák: “*ha fejedet, tisztösségedet, szeretőd, éjjel nappal személyöd szerént... Besztercén légy*”, “*jőjenek s menjenek emberid, azkik igaz hirökkel tartsanak*” (9. Szabó Orbánhoz, Beszterce főbírájához), “*az szegénység ki imitt, ki amott széllal a hegyeken és havasokon búdosik*” (34. Nyári Pálhoz), “*indoljanak, se órát, se napot nem várván táborunkba*” (39. a felső-magyarországi rendekhez), “*sem télnek, sem tavasznak idejít nem nézvén, mingyarást menten megyünk kegyelmezekre*” (40. az erdélyi rendekhez), “*Kérem nagyságotat ... késedelem nélkül jüttest jújenek*” (55. Murát nándorfehérvári pasához), “*Az nyomorúságokat nagy sok kárral és romlással viseli és kóstolja kegyelmezek, paizsul és strázsául állván előttük*” (56. a dunántúli nemességhez), “*hírünk nélkül se kicsint, se nagyot ... semmit ne remittáljon*”, “*nagy zsibongásban és panaszolkodásban volnának*”, “*efféle szókat hirdetni és hinteni semmiképpen nem illenék*”, “*Írogatott is kegyelmed oly leveleket, kik kézről kézre kelvén nagy okokat adtanak ... ártalmakra*” (87. Illésházi Istvánhoz), “*az magatokon történt dűlást kóborlást, mód nélkül való szedést, vetést ... nem mertétek volna megjelentetni*”, “*ha mi dolga, szüksége és nyavalyája leszen, nekünk megjelentse*” (96. Udvarhelyszékhez).

Végül a fejedelemség utolsó szakaszából, Apafi Mihály és vezető politikusai leveleiből idézünk:⁴ “*mi is Kegyelmedtűl várhatnánk ottan-ottan tudósítást*” (Apafi Mihály 56), “*kereskedésben járó-keelő rendek*” (Apafi Mihály 200), “*sok elegy-belegy ember nyomja Kegyelmed kapuját*” (Bethlen Miklós 111), “*Szegény volnék, ha emez amaz kis víz, nagy is engem kitérítene felvett utambúl*” (Teleki Mihály 608), “*ez rossz világban nem is bátorkodom írásba azokat tenni, mivel azok öszveszött-font rossz dolgok*”, “*Az hírek, kiket ír Tőtöri tóvel-heggyel vadnak öszve*”, “*Úgy értem, titkos leveleket is hoztak ki urunknak az portárúl ... én is csak hallgatok, nem üzöm-fűzöm, ha magok meg nem jelentik*”, “*a jóakaró asszony ne ircáljon-fircáljon titkon*” (Bánfi Dienes 225, 579, 580, 608).

³ Bocskai István – Levelek. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán. Téka-sorozat, 1992. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó. – Az idézetek után zárójelben a levelek e kötetbeli száma áll.

⁴ Vö. Teleki Mihály levelezése I–VIII. Szerk.: Gergely Samu. Bp., 1905–1926. Az idézett példák a VI. kötetből, a zárójelben levő lapszámokról valók.

Az erdélyi fejedelemség különböző szakaszaiban működő különböző politikusok nyelvhasználatában tehát a mellérendeléses szerkezetek (fajtai szó- és tőismétlések, ikerszók, a valódi mellérendelő összetételek, a szinonimapárok, -sorok, az ellentétes jelentésű szópárok, a chiazmusok, a halmozások és részletezések stb.) olyannyira jelen vannak, hogy a diplomáciai nyelvhasználat e korbeli jellemzői közé kell számítanunk őket. Elsődleges forrásuk a korabeli mindennapi beszélt nyelv, amelyből – főleg összetételeik – tényyszerűen kimutathatók (l. a SzT megfelelő címszavait). De valószínűnek tartjuk, hogy egy közös műveltségi forrás is működik magasabb nyelvhasználati szintre emelkedésükben, s ez a deákos iskolai műveltség, illetve a biblikus-humanista stílusminták követése lehet, melyben továbbhagyományozódtak a középkori irodalmi nyelvhasználat legkedveltebb alakzatai: a parallelizmusok, szóvariálások, halmozások változatos formái (Horváth 1930: 272–275). Különösen Borsos nyelvhasználatára árulkodik feltűnő módon erről, hisz stílusának legfőbb díszítő eszközét: a paraleliztikus szinonimapárokban találja meg, s ennek ismeretét a marosvásárhelyi iskolai és literátusi körben sajtíthatta el, illetve – a szombatos vallás híveként – az ószövetség bibliai szövegeiből szívhatta magába.

Dolgozatom témája Keresztes László tudósi munkaterületétől távol esik ugyan, de – tudom – szívéhez közel áll. Ezért ajánlom Neki szívbeli köszönetként.

Irodalom

- Benkő Loránd 1960: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest.
- Bánhidi Zoltán 1961: Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéből. MNy. 57: 58–66, 194–207.
- 1967: Tallózás a két Rákóczi György nyelvében. MNy. 63: 183–193.
- B. Gergely Piroska 2001: Az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvhasználatáról (előadás Jyväskyläben, az V. Hungarológiai Kongresszuson, megjelenés alatt).
- Horváth János 1931: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest.

A lírikus Balassi olaszul

Danilo GHENO

Balassi Olaszországban – legalábbis látszólag – meglehetősen korán ismertté vált. Armando Nuzzo útmutatása szerint Firenzébe már 1691 és 1699 között érkezett a magyar reneszánsz költő istenes énekeinek három nyomtatott példánya (vö. többek között Nuzzo 1992). Csupán azt nem lehet tudni, hogy ezek a könyvek eljutottak-e az olasz olvasók kezébe, vagy inkább csak egy-két hozzánk áttelepült magyar tudós (pap) könyvtárát gazdagította-e. Az első esetben természetesen rendkívüli ténnyel állnánk szemben: alig egy évszázaddal a halálát követően Balassi Bálint már keresett versszerző lett volna még Közép-Olaszországban is. A kérdés mindmáig megoldatlan.

Míg tehát az istenes énekeket Olaszországban már a XVII. század végétől ismerhették, a költő egyéb alkotásai még hosszú ideig vártak magukra, tekintve, hogy – mint tudjuk – az ún. világi költemények eredetileg csak 1879-ben láttak napvilágot.

Balassi azonban nem tett rögtön mélyebb hatást a Risorgimento utáni és a pozitivista kor olasz tudósaira, még az olyan nagyműveltségű, a magyar dolgok iránt érdeklődő kutatók sem figyeltek fel rá, mint pl. Emilio Teza, aki inkább Bajzát, Aranyt és – több ízben is – Petőfit fordította olaszra. Így aztán az ismert Balassi-kutató, Eckhardt Sándor vállalta magára, hogy a zólyomi poéta költeményei közül megismertessen néhányat a félsziget olvasóival (vö. Eckhardt 1921). A kiindulópont, mint ahogyan a tanulmány címéből: *Valentino Balassi e Petrarca* kiviláglik, a Júliához és más nőkhöz írt versekben megnyilvánuló petrarchizmus, de ami a számunkra fontos, az az, hogy négyet ezek közül többé-kevésbé részlegesen A. Fest aránylag jónak ítéltető fordításában mutat be. (Feltehetőleg Fest Aladárról van szó [1855–1931], aki több, mint tíz évig tanított a fiumei gimnáziumban, majd később olasz nyelvet adott elő a budapesti közgazdasági karon.)

A lefordított versek a 15-ös (*Ad apes*; 7–13. versszak) (61–62. o.); a 40-es (*Cupidónak való könyörgés* [*Preci a Cupido*], a 3., 6., 7. és a 8. versszak [az utolsó sor kivételével], a 9., 10. [ebből csak a második verssor]) (65–67. o.); a

62-es (*De virgine Margareta*; 1., 7–10. versszak) (62–63., 68. o.); a *Célia-versek* közül a 2. (3. versszak) (65. o). Mint említettem, a fordítások elfogadhatók, költői szempontból is gördülékenyek, ez pedig annál inkább értékelendő, mivel Fest Aladár – amennyiben tényleg róla van szó – magyar anyanyelvű volt (Egerben született). Mindössze egy-két szembeötlő hibát találunk, ezek viszont nyilvánvalóan Szilády Áron (1879-es) Balassi-kiadására vezethetők vissza, amelyet Eckhardt a tanulmányhoz alapul használt.

Kétségkívül ilyesmiről van szó a *Célia*-ciklus 2. éneke harmadik versszakának második sora esetében, amely Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadásban (1993: 148) így hangzik: *Cseng szép madárszózat, / vígan sétál sok vad / reggel, hogy elmúlt éjjél.* Amíg fordítása pedig a következő (65. o): “Passata la mezzanotte, in sul far del giorno risuona la bella canzone **ungarica**; girano lieti attorno tutti gli animali.” A Szilády-publikálta szövegben az a kissé abszurd változat volt olvasható, hogy *Cseng szép magyar szózat...* (“...risuona la bella canzone **ungarica**...”), a kép tehát egy csapat korán kelő magyart jelenít meg, amint éppen dalra fakadnak, miközben körülöttük az erdei állatok vidáman végzik megszokott tevékenységüket.

Egy másik, szintén a forrásműnek betudható félreértést a *De virgine Margareta* c. ének tizedik versszakának második sorában találunk, ahol a *...terengeti szél haját* mondat olasz változata “...scioglie le chiome **belle**...”, vagyis a *szél* szó tévesen *szép*-re cserélődött, aminek következtében itt maga a nő teríti szét haját *hol gömbölgő nyakán, s hol jól termett vállán*, nem pedig a szélfuvallat.

Megemlíthetjük továbbá a fordítás pontatlanságát, vagy ha úgy tetszik, következetlenségét az *Ad apes* tizenkettedik versszakának első sorában: *Mondok: Ha ki őtet köztetek megsérti ...*, vagyis: “Vi dico, se una di voi di lei **s’innamorasse**...” (Mondom nektek, ha valaki közületek öbelé **beleszeretne**...), és így semmibe vész a méh metaforája, amely fullánkjával fájdalmat képes okozni.

Eckhardt tanulmányával az 1920-as évek elején tehát Olaszországban is megindítja Balassi Bálint költészete belső indítékainak interpretációját, jobban mondva felveti azok egyfajta interpretációs lehetőségét; ő az indítékokat főként a petrarchizmusban látja, bár nem mellékesek a dantei reminiscenciák sem (pl. Balassi, 40-es/3. versszak, 1. sor: *Az sötét éjtszakák / minden állatoknak / kedves nyugalmat hoznak...*, és Dante, *Inferno* [Pokol] II/1-3: *...l’aere bruno / Togliera li animai, che sono in terra, / Dalle fatiche loro ...*). Alig több, mint tíz évvel később egy másik, ezúttal olasz tudós próbálja meg felhívni az olaszok figyelmét a XVI. század legnagyobb magyar költőjére. Nem más ez, mint a szlavista-finnugrista Luigi Salvini, aki ekképpen mutatja be Balassit: “Ronsard, Kochanowski kortársa ő, [...] s olyan ember lelkesedé-

sével és üdeségével képes szemlélni az életet és a természetet, aki először hallja a szerelem kinyilatkoztató szavát” (Salvini 1933: 32).

Salvini, a Szilády Áron gondozta gyűjtemény figyelmes olvasója a maga részéről felfedez minden olyan jelet, amely lengyel hatásról árulkodik a magyar szerző műveiben, és Balassi érdeméül ismeri el többek között, hogy ő vezette be hivatalosan a lengyel népdalt a magyar irodalomba (35. o). Főképpen azt a három áriát emeli ki, amelyeknek dallamára kellett volna elvileg énekelni négy verset: a 15-öst és a 22-est (*Bys ty wiedziala*-ária), a 32-est (*Blogoslaw nas nasz Panie*) és a 60-ast (*A pod liesem*). A lengyel címekkel kapcsolatban (amelyeknek írásmódja az eredeti kódexben hozzávetőleges pontosságú, míg az olasz áriáké hibátlan) Salvini annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Balassi nem ismerte a lengyel nyelvet (l. 74. o., 15. jegyzet). Ezzel nem feltétlenül érthetünk egyet. Figyelmen kívül hagyva azt a tény, hogy a költő, már csak születési helyének köszönhetően is, meglehetősen szoros kapcsolatban volt Lengyelországgal és annak számos képviselőjével, a nem tökéletes átírás inkább a másolónak tudható be, és az akkori idők ortográfiai kuszaságának.

A *Blogoslaw nas nasz Panie* dallamát – jegyzi meg Salvini – Balassi hozzáigazította egy “csodálatra méltó lengyel ének” *igéről igére* fordításához, amely stílusa és formája szempontjából – bár valószínűleg nem népi eredetű – a korabeli dalok jellegzetességének megfelelően mélységesen vallásos (35–36. o.). A *lengyel ének*-nek (amely már megjelent, jóllehet némi betűtűvesztéssel [pl. *lelkek lelked* helyett], az istenes énekek 1633. évi bécsi kiadásának a 41–42. oldalán) Salvini hű interpretációját nyújtja: ez az első olasz fordítása egy teljes Balassi-versnek. Összehasonlítás céljából idézem a kezdő versszakot:

*Áldj meg minket, Úr Isten, az te jóvoltodból,
Világosíts meg minket irgalmasságodból
Orcád világosságával, lelked ajándékával,
Hogy élünkben ez földön járjunk igazsággal!*

“Benedicici, Signore! con la tua bontà,
Illuminaci con la tua misericordia,
Collo splendore del tuo viso, col dono della tua anima
Perchè noi si possa andare anche sulla terra con giustizia.”

Talán helyesebb lett volna az *irgalmasságodból* szót így lefordítani: ‘per la tua misericordia’, nem pedig “con la tua misericordia”, de az olasz szöveg így is ugyanolyan megrendült és szenvedélyes, mint a magyar eredeti.

Salvini figyelme azonban nem csak idáig terjed. Megjegyzi, hogy “a lengyel élet emlékei [...] fellelhetők itt és amott [Balassi] több versében is” (35. o.); jelzi továbbá, hogy egy balti országbeli asszonyhoz íródott *Az cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latrikánus vers* c. töredék, és hogy egy citerás *lengyel szép Zsuzsánná-ról* szól a *Célia-versek* 10. éneke.

Igaz ugyan, hogy Lengyelország “avatta költővé” Balassit (34. o.), ám a kritikus Salvini figyelmét nem kerülhette el a jóval erősebb olasz hatás. Erről viszont nem az eddig idézett műben beszél, hanem egy, a *Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d’Ungheria di Roma* évkönyv második számáról írt recenzióban (Salvini 1939), melynek legnagyobb részét (Trencsényi-)Waldapfel József *Le fonti italiane della poesia di Balassi* (Balassi költészetének olasz forrásai) c. írása tölti ki (Trencsényi-Waldapfel 1938), Ruzicska Pál fordításában (vö. Ruzicska 1963: 778).

Waldapfel munkája a legjelentősebb az eddig megjelent Balassi-tanulmányok sorában: a Balassi-modellek teljes kérdéskörét vizsgálatnak veti alá mind a költészet, mind a dramaturgia terén. Salvini segítségével röviden elemezhetjük.

Már csak eredetüket tekintve is meghaladja az olasz dallamok száma a lengyelekét: egy *Giannetta Padovana* nevű dallam kötődik az 5-ös énekhez, egy *Siciliana* a 10-eshez, egy bizonyos *ének olasz nótára* a 23-ashoz, s még egy másik *olasz ének a Psalmi 27. translatio-hoz*. Mindenesetre ennél jóval fontosabbak az olasz képi sémák, köztük a “képes kifejezőmód”, a kifejezőtechnika, amelyeket Balassi magáévá tesz (Salvini 1939: 435).

Általában a “harcias Cupido [...], amely magán viseli a korabeli magyar valóság és a szerző személyes életének eredeti vonásait, nem mentes valószínűleg az olasz modellek befolyásától” (436. o.). A 13-as verset (*Kit egy szép leány nevével szerzett*), “melyről Szilády azt feltételezte, hogy egy szép lány ’mondta tollba’ a költőnek, valójában ő az olasz humanisták körében dívó költői fikció értelmében [...] tulajdonítja egy asszonynak” (435. o.); a 3-as ének (*Eredj, édes gyűrőm...*), a szeretett nőnek szánt ajándék kísérője, “olyan népies költők hatásának nyomait mutatja, mint Serafino Cimminelli” (436. o.). Találunk aztán olasz humanisták műveire alapozott átdolgozásokat: példaként a 41-est említhetjük (*De voce ad vocem ex Angeriano*); a 43-as ének kezdő sora: *Te, szép fülemile, zöld ágak közibe...* is “Bembo-ra emlékeztet: *O rossignol, che in queste verdi fronde...*”, és mindenesetre számos Balassi-dal kezdete olasz madrigálok nyitását idézi (uo.).

Egyes “költői fogások” közelről tükröznek toszkán villanellákat, mint a *Célia-versek* közül az 5-ös több helyén is, ahol pl. ezt olvassuk (a Szilády-féle változatot követve): [...] *hogy a szerelem / búmra most malommá lett,*

[...] *Siralmam patakja / az kereket hajtja, / kin lisztté létig őrlet*, ami nem nagyon tér el a következő soroktól: “Chi crederia [...] Ch’amor [...] Avesse fatto [...] D’una pietra durissima un mulino. [...] Nel fiume delle lacrime mie amare [...] Così macina e trita”, és ahol továbbá – mint Salvini említi – ismét felbukkan ugyanannak a villanellának a ’szív – harang’ párhuzama: *Im az nagy szerelem / miatt busult szivem / már szintén haranggá lett*.

Az újabb Balassi-kiadások szerint azonban a ’szív – harang’ hasonlat kissé sántítana, mert a párosítás inkább ’lélek’ és ’harang’ lenne. Vö.: *Ím, az nagy szerelem / miatt búsult lelkem / már szinte haranggá lett* (Kőszeghy – Szentmártoni Szabó 1993: 152).

A tanulmány legtekintélyesebb része azonban az, amelyik – mint ahogy Salvini megállapítja (436. o.) – “Balassi és a korabeli [olasz] pásztorjáték kapcsolatait taglalja”, minthogy “immár világosnak tűnik”, hogy a *Szép magyar comoedia* (mely akkoriban *Credulus és Júlia* cím alatt töredék formájában volt ismeretes) “nem más, mint Cristoforo Castelletti *Amarilli* c. művének átdolgozása” az 1587. évi harmadik kiadás alapján. Ennél viszont itt most nem időzünk, mert nem tartozik szorosan a jelen témához, s a kérdéssel egyébként is már foglalkozott Amedeo Di Francesco (Di Francesco 1979).

Az 1930-as években megjelent ezen tanulmányok után hosszú időnek kell eltelnie, hogy a lírikus Balassit ismét bemutassák Olaszországban. Csupán a (meglehetősen ritka) magyar irodalmi antológiák gondoskodnak róla, hogy a költő neve ne vesszen a feledés homályába: kezdve Márffy Oszkár gyűjteményével (Márffy 1937: 14–17; két versrészlettel a kötet szerkesztőjének fordításában, de olasz szakértők segítségével versre átdolgozva), Folco Tempesti válogatásán keresztül (Tempesti 1957: 5–10; öt, a kötet elején elhelyezett költeménnyel), Marta Dal Zuffo és Sárközy Péter gyűjteményéig (Dal Zuffo–Sárközy 1997: 16–25; három verssel).

Végül azonban 1994-ben napvilágot lát a *Júlia-versek*-nek egy kifogástalan olasz kiadása Armando Nuzzo gondozásában (Nuzzo 1994). Nuzzo, aki különböző Balassi-kutatásaival hívta fel magára a figyelmet, ezúttal valóban rendkívül alapos filológiai munkát végzett. A Júliához szóló huszonöt verset (a *Balassa-kódex* 34-es énekétől az 58-asig) ütemes fordításban közli, az eredeti szöveggel párhuzamosan. Nem próbálta meg visszaadni sem a belső, sem a végrímet, melyek tipikus jellemzői a 19 szótagos Balassi-verssornak, mivel a rímre törekvésnek gyakran nemcsak az a kockázata, hogy eltávolít az eredeti szövegtől, hanem könnyen monoton lejtésűvé, a választott mértéknek megfelelően vagy mondóka-szerűvé, vagy indulóhoz hasonlatossá teszi a verset.

Meg kell hagyni persze, hogy minden fordítás önkényes egy bizonyos fokig, továbbá, hogy a szöveghűség is értelmezés kérdése. Következésképpen mindig lehet kifogást emelni. Nuzzóval szemben csak egy ellenvetésem lenne, de – ismétlem – ez semmiképpen nem vonja kétségbe a munka egészének a hibátlan voltát.

A talán legszebb Júlia-versben, az 50-esben (*Júliát hasonlítja a szerelemhez...*), az első három versszak szinte bizánci méltóságot áraszt, amit stilisztikailag még tovább fokoz minden verssor kezdetén előbb a *Júlia*-név, majd, a 3. versszakban, az *Ő*-névmás ismétlése. Ugyancsak ezekben a versszakokban szinte hiányoznak az igék, a mondat jellegzetes cselekvő-elemei, és a meglevők is szemantikailag vagy statikusak (*szól, néz, alszik, nyugszik* stb.), vagy üresek (*bír, tetszik, kell*). A mozdulatlanság hirtelen, mesteri módon megbomlik a 4. versszakban, ahol a képek egymást érik a cselekvések szakadatlan sorozatán keresztül: *áll, ül, nevet, sír, örül, levelet ír ..., mulat, énekel, ... sétál alá s fel*, amelyek emberi melegséggel ruházzák fel Júliát. Nos, mindez nagyrészt elvész Nuzzo fordításában (vö. Nuzzo 1994: 69): hiányzik a “Julia” és a “Lei” (Ő) ismétlődése, amit pedig nem is lett volna nehéz visszaadni; a 4. versszakban az igék sorozata a tulajdonképpen fölösleges “lei”, “o”, “o” (’ő’, ill. ’vagy’) beiktatása miatt oldottabb; szóhangulat szempontjából “fa baldoria” (kb. ’ricsajt csap’) nem felel meg a *mulat* igének; a kezdő sor utolsó szakasza (*végzetlen szerelmem*) nincs meg a fordításban; és így tovább.

Mindazonáltal Nuzzo nem szorítkozott csupán az énekek lefordítására: a kötetet Balassi-életrajz, a Júlia-ciklus sorsáról szóló tanulmány, egy szerkezeti elemzés, végezetül pedig kimerítő szövegmagyarázat teszi teljessé.

Irodalom

- Dal Zuffo, Marta–Sárközy, Péter 1997: *Amore e libertà. Antologia di poeti ungheresi*, Roma, Lithos.
- Di Francesco, Amedeo 1979: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Eckhardt, Alessandro 1921: “Valentino Balassi e Petrarca”, *Corvina*, I. évf., 1921. jan.–jún. 59–71.
- Kőszeghy Péter–Szentmártoni Szabó Géza (szerk.) 1993: *Balassi Bálint versei*, Budapest, Balassi Kiadó.
- Márffy, Oscar 1937: *Palpiti del cuore magiaro nella sua letteratura*, Előszó. A. Farinelli és G. Hankiss, Torino, Paravia.
- Nuzzo, Armando 1992: “Le preziose stampe ungheresi della Biblioteca Nazionale di Firenze”, *RSU. Rivista di studi ungheresi* 7: 87–109.

- Nuzzo, Armando (szerk.) 1994: Bálint Balassi. Canzoni per Julia, Ford. C. Camilli és A. Nuzzo, Milano, Crocetti (az In forma di parole c. folyóirat monografikus száma, III. sor., II. évf., II. sz., 1994. ápr.–jún.).
- Ruzicska, Paolo 1963: Storia della letteratura ungherese, Milano, Nuova Accademia.
- Salvini, Luigi 1933: La Polonia nei canti popolari magiari, Roma, La Goletta.
- Salvini, Luigi 1939: ism. a Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma [...] c. évkönyvről, L'Europa Orientale 19: 433–436.
- Tempesti, Folco 1957: Le più belle pagine della letteratura ungherese, Milano, Nuova Accademia.
- Trencsényi-Waldapfel, Giuseppe 1938: “Le fonti italiane della poesia di Balassi”, Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma, diretti da Eugenio Koltay-Kastner. Annuario 1937, II: 177–210; kivonatként: Roma, 1938, 36 (“Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma” 15).

Indo-European echoes? Mordvin, Mari and Permic 'enter'

Riho GRÜNTHAL

This article discusses the etymological roots of Erzya Mordvin (E) *sovams*, Moksha Mordvin (M) *suva-ms* 'enter, go in, get in' and Hill Mari (H) *pçrem*, Meadow Mari (M) *purem* id., Udmurt *přrñl*, id. Komi *přrnĭ* id. An Aryan loan origin will be suggested for both of these words. In addition to this, a possible Proto Indo-European (PIE) source will be pointed for Hungarian *fér* 'go in, fit, get into'.

1. Mordvin E *sovams*, M *suvams* 'enter, go in, get in'

The etymological dictionary of the Uralic languages (UEW 446) presents this word in connection with eventual correspondencies in the Sámic, Ugric and Samoyedic languages. An editorial note states that reconstructions based on Sámic (L *suokŋat* (~ *suotŋjat*) 'durch eine Öffnung hindurch passieren' etc.) on the one hand and Mordvin on the other do not actually correspond to one another. So, very likely at least one of them, should not belong together with the other words listed in UEW. Although the semantic scale of the various Uralic words is exceptionally harmonic – a possible caveat for an assumed common etymological history – and the meaning 'enter' is a principal one in all branches, the phonological mismatching of Proto Finno-Ugric (PFU) **soŋi-* based on the evidence of Sámic and Pre-Mordvin **suva-* (less likely **suŋa-*) suggests that an alternative etymology should be considered, if possible. The following analysis of the Mordvin word suggests that the Mordvin word can in reality be a descendant of an old Aryan word.

A dialectal overview of the word at issue is somewhat confusing at first sight, because besides the literary form E *sovams*, the Erzya dialects have first-syllable *-u-* and Moksha has exclusively *-u-* (resp. the corresponding reduced *ç*): M *suva-ms*, *sç·vams* (MdWb 2019). Nevertheless, the first-syllable *-u-* in Moksha is secondary and caused by a shift of word stress from the first to the second syllable as in E *sorgavks*, M *sçrga·vçś*, *sçrga·veś*, *surgavçś* 'Kessel, Topf' (MdWb 2014). Consequently, the Proto-Mordvin

(PM) form of E *sovams*, M *suvams* is **sova-*. In PM the shift of the stress from a closed first-syllable vowel to an open second-syllable vowel (-*a*) caused the opening of the first-syllable vowel (*u* > *o*). This leads to a Pre-Mordvin reconstruction **suva-* (E. Itkonen 1946, 1971–72, Keresztes 1987, Bartens 1999: 33–67).

Phonologically the Pre-Mordvin reconstruction corresponds exactly to the Aryan verb stem **suva-*, which is seen in Old Indic *suváti* 'setzt in Bewegung, treibt an, erregt, belebt'. The same Indo-European (IE) word occurs in a couple of etymologies suggested by Jorma Koivulehto. First, the PIE stem **suH-e/o-* 'in Bewegung setzen, aufreiben' and the etymological predecessor of the Old Indic verb is the same, on which basis Koivulehto (1991: 59–63) has explained the old Uralic word Finnish *soutaa* 'row' (< Proto Uralic **suxí-*) as having correspondencies in Finnic, Sámic, Mari, Komi (?), Ob-Ugric and Samoyedic. In the new etymological dictionary of the Finnish language this etymology is marked with two question marks (SSA 3: 205). Secondly, in a later study, Koivulehto (1999: 230) suggested that the Aryan word stem could be the etymological source of the Finnish *suoda* (**s#-* 'give, afford, allow etc.') (~ Komi). Again, the Finnish Etymological Dictionary (SSA 3: 214) is cautious in its comment and only refers to an assumed IE origin, without quoting it as an etymological source.

The plausibility of the suggested Mordvin – Aryan parallelism is challenged by the semantic relationship of the Mordvin and Aryan words. The difficulty of the assumed Aryan origin derives especially from the disharmony between the intransitive Mordvin word and the transitive Indo-Aryan word. In the terminology of Cruse (1986: 270–271), the propositional mode of the Mordvin and the Aryan verbs is clearly different and they are far from cognitive synonyms.

Because the derivational and morphosyntactic properties of the verb at issue provide noteworthy aspects concerning the ambiguity between transitivity and intransitivity, I will shortly discuss this perspective. As the translation of E *sovams*, M *suvams* 'enter, go in, get in' indicates, this verb is a verb of motion, which in general is typically an intransitive category. The dictionaries give a frequentative derivation E *sovakšnoms*, M *suva·kšňäms* or E *sovšems*, *suvšims*, M *suvšäms* (from which eventually E **sovšekšhems*) and a reflexive-passive derivation E *sovavoms* 'eintreten, Raum, Platz haben' (MdWb 2020, ERS 1993: 596). The transitivity of the reflexive-passive form is based on a common causative suffix: E

sovavtoms, *suva-ftums*, M *suva-ftÇms* 'eintreten lassen, hereinbringen, hereinführen, bringen'.

Derivation is a well-known means of passivisation and there is no direct bridge from a transitive verb to a strongly intransitive verb of motion without derivation in this particular case. As regards present-day Mordvin, there is no indication that E *sovams*, M *suvams* could display both transitive and intransitive functions.

Nevertheless, it has been maintained that transformations in clausal argument structure and the relativisation of agent form a large continuum including crossings between transitivity and intransitivity (Esa Itkonen 1997: 189–227). As the use of the verb *enter* in English indicates, a motion verb can have the formal properties of a transitive verb. For instance, the adverbial following the word may be in the form of object: *the lady entered the shop*. Similarly, some motion verbs in Finno-Ugric may share the properties of transitive verbs by having an adverbial in the object's case: Hungarian *végig-járta az utcát (ACC)* 'he walked to the end of the street', Finnish *kuljen tämän tien (GEN-ACC) loppuun* 'I (will) walk to the end of this street/way'.

In vein of what is said above, the semantic gap between transitivity and motion verbs does not seem to be so decisive in the light of a couple of parallel cases. Mordvin E *sajems* etc., M *Śeväms*, *Śäväms*, *ŚavÇms* 'nehmen, leihen' and E *sams*, M *sajÇms*, *sams* 'kommen, ankommen' (MdWb 1930–1934, 1944–1949, 2341–2342). These two entries are etymological counterparts of the Finnish *saada* 'get, receive, obtain; may, have to, make, be able to', Estonian *saama* 'become, grow; get; be able to; reach, arrive, come; achieve; shall' etc. (Saagpakk 1992: 786–787) with correspondencies in Sámic (if not borrowed from Finnic), Mari, Komi and possibly in Samoyedic (SSA 3: 137, UEW 429–430).

As the cited opinions of SSA and UEW show, these two concise etymological dictionaries do not consider the transitivity resp. intransitivity, a paradox at least in this particular case. The semantic ambiguity of this kind of verb is well illustrated in modern Estonian, too, in which *saama* 'to get' etc. reflects a whole range of semantic variety including

(1) the transitive possession

õpetaja sai kirja

'the teacher got a letter'

(2) the intransitive motion with a modal nuance

õpetaja sai sisse

'the teacher got in' ~ 'the teacher went in'

(3) temporal (future) aspect

*nii **saab** olema*

'so be it'

As these three sentences show, the semantic field of the given word is extremely broad and there is no single focal area that would determinate an explicit, original narrow meaning. Consequently, semantic divergence is evidently an old characteristic of words, if the etymological descendants of various FU languages are considered as a whole.

There is another Mordvin example, in which intransitivity (motion verb) and transitivity form a similar opposition. Actually MdWb distinguishes between two separate entries for the verb E *tujems*, M *tujčms* on semantic grounds: 1. 'bringen, holen', 2. 'aufbrechen, sich begeben, fortgehen; beginnen, anfangen' (MdWb 2341–2346). E *tujems*, M *tujčms* 'bringen, holen' has etymological counterparts in Finnic (Finnish *tuoda* 'bring, introduce, disclose, fetch, import' etc.), Sámic (?), Ugric and Samoyedic, and is an old inherited word with a possible IE background (Koivulehto 1991: 63–65, SSA 3: 328, UEW 529–530). Surprisingly enough and contrary to the etymological description of E *sajems*, M *śevāms*, *śävāms*, *śavčms* resp. E M *sams*, M *sajčms* etc., the intransitive form is not mentioned in the etymological dictionaries, although the two entries of E *tujems*, M *tujčms* are phonologically identical and semantically their relationship can be compared to the divergent meanings of, let us say, Estonian *saama*, and respectively other descendants of the same proto-form, cf. Erzya Mordvin

(4) *tēte parońt **tujinėk***

'we brought this beautiful one'

(5) *s̄ń **tuśt** kudov*

'they went home'

(6) *pižeme **tuji***

'it begins to rain' (MdWb 2342–2344)

If these three sentences are compared to the three Estonian examples (see examples (1) – (3) above), a common historical origin for the two Mordvin verbs E *tujems*, M *tujčms* seems plausible. This is supported by the lack of a satisfactory alternative explanation for the meaning 'aufbrechen, sich begeben, fortgehen; beginnen, anfangen' given in the Mordvin dictionary of Heikki Paasonen.

Finally, returning to the problem of transitivity and intransitivity of *md. E sovams*, *M suvams* with respect to the suggested Aryan loan source, it is noteworthy that the assumed but not completely unambiguous etymological correspondence between Finnic (Finnish *tulla* 'come; become; must') and Hungarian *talál* 'find, discover, consider, meet; hit (the target); come across' (with etymological correspondencies in Sámic (probably < Finnic), Mari and Samoyedic) includes the same dichotomy: transitivity vs. intransitivity (EWU 1472, SSA 3: 324, TESz 3: 827, UEW 535). This semantic development can also be compared to English *set*, German *setzen*, Swedish *sätta* etc. that etymologically are causative forms of the English verb *sit*, German *sitzen*, Swedish *sitta* and the original meaning 'make (someone) sit' (Hellquist 1948: 1150, Kluge 1989: 669–670). These verbs form productive predications that denote motion by modifying the meaning with adverbs, e.g. English *set off*, *set out*, Swedish *sätta av*, *sätta efter*.

Consequently, the difference between transitivity and intransitivity obviously did not play an important role in the semantic development of the analysed words. The question that remains then is why does not the Mordvin verb mean 'go; come' rather than the semantically more restricted 'enter', if it was borrowed from an Aryan verb meaning 'make (someone/something) move, step' etc. A possible explanation for this could be that there was already a verb meaning 'go', and another meaning 'come', and the loan word was used in a more specific and limited context, for instance, in a concrete sense denoting entry into a prehistoric habitation. Thus, the idea is based on the assumption that 'making (someone/something) move' could develop into a meaning such as 'enter' (~ 'start moving'). I have not sought to seek for any detailed parallel evidence on this kind of development. However, I shall return to the history of verbs meaning 'enter' in the second section of my article.

The parallel examples and the semantic variation of the previous verbs provides evidence for the divergence and eventual semantic shift of Mordvin *E sovams*, *M suvams* 'enter, go in, get in'. In conclusion, it can be plausibly explained phonologically as a descendant of the Aryan **suva-*, cf. Old Indic *suváti* 'setzt in Bewegung, treibt an, erregt, belebt' and the gap to be bridged from a transitive to an intransitive form has parallel indication in Mordvin and other languages. In all, the etymology suggested must be considered as possible and a considerable alternative to what has been presented in UEW.

2. Mari *W pçrem*, *E purem*, *Udm. pŕŕnĭ*, *Komi pŕrnĭ* 'enter'

The etymological background to *md. E sovams*, *M suvams* encourages one to have a look at the corresponding words for 'enter' in Mari and the Permic languages, particularly when a loan explanation seems worth considering in their case, too. In UEW Mari H *pçrem*, *M purem* 'hineingehen, eintreten, Raum haben (zum hineingehen)' etc., Udmurt *přrñl* (dial. *pçr-*) 'eingehen, hineinkommen, einkehren, hinaufgehen, -kommen' and Komi *přr-* 'hineingehen, ein-, hineintreten' are reconstructed in PFU as **pura-* 'enter'. Hungarian *fér* 'hineingehen, Platz haben, kommen zu etwas, gelangen' etc. has been connected with the Mari and Permic words, although very cautiously. It is especially the first-syllable vowel that contradicts and actually discredits the assumed common opinion of the Hungarian, and also, the Mari and Permic words (EWU 380, TESz 1: 890, UEW 408).

The disharmony between the phonologically unsatisfactory correspondency but semantically motivated comparison can be relatively well explained, if one assumes that actually these two branches reflect two different variants of what was originally one IE stem. The same strategy and explanations regarding phonological ambiguity in certain Uralic and Finno-Ugric etymologies based on a different IE loan source have been discussed more more detail by Koivulehto (1990). Two general remarks can be made about the cited etymology as to why an eventual loan origin should be considered. First, the assumed counterparts, the Hungarian, respectively the Mari-Permic branch, do not phonologically correspond each other. Second, the areal distribution is limited and consists of only the Hungarian and Volga-Kama region.

The possible IE source for consideration is the Aryan **p#ra-* (< PIE *per-*, *perä-* 'hinüberführen, -bringen, -kommen, übersetzen' etc., *poro-s* 'Zugang') > Old Indic *p#rá-* 'bringing across', causative derivation *p#ráyati* 'brings over, rescues, brings to an end' (Turner 1966: 457), *p#rátu* 'bringing across' (Mayrhofer 1956–76 II: 258); Avestan *par-* (with prefixes) 'hindurch-, hinübergehen', *p#ra-* 'Ufer; Grenze, Ende' (IEW 816).

The semantic connection between the PIE and the Aryan word with the meaning of the Mari-Permic word is now obvious. One of the PIE meanings listed in IEW, 'hinüberkommen', almost completely corresponds the present-day meaning of the FU words at issue. The phonological explanation is not as evident and must be treated with some reservation, because the development of the Permic vowel system has been rather regular and the Proto-Permic first-syllable **ĭ* quite regularly originates from the PFU **u*, **ü* (and in a few cases **•*, **#*) (Bartens 2000: 55–63, Erkki Itkonen 1953–54, Sammallahti

1988: 524–531). However, as Erkki Itkonen (1953–54: 299–303) has already noted, there are some Permic words with a broad distribution in other Uralic languages, in which Permic **ĭ* originates from **a*, namely Udmurt *ĭbĭnĭ* 'shoot, fire; execute' ~ Finnish *ampua* (~ Sámic), Udmurt *kĭk*, Komi *kĭk* 'two' (< Uralic **kakta/käktä*) and Udmurt *ĭlĭs* 'Zelt, Hütte' ~ Finnish *talas* 'boathouse; raised hide'. Note also that an IE (probably Aryan) loan etymology is a generally accepted (SSA 3: 260, UEW 508) historical explanation for the last of these: PFU **talas* < Aryan **tala-s*, cf. Old Indic *tala-m* 'Basis, Grund, Boden; Oberfläche, flaches Dach'.

The phonetic adjusting of the Aryan **p#ra-* in PFU can be compared to Finnish *hadas* 'roots of a seed' < PFU **čata(s)* < Proto-Iranian **dz#ta-(s)* and Finnish *takra* 'feed, bait' < PFU **takra* < Aryan **d#tra* (cf. Old Indic *d#trá-* 'Zugeteiltes' etc.) (Koivulehto 1999: 225, 230), in which FU has replaced **#* with short **a*, because a corresponding long **#* did not exist. Consequently, it is possible to assume that the Finno-Ugric word on which the present study focuses originates from PFU **para-* < Aryan **p#ra-*. Nevertheless, one must note that the treatment of Aryan **a* and **#* is not uniform in Finno-Ugric. Koivulehto (1999: 215–219) points out that in some loan words, the Aryan **a/*#* has been replaced by the PFU **o/*#* even though the Aryan word would descend from an earlier form, PIE **e/*#*. In this light the fact that Aryan has an open vowel, but the Permic languages a close vowel does not seem too decisive.

In addition to this, there is another Permic word with a Uralic background that has become entangled with the development of the Permic words at issue, namely the Udmurt *purĭnĭ*, Komi *purĭ* 'bite' (< PFU **pure-*) with etymological correspondencies from Sámic to Samoyedic. The expected form of this verb in modern Permic should begin with **pĭr-*, since the PFU **u* is very regularly represented today as *ĭ*. Two explanations have been given in the etymological literature as to why **u* was maintained in the Udmurt *purĭnĭ*, Komi *purĭ*: the unpreconditioned labialisation of the vowel was caused by the preceding consonant (Rédei 1968: 38) or a development following phonetic law (**u > ĭ*) was prohibited by the eventual homonymy with the Proto-Permic verb **pĭr-* 'enter' (Itkonen 1953–54: 287, UEW 406). As both Itkonen and Rédei have assumed, it is obvious that the discrepancies in the development of the Proto-Permic (PP) **pur-* 'bite' and **pĭr-* 'enter' may have resulted from their phonological relatedness. The effect of the eventual homonymy will therefore have to be reconsidered in terms of both an accelerated or remotivated sound change (PP **pĭr-*) and an important

constraint to a regular phonetic law (PP **pur-*). Hence, the question is, whether the development of the Aryan **a > PP *ĭ* in PP **pĭr-* 'enter' has been caused at least partly by the affect of PP **pur-* 'bite'.

The discussion above has mainly sought to explain the etymology of the Permic words. The evidence from Mari does not work as logically, because the history of the Mari vowel system is characterised by many unsystematic or at least contradictory changes. The first-syllable vowel of the focused word, present-day Mari *u* is retrievable from the PFU **u*, **•*, **o* or **a* (Bereczki 1988: 338, Erkki Itkonen 1953–54: 195–199). However, Itkonen notes that the clear majority of first-syllable *a* vowels originates from the PFU **o*. Consequently, Mari *W pçrem*, *E purem* may originate from the PFU **pura-*, but could plausibly be derived from **pora-* or **para-*, too. It is interesting to note that at a stage, in which the Mari language had already produced its characteristic features (Proto Mari), it actually underwent the same stage of ambiguity between the two hypothetical PFU stems beginning with **pur-* 'bite' and **pur-* 'enter' discussed in connection with the Permic variant. Mari has solved this ambiguity by morphological techniques and makes a distinction between these two meanings by means of morphological alternation, which is apparent in 1st person singular forms: *W pçr-em*, *E pur-em* 'enter', *W pçr-am*, *E pur-am* 'bite'. In present-day Mari language, these two verbs belong to different conjugations.

Because an IE background to the Mari and Permic words has to be considered possible, it is necessary to review briefly the etymology of the Hungarian *fér*, too. This strategy based on searching for a source in the IE side which can be successfully applied here as well, because the PIE stem **per-* corresponds neatly phonologically to the Hungarian *fér* 'go in, fit, get into' etc. (< PFU **per-*). The lengthening of the vowel *-é-* is secondary as in, for instance, *kér* 'ask (for)' etc. (< PFU **kerä-*, UEW 149) and *vár* 'wait' (< PFU **var-*, UEW 898). Semantically it does not make any difference whether the Hungarian word is compared to the Mari and Permic words or the PIE word stem. The difference is not so relevant that it would expose either the FU or the IE etymology to suspicion.

In conclusion, the assumption that the Mari and Permic words 'enter' would originate from the same PFU word as the Hungarian *fér* is apparently wrong. However, both the Mari and Permic forms, and the Hungarian stem can be plausibly explained, if they are assumed to originate from different Indo-European sources, although these do historically originate from the same root.

Recently, our jubilarian has expressed his scepticism concerning the plausibility of newly suggested IE loan words in the Uralic languages, especially with respect to the Aryan effect on the western branches, Finnic and Sámic (Keresztes 2001). In this article, a couple of FU words are added to the list of eventual loan words for judgement as to whether they are right historically or not!

References

- Bartens, Raija 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 233. Helsinki.
- Bartens, Raija 2000: Permiläiskielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Helsinki.
- Berezcki, Gábor 1988: Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: Denis Sinor (red.), *The Uralic languages*. Leiden–New York–København–Köln. 314–350.
- Cruse, D. A. 1986: *Lexical Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–Melbourne.
- EWU = Loránd Benkő–Károly Gerstner–Antónia Hámori–Gábor Zaicz (Hrsg./Red.), *Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992–1994.
- Hellquist, Elof 1948: *Svensk etymologisk ordbok I–II*. Tredje upplagan. Lund.
- IEW = Pokorny, Julius: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München 1959.
- Itkonen, Erkki 1946: Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. In: *FUF* 29. Helsinki. 222–337.
- Itkonen, Erkki 1953–54: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. In: *FUF* 31. Helsinki. 149–345.
- Itkonen, Erkki 1971–72: Zum Ursprung und Wesen der reduzierten Vokale im Mordwinischen. In: *FUF* 39. Helsinki. 41–75.
- Itkonen, Esa 1996: *Maailman kielten erilaisuus ja samuus*. Gaudeamus, Helsinki.
- Keresztes, László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. *Studia uralo-altaica* 27. Szeged.
- Keresztes, László 2001: Wo sind die ungarischen Verwandten geblieben? In: *FUF* 56. Helsinki. 448–456.
- Kluge 1989 = Friedrich Kluge: *Etimologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage. Unter Mithilfe von Max Bürginger und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. de Gruyter, Berlin–New York.

- Koivulehto, Jorma 1990: Entlehnung und Lautgesetz. In: László Keresztes–Sándor Maticsák (red.), *Congressus septimus internationalis fenno-ugristarum*. 1A. Sessiones plenares. Debrecen. 7–26.
- Koivulehto, Jorma 1991: Uralische Evidenz für die Laryngalthorie. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 566. Wien.
- Koivulehto, Jorma 1999: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. In: Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poliilla*. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki. 207–236.
- Mayrhofer, Manfred 1956–76: *A Concise Etymological Sanskrit Dictionary I–III*. Carl Winter, Heidelberg.
- MdWb = H. Paasonen's *Mordwinisches Wörterbuch I–IV*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII*. Helsinki.
- Rédei Károly 1968: A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak történetéhez. In: *NyK 70*. Budapest. 35–45.
- Saagpakk, Paul 1992: *Estonian–English Dictionary*. 2. trükk. Koolibri, Tallinn.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages. In: Denis Sinor (toim.), *The Uralic languages*. Leiden–New York–København–Köln. 478–554.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä*. Etymologinen sanakirja 1–3. Päätoim. Erkki Itkonen ja Ulla-Maija Kulonen. Helsinki 1992–2000.
- TESz = Loránd Benkő (főszerk.)–Lajos Kiss–László Kubinyi–László Papp (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967–1976.
- Turner, R. L. 1966: *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*. Oxford University Press. London–New York–Toronto.
- UEW = Károly Rédei: *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

**A “kikerülés stratégiája”-nak grammatikai
kifejeződése a finnugor nyelvekben
(különös tekintettel az udvariasság névmásaira)**

Antonyina GUSZKOVA

A finnugor nyelvekben is létező udvarias megszólítás kikerülésének tipológiai szempontú tanulmányozása nagy érdeklődésre tarthat számot. A tényanyag használati körökön keresztül történő elemzése segít kommunikatív eszközként felfogni ezt a témát, ugyanakkor arra is enged következtetni, hogy a nyelveknek ezen a területen szintén megvannak a szerkezeti hasonlóságai és különbségei.

A névmások és az igék személyragozott formáinak kikerülése a személyeknek szóló udvariasság általános megnyilvánulásának szerves része. Lényegében ez a fejlett etikett rendszerrel és megfelelő etikett hagyománnyal rendelkező nyelvekre jellemző. Auli Hakulinen finn nyelvész – Braun és Levinson álláspontjára hivatkozva – megállapítja: a nyelvekben az udvariasságnak olyan különböző stratégiái vannak, amely stratégiákban a nyelvi társalgás formái és eszközei központi helyet foglalnak el. Az angolban udvariasnak számít a címzett (beszédtárs) megnevezése, megemlézése, vagy más közvetlen megszólítás alkalmazása. Ugyanakkor a finnben az ellenkező stratégia kerül előtérbe, válik hangsúlyossá: a közlő csakis a végső esetben alkalmazza a címzett (beszédtárs) nevét, jelesül a kétértelműség, a nem teljes megértés feloldása, elhárítása céljából (“*A voiding personal reference in Finnish*”. In: *The Pragmatic Perspective*. Vol. 5, Amsterdam–Philadelphia 1987).

A mai finnugor nyelvekben a beszédtársnak névmással történő megszólítása – az udvariasság kinyilvánítására – különböző grammatikai és szintaktikai eszközök segítségével valósul meg, a 2. és a 3. nyelvtani személlyel realizálódik. A finnugor nyelvek szembeűnő jellegzetessége az is, hogy a megszólítások “készlete” mint rendszer mutatkozik meg nemcsak a névmások (szám- és esetrendszerek), hanem az igék fejlett paradigmája terén is, ahol a végződés morfémak utalnak a személy(ek)re.

A finnugor nyelvek tényanyagának összehasonlító tanulmányozása alapján feltárhatók a névmásos, főneves és igés megszólítások modelljeinek különböző típusai. Általuk bemutatatható, hogy a régi írásbeliséggel rendelkező nyelvek közül (amelyekben az udvariasság formáinak fejlett rendszere van) a magyar az a nyelv, amelyben a névmásos megszólítások “kikerülési stratégiá”-ja a legnagyobb fejlettséget érte el. Ez a stratégia a névmásos kifejezéseknek a főneves és az igés fordulatokkal való helyettesítésére vezet, ami a beszédhelyzetet az etikett szempontjából kétségtelenül udvariasabbá, tapintatosabbá teszi. A névmásos formákkal összehasonlítva a főneves és az igés fordulatok több tiszteletadást fejeznek ki a beszédpartner (címzett) iránt, több távolléstartást mutatnak a beszélő és a címzett (beszédpartner) között.

A magyar nyelv szerkezeti jellegzetességei szempontjából fokozott figyelmet igényel mindenekelőtt az olyan főneves fordulatok szintaxisa, amely kifejezéseket (szókapcsolatokat) megszólításként vagy megszólítás helyett használnak. A magyar beszédetikett rendszerint kizárja a főneves formák vokatív jellegű használatát. A következő mondatokban: “Az *úr* jött előbb.”, ill. “A *hölgy* következik.” a főneves megszólítások alanyként szerepelnek, és az állítmánnyal számban egyeznek. A főneves megszólítások előfordulhatnak tárgyként, határozóként is, és megkaphatják az esetragokat, például: “Kérem a doktor urat, írjon fel gyógyszert!” A szintaktikailag függő főneves megszólítások a mondatnak, illetőleg a kifejezésnek rendszerint ún. többletudvariasságot kölcsönöznek.

A szintaktikailag független megszólítások, amelyeknek egyébiránt figyelemfelhívó funkciójuk van, a magyar beszédetikettben főképpen mint birtokos személyjeles (-ragos) sztereotípiák használatosak, ezeknek az oroszban a birtokos névmások felelnek meg. A legjellemzőbb “*Asszonyom!*, *Uram!*” megszólításokat az ismeretlen nőekkel és férfiakkal szemben alkalmazzák a beszélők. Ezek a megszólítások nem tartalmaznak utalást az aktuális társadalmi szerepre, ám nem és kor szerint differenciálódnak. Lehet hallani a mesterkéltséget “*Hölgyem!*” megszólítást, valamint az egymást jól ismerő beszédpartner körében a bizalmas(kodó) “*Drágám!*”, “*Kedvesem!*”, “*Édesem!*” stb. formákat is. Ebből következik, hogy az adott lexikai csoport funkcionálásának jellegzetességei sajátos szintaktikai kifejezőeszközök felhasználását feltételezik, mint például a birtokos személyjelezést (-ragozást), valamint a birtokos szintagmák alkalmazását. Ez a megfigyelés ismét alátámasztja azt a felfogást, miszerint nem lehet izoláltan tanulmányozni a morfológiát, a szemantikát és a szintaxist. Különösen akkor nem, ha a magyar nyelv főneves megszólításairól esik szó.

Sokkal ritkábban használatosak – mint a szintaktikailag független megszólítások – az olyan főneves formák, amelyeknek nincs birtokos személyje-

lük (-ragjuk). Ami a vokatívok használatát illeti, könnyen megfigyelhető, hogy nemcsak a birtokos személyjelek (-ragok) meglétének, hanem azok hiányának is funkcionális jelentősége van. Ez a hiány ugyanis csökkenti a beszédhelyzet udvariassági fokát. A szóban forgó stilisztikailag semleges vokatívok elsősorban a fiatal nőkkel, férfiakkal, gyermekekkel, illetőleg az ifjúsággal kapcsolatosak, nevezetesen: “*Fiatalasszony!*”, “*Fiatalember!*”, “*Gyerekek!*”. Az egyenragúakhoz intézett megszólítások, így a “*Kolléga!*”, “*Kolléganő!*”, “*Kollegina!*”, amelyeknek szintén nincsen birtokos személyjelük (-ragjuk), nemcsak az értelmiségiek körében, hanem a fizikai dolgozókkal összefüggésben, esetleg a vállalkozói szférában is használatosak. A szintaktikailag független megszólítások mindig az aktuális közlemény/mondat élén állnak.

Érdeklődésre méltó a figyelemfelkeltő funkciójú igei szerkezetek szintaxisa is. Az udvariasság névmásai “kikerülési stratégiájá-”nak köszönhető az, hogy az igés szerkezetek nagymértékben elterjedtek a nyelvhasználatban. A magyar nyelvben nem alakult ki olyan egyetemleges névmásos forma, amelyiket bármiféle beszéd(helyzet)ben használtak volna a különböző társadalmi helyzetű és korú csoportokhoz tartozók. A hangsúlyozottan udvarias beszédre jellemző igei szerkezetekben, melyekben a grammatikailag személytelen *tetszik* ige szerepel, lehet a megszólított a 2. és a 3. nyelvtani személy is: “*Kit tetszik keresni... [magának, önnek, neked, az úrnak stb.]?*” De a mindennapi érintkezés (nyelvhasználat) gyakorlata azt mutatja, hogy a kommunikációs folyamatban ezek a fordulatok mégis a harmadik nyelvtani személyben használatosak.

A személyhez intézett közvetlen megszólítás “kikerülési stratégiája” nyomot hagyott a finn nyelv szerkezetében is, ahol a nem meghatározott megszólítás funkciójában – ilyen vagy olyan kommunikációs helyzetben – az ige személyragozott formái helyett aktívan a személytelen formák szerepelhetnek. A személytelen igékkel alkotott mondatok szerkezeti modellje a következő: nincs alany, az állítmány pedig egyes szám 3. személyű, például: *Täällä jäätyy* – olvasható Auli Hakulinen idézett művében (141. p.). A fenti modellen kívül ágens nélküli passzív szerkezet is szerepelhet: *Aamulla joustaan kahvia*. Az ágens nélküli passzív forma azt jelenti, hogy az elmaradt alany személyre vonatkozik, valamint többes számú. A passzív mondatban a cselekvő személy nem fejeződik ki. A mai finnben a személytelen igei szerkezetek alkalmazásának tanulmányozása arra enged következtetni, hogy azok a ragozott igei rendszer szerves részei és kiegészítői lettek. (A finn ige személyragot kap az egyes és többes szám mindhárom nyelvtani személyében.) A passzív szerkezetek használata tipikus az egyes szám 2. személyű *sinä* névmás és a többes szám 2. személyű *te* helyett; az utóbbinak a használati

köre a mai finnben jelentősen szűkül. A magyartól eltérően a finn nyelvben az udvarias névmás nem 3. személyű, hanem a többes szám 2. személyű *te*. A hivatalos beszéd stílusára jellemző *te* névmás feltételezi a beszédpartnerek közötti meghatározott távolságtartást. Ezért úgy értelmezhető, mint az udvariaság fokozott kifejeződése, amely a nem hivatalos kommunikáció folyamatának visszatartója, fékezője. Ennek köszönhetően a *sinä* névmás a mai finnben olyan – szélesen elterjedt – szó, amelynek a beszédhelyzettől függő szemantikája van. Összehasonlítható az angol *you* névmással, ugyanis ennek a kommunikáció feltételeitől függően 'te' és 'maga' jelentése is lehet. De mind a *sinä*, mind a *te* névmás megköveteli a beszédpartnerek közötti kapcsolatot. Az ágens nélküli passzív szerkezetek nem meghatározott megszólításként történő használata azt jelenti, hogy a beszédpartnerek között nem alakul ki kapcsolat, elutasítják azt, illetőleg lemondanak róla, amely kontaktus egyébiránt létrejöhethetne a beszélő és a címzett között.

Ahogy Auli Hakulinen feltételezi (i. m. 152), a személytelen passzív szerkezetek elterjedésének egyik oka valóban az udvariasság volt. A finn beszédetikettben a passzív szerkezetek funkcionálása azzal magyarázható, hogy a beszélgetőfelek igyekeznek elkerülni a személyhez intézett túlzott közvetlen megszólítást. Az a beszélő, aki a személyes megszólítás helyett a passzív szerkezettel él, megköveteli a beszédpartnere és a saját maga közötti távolságot, ami egyébiránt eléggé jellemző a "kényes" (érzékeny, kínos stb.) helyzetekre. Megvan az alapja annak a következtetésnek, hogy a mondaton belüli formális szubjektum hiányát és – és mint ennek a következményét – a grammatikailag nem motivált szórendet a finn nyelv olyan tipológiai szerkezeti jellegzetességeihez sorolhassuk, amelyeket a közvetlen megszólítás "kikerülési stratégiája" okozott.

A fiatal írásbeliségű finnugor nyelvekben a többes szám 2. személyű névmásos megszólítás modellje nemrég terjedt el az orosz irodalmi nyelv etiketthagyományainak hatására. De az orosztól eltérően – a beszédhelyzetnek megfelelően – nemritkán elkerülik ennek használatát, az udvarias megszólításra pedig az ige személyragozott formája utal. A kapcsolatot létrehozó, alakító helyzetekben, amelyek a beszédetikett szabályainak megtartását követelik, általánossá lett a beszédpartner figyelmének felkeltése, például a mordvinban: a moksa *тинь*, az erza *тынь* névmások alkalmazásával. Ám a beszéd-folyamatban elkerülik ezek használatát: *Ошсонть кодамо ульцясо эрятадо?* ('A város melyik utcájában laknak?'). Az ilyen esetekben a társalgás udvarias jellegére a ragozott ige utal. Ezt az álláspontot erősítik más finnugor nyelvek példái is, így az udmurtban: *Кыче уратын улйськоды?* ('Melyik utcában laknak?'), a komiban: *Кытчö муанныд?* ('Hová mennek?'), a komi-permjákbán: *Видзичисьö менö!* ('Várjanak engem!') stb.

Identity in Difference: Antti Jalava's Hungary of 1875 Revisited

Anssi HALMESVIRTA

This article studies Antti Jalava's¹ idea of the Finno-Ugric cultural and Finnish-Hungarian political identity which is to be found in his travel book on Hungary, *Unkarin maa ja kansa* (1875). Jalava's career as the pioneer of the cultural and scientific relations between Finland and Hungary has been carefully studied by Viljo Tervonen², but surprisingly the central notions and the message of his travel book have not yet been analyzed in depth. To accomplish this task, the methodological approach chosen here is that of the history of ideas. It combines a self-consciously contextual reading and an exposition of the conceptual structure and meaning of the text.³ In the process it is necessary to follow the logic of Jalava's argument, as well as reveal the nuances of his thought in order not to lose the feeling for history in all its variety.

In dealing with Finnish (Fennoman) nationalism, a movement with which Jalava intimately associated himself, it is appropriate to begin by pointing out that in the 19th century the building of national identities was the primary goal for a nation's intellectuals.⁴ 'National identity' gave them answers to the questions of who the people think they are and where they think they come from. Identities could be single or dual (e.g. the Scottish one); the Finnish one was single, and this can also be discovered in Jalava's work. Although he presents Hungarians as different from the Finns, at the bottom there remains a basic, common identity. This is particularly apparent in Jalava's analysis of Hungarian national characteristics and nationality policy. His text can be read both as a weapon in the Fennomen's struggle for rule in Finland and as a

¹ 1846–1909; until 1906 known as Almberg. In Hungary he introduced himself as Jalava Antal from 1875 onwards.

² Tervonen 1939; Tervonen 1996: 20–23.

³ LaCapra 1983: 36–61.

⁴ Smith 1991: Ch. 2; Hroch 1985.

medium to ease anxiety for survival and awaken a combative spirit in the 'originally' Finno-Ugric culture in Finland and Hungary. Difficulties and obstacles as well as successes faced by Finns and Hungarians are projected by him onto each other and analogies and parallels are used to politically teach them both. A tradition was growing along these lines in Finland. For instance, Jalava's predecessor at the University of Helsinki, Oskar Blomstedt (1833–91), who visited Hungary in 1866, had seen how the "Turanian"⁵ – a concept indicating a common origin for Finns and Hungarians – Hungarians had had to struggle against "Germanization" ("stifling the life-force of Hungarians") in the same way as the Fennomen exerted themselves against the Swedish ("Germanic") hegemony in Finland. In assessing their chances for survival, Blomstedt took into account different historical conditions and the transforming Finno-Ugric mentality. His hopefully tolerant message was: both nations were destined to live on but they had to be fair towards national minorities for the sake of common 'progress'⁶.

For Jalava Hungary was a space for self-reflection, self-vindication and affiliation (gestures toward the familiar). His trope of travel generated narratives that were acutely concerned with self-realization in the country of the supposedly familiar. However, it was Hungary's dissimilarity that created narrative tensions and contrasts (disjunctive and wild figures).⁷ In Jalava's book identity and 'alterity' (Gikandi's term) were written as mutually operating, complementary entities. Having set off with a feeling of wonder and instant familiarity he soon encountered unfamiliarity, but ended up with sentiments of familiarity. Thus, Jalava was reinventing himself, Fennoman ideology and reinforcing modern, bourgeois national identity and civil values.

1. Fennoman movement and Jalava's Hungary

The ideology of Finnish national awakening can be traced back to the Herderian tradition of *cultural nationalism*: every nation expresses its 'soul' through its language, manifesting the capacity for 'racial' and cultural 'progress'. Cultural nationalism is that aspect of nationalism which creates national mythology, imaginary pasts and lays the basis for national identity building.

The first generation of the Finnish nationalist, Fennoman movement had laid the foundations for the cultural advancement of the Finnish language,

⁵ Cf. Halmesvirta 1993: ch. 4.

⁶ Blomstedt 1866a: 166; Blomstedt 1866b: 215; Blomstedt 1868: 207.

⁷ Cf. Gikandi 1996: 8, 39.

collected the *Kalevala* (Lönnrot), and had put forward the idea of common descent (Castrén, Sjögren, Ahlqvist et al.) in the 1830–40s. The Finnish identity was differentiated from the Swedish and the Russian ones. The Hungarian scholar, Antal Reguly, who worked in Finland, had received these developments with enthusiasm. Later, in the 1850–60s, some Fennomen, notably E. A. Ingman and the aforementioned Blomstedt, initiated soundings in Hungary. Following in their footsteps, Jalava set himself to make Hungary really known and understood to the Finns. His enterprise was also emotionally and romantically laden: the sense of belonging to the same 'family' was for him an inspiration for identity-searching. He belonged to the second generation of Fennomen who combined idealistic post-romanticism with ideas of political companionship in order to build Finnish civil society. They channelled the achievements of their predecessors as a means of attacking *political nationalism* which was striving to advance the nation's opportunities vis-à-vis the Swedish nationality to decide over its life, and education in particular.⁸

Since the reconvoation of the Finnish Diet in 1863 some progress had been made: the language law of 1865 allowed civil servants to use Finnish in their dealings with the common people. However, the Finnish Senate was not willing to pressurize them; Finnish remained official but not compulsory. Seeing the obstacle, the Fennomen aimed at Finnicization of the administration and enlightening the Finns in order to secure a Finnish-speaking administration in the future.

The question of school language became critical from the end of the 1860s onwards. The bureaucracy was loath to learn Finnish. Furthermore, the only Finnish-teaching lyceum was removed from Helsinki to the countryside and, as Jalava complained, Finnish schools and the printing of Finnish school-books did not receive any financial support from the state.⁹ The opponents of the Fennomen, the newly regrouped Svecomen, rallied around A. O. Freudenthal and their paper *Vikingen*. To them, "finnicization" of the culture was a grave danger to Western civilization in Finland. They regarded the Finnish language as incapable of carrying higher culture forward. For their part, Finnish Liberals regarded the language question as a secondary one and stressed constitutional issues. As the Diet proved powerless against the Senate and officials in St. Petersburg, the Fennomen were again at pains to put Finnish on an equal standing with the dominant Swedish education and culture.

⁸ Rommi-Pohls 1989.

⁹ Jalava to Hunfalvy 30th of July, 1878. Tervonen 1987: 331.

In 1872 the Fennomen launched a collection of money among citizens for the upkeep of Finnish schools, theatre and newspapers. It was a great success and boost to the politization of the Fennoman movement as a language 'party' in the Diet. However, there were discordant factions in it and the group was quite unstructured in its organization. During the heat of the language struggle its activists founded the Finnish Club (*Suomalainen Klubi*, 1876) to present a united front. Their ideology became radically anti-Swedish: 'nationality' was defined as a unilingual unit. The cry was: one nation, one language. Jalava joined the club but it is remarkable that he dared to propose bilingualism. He was assured that it was only desirable that a "civilized" Finnish intelligentsia should speak both Swedish and Finnish. This was the peaceful and long-term solution to language strife.¹⁰ For the time being, the Fennomen insisted on civil servants using the local language in their dealings with ordinary people. They, however, did not yet undertake a full-scale attack on the Swedish-speakers' bastions, although even Jalava mentioned that "the whole nation" was "dissatisfied" with the "irresponsible" Senate. In 1879, three years after the publication of his travel-book, Jalava complained of how the Fennomen still had to find private money to finance Finnish cultural institutions, a fact which also made him unable to travel to his beloved Hungary again. However, he was hopeful that time was on their side.¹¹ One of Jalava's hopes came true in 1881 when it was determined that Finnish-speakers should be given official documents in their mother-tongue¹².

As long as the Swedish-speakers remained in power in Finland, the language question was, as Jalava put it to his Hungarian friend, "the Gordion knot", a formidable obstacle to the "finnicization" of higher education in the country.¹³ Keen on working for the Finnish theatre and literature and teaching Hungarian at the University rather than taking part in bitter political disputes, Jalava maintained close contact with Fennomen's inner-circles, led by the prominent politician-historian Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen (1830–1903), who played the Russian card against the Swedish-speakers in order to get pro-Finnish legislation through. Jalava became the editor of the main organ of the Fennomen, *Uusi Suometar*, for which he contributed forty articles on Hungary in the years 1879–1909. He was the most prolific writer of the literary

¹⁰ [Jalava] 1876a: 186–187.

¹¹ Jalava to Hunfalvy 25th of June, 1879. Tervonen 1987: 336.

¹² Rommi–Pohls 1989: 108–109.

¹³ Jalava to Hunfalvy 11th of November, 1875. Tervonen 1987: 327–28.

magazine, the *Kirjallinen Kuukausilehti*, which continually published his articles on Hungarian literature and cultural politics.¹⁴

As Tervonen has shown¹⁵, Hungary was not, thanks to the Older Fennomen, altogether unknown in Finland when Jalava took the lead. In the years of Revolution (1848–49), the sympathies of their paper, *Suometar*, were with the suppressed nationalities, among them the Hungarians who were struggling to get rid of the Austrian (German) power. The paper could not, however, quite understand the Hungarians who did not accept the urge of the Croats to freedom from Hungary and their right to use Croatian at school.¹⁶ The 'affairs of Austria and Hungary' was a regular column in the paper thereafter, and it was in the restarted *Uusi Suometar* in 1875 that Jalava's travel letters from Hungary were originally published. For the book he revised quite a few of them and wrote some twenty new ones.

During the Russo-Turkish war (1877–78) Finnish sympathies were on the Russian side, and the Fennomen tried to be careful not to irritate the Russian authorities. The fate of the Poles frightened them but sometimes they just could not restrain themselves, as the Russian criticism of Yrjö-Koskinen's *Oppikirja Suomen historiasta* (1869–73), in which he wrote of the "independent Finnish state", proved.¹⁷ Jalava calculated that when the Russians were preoccupied with the Turks, Finland could 'progress' without "disturbance". Fennomen who collected money and sent men to support the Serbians against the Turks realized that they were endangering the friendship of Hungarians who sided with the Turks.¹⁸

Jalava persisted in emphasizing – now that the linguistic affinity of Finnish to other Finno-Ugric languages spoken in Russia had been sufficiently well demonstrated – the importance of the Hungarians to the Finns. It were the Hungarians who were the only other Finno-Ugric nation capable of nation-building, and capable of understanding the Finnish 'brothers'. He dedicated his efforts to overcoming the barriers of relative foreignness with his travel book at a time when the kinship or common 'racial' origin of the Finns and Hungarians was a moot question, not only in Finnic-Ugric language studies, but also in assessing current theories and the

¹⁴ Rommi–Pohls: 104. The works of Jalava are listed in *Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteitten bibliografia vuoteen 1981*, Helsinki, 1982: 40–42.

¹⁵ See e.g. Tervonen 1996: 7–8.

¹⁶ *Suometar* 38/1848; 40/1849.

¹⁷ Jalava to Hunfalvy 12th of Sept., 1875 and 30th of July, 1878. Tervonen 1987: 322, 332–333.

¹⁸ Jalava to Budenz 16th of Dec., 1876. Tervonen 1995: 28–29.

evidence of anthropology, philology and ethnology in general. The 'Mongolian theory' of Finnish origins supported, for example, by the Hungarian János Fogarasi, was gradually discarded. Another reason for this might have been that some Hungarians had taken Finnish wives, who, they realized, did not at all resemble a typical Mongol.¹⁹ Jalava gathered further evidence on Finno-Ugric originality which helped him to weigh the political potential of Finns and the stage of development in civilization of the Hungarians. Hence Jalava's stress on 'national character', a fitting and up-to-date tool²⁰ to survey how both Hungarians and Finns had made their basically common, unique features manifest in contemporary political life.

Jalava's main task had originally been to report to the Finnish Educational Society on the condition of higher education in Germany and Austria-Hungary.²¹ However, he soon concentrated on Hungary, where for a long time he had "eagerly" wanted to go and where he stayed for eight months (4th January – 28th August). In his book Jalava touched on almost every aspect of Hungarian life and, in fact, it became the most comprehensive one written on a foreign country, its culture and politics in Finland so far.²² It was a combination of travel book and encyclopaedia of nearly 400 pages.

Jalava approached his readers with customary but unnecessary modesty: although he wanted to convey only "some information" on Hungary, he nevertheless also purported to arouse "affection" for its circumstances and, on that emotional basis, fuel political aspirations in his countrymen. Furthermore, he provided them with political object-lessons from which they could learn.²³ His sources of information ranged from history and ethnography books²⁴, recent statistics and official reports, newspaper articles

¹⁹ Tervonen 1996: 17.

²⁰ It was used in Finnish commentary as late as in 1956. See, Halmesvirta 1998: 132.

²¹ Jalava visited institutions for higher education in Dresden, Prague and Vienna, and in Hungary he attended lessons and examinations, collected data and had discussions with teachers especially in Budapest, Debrecen and Eger. He noted Hungarians' patriotic fervour in teaching, which he recommended to his Finnish colleagues. Unfortunately, in Hungary it also caused unequal treatment of the minority schools. In view of this, Jalava did not approve of building Swedish teaching schools in Finnish-speaking districts because they would only turn people against the Swedish-speakers ([Jalava] 1876a: 186–188).

²² Varpio 1997: 88. In Hungary it has been praised as a "valóságos magyar enciklopédia". Lakó 1978: 869.

²³ Jalava 1876: iii.

²⁴ He was sorry for not having been able to consult Pál Hunfalvy's *Magyarország Ethnografiája* for his book.

and political speeches to poems, literary fragments, anecdotal information and personal experience.

2. Natural-political history and Hungarian national character

Jalava's national-romantic presentiments of kinship were confirmed on his arrival in Budapest where he sensed an immediate familiarity with "everything" and especially with the Hungarian language which, at first hearing "sounded" like "sweet" Finnish, even though he could not say whether this feeling was one of "imagination" or of "reality". To write in Swedish, which had been his language in childhood, was now like "gargling". However, quite soon he realized how difficult it really was to learn Hungarian.²⁵ First impressions of the capital's environs were quite rosy²⁶, but gradually Jalava noticed that Hungary had its darker sides, too. The presumed familiarity began to crack.

'Alterity' was already detected by Jalava in the natural conditions of Hungary. Hungarians had occupied richer and more fertile soils of the 'South' than the Finns but the harvest was often – 22 times in the last 75 years – ruined by drought. There were magnificent hot fountains and baths but a serious lack of proper drinking water. Drastic variations in weather conditions from dry to wet, hot to cold, heavy rainfall and "poisonous" fogs caused feverish diseases. Infant mortality rates were exceptionally high (33%).²⁷ Evidently Hungary was an unhealthier country than Finland of the 'North'. This could not but affect the national character of Hungarians, which teemed with contradictions not found in the sturdier Finns.

Shortly Jalava moved on to compare Finland and Hungary historically. There were some parallels, some of them invented by Jalava in order to bring Hungary closer to his compatriots: for instance, Mathias Corvinus's rule somewhat resembled the times of Peter Brahe in Finland and the "saddest and most miserable" period of Hungarian history, the Turkish rule, was like the Great Hatred (Russian occupation) of the 1720s in Finland. However, landlordism in Hungary differentiated its history from the Finnish one. In Hungary the nobles had fought against each other at the expense of the peasantry, the lot of which had been very poor in comparison to the 'freedom' of Finnish peasants. In all, the history of the Hungarian nation was

²⁵ Jalava 1876b: 1; Jalava to his fiancée 1st and 8th of March, 1875. Jalava 1948: 155, 157.

²⁶ His apartment appeared "beautiful", the view from there "most charming", the palaces "splendid", etc. Hungarian women instantly made a great impression on Jalava but, engaged to marry soon, he hinted at their 'Southern' "lack of chastity" and "dangerousness". See Jalava 1876b: 176, 257, 331–332, 328.

²⁷ Jalava 1876b: 4–5, 9.

ridden with "uprisings, persecution, murder and destruction". The Finns had had, under the Swedish rule, their share of misery, too. Here, these long separated nations met again: neither of them had given up, both had risen to realize their own nationality. That the Hungarians could arise after such disasters testified to their "Finnish perseverance".²⁸ In the 19th century these 'nations' encountered the same enemy: the "germanization" of Hungary, begun during Maria Theresa's rule, continued by Joseph II and resumed in the 1850-60s, was parallel to the Swedish, German-type, hegemony in Finland, an interpretation exaggerating the Swedish 'oppression'. These 'foreign' forces had, in Jalava's mind fortunately, produced a formidable renaissance: they had caused "the awakening of the dying national feeling" which characterized the Reform period in Hungary and the Older Fennoman movement in Finland.

From Jalava's Fennoman point of view modern Hungarian history revealed the differences between Finnish and Hungarian national character and temperament generated by separation and living in different climatic zones. From the period of Revolution and its aftermath (1848–67) Jalava picked out as exemplary those Hungarian leaders who had promoted more 'rational' solutions – i.e. solutions which the Fennomen had recommended – to the Austro-Hungarian crisis, namely Széchenyi, Görgei (whom Jalava met personally)²⁹ and Deák. Here was a lesson for Hungarians to learn. By following the conservative policies of Széchenyi, by agreeing with hostile nationalities and by quelling their rebellions, Hungarians could have prevented the disaster brought on them by Kossuth whose declaration to end the Habsburg rule had proved a grave "political mistake". This argument, culled by Jalava from Széchenyi's diary, had escaped the Hungarian reading public which "idolized" Kossuth and castigated Görgei as a traitor. Jalava spotted this as yet another example of Hungarian "national pride" – a vice the 'wise' Fennoman politicians had not succumbed to – which made one person a scapegoat and ignored historical facts for the sake of saving national honour.³⁰ It was as if Jalava had been congratulating the Finns who worshipped more commonsensical and less French-type revolutionary heroes than Kossuth, the "political jester". Thanks to the "wiser" Deák, Hungarians had regained the bulk of their former "independence" in the Compromise of 1867, the results of which reminded Jalava of the 'happy', autonomous relation of

²⁸ Jalava 1876b: 31.

²⁹ Jalava 1876b: 289–298.

³⁰ Jalava 1876b: 40–55.

Finland to Russia.³¹ National revival was well on its way both in Hungary and in Finland, though in Hungary in more tumultuous circumstances.

However much Jalava admired the 'stubborn Finnishness' of the Hungarians, he often more than redressed the balance by pointing out the peculiarities of the Hungarian national character which did not always bring credit to its carriers. Even if the Hungarians had been favoured by Nature, which had made them "honest, open- and noble-minded, enthusiastically patriotic, careless of sorrows and misfortunes, valiant in war, chivalrous in manners, sharp-minded and splendid speakers", they were usually also "ambitious [in Finnish the word also carries a negative connotation], proud, boastful and ostentatious". Most striking to Jalava's Finnish eye was Hungarian jingoism: "*Extra Hungariam non est vita, et si est vita, non est ita*".³² Such an exclusiveness was impossible for Fennomen. On the positive side, fervent patriotism of Hungarians egged them on to sacrifice their fortunes and lives for their country. It was Jalava's favourite characterization of Hungarians, and he urged the usually rather sullen Fennomen to develop it in themselves and turn it against the Svecomen. On the negative side, national pride made Hungarians scornful of others, most notably towards the Slav minorities ("*a tót nem ember*"³³), Romanians and Jews. In politics it offended the principles of modern statesmanship; the leader of the Slovak opposition in parliament, who had lawfully defended the equality of nationalities in Hungary ("we pay taxes, too!"), had been accused of treason by the Hungarian majority. Jalava was embarrassed to realize that even Görgei, whom he respected, considered the Slav minorities too uneducated for (self)government.³⁴ In his mind Hungary was constitutionally a federal state. The constitution, however, seemed to remain a dead letter. Hungarian administration ignored minorities' lawful rights, and in the parliament the Hungarians gave vent to their chauvinist feelings. Jalava had sensed that after the promulgation of the nationality law of 1868 the Hungarians had become more intolerant of minority languages and culture. Further legislation (in 1879, 1883, 1891, and in 1907) heralded the concept of the Hungarian language as the 'language of the state' (*államnyelv*) and minority languages were discriminated in favour of Hungarian. "Hot-blooded" as the Hungarians were, they exaggerated everything bad in others and good in themselves, and their politics towards minorities was often spoiled by too much quarrelling

³¹ Jalava 1876b: 59.

³² Jalava 1876b: 324.

³³ Jalava 1876b: 326.

³⁴ Jalava 1876b: 295.

and agitation. In conclusion Jalava lamented: it was sad that the Hungarians had lapsed into a despotism untypical of the Finno-Ugric peoples.³⁵ The Fennomen's apparently less arrogant policy towards the Swedish-speaking minority in Finland was advisable: to love oneself did not mean that one should hate others.

It was exactly the Hungarians' scorn and dismissiveness of the others that Jalava singled out as their main "weakness". He could not be as excited and uplifted in Budapest as he had been in Prague for the simple reason that the Hungarians acted as "the tyrants" in Hungary whereas the Czechs were "the oppressed" in Bohemia.³⁶ Jalava's dilemma was this: the Hungarians, with whom he had initially identified himself so closely, were actually as 'oppressive' as the main opponents of the Fennomen, the Swedish-speakers of Finland. How to love a 'brother' who had been blinded by his own pride and glory to the degree that he could not see the value of others in civilization? Although Jalava did not express this lament explicitly in his book, but only in his intimate correspondence³⁷, he hesitated to send it to Hungary. He criticized Hungarians on moral grounds for their inhuman nationality policy, a sensitive point of *noli me tangere* for the Hungarians themselves.³⁸ Nevertheless, Jalava had his own axe to grind: Hungarian "patriotism" and "national self-esteem" could arouse the sleepy Fennoman spirit to action in Finland. His warning was that it should not be carried to the extremes met in Hungary.

In surveying the modern, post-1867 Compromise Hungary Jalava realized that the less favourable traits of the Hungarian national character prevailed in political thinking and economy. With the admirable exceptions of Deák and Tisza, Hungarians, "hot-blooded, irresponsible and extravagant" as they were, had begun to live in a very grand way. Jalava learned that they imagined that their country could become "one of the great powers of Europe", ready to fulfill its leading historical mission in Central Eastern Europe.³⁹ At the same time, the Hungarian economy was in dire straits in 1875: huge public building projects, railway-mania ("family-railways"), and associated bribery and corruption had created formidable state debts. National revival had not encouraged industrial development, which had

³⁵ Jalava 1876b: 217–224. One may perhaps add that this anti-democratic tradition was continued to the Horthy-era. Cf. Romsics 1999: 82–84, 190–191.

³⁶ Jalava took a two week holiday in Venice to have a rest from Hungarian "madness".

³⁷ Jalava to his fiancée 22nd of March, 1875. Jalava 1948: 164.

³⁸ Jalava to Budenz 16th of Dec., 1876. Tervonen 1995: 28.

³⁹ Jalava 1876b: 60, 65. Cf. Jalava 1883a: 42–43.

fallen behind that of the West. Illusions of rapid 'progress' had evaporated.⁴⁰ On the verge of economic ruin, it remained in the hands of "liberals", led by Tisza, to save the country. Not being liberal himself, Jalava nevertheless sympathized with their moderate policy and was cautiously optimistic about the future of Hungary.

Less charming traits of the Hungarian national character surfaced in various areas of life. Jalava paid special attention to the work ethic of the Hungarian peasant, a subject that would surely interest his Finnish readers. In spite of the fact that the status of the Hungarian peasant had recently changed for the better – Jalava thought it fitting to mention that formerly it had resembled that of the peasant in the Viborg county in Finland – he was no Finnish Paavo from Saarijärvi, the hard-working and persevering backwoods hero of Runeberg.⁴¹ His Hungarian cousin had remained as "lazy" as ever, working only for minimal subsistence. He was a "careless" cultivator because the soil was so fertile that it gave a good yield almost by itself. No work was done in the fields during the winter, no manure was needed. After a day's work, peasants gathered in the local pub where they would read newspapers and chat about politics and current affairs. For 'progressive' Jalava, who supported the Fennoman idea of relieving pauperism with hard work, this kind of inactivity could be found also among higher social classes who, although living beyond their means, amused themselves as best as they could and enjoyed ease and comfort.⁴² Jalava gathered that the Hungarian countryside was in a state of stagnation. He relied on peoples' enlightenment, which was at the time a popular method for civilizing the relatively ignorant and 'backward' Finnish countryfolk.

The modest results of the application of science in Hungary was also explained by Jalava by the inborn "hot-bloodedness and passion" of the Hungarian, who was "not amenable" to painstaking scientific work. In saying this, Jalava ascribed "patience and diligence" not only to the "hard-working" Germans but also to the "detested, selfish and cunning" Jews who were silently and effectively assimilating to the Hungarians.⁴³ They owned the largest businesses and controlled the flow of capital in Hungary, an economic fact that had made Hungarians regret that they had given them citizen's

⁴⁰ Jalava 1876b: 62–63.

⁴¹ Jalava 1876b: 144.

⁴² Jalava 1876b: 118, 261–262, 326.

⁴³ Yrjö-Koskinen, who promoted the 'one nation, one language' ideology realized that Jews and Germans rapidly assimilated into Hungarians and they were already Magyar-minded. Thus, there was no danger to Hungary from others. See, 'Y.K.' 1868: 218.

rights. Using alarmist, antisemitic language Jalava warned his hosts against the growing influence of international Jewry ("greedy blood-suckers"⁴⁴) of whom the Finns did not have to be afraid.⁴⁵ His advice to Hungarians was to take on hard work, otherwise they would stay poor and could not join the forces of 'progress' in Europe.⁴⁶

Having presented the 'dark side' of the Hungarian Jalava changed his tune and introduced the qualified better side of the 'brother' to his readers. Politics was a Hungarian's passion; he was, in striking contrast with the taciturn Finn, a splendid orator and political propagandist. Jalava made no bones about it when he stated that Hungarians loved politics because it would lead them to high positions in the civil service, a career which demanded less work than, for example, science but paid better.⁴⁷ Jalava also took the opportunity to observe the electoral campaign of 1875 and listen to the writer Jókai Mór's (nationalist-populist) electoral speech which he cited in full. And again, he did not shy away from criticism. Hungarians loved "formalities and ostentatiousness" related to political activities not favoured by Finns: rallies, public meetings, flags, portraits, national colours, all "light-minded waste of time and money". Competing parties behaved like "angry dogs". A mood of hatred and vengeance had caused deaths. Most repugnant for Jalava was that candidates provided free amusements, *pálinka* and *szalonna* to the voters while canvassing. Jalava turned away from the people who were in a state of "intoxication and gluttony" and committed "vices connected to them".⁴⁸ For him the Finn, unaccustomed to such campaigning and bedlam in his homeland, the mental difference with the 'brother' Hungarian was sharpest in the political sphere. In Finland there were no political parties at that time, and the political fight tended to be carried on in clubs and newspapers rather than on any wider political platform.

Jalava toyed with gestures of distancing and rapprochement in his book. Politics had distanced Hungarians from the Finns, literature drew them again closer to each other. Fragments and the shorter works of Petőfi, Jókai and Vörösmarty were being translated into Finnish by Jalava. Of these Petőfi was "distinctly magyar", his tragic fate resembling that of the "truly" Finn writer, Aleksis Kivi. Petőfi's efforts to elevate the Hungarian theatre were typical of

⁴⁴ Jalava 1883a: 10.

⁴⁵ Jalava 1876b: 327.

⁴⁶ Jalava 1876b: 335.

⁴⁷ Jalava 1876b: 96–97.

⁴⁸ Jalava 1876b: 209–210.

the "Finnish stubbornness"⁴⁹ by which the Finns were themselves struggling to run a Finnish-speaking theatre in the 1870s.

It was in Debrecen, "the real capital of full-blooded" Hungarians, where Jalava experienced the happiest days of his tour. Though the town itself appeared physically repugnant ("ugly, muddy, dirty"), its social life was highly rewarding, the citizens there civilized, cordial and entertaining. There were only a few hundred Jews, who were "dirty" in contrast to the Hungarians who wore national costume.⁵⁰ Jalava's company was unforgettably "hilarious, talkative, polite and sociable", they had independent opinions and firm convictions and they despised pettiness. Their generosity was overwhelming; wines, food, amusements were well-served. Jalava became to them "a dear Finnish brother". He drank a lot, day after day, and in the process all distinctions started to disappear: they were all old friends together. They shouted: "Long live Finland and Hungary!". Intimacy was now rooted in prehistory: toasts were proposed to a "common mother of the Finns and Hungarians". Common causes united them: the *Hakkapeliitat* had fought for the Reformation and freedom of religion as valiantly as the Calvinists of Debrecen.⁵¹ Afterwards Jalava sighed in relief: after all, Hungarians, like any other nation, had their weaknesses and good sides, and in normal times the good characteristics came to the fore.⁵² With his sociable manners and vivid 'Finnish' imagination Jalava fitted in easily with Hungarian society and thus consolidated the common Finno-Ugric identity. It elevated his own Fennoman national consciousness.

3. Common ancestry

Jalava travelled to Hungary to find difference in familiarity and familiarity in difference. In the end, he found out that the Hungarians were unquestionably a "Finnic" (in Jalava's Finnish: *suomiheimoinen*) nation. This identification was based on an imagined common descent, a certain linguistic affinity and reassuring experiences of identity in Hungary. The Finnish and Hungarian languages were not mutually intelligible, but Jalava knew of the structural similarities in grammar, especially of the so-called "word-roots".⁵³ Based on ideas of the Hungarian scholars Sajnovits and Reguly, and the studies of Budenz and lately of Pál Hunfalvy (1810–1890), who visited

⁴⁹ Jalava 1876b: 125, 128.

⁵⁰ Jalava 1876b: 263–264, 272.

⁵¹ Jalava 1876b: 267–270.

⁵² Jalava 1876b: 324–326; Jalava to his fiancée 15th of August, 1875. Jalava 1948: 180.

⁵³ Jalava 1876b: 176, 184.

Finland in 1869⁵⁴, and of the Finnish scholars O. Donner, A. Ahlqvist and O. Blomstedt, Jalava took it for granted that the linguistic affinities also proved a common "national" origin. Hunfalvy had carried the family-resemblance furthest: the "original seat" of Hungarians and Finns had resided on both sides of the Ural mountains whence the Hungarians had migrated towards the Black Sea and finally to Hungary.⁵⁵ This much seemed scientifically corroborated to Jalava.

In Hungary, a Finno-Ugric origin of Hungarians had been considered "degrading" to the prestige of the progeny of the glorious Huns, and it was difficult to dispel the classical, Tacitean idea that Finns were "semi-wild humans wearing animal-skins" from the minds of Hungarians.⁵⁶ In dealing with these misconceptions, Jalava referred to Kossuth's *Gesammelte Werke* (Leipzig, 1850), edited by the obscure von Zerffy, who posed as Kossuth's private secretary. In an essay "On the Origin of Hungarians", mistakenly attributed to Kossuth by Jalava⁵⁷, the identification of Hungarians with Finns by German and Slav historians was rejected as a Habsburgian political plot meant to ridicule Hungarians. This was one of the ways Finns were politically abused and it was supported by the teachings of philology and anthropology in the 1870s. Likewise the French had 'found out' that German 'Aryans' actually craniologically resembled the 'half-savage' Finns.⁵⁸ For their part, German scholars had 'shown' that "civilized words" in Hungarian did not originate in Finnish and that Finns were "sly and avaricious", the "ugliest race on earth",

⁵⁴ See his *Utazás a Balt-tenger vidékein*.

⁵⁵ Jalava 1876b: 7, 315.

⁵⁶ Jalava 1876b: 275, 315.

⁵⁷ The infuriated Kossuth denied the work and showed that it was a fabrication. He pointed out that he had "never said a word on the 'racial' relations of Hungarians and Finns", and what he knew of Finns was all against von Zerffy's "insults". He understood that a Finnish scholar could make such a blunder, but it was unforgivable of Hunfalvy, who reviewed Jalava's book for the Hungarians. It was he who should pay "moral compensation" to the Finns. In general, Kossuth rejected the idea of associating a nation's origin to that of others, since every nation should stick to its own "type" in order to be able to survive and form a state in Europe. Jalava took back all that he had said of Kossuth and his opinions in his book and also made it known to him that he had done this. Hunfalvy was sorry for the mistake and rejected the "Habsburg-connection" but remarked that Kossuth could have had anti-Finnish prejudices since they would not have harmed his prestige. He regarded Jalava's book as the best and "irritatingly" truthful in most points. A Finnish reader found it extremely timely because in Finland information concerning Hungary, "the other civilized nation among Ugric peoples", was so scarce. See Kossuth 1877; Hunfalvy 1877a, 1877b; Jalava 1877; G[odenhjelm] 1877.

⁵⁸ Halmesvirta 1990: 176.

with whom the Hungarians had better have nothing to do.⁵⁹ Jalava attributed these disparaging statements to Kossuth's national prejudice and superficial political style. He rested his arguments on recent philological studies: when analyzed more thoroughly from the developmental point of view both the Finnish and Hungarian languages were "progressive", but Hungarian, though sounding "grand and manly", was not as "beautiful and sonorous" as Finnish.⁶⁰ Jalava was eager to dispel distrust in scientific circles towards Finno-Ugric studies and to show to his Swedish-speaking opponents the value of Finnish as a language of culture.

Jalava wrote as if the debate had already been resolved in favour of the common Ugric origin, but it was reopened by the Hungarian philologist Ármin Vámbéry, who made the claims that the Hungarian language was closer to 'civilized' Turkish and that Hungarians belonged to the Turkish 'race' rather than to the Ugric one.⁶¹ In Hungary this was a welcome message: the link Hun-Turk-Hungarian had been reestablished and the Hungarians could again boast of having worthier ancestors than the lowly Finns. In Finland the Svecomen were more than happy to learn that the Finns were cut off from the main stream of civilization.

In 1883 Jalava replied with a series of articles to refute Vámbéry's findings. Both classified Finnish and Hungarian as belonging to the Uralo-Altai family of languages, but Vámbéry placed them among the Turkic, Jalava among the Finno-Ugric languages. Jalava agreed that Hungarian contained many Turkish loan-words but claimed that the "roots" of Hungarian were planted before the Hungarians had made contact with the Turks, in the pre-nomadic period of Finno-Ugric ancestry which Vámbéry had passed over.⁶² Vámbéry had been cautious enough not to locate the "cradle" of the Hungarians in any particular area. In a triumphant mood Jalava declared that Hungarians remained "Ugric to the root", at least for the time being. The Finnicists had won the argument in Hungary and Vámbéry admitted it⁶³. Jalava put Vámbéry's "twistings" of the philological evidence down to his national "vanity", the "sick Hunnic prejudice", so dear to Hungarian public opinion. He insinuated that the misplaced identity depicted by Vámbéry was politically motivated: his "Fennophobia" and its reverse side, "Turkophilia", stemmed from Hungarian illusions to become the heirs

⁵⁹ Jalava 1876b: 315–318.

⁶⁰ Jalava 1876b: 313–314.

⁶¹ *A magyarok eredete* (1882).

⁶² Jalava 1883b: Jalava 1883c.

⁶³ Tervonen 1939: 84–85.

of the "sick man" in the Balkans.⁶⁴ Jalava made no allusions to what the government in Vienna might think of these Hungarian nationalistic dreams. His Hungary of the future – a barrier against Eastern intrusions – appeared more defensive than the one the Hungarians depicted for themselves.

4. Nationality question

In his analysis of the nationality question in Hungary Jalava made use of the vocabulary of current comparative politics. Before political science based on sociology was born, this was a much tried analytical tool by Western political observers before the First World War and it was also applied in an attempt to grasp Finnish politics and Finland's position in the Russian Empire.⁶⁵ Young Fennomen, interested in the status of the small nationalities and languages of Europe since the uprisings of 1848–49, compared their demands for 'freedom' with the Finnish hopes for wider autonomy. In this setting, Hungary provided a preconceived political equivalent and cultural affinity for Jalava in this sense also. He approached the Hungarian nationality problem from the point of view of Finnish language strife in order to provide instruction and criticism that could enlighten his Finnish colleagues and provide them with encouragement and ammunition in their own nationality policy. Hungarian history was teaching Fennoman politicians⁶⁶, but Jalava also ventured to give advice to Hungarian statesmen in dealing with their minority subjects.

In principle, Jalava envisaged the Hungary of 1875 as a national state having "natural territory and borders". That the Hungarians could not, for example, have their own foreign policy did not affect his reasoning. Without harking back to any specific philosophy of state, he rather glibly entertained the current nationalistic-idealistic dogma of the Young Fennomen: full equality of nationalities in a state was dismissed, and in the end one state could be ruled by one nation only. Minorities should not be oppressed or

⁶⁴ Jalava 1883d.

⁶⁵ See Halmesvirta 1990: ch. 5.

⁶⁶ In reviewing Jalava's book, B.F. Godenhjelm picked up the *social* aspect of the nationality problem of Finland and Hungary which Jalava had largely omitted. He stressed that in Hungary the nobility had become patriotic and begun to promote national issues whereas in Finland officialdom and the aristocracy upheld a "foreign" culture to further their own interests in society. In Hungary the nobles defended the Hungarian nation against foreign (German) pressure, in Finland 'Finnishness' was never popular in the high society. The middle-classes and commoners did not have to fight against foreigners in order to defend the rights of their language but they had to persuade their own ruling classes to side with the 'progress' of the fatherland. See G[odenhjelm] 1877: 206–207.

tyrannized, but they had to gradually accommodate or die out. In Hungary, the assimilation process had been prolonged, for historical Hungary had been a battlefield of nations, and still remained so. Among them the Hungarians had historically been and had presently again become the "masters".⁶⁷ What had aroused bitterness in subdued nationalities was that the law of 1868 gave them equal rights, but it was not adhered to in practice. Citing various sources, among them the German paper, *Pester Lloyd*, Jalava accused Hungarian bureaucracy of despotism and injustice against other nationalities. Hungary was turning out to be a police state and its administrators irresponsible legislators.

The crux of the nationality question for Jalava was the language struggle. He demonstrated great differences between the statuses of the Hungarian language in Hungary and Finnish in Finland. Hungarians already enjoyed what the Finns were desperately yearning for. The Hungarian language had (again) become the official language after the Compromise of 1867. Jalava approved of the solution since a "babylonic" amalgam of numerous languages did not suit the needs of national modernization, but it was obvious that the Hungarians had gone too far in trying to eradicate the use of other languages by neglect or harsh measures. Although the constitution allowed other languages and their literature to be taught in schools, the Ministry of Education did not financially support a single non-Magyar one.⁶⁸ Compared with this, the situation of Finnish in Finland was a paradox. There the language of the Finnish majority was treated in the way that a minority language was treated in Hungary. Swedish-speakers, a tiny minority of one eighth of the population obstructed the rise of Finnish to the equality prescribed by the language law of 1865. Finnish students were forbidden to take Finno-Ugric languages as majors at the University of Helsinki⁶⁹, and as Jalava later explained to Hunfalvy, the Swedish-speakers obstructed the founding of schools for Finnish-speakers.⁷⁰ Swedish-speakers clung to their cultural and political hegemony showing "lust for power and thirst for

⁶⁷ Jalava listed Hungarians (6,156 million), Rumanians (2,470), Germans (1,820), Slovaks (1,817), Serbians and Croatians (473), Ruthenians (469) and Jews (incorporated into Hungarians). Jalava 1876b: 337; Jalava 1907: 3. Depending on available statistics, these numbers varied among different Finnish writers on Hungarians affairs. Cf. G[odenhjel]m] 1877: 206–207; Hannikainen 1901: 13.

⁶⁸ Jalava 1876b: 345–346.

⁶⁹ Jalava 1876b: 303–304.

⁷⁰ Jalava to Hunfalvy 12th of September 1875. Tervonen 1987: 321–322.

suppression”. To Jalava this was a violation of the ”natural rights”⁷¹ of languages.

In Hungary the language issue was a part of the complex nationality problem, whereas in Finland the language question was the moot one. Jalava duly mentioned that in Hungary the ruling nation had to ”discipline” fifteen different nationalities who were twice as populous as the Hungarians themselves, whereas in Finland there were only two competing nationalities, Finnish- and Swedish-speakers – Lapps, Jews, Gipsies and others were marginalized by him.⁷² In Finland language strife was reaching its peak in the 1870s when the Young Fennomen’s party suffered from vival factions, while in Hungary oppressed nationalities, especially the Slav ones, had developed ”hatred” of everything Hungarian. Slav historians, for instance, the Czech Palacky, whom Jalava met in Prague regarded the Slavic peoples as ”the original owners of the [Hungarian] territory”, the unity of which Hungarians had destroyed.⁷³ Jalava found such nationalist political history harmful but he also criticized the Hungarian authorities for reacting too severely to alleged expressions of Panslavism. In all probability Jalava referred here to the banning of the Slovak cultural association (*Matica Slovenská*) in 1875. That, for example, the Slovaks hoisted their own flags in schools and wrote of the origins of their people in school history books did not necessarily mean ”revolutionary”, anti-state agitation. It was unwise to abolish non-Hungarian societies and close down minority schools, which did not in the first place get any financial backing from the government.⁷⁴ It could be suspected that the peaceful ’progress’ of Hungary was greatly hampered by such conflicts. When visiting Prague before reaching Hungary, Jalava’s blood ”had boiled” for the Czechs who suffered from injustice in the Austro-Hungarian state.⁷⁵ Consequently, Slav nationalities under Hungarian rule should have been left alone because they would have been healthiest without Hungarian bureaucratic clothing.

Jalava was wary of the Hungarian policy of building a ”true *Magyarország*”, which aimed at forceful ”magyarization” of its minorities. Such forceful nation-building was against his principles: any nation, as populous as the biggest ’minorities’ of Hungary were, was entitled to cultivate its language and culture. Jalava rather relied on ’natural’ growth in that it would

⁷¹ Jalava 1876b: 349; Jalava 1876a: 198.

⁷² Jalava 1876b: 6.

⁷³ Jalava 1876b: 17–18, 32–33, 35.

⁷⁴ Jalava 1876b: 237–238

⁷⁵ Jalava to his fiancée 1st of October, 1874. Jalava 1948: 131.

do its work in the future if supported by smooth "guidance" by the Hungarian state. What he actually meant by this remains unclear, but in the long run it would in any case have been better if "national caricatures" were silently assimilated into Hungarians so that the state need not take "absolutist" measures which did not suit the spirit of modern statesmanship. In that way the "happiness" of all nationalities would match the paramount interests of the unified national state. After all, Hungary was destined primarily for Hungarians, Finland for the Finns. "Germanization" would not save either of them: they had to stand on their own, and the Hungarians were on the point of achieving this. "A glorious origin" (cf. the Greeks) did not count much in the modern world.⁷⁶ More important was a nation's *élan vital* or natural vigour. In Hungary unification was more difficult to realize than in Finland because the minorities were so strong and strengthened by the support from their respective 'fatherlands'. Leaning on Professor Greguss's analysis⁷⁷, Jalava rejected "Hungarian Darwinism"⁷⁸ – a war or any other form of unnatural coercion against the minor nationalities – and recommended 'free competition' in economic and cultural life.

For Jalava, as well as for most of the Fennomen of the 1870s⁷⁹, 'democracy' did not mean the liberal idea of changing the constitution for wider representation of the nation, but equalizing the status of the Finnish and Swedish languages in Finland. In view of this, 'progressive' Hungarian statesmen should have let reason and 'freedom', not force, decide which nationality was "strongest". Accordingly, a more "democratic", federal state ruled by Hungarians seemed the best political solution in the future. This would also have been acceptable to the Western great powers because it would keep Pan Slavist movements at bay in Central-Eastern Europe.⁸⁰ For Jalava 'the balance of powers' of West and East appeared favourable to the 'progress' of smaller nationalities within Europe.

By way of conclusion Jalava combined the arguments of common "Turanian" – note how he used this term to recall the label of the recently despised nations – identity and origin, his assessment of the stage of civilization of the Hungarian offshoot and his findings from comparative politics. In all, there was no doubt that both Hungarians and Finns had

⁷⁶ Jalava 1876b: 319–321, 348–350.

⁷⁷ *Tanulmányai*, vol. I, Pest, 1872: 30.

⁷⁸ Jalava had already disposed of what he thought was the Darwinian idea of man on philological grounds: Man was the crown of Nature because only he could talk and think. See, [Almberg] 1872, 164.

⁷⁹ Rommi–Pohls 1989: 89, 103.

⁸⁰ Jalava 1876b: 352–362. Cf. Kossuth 1877: 767.

reached as high a level of development as the much-praised "Aryans".⁸¹ However, if Hungarians had, at the cost of much bloodshed, risen to hegemony, the Finns were still down-trodden by the Swedish-speakers. Jalava's message was: it was shameful that the Finns, the producers of the *Kalevala* – in his opinion not surpassed by any Hungarian literary achievement – let the "foreigners" violate their "natural rights". Enthusiastically Jalava now designated Finns and Hungarians as "brothers of the same flesh and blood", separated in prehistory but brought together again by Finno-Ugric studies in modern Europe. They had performed their missions in the service of civilization: the Finns had prepared their Northern periphery for Western culture, the Hungarians had protected the West from the onslaughts of Eastern "barbarians".⁸² Jalava surmised that they were destined to perform these rather formidable tasks in the future, too, a challenge that would bind these nations into a common 'fatal connection'.

Conclusion

In a short time after his visit to Hungary Jalava established close relations with a few Hungarian scholars, mostly literary people, philologists and grammarians. He was appointed to the post of supernumary lecturer (1880-1909) in Hungarian at the University of Helsinki. In the beginning, he had a handful of students studying the language each year. He visited Hungary five more times between 1881 and 1903, and expanded and solidified his literary and scientific relations. He continuously translated Hungarian literature into Finnish. His favourite was Jókai, but he also translated Hungarian plays, staged for the first time in Finland. He soon published the first *Unkarin kielen oppikirja* (1880), with his best Hungarian friend József Szinnyei (1857–1945), who visited Finland 1879–1881. "Magyaromania" had not caught the Finns⁸³, but at the beginning of the 1880s the preconditions for wider co-operation were there. An opportunity for common celebrations arose in 1881 when both the *Suomen Kirjallisuuden Seura* and the *Magyar Tudományos Akadémia* had their 50th anniversary. On this occasion, Jalava hastened to remind them that "the kinship of Finns and Hungarians has been for a long time a well-known fact". This was confirmed by Szinnyei who bluntly stated that when the Finns and Hungarians had lived together in their original seat, they had spoken a common "original language".⁸⁴ It was a great moment of mutual identity-building, perhaps even more so to the excited Young Finns than to their Hungarian friends. No wonder that some Finnish

⁸¹ Cf. Poliakov 1977: passim.

⁸² Jalava 1876b: 365–367.

⁸³ Jalava to Hunfalvy 10th of April, 1881. Tervonen 1987: 340.

⁸⁴ Szinnyei 1882: 192–193; Jalava 1882: 6–7.

liberal observers were less enthusiastic than their compatriots; in their view Finnish magyarophiles neglected the cultivation of English and German literature in Finland and forgot that the Finns had 'relatives', Estonians, nearby.

In the 1880s the Fennoman movement gained victories. Its members, Jalava among them, rejoiced at the end of "reaction" when their leader, Yrjö Koskinen, was nominated to the Senate and many a new Finnish-speaking school gained support from the government.⁸⁵ Tsar Alexander III granted the Finnish Diet the right of initiative. Economic conditions in the country were improving, at least for the urban bourgeoisie and intellectuals employed by the state. In spite of this 'progress', Jalava was impatient: Hungary had already been reborn as a nation, Finland was still in "labour pains".⁸⁶ Worried about a possible new 'reaction' from the centres of imperial power (St. Petersburg, Vienna), Jalava urged the Hungarians, "unfortunately" inflamed by "pernicious passion of discord", to concentrate on internal conciliation, on alleviating social grievances, and on securing legitimate, equal rights for their minorities. Every nation had to be strong in the inside: showing off historical greatness would not do in times of international rivalry and territorial claims. The so-called Eastern Question had not yet been solved.⁸⁷ It did not take long for imperialism, or imperial integration, so dangerous to the identities of smaller nations, to set in. A new "tyranny", as Jalava privately coined its Russian version, Panslavism, disturbed him in 1909: "Cold spell in Spring, in nature and in state".⁸⁸ Most disquieting was that the Finnish élite still clung to its "comfort", lucrative positions in the administration, and remained indifferent to furthering the cause of the Finnish language, this time especially at the University, the last fortress of the Swedish-speakers' dominion.⁸⁹ Jalava's dream, that Finns would be masters of higher education in Finland in the same manner as the Hungarians in their own country, did not come true in his life-time.

Bibliography

Primary sources

[Almberg, Antti] 1872 Darwinista ja darwinismista. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 7.
B[lomstedt], O[skar] 1866 Kynäelmiä Unkarinmaalta. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 6.

⁸⁵ Jalava to Hunfalvy 12th of June, 1882. Tervonen 1987: 343.

⁸⁶ Jalava 1881: v, vii.

⁸⁷ Jalava 1881: 147–148. Cf. Hannikainen 1901: 37–38.

⁸⁸ Jalava to Szinnyei 27th of May, 1909. Tervonen 1996: 397.

⁸⁹ Jalava 1907: 21.

- B[lomstedt], O[skar] 1866 Kynäelmiä Unkarinmaalta II. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 9.
- B[lomstedt], O[skar] 1868 Matkamuiistelmia Unkarista. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 7.
- G[odenhjelm], B. F. 1877 Unkarin maa ja kansa. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 9.
- Hannikainen, O. 1901 Itävalta-Unkarin kansallisuusolot, Helsinki.
- Hunfalvy, Pál 1877 Nyilatkozat. Századok.
- Hunfalvy, Pál 1877 Történeti irodalom. Századok.
- [Jalava, Antti] 1876a Matkakertomus A. Almborgilta. Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland, no. 3.
- Jalava, Antti 1876b Unkarin maa ja kansa. Neljäkymmentä matkakirjettä, Helsinki.
- Jalava, Antti 1877 Lutv. Kossuth ja kysymys unkarilaisten ja suomalaisten heimolaisuudesta. Kirjallinen kuukauslehti, no. 12.
- Jalava, Antti (ed.) 1881 Unkarin albumi I, Jyväskylä.
- Jalava, Antti 1882 Maantieteellisiä kuvaelmia X. Unkari I, Helsinki.
- Jalava, Antti 1883a Maantieteellisiä kuvaelmia XI. Unkari 2, Helsinki.
- Jalava, Antti 1883b Kysymys Suomen ja Unkarin kielten sukulaisuudesta. Uusi Suometar, no. 77.
- Jalava, Antti 1883c Kysymys Suomen ja Unkarin kielten sukulaisuudesta, II. Uusi Suometar, no. 79.
- Jalava, Antti 1883d Kysymys Suomen ja Unkarin kielten sukulaisuudesta, III. Uusi Suometar, no. 81.
- Jalava, Antti 1907 Kansallinen yhteistoiminta Unkarissa, Helsinki.
- Jalava, Ilona 1948 Antti Jalava. Tavallisen miehen tarina Helsinki.
- Kossuth, Lajos 1877 A 'Századok' 1877. 1.-4. füzetéről. Századok.
- Suometar 1848–49 (= Fennoman newspaper).
- Szinnyei, József 1881 Niitä näitä kielitieteen alalta. In: Jalava (ed.), Unkarin Albumi I, Jyväskylä.
- Tervonen, Viljo (ed.) 1987 Pál Hunfalvy ja suomalaiset. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 197, Helsinki.
- Tervonen, Viljo (ed.) 1995 József Budenzin ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1875–1892. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 220, Helsinki.
- Tervonen, Viljo (ed.) 1996 József Szinnyein ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1880–1909, Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 224, Helsinki.
- Y[rjö]-K[oskinen], Yrjö Sakari 1868 Magyarein väkiluku. Kirjallinen Kuukauslehti, no. 8.

Literature

- Gikandi, Simon 1996 Maps of Englishness. Writing Identity in the Culture of Colonialism, Columbia Univ. Press, New York.
- Halmesvirta, Anssi 1990 The British Conception of the Finnish 'Race', Nation and Culture, 1760-1918. *Studia Historica* 34, SHS, Helsinki.
- Halmesvirta, Anssi 1993 Turanilaisia ja herrasneekereitä, SKS, Tampere.

- Halmesvirta, Anssi 1998 Unkarilaisia illuusioita ja reaalipolitiikkaa: vuoden 1956 kansannousu Suomen Budapestin lähettiläiden silmin. *Hungarologische Beiträge* 11, Jyväskylä.
- Hroch, Miroslav 1985 *Social Preconditions of National Survival in Europe*. Trans. B. Stokes, C.U.P.
- LaCapra, Dominick 1983 *Re-thinking Intellectual History; Texts, Contexts, Language*, Cornell University Press, Ithaca.
- Lakó, György 1978 Antti Jalava mint a finn–magyar kapcsolatok megalapozója. *Magyar Tudomány* 11.
- Poliakov, Leon 1977 *The Aryan Myth*. Transl. E. Howard, New York.
- Rommi, Pirkko–Pohls, Marjatta 1989 Poliittisen fennomanian synty ja nousu. In: *Herää Suomi. Suomalaisuusliikkeen historia*. Ed. by Päiviö Tommila–Marjatta Pohls, Jyväskylä.
- Romsics, Ignác 1999, *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest.
- Smith, Anthony D. 1991 *National Identity*. London.
- Tervonen, Viljo 1939 *Antti Jalavan Unkarin harrastuksista*. Helsinki.
- Varpio, Yrjö 1997 *Matkalla moderniin Suomeen. 1800-luvun suomalainen matkakirjallisuus* SKS, Helsinki.

Mire jó a névtudomány? A finnországi névkultúráról

HOFFMANN István

Egyetemi tanulmányaimnak a legelején jártam még, amikor a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet évkönyvében, a Magyar Nyelvjárásokban Keresztes László ismertetését olvastam Eero Kivinieminek a participiumot tartalmazó finn helynevekről írott könyvéről (MNYj. 18 [1972]: 159–163). S bár a névtan már akkoriban is különösen érdekelt, Kivinieminek addig még a nevét sem hallottam, s a finn névkutatásról is alig volt némi ismeretem. De nem ismertem Keresztes Lászlót sem, aki azért nem tanított akkortájt a debreceni egyetemen, mert Finnországban, Helsinkiben lektorként dolgozott éppen. Nyilván így került elé az ismertetett munka, Kiviniemi doktori értekezése. Engem nemcsak a könyv bemutatása ragadott meg, hanem az a rövid helyzetjelentés is, amely az ismertetésben mintegy keretül szolgált a témához. Keresztes Lászlónak tudomásom szerint ez az egy névtani témához kapcsolódó dolgozata született, amelyben azonban kiváló érzékkel állapította meg Kiviniemi könyvéről, hogy az “úttörő jellegű a finn névkutatásban” (i. m. 163).

Egy bő évtizeddel Keresztes ismertetését követően – finnugor szakos diplomával a zsebemben és finnországi ösztöndíjas évvel a hátam mögött – a finn névkutatás közelmúltjának történetét, eredményeit áttekintve én is azt állapíthattam meg, hogy Kiviniemi munkássága megújította az egész tudományterületet: az első könyvét újabbak követték, és egy új névtani iskola alakult ki körülötte (vö. MNYj. 25 [1983]: 79–90).

A finn névkutatás évtizedek óta a magyar szakemberek megkülönböztetett figyelmét élvezi. Ez a kitüntetett érdeklődés nem pusztán a rokon nyelvnek, hanem a nemzetközileg is elismerten magas szintű finnországi névtudománynak szól. Fent idézett dolgozatomban az 1960-as–70-es évek történéseit foglaltam össze. Alig egy évtized múltán, az ötödik magyar névtani konferenci-

án pedig Nyirkos István azért tért vissza a finn onomasztikára, mert úgy látta, hogy annak több nagy területe, “a finn kutatók által végzett gyűjtő- és feldolgozó munka ma is példaértékű, másrészt a névkutatás egész szervezete nem egy vonatkozásban nálunk is hasznosítható lehetne” (MNYTK 209 [1997]: 491).

A finn helynévkutatás eredményeit Keresztes recenzióját követően több könyvismertetés is bemutatta a hazai szakembereknek. Mizser Lajos a finn névtani terminológiai szótárt és Nissilänek a finnországi Karjala neveiről írott monográfiáját recenzálta (MNY. 75 [1979]: 246–250). Ez utóbbiról és Kivinieminek egy újabb monográfiájáról Markku Rainio is írt ismertetést magyar szaklapokban (NÉ 2 [1979]: 50–51 és NéprNy tud. 22–23 [1978–1979]: 259–260). Szabó T. Ádám a kainui (NyK 85 [1983]: 468–469), Kálmán Béla pedig a tveri karjalai (Nyr. 116 [1992]: 338–339) nevekről írott munkát ismertetett. E sorok írója Eero Kivinieminek a finn helynevekről készült nagyszerű összefoglalását elemezte (MNYj. 28–29 [1990]: 157–165), Pethő Gergely pedig a Kiviniem 60. születésnapján köszöntő, nemzetközi szerzőgárdától való kiadványt recenzálta (MNYj. 35 [1998]: 215–220).

A magyarországi névkutatók a nyelvi korlátok ellenére az elmúlt évtizedekben e beszámolók alapján viszonylag részletes képet alkothattak maguknak a finn névkutatás helyzetéről, sajátos problémáiról, sőt valamelyest a belső fejlődéséről is. Az ismertetésekben azonban szükségképpen háttérben maradt annak a bemutatása, hogy a finnországi névtudomány eredményei hogyan jelennek meg a mindennapi életben, hogyan épülnek be a társadalmi gondolkodásba. Nagyon lényeges kérdés pedig az is, hogy egy-egy tudományterület milyen módon képes a maga határain túllépve gyakorlati célokat is szolgálni. A finnországi névtudomány kifejezetten törekszik is ilyen feladatok ellátására, a névkultúra alakítására.

E névkultúrának a mienkétől eltérő jellegére lépten-nyomon találunk példákat Finnországban. Az alábbiakban ebből a kérdéskörből kívánok néhány területet felvillantani annak reményében, hogy e szemle a hazai szakemberek számára tanulságos lehet. Az alább következőket az ünnepelt, Keresztes László bizonyára még számtalan további példával, élménnyel és tapasztalattal ki tudná egészíteni, de talán neki is ad néhány kellemes percet írásom olvasása, legalább azáltal, hogy a nevek révén a számára oly kedves északi tájakat idézi fel.

A finneknek a nevek iránt mutatott megkülönböztetett figyelmét jelzi, hogy 1999-ben a helynevek kérdéskörét tűzték ki *Az európai építészeti hagyomány napjai* eseménysorozatának központi témájául. E rendezvényeket az Európa Tanács javaslatára mintegy másfél évtizede kontinensünk sok or-

szágában rendszeresen megtartják, mindig más-más témát emelve a figyelem középpontjába. Az épített környezet megóvásához a finnek gondolkodásmódja szerint szorosan hozzátartozik a helynevekről való gondoskodás is: ez magyarázza az építészeti és a névtani témakör összekapcsolását. Az eseménysorozat fontos eredményeként *Yhteinen nimiymperistömme. Nimistönsuunnitelun opas* (Közös névkörnyezetünk. A névtervezés kézikönyve. Szerk. Sirkka Paikkala–Ritva Liisa Pitkänen–Peter Slotte. Helsinki, 1999. 225 lap) címmel olyan tanulmánygyűjteményt adtak közre, amelyet egyúttal a névtervezéssel foglalkozók kézikönyvének is szántak. Az alábbi összeállításban első sorban e munkára támaszkodhattam.

Finnország, a finn társadalom az utóbbi fél évszázadban nemzetközi mércével mérve is hallatlanul gyors változáson, fejlődésen ment keresztül, amelynek eredményeképpen ma a világ legfejlettebb országai közé tartozik. E fejlődés a környezet jelentős változását is magával hozta, a rendkívül erőteljes városiasodás, az életforma átalakulása módosította többek között a településszerkezetet is. E gyors ütemű környezeti, gazdasági és társadalmi változás sok névproblémát is fölvetett, aminek eredményeként az utóbbi évtizedekben a helynévhasználatban és a helynévadásban Finnországban új helyzet állt elő. A névkérdést a finn kutatók – noha többnyire ők is nyelvész képzettségűek – nem pusztán nyelvi problémaként kezelik, hanem összetett jelenségként, az élet legkülönbözőbb területeivel való összefüggéseiben. A helynevek gondozását a környezetvédelem egyik szellemi összetevőjének tekintik. Kiemelik, hogy a jó helynév, amellett, hogy megbízhatóan szolgálja a tájékozódást, az eligazodást, erős hagyományőrző szerepet is hordoz, s e jegyei révén az emberek biztonságérzetét is erősíti.

Az ismerős nevek azonban nemcsak a biztonság, az otthonosság érzetét nyújtják, hanem a pontos névhasználaton adott esetben akár emberi élet is múlhat. Ha például a mentők egy félreérthető utcanév miatt késve érkeznek a helyszínre, az a beteg vagy sérült életébe kerülhet, jobb esetben pedig a néhány perces késés miatt az intenzív osztályra kerül a beteg, ami igen nagy többletköltségekkel jár. Ez a talán meglepően gyakorlatias érvelés- és gondolkodásmód más téren is jellemzi a finn névkultúrát. A finn utcanévadást elsősorban praktikus szempontok vezérlik, a nálunk jellemző ideologikus irányultság alig jelenik meg e téren. A szakemberek szerint a jó utcanév könnyen megjegyezhető, könnyű kiejteni és leírni, érzelmileg közel áll a használójához, és lehetőleg a jelöltjéhez is igazodik. E kritériumoknak sok magyar település névanyaga aligha felelne meg.

A hivatalos névhasználat igénye az államigazgatás különböző szintjein jelentkezik, ezért az illetékes szervek szoros együttműködésére van szükség a

névadásban is. A legtöbb feladat e téren az egyes településekre hárul, mivel a legnagyobb névigény a lakott területeken jelentkezik. Az önkormányzatok mellett mindenütt névbizottságok működnek, amelyek a helyneveket gondozzák; kisebb helyeken ez a kulturális vagy más efféle bizottságok teendői közé tartozik. Két nagyvárosban, Espooban és Vantaaban önálló névtani szakértőt is alkalmaznak főállású hivatalnokként a várostervezési irodákon. Érthető, hogy ezen a téren éppen e két település jár az élen, mivel Helsinki elővárosaiként az utóbbi évtizedekben óriási fejlődésen mentek át.

A névtervező szakembereknek nemcsak kiváló nyelvi szakértőknek kell lenniük, hanem jó, ha sok más területen is jártassággal rendelkeznek. Finnországban a névtervezést a társadalomtervezés szerves részének tekintik, ahol jó előre látni kell a közösségek szükségleteinek megfelelően jelentkező névigényeket. A névügyekben való döntési folyamat összetett, több szakaszból álló eljárás. Az előkészítő munka során a szakemberek gondosan tanulmányozzák az elnevezendő területek történeti múltját, az ott és a környéken meglévő eredeti helynévanyag jellegét, megvizsgálják a vidéken használt nyelvjárás névtani szempontból fontos jellemzőit, felmérik az ott lakók igényeit stb.

A bizottsági munka során ezt követően az adott területre vonatkozóan javaslatot állítanak össze. Meg kell jegyezni, hogy Finnországban törvény írja elő, hogy a települések rendezési terveinek a hivatalosan használatba veendő helynévanyagot is tartalmazniuk kell. Ez például azt jelenti, hogy egy-egy új lakóterület felépítését jóval megelőzően megszületnek az ottani utcanevek, amelyeket már az építkezés ideje alatt is feltüntetnek az irány- és útjelző táblákon.

A bizottságok által kialakított javaslatokat lakossági vitára bocsátják, amelynek során az érintettek írásban és gyűléseken élősóban is kifejthetik véleményüket. A névtervezési folyamatban nagyon fontosnak tartják a lakosság részvételét, mivel úgy vélik, hogy az utcanév nemcsak az emberek házához, lakásához, hanem ezen keresztül saját identitásukhoz is hozzátartozik.

Az illetékes önkormányzatok által meghozott döntés megvalósítását is e bizottságok követik végig. A használatba vett új neveket nem elég ugyanis csupán az utcanévtáblákon feltüntetni, hanem tájékoztatni kell azokat is, akiknek a munkáját ez érinti: a postát, a telefontársaságokat, a mentőket, tűzoltókat, a rendőrséget, a közlekedési vállalatokat, bankokat, üzleteket; bárkit, aki számára fontos lehet az ott lakók elérése. De gondoskodnak a turistatérképek, a közterületeken sokfelé felállított információs táblák neveinek módosításáról is. Az ilyen igények kielégítésére az egyes településeken a hivatalos

nevekről számítógépes helynévadatbázisokat hoznak létre, amelyekben a nevekhez kapcsolódó minden fontos információ megtalálható.

A jól megtervezett rendszer ellenére a finnországi névkutatók a hivatalos névadásnak számos gondjáról is szólnak. Náluk sem ritka, hogy a hivatal, a politika erőszakosan beleavatkozik a szakmai munkába, vagy éppen az illetékes szakemberek megkérdése nélkül hoz döntéseket. Másrészt az is előfordul, hogy a névadási folyamat a lakossággal való folyamatos konzultáció miatt elhúzódik; jól tudják azonban, hogy a demokrácia időigényes és türelmet igénylő közéleti magatartásforma. Van persze arra is példa, hogy a névadásban a hatalomnak való hajbókolás is megjelenik. Espoóban például előfordult, hogy egy közparkot a város polgármesteréről kívántak elnevezni.

Lássuk, hogy milyen alapelveket, szempontokat érvényesítenek a helynévadásban e névbizottságok! A legfontosabb követelménynek talán a hagyomány elvét tekintik. Finnországban igazából nincsenek régi, középkori városok, és ennek megfelelően hiányoznak a patinás, a történeti múlttól valló utcanevek is. Bőséggel vannak viszont régi természeti földrajzi nevek, amelyeknek ugyanolyan kulturális, történelmi és nyelvi értékük van, mint másutt a városokban használt megnevezéseknek. E természeti neveket a beépített területek elnevezéseként szívesen használják fel, elsősorban városrészneveket, utcaneveket alkotnak belőlük. A régi nevek a városiasodás következtében enélkül elvesznének, a hivatalos használat azonban fönntartja őket. A mintegy nyolcvanezer lakosú Jyväskyläben például több tucat ilyen, régi névből alakult hivatalos városrésznevet használnak: *Kortepohja* (szó szerint: 'zsurlóalj'), *Kortesuo* 'zsurlómocsár', *Kypärämäki* 'sisakdomb', *Myllyjärvi* 'malomtó', *Viitaniemi* 'berekfélsziget'. A városrész nevei gyakran közlekedési irányjelző táblákon is fel vannak tüntetve, ami egy-egy kisebb utcát keresve megkönnyíti az idegen tájékozódását. A hagyományos névanyagból használatba veendő nevek kiválasztása nagy körültekintést igényel, mivel egy-egy kis faluból kinövő, sokszorosára duzzadó városi jellegű településen éppolyan furcsa lehet a falusias, avitt névanyag, mint amennyire nem odaillők a minden motiváció nélkül adott elnevezések is.

A jó utca- és városrészneveknek ugyanis vonzóknak kell lenniük. Felmérések szerint e neveknek közvetlen gazdasági értékük is van, mert a kellemes asszociációkat kiváltó lakcím befolyásolja a keresletet, s így az ott fekvő házak, lakások, boltok árát és forgalmát. Lakóterület neveként például nem nagyon felelne meg egy *korpi* 'láperdő' utótagú helynév, mert az ilyen nem eléggé csábító a lakásvásárlók számára. A lakóterületek megnevezése sok helyen az ott működő lakásszövetkezet nevéből származik. A névdívat e téren is átalakult: korábban a régi finn helynevekre emlékeztető *-la/-lä* végű nevek

(*Harjula* 'dombos', *Honkala* 'fenyves') voltak általánosak, ezeket a természeti nevek alkalmazása követte (*Palomäki* 'tűzdomb', *Heinäpuisto* 'szénaliget'), újabban pedig az európai névkincset utánozó, *villa* elemet tartalmazó lakásszövetkezet-nevek (*Villa Alfonso*, *Villa Amanda*) a legkedveltebbek.

A név nyelvjárási jellege azonban nem kizáró szempont, mivel a finnek számára a tájnyelv természetes érték, és egyáltalán nem kötődik hozzá negatív megítélés (mint ahogyan ez nálunk gyakran megfigyelhető). A névadók ezért szívesen választanak a meglévőkből olyan neveket, amelyekben a helyi népnyelv jellegzetes szavai találhatóak meg, sőt az újonnan alkotott nevekben is gyakran felhasználnak nyelvjárási elemeket. Ehhez persze jól kell ismerni a nyelvjárásokat, de az eredmény igazolja az erre fordított munkát, mivel az így létrehozott névkincset az ott lakók teljesen a magukénak érezhetik.

E szempontok alkalmazása színessé teszi a finnországi hivatalos neveket: csupán az utcaneveket figyelembe véve feltűnő például, hogy míg nálunk a megnevezések óriási többségében az *utca* és az *út* elem szerepel, addig a finn nevekben sokféle hasonló jelentésű szó előfordul: a *katu* és a *tie* mellett talán a *kuja*, *polku*, *kaista* a leggyakoribbak. A finnek tudatosan törekszenek az olyan kéttagú nevek használatára, amelyben a főtag a jelölt hely fajtáját, jellegét fejezi ki, a jelzői bővítmény pedig lehetőleg valamilyen sajátosságra utal. Az ilyen nevek azokat is jól eligazítják, akik a környéken nem ismerősek. A névadásban szerkezeti szempontból a világosságra, rövidségre törekvés figyelhető meg, ugyanakkor gondosan kerülnek az egymáshoz hangzásban hasonló neveket, mert ez könnyen félreértést okozhat.

A finnországi hivatalos névadásnak biztos tudományos háttéréül és forrásául szolgál a finnországi névarchívum, amely az országban használatos jelenkori és történeti helynévanyag igen gazdag gyűjteményeit tartalmazza. Ennek történetéről, működéséről magyarországi kiadványokban is lehet olvasni: az archívum egykori vezetője, Viljo Nissilä két ízben is beszámolt az intézményről (*A Finn Névtani Archívum*: Nyr. 91 [1967]: 465–469; *Das finnische Namenarchiv als Sammel-, Sprachpflege- und Forschungszentrum*: NytudÉrt. 70 [1970]: 32–35), a későbbiekéről pedig Hoffmann István (MNyJ. 25 [1983]: 81–82) és Nyirkos István (MNyTK 209 [1997]: 491–492) szemléjében találhatunk újabb adalékokat.

A hivatalos névadói tevékenységnek fontos, alapvető követelménye a rendszerszerűség is. Figyelembe kell venni, hogy a névrendszerek nagysága és ezzel együtt az emberek névismerete megváltozott az utóbbi időben: jelentősen kitágult, kibővült, más léptékűvé vált. A rendszerben való gondolkodás különösen a kisebb települések egyesítésekor, nagyobb településekhez való csatolásakor elengedhetetlen. Ilyenkor feltétlenül meg kell szüntetni az egy-

beeséseket, még akkor is, ha ez adott esetben régóta használatban lévő nevek megváltoztatásával is együtt jár. Finnországban ugyanakkor nagyon óvatosan bánnak a névváltoztatásokkal, mivel ez átmeneti zavarokat okozhat. De gátja ennek a társadalom anyagi érdeke is, mivel az utcanév-változtatás nemcsak a hivatalos szerveknek, hanem az érintett üzleteknek, vállalatoknak, sőt magánembereknek is nem kevés többletkiadást okoz.

A névadás rendszerszerűsége megköveteli a különböző névfajták összehangolását. Emiatt is előnyös, hogy egy-egy településen egyetlen szervezet kezében vannak a névügyek: az utca- és városrészneveknek összhangban kell állniuk a választási és az iskolai körzetek megnevezéseivel, a középületek, hidak, a vasúti és autóbusszmegállók, kikötők, ipari területek stb. neveivel. Finnország sajátos településszerkezetéből adódóan a névrendszerbe be kell illeszteni a szórt beépítésű területeken található lakóépületek megjelöléseit is. A hivatalos névrendszer felülvizsgálata, rögzítése e téren csak az 1980-as–90-es években fejeződött be. Finn névtani jellegzetesség, hogy a fő közlekedési utaknak nemcsak a belterületre eső része visel nevet, hanem a külterületi szakaszai is, mivel a mellette közelebb-távolabb épült házak címében ezeknek a neve szerepel. Ez a helyzet a szomszédos, sőt távolabbi települések együttműködését is szükségessé teszi a névadásban.

A rendszerszerűsége törekvés nyilvánul meg abban is, hogy a hivatalos névadásban szívesen alkotnak névláncokat, névbokrokat. Ilyeneket a régi természeti nevekre támaszkodva és a fantázianevekből egyaránt gyakran létrehoznak. A jyvaskyläi *Myllyjärvi* városrészben például *Myllyjärventie* 'malomtó út', *Myllylammentie* 'malomtavacska út', *Myllypolku* 'malom ösvény', *Myllymestarintie* 'molnár út', *Tuulimyllyntie* 'szélmalom út' és más hasonló nevek találhatók. Ezek a nagyobb léptékű tájékozódást jól szolgálják ugyan, megvan azonban az a veszélyük is, hogy az autóval elsuhanó utas a névtábla egy-egy szavát nem pontosan tudja azonosítani, és emiatt esetleg eltéved.

A gondosan megtervezett, rendszerszerű névadásra jó példa Espoo híres városrészének, Tapiolának a névrendszere. A természetbarát építészet jegyében megtervezett lakóterület névanyaga tökéletesen illeszkedik a hely szelleméhez. A régi helynevek alapján kialakított névrendszer arányait jól mutatja Porvoo város környékének példája, ahol a 790 hivatalos név 80%-át eredeti természeti nevekből alkották, a névrendszer 15%-a – bár nem régi megnevezés – a hely jellemzését adja, és csupán a nevek 5%-ának motiválatlan az előtagja. A nagyobb településeken a természetes névkincs persze nem tudja ilyen módon kielégíteni a lakóterületek névigényét, ezért ott a motiválatlan fantázianeveknek nagyobb szerepük van.

A finnországi utcanevek között a másutt szokásosnál jóval kisebb arányban találunk olyanokat, amelyek személyeknek állítanak emléket. A névtervezők ugyanis e téren komoly korlátokat állítanak. Újabban nem neveznek el közterületeket külföldi személyekről, a régebbi ilyen neveket azonban meg hagyják. Arra, hogy az ideológiai változások mennyire nem érintik a névadást, jellemző példa lehet a Helsinkiben lévő *Lenin park* esete. A nevet az 1970-es években adták, arra is emlékezve, hogy Lenin írta alá a Finnország függetlenségéről szóló nyilatkozatot. A névváltoztatás lehetősége a 90-es években felmerült ugyan, hosszú eszmecsere után mégis változatlanul hagyták a nevet.

Élő személyről Finnországban nem lehet utcát elnevezni, sőt kívánatosnak tartják, hogy az arra érdemesekről is csak 20–25 év, egy nemzedéknyi idő elteltével, lehetőleg valamilyen kerek évfordulóhoz kapcsolódva kapjon nevet egy-egy közterület. E tekintetben azonban ritkán kivételt tettek: életében neveztek el Helsinkiben utcát Mannerheim marsallról, Kekkonen elnökről, a nagy zeneszerzőről, Jean Sibeliusról, valamint 100. születésnapján Arvo Ylpö gyermekorvosról és a finn főváros tervezésében elvülhetetlen érdemeket szerzett Otto-Iivar Meurman építészről. A névadó személyek gyakran az adott utcával közvetlenül kapcsolatban voltak (ott laktak, születtek, dolgoztak stb.), de legalábbis a település életében fontos szerepet játszottak. Ezért a finnországi városokban és falvakban az utcanevekben nem ismétlődik olyan sűrűn a legnagyobb államférfiak, művészek, tudósok neve, mint ahogyan az a magyar névrendszerben megfigyelhető.

Finnországban az épületeket jóval gyakrabban jelölik meg tulajdonnévvel, mint nálunk. Ez a szokás nemcsak a szórt szerkezetű településeket, a természeti környezetben magányosan álló házakat érinti, hanem a nagyobb városi épületeket is. Tudatos névadással létrehozott nevek éppúgy vannak közöttük, mint népi névalkotások. A Helsink-i központjában álló művészeti múzeum épületét a klasszikus atmoszférát árasztó *Ateneum* névvel illetik, a mellette levő üzletházat a rajta körbefutó betoncsík alapján pedig *Makkaratalo*-nak (szó szerint: 'kolbászház') nevezik.

Mivel ezeknek az épületeknek a neve gyakran a bennük működő intézmény, vállalat nevével függ össze, érthető, hogy a névkutatók a helynevek szempontjából is vizsgálják a cégneveket. E nevek egyre erősebben befolyásolják az egész névkultúrát, hiszen a nagy cégek nevei mindenütt jelen vannak: a reklámokban, a tévében, az utcán, a boltok, üzletházak, irodák feliratain. Helsink-i legforgalmasabb bevásárló utcájában, az *Aleksanterinkatu*-n – amelyet becézve leginkább csak *Aleksi*-ként emlegetnek – végigtekintve a cégnevek egész történeti divatját végigkövethetjük. A feliratokon régi keres-

kedőcsaládok nevei (*Stockmann, Halonen*), az ősi finn hagyományt idéző nevek (*Pohjola, Sampo*), nemzetközi cégnevek (*Carrols, IBM*) és manapság divatos új típusú nevek (*Merita, Leonia*) egyaránt megtalálhatók.

Az újonnan alakuló nagy cégek komoly figyelmet és sok pénzt fordítanak a névválasztásra, s nem ritkán névversenyek megrendezésével igyekeznek megtalálni a legjobb megoldást. Finnországban újabban népszerűek a három szótagú, *a*-ra végződő nevek (*Sonera, Merita, Aktia*), amelyek a legsikeresebb finn cégnek, a *Nokia* nevének hangzását utánozzák. A *Nokia*-ról nálunk kevesen tudják, hogy ez annak a Tamperéhez közeli kis településnek a nevéből származik, ahol a vállalat a megalakulásakor – amikor még csak gumicsizmákat gyártott – működött.

Az egységesülő Európa gondolatának megerősödésével párhuzamosan átalakultak a finn cégek nevei is. Az indoeurópai nyelveket beszélők számára az eredeti finn nevek, szavak nehezen ejthetők ki, s ez akadályozza a vállalatok nemzetközi érvényesülését is. A névválasztást újabban a számítógépes kultúra is befolyásolja: kerülnek például az olyan nevek, amelyekben *ä* vagy *ö* betű található. Az eurolatin névkultúrának azonban sikerült alkotásai is vannak: ilyen a *Heureka* tudományos központ, az *Innopolis* technológiai központ vagy a *Forum* üzletház neve. A modern művészetek múzeumának épülete a *Kiasma* nevet kapta (vö. a magyarban a görög eredetű *chiasma* 'idegrost-keresztződés' orvosi és a *kiazmus* 'egyfajta alakzat' retorikai kifejezést), amely finnes írásmódjával már alig emlékeztet alapszavára. A jyvaskyläi *Viherlandia* szabadidőközpont nevének előtagja a *vihreä* 'zöld' szó tövéből alakult, az utótag pedig Finnországnak a középkortól használt *Finlandia* nevével cseng egybe.

Az épületnevek hivatalos használatát a névkutatók is jónak tartják, mivel a nagyobb üzlet- és irodaháztömbök szinte városrésznymi méretűek, amelyekben belül szabályos utcák vannak, ám nevet az ilyenek nem kapnak. A szakemberek a címrendszer "japánosodásától" tartanak, s e helyzetben a háznevek használata megkönnyítheti a tájékozódást. Nagyobb gondnak tekintik viszont az autópályák pihenőhelyeinek nemzetközi szókinccsel, fantáziánévvel való megnevezését, mivel ezek – azzal, hogy a közeli településekre, vidékekre való utalást nem tartalmazzák – egyáltalán nem szolgálják a könnyebb eligazodást.

A több mint ötmillió lakosú Finnországban mintegy háromezrezer svéd anyanyelvű állampolgár él, főleg a tengerpart menti sávban; az ország északi részén, a Lappföldön pedig lappok is élnek, a számuk azonban a húszezret sem éri el. Finnországban, ahol nemcsak a nyelvi toleranciának, hanem a nyelvhasználat törvényi szabályozásának is nagy hagyománya van, a névkér-

désekben is megmutatkozik a többnyelvűségből adódó problémák rendezésének igénye. Az országban kétnyelvűnek számít az a település, ahol a lakosság 8%-ának vagy legalább háromezer főnek más az anyanyelve, mint az ott használatos többségi nyelv. Az ilyen helyeken a hivatalos helynévhasználat is kétnyelvű. Az irányjelző és az utcanévtáblákon mindenütt két nyelven szerepelnek a nevek, első helyen mindig a többségi nyelven feltüntetve.

A névkutatók megfigyelése szerint a kétnyelvű beszélők szinte automatikusan lefordítják az áttetsző helyneveket, és a beszédpartnerhez, illetve a beszélgetés nyelvéhez igazított formában használják őket. Ez a magatartás az alapja a hivatalos névhasználatnak is. A kétnyelvű területek hivatalos névformáinak megállapításában a fő gondot az jelenti, hogy a régi helynévanyag általában egynyelvű, s e mellé kell létrehozni a másik nyelven a teljes névrendszert.

Régebben elsősorban fordítás útján teremtették meg a hiányzó neveket, ám a hivatalos szervek tevékenysége révén – nyelvtörténeti, etimológiai ismeretek híján – gyakran téves formák kerültek be a használatba. Igen sok nevet azonban nem lehet lefordítani, az ilyeneket többnyire hangtani átalakítással emelték be a másik nyelvbe. E módszereket ma is alkalmazzák ugyan a hivatalos névadásban, de egyre kisebb mértékben. A szakemberek azt tapasztalják ugyanis, hogy az emberek – idegennyelv-ismeretüknek az utóbbi időben megfigyelhető rohamos gyarapodásával párhuzamosan – egyre kevésbé igénylik a fordításneveket. Espoo egyik városrészének svéd eredetű *Gumböle* nevéből hangtani igazítással a finnben *Kumpyöli*-t csináltak, ezt azonban a lakosok nem fogadták el, s mindkét nyelvben a régi svéd nevet használták tovább. Ezért aztán hivatalosan is elhagyták a mesterségesen létrehozott változatot, és új utcanévet – immár mindkét nyelven – az eredeti névből alkottak: *Gumbölevägen*, *Gumbölenie*. Az ehhez hasonló megoldásokat, amelyekben csupán a földrajzi köznévi utótag szerepel más-más nyelven, egyre gyakrabban alkalmazzák.

A kétnyelvű területeken a helynévrendezés az 1980-as–90-es években zajlott le, és körülötte valóságos nyelvháború robbant ki. Ezt azonban nem a helyiek szították, mert ők a hagyományos névhasználat mellett voltak, hanem a külső politikai és médiaerők, amelyek erőteljes finnesítést követeltek.

Jellemző képet kap Finnország nyelvi helyzetéről és a helynévhasználatról az, aki észak felől lép az ország földjére (igaz, magyar utassal ez csak viszonylag ritkán esik meg). A norvég–finn határon olyan táblák fogadják, amelyeken az ország neve finnül (*Suomi*) és svédül (*Finland*) van kiírva, jelezve, hogy Finnország hivatalosan kétnyelvű állam. A megyenév viszont a finn (*Lappi*) mellett lappul (*Sápmi*) van feltüntetve, mivel az 1991 óta ér-

vényben lévő törvény szerint a lappok saját szülőföldjükön jogosultak anyanyelvük hivatalos használatára. Ennek megfelelően a lapp neveket a névtáblákon, térképeken és más dokumentumokban is fel kell tüntetni. A hivatalos névformák megállapítása azonban számos problémát vet fel.

Lappföldön a lapp nyelvnek több változatát is használják (Inari környékén például az északi, az inari és a kolta lappot), s ezek közül kell a legmegfelelőbb megoldást kiválasztani. A lapp nevek hátterét ugyanakkor roppant nehéz felfedni, mivel ezek döntően a szóbeliségben léteznek, írásos emlék alig van róluk. A legutóbbi időkig nem létezett egységes lapp helyesírás sem, ezért az írásmód egységesítése is fontos feladat. Ugyanakkor a sajátos mellékjeles lapp betűkkel írott neveket a finnek, norvégok, svédok nemigen tudják elolvasni. A lapp neveknek a finnben (illetőleg a norvégban és a svédben) gyakran nincs eredetbeli megfelelőjük, így ott esetleg teljesen más névformákat használnak.

E nehézségek miatt a hivatalos használatú nevek rögzítése, amely csak az elmúlt évtizedben indult meg, elég lassan halad. A munka ma még csak a Lappföld egy kisebb részén zárult le. A szakembereket azonban ösztönzi annak a tudata is, hogy amit ma e téren Finnországban végeznek, az az összes északi ország lapp nyelvű területére nézve modellértékű lehet.

Finnország európai uniós tagsága a többnyelvű névhasználattal kapcsolatban új gondokat is fölvetett. Az Európai Unióban a nyelvi egyenjogúság jegyében minden dokumentumot az egyes tagországok nyelvére le kell fordítani. A finnországi többnyelvű névhasználat következtében a fordítóknak el kell dönteniük, hogy az idegennyelvű anyagokban (például városismertető prospektusokban, a sajtóban) melyik nyelv: a finn, a svéd, netán a lapp neveit használják. A megoldásnak olyannak kell lennie, hogy az ne sértsen emberi jogokat, de ne is hozza lehetetlen helyzetbe a finnországi viszonyokban kétféleképpen nem jártas külföldit. A névkutató szakemberek javaslatára az alábbi gyakorlat van kialakulóban: a finn rokon nyelveiben a finn, a skandináv nyelvekben a svéd névformákat használják, másutt viszont az adott területen többséget alkotó nyelvnek megfelelő névváltozat alkalmazását tartják kívánatosnak.

Az utóbbi években a nevek megnövekedett szerepe miatt egyre gyakrabban vetődik fel Finnországban, hogy a névadás bizonyos területein törvényi szabályozásra lenne szükség. Ennek reális alapját az a gondolat adja, hogy a globális méretűvé vált világban a tulajdonnevek pontos használatának egyre nagyobb jelentősége van.

Idegen minták tükrözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok?

HONTI László

0. A finnugor alapnyelv két múltidő-jelet ismert, az *s-t és a *j-t. Ezek közül csak az utóbbi őrződött meg a magyar nyelvjárások egy részében, illetőleg még a magyar nyelvű írásbeliség történetében is jól van dokumentálva. Szórványosan mint archaizálással mai irodalmi szövegekben is találkozni vele, vö. pl. *menék, menél, mene* (a hajdani *j időjel folytatója a finnben az *i*, pl. *men-i-n* 'mentem', *men-i-t* 'mentél', *men-i-Ø* 'ment', vö. *mene-n* 'megyek', *mene-t* 'mész', *mene-e* 'megy' [<< *mene-pä]). Ezt a magyar tempust a szakmunkák elbeszélő múltként tartják nyilván.

A mai köznyelv és irodalmi nyelv egyetlen általánosan használt múlt idejének a jele közismerten a *t*, amely, amely – mint tudott – történetileg egy deverbális nomenképzővel azonos, vö. pl. *mentem, mentél, ment*, és egyúttal a befejezett melléknévi igenév képzője.

A régebbi magyar nyelvben ezen egyszerű múltak mellett voltak összetettek is, amelyek a lexikális ige változó finit alakjából és a létige valamelyik múlt idejű egyes számú 3. személyű nem változó alakjából álltak (*vala* vagy *volt*). Pl.

		A	B	C	D	E
Sing	1.	<i>várok vala</i>	<i>vártam vala</i>	<i>várok volt</i>	<i>vártam volt</i>	<i>várék vala</i>
	2.	<i>vársz vala</i>	<i>vártál vala</i>	<i>vársz volt</i>	<i>vártál volt</i>	<i>várál vala</i>
	3.	<i>vár vala</i>	<i>várt vala</i>	<i>vár volt</i>	<i>várt volt</i>	<i>vára vala</i>

Az összesen hét múlt idő, amelyek közül kettő tehát egyszerű (szintetikus), öt pedig összetett (analitikus) volt, alkalmasnak bizonyult arra, hogy bonyolult idő- és aspectusviszonyokat fejezzen ki, amelyek a régi szövegek alapján legfeljebb hozzávetőlegesen állapíthatók meg (a bőséges szakirodalomból ld. pl. Bánhidi 1941, 1957, E. Abaffy 1983, 1992).

A nagy formagazdagság kissé félrevezető, e sokféleség nem volt hosszú időszak jellemzője, hiszen a “C” típust a magyar csak igen korlátozott mértékben és történetének csak egy viszonylag rövid szakaszában használhatta, amely a “D” típus analógiájára keletkezhetett (E. Abaffy 1992: 132); az “E” ugyancsak ritkán bukkan fel a nyelvemlékekben, és igazából a 19. századi irodalmi nyelvhasználatban vált divatossá (Bánhidi 1957: 35–38); feltehetőleg szintén analógiának köszönheti létét.

Említést érdemel az a körülmény, hogy a magyar feltételes mód múlt idejű alakjai nagyon hasonló módon vannak megszerkesztve: a változó alakú finit lexikális ige múlt időben áll, míg a létige módot fejezi ki, pl. *mentem volna, mentél volna, ment volna* (vö. *mennék, mennél, menne*). E formák csak a kései ómagyartól kezdődően vannak adatolva, noha nyilvánvaló, hogy sokkal korábbi keletkezésűek (E. Abaffy 1992: 138), és hogy kialakulásuk összefügg a *t*-jeles múlt időével és az összetett múlt időkével.

A másik két ugor nyelvben ismeretlenek a szintetikus igei alakulatok, míg a finn-permi nyelvekben közönségesek (ill. a mordvinban még ma is világosan látható, hogy egyes mai egyszerű igealakok egykori összetettekből keletkeztek). A permi nyelvek ugyanúgy szerkesztik meg ezen igealakokat, mint a magyar, a finnségiekben és a lappban viszont a létige ragozódik, és ezt követi a lexikális ige befejezett melléknévi igeneve (amely a finnben számban kongruál az alannyal, a lappban viszont nem), vö. pl. fi. *olen mennyt* ‘(ich) bin gegangen’, *olet mennyt* ‘(du) bist gegangen’, *hän on mennyt* ‘er ist gegangen’. A cseremisz mindkét szerkezetet ismeri.

Künnap (1992: 175) szerint a mai északi szamojéd (főleg a jurák és a jenyiszeji) plusquamperfectum alakjai is, amelyekben a tempusjel elég sajátos módon az igei személyragot követi, valamikor szintén összetettek voltak, és az utolsó elemük az idők folyamán a participiumhoz agglutinálódott s időjeles egyes számú 3. személyű létige volt. Hasonló fejlődés nyomait vélte feltárni a kamaszban is (Künnap 1992: 176).

Azt látjuk tehát, hogy a legtöbb uráli nyelvben van (vagy volt) összetett múlt idő, ám azok megszerkesztésében korántsem járnak el egységesen.

Analitikus temporalisi konstrukciók vannak az uráli nyelvek számos szomszédjában, a törökségi és az indogermán nyelvekben is. Éppen ez a körülmény készítetett számos finnugristát annak a kérdésnek a megfogalmazására, vajon a finnugor nyelvek nem a szomszédok nyelvi kliséit vették-e át. Ismereteim szerint általánosnak mondható az a vélekedés, hogy a cseremisz és a permi nyelvek a törökségi nyelvek hatására honosították meg e szerkezetet, míg a finnségiek és a lapp a germán és/vagy a balti hatásnak köszönhetik ezen kategóriát.

E kérdés megfogalmazódott természetesen a magyarral kapcsolatban is, és egyesek szerint a kérdés pozitívan válaszolható meg: a magyar nyelvben ilyen tekintetben (is) a bolgár-törökökkel fenntartott kapcsolatok hagytak volna mély nyomokat. A következőkben én is főleg erre a kérdésre keresek választ.

A finnugor nyelvek összetett igealakjainak kutatásakor azt is vizsgálni kell, kifejezik-e az alanyuk az összetett igealakok által leírt eseményhez fűződő viszonyát, azaz: az alany átélte-e azt, tanúja volt-e annak, vagy csak közvetett módon szerzett tudomást róla. Ez utóbbi funkciót a szakirodalom számos névvel illeti (*auditivus, narrativum, absentivus*, német *indirekte Erlebnisform*, angol *inferential, indirectal*, orosz *vremá neoqevidnogo dejótvíá*). Ilyeténképpen a nevezett összetett igealakok vizsgálatának van formai és tartalmi oldala is (én e dolgozatban inkább a formaira szorítokozom).

1. Céлом ugyan alapvetően csak a magyar jelenséggel foglalkozni, de a többi nyelvbéli hasonló jelenségeket nem kerülhetem meg. Szükségesnek vélem megemlíteni ennek kapcsán, hogy tudomásom szerint Majtinskaja (1979: 58–59) tett kísérletet arra, hogy átfogó képet adjon a nyelvcsalád ezen igealakjainak típusairól. Majtinskaja voltaképpen csak (a) nyugati és (b) keleti típusról beszél (az előbbibe sorolja a finnségit, a lappot és a mordvint, az utóbbiba a magyart, a zürjént és a votjákot), majd megemlíti, hogy a cseremiszi köztársaságban van, mivel mindkét szerkezetet ismeri (így tehát a cseremiszi egy harmadik típust képviselne a finnugor nyelvek sorában).

1.1. A keleti típust képviselő nyelvek közül természetesen a magyar összetett igeidővel foglalkoztak a legtöbbit. Már a 19. századi kutatók felfigyeltek arra, hogy távolabbi rokon nyelveinkben a magyarénak többé vagy kevésbé megfelelő szerkezetek találhatók. Hunfalvy (1858: 407) a finnt említette meg, anélkül hogy ebből messzemenő következtetéseket kívánt volna levonni. Balassa–Simonyi (1895: 638) a zürjént és a votják szerkezeteket a magyar megfelelőiként idézte.

Hunfalvy (1858: 408 k., 416) azt is felfedezte, hogy az oszmán-törökben is van a magyaréval egyező szerkezet, de semmiféle kapcsolatot nem keresett köztük. Amennyire ismerem a vonatkozó szakirodalmat, viszonylag későn fordult meg a kutatók fejében annak a lehetősége, hogy a törökségi nyelvek játszhattak valamilyen indukáló szerepet az egyes finnugor nyelvek összetett igeidőinek létrejöttében. Tudtommal elsőként Bánhidi fogalmazott meg egy ilyen feltevést igen óvatos formában (s ráadásul csak lábjegyzetben

megemlítve): “Hunfalvy az összetett alak magyar eredetét a törökkel bizonyítja, mely szerinte ugyanúgy képzi a múltat, mint a magyar... Hunfalvy állításai és Simonyi rokonnyelvi példái következtében arra is gondolhatnánk, hogy ezen összetett alak esetleg török hatásra a finnugorban keletkezett” (Bánhidi 1941: 22, jegyzet). Itkonen (1966: 281) elképzelhetőnek vélte, hogy a magyarban és az ezt a szerkezetet ismerő többi finnugor nyelvben, amelyek törökségi nyelvekkel állnak kapcsolatban, Sprachbund-jelenségről van szó, de hangsúlyozta, hogy az összetett idők létrejötte egyrészt a törökségi nyelvekben, másrészt egyes finnugor nyelvekben egymástól független fejlemény is lehet. Tauli (1955: 27) és Majtinskaja (1979: 58) szerint a finnugor nyelvek keleti típusú szerkezetei nem tekinthetők a törökségi nyelvekéitől függetlennek. A volgai nyelvi areál legkiválóbb ismerője, Bereczki Gábor több munkájában is annak a határozott meggyőződésének adott hangot, hogy e szerkezetek a magyarban, a cseremiszen és a permiben a (hajdani vagy még mindig fennálló) szoros törökségi kapcsolatokkal magyarázhatók (Bereczki 1983a: 221–222, 1983b: 66–69, 1984: 312–314, 1992: 72–73, 1993: 515–517, 1994: 54–56).

A magyar szerkezetnek a török nyelvekbéli hasonló képződményéből való eredeztetése azonban nem tűnik elfogadottnak a magyar nyelv történetét kutató szakemberek körében. “A magyar nyelv történeti nyelvtana” csak zárójelben és mellékesen tesz említést erről a feltevésről a következő formában: “Egy újabb nézet azt vallja, hogy mindkét összetett múlt [*vár vala* ~ *várt vala*; H. L.] a törökkel való együttélés korában az ősmagyart is érintő areális hatásra honosodott meg nyelvünkben” (E. Abaffy 1991: 110).

Bereczki (1993: 516) éppen a magyar *megyek volt, mész volt, megy volt* alakulatokat tekinti a hajdani volgai-bolgár minta másolatainak, ezzel szemben a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint ez a konstrukció csak másodlagos és epizódyszerű jelenség volt a magyar nyelv életében (E. Abaffy 1992: 132), amely a *mentem volt, mentél volt, ment volt* analógiájára keletkezett.¹ Noha a csuvas a bolgár-török egyetlen élő képviselőjeként nem ismeri éppen ezt a típust, Bereczki Juldaševra (1965: 128–140) hivatkozva írja, hogy “ez a típus a legelterjedtebb és egyik legrégebb a török nyelvek összetett igeidőí közül, s ritkán a tatárban is előfordul. Ezek alapján joggal feltehetjük, hogy a régiségben a bolgár-törökben is meg kellett lennie, ahonnan a permi nyelvek és a cseremiszen is átvették... A permi nyelvek és a cseremiszen összetett igeidőkhöz nagyon közel áll a magyar nyelv

¹ Bárczi (1982: 53–56) adott áttekintést azokról a korábbi nézetekről, amelyek a magyar kategória kialakulását értelmezték – valamennyi elavult.

hagyományos igeidő-rendszere. Minden bizonnyal ez is török hatással magyarázható” (Bereczki 1983a: 221–222).² Továbbá: “A permi és a cseremisiz múlt idő rendszer török eredetének bizonyítékait még tovább növelhetném... a votják és a cseremisiz múlt idő rendszer török minta lemásolása.³ Ebből az következik, hogy a velük pontosan egyező magyar múlt idő rendszer is török” (Bereczki 1983b: 68, vö. még Bereczki 1992: 72, 1994: 56). (Csak zárójelben jegyzem meg, még ha a votják és a cseremisiz múltidő-rendszer valóban a török minta utánezatának bizonyulna is, ebből számomra még semmiképpen sem adódik logikusan az a következtetés, hogy

² Vö. tat. nyj. *bara ikän* ‘went’, *bara* ‘goes’, *ikän* past participle of the substantive verb (idézi Bereczki 1993: 516, 518). Amely helyre (Juldašev 1965: 128–140) azonban Bereczki hivatkozik, ott Juldašev nem a tatár nyelvjárás *bara ikän* ‘went’ szerkezetet és annak más török nyelvekbeli megfelelőit tárgyalja, amelyek szerkezetileg megfelelnek a magyar *megyek vala ~ megyek volt* formáknak, hanem a “Forma na *-r édi-*” témával foglalkozik. Juldašev valójában erről a szerkezetről nyilatkozik így: “Iz vóeh analitičeskij form prosedsego vremeni forma na *-r édi-* polučila v túrkókih ážúkah óamoe sirokoe raóproótranenie kak v uótnoj reqi, tak i v pióymennoj” (Juldašev 1965: 128). Az ilyen összetett igeidőkben az első elem *-p (= r)* képzős participium (vö. Juldašev 1965: 122, Baskakov 1988: 449–452), a második pedig a létige finit alakja. Ehhez vö. a barabínói tatárt: “Prosedsee nezakonqennoe II vremá oboznaqet predpoloxiteljnoe dejótvie v proslom”: *alür idim ~ alürdüm* ‘á vzál bü’, *alür idib ~ alürdüb* ‘tü vzál bü’, *alür idi ~ alürdü* ‘on vzál bü’ (Dmitrieva 1966: 167), a krimi tatárt: “Neopredelennüj imperfekt... imeet te xe znaqeniá, qto i aoriót, no otnéóennüe v prosloe”: *alür édim* ‘áä(obüqno, po privüqke) bral; á bral bü’, *alür édinü* < ‘tüä(obüqno, po privüqke) bral; tü bral bü’ (Sevortjan 1966: 247). Juldašev (1965: 243–244) röviden tárgyalja a tatár nyelvjárás *bara ikän* ‘went’ szerkezetet is a “Forma na *-a éken-* alatt, amely Bereczki szerint a megfelelő magyar, permi és cseremisiz tempusok mintájával szolgálhatott. Juldašev szinte csak mellékesen említi meg a Bereczki idézte szerkezetet, és ezt írja: “Neraótorximoe óoqetanie formü naótoáwego vremeni na *-a* ó modalynüm ólovom *éken* sirokoe upotrebláetóá v baskirókom, tatarókom... i mnogih drugih ážúkah...”, amelynek egyértelműen auditív funkciója a baskírban és a tatárban van (Juldašev 1965: 243, ld. a 45. jegyzetet is ugyanott). Juldašev a tatár *ikän* elemet mint “modalynoe ólovo”-t (op. cit., vö. még 123) említi, míg Kajdarov ekként írja le az uigurban ugyanezt az elemet: “deepriqáótie prosedsego vremeni vópomogatelnogo glagola *e-*: *eken*” (Kajdarov 1966: 377). Majd Juldašev így folytatja: “V tatarókom i baskirókom ážúkah forma na *-a éken*, ... predótvláet óboj óvobodnoe óoqetanie formü naótoáwego vremeni ó modalynüm ólovom *ikän*, na teh xe naqalah óoqetaúwimóá i ó drugimi formami vremeni izúávitelnogo nakloneniá, a takxe i ó imenami... Forma na *-a* v óoqetanii ó *ikän* moxet oboznaqaty dejótvie v proslom, óoversennoe bez aktivnogo vmesatelyótvá óamogo óubúekta” (Juldašev,

a cseremisiz és a votják rendszerrel pontosan megegyező magyar múltidő-rendszer is a török minta átvétele lenne.)

Serebrennikov (1960: 287–289) is rámutatott a cseremisiz-permi és a törökségi analitikus szerkezetek hasonlóságára, ám megjegyezte, hogy azok egymástól függetlenül keletkeztek, legfeljebb e nyelvek tartós egymás mellett élése elősegíthette megőrződésüket. Bereczki (1983b: 67, 1984: 313) túlságosan óvatossá minősítette Serebrennikov állásfoglalását. Nekem úgy tűnik, Serebrennikov helyesen járt el, amikor elutasította az említett finnugor nyelvek szerkezeteinek a törökségből való értelmezését, hiszen e két nyelvcsoporthoz másként vannak megformálva az analitikus időalakok komponensei: a permiben és a cseremisizben a létige minden személyben változatlan, a lexikális igén vannak a kongruenciát jelölő elemek, míg a szomszédos törökségi nyelvekben, a csuvasban és a tatárban fordított a helyzet (ld. még Serebrennikov 1978: 16–17), vö. pl. tat. *bara idem* 'á haxival', *bara ideb*, 'tü haxival', *bara ide* 'on haxival' (ld. Zakiev 1966: 147); meg kell jegyezni, hogy Serebrennikov a Bereczki által idézett tatár nyelvjárási "*bara ikän* 'went' (*bara* 'goes', *ikän* past participle of the substantive verb)" alakokra (Bereczki 1993: 516) nem tért ki. Künnap (1992: 176–177, 1994: 22–23) Tauli (1955: 27) és Majtinskaja (1979: 58) nézeteit utasította el határozottan, amelyek Bereczkiéivel hasonlóságot mutatnak, mivel az analitikus időalakok egyes elemei az említett finnugor és a törökségi nyelvekben eltérő módon vannak megformálva.

Serebrennikov (1978: 46–47) tehát elutasította azt a feltevést, hogy a cseremisiz, a csuvas és a tatár tempusrendszer és annak funkciói a kölcsönhatás folyamán alakultak volna ki. Érvelése szerint a tatár rendszer már mai formájában létezett, amikor a tatárok megérkeztek a Volga és a Káma vidékén lévő lakóhelyükre, miként a cseremisiz és a csuvas időrendszerek is kialakultak már az intenzív kapcsolatok kezdete előtt. Azt azonban lehetségesnek véli, hogy a cseremisiz tempusok befolyást gyakoroltak a csuvaséira.

A permiben, a cseremisizben, a tatárban és a csuvasban az analitikus múlt idők egy részének van auditív funkciójuk (míg a szintetikus múlt időnek és a többi analitikus múlt időnek nincs), és ez kétségtelenül összeköti őket (a finnugor nyelvekre vonatkozóan ld. fentebb, a törökségieket illetően ld. Levitskaja 1976: 59–72, Zakiev 1966: 146–147, Dmitrieva 1966: 166–167,

op. cit.).

³ Bereczkin kívül nemrég Hajdú (1994: 74) és Koizumi (1996: 95) is olyan értelemben nyilatkozott, hogy a magyar és a cseremisiz analitikus tempusok kialakulásában törökségi hatással számolhatunk.

1981: 218–219, Sevortjan 1966: 246–247). Szükséges megjegyezni, hogy Bereczki (1993: 517) szerint az ilyen magyar alakulatok, mint *ment*, *ment volt* (és a *megy volt* ugyancsak) auditívusiak voltak egykoron, amely funkció a meggyérült, majd megszűnt magyar–török kapcsolatok következtében elhalványult.

1.2. A nyugati típust a finnségi és a lapp képviseli, pl.

finn	norvég-lapp	
perfectum		
<i>olen lukenut</i>	<i>læm lokkâm</i>	’(ich) habe [eigtl.: bin] gelesen’
<i>olet lukenut</i>	<i>læk lokkâm</i>	’(du) hast [eigtl.: bist] gelesen’
<i>on lukenut</i>	<i>læ lokkâm</i>	’(er) hat [eigtl.: ist] gelesen’
plusquamperfectum		
<i>olin lukenut</i>	<i>leggjim lokkâm</i>	’(ich) hatte [eigtl.: war] gelesen’
<i>olit lukenut</i>	<i>leggjik lokkâm</i>	’(du) hattest [eigtl.: warst] gelesen’
<i>oli lukenut</i>	<i>læi lokkâm</i>	’(er) hatte [eigtl.: war] gelesen’

Ezen alakok szerkezete: “finit létige + a lexikális ige befejezett melléknévi igeneve”. E tempusok a lapp és a finnségi nyelvjáráásokban kopula nélkül is előfordulnak (Itkonen 1966: 281–283, vö. még Itkonen 1950: 303–304, Korhonen 1981: 303–304, 343). A finn perfectumnak a nyelvjáráásokban van auditív funkciója is (Itkonen 1966: 282; a többi finnségi nyelvre vonatkozóan ld. Ikola 1953). Hogy ezen analitikus időalakok a lappban is rendelkeznének e funkcióval, arra nem találtam utalást a szakirodalomban (vö. pl. Schlachter 1970).

Ikola (1960: 366) úgy véli, hogy a finnségi nyelvek analitikus tempusai csak a kései ősfinnben kezdtek kialakulni, s csak az egyes nyelvek önállósulása után váltak többé-kevésbé általánossá, ill. hogy a lappban kialakulásuk során feltehető finn és skandináv hatás érvényesült. A finnségi tempusok genezisében nem látja szükségesnek idegen hatással számolni, mivel a megfelelő germán alakok későbbiek a finnségiéknél, a balti nyelveket illetően viszont úgy vélekedik, lehetséges, hogy befolyásolták a finnségiakat, de az ellentétes irányú hatást is elképzelhetőnek tekinti (Ikola 1960: 366–367).

A finnsgyi nyelvek analitikus tempusainak kialakulásában tehát germán hatással kronológiai okok miatt nem számolhatunk (ld. pl. Itkonen 1966: 284, Schlachter 1970: 178, 1. jegyzet), ám ennek ellenére a szakirodalomban viszonylag gyakran ütközünk ezzel ellentétes tartalmú nézetekbe (pl. Tauli 1955: 21, 26, 1966: 74, Künnap 1992: 173, 1994: 25–26, Bereczki 1993: 517, 1994: 56, Hajdú 1994: 74).

Ariste lehetségesnek gondolta, hogy a balti nyelvek befolyásolták a finnsgyi összetett idők létrejöttét⁴ (ehhez vö. még Itkonen 1966: 284). Ikola (1960: 367) felfogása szerint ezt a kérdést nyitva kell hagyni, mert az ellentétes irányú hatás éppen úgy elképzelhető. Laanest (1982: 235) szerint pedig lehetséges mind a hajdani balti impulzus, mind pedig a spontán finnsgyi fejlődés. Bereczki (1994: 56) a germán hatás mellett a baltit is számba veszi. Annak alapján, ahogy nekem sikerült tájékozódnom, valószínűtlennek tűnik a balti befolyás is, hiszen ha lett volna ilyen, akkor a finnsgyiben csak analitikus időalakok keletkezhetek volna, lévén a litvánban és a lettben az összetett időalakok szerkezete: “finit segédige + participium praeteriti” (ld. Eckert et al. 1994: 188–190, 334–336), s ez semmiképpen sem igazolhatná a lappban és a finnsgyiben jelentkező kopula nélküli perfectumi alakok létjogosultságát.

Schlachter behatóan megvizsgálta a lapp tempusokat, és következtetése értelmében a finnsgyi és a lapp analitikus időalakok kezdetei a korai ősfinnig nyúlnak vissza (ellentétben Ikolával, ld. fentebb), és a nominális mondatból vezethetők le (Schlachter 1970: 179). Itkonen is nagy fontosságot tulajdonított az egyes számú 3. személyű állítmány megformáltságának a finnugor nyelvekbeli perfectum kialakulásában. Hangsúlyozta, hogy az egyes számú 3. személyű finit igei állítmány előzménye eredetileg névszó volt, pl. fi. **mies mennyt* ‘der Mann [ist] gegangen’, **hän mennyt* ‘er [ist] gegangen’ (ehhez vö. még pl. fi. **mies menevä* ‘der Mann [ist] gehend’ >> *mies menee* ‘der Mann geht’). A korai ősfinnben ugyanis a kopula használata még nem lehetett általános, kivéve ha az állítmány idő- vagy módbeli vonatkozását ki kellett emelni. Ennek köszönhetően jöhettek létre a személyre utaló formák: (*minä olen mennyt* ‘(ich) bin gegangen’, (*sinä olet mennyt* ‘(du) bist gegangen’, *hän on mennyt* ‘er ist gegangen’ (Itkonen 1966: 281–284, vö. még Itkonen 1950: 303–304). Ebből következően az ősi uráli nominális mondatszerkezet elégséges alap volt ahhoz, hogy kialakuljanak a finnsgyi-lapp analitikus idők.

⁴ Aristének erről a számomra hozzáférhetetlen helyen (Voproou étniqueókoj iótorii éótonókogo naroda. Tallinn 1956. 12) publikált nézetéről Majtinskaja (1979: 52, 12. jegyzet) könyvéből szereztem tudomást.

Korhonen (1981: 303, 343) azt állította egykoron, hogy a kopula germán hatásra honosodott meg a finnségiben (hasonlóan: Nikkilä 1994: 110). Ezt a kijelentést sem tekintem kellően megalapozottnak, hiszen az állítmányi funkciójú participium kiválthatta az alany és az állítmány közti szám- és személybeli kongruenciát, amely finit igei állítmány esetében már régtől fennállott. Ilyen helyzetben két megoldás kínálkozott az alany és nominális állítmánya közti kongruencia jelölésére: vagy a finit kategóriákat hordozó kopula alkalmazása (mint a finnségi-lapp csoportban), vagy (az egykori) participiumon jelölni a kongruenciát szám- és személyjelölőkkel (mint pl. a magyarban).

1.3. A nyelvek egy csoportjában (a mordvinban, az északi szamojédban és részben a cseremiszbén) a szintetikus alakok analitikussá olvadtak egybe. Mivel e jelenség mondanivalóm szempontjából közömbös, nem térek ki rá.

1.4. A fentiek alapján úgy vélem, a fi. *olen mennyt* 'ich bin gegangen' ~ m. *mentem volt* szerkezetek közti különbségek nem feltétlenül rejtélyes areális (germán–balti, ill. törökségi) hatásokkal függnek össze. Az előzőkben igyekeztem olyan érveket felsorakoztatni, amelyek az idegen eredetet hirdető magyarázatokat meggyőződésem szerint legalábbis kétségessé teszik.

Én tehát a fentiek alapján elvetem a tárgyalt finnugor nyelvekbeli szerkezetek idegen eredetét. Ezzel a nézetemmel nem állok egészen egyedül: Ikola, Itkonen, Schlachter, Korhonen legalábbis kételkedésüknek adtak hangot az idegen minta másolását illetően, Serebrennikov pedig kategorikusan elutasító álláspontra helyezkedett. Az utóbbi időben Künnap is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ő a keleti típust az illető nyelvek közös jelenségének tekinti, de hogy alapnyelvi örökségnek avagy konvergens fejleménynek tartja-e, azt nem tudni. Ezek esetében nem számol külső hatással, de a finnségi-lapp formákat illetően nagyon valószínűnek minősíti a germán és/vagy balti hatást (Künnap 1994: 25–26). Hangsúlyozza, hogy a cseremiszbén és a mordvinban (történetileg értve) a “változatlan alakú lexikális ige + a számban és személyben kongruáló segédige” szerkezetű tempusok “correspond to the type commonly used in Turkic languages, and the correspondence is quite accurate” (Künnap 1992: 177–178). Nemrég Comrie is nyilatkozott röviden az auditívusról (nála: inferential) és az (analitikus) perfectumról: a finnségi esetében spontán fejleményről szól, “but it is harder to account genetically for the similarity between the Turkic and (some) Uralic languages” (Comrie 1991: 110, jegyzet).

2. A fentiek alapján úgy látom, a finnugor analitikus tempusok és az auditívusi funkció kialakulásában nem kell számolnunk idegen hatással, vagy legalábbis igen valószínűtlennek látszik, hogy ennek számottevő szerepe lett volna. Ha ezek spontán belső fejlődés eredményei, akkor a hasonló szerkezetekkel rendelkező szomszédos nyelvek nyilván pozitívan befolyásolhatták a folyamatot.

Ami az auditív funkció megjelenését illeti, teljes mértékben elfogadhatónak tartom Wintschalek szavait: “Wegen der großen Verbreitung dieser Erscheinung ist es schwierig von einer arealen Erscheinung zu sprechen, da es sich vielmehr um eine Universalie zu handeln scheint. Dennoch kann man das massierte Auftreten dieser Erscheinung in diesem Areal als Indiz für die Verstärkung durch gegenseitige Beeinflussung werten” (Wintschalek 1993: 66). Noha itt valószínűleg nem univerzális jelenséggel van dolgunk, mégsem lehet teljesen véletlen, hogy éppen a participium praeteriti szolgált ennek alapjául. Ehhez vö. Comrie szavait: “With the perfect, a past event is related to a present state, in other words the past event is not simply presented per se, but because of its relation to a present state. With the inferential [= auditivus; H. L.], the past event is again not presented simply per se, rather it is inferred from some less direct result of the action (e. g. a second-hand report, or prima facie evidence, such as wetness of the road leading to the inference that it has been raining, even when the raining itself has not been directly witnessed). Thus the semantic similarity (not, of course, identity) between perfect and inferentials in the fact both categories present an event not in itself, but via its results, and it is this similarity that finds formal expression in languages like Georgian, Bulgarian, and Estonian” (Comrie 1991: 110).

Még azt kell megválaszolni, miért alkalmaznak az egyes finnugor nyelvek különböző eljárásokat participiális eredetű finit (analitikus vagy szintetikus) igealakjaik megformálásakor. E folyamatban az alany és állítmánya közti kongruencia döntő szerepet játszott. A kongruencia jelölésére két eszköz kínálkozott (amint fentebb erre már röviden utaltam, ld. 1.2.):

- (a) a participiumhoz járultak a személyjelölők,
- (b) a kopula lett kongruenciahordozóvá, eleinte talán csak az 1. és 2. személyben.

A második megoldást találjuk a finnségi nyelvekben (vö. fi. *olen tullut* ‘ich bin gekommen’) és a lappban, valamint a volgai nyelvekben (pl. cser. *kolçnam* ‘ich habe gehört’, *kolçnna* ~ *kolçn ulna* ‘wir haben gehört’), míg az elsőt a permiben (pl. zürj. *munlmid* ‘du bist gegangen’) és az ugorban (pl. m. *mentem*, vog. *#lmän* ‘okazüvaetóá, tü bü!’). Ez esetben a kopula

segítségével többsíkú tempusrendszer jöhetett létre, miként ez pl. a magyarban meg is történt, vö. pl. *mentem volt, mentél volt, ment volt*.

3. Az uráli és a finnugor alapnyelvben kétségtelenül voltak participiumok. Megvolt a lehetősége annak, hogy ezek képzői tempusjelekké fejlődjenek (vö. Honti 1994), ill. hogy a participiumok analitikus tempusok alkotóelemeivé és auditivusi funkció hordozóivá váljanak. Hogy ezen lehetőségek közül valamelyik is megvalósult-e, azt ma már aligha tudhatjuk meg. Sokkal több esélyünk van annak eldöntésére, hogy egy nyelvi jelenség belső fejlemény, avagy inkább idegen hatások eredménye-e. Az ilyen jellegű problémák megoldási kísérletei során azonban – a nyelvek közti feltűnő és esetleg csalóka egyezések – könnyen tévútra csábíthatják a kutatót. A nyelvek aligha másolhatják le egymás szintaktikai struktúráit, ha maguk nem rendelkeznek éppen olyan vagy nagyon hasonló szerkezetek kialakításának feltételeivel. Egy bizonyos areál nyelveinek közös vonásai nem szükségszerűen az egymásra gyakorolt hatás eredményeként alakultak ki – ehhez vö. a jelzői kongruencia megszületését némely uráli nyelvekben (Honti 1997) –, de a szomszédos nyelvek hasonló fejlődési tendenciái természetesen erősíthetik egymást.

Összegezve az előadottakat: az analitikus tempusok és az auditivus egyáltalán nem szükségszerűen a szomszédos nyelvek nyomására alakult ki az ezen kategóriákat ismerő finnugor nyelvekben. Ezzel semmiképpen sem azt akarom állítani – ismételten szeretném ezt hangsúlyozni –, hogy a szomszédos nyelvek a szükséges feltételek megléte esetén nem befolyásolhatják a fejleményeket.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1983), Latin hatás a XVI–XVII. századi magyar igeragozásban. In: Balázs 1983: 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet (1991), Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I/1. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet (1992), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest. 120–183.

- Balassa József–Simonyi Zsigmond (1895), *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon*. Budapest.
- Balázs János (szerk.) (1983), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest.
- Bánhidi Zoltán (1941), *A magyar nyelv összetett igealakjai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 63. Budapest.
- Bánhidi Zoltán (1957), *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Nyelvtudományi Értekezések 12. Budapest.
- Bárczi Géza (1982), *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest.
- Baskakov, N. A. (szerk.) [Baókakov, N. A. (otv. red.)] (1966), *Türkókie ázüki. Ázüki narodov ÓÓÓR. II. Moókva*.
- Baskakov, N. A. [Baókakov, N. A.] (1988), *Priqaoútie*. In: Tenisev, É. R. (otv. red.), *Óravnitelyno-iótoriqueókaá grammatika túrkókih ázükov. Morfológiá. Moókva*. 444–471.
- Bereczki Gábor (1983a), *A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai*. In: Balázs 1983: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest. 207–236.
- Bereczki Gábor (1983b), *A török nyelvek hatása a magyarra*. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 185: 59–72.
- Bereczki Gábor (1984), *Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türki-schen Sprachen im Wolga-Kama-Gebiet*. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 307–314.
- Bereczki Gábor (1992), *Türkische Züge in der Struktur des Syrjänischen und ihr Ursprung*. Deréky Pál–Riese, Timothy–Sz. Bakró-Nagy Marianne–Hajdú Péter (Hrsg.), *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. Wien–Budapest. 71–76.
- Bereczki Gábor (1993), *The Character and the Scale of Turkic Influence on the Structure of Finno-Ugric Languages*. In: Brogyanyi, Bela–Lipp, Reiner (eds), *Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric*. Amsterdam–Philadelphia. 509–519.
- Bereczki Gábor (1994), *Influsso turco nelle lingue ugrofinniche*. *Incontri Linguistici* 17: 45–58.
- Comrie, Bernard (1991), *Aspect*. Cambridge.
- Dmitrieva, L. V. [Dmitrieva, L. V.] (1966), *Ázük barabinókih tatar*. In: Baskakov 1966: 155–172.
- Dmitrieva, L. V. [Dmitrieva, L. V.] (1981), *Ázük barabinókih tatar*. *Lenin-grad*.
- Eckert, Rainer–Bukeviči •tx, Elvira–Julia–Hinze, Friedhelm (1994), *Die baltischen Sprachen. Eine Einführung*. Leipzig–Berlin–München–Wien–Zürich–New York.
- Hajdú Péter (1994), *Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen*. *Incontri Linguistici* 17: 59–79.
- Honti László (1994), *Zur Frage nach dem Aspekt und Tempus in der uralischen Grundsprache*. In: Künnap, Ago (ed.), *Minor Uralic Languages: Structure and Development*. Tartu–Groningen. 48–65.

- Honti László (1997), Fremdes oder Eigenständiges? Zum historischen Hintergrund der Attributivkongruenz in uralischen Sprachen. In: Hahmo, Sirkka-Liisa-Hofstra, Tette-Honti László-Van Linde, Paul-Nikkilä, Osmo (Hrsg.), *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Maastricht. 135–144.
- Hunfalvy Pál (1858), A' magyar igeidők használata. *V. Magyar Nyelvészet* 3: 407–425.
- Ikola, Osmo (1953), *Viron ja liivin modus obliquuksen historia*. Suomi 106/4. Helsinki.
- Ikola, Osmo (1960), Perfektin ja pluskvamperfektin synnystä. *Virittäjä* 1960: 364–368.
- Itkonen, Erkki (1950), Das Perfekt des Partizips im Lappischen. *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 98: 271–304.
- Itkonen, Erkki (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki.
- Juldašev, A. A. [Úldasev, A. A.] (1965), *Analiťiqeókie formü glagola v túrkókih ázúkah*. Moókva.
- Kajdarov, A. T. [Kajdarov, A. T.] (1966), Ujgurókiť (novoujgurókiť) ázúk. In: Baskakov 1966: 363–386.
- Koizumi, Tamotsu (1996), *K razvitiú neoqevidnüh naklonenij v volxóko-finókih ázúkah*. *Finno-ugrovedenie (Joskar-Ola)* 1996/4: 90–96.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- Künnap, Ago (1992), On the Analytical Past Tense Forms in the Uralic Languages. *Linguistica Uralica* 28: 173–179.
- Künnap, Ago (1994), On the Uralic Indirectal. *Ural-Altische Jahrbücher, Neue Folge* 13: 18–27.
- Laanest, Arvo (1982), *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg.
- Levitskaja, L. S. [Levitókaá, L. Ó.] (1976), *Iótoriqeókaá morfologiá quvasókiego ázúka*. Moókva.
- Majtinskaja, K. Je. [Majtinókaá, K. E.] (1979), *Iótoriko-ópoóťavitelynaá morfologiá finno-ugorókih ázúkov*. Moókva.
- Nikkilä, Osmo (1994), Germanischer Einfluß auf das Ostseefinnische. *Incontri Linguistici* 17: 103–113.
- Schlachter, Wolfgang (1970), Das lappische Tempussystem. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), *Symposion über Syntax der uralischen Sprachen*. Göttingen. 178–191.
- Serebrennikov, B. A. [Óerebrennikov, B. A.] (1960), *Kategorii vremeni i vida v finno-ugorókih ázúkah permókoť i volxókoť grupp*. Moókva.
- Serebrennikov, B. A. [Óerebrennikov, B. A.] (1978), *O putáh prevraweniá odnogo mikrotipa v drugoj mikrotip (na materiale marijókiego ázúka)*. In: Óerebrennikov, B. A. (red.) *Iótoriko-tipologiqeókie ióóledovaniá po finno-ugorókim ázúkam*. Moókva. 5–48.
- Sevortjan, É. V. [Óevortán, É. V.] (1966), Krümóko-tatarókiť ázúk. In: Baskakov 1966: 234–259.

- Tauli, Valter (1955), On Foreign Contacts of the Uralic Languages. *Ural-Altische Jahrbücher* 27: 7–31.
- Tauli, Valter (1966), *Structural Tendencies in Uralic Languages*. London–The Hague–Paris.
- Wintschalek, Walter (1993), *Die Areallinguistik am Beispiel syntaktischer Übereinstimmungen im Wolga-Kama–Areal*. Wiesbaden.
- Zakiev, M. Z. [Zakiev, M. Z.] (1966), *Tataróki ázük*. In: Baskakov 1966: 139–154.

Német tolvajnyelvi szójegyzék a 18. századból

KIS Tamás

0. Keresztes László Tanár Úr egyike volt a velem személyesen legtöbbet foglalkozó tanárainknak; hosszú féléveket töltöttünk együtt különböző tanórákon – én mint magyar–finnugor szakos évfolyam, ő mint ezen egyszemélyes évfolyam oktatója –, amikor is a “Tres faciunt collegium” elvének teljesítéséhez kettőnkön kívül szükség volt még valamelyik finnugor főistenre is. Nem is múlhatott el bennem nyomtalanul az erza és moksa félévek sora, hiszen a Chrestomathia Morduinicába szánt szövegek sorsa múltott azon, hogy le tudtuk-e maradéktalanul fordítani a kiszemelt meserészletet.

Hasonlóan szűk körben telt el finn nyelvi tanulmányaim talán legszebb és legsikeresebb féléve is, amikor finn szakszövegolvasás címén, egy Mikko Korhonen-cikk ürügyén sikerült megismernem a *rag* és az *iratkapocs* (finnül ugyebár: *liite* és *liitin*) összefüggéseit. Keresztes Tanár Úr ugyanis egy-egy szó kapcsán egész szócsaládokat sorolt fel, s csodák csodájára még az én e-félék ellen berzenkedő lelkivilágom számára is élvezetessé vált a nyelvtanulás, és jóval többet tudtam meg használható módon a finn nyelvről e félév alatt, grammatikát és szavakat tanulva, mint korábban az összes kommunikációközpontú nyelvkönyvből. – A *szavak* azóta is folyamatosan kísérik pályámat, rajtuk túl nemigen jutottam.

“Cserébe” és köszönetként ezekért az órákért álljon itt az alábbi kis közlemény néhány *szóról*: egy 18. századi német tolvajnyelvi szójegyzékről.

1. A 18. század utolsó harmada Magyarországon a tolvajnyelv felfedezéséé volt. A bűnüldöző szervek, bíróságok ekkortájban – jóval azelőtt, mielőtt a nyelvtudományban is tudatosult – rájöttek, hogy a nyelv nem egyszerűen csak az információközlésre szolgál, hanem identitásjelző eszköz, a csoporthoz, közösséghez tartozás pregnáns kifejezője. A kihallgatott bűnözők bizalmának megnyerése, a zsványok egymás között elhangzó beszélgetéseinek megértése és általában a tolvajok felismerésének szándéka okozhatta elsősor-

ban, hogy az 1770-es évektől megszorodtak a bírósági perek jegyzőkönyveiben az argószavak, amelyeket egy idő múlva a jegyzők az iratanyaghoz csatolt szójegyzékké szerkesztettek, és más törvényhatóságoknak is megküldtek.

Első ismert tolvajnyelvi szójegyzékünk 1775-ből származik (Vocabula ver#, quibus iiÓem uti Solebant, •ti Nobis revelatum extitit, Seqvuntur hoc Ordine’: Nógrád Megyei Levéltár, Fiscalia fasc. XLV/36; közlésezi Török: MNy. 53 (1957): 273–4), amelyet hamarosan újabbak követtek (l. Kis: A szlengkutató útjai és lehetőségei. Debrecen, 1997. 276–81). 1782-ben egy Jablonczay Petes János által jegyzett hajdúböszörményi szójegyzék egészen az országos hírnévig vitte: a Magyar Királyi Helytartótanács a Bessenyei Mihály, Cséplő Sára és mások elleni per hozzá megküldött anyagában (MOL. C 43 – Helytartótanácsi Levéltár – Acta secundum referentes – Sauska – 1782 – Fasc. 62) található szójegyzéket egy körlevél mellékleteként elküldte a vele hivatali kapcsolatban álló összes törvényhatóságnak, amelyek közül számos az alája rendelt járási, községi intézményeknek másolatban továbbküldte. Így jeles tolvajnyelvi emlékünknél 74 szava több másolatban is előkerült. (Az “Annó 1782. Die 17ma Aprilis, Ńub Sedria DiŃtriktûs Privilegiatorum Oppidorum Hajdonicalium CauŃarum Criminalium ReviŃoria in Oppido BöŃzörmény celebrata, ConŃignatio Terminorum, & Vocum, quibus Fures Nundinales, vulgò ’Sivány, Ńeu Vásári Tolvaj, in mutuo colloquio, occaŃione patrandorum furtorum uti conŃueverunt” címmel kiadott eredeti nyomtatvány nagyszámú újabb kiadásait, valamint az egyes eddig fellelt kézirat másolatokat és az azokat közreadó publikációkat l. Kis: A magyar szlengkutató bibliográfiája. Debrecen, 1996. 12–7.)

A körlevél kiadása egyértelműen azzal (a napjainkra a szociológiai-szociolingvisztikai kutatások eredményei által bizonyítottá vált¹) nyelvi funkcióval magyarázható, amit az egyik bandavezér vallomása 1776-ban így foglal össze: “a’ magyar ZSiványokat, a’ nyelveken lehet meg esmérni” (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár – Acta fiscalia IV. A. 1018/d. 2. csomó). E tétel alapján lehetséges volt – mert a bűnösségüket bizonyította – a nyelvük alapján elfog-

¹ Vö. pl. Bondeson, Ulla: Argot Knowledge as an Indicator of Criminal Socialization. In: *Scandinavian Studies in Criminology. Volume 2.* Oslo, 1968. 73–107; Halliday, Michael A. K.: Anti-Languages. *American Anthropologist*, 78 (1976): 570–84; Drake, G. F., The social role of slang. In: *Language. (Social Psychological Perspectives)*. Szerk. H. Giles–W. P. Robinson–Ph. M. Smith. Pergamon Press, Oxford–New York–Toronto–Sydney–Paris–Frankfurt, 1980. 63–70; Leeuwen-Turnovcová, Jiřina van: Subkulturelle Existenz, Ambulanz und Argotisierung. Teil 1: Zur Frage der sprachlichen Solidarisierung von ambulanten bzw. kasarnierten Randgruppen. In: *Slavische Sprachwissenschaft und Interdisziplinarität.* Band 2. München, 1996. 187–218.

ni a zsványokat, mint ahogy ezt a latin nyelvű körlevél korabeli magyar fordítása tanúsítja: “A’ HajÓú Városokon bizonyos ZSiványokat vagy is Vásári Tolvajokat meg fogtak, kik magokba térvén ki vallották hogy mitsoÓa Terminusokkal magok között űoktak élni: arra nézve F.H.T.K. [= fölséges helytartó királyi] Magyar Tanátsnak Kegyelmes ParantDolattából azon közöttök folyó Terminusok vagy is űók a’ végre hirÓettetnek Klt#k [Kegyelmetek] között hogy azokról azon Vásári káros Tolvajokat leg hamarabb éűre vehessék, és mihelyest valakitől olyan Terminusokat hallanának azonnal megragattaDšák.” (Országos Széchényi Könyvtár: Fol. Hung. 1581. 4. füzet, 45b lap).²

2. Valószínűleg ez a körlevél (amely hamarosan még a szépirodalomba is bevonult³) volt az, amely másokat is hasonló szójegyzékek összeállítására készítetett. Tudomásunk van például ebből az időszakból több jászkunsági tolvajnyelvi szójegyzékről is, bár ezeknek eddig még nem sikerült a nyomára bukkanni.

Mándoky István egyik tanulmányában (A kun nyelv. In: Karcagi várostörténeti tanulmányok. Szerk. Bellon Tibor–Kaposvári Gyula. Nagykunsági Füzetek. Karcag, 1974. 35–44) mindenféle forrás megadása nélkül közli, hogy “Több kun eredetű szót találunk azokban a tolvajnyelv-listákban is, amelyeket a Jászkun Kerületek adtak ki a XVIII. század végén és a XIX. században a betyárok elfogásának és kézben tartásának megkönnyítésére. Az olykor többszáz szóból álló lajstromokban ilyen szavakat látunk, mint pl. *karak* ’zsvány, rabló, tolvaj’, *karakol* ’kirabolja a vásárt’, *tésó* ’béklyó’, *bugó* ’bilincs’, *etek* ’csizma’ stb.” (44).

3. Ebbe a 18. század végi szójegyzékkészítő lelkesedésbe illeszkedik 1783-ból egy eddig nem ismert német nyelvű tolvajnyelvi szólista, amelyre Madarász Lajos, a Veszprém Megyei Levéltár igazgatója hívta fel a figyelmet. (A Veszprém Megyei Levéltárban található példány jelzete: IV. 1/b Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai: 88/1783. VII.7.)

² Így lehetett ez Európa más országaiban is. Schubert (*Arme Leute. Bettler und Gauner in Franken des 18. Jahrhunderts*. Neustadt–Aisch, 1983. 282) például beszámol arról, hogy 1730-ban Ansbachban néhány személyt csak azért tartóztattak le, mert Jenisch nyelven beszéltek (hivatozik rá Leeuwen-Turnovcová, i. m. 195, 22. jegyz.).

³ Azt bizonyítandó, “Hogy az utóbbi idfken-is vóltanak Orűzágunkban olyas Zsványok, kik a’ Nyelvet meg-másolták, és egymásközött úgy beűzéllettenek”, a Jeles történetek egyik lábjegyzetében Dugonics András közölte a helytartótanácsi nyomtatvány teljes szövegét (Pest, 1794. I, 270–4, 12. jegyz.).

3.1. Ezt a szójegyzéket a Jablonczay-féléhez hasonlóan egy helytartótanácsi körlevél mellékleteként kinyomtatták és szétküldték országszerte.⁴ Eredeti je, melyet a Vas vármegyei Pinkafőn (ma: Pinkafeld, Burgenland) Boros Ferenc jegyző készített, szintén egy bírósági per során született. Eredeti kézírásos példánya jelenleg a Magyar Országos Levéltárban található, jelzete: Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, C 43 (Acta secundum referentes) Fabiankovich 1783. Nr. 148.

A Helytartótanács 1783. június elején az 5003. szám alatt foglalkozott az ügyel, amely kapcsán az alábbi, a körlevélben is közzétett döntést hozta:

C

omitatus Cañtriferrei Ñub 19na proxime præteriti MenÑis Maji iÑthuc repræÑentavit: è benevolo Examine nonnullorum perverÑæ vitæ hominum in Confiniis Styriæ graÑÑantium, è quibus alii quidem in Ducatu Styriæ jam ad mortem condemnati, Ñubinde verô in via gratiæ publicis laboribus addikti è Carceribus eruperunt, alii verô in dikto Comitatu Cañtriferrei adhuc detinentur, eveniÑÑe, quod iisdem ad decipiendos alios, inuÑitatis verbis, prout hic advolutus Catalogus demonÑtrat, inter Ñe utantur.

Cum itaque publici Ñecuritas exigat, ut perverÑi iÑtiusmodi homines indicio inuÑitati illius idiomatis detekti comprehendantur, & tanquam complices aliorum ad diverÑas pænas jam condemnatorum reatus Ñuos condigna pariter caÑtigatione expient;

Ideô Prætitulatis Dominationibus VeÑtris præadnexum inÑoliti illius idiomatis Syllabum ea cum Intimatione communicat ConÑilium iÑtud Regium Locumtenentiale ut eodem utentes in Ñui gremio aktutum comprehendendi, & detineri, ac pro re nata agenda agere noverint. Datum ex ConÑilio Regio Locumtenentiale Hungarico PoÑonii Die quinta Junii

⁴ Ezt a körlevélet és mellékletét vélhetőleg minden, a Helytartótanáccsal közvetlen levelezésben álló törvényhatóság megkapta, így bizonyára legtöbb levéltárunkban megtalálható, mint ahogy megvan a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban is: “Debrecen város tanácsának iratai – A helytartótanács rendeletei” (jelzete: IV. A. 1011/c. 20. cs.) és “Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai” (jelzete: IV. A. 1/b. 162. d.).

Annô MilleÑimô SeptingenteÑimô OktuageÑimô Tertiô celebratô.

Azaz:

Vas vármegye az elmúlt május hónap 19-én eddig az alábbiakat állapította meg: alapos vizsgálat alapján több Styria (Stájerország) területén kóborló, bűnöző életű ember, akik közül egyesek a Styriai Hercegségben már halálra lettek ítélve, azonban időközben közkegyelemben részesülve kényszermunkára lettek kötelezve, börtönükből kitörtek, mások pedig az említett Vas vármegyében eddig is fogságban tartattak. Ezekkel történt meg, hogy mások becsapására egymás között szokatlan szavakat használtak, ahogy ezt a mellékelt Jegyzék tartalmazza.

A közbiztonság megköveteli, hogy az ilyen bűnöző elemek, akiket ezen szokatlan nyelvhasználat alapján lepleznek le, legyenek letartóztatva, és más, már különböző büntetésekre elítélteknek a büntérsaiként azokhoz méltó fenytésben részesüljenek.

Ezért a Királyi Helytartótanács bizalmasan közli a fent megnevezett uraságokkal a szokatlan nyelvhasználat csatolt jegyzékét, hogy azt felhasználva, a saját kebelén belül cselekedve képes legyen [a bűnözőket] elfogni, letartóztatni és velük a tényállásnak megfelelően bánni. A Pozsonyi Magyar Helytartótanács 1783. év június havának 5. napján hozott határozata alapján.⁵

3.2. A körlevélhez egy ugyanolyan papírra nyomott kétoldalas, oldalanként kétszer két hasábba rendezett szójegyzéket csatoltak, amely elsőnek a német köznyelvi, mellette pedig *Diebssprache* fej alatt a tolvajnyelvi megfelelőket sorolja fel. A szójegyzék és az előtte álló bevezető szöveg gót (fraktúr) betűkkel van nyomtatva. Az eredeti – szintén gót betűs – kézirat és a ki-nyomtatott szöveg⁶ között nagyon sok eltérés található. Ezek részben helyesírási, részben nyelvjárási különbségekből származnak, de több helyen olvasati hibával magyarázhatjuk a nyomtatásban megjelent alakot. A két változat eltérései miatt mind a nyomtatvány, mind a kézirat szövegét közzétesszük.

⁵ A latin szöveg magyar fordítása Tegye Imre munkája. Szívességét ezúton is köszönöm.

⁶ Itt szeretném megköszönni Feketéné Balogh Mariannának a nyomtatott, és Richard Reutnernak a kézírásos szöveg lejegyzésében nyújtott segítségét. Külön köszönet illeti Hoffmann Ottót, aki a nyomtatvány és az kézirat összevetésében, a szövegek elolvasásában, értelmezésében, a gót betűs írás megismertetésében volt segítségemre, és számos nyelvi és helyesírási érdekességre hívta fel a figyelmemet.

V

erkehrte Redensart deren Schleten in Gränzen, deren Steuer Mark, Oesterreich, und Ungerland sich befindlichen Raubers-Gesindel, welche zur Gelegenheit des Pinkafeld den 1ten und mehreren Tügen des Monats Martii des 1783sten Jahres vorgenommen pro Examinis, Antoni Ruber, nach dem Diebsnamen Wurzengkammer, Tonedl, oder heilige Geistbub, Bernarthy Urtz, nach dem Diebsnamen in der Cameradschaft Tischlerhärtl, Thomä Hueber, oder Abtöcker Tonedl, Jakob Martin, nach dem Diebsnamen Kirschnerjackel genannten eingestanden haben, als:

	Diebs-Sprache		Diebs-Sprache
Gott -----	Grimige Paters	Musik -----	Klingenfetzen
Kaiser -----	Grimige Schienkl	Tanzen -----	Klein Geld
Bischof -----	Grimiger Gallach	Strick -----	Gwaln
Dom-Herr -----	Gallach	Holz hacker	Krachetmaus
Pfarrer -----	Gallachen	Fleisch -----	Paus
Franciscaner -----	Spitzbärtl	Speck -----	Juden
Bann-Richter -----	Bann Schienkel od.	Brod -----	Löwen
Kriegs Hauptmaß oder Vicegespann	Bann-Prinz gatschinige schiengel	Wein -----	Karls oder Jocher
		Flinten -----	Glasanen
Verwalter, Ein- nehmer, o. Herr	Schergl	Stehlen -----	Gänifen
Soldat -----	Balmachumm	Ist gefangen -----	Er ist krank
Ueberreiter -----	Ueberträpler	Geld -----	Mege
Diener -----	Wötter	Weeg -----	Strudi
Baurn -----	Hachen od. Gschert#	Leibel -----	Mitterbäntl
		Schuh -----	Hollen
Kramer -----	Regauner	Hosen -----	Buxen
Fleisch hacker -----	Poselfetzer	Haus -----	Kiter
Wirth -----	Schwitzer	Hund -----	Tsucka
Beck -----	Löwenschupfer	Sau -----	Kronigl
Bräuer -----	Plimpelwascher	Kuch -----	Gleystuck
Schuster -----	Hubenpflanze	Pferd -----	Kleber
Schneider -----	Stichler	Feuer -----	Funckch
Kerzen -----	Todtenspies	Ketten -----	Lantschen
Gefängniß -----	Tufus	Trugen -----	Schallen
Wasser -----	Flauser	Unsere Weiber	Gütschen
Bethler -----	Schnurer o. türcher	Schlagen -----	Kailn
Geld in Beutel	Meger in Reider	Messer -----	Hiertling
Jahrmarkt -----	Geschock	Pöth -----	Senften
Ein reicher Mensch	Raucher guber Schuxen	Roth und Wald	Poly
Der Vorsteher der Banna	Der andere Schu- xen	Tobak -----	Tobry
		Fenster -----	Scheinkig
		Hacken -----	Kühekämper
Ein Dorf -----	Polár	Prätl -----	Braunspurger
Geschloß, Markt, oder Stadt	Steinhaufen	Ein alter Mann	Ein Altischer
		Ein junger Mann	Jung Lisch
Feuer anheizen	Fung machen	Steuermark -----	Stürisch
Waitz, Korn, oder Gersten, wie auch		Hungarn -----	Koautzen
		Ein Ungar -----	Ein Koautz

andere Frucht-Sorten -----	Spitz	Wagen ----- Schlafen -----	Radlerey Letschen
Ein Belz ----- Galgen ----- Brand marken ----- Freymann -----	Rauchling Duellmer Turmen bekumen Tillinger	Wo sie den Auf- enthalt haben Ein kleines Mäd- chen -----	Pehn Gitschedl
Schinder -----	Kotleo	Obacht geben	Gichi
Diebs-Sprache		Diebs-Sprache	
Ein rauhes Fell Gränze visitiren, oder Bethler jagen Knopf ----- Mieder ----- Leinwand Hemd ----- Jahrszeit ----- Wochen ----- Hut oder Haube	Rauchling Fücken Walzen Schmierling Pocklom Zugeschnittene Bocktäm Janny Scheinling Aufsetzling	Dukaten ----- Thaler ----- Zwanziger ----- Siebenzehner ----- Kupfergeld ----- Suppen ----- Glockenläuten ----- Hüte dich ----- Laufen ----- Ein stürmender Fluß -----	Bliemel Ganzestein Reifling od. Kränzl Mariasch o. Patzen Netsch Puriffka Tufftschaltern Baus dich Schäfften o. fahren Plausa
Der schon einmal gefangen war Bethen Kirchen ----- Sabel ----- Bier ----- Sackuhr ----- Feyl ----- Holz ----- Schloß ----- Unkeuschheit treiben	Er war schon ein- mal krank Beternälä Kufft Spadi od. landmigl Plimpel Nupern Fürmern Krachet Tusen Ueberfahren oder Schubladeln Haimgeschickt	Tobakswärzer Stroh ----- Heu ----- Verkaufen ----- Graf ----- Herrschaft ----- Schänken ----- Buch ----- Augen ----- Mund ----- Anbinden bey Fuß	Tobryketscher Rauschen Kupfer Verbaschen Prinz Prinzerey Nußen Blauderey Huberscheinling Mundtscha Antschlaudern
Umbringen ----- Schlüssel ----- Oesterreich ----- Schreiben ----- Kalb ----- Schaaf ----- Henken ----- Köpfen ----- Barbiermesser ----- Eisernes Gatter Kaufmansgewölb Ziegl ----- Einbrechen ----- Eisenes Gatter aus- heben -----	Klemones Klingerisch Federn Plerä Kuchestöckel Tulnen Haimgeschickt Hertling Klingen Suchereyen Kös Eingeschäbert Klingenzogen	Brandwein ----- Raufen und schlag# Aepfel ----- Bart ----- Haar ----- Fisch ----- Teicht ----- Stecken ----- Krankheit ----- Unser liebe Frau Hölle ----- Weingarten Löffel ----- Bett-Tuch ----- Brief ----- Spitz -----	Gefingel Geheilt Pumerling Muntscha Schling Grätling Stantflausa Strausen Pegerisch Grimiga Maika Grimige Funk Grußla staurich Schnabel verca Sänfft Brätling Flider Durchsprichling
Tisch ----- Krug ----- Richter ----- Nacht ----- Schnee ----- Kalt -----	Mutschblat Kellerling Pach in Schwirtling Weisling Piberisch	Kochen ----- Bratten ----- Essen ----- Trinken ----- Singen -----	Funken Braunspurger ma- chen Butten Schwächen Schallern

Warm -----	Kibig	Kopf -----	Hiber
Kasten -----	Tenor	Fuß -----	Lauf
Ein brennendes Dorf -----	Ein Polar ist abge- funkt	Predigt -----	Geblauder
-----		Meß -----	Tufft gefleg oder
Anzinden -----	Angefunkt		Totzya
Spion -----	Zinkenstöcher	Müllner -----	Rohler.

*Sign. per FranciDcum Boros, Ord. Jurat.
Notarium Comitatus CaDtriferrei m. p.*

A kézírásos szójegyzék három oldalon, kétszer két hasábjában (a harmadikon oldalon csak két hasábot használva) sorolja fel a tolvajnyelvi szavakat és bázisnyelvi megfelelőiket. Ennek szövege (az eredeti hasáb- és sortöréseket megtartva, a bizonytalan olvasatú helyeket kurzívval, a sötétebb tintával javított, felülírott részeket félkövérrel jelölve) a következő:

Verkührte Redens Arth deren Schleten in Grfntzen deren Steuer-Marckh Oestereich und Ungerland sich befindlichen Raubers gesindl welche zur gelegenheit des Pinkafeld den 1^tv1 und mehreren Tjgen des Monaths Mfirtþ des 1783igste Jahr vor genohmen Pro Examinis, Antoni² Ruber nach dem Tiebs nahmen Wurzen kra|er, Tonetl, oder Heilige Geist Bub, Bernarth³ Urtz, nach dem Tiebs nahmen in der Ca|eratschafft Tischler Hftrl, Thoma Hueber, oder Abtócker Tonedl, Jacobi Martin⁴, nach dem Tiebs nahmen Kirschner Jackl genanten eingestanten haben, als.

	Tiebs Sprach	der Báþa -----“	Der andere Schux
Gott -----“	krimige Paters.		Tiebs Sprach
Kfýser -----“	Grimige Schienkl	Ein Dorff -----“	Polár
Pischof -----“	grimiger Gallach	Geschlos Markt	
Thom Herr -----“	Gallach	oder Statt -----“	Steinhaufen.
Pfarers -----“	Gallachen.	Feuer anheitzen -----“	fung machen.
Franciscaner ⁵	Spitz bftrl.	Waitz Kohn od Gerstv	
Paan Richter	Paan Schienkl oder	wie auch and Frucht	
krier Hauptman	...Paan Printz.	Sorten -----“	Spitz.
od Vicy ⁶ Pann----	Gátschinige schienkl	Ein Bóltz -----“	Rauchling
Verwalter einneh-		Galgen -----“	Tuelmer
mer oder Hern	Schergl.	Brám Marken -----“	Turmen bekumen
Saldat -----“	balmachumm	Freýman -----“	Tillingen.
Überreúder ⁷	Über Trfpler.	Schinter -----“	Kotler
Diener -----“	Vótter	Musig -----“	klingen fetzen
Baurm -----“	Hachen od Gscherten	tantzen -----“	klein geld
Kramer -----“	Regauner	Strickh -----“	Gwaln.
Fleischhacker -----“	Poselfetzer.	Holtz hacker -----“	krachet Maus
Wirth -----“	Schwitzer.	Fleisch -----“	Paus.
Póck -----“	Lówenschupfer	Spóck -----“	Juden.
Brfuer -----“	Plimpelwascher	Brod -----“	Lówen.
Schuster -----“	Huben Plantzer	Wein -----“	karls oder Jocher
Schneider -----“	Stichler.	Flinten -----“	Glasanen.
kertzen -----“	Todten spies.	Stehlen -----“	Gfnifen.
Gefngnus -----“	Tufus.	Ist gefangen -----“	er ist Kranck
Wasser -----“	Flauser	Geld -----“	Móge.
Betler -----“	schnurer od Túrcher	Weeg -----“	Strudi.
Geld in Beitl -----“	Meger in Reider	Leibel -----“	Mitter bfntl.
Jahrmarch -----“	Geschock.	Schuch -----“	hollen.
Ein reicher Mensch	Raucher gober	Hosen -----“	Buxen.
	Schuxen	Haus -----“	Kiter.
Der Vorsteher		Hunt -----“	Tschucka.

|| Sau || kronigl.

	Tiebs Sprach
Kuch	Gleßstückch
Pferd	Kleber.
Feuer.....	Funckch.
Ketten	Lantschen.
Trugen	Schallen.
Uhnsere Weiber	Gütschen.
Schlagen	káln.
Messer	Hiertling.
Póth	Senfften.
Roth u. Wald	Polý.
Towach	Tobrý.
Fenster	Scheinlig.
Hacken	kúhe kfmpe.
Prftl	braun spurger.
Ein Alter Mann	Ein Alti scher. ⁸
Ein Junger Mann	Jung Lisch.
Steuer Marck	Stirisch.
Hungarn	koautzen.
Ein Unger	Ein Kooautz. ⁹
Waagen	Radlereý. + ¹⁰
Schlaffen	Letschen.
wo sþe dem auf enthalt haben “	Pehn.
Ein kleines Magdl	Gitschedl.
Obacht geben	Gichi.
Ein rauches fehl	rauchling. +
Grfntz Visitren ¹¹ oder Petler Jagv	fúcken
knopf	Waltzen.
Mieder	Schnierling
Leinwanth	Pocklom
Hemet	zu geschnidene Bocktjm
Jahrs zeit	Jannþ.
wochen	Scheinling.
Hut oder haubv	auf setzling. +
Der Schon einmahl gefangen war	er war schon ein mahl Kranch
Petten	Beternflf.
kúrchen	kufft.
Sabel	Spadi od Landmigl.
+	
Bier	Plimpel.
Sackh Uehr ¹²	Nupern.
feýl	fúrmern.
	Tiebs Sprach
Holtz	krachet.
Schlos	Tusen
Unkeisheit treiben	über fahren oder Schubladln

Umbringen	Haim geschickt.
Schlisel	Klemones
Oestereich	klingerisch.
Schreiben	febern.
kalb	Plerf
Schaaf	kúhe stókel.
Hencken	Tulnen.
Köpfen	Haim geschickt
Palwier Messer	Hurtling.
Eýsernes Gater “	klingen.
Kaufmans Gwólb .	Suchereßen.
Ziegl	kós.
Ein bróchen	ein geschfñet
Eyseþes Gatter aus heben	klingen zogen.
Tisch	Mutschlat.
kruch	Kellerling
Richter	Pach in
Nacht	Schwirtling.
Schnee weisling ¹³ .	weisling
kalt	Piberisch.
Warm	Kibig
kasten	Tenor
Ein brenendes dorf	Ein bolár ist abgefunct
Anzinten	Angefencnt
Spion	Zincken stócher
Ducaten ¹⁴	Bliemel.
Thaller	Gantze stein.
20 ^{ger}	rfifling od Krftzl.
17 ^{er}	Marísch od Pazen.
kupfer Geld	Netsch.
Supen	Puriffka.
Klocken leitten	Tufft Schaltern
Hütte dich	Baus dich.
Laufen	Schffften od fahren
Ein stórmend Flus	Plausa.

	Tiebs Sprach		
Towanck Schwörtzer	Tobrþ ketscher.	Höll	grimige Funckh
Strooh	rauschen.	Weingarth	grusla staurich
Heu	Kupfer.	Lefel	Schnabel Verca. ¹⁷
ver kaufen	verbaschen.	Bett Tuch	Sfnfft Brftling
Graf	Printz.	Brief	Flider.
Herschafft	Printzereþ	Spitz	Durch sprichling
Schfncken	Nußén.	kochen	funcken.
Buch	Blaudereþ.	Bratten	Braunspurger ma- chen
Augen	Húber Scheinling	Essen	Butten
Mund	Mundtscha.	Trincken	Schwachen. + ¹⁸
Anbintv beþ Fus	Antsch laudern	Singen	Schallern.
Brand wein	gefingel.	kopf	Hiber.
Raufv u. schlagen	geheilt.	fus	lauf. +
Aepfel	Pumerling.	Bredig	geblauder. +
Part	Muntscha.	Meß	Tufft gefleg oder Totzþa
Har schling ¹⁵	schling	Mühlner	Rohler.
Fisch	Grftling.		
Teucht	Stant flausa		
Stecken	Strausen.		
Kranckheit	Pegerisch.		
Unser libe frau	grimige Maika. ¹⁶		

*Sign per Franciꝰcum Boros Ord
Jur Notarium Comit Caꝰtriferrei¹⁹*

1. A szóvégi *en* betűkapcsolatban a szöveg lejegyzője nem mindig írta ki az *n*-et, hanem azt az *e*-ből induló, és az *e* alá lehúzott farkincával rövidítette. Ezt itt és a továbbiakban az *v* betűvel jelölöm.

2. A *Pro Examinis*, *Antoni* rész latin betűkkel van írva.

3. A *Bernarthÿ* név latin betűkkel van írva.

4. A *Jacobi Martin* név latin betűkkel van írva.

5. A *Franciscaner* szó latin betűkkel van írva.

6. A *Vicey* szó latin betűkkel van írva.

7. A *d*-vel két betűt, amennyire kivehető, *th*-t írt felül a javító.

8. A fölötte levő *g* szára miatt írhatta külön a szót, ezért kisebb valószínűséggel ugyan, de *Altischer*-nek is olvasható.

9. Az első *o*-t a javítás során lehúzták.

10. Itt és az egyébként tintával írott szöveg néhány további helyén valaki ceruzával + jelet helyezett el.

11. A *Visitren* szó latin betűkkel van írva.

12. Az *Uchr* szó *c*-je törlés miatt (bizonyára javítás volt a rádiózás célja) csak halványan látszik.

13. A másik hasáb helyett tévedésből ide beírt *weisling* szót kitörölték, ezért csak halványan látszik.

14. A *Ducaten* szó latin betűkkel van írva.

15. A másik hasáb helyett tévedésből ide beírt *schling* szót kitörölték, ezért csak halványan látszik.

16. A *Maika* szó latin betűkkel van írva.

17. A *Verca* szó latin betűkkel van írva.

18. A *Schwachen* szó *a*-ja fölött a + jelek beírásánál használt ceruzával két vonást helyezett el valaki. (A nyomtatványban a szó bizonyára ezért szerepel *ä*-vel *Schwächen*-ként.)

19. Az aláírás latin betűkkel van írva.

4. A szójegyzék 170 “szócikkben” 180 szót és kifejezést tartalmaz. Ezeknek egy részét más forrásokból már ismerjük. Siegmund A. Wolf történeti tolvajnyelvi szótárában – általában eltérő helyesírási vagy alakváltozatban – megtalálható például az *Altischer* (Wolfnál: *altrisch*) ’öreg(ember)’, *Butten* : *butten* ’enni’, *Buxen* ’nadrág(ok)’, *Funckch* : *Funkich* ’tűz’, *Fung* : *Funk* ’ua.’, *Gallach* ’lelkész, plébános’, *Jung Lisch* : *jünglich* ’fiatal(ember)’, *Kailn* : *keilen* ’ütni’, *Pegerisch* : *Pegrisch* ’betegség’, *Weisling* : *Weißling* ’hó’ stb. szó (vö. Wolf: Wörterbuch des Rotwelschen. Deutsche Gaunersprache. Mannheim, 1956). A szójegyzék másik része új adatokat tartalmaz, így ez a forrás nemcsak a már feljegyzett szavak elterjedtségéről, valamint nyelvjárási hang- és alaktani változatairól ad ismereteket, hanem a német tolvajnyelv történeti szókincsét is bővíthetik vele a szakterület művelői.

5. Különösen érdekessé teszi ezt a tolvajnyelvi emléket, hogy bázisnyelvé tekintve két eltérő változatban maradt fenn: a nyomtatvány alapvetően a korabeli német standard (Schriftdeutsch) hangtani, helyesírási, lexikai vonásait mutatja, a kézírásos változat viszont jellegzetesen nyelvjárási szöveg. A két verzió főbb eltéréseit Hoffmann Ottó összevetése alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze:

5.1. Az eredeti szöveg Pinkafőn (ma Ausztria) készült, és ennek megfelelően a bajor-osztrák nyelvjárás jegyeit viseli magán. A helyi dialektus sajátosságai természetesen nemcsak, sőt elsősorban nem a tolvajnyelvi szövegben, hanem a jelentéseket megadó bázisnyelvi részben figyelhetők meg. A nyelvjárásiasságokat a nyomtatott szöveg kiadója a szöveg hivatalos céljaira való tekintettel igyekezett “kijavítani”.

A nyelvjárásiasságok legfeltűnőbb részét a hangtani változatok képezik. Jellemzőek például a Schriftdeutschbeli zöngés mássalhangzók helyén álló zöngétlen megfelelőik: *Pischof* : *Bischof*, *Tuelmer* : *Duellmer*, *krimige* : *Grimige*, *Schinter* : *Schinder*; de előfordul ennek ellenkezője is: *Bredig* : *Predigt*, *Musig* : *Musik*. Találhatunk labiális–illabiális eltéréseket (*Lefel* : *Löffel*, *Schlisel* : *Schlüssel*; *Mõge* : *Mege*, *kürchen* : *Kirchen*), előfordulnak a magánhangzó-kiesés különböző esetei is (*Höll* : *Hölle*; (Paan) *Schienkl* : (Bann) *Schienkel*; *Kaufmans Gwõlb* : *Kaufmansgewõlb*), és egyéb magánhangzó-redukcióra utaló jegyek (*Unger* : *Ungar*).

Lexikai eltérésekre kisebb számban, de szintén hozhatunk példákat: *Towach* vagy *Towanck* : *Tobak*, *Palwier* : *Barbier*, *Magdl* : *Mädchen*, *Hemet* : *Hemd*.

5.2. Mindkét szövegváltozat gót betűs írással készült, bár helyenként latin betűs szavak is szerepelnek a szövegben. (A kézirásos változatban jegyzetekkel utaltam az ilyen helyekre, a nyomtatottban a *pro Examinis* kifejezés és az aláírás íródott latin betűkkel.) A betűk alakját és a betűváltozatokat tekintve mind az írott, mind a nyomtatott szöveg viszonylag egységes képet mutat. Ez utóbbiban egyedül az *s*-nek vannak paleográfiai változatai: a szó elején és belsejében használt **S** mellett (**sich**, **ist**) a szóvégeken az | szerepel (**Karl|**), illetve használja az *ß*-et is (**Nuß**en). A nyomtatásban ékezetes betűk (*ä*, *ö*, *ü*, ékezetként *e*-t használva: ' , (,)) csak kisbetűként fordulnak elő, nagybetűként *Ae* (**Ae**), *Oe* (**Oe**) és *Ue* (**Ue**) betűkapcsolat áll helyettük. A betűknek mellékjellel való rövidítése nem jellemző a nyomtatott szövegre, három esetben a sor végén álló *n*-et az előtte álló betű fölé tett vízszintes vonal (**#, #**) helyettesíti (**Hauptma|**, **Gschert^**, **schlag^**).

A kézirásos szöveg a nyomtatottnál változatosabb képet mutat, kevésbé következetes. Például a szókezdő nagybetűk helyén a kézirásban vegyesen állnak kis- vagy nagybetűk, néhány betű (elsősorban a *k* és a *w*) esetében sokszor azt is nehéz eldönteni, hogy kis- vagy nagybetűt használt a lejegyző. Gyakori a ligatúrák használata, az *fft* és az *sch* esetében mindig azt ír (ez utóbbi ligatúrájában például a *c*-nek nincs nyoma, az *s* és a *h* összevonásával írja), és az *Sch* írásakor is többször így járt el (a lejegyzésben kurzív *c*-vel, “Sch”-ként adtam vissza ezeket a helyeket).

Ékezethasználata az *y*-ét kivéve következetes, az *ä*, *ö*, *ü* esetében mindig – de legtöbbször az *y*-nál is – páros vesszőt használ (**f, ö, ü, y**). Az **y** helyenként **þ**-nal váltakozik. A nyomtatott változattal szemben a kézirásban az *Ae*, *Oe*, *Ue* mellett az **Ū**, tehát ékezetes nagybetű is előfordul (**Ūber Trfpler**). Talán a magyar helyesírás hatása, hogy a *Polár*, *bolár*, *Gátschinige*, **Bá#a**, *Brám* és *káln* szavakban *á*-t, a német írásban nem szokásos betűt használt a lejegyző (a *Polár*-ban ezt a nyomtatott változat is megőrizte). Több esetben megfigyelhető a nazálisok betűinek mellékjellel való rövidítéssel történő elhagyása, részben fölül (**Bá#a**, **kra|er**), részben alul (*v*-vel: *Gerstv*) jelölve.

6. Ennek a nyelvészek körében eddig ismeretlen nyomtatványnak az előkerülése azt valószínűsíti, hogy a Helytartótanács anyaga még további tolvajnyelvi szójegyzékeket is tartalmaz. Reméljük, hogy jóval hamarabb, mint

ahogy a következő Keresztes Lászlót köszöntő könyv megjelenése aktuálissá válik, sikerül újabb adatokkal gazdagítanunk a szleng történeti forrásait.

Hasonlóságok a magyar és az udmurt nyelv között

KISS Antal

1. Genetikailag a magyar legközelebbi rokon nyelvei a manysi és a hanti, tipológiailag viszont a magyarhoz közelebb állnak a komi és az udmurt, mint ahogy ezt Hajdú Péter bizonyította húsz nyelvi jelenség vizsgálatával. A húsból meglévő hasonlóság öt (zöngés explozivák, affrikáták megléte, a külső és a belső helyhatározó ragok kialakulása, a *-ni* infinitívuszképző és az SVO-tendencia), öt pedig kihalt vagy ki sem alakult jelenség (a diftongusok, az umlaut és az ablaut hiánya, sem a magyarban, sem az udmurtban nincs fokváltakozás, duális és *-s* preteritum jel) (vö. Hajdú–Domokos 1978: 126–137; l. még Hajdú 1994). Ez utóbbi “negatív” hasonlóságokkal nem foglalkozom.

Az alábbiakban a *hasonlóság* szót igen tág értelemben használom. Hasonlónak tekintek minden mai formát és jelenséget, amely genetikailag összetartozik, függetlenül attól, hogy a hasonlóság mennyire látható (m. *tudni* ~ u. *to-dñĩ*, m. *menétek* ~ u. *mñnidĩ*, m. *ősz* ~ u. *szĩl*). Areális kapcsolatok (főleg a jövevényszók esetében) és belső nyelvi fejlődések is eredményezhettek véletlen hasonlóságokat például a személyes névmások többes szám első és második személyű alakjai: *mi*, *ti* – legalábbis ha elfogadjuk, hogy jórészt a Halotti Beszéd névmásalakjai alapján feltételezett nyomatékosító elem az egész magyar nyelvterületen megvolt, nem csak a HB nyelvjárásában (vö. TörtNytan. I. 357), illetve az udmurtban “a névmásoknak nyilvánvalóan csak a **mi*, **ti* nominatívuszaik őspერი eredetűek, amelyek korábban talán mássalhangzóra (?*k) végződtek” (Bartens 2000: 152), vagy nyelvtipológiailag rendszerezhető jelenségeket, hasonlóságokat (például a zöngéesség szerinti opozíció a mássalhangzórendszerben).

A magyar és az udmurt nyelv közötti szóképzleti, hangtani és alaktani hasonlóságok még szembetűnőbbek akkor, ha megnézzük a magyar és az udmurt megfelelők mellett a manysi és a finn megfelelőket is.

2. Ha a magyar és az udmurt *szókészletet* vizsgáljuk, akkor számításaim szerint 259 közös eredetű szót találunk az UEW anyaga alapján (vö. Kiss

1996). Häkkinen (1983: 438) az MSzFE alapján 261 közös eredetű szót említ. Nála a finn–magyar közös szavak száma 292, manysi–magyar pedig 410. (A finn–udmurt lexikai egyezésekre 152 szó utal.)

Az ősi eredetű szókészleten kívül hasonlóságot eredményeznek a különböző jövevényszavak, s mivel a magyar is, az udmurt is főleg török és szláv nyelvekkel érintkezett, ezért érthető, ha a jövevényszavakkal kibővített szókincsük nagyobb hasonlóságot mutat, mint a megfelelő magyar–vogul vagy a magyar–finn. A magyarban 233 honfoglalás előtti török jövevényszó van (a TESz-re hivatkozva Ligeti 1985: 11–12), az udmurtban pedig a bolgár–török jövevényszavak száma 150–200 (Ligeti i.m. 447–449), illetve Bartens szerint (2000: 13) Wichmannra hivatkozva mintegy 350. A két nyelv török jövevényszavai között több olyan van, amelyek mindkét nyelvbe bekerültek, például a magyar *sarló* és a *szél* “csuvasos jellegű ótörök eredetű” (TESz), míg a nekik megfelelő *šurlo* és *šil’* “közép-bolgár” eredetűek az udmurtban (Rédei–Róna-Tas: NyK 74: 282–283, 286–287). (Az azonos jelentésű finn szavak: *sirppi*, *tuuli*.) A magyar *alma*, *bátor*, *béka* szintén ótörök eredetű (TESz), míg az udmurt *ulmo* a bolgár–törökből, a *bat’l’r* és a *baka* pedig a tatárból származik (Csúcs 1990b). (A finnben vö. *omena*, *rohkea*, *sammakko*.) A *gomba* (a finnben *sieni*) szláv eredetű a magyarban, az udmurt *gubi* viszont közép-bolgár közvetítéssel átvett szláv szó (Rédei–Róna-Tas: NyK 74: 283; Tarakanov 1982: 28). Hosszan lehetne sorolni a magyar nyelv szláv jövevényszavait és nemzetközi műveltségszavait, s a nekik megfelelő orosz jövevényszavakat az udmurtban: *ámen* (*amiń*), *balzsam* (*bal’žam*), *kolera* (*kol’era*), *kártya* (*karta*), *kopja* (*kopja*), *király* (*korol’*), *masina* (*mašina*), *kasza* (*kuso*), *deszka* (*dusko*) stb. (Csúcs 1970: 323–362). Az újabb nemzetközi műveltségszavakat lásd az URSz-ben főleg az *f*-, a *h*- és a *c*- kezdetű szavaknál, például *fars* (*farš*), *finis* (*finiš*), *furgon* (*furgon*), *pufajka* (*fufajka*), *káosz* (*haos*), *kinin* (*kińin*), *centrum* (*centr*), *cigány* (*cigan*) stb.

3. A két nyelv *magánhangzórendszerét* vizsgálva – bár a hangok száma azonos a két irodalmi nyelvben – inkább a különbségek látszanak (magyar: *u*, *o*, *a*, *i*, *e*, *ü*, *ö*; udmurt: *u*, *o*, [™], *l*, *ĭ*, *i*, *e*). A hasonlóság régebben nagyobb lehetett: a magyarban is volt [™], de labializálódott, s általánosan elfogadott vélemény szerint az ősmagyar korban – amikor egy ideig a két nyelvet beszélők ősei érintkeztek is egymással – a magyarban is kialakulhatott az *ĭ*. Hasonló jelenség a két nyelvben a tővégi magánhangzók lekopása (*éj* ~ *uj*, *köd* ~ *kĭd*, *háj* ~ *kej*, *meny* ~ *meń*, *név* ~ *ńim*, *öl* ~ *sul*, *szem* ~ *šin* stb.), illetve a ritkábban előforduló magánhangzó-kivetés (Horger-törvény): or. *lavica* > u. *lap)a* (m. *lóca*), or. *drańica* > u. *dran)a* stb. (Kel’makov 2000: 15).

A két nyelv mássalhangzórendszerében már jóval nagyobb a hasonlóság (és jóval nagyobbak a különbségek a finnel és a manysival összehasonlítva). A két nyelvben – egymástól függetlenül (vö. Rédei 1964, 1969; másképpen Andrásyné 1968) – kialakult egy sor zöngés mássalhangzó, kialakultak a zöngés – zöngétlen mássalhangzó párok, s megjelent a zöngéesség szerinti hasonulás (az udmurtban vö. pl. Gramm. 1962: 34–37), amelyet az udmurt helyesírás – a magyarhoz hasonlóan – nem vesz figyelembe. Viszont az udmurtban zöngéesség tekintetében különböző szuffixumok is létrejöttek, mint például a többes szám 2. (-*dĭ*, -*tĭ*) és 3. (-*zĭ*, -*sĭ*) személyű birtokos személyragok (Gramm. 1962: 82–83, Csúcs 1990a: 39–41).

A két nyelv mássalhangzórendszereinek hasonlósága lehetővé tesz olyan hangváltozásokat, amelyek a finnben vagy a manysiban nem lehetségesek. Ilyen például a *j > d'*. A magyarban: *jó* – *gyógyul*, R. *jalog* – *gyalog*, R. *jökér* – *gyökér* (vö. TESz *gyógyul* címszó), *jég* – N. *gyég* (vö. ÚMTSz *jég* címszó) stb., az udmurtban pedig areális jelenségként “a *j > d'* hangfejlődés magyarzata az, hogy a tatár *j*-ből a legtöbb nyelvjárásban *ĭ* fejlődött, s az idézett csere-misz és votják nyelvjárások az átmeneti *d'* fokot őrzik” (Bereczki 1983: 212).

A finn az *st*- mássalhangzó-torlódást általában az *s* elhagyásával oldja fel: *tuoli* (< svéd *stol*) ‘szék’, *ranta* (< germán **strandā*) ‘part, strand’, *koulu* (az 1500-as évek közepén Agricolánál is még *Scoulu*, *Schoulu*) ‘iskola’. A magyar viszont (*iskola*, *ispotály*, *istálló* stb.) és az udmurt is egy előtéhangot használ a legtöbbször: *ĕsmola* (< or. *смола*), *ĕspička* (< or. *спичка*), *ĕskat* (< or. *скат*), *ĕslaviĭti* (< or. *славить*) stb. (vö. Csúcs 1970: 323–362; valamint az URSz. és Wichmann 1987 *i*- (*ĕ*-) kezdetű címszavait).

4. A névszóragozási rendszerek jelentős eltéréseket mutatnak. Az udmurt irodalmi nyelvben 15 eset van – kialakult a magyarban ugyancsak meglévő terminatívusz is –, az egyes nyelvjárásokban azonban a számuk 12 és 21 között váltakozik. A déli peremnyelvjárásokban nincs meg a magyarból is hiányzó adverbialisz és az approximatívusz. Más nyelvjárásokban viszont kialakultak “másodlagos helyjelölő esetek” (Csúcs 1990/a: 14), pontosabban a “läheisyttä ilmoittava sijasarja” (közelséget kifejező esetsor) (Bartens 2000: 79) vagy “likimääräistä lokaalisuutta ilmaisevia sijoja” (Kel'makov–Saarinen 1994: 98–99). Tepljasina (1981: 286) a “приблизительноместные падежи” kifejezést használja. Ezek az esetek (inesszívusz, elatívusz, egresszívusz, illatívusz, prolatívusz, terminatívusz) főleg a magyar adesszívusznak, ablatívusznak és allatívusznak megfelelő külső helyhatározós esetek. Nincs külön ragjuk, hanem a *diń* névutó egyszerűsödött alakjához kap-

csolódnak az inesszívusz, illatívusz stb. ragok: **buskel'-diń-Īn* > *buskel'-ń-Īn* 'a szomszédnál', *buskel'-ń-e* 'a szomszédhoz' stb.

Az esetragok is többnyire különböznek a két nyelvben, de az ősi *-n lokatívuszrag ugyanúgy önálló esetrag a magyarban is (főleg a szuperesszívuszi -n, -on, -en, -ön), mint az udmurtban (-Īn inesszívusz).

A személyes névmásoknál is van olyan hasonlóság, ami nincs meg a finn vagy a manysi nyelvben: a többes szám 3. személyű alak "csak az E/3. többesével azonos, így lényegében a főnevekhez hasonló módon viselkedik" (TörtNytan. I. 356), s a névszóragozásban használatos többesjellel alakul: m. *ő – ők*, u. *so – soos* (Csúcs 1990/b: 27). (A finnben *hän – he*, a manysiban pedig *taw, t#n* (duális), *tan* a megfelelő alakok.) Van néhány hasonló szerkezetű ragozott – főleg ablatívuszi és insztrumentáliszi – alak is: *mon-en-Īm = én-vel-em*, *mi-l'eštĪ-m = mi-től-ünk* stb. (KeĪmakov 1994: 116–117).

Sokkal nagyobb a hasonlóság az igeragozási rendszerben. Talán a főnévi igenév képzőjének hasonlósága a legfeltűnőbb: m. -ni, u. -nĪ, (*menni – mĪnĪ-nĪ*, *élni – ulĪnĪ*, *kérni – kurĪnĪ*, *inni – juĪnĪ* stb.), a második személy -d személyragja, a praeteritum -i jele (amely élő nyelvtani elemként most is megvan a finnben, de megvolt a magyar elbeszélő múlt -á, -é jelében is). A magyar -t múltidő-jel igenévi eredetű, s az az udmurt perfectum jele is: "az -em jel a participium perfectum végződésével azonos" (Csúcs 1990a: 50).

A magyarban is, az udmurtban is kialakult kijelentő módban a jövő idő.

Az udmurtban ma is vannak a régi magyar nyelvben meglévő összetett múlt idejű igealakokhoz hasonló szerkesztésű formák: "аналитические конструкции, состоящие из знаменательного глагола настоящего, будущего и прошедшего времени соответствующего числа и лица плюс вспомогательного глагола *вал* 'было (бывало)' или *вылэм* 'было, оказывается'. Глагол *вал* придает оттенок очевидности действия, глагол *вылэм* – неочевидности" (URSz. 578). A magyartól és az udmurttól eltérően a finn összetett igealakokban a létige ragozódik, s ahhoz kapcsolódik a főige változatlan – legfeljebb számban egyeztetett – befejezett melléknévi igenévi alakja.

E rövid áttekintés természetesen nem tudott minden hasonlóságra kitérni, de arra talán sikerült felhívni a figyelmet, hogy az udmurt és a magyar nyelv közelebb áll egymáshoz, mint ahogy azt eddig gondoltuk, részben az ősi eredetű közös elemek, részben a hasonló eredményre vezető, egymástól független külön nyelvi fejlődések, részben az areális hatások alapján.

Irodalom

- Andrássyné 1968: Andrássyné Kövesi Magda, A permi-előmagyar érintkezés kérdé-
séhez. MNy. 64: 162–176.
- Bartens 2000: Raija Bartens, Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. SUST 238.
Helsinki.
- Bereczki 1983: Bereczki Gábor, A Volga-Káma-vidék nyelveinek areális kapcsola-
tai. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk.: Balázs János. Tankönyvkiadó.
Budapest. 207–236.
- Csúcs 1970, 1972: Csúcs Sándor, A votják nyelv orosz jövevényszavai. NyK 72:
323–362, NyK 74: 27–47.
- Csúcs 1990a: Csúcs Sándor, Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Csúcs 1990b: Csúcs Sándor, Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Akadé-
miai Kiadó. Budapest.
- Csúcs 1999: Csúcs Sándor: Zur Morphonologie der permischen Personalpronomina.
FUM 21/22: 27–34.
- Gramm. 1962 = Грамматика современного удмуртского языка.
Фонетика и морфология. Szerk.: П. Н. Перевощиков.
Удмуртское книжное издательство. Ижевск.
- Hajdú 1994: Hajdú Péter, Nicht-uralisches in den uralischen Sprachen. Incontri Lin-
guistici 17: 59–79. (Giardini editori e stampatori in Pisa)
- Hajdú–Domokos 1978: Hajdú Péter–Domokos Péter, Uráli nyelvrokoinak. Tan-
könyvkiadó. Budapest.
- Häkkinen 1983: Kaisa Häkkinen, Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tut-
kimisesta. Turku.
- Kel'makov 2000: В. К. Кельмаков,. Удмуртский язык в
типологическом и контактологическом аспекте. Удмуртский
государственный университет общего и финно-угорского
языкознания. Серия репринтов 4. Ижевск.
- Kel'makov–Saarinen 1994: Valentin Kel'makov–Sirikka Saarinen, Udmurtin murteet.
(Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 47.)
Turku–Iževszk.
- Kiss 1996: Kiss Antal, Votjakin ja unkarin kielen yhteisestä sanastosta. CIFU 8. Pars
V. Moderatores. Jyväskylä. 76–79.
- Ligeti 1986: Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az
Árpád-korban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rédei 1964: Rédei Károly, Vannak-e az előmagyar-permi érintkezésnek nyelvi nyo-
mai? NyK 66: 253–261.
- Rédei 1969: Rédei Károly, Gibt es sprachliche Spuren der vorungarisch-permischen
Beziehungen? ALH 19: 321–334.
- Rédei–Róna-Tas 1972: Rédei Károly–Róna-Tas András, A permi nyelvek ősspermi
kori bolgár-török jövevényszavai. NyK. 74: 281–298.

- Suihkonen 1999: Pirkko Suihkonen, Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin. SUST 207. Helsinki.
- Tarakanov 1982: И. В. Тараканов, Заимствованная лексика в удмуртском языке. (Удмуртско-тюркские языковые контакты.) Ижевск.
- Терлјасина 1981: Т. Й. Тепляшина, О новых удмуртских падежах. CIFU 5. Pars VI. 285–292.
- TörtNyttan. I. = A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.
- UEW = Rédei Károly, Uralisches Etymologisches Wörterbuch I. Budapest, 1986.
- URSz. = Удмуртско-русский словарь. Szerk.: В. М. Вахрушев. Русский Язык. Москва, 1983.
- Wichmann 1903: Yrjö Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. SUST 21. Helsinki.
- Wichmann 1987: Yrjö Wichmann, Wotjakischer Wortschatz. Aufgezeichnet von Yrjö Wichmann, bearbeitet von T. E. Uotila und Mikko Korhonen, herausgegeben von Mikko Korhonen. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI).

“Keresztes” dolgok, helyek, emberek

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY Ágnes

A cím idézőjeles szavának szláv eredetű alapja, a *kereszt* első említésétől (TESz. **kereszt**¹ 1075/†1124/†1217: *kerestur* hn.) kezdve igen gazdag pályát futott be. Hét jelentése fejlődött ki az ’ókori kivégzőeszköz’-től az 1950 körül adatolt ’a kukorica virága’ jelentésig, és a sok képzés és továbbképzés, valamint a számos összetételben való szereplése révén sokágú szócsaládja alakult ki. Az ÉSz. tizenkét jelentését tartja számon, de ebben benne van a TESz. **kereszt**² címszavának ’keresztség’, ill. ’keresztanya’ vagy ’keresztapa’ jelentése is. A TESz. viszont sem az 1-es, sem a 2-es indexszámú szóban nem veszi fel az ÉSz. által példamondattal illusztrált, átvitt és költői minősítést kapott ’kereszténység’ jelentésű *kereszt* szót. A példamondatot szépsége miatt idézem: *De hogyha a kereszt vitézi vagytok, Minek kerestek messze szerecsent?*

A *kereszt* előfordul önállóan konkrét és elvont jelentésben, mint azt az ÉSz.-ben és az O. Nagy Gábor által közölt frazeológiai egységekben is látjuk.

Azt már csak a kereszt látja a tájnyelvi adat szerint, ha valaki eltékozolja a pénzét. Régies az az átkozódás, amely így hangzott: *Szent kereszt, veszítsd el! Az ájtatosság bizonyára hamis hangsúlyozására utal a tájnyelvi hányja magára a keresztet. Aminek más szólás szerint bottal üthetjük a nyomát, arra keresztet vagy balkeresztet vethetünk. Aki a bort szívesen megissza, az nem vet rá keresztet. A régiségből idézi O. Nagy Gábor, hogy kiki legjobban tudja a maga keresztjét. És bizony mindenkinek megvan a maga keresztje, ahogy ma is ismerjük a közmondást. De a régiek nem voltak ilyen pesszimisták, mert azt is megfogalmazták, hogy nem mind kereszt [az], amit annak tartnak [tartanak], vagyis néha azt is bajnak érezzük, amiből javunk származik. A ritka kereszt sűrű véka, sűrű kereszt ritka véka bizonyára arra utal, hogy ha tartalmaz, nagy búzakereszteket raknak aratáskor, s ezek ritkán állnak, akkor sűrűn megtelik csépléskor a véka, míg a sok, de tartalmatlan “sűrű” kereszt vékonyan csordítja a magot. Kicsit pejoratív a tájnyelvi s tulajdonképpen a búcsújárás gyakorlatából származó, lassításra felszólító állandó*

szókapcsolatunk: *Lassan páter [barát] a keresztel [hadd szarjék a község vagy régien kiegészítéssel: hadd hugyozzék Dorkó néne]* (O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások* 1966). A keresztet vet vmire szólás megvan O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* szólásmagyarázó kötetében is (1979, 270–273).

Megvan a kereszt mint összetett szó előtagja a keresztanyá-tól a keresztboltozat-on, a keresztkérdés-en és a keresztnév-en át a keresztszál-ig, ill. a keresztvölgy-ig közel negyven összetételben. Összetételi utótagként is sokszor előfordul. A rosszlemkű horogkereszt vagy szvasztika eredetileg a hajdani keleti napkultusz emléke, amelyet később a kereszténység is felhasznált. A nyilaskereszt a magyar szélsőjobb jelvénye lett az 1930-as években. A csillagkereszt-et a csillagkeresztes dámák viselték. Az Új Magyar Lexikon kilenc keresztalakot különböztet meg, de ábra nélkül. A Pallas Lexikonban vagy a Révai Nagy Lexikonában az ábrájukat is megtaláljuk. A vöröskereszt és a zöldkeresztes összetételek az egészségüggyel kapcsolatosak, de a KÉSz.-ben nincs meg például az állatvédők fehérkereszt-je.

A kereszt a keresztel, keresztes, keresztel szarmazékok alapszava, s megszilárdult ragos alakulatként határozószó, ill. igekötő a keresztbe, keresztben, keresztül és a keresztül-kasul szavakban. Tehát igen gazdag előfordulása van vagy lehet az információcsere során.

1. “Keresztes” dolgok

Az ÉSz. alapján nézzük meg, hogy a ’keresztel ellátott’ alapjelentésű keresztes szarmazékszónak milyen az előfordulása. Van önálló keresztes szavunk ’keresztes vitéz, a keresztes hadjárat résztvevője’, ill. ’Dózsa György katonája’ jelentésben, hisz köztudomású, hogy keresztes háborúnak indult a Dózsa-féle parasztháború is Bakócz Tamás esztergomi érsek felhívására. A keresztes hadjáratok résztvevői hadijelvényként viselték a keresztet.

A keresztespók és a keresztesvirágzat stb. összetételek mellett van, de nem kelt kellemes hatást a keresztes vipera vagy a kétkeresztes méreg jelzős szerkezet.

2. “Keresztes” helyek

A FNESz. 1998. évi negyedik, bővített és javított kiadása alapján összegyűjtöttem azokat a helyneveket, amelyeket én (önkényesen ugyan, de) “kereszteseknek” tekintek.

Kiss Lajos a FNESz.-ben (l. a szlovákiai **Keresztúr** szócikkét) utal arra, hogy István király 1018 körül kapta a görög császártól azt a kereszttereklyét, amely szükséges volt a *Kereszt Úr* ~ *Szent Kereszt* patrocínium használatá-

hoz. A *Keresztúr* és a *Szentkereszt* helységnevek csak ezt követően keletkeztek, mint az első előfordulásokból is látható.

Azt is megfigyelhetjük, hogy Kiss Lajos adatai szerint azoknak a helységneveknek, amelyekben a *-keresztúr* utótag található, nincs *-szentkereszt* változata. Viszont az a néhány név, amelyekben a *-szentkereszt* utótag található (*Garam-*, *Vág-*, *Vértesszentkereszt*), elsődlegesen a *Keresztúr* nevet viselték. A szlovákiai Garamszentkereszt neve az 1890-ből származó adat szerint *Garam-Szent-Kereszt*, de 1237: *Cristur*, 13. század eleje: *Kerestur*. “A *Keresztúr* névalakot idővel a *Szentkereszt* névváltozat cserélte föl, s kiegészült a megkülönböztető szerepű *Garam-* előtaggal” (i. h.; ez a rövidítés itt és a továbbiakban is a FNEsz. megfelelő címszavára utal).

Az ugyancsak szlovákiai *Vágszentkereszt* névre a FNEsz. csak 1910-ből közöl adatot, 1773-ból való viszont a *Sz. Kereszt*, 1297-ből pedig az elsődleges *Kerestur*. “Idővel a *Keresztúr*-ral azonos funkciójú *Szentkereszt* hn. került használatba” (i. h.), és megjelent a Vág folyó mellékére utaló előtag.

Ugyanezt látjuk a *Vértesszentkereszt* név esetében is, ahol a *Vértes-* előtag a Vértes hegység közelségére utal. 1864-ből van rá *Szentkereszt* adat, 1900-ból *Vértes-Szt.-Kereszt*, de 1394-ből *Wertheskeresztur*. Ez nem falu, hanem romos bencés apátság a Vértesben, népies nevén *Vörös klastrom*. Egy 1864-es adat szerint “egy régi templom omladék *Szentkereszt* név alatt” (i. h.).

Különbözik ezektől kissé a *Bükkszentkereszt* név sorsa. A falu korábban az *Újhuta* nevet viselte, de azt 1939-ben *Bükkszentkereszt*-re változtatták. 1801-ben emelték a Szent Kereszt felmagasztalásának templomát. Itt is megvan tehát a Szent Kereszt tiszteletére utaló mozzanat, de nincs meg a falu nevében előzményként a *Szentkereszt/-szentkereszt/Keresztúr* név vagy névelem.

A kelet-szlovákiai *Kereszt* egy 1427-es adat szerint *Keresth*, de ugyanez a település egy 1333-as adat szerint *Keresthwr*.

A szlovákiai *Keresztfalu*-ra vonatkozó legkorábbi adat 1290-ből: *Krystur*; 1401-ből *Zenthkeresth*; viszont 1498-ban már *Keresthfalwa*, mint a mai magyar *Keresztfalva* közvetlen előzménye. Ebben a szócikkben jegyzi meg Kiss Lajos, hogy a falu templomát a Szent Kereszt tiszteletére szentelték. “Ezzel kapcsolatos a R. *Keresztúr* és *Szentkereszt* névváltozat, valamint az újabb *Keresztfalu* is” (i. h.).

A ma ugyancsak kelet-szlovákiai *Szentkereszt* település neve már 1318-ban is *Scentkeresth*.

Bőven van viszont *-keresztúr*-unk, a FNEsz. alapján mintegy harminc.

Almáskeresztúr Baranya megyében; 1296: *Kerechur*. Kiss Lajostól idézem: “Az Árpád-kor szokása szerint nemcsak a szenteket, hanem a megfeszített Jézus keresztfáját is uralták.” (L. a FNEsz. *Almáskeresztúr* szócikkében!)

Apátkeresztúr Romániában, Biharban; 1311/1318: *Kereztwr*.

Balatonkeresztúr Somogy megyében; 1749: *Balaton Keresztúr*, de 1400: *Kerestur*.

Berekeresztúr Romániában, a Székelyföldön; 1509: *Berekerezhur*, de 1484: *Kereszthwr*.

Bethlenkeresztúr Romániában, Besztercétől nyugatra; 1911: *Bethlenkeresztúr*, de 1345: *Kerezhvr*.

Bodrogkeresztúr Borsod–Abaúj–Zemplén megyében; 1602: *Bodrog-Keresztur*, de 1255/ 16. sz.: *Kerestur*.

Csernakeresztúr Romániában, Erdélyben; 1760-2: *Cserna Keresztur*, de 1365: *Kyriztur*.

Csicsókeresztúr Romániában, Erdélyben; 1601: *Cichio-Keresztur*, de 1332–7: *Keresztur*.

Drávakeresztúr Baranya megyében; 1773: *Drava Keresztur*, de 1554: *Keresztúr*, 1536: *Kerezhwr*.

Gerendkeresztúr Romániában, Erdélyben; 1587–9: *Gerendkerezhur*, de 1289: *Keresztur*.

Hejőkeresztúr Borsod–Abaúj–Zemplén megyében; 1773: *Hejő-Keresztúr*, de 1332: *Kerezhwr*.

Kaposkeresztúr Somogy megyében; 1773: *Kapos Keresztúr*, de 1405: ? *Keresztur*.

Magyarkeresztúr Győr–Sopron megyében; 1906: *Magyarkeresztúr*, de 1391: *Keresztur*. Elsődleges neve *Pertel* volt. A *Magyar-* a korábbi *Tót-* (tkp. 'Horvát-') előtagot váltotta fel. 1786: *Tót-Keresztur*.

Murakeresztúr Zala megyében; 1856: *Mura-Keresztur*, de 1479: *Kerezhwr*.

Nemeskeresztúr Vas megyében; 1567: *Nemeskerezhwr*. A *Nemes-* előtag köznemesi birtokosokra, lakosokra utal.

Petrikeresztúr Zala megyében; 1497: *Petthry Kerezhwr*. 1407-ből van adat külön *Petry*-re és 1408-ból *Kerezhur*-ra, azaz két településre.

Pókakeresztúr Romániában, a Mezőséken; 1806: *Póka Keresztur*, de 1322–57: *Kerestwr*.

Ráckeresztúr Fejér megyében; 1740: *Ratz Keresztur*, de 1347/1378: *Kerezhur*.

Rákoskeresztúr 1950-ben Budapesthez csatolt település; 1851: *Rákos-Keresztúr*, de 1799: *Rákosi Keresztúr*; 1396: *Keresthwr*.

Récekeresztúr Romániában, Erdélyben; 1478: *Reche-Kerezhur*, de 1320/1349: *Keresztur*. "A falu egykor Récsei Lőrinc birtokában volt" (i. h.).

Sajókeresztúr Borsod–Abaúj–Zemplén megyében; 1576: *Sayo Kerezthur*, de 1291/1388: *Kereztur*.

Sarkadkeresztúr Békés megyében; 1808: *Keresztúr*, de 1552: *Kerezthwr*.

Sárkeresztúr Fejér megyében; 1740: *Sár Keresztur*, de 1405: *Kerezthwr*.

Sopronkeresztúr Ausztriában, Burgenlandban; 1906: *Sopronkeresztúr*, de 1773: *Németh Keresztur*, 1346: *Kerezthur*. Mai hivatalos neve *Deutschkreuz*.

Szászkeresztúr Romániában, Erdélyben; 1808: *Szász Keresztúr*, de 1356: *Kereztur*.

Szécskeresztúr Kelet-Szlovákiában; 1629: *Szécskeresztur*, de 1305/1319: *Krystur*, 1263: *Cristur*.

Székelykeresztúr Romániában, a Székelyföldön; 1630: *Székely Keresztur*, de 1459: *Keresthwr*.

Szilágycsokkeresztúr Romániában, a Szilágyságban; 1639: *Szilagifeőkeresztur*, de 1378: *Kereztur*.

Tiszakeresztúr Kárpát-Ukrajnában; 1773: *Tisza-Keresztúr*, de 1260: *Kereztur*.

Vágkeresztúr Szlovákiában; 1910: *Vágkeresztúr*, de 1472: *Kereztvr*.

Két korábbi önálló falura utal **Apátkeresztúr** (1332: *Apathi*) és **Petrikeresztúr** (1407: *Petry*).

Folyóvíz vagy tó közelségére utal az *Almás-*, *Balaton-*, *Bodrog-*, *Cserna-*, *Dráva-*, *Hejő-*, *Kapos-*, *Mura-*, *Rákos-*, *Sajó-*, *Sár-* (*Sárvíz*), *Szilágycsok-* (a *Szilágycsok* patak forrása), *Tisza-* és a *Vág-* előtag.

Más településhez, tájegységhez, közigazgatási egységhez tartozást vagy közelséget fejez ki az előtag a következőkben: a *Bere-* Székelybere szomszédságára, a *Bethlen-* a járási hovatározásra, a *Csicsó-* Csicsóvár közelségére, a *Gerend-* Aranyosgerend szomszédságára, a *Póka-* Póka helység szomszédságára, a *Sarkad-* Sarkad közelségére, a *Sopron-* a soproni, a *Szécs-* a gálszécsi járáshoz tartozásra, a *Székely-* a Székelyföldre utal.

A lakosok nemzetiségét mutatja a *Magyar-* és a *Rác-*, míg a lakosság társadalmi hovatartozását a *Nemes-* előtag.

Minden *-keresztúr* elemet tartalmazó név esetében magyarázatként megtaláljuk a Szent Kereszt tiszteletét.

Ez a névelem a magyar nyelvterület középső részén nem jelenik meg a helynevekben. Ez a hiány annyira feltűnő, hogy itt talán a törökdúlás okozta elnéptelenedésre, falvak kihalására, pusztává válására és újra nem településére is gondolhatunk.

Egy földrajzi névben a *-kereszt* valóságos keresztre vonatkozik. Pilismarót közelében egy 114 m magas sziklafokon áll egy kereszt, amelyet azért emel-

tek 1784-ben, hogy a dunai hajósok ájtatosságát emeljék. A néphit szerint “a kereszt megkerülésével hathatósan gyógyítható a hideglelés” (i. h.).

A *Keresztes* és *-keresztes* nevek részben olyan helységekre utalnak, amelyeket jeruzsálemi ispotályos keresztesekről neveztek el: a **Keresztes** (Romániában; 1322: *Kereztes*) **Mezőkeresztes** (Borsod–Abaúj–Zemplén megyében; 1799: *Mező Keresztes*, de 1403: *Kereztes*), **Sárkeresztes** (Fejér megyében; 1754: *Sár Keresztes*, de 1548: a *keresztesek mayorya* > *Keresztes*) a jeruzsálemi ispotályos lovagok birtoklására utaló helységnevek. A FNESz. a **Sárkeresztes** szócikkében részletezi a jeruzsálemi ispotályos lovagrendről tudnivalókat.

A Szentlőrinchez tartozó **Keresztespuszta** neve viszont arra utal, hogy itt egykor a templomos kereszties lovagok földbirtoka volt.

A Hajdú-Bihar megyei **Biharkeresztes** (1910: *Biharkeresztes*, de 1880: *Mezőkeresztes*, 1332–7: *Kereztes*) nevét az magyarázza, hogy a helység fele a nagyváradai székesegyház Szent Kereszt oltárának mesteréé volt, amit V. István adományozott neki.

Komlóskeresztes A kelet-szlovákiai(1799: *Komlós Keresztesi*, de 1458: *Kereztheskomlos*) nevét az indokolja, hogy II. Endre 1212-ben birtokot adományozott itt, a Komlós-patak mentén a Szent Sír keresztiesrendjének.

Mátrakeresztes a FNESz. szerint Hasznoshoz tartozó Nógrád megyei település. Hasznost pedig 1984-ben Pásztóhoz csatolták. 1944-ben feltűnik a *Mátrakeresztes* név. Ti. a hasznosi erdőben a pásztói cisztercita apátság üveg-hutát és hamuzsírégetőt létesített (1851: *Alsó-Huta*). Ez volt a legkorábbi, de keletkezett egy *Felsőhuta* is, aminek a neve később *Mátraszentistván* lett. Idővel az *Alsóhuta* nevet *Mátrakeresztes*-re változtatták, valószínűleg a közeli *Keresztes-tető* és *Keresztes-bérc* hatására.

A **Keresztes-havas** egy 1574 m magas hegy neve a Nagy-Fátrában. A nevet a kereszt alakban futó fő- és mellékgerincek magyarázzák

A **Vaskeresztes** Vas megyei település (1929: *Vaskeresztes*, de 1221/1240/1774: *Keresztes*). 1929 előtt volt *Magyarkeresztes* és *Németkeresztes* település, ezeket egyesítették *Vaskeresztes* néven. “A *Keresztes* hn. talán a m. R. *Keresztes* szn.-ből keletkezett” (i. h.). Kiss Lajos szerint nincs bizonyíték az ispotályos (johannita) lovagok birtoklására, sem pedig arra, hogy ez a falu II. Endre király korabeli kereszties vitézek elhelyezésére szolgált volna. Hogy személynévvel lehet kapcsolatba hozni, jó átmenetként szolgál a következő ponthoz.

3. “Keresztes” emberek

Fehértói Katalin két korai *Keresztes* személynevet idéz 1344-ből (Petrus dictus *Kereztus*), ill. 1373-ből (Petri *Kereztus*) (vö. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. NyÉrt. 68. sz. 103).

Mikesy Sándornál találtam az adatot az első hivatalos névváltoztatásra, amely “1709-ben történt. A király hozzájárult, hogy *Sárpataki* Márton gróf nevét *Keresztes*-re változtassa, és egyúttal a várhegyi előnév használatát is engedélyezte” (vö. *Névészeti kérdések*. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Bp. 1958, 174).

Szabó T. Attila az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból az 1591 és 1794 közötti időszakból bőven idéz adatot a *Keresztes* családnév előfordulására.

Kázmér Miklós (*Régi magyar családnevek szótára*. Bp. 1993) első adata 1340-ből való (*Kyrustus* [Péter]). A név magyarázata a keresztes sereghez tartozás.

A mai gyakoriságára utal a debreceni telefonkönyv 19 tétele. Ebből három az ünnepelt nevére szól, akinek ezúton is baráti szeretettel kívánok jó egészséget, s ami a legfontosabb (mert én már tapasztalatból tudom a fontosságát) “munkás, vidám öregséget” Arany Jánossal szólva.

Sukulaiset ystävinä

Heikki KOSKI

1928

Kesäkuussa 1928 Unkarissa järjestettiin yksi maailmansotien välisen ajan suomalais-ugrilaisista kulttuurikokouksista. Siitä muodostui mittava sekä laajuudeltaan että merkitykseltään. Baltian maiden ja Puolan kautta Budapestiin matkasi erityinen ystävyysjuna, jossa oli mukana 600 suomalaista Unkarin ystävää. Tiedemiesten kärjessä oli E. N. Setälä, nuoria johti mm. Urho Kekkonen Suomalaisuuden liitosta. Kekkonen oli ensimmäisellä pidemmällä ulkomaanmatkallaan, mistä käynnistyi hänen elinikäinen ystävyytensä Unkariin.

Kustaa Vilkuna, joka oli häämatkalla vaimonsa Liisan kanssa, muisteli minulle tuota matkaa ollessamme yhdessä Unkarissa kesällä 1979. Kulttuurikokous oli laaja, täynnä asiantuntevia esitelmiä ja keskusteluja, vastaanottoja ja kulttuurinähtävyyksiä. Kokouksen tärkeimmäksi päätökseksi tuli toivomus siitä, että kumpaankin maahan perustettaisiin suomalais-unkarilainen laitos syventämään kulttuuriyhteistyötä ja kulttuurin tuntemusta.

Samanaikaisesti Unkarissa oli myös parlamenttivaltuuskunta eduskunnan puhemies tohtori Virkkusen johdolla. Tuohon valtuuskuntaan kuului mm. pankinjohtaja Kyösti Kallio, joten kesäkuussa 1928 oli Unkarissa samaan aikaan kaksikin tulevaa tasavallan presidenttiä.

Suomalaiset kansanedustajat saivat tuon ajan lehtitietojen mukaan Unkarissa innostuneen vastaanoton. Vieraillessaan parlamentissa ja seuratessaan parvekkeella istunnon kulkua suomalaiset kuulivat, kuinka kesken istunnon eräs unkarilainen edustaja piti innostuneen puheen Suomelle kaikkien edustajien noustessa seisomaan.

Parlamenttivaltuuskunta ei edustanut koko eduskuntaa, sillä vasemmisto ja ruotsinkieliset olivat jääneet pois, koska – kuten lehtiartikkelissakin (Helsingin Sanomat 16.6.28) todettiin – Unkarin ”valtiollista järjestystä vastaan voidaan kansanvallan kannalta tehdä muistutuksia”.

Ruotsinkielisistä tosin Erik von Frenckell oli pyytänyt päästä mukaan, sillä – Vaasan Jaakkoon matkakuvauksen mukaan – ”hän ei hyväksy ruottalaisten kenkkuulua, ja ku s’oon muutoonkin mukava miäs, nii otettiin sekin sakkihin”.

Suomalaista kulttuuriantia Unkarissa edustivat Laulu-Miehet, jotka konsertoivat paitsi Budapestissa Petöfin muistopatsaan luona myös useilla muilla paikkakunnilla.

Ja urheilusuhteistakin pidettiin huolta. Kansanedustajien matkaohjelman lomassa Erik von Frenckell kutsui Unkarin jalkapallomaajoukkueen maaotteluun Helsinkiin.

Kaikki kiinnostuneet eivät kuitenkaan päässeet osallistumaan suureen kulttuurikokoukseen. Jotakin senhetkisistä tunnelmista kertoo seuraava Suomesta Budapestiin lähetetty sähkösanoma, joka julkaistiin Helsingin Sanomissa: ”Levitkөөn suurilta sukujuhlilta suomalais-ugrilainen heimoustunne hehkuvana ja voimakkaana niin kuin veri sydämessä käytyään. Syvästi kiitollisina kutsuista juhlille, joihin hengessä hartaasti otamme osaa. Eläkөөn uljas, ihana Unkari! – J. R. Danielson-Kalmari, Akseli Gallen-Kallela, Pekka Halonen, Eero Järnefelt, Otto Manninen, Alpo Sailo, Jean Sibelius, U. T. Sielius, Yrjö Vichman ja Emil Wickström.”

Ei siis ihme, että Suomen ja Unkarin välinen yhteistyö on tänä päivänäkin poikkeuksellisen laajaa ja monipuolista. Tuo yhteistyö pohjautuu paitsi kaukaiseen kielisukulaisuuteen myös hyviin perinteisiin, kesäkuun 1928 kaltaisiin kohokohtiin.

1937 ja 1959

Vuodet 1937 ja 1959 erottaa toisistaan toinen maailmansota. Sen seurauksena sekä Unkari että Suomi menettivät alueita, myös Unkarin poliittinen järjestelmä muuttui. Nämä vuodet esitetään tässä rinnakkain siksi, että kumpainakin vuotena Budapestissa allekirjoitettiin Suomen ja Unkarin välinen kulttuurisopimus.

Suomen ja Unkarin välisen kulttuuriyhteistyön perinne on pitkä. Tenho Takalo on artikkelissaan ”Unkari Suomessa 1920–1930 -luvuilla” todennut unkarilaisesta kulttuurista, että sukulaisuuteen liittyen ”kapeana, mutta syväle ulottuvana juonteena se tunkeutui koko suomalaiseen kulttuuriin ja hen- genelämään”.

Näiden ensimmäisen maailmansodan pyörteissä itsenäistyneiden maiden ensimmäisiä yhteisiä kulttuuripäätöksiä syntyi, kun Unkarin opetusministeri Kúno von Klebelsberg vuonna 1929 vieraili Suomessa: vuosittain sovittiin jaettavaksi kaksi stipendiä kummassakin maassa tapahtuvaa opiskelua varten.

Virallinen kulttuurisopimus allekirjoitettiin Budapestissa lokakuussa 1937. Allekirjoittajina olivat opetusministerit Uuno Hannula ja Bálint Hóman. Sopimuksen johdannossa näkyi kulttuurikongressien vaikutus. Siinä viitattiin sukulaisuussiteisiin, ”jotka liittävät toisiinsa molemmat kansat”, suureen hyötyyn ja etuun, ”mikä saattaisi molemmille kansoille koitua monituhatuotisten siteiden uusimisesta”, sekä haluun ”lujittaa molempien veljeskan- soiden sivistyksellisiä suhteita, jotka jo vanhastaan ovat olleet tulosrikkaita”.

Vuoden 1937 kulttuurisopimukseen tai – kuten sitä nimitettiin – ”henkistä yhteistyötä koskevaan sopimukseen” sisältyi kohta, jota voidaan pitää Suo- mi-Unkari Seuran 1980-luvulla käynnistämien koulujen Unkari-teemaviikko- jen edeltäjänä: ”Molemmat hallitukset sitoutuvat vakaannuttamaan jo jonkun aikaa menestyksellisesti noudatetun tavan, jonka mukaan kouluissa joka vuo- si lokakuun kolmantena lauantaina yksi oppitunti on varattu heimokansoille, minkä lisäksi kouluissa niiden parhaaksi katsomalla tavalla on omistettava huomiota sopimusmaiden kansallisille juhlapäiville.”

Muutenkin vuoden 1937 sopimuksessa kiinnitettiin varsin paljon huo- miota nuorisovaihtoon, tosin jossain määrin eri lähtökohdista kuin valittaessa nuorison osallistuminen ystävyystoimintaan 1980-luvulla Suomi-Unkari Seu- ran tärkeäksi painopistealueeksi.

Vuoden 1959 kulttuurisopimus, jonka opetusministerit Heikki Hosia ja Valéria Benke allekirjoittivat Budapestissa, on johdannoiltaan edeltäjänsä ly- hyempi. Siinäkin viitattiin sukulaisuussiteisiin jopa täsmälleen samoin sanoin kuin vuoden 1937 sopimuksessa, vaikka järjestelmä Unkarissa oli muuttunut, mutta muuten pyrittiin vain ”kehittämään ja lujittamaan molempien maiden välisiä suhteita kulttuurin alalla”, kuten teksti kuului. Heikki Hosia kertoi mi- nulle lainanneensa ”Pikku prinssiä” allekirjoitustilaisuudessa: ”Sydämellä näkee parhaiten”, minkä ajatuksen hän puheessaan siirsi Suomen ja Unkarin välisiä suhteita koskevaksi.

Arvioidessaan vuonna 1967 ilmestyneessä Valvojassa uuden kulttuurisopimuksen ensimmäisen 8-vuotiskauden kokemuksia Kustaa Vilkuna totesi, että ”sopimuksen toteuttaminen on käynyt hyvin ja kitkattomasti. Stipendiaattien, tutkijain ja taiteilijain vaihto on ollut vilkkaampaa kuin Suomen ja muiden Euroopan maiden välillä. Yhteistyö on jatkuvasti laajentunut; kansallisten tieteiden rinnalla ovat myös nyt teknilliset tieteet ja luonnontieteet, mikä on erittäin merkittävä edistysaskel.”

Arviointiin näiden kulttuurisopimusten merkityksestä voi hyvin yhtyä. Kulttuurisopimukset ja niiden perustalta laaditut työsuunnitelmat täyttivät erinomaisesti tehtävänsä. Vuonna 1984 ilmestyneessä kirjassa ”Ystävät sukulaiset” kuvattiin monipuolisesti tätä kehitystä. Siitä erityisasemasta, mikä Suomen ja Unkarin välisellä kulttuuriyhteistyöllä oli, pyrittiin aikaansaamaan laajempikin esimerkki Euroopan olosuhteisiin kylmän sodan aikana.

1971

Ystävyyskaupunkitoiminta Suomen ja Unkarin välillä alkoi vuonna 1956, jolloin Lahti ja Pécs solmivat ystävyyskaupunkisuhteet. Kun Lahdessa vietettiin vuonna 1981 Suomen ja Unkarin ystävyyskaupunkisuhteiden 25-vuotisjuhlaa, vasta viidellätoista suomalaisella kaupungilla oli ystävyyskaupunki Unkarissa. Ystävyysuhteita haluavien kaupunkien ja myöhemmin myös maaseutukuntien jono pitenee kaiken aikaa. Unkarissa tiedettiin olevan tällaiseen vuorovaikutukseen halukkaita kuntia, mutta Unkarin keskitetty päätöksenteko muodostui jarruttavaksi tekijäksi. Suomalaisten kuntien kanssa haluttiin lisätä yhteistyötä ja ystävyyskaupunkisuhteiden määrää oltiin halukkaita kasvattamaan, mutta siihen oli mahdollisuuksia vain Unkarin ja Neuvostoliiton vastaavan yhteistyön sallimissa rajoissa. ”Virallinen” suosio ei saanut ylittää Neuvostoliiton kanssa toteutettavan ystävyuden lukuja.

Tieto tästä ei kuitenkaan estänyt suomalaisten aktiivisuutta. Suomi-Unkari Seura perusteli ystävyyskaupunkisuhteiden lisäämistarvetta sillä, että juuri ystävyyskaupunkitoiminnan kautta Suomen ja Unkarin suhteet tulevat lähemmäs ihmisiä ja että ystävyyskaupunkitoiminta olisi todella monipuolista, eri harrastus- ja ammattialat käsittävää. Myös suomalaisten ministerien ja vaikuttajien Unkarin vierailujen asialistalle kuului tuohon aikaan aina puheenvuoro ystävyyskaupunkien lukumäärän lisäämiseksi. Vuosi vuodelta määrä sitten lisääntyikin; nyt (2001) ystävyyskaupunkipareja on viisikymmentä.

Porin ja Egerin ystävyyskaupunkisuhteesta päätettiin hyvin korkealla tasolla. Elokuussa 1971 nimittäin Unkarin pitkäaikainen presidentti Pál Losonczi puolisoineen kävi virallisella valtiovierailulla Suomessa. Matkaohjelmaan sisältyi Pori, missä oli mukana myös oma presidenttimme Urho Kekkonen. Vierailu sai porilaiset liikkeelle ja tunnelma oli aurinkoinen ja sydämellinen eikä ihme: kyseessä lienee ollut ensimmäinen ”vieraan” valtion päämiehen käynti Porissa sitten kaupungin perustajan Juhana Herttuan.

Matkatessani Porin kaupungintalolta presidenttien autossa meren rannalle Purjehdusseuran paviljongille, jossa nautittiin lounas, tuli puheeksi, olisiko Pori valmis solmimaan ystävyysuhteen jonkin unkarilaisen kaupungin kanssa. Olin valmistautunut tähän kysymykseen ja vastasin myöntävästi. Samalla sanoin, että erityisen kiinnostuneita olisimme juuri Egerin kaupungista, koska se on kooltaan sopiva historiallinen kaupunki. Egeriä minulle oli suositellut Helsingin yliopistossa Unkarin kielen lehtorina toiminut László Keresztes, jolta olin edellisenä päivänä varmuuden vuoksi kysynyt sopivaa kaupunkia. Presidentti Losonczi lupasi tukea tätä ajatusta, ja näin sitten vuonna 1973 tuli ilmoitus siitä, että ystävyyskaupunkisuhde voidaan solmia.

Näin László Keresztes toimi ratkaisevassa roolissa Porin ja Egerin ystävyyskaupunki- suhteen ideoijana. Myöhemmin hän on varsin merkittävällä tavalla vaikuttanut ja ollut mukana Jyväskylän ja Debrecenin ystävyyskaupunkitoiminnassa.

2001

”Unkari on pieni, kaksipohjainen korulipas Karpaattien sylissä.” Näin luonnehtii maataan Péter Esterházy kirjassaan ”Pitkin Tonavaa eli kreivitär Hahn-Hahnin katse”.

Esseekokoelmassaan ”Petetyt testamentit” pariisilaistunut tshekkikirjailija Milan Kundera sanoo käsitteestä pienet kansat, että ”se kuvaa tiettyä tilannetta; kohtaloa: pienillä kansoilla ei ole onnellista tunnetta, että ne ovat maailmassa aina ja iäti; ne ovat kaikki käyneet kuoleman kuistilla; kasvotusten suurten välinpitämättömyyden kanssa ne näkevät olemassaolonsa jatkuvasti uhattuna tai kyseenalaisena, sillä niitten olemassaolosta on kysymys”.

Mutta Kundera puhuu myös pienuuden eduista: ”Kulttuurinen rikkaus asettuu selvästi inhimilliseen asteikkoon; se on jokaisen ulottuvilla ja jokaisella on oma osansa sivistyselämän kokonaisuudessa.”

Unkari ei varsinaisesti ole pieni kansa, jos ei kovin suurikaan. Sen vuosisatainen kohtalo on kuitenkin ollut pieniin kansoihin rinnastettavissa.

Nyt (2001) Suomi on Euroopan unionin jäsen, Unkari ei. Unkari puolestaan on sotilasliitto Naton jäsen, Suomi ei. Unkari liittyy Euroopan unioniin seuraavan laajennusvaiheen yhteydessä, Suomi sen sijaan ei ole ainakaan tässä vaiheessa liittymässä Natoon. Molempien maiden kansainvälinen asema on arvostettu, niiden palveluja kysytään kansainvälisessä politiikassa. Vaikka liittoutumisen perusratkaisut ovat yhä erilaiset, kansat ovat toisilleen läheiset. Ystävyys ei riipu poliittisista tai taloudellisista suhdanteista.

Vaasan Jaakkoonkin johtopäätös vuonna 1928 oli: ”Oikiastansa me suomalaiset saamma olla iloosia ja ylpeetä, jotta meill’ on nii pulskia sukulaasia ku unkarilaaset.”

Mediális párok a tundrai nyenyecben

KÖRTVÉLY Erika

0. Dolgozatom célja azoknak a tundrai nyenyec mediális–kautatív igepároknak a vizsgálata, amelyek a világ nyelveiben általában jelentkező mediális–kautatív pároktól eltérően egymáshoz képest nem derivációs, hanem csupán inflexiós különbséget mutatnak. Ezeknek a kvázi-igepároknak a tagjai lehetnek képzett, illetve képzetlen igék is, amelyek a rajtuk előforduló esetleges képzőktől függetlenül vehetnek fel az aktuális jelentésüknek és a szövegkörnyezetnek megfelelő igei személyragot. Dolgozatom első részében a képző nélküli nyenyec mediális párokat mutatom be, a másodikban pedig a képzett mediális párokban megjelenő leggyakoribb képzőkkel kívánok foglalkozni.

1.1. A nyenyecben – hasonlóan a többi északi-szamojéd nyelvhez – nagy számban fordulnak elő olyan igék, amelyek más-más igenembe tartoznak attól függően, hogy milyen szövegkörnyezetbe kerülnek, illetve a három közül melyik igeragozás személyragjait kapják meg. Az ilyen típusú igék tranzitív (legtöbbször kautatív), illetve alacsonyabb tranzitivitású (mediális) szerepben egyaránt használhatók:

<i>Nye</i>	<i>ngøcyeki</i>	<i>nyabyi</i>	<i>loxøna</i>	<i>ngæda</i>	<i>syídyerødmh</i>	<i>tølø°dasy.</i>
'lány'		'másik'	'sarok' + locat.	'van' + part. imperf.	'ablak' + acc.	'becsuk' + im- perf. detVxSg3

'A lány becsukta a másik sarokban levő ablakot.' (Laptander¹)

<i>syídyer°</i>	<i>tøli°q.</i>	<i>myercya</i>	<i>tølwekeda.</i>
'ablak'	'becsukódik' + refl-medVxSg3	'szél'	'becsuk' + part. perf. + probabil. + detVxSg3

'Az ablak becsukódott. Valószínűleg a szél csukta be.' (Laptander)

Mivel ez a kettőség párhuzamos a magyarban jelentkező mediális párok (Kömlösy 2001: 30, 31) egy olyan, speciális esetével, ahol az igepár tagjait

¹ Roza Laptander tundrai nyenyec anyanyelvi beszélő szíves segítségével ezúton is köszönetet mondok.

csak a szituáció, valamint az ennek megfelelő igeragozási típus különbözteti meg egymástól, a továbbiakban mint mediális párokra fogok utalni rájuk. Ezzel a megnevezéssel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy miért kell pároknak tartanunk olyan igéket, amelyek szótári alakjuk alapján egyáltalán nem különböznek egymástól. Különválasztásuk véleményem szerint azért indokolt, mert annak ellenére, hogy ugyanannak az igének a változataiként is elfogadhatjuk őket, használat közben mindig pontosan megállapítható, hogy melyik igenembe sorolható, vagyis hogy az igepár melyik tagjával állunk szemben. Ugyanez a különbség mutatkozik meg a ragozásokban is: az igepár tranzitív / kauzatív tagja indeterminált vagy determinált, a mediális pedig reflexív-mediális igei személyragot kap.

1.2. Mivel a nyenyec igeragozások és igenemek kapcsolata nem tartozik a szamojédisztika kiemelt kutatási területei közé, röviden felvázolom a mediális igepárok szempontjából lényeges összefüggéseket.

A tundrai nyenyecben három igei paradigma különíthető el egymástól: az indeterminált, a determinált, illetve a reflexív-mediális. Az igék egy része kötött ragozású, vagyis a három igeragozás közül csak egyetlen paradigma szerint ragozható. Erre a típusra példa a következő, csak reflexív-mediális igeragozás szerint ragozható *tørpesy* 'kilép vhonnan', valamint a *xaqmøsy* 'leszik, hullik' ige:

<i>myakød</i>		<i>tørpi</i> ^o	
'ház' + ablat.		'kilép' + refl-medVxSg3	
			'Kilépett a házból.' (Tereščenko 1965: 443)
<i>yorya</i>	<i>sira</i>	<i>xaqmi</i> ^o <i>q</i>	
'mély'	'hó'	'esik' + refl-medVxSg3	
			'Mély hó esett.' (Tereščenko 1965: 574)

A reflexív-mediális paradigma szerint ragozható nyenyec igék jelentésük alapján beletartoznak a következő jelentéstani csoportok valamelyikébe:

- saját testtel, tudattal kapcsolatos (gyakran intenzív) cselekvések, történések;
- állapotváltozás (kezdés, végződés, mozgás); (intenzív) állapotban levés;
- a (természetükből fakadóan) kölcsönös igék, társas cselekvések igéi.

Ezek a jelentéscsoportok lényegében lefedik azt a szemantikai mezőt, amit Kemmer a reflexivitással és medialitással kapcsolatos tipológiai vizsgálatai alapján mediálisnak tart (1993). Mivel a nyenyecben a fenti jelentéskategóriák, illetve a reflexív-mediális igeragozás mindig együtt jelentkeznek, a reflexív-mediális ragozású igéket az egyértelműen reciprok, valamint reflexív igék kizárása után mediális igenembe tartozónak tekinthetjük.

Dolgozatomban kizárólag azokkal az igékkel kívánok foglalkozni, amelyeknek ragozása lexikálisan nem kötött, hanem az aktuális szituáció követelményei szerint bármelyik nyenyec konjugációtípusba tartozó igei személyragokat felvehetnek. Ezek ugyanis attól függően, hogy milyen szövegkörnyezetbe kerülnek, két tagját képviselhetik annak az igepárnak, amelyiknek egyik tagja mediális, a másik kauzatív.

1.3. Az igék kauzatív, illetve mediális használata nem csupán a nyenyec nyelvre jellemző. Lényegében ugyanez a jelenség figyelhető meg az angolban az úgynevezett inchoatív – kauzatív igepárok esetében:

The door opened. 'Az ajtó kinyílt.'

Jim opened the door. 'Jim kinyitotta az ajtót.'

A világ nyelveiben a mediális párok tagjait általában nem inflexiók, hanem derivációs toldalékok különböztetik meg egymástól:

magyar *forog* : *forgat*

arab *darasa* : *darrasa* 'tanul : tanít' (Haspelmath 1993: 112)

Ennek megfelelően természetesen a nyenyecben is találunk hasonló példákat. A képzés iránya szerint Haspelmath (1993: 91–92) három csoportba² sorolja a mediális párokat: a *kauzatív képzés* a képzetlen, mediális alapigéből képezi a kauzatív igét. Pl.:

finn *herätä* : *herättää* 'felébred : felébreszt'

arab *damara* : *dammara* 'elpusztul : elpusztít' (Haspelmath 1993: 112)

nyenyec *təwasy* : *təwrasy* 'odaér, visszatér : odavezet, visszavezet'

A következő típus az antikauzatív képzés, amelyben a mediális pár kauzatív tagja tekintendő alapigének:

orosz *kataťsja* : *katať* 'gurul : gurít' (Haspelmath 1993: 118)

litván *jungtis* : *jungti* 'kapcsolódik : kapcsol' (Haspelmath 1993: 117)

nyenyec *xadasy* : *xadarasy* 'megöl : (öt) megölik' (Salminen 1998b: 543)

Haspelmath (1993: 91, 92) harmadik csoportjába azok az igepárok tartoznak, amelyeknek a töve azonos, de az igepár mindkét tagja képzett, és egymáshoz képest egyik sem tekinthető elsődlegesnek:

² Haspelmath (1993) formailag az ismertettekén kívül további két inchoatív – kauzatív típust is megkülönböztet (a *szuppletív*, illetve az ún. *labilis* – ingadozó használatú – típusokat), ám mivel ezek a kategóriák nincsenek szorosabb összefüggésben az igepárok képzési módjával, dolgozatomban nem foglalkozom velük.

japán	<i>atumaru</i> : <i>atumeru</i> 'össze)gyűlik : (össze)gyűjt' (Haspelmath 1993: 116)
örmény	<i>hangčel</i> : <i>hangcnel</i> 'kialszik : kiolt' (Haspelmath 1993: 112)
nganaszan	<i>hinši</i> : <i>hirid'i</i> 'fő : főz'

A nyenyec mediális párok, amelyeknek tagjai csak inflexiós különbségeket mutatnak egymáshoz képest, Haspelmath (1993: 99) érvelése alapján az antikauzatív típusba sorolandók. A szerző a görög aktív–mediális oppozíció alapján megállapítja, hogy a mediális ragozású igék morfológiailag jelöltebbek (összetettebb, testesebb alakokat találhatunk ebben a paradigmában, mint az aktívban), valamint az aktív igék produktívabbnak is tekinthetők, mint a mediális csoport igéi.

A tundrai nyenyecben a morfológiai jelöltség kritériuma nem érvényesül reprezentatív módon, hiszen attól eltekintve, hogy az indeterminált ragozás Sg3 Ø igei személyragjával a reflexív–mediális ragozás Sg3 [-y-]q ragja áll szemben, nem mutatható ki sem mennyiségi, sem lényeges szerkezetbeli különbség az igeragok között. A produktivitásra vonatkozó kitétel azonban a nyenyecben is azt igazolja, hogy a mediális párok kauzatív tagja elsődlegesen tekinthető a mediálisához képest, hiszen míg a legtöbb nyenyec kauzatív ige ellátható reflexív–mediális igeragokkal (amelyek által az ige mediális jelentést kap), a mediális alapjelentésű (kötelezően reflexív–mediális ragozású) igék nem kaphatnak kauzatív párt oly módon, hogy a reflexív–mediális ragokat indeterminált vagy determinált igeragok váltják fel. Pl.:

<i>lōbtey°m</i>	<i>waryeqnaq</i>	<i>næ°waq</i>
'doboz' + acc.	'nehezen'	'kinyit' + detVxPl1

'Nehezen nyitottuk ki a dobozt.' (Tereščenko 1965: 327)

<i>sōta</i>	<i>myercyaxəna</i>	<i>nyo</i>	<i>xəp°ta</i>	<i>næy°q</i>
'erős'	'szél' + locat.	'ajtó'	'maga'	'kinyílik' + refl-medVxSg3

'Az erős szélben magától kinyílt az ajtó.' (Tereščenko 1965: 327)

De:

<i>nyísyanyi</i>	<i>səngoda</i>	<i>nya°nyi</i>	<i>xaqmi°q</i>
'apa' +	'pillantás'	'rá, felé' +	'esik' +
genPxSg1	+ PxSg3	genPxSg1	refl-medVxSg3

'Apám pillantása rám esett.' (Tereščenko 1965: 532)

<i>nyísyamyi</i>	<i>səngomta</i>	<i>nya°nyi</i>	<i>*xaqmada / *xaqma</i>
'apa' +	'pillantás'	'rá, felé' +	'*ejt' + detVxSg3/
PxSg1	+ accPxSg3	genPxSg1	indetVxSg3

’*Apám rám vetette a pillantását.’ (Laptander)

2.1. Mint fentebb már említettem, a csak inflexiós különbségeket mutató nyenyec mediális párok tagjai nemcsak képzetlen, hanem képzett igék is lehetnek. Azokon a képzett igéken, amelyek mindhárom paradigma igei személyragjait felvehetik, tipikusan tranzitív-kauzatív, illetve állapotváltozást kifejező képzők fordulnak elő. A tranzitív-kauzatív képzővel ellátott igék közül leggyakrabban a *-bta-*, a *-ta-*, valamint a *-ra-* képzősök alkotnak csak ragozásban megmutatkozó mediális párt, az állapotváltozást kifejezők közül pedig az inchoatív *-l-* / *-lø-*, és a momentán *-xøl-* képzősök.

2.2. Mivel a tranzitív-kauzatív, valamint az inchoatív és momentán képzőkkel ellátott igék esetében a produktivitás elve alapján elfogadhatjuk az igepár létrejöttének magyarázataként az antikauzatív képzést, a képzetlen, alapvetően tranzitív alapjelentésű igékhez hasonlóan az igepár kauzatív tagját tekinthetjük elsődlegesnek. Nincs tehát okunk arra, hogy a szakirodalom által eddig tranzitív-kauzatív képzőkként kategorizált morféákat csak azért, mert az ilyen, képzett igék reflexív-mediális igeragokat is felvehetnek, és aktuálisan mediális jelentésben szerepelhetnek, egyfajta “semleges”, mind kauzatív, mind mediális tövet létrehozó képzőnek minősítsük át. Nem támasztja alá ezt az utóbbi feltételezést az sem, hogy a mediális párokban előforduló tranzitív-kauzatív képzőknek történetileg is tranzitivizáló, és semmiképpen sem ezzel ellentétes funkciója mutatható ki. (Vö. Lehtisalo 1936; Györke: 1935.) Az inchoatív, valamint a momentán képzős igék esetében sokkal nehezebb feladatot jelent annak eldöntése, hogy az igepár valamelyik tagját elsődlegesnek tekinthetjük-e a másikkal szemben. A kérdéses képzők ugyanis tranzitív tulajdonságokkal ruházzák fel azokat az igéket, amelyekben szerepelnek (pl. pillanatnyiság, dinamikusság, perfektivitás), ugyanakkor állapotváltozást fejeznek ki, amely – abban az esetben, ha az adott szituációban az állapotváltozás kifejezése az elsődleges – a nyenyecben kötelezően reflexív-mediális igeragozással jár együtt, vagyis a mediális pár mediális tagjának használatát kívánja (l. 2.3.).

2.2.1. A *-ta-* (*-da-*) / *-tye-* képzős mediális párok

nyumtyesy ’nevez’ (*nyum* ’név’)

<i>wenyakomtoh</i>	<i>Yox°rengæ</i>	<i>nyumtye°doh</i>
’kiskutya’ + accPxPI3	’kutyanév ~ Csibész’ + ess.	’nevez’ + detVxPI3

’A kutyájukat Csibésznek nevezték el.’ (Tereščenko 1965: 127)

<i>yiryingæ</i>	<i>nyumtyey°q</i>
’nagyapapa’ + ess.	’nevez’ + refl-medVxSg3

'(Őt) nagypapának hívták.' (Ő nagypapának neveződött.)
(Tereščenko 1965: 331)

nercedasy 'megfog (zsákmányt) / leterít / elejt' (*nerc* 'rendetlen, hanyag', vö. *nercyenasy* 'rendetlen állapotban hever')

tyuku° yalyah *ngopoy°ryi* *noxam* *nercedaød°m*
'ma' 'egy' + limit. képző 'sarkiróka' + acc. 'leterít' + indetVxSg1

'Ma csak egy sarkirókát fogtam.' (Tereščenko 1965: 326)

tu°nyinta *pyent°wah* *syer°h* *ngob* *ngaqngokocya* *tøh* *nercedey°q*
'puska' + 'lövés' + gen. 'folytán' 'egy' 'kacsa' + '~ 'leesik' +
genPxSg3 dimin. képző ott' refl-medVxSg3

'Miután lőtt, leesett egy kiskacsa.' (Tereščenko 1965: 326)

Látható tehát, hogy a fenti képző után következhet mind determinált, mind reflexív-mediális igerag, és hogy az igepár mediális tagjában a tranzitív képző alapjelentése tulajdonképpen megmarad, de mintegy visszafordítódik a történés (állapot) kiindulópontjára.

2.2.2. Ugyanezt figyelhetjük meg a *-bta-* / *-btye-* képzős igékből álló mediális pároknál is:

pudabtasy 'beleszór, kiszór'

pudyoko *sax°r* *xidyan°h* *pudabtaq*
'kevés' 'cukor' 'edény' + lat. 'beleszór' + imperat. indetVxSg2

'Szórj egy kis cukrot az edénybe!' (Tereščenko 1965: 484)

ya *xidyaxød* *pudabtey°q*.
'liszt' 'edény' + ablat. 'kiszóródik' + refl-medVxSg3

'A liszt kiszóródott az edényből.' (Tereščenko 1965: 484)

yib°købtasy 'felmelegít' (*yiba* 'meleg')

xarød°h *myuy°m* *yib°købta°q*
'ház' + gen. 'belseje vminek' + acc. 'felmelegít' + indetVxPI3

'Befűtötték a házat.' (Tereščenko 1965: 133)

numta *yib°købtey°q*
'ég; idő' + PxSg3 'felmelegedik' + refl-medVxSg3

'Az idő felmelegedett.' (Tereščenko 1965: 133)

2.2.3. A *-ra-* tranzitív képzős ige párok esetében is elfogadható a fenti két tranzitív-kauzatív képzővel kapcsolatos megfigyelés: ha a cselekvés / történés kiindulópontja és végpontja a szituációban nem különíthető el világosan egymástól, akkor az eredeti tranzitív jelentés a kiindulópontra vetül vissza, és ennek folytán a cselekvésben/történésben szereplő ige mediális jelentést nyer.

wengk°rasy 'eltávolít, elvezet' (*wengasy* 'elszáguld, rohan')

yax°dyey° *nyúmta* *yasyid°h* *yan°h* *wengk°ra°da*
'réntehén' 'gyerek' + accPxSg3 'messzi' + gen. 'föld' + lat. 'vezet' + detVxSg3

'A réntehén messzi földre vezette a borját.' (Tereščenko 1965: 74)

singkosyøda *yan°h* *wengk°rey°*
'elhagyatott' 'föld' + lat. 'elvonul' + refl-medVxSg3

'Elhagyatott helyre ment el.' (Tereščenko 1965: 74)

wel°rasy 'elhalaszt, elnyújt' (vö. *weksuj* 'elnyújtott, hosszú'; *welarkosy* 'elhúz')

mønc°yawaq *tyax°h* *wel°ra°waq*
'munka' + PxPl1 'tovább, távolabb' 'elhalaszt' + indetVxPl1

'A munkánkat elhalasztottuk.' (Tereščenko 1965: 70)

mønc°yanaq *yolcyewa* *wel°rey°q*
'munka' + genPxPl1 'befejezés' 'elhúzódik' + refl-medVxSg3

'A munkánk vége elhúzódott.' (Tereščenko 1965: 70)

2.3.1. A fenti tranzitív-kauzatív képzővel rendelkező ige csoporttól eltérően a tundrai nyenyec inchoatív, illetve momentán képzős reflexív-mediális ragozású igék nem magyarázhatóak egyértelműen úgy, hogy a képzett ige tranzitivitása mediális használatkor mintegy visszavetül a cselekvés / történés kiindulópontjára. A rendelkezésekre álló példák alapján látható, hogy a tundrai nyenyec nyelv igen érzékenyen képes kifejezni az állapotváltozásokat. Az egyik állapotból a másikba kerülést legtöbbször éppen a kezdésre, pillanatnyiságra utaló képzők (*syurxølcy* 'hirtelen megfordul', vö. *syurcy* 'forog'; *wadyeqløsy* 'mesélni kezd', vö. *wadyecy* 'mesél'), valamint – ha az adott szituációban nem a cselekvés / történés kiváltója és eredménye, hanem maga az állapotváltozás a hangsúlyos – a hozzájuk kapcsolódó reflexív-mediális igeragok fejezik ki. Azokban az esetekben, amikor nem csupán maga a folyamat, hanem a változás kiváltója is kiemelt szerepet kap, az ige párnak természetesen nem a mediális, hanem a kauzatív tagja jelentkezik az adott beszédhelyzetben.

Mint az a fentiekből is kitűnt, azokban a szituációkban, amelyekben az állapotváltozás kiváltója, illetve annak elszenvedője nyelvileg nem különül el egymástól, a nyenyecben legtöbbször reflexív-mediális igeragozás jelentkezik. Mivel a (gyakran intenzív) állapotváltozást igen sok esetben inchoatív, illetve momentán képzős igék fejezik ki, a szamojédológiában elfogadott nézet szerint a reflexív-mediális igeragozásnak többek között inchoatív funkciója is van (Mikola 1984: 403). Példáim alapján az inchoativitás és a reflexív-mediális ragozás nem kapcsolható össze ennyire egyértelműen, hiszen úgy tűnik, hogy az igei paradigma megválasztása nem az inchoatív / momentán jellegtől, hanem a szituáció típusától függ. Ha az állapotváltozást kifejező ige mediális szituációban fordul elő, reflexív-mediális igeragokat kap, ha viszont tranzitívban, determináltakat vagy indetermináltakat.

Dolgozatom témájának a szempontjából érdemes két csoportra bontani az inchoatív és a momentán képzős igéket. Az első csoportba azok tartoznak, amelyeknek az alapigéje alacsony tranzitivitású, így képzetlen formájában sem hoz létre inflexiós mediális párokat, pl. *myincy* 'megy'. Ha ilyen igék kapják meg a fent említett képzők valamelyikét, nagy valószínűséggel – az alapigéhez hasonlóan – szintén nem alkotnak inflexiós mediális párokat: *myinxølcy* 'megiramodik' (csak reflexív-mediális igeragokkal).

A második csoportba azok az igék tartoznak, amelyek képzetlen alakjukban is magas tranzitivitásúak, így alkalmasak arra, hogy mediális párokat hozzanak létre, pl. *pørøcy* 'ráz [: rázkódik]'. Az ilyen típusú igékből képzett inchoatív vagy momentán képzős származékok nagy része szerepel inflexiós mediális párként: *pørxølcy* 'megráz [: megrázkódik, megrezzen]'. A továbbiakban éppen ezért ez utóbbi, kauzatívként és mediálisként is használható inchoatív és momentán igéket mutatom be.

2.3.2. A -l- / -lø-, és a -xøl- képzős mediális párok

pødølcy 'felállít'

<i>syidyɑ</i>	<i>myɑq</i>	<i>yir^osuq</i>	<i>pød^olkøyun^oq</i>
'kettő'	'sátor'	'sorba'	'felállít' + imperat.detDuVxSg2

'Két sátrat állíts fel egymás mellé.' (Tereščenko 1965: 428)

<i>xeqnyo</i>	<i>numk^ona</i>	<i>yakeq</i>	<i>pød^olcyøtid^oq</i>
'csendes'	'ég; időjárás' + locat.	'füst' + Pl.	'felemelkedik' + habit. + refl-medVxPl3

'Csendes időben a füst egyenesen száll fel.' (Tereščenko 1965: 428)

tab^oqlasy 'megakaszt, megállít' (*tab^o* 'akadály')

xənakomyi *syúryi* *tab°qla°wəsy°*
 'szánkó' + accPxSg1 'szándékosan' 'megállít' + imperf. detVxSg1
 'Szándékosan állítottam meg a szánomat.' (Tereščenko 1965: 612)

tim *nyodawi°* *wenyako* *tə-nyakuh* *tab°qley°q*
 'rénszarvas' 'üldöz' + 'kiskutya' 'ott; így' 'megáll' +
 + acc. part.imperf. refl-medVxSg3
 'A kutya, amit a rénszarvas üldözött, megállt.' (Tereščenko 1965: 613)

ngəwoləsy 'enni kezd'

pyiryewi° *ngəmcam* *ngəwola°*
 'megfőzött' 'hús' + acc. 'enni kezd' + detVxSg3
 'Elkezdte enni a főtt húst.' (Tereščenko 1965: 369)

məlye° *ngəwoli°q*
 'már' 'enni kezd' + refl-medVxSg3
 'Már elkezdett enni.' (Tereščenko 1965: 369)

ləbyaxəlcý 'evezni kezd, evezővel lapátol' (*ləbya* 'evező')

tyedaxəwah *myaqnaq* *ngesont°h* *ləbyaxəlk°waq*
 'most' + 'sátor' + '-ig' 'evezni kezd' + adhort.
 nyomósító genPxPl1 + detVxPl1

'Gyerünk, evezzünk egész a házunkig!' (Tereščenko 1965: 169)

yah *nyayu°h* *ləbyaxəl°əđ°q*
 'föld' + gen. 'felé' 'evezni kezd' + refl-medVxPl3

'A part felé kezdtek evezni.' (Tereščenko 1965: 169)

tyíd°xəlyesy 'irányít'

xanyena *tída* *ngesih* *nyayu°h* *tyíd°xəlyey°da*
 'vadász' 'rén' + Pl. 'tábor' + gen. 'felé' 'irányít' + detPlVxSg3
 acc.PxSg3

'A vadász a tábor felé irányította a rénszarvasait.' (Tereščenko 1965: 658)

ləmpytənaq *pedarah* *nyayu°h* *tyíd°xəlyeyəđ°q*
 'sízó' + Pl. 'erdő' + gen. 'felé' 'megindul' + refl-medVxPl3

'A sielők az erdő felé indultak.' (Tereščenko 1965: 658)

A fenti példákból látható, hogy mind *-l-* / *-lə-*, mind *-xəl-* képzős igék szerepelhetnek inflexióos mediális párként, és attól függően vehetnek fel determinált / indeterminált, és reflexív-mediális igei személyragokat, hogy tranzitív vagy intranszítív szituációban jelentkeznek-e.

3. Dolgozatomban azokat a tundrai nyenyecben jelentkező kauzatív / mediális igepárokat vizsgáltam, amelyek egymással nem derivációs, hanem inflexiós oppozícióban állnak. A példákból az derül ki, hogy mind a képzetlen, mind a képzett igék közt előfordulnak olyan igék, amelyek tranzitív szituációban indeterminált vagy determinált, intranzitívban pedig reflexív-mediális igeragokat vesznek fel, tehát egy mediális párnak a tagjait képviselik. A vizsgált anyag alapján elmondható, hogy inflexiós mediális párokat magas tranzitivitású tundrai nyenyec igék alkothatnak, attól függetlenül, hogy képzettek, illetve képzetlenek-e. Így a nyenyec mediális párok “képzésük” szerint megegyeznek az általános irodalomból ismert, csak ragozásukban különböző igepárokkal, vagyis a Haspelmath (1993: 92–92) által antikauzatív képzésűnek tartott kauzatív–inchoatív csoporttal.

Irodalom

- Györke, József 1935: Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe). Tartu, J. G. Krüger Ant.-Ges.
- Hajdú Péter 1968: Chrestomathia Samojedica Budapest, Tankönyvkiadó.
- Haspelmath, Martin 1993: More on the typology of inchoative/causative verb alternations, in B. Comrie és M. Polansky (szerk.): Causative and transitivity. Amsterdam, Benjamins, 87–120.
- Hopper, P. J.–Thompson, S. A. 1980: Transitivity in grammar and discourse. Language 56. 251–299.
- Kemmer, Suzanne 1993: The middle voice. Amsterdam–Philadelphia, Benjamins.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan I. (Mondattan), Budapest, 299–528.
- Komlósy András 2001: A mediális igékről – a műveltetés fényében. In: Kenesei István (szerk.): Igei vonzatszerkezet a magyarban. Budapest, Osiris, 19–66.
- Lehtisalo, Toivo Vilho 1936: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72. Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Lindvall, Ann 1998: Transitivity in Discourse. A Comparison of Greek, Polish and Swedish. Travaux de l’Institut de Linguistique de Lund 37., Lund.
- Mikola Tibor 1984: Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen. Nyelvtudományi Közlemények 86. 398–403.
- Salminen, Tapani 1997: Tundra Nenets inflection. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 227. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Salminen, Tapani 1998a: A morphological dictionary of Tundra Nenets. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXVI. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Salminen, Tapani 1998b: Nenets. In Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic languages*. London–New York, Routledge, 516–547.
- Tereščenko, Natalija Mitrofanovna 1965: *Nenecko–russkij slovar’*. Moskva, Sovetskaja Enciklopedija.

Eräiden ruumiinosien nimeäsiens motivaatiosta¹

Ulla-Maija KULONEN

Ruumiinosien nimitykset kuuluvat tyypillisesti kielen – ja suomalais-ugri-laistenkin kielten – vanhimpiin sanastokerrostumiin. Näinhän on mm. suomen sanojen *pää, käsi, jalka, olka, silmä, suu, sydän* laita. Myös keskeisimpien nivelten nimet *kyynärä* ja *polvi* ovat hyvin vanhoja ja omaperäisiä perussanoja. Osa ruumiinjäsenten nimityksistä on myös lainattuja: suomessa (ja itämerensuomalaisissa kielissä) balttilaisia lainasanoja ovat *kaula, leuka, napa, ranne* (Liukkonen 1999, SSA 2000) ja *reisi*. Sana *lantio, lanne* on germaanista alkuperää. Mutta ruumiinosien joukkoon mahtuu myös paljon tois-
taiseksi selvittämätöntä sanastoa: enemmän tai vähemmän epäselviä ovat *selkä* ja *vatsa* ('selkä' merkitys on ollut uralilaisissa kantakielessä sanalla *muka*, joka suomessa elää abstraktistuneena käsitteenä *mukana, mukailta* jne.) sekä *kylki* ja *sivu*. Nivelten nimityksistä itämerensuomeen rajoittuvia ja vaila muunlaista etymologiaa ovat itse *nivel*-sanan lisäksi *nilkka, lonkka* (ellei ole germaanista alkuperää, selitys on epävarma), *nikama, niska, rysty* (ja *ruosto*).

Yritän seuraavassa osoittaa, että nivelten nimeämisen motivaatio helposti liittyy sijoiltaan menemistä, irtomista tai venähtämistä merkitseviin sanape-
syeisiin. Useinhan on ajateltu päinvastaista motivaatiota: on ajateltu, että nivel on elin, joka liittää yhteen kaksi kehon osaa. Sekä jokapäiväistä elämää että esim. teuraseläinten käsittelyä ajatellen yhtä luontevaa on ajatella, että nivel on kohta, josta jäsen (teurastettaessa) irtoaa tai joka onnettomuudessa menee sijoiltaan ja aiheuttaa (ihmiselle) jäsenen käytön suhteen vakaviakin ongelmia.

Nilkka ja lonkka

¹ Tämä kirjoitus kumpuaa ajatuksia, jotka ovat syntyneet SSA:n toimitustyön kuluessa sekätyöstäessäni itämerensuomen kontinuaatiivissa *U*-verbinjohdinta käsittelevää erillistutkimusta. Tämä voidaan katsoa myös kontribuutioksi vilkkaana vellovaan deskriptiivi- ja ekspressiivisanojen alkuperän tutkimusta koskevan keskusteluun (ks. kirjallisuusluettelo).

Tulin tätä pohtineeksi ensi kertaa, kun mietin *nilkka*-sanana alkuperänselitystä SSA:n 2. nidettä varten. Tuolloin en voinut välttyä ajtukselta, että verbi *nilkahtaa* 'nyrjähtää, luiskahtaa' voisi liittyä jollakin tavalla substantiiviin *nilkka*, varsinkin kun nilkka tyypillisesti on se kohta jalasta, joka helpoiten menee sijoiltaan. Semanttista lisätukea oletukselle antoi *nilkka*-sanana johdokselta näyttävä verbi *nilkuttaa* 'ontua'. Vaikka ei se tietenkään säännönmukainen johdos ole (pitäisi olla ***nilkattaa* tai ***nilkoittaa*), pikemminkin kyseessä tuntui olevan deskriptiivinen sanapesye. Karjalastakin löytyi verbi *nilkahtoa* 'lipsahtaa, luiskahtaa'. Nämä verbit johtivat selvästi deskriptiiviseen sanaryppäeseen, jonka edustajia suomessa ovat mm. *nilki* 'karvottomaksi hankautunut (iho)', *nilkas* 'liukas' ja *nilkeä* 'nylkeä; hiertää'. Vastineita sanueella on laajalti itämerensuomessa (ks. SSA 2: 221 s.v. *nilki*) ja merkitykset ovat sellaisia kuin 'irrota (kuori puusta; sen allahan on *nilakerros*); paljas, parraton, karvaton; sileä, liukas, limainen, vereslihalla oleva (iho); nylkeä'. Tässä sanueessa alkoi jo kummitella deskriptiivisanoille tyypillinen sananjohdo: toiset muodot (kuten *nilkka*, *nilkas*, *nilkuttaa* ja *nilkahtaa*) viittasivat *kk*-geminaataan, toiset taas yksinäiskonsonantiin (*nilki*, *nilkeä*); samanlaista vaihtelua on muissakin kielissä, kuten karjalassa (*nilkka*, *nilkkileuka* 'parraton', *nilkavuo* 'irrota; hiertyä (rikki), repeytyä').

Eikä tässä kyllin. Samaa pesyeseen kuuluu siis selvästi myös *nila* 'jälsi; lima, kuola', joka kiistatta ja yksinai-*l*:n sisältävänä sanana palautuu jo suomalais-ugrilaiseen kantakieleen. Sanan vastineet etäsukukielissä eivät kuitenkaan läheskään kaikki ole perussanoja eivätkä tarkoita yksiselitteisesti jättä tai limaa (sellaiset perussanat löytyy itämerensuomen ohella saamesta (*njal-li*), mordvasta (*nola*) ja pohjoishantista (*nel*), muissa kielissä ja näissäkin lisäksi on johdoksia ja niiden merkitykset sellaisia kuin 'irtaantua (nahka, kuori), hankautua, hiertyä; lähteä (karvat); pehmitä (liikaa); limainen, liukas' (ks. SSA 2: 221 s.v. *nila*).

Ei pitäisi olla epäselvyyttä siitä, että samaan yhteyteen liittyy sellaisiakin sanoja kuin *nilja*, *niljakas* (joissa sanan keskellä siis yhtymä *-lj-*) ja *nilva*, *nilvakka*, *nilpa* (joissa yhtymä *-lv-*, *-lp-*). Sanat ovat selvästi deskriptiivisiä, ja ne toimivat deskriptiivisen sananjohdon periaatteiden mukaan (ks. Koponen 1998: 49–). Koska *nila* on kuitenkin ikivanha sana, on oletettava, että se on itämerensuomeen tullessaan deskriptiivistynyt ja alkanut »rönsyillä«. Tai sitten kyseessä onkin alkuaan jotain muuta kuin itseinen sana. Kyseessä voi olla äänteellisesti motivoitu konventio, äänneyhdelmä, johon liittyvä semanttinen sisältö on suuntaa-antava, lähinnä mielikuva. Tällainen äänteellinen konventio (ÄK) toimii sanajohdossa eri tavalla kuin kielen »normaalisanasto«. Se laajenee tarpeen mukaan, kuvastaa tarkoitettua paitsi primaarilla äänneyh-

delmällään (#nili-) myös vartalonsa rakenteella. Äänteelliset konventiot nimittäin tuntuvat toimivan niin, että ainakin kontinuaatiiviverbeja niistä muodostetaan lisäämällä säännöllisesti perusäännelmään raskas vartalokonsonantisto (*jyskyä, järkkyä*) kun momentaani- tai frekventatiiviverbiin riittää kevyt vartalo (*jysähtää, järjestä, järähtää*). Äänteellinen konventio ei kuitenkaan muodosta pelkkiä onomatopoeettisia verbejä vaan muutakin kielen sanastoa: uusia, nuoria deskriptiivisanoja, joilla on uusia nuoria merkityksiä. Tällainen on sanan *nilkahtua* 'luiskahtaa' pohjalta muodostunut nuori sana *nilkka*.

Samalla tavoin voitaisiin myös lähestyä sanaa *lonkka*, joka sekin samoin kuin *nilkka* on kovasti perussanan näköinen, mutta toisaalta muistuttaa hie- man äännerakenteeltaan mainittua sanaa. Tälle sanalle on esitetty germaanista lainaoriginaalia (muinaisylesaksan *hlanka* 'lonkka', etymologian on esittänyt Koivulehto 1971: 607). Silläkin uhalla, että mahdollisille lainasanoille kotoperäisten etymologioiden esittäminen on uskaliasta, on varsinkin *nilkka*-sanan paraleellitapauksen nojalla *lonkka*-sanankin omaperästä alkuperää pidettävä täysin mahdollisena. Myös *lonkka*-sanan liittyy ontumista tarkoittava verbi, joka tosin voisi olla tästä säännöllinen johdoskin: *lonkata* 'ontua'. Tällä verbillä on kuitenkin vastineet virossa (*longata*) ja liivissä (*lonkä*), joista itse sana *lonkka* puuttuu.

Verbi tuntuisikin liittyvän läheisesti verbeihin *longota* 'irrota' ja *lonkkua*, *lonksua* 'heilua (osin irtonaisena)'. Tämä puhtaasti »deskriptiivinen« (äänteellisesti motivoitu) alkuperä, yhteys sanoihin *lonkkua*, *lonksua*, on yksi SSA:n antamista vaihtiehtoista alkuperänselityksistä verbillä *longota* ja sen korrelaateille ja itämerensuomalaisille vastineille. Eino Koponen (1998) on pitänyt mahdollisena sanan lainautumista saamesta, jossa on suomen (mahdollisesti balttilaisperäisen) *lunka*-sanan vastine saaN *loggut* 'kuoria, kiskoa tuohta' ja saaIn *loggodiä* 'irrota, kesiä'. Kolmanneksi verbiä *longota* on verrattu eräsiin etäsukukielten **lonji*-kantaan palautuviin, irtoamista ja halkeamista merkitseviin sanoihin.

Voisiko tässäkin olla kyseessä ääntellinen konventio, johon liittyvä semanttinen mielikuva olisi jotain irtoavaa tai halkeavaa? Suomen verbille *longota* esitettyjen vastineiden joukossa on jälleen sekä geminaattaan että *nk*-yhtymään palautuvia sanoja. Kontinuaatiivin (*lonkkua*) vastineita löytyy varsinaisesti vain inkeroisesta (*lonkuttä* 'raottaa') ja virosta (*longutada* 'heilua; irrottaa') mutta konsonantistoa myöten samanlaisia sanoja lyötyy myös karjalasta (*lonkottoa* 'olla raollaan', *lonkallah* 'raollaan, harallaan') ja samantapaisia myös lyydistä (*longaiñe* '(oven) rako') ja vepsästä (*longoitez* 'rotko'). Kevyempää rakenetta edustaa myös inkeroisen *lonka* 'oven rako'. Etäsukukielten vastineet palautuvat siis kantaan **lonji*-, mutta jos tämä olisi ääntelli-

nen konventio, olisivat itämerensuomalaisten kielten sanat sen vanhoja johdoksia; niin vanhoja, että *-(k)k*-sekvenssi sanan sisällä olisi suojannut *ŋ*-äänneen vokaaliutumislta (samanlainen ilmiö on todettavissa *tyvi* (**tüŋi*) sanan johdoksessa *tynkä* (näin SSA 3 *tynkä*). Voidaan huomata, että *k*-johdos tavaan myös hantissa (*lanġkġt-* 'haljeta'), kun sen sijaan mordvan johdin on *-d'e-* (M *lungod'ems* 'irtaantua, haljeta') ja mansin translatiivinen *-m-* (*lanġmāt-* 'haljeta'). Tässäkin on vanhan äänteellisen konvention pohjalta muodostunut eri kielissä erikseen nuoria deskriptiivisiä sanoja, joilla on nuoret, erilliset merkitykset. Yhtenä tällasena suomen ja sen läheisimpien itäisten sukukielten (inkeroisen ja karjalan) sana *lonkka*. Välittömänä sysäyksenä sanalle ovat olleet verbit *lonkkua* 'heilua, irtoilla' ja *lonkata* 'ontua'.

Rusto ja rysty

Väliotsikossa mainittuja sanoja on jo pitkään pidetty toistensa etu- ja takavokaalisina variantteina. Vokaalien vaihteluhan on varsin tyypillistä juuri äänteellisesti motivoituille sanoille ja äänteellisille konventioille. Minkälaisia äänteellisiä konventioita näiden kahden sanan taakse sitten voitaisiin olettaa? Tätä kysymystä valottaaksemme meidän on ensin paneuduttava äänteellisten konventioiden derivaatiomekanismeissa tapahtuvaan vaihteluun.

SSA ei mainitse sanan *rysty* alkuperästä muuta kuin että se kuuluu yhteen sanan *rusto* kanssa. Sanaa *rusto* puolestaan verrataan *rystyn* ohella sanaan *rusikka*, joka tarkoittaa nyrkkiä (ja onkin varmasti samaa alkuperää). *s*-konsonanttiin ns. »deskriptiivisanojen« vartalokonsonanttina on suhtauduttu varuuskallisesti viimeaikaisessa keskustelussa. Arvioidessaan Eino Koposen deskriptiivistä sanamuodostusoppia Jorma Koivulehto (2001) jopa väitti, että *-s-* olisi suomalaisissa deskriptiivisanoissa esiintymätön äänne. Tämän erheen on Koponen jo korjannut osoittamalla etupäässä virosta runsasti tämän vartalokonsonantin sisältäviä deskriptiivisiä (äänteellisesti motivoituja) sanoja (2001: 55). Koivulehdon käsitys saattaa johtua yksinkertaisesti siitä, että keskustelussa deskriptiivislähtöisistä sanoista huomio ja sanojen äänneellinen motivaatio on kiinnitetty lähes yksinomaan frekventatiivisiin *ise-* verbeihin. Syynkin arvaan: niissä äänneellinen konventio esiintyy useimmiten yksinkertaisimmassa muodossaan. Kyse on tällöin yleensä aina ääntä jäljittelevästä sanasta; esim. edellä mainituista ÄK:oisista *#nili-* ja *#loŋi-* tällaista verbiä ei ole olemassa, sillä niiden semanttiseen sisältöön ei liity ääntä, ainoastaan muita ekspressiivisiä sävyjä.

Momentaaniverbeistä sen sijaan löytyy runsain mitoin myös *s*-vartaloisia verbejä (kuten esim. *rysähtää* ja *rysäyttää*, *rusahtaa* ja *rusauttaa*). Näiden frekventatiivikorrelaateissa ei *-s-* kuitenkaan esiinny (ei siis esiinny verbi-

tyyppiä ***ryсистä, **rusista*), koska johdin *-ise-* ei suomessa tunnu hyväksyvän edelleen tätä konsonanttia (joka siis sisältyy myös johtimeen; toisin on virossa, kuten Koponen on huomauttanut). Frekventatiivikorrelaatteja näyttäisivät näillä *s:n* sisältävillä momentaaneilla olevan *t*-vartalogit (*rytistä, rutista*), jotka puolestaan karttelevat astevaihtelun häiritsemää momentaanityyppiä (***rydähtää, **rudahtaa*) samoin kuin siihen läheisesti liittyvää kausatiivia (***rytäyttää, **rutauttaa*). Kontinuatiiveissa taas, joissa merkityksen tulkia kaivataan raskasta konsonanttistoa, voidaan vartalogin vahvennuskonsonanttina tavallisimmin käytetty *-k-* yhdistää joko *s-* tai *t-*konsonanttiin (tuloksena siis esimerkeissämme *ryskyä ~ rytkyä* ja *ruskua* (ei kuitenkaan tässä tapauksessa ***rutkua*, muita esimerkkejä lyötyy kyllä, esim. *jytkyä, jyskyä, jysähtää, jyristä*). Tämän vaihtelun ohella muissa itämerensuomalaisissa kielissä tavataan lisäksi affrikaattaedustusta: suomen *rytistä* ja *rytty-*sanojen yhteyteen kuuluu karjalasta *rytšissä* 'rytistä', *rytšistyö* 'ränsistyä, rappautea' jne., ja kontinuatiivin *rytkyä* (~ *rytkyttää*) vastine on *rytškytteä* (kovasta työntöistä; KKS 5). Vastaavaan takavokaaliseen sanueeseen kuuluvat karjalan *rutškoa* 'rutista, narista, narskua', *rutškuttoa* ja lyydin *rutškada* 'rutista (ranne [!]); ryskyä (metsä)'. Korrelaatteja ovat frekventatiivinen *rutista* (~ ink *rutista*, ka *rutšissa*, vi *rudiseda*; SSA 3: 112) ja sen johdos *rutistaa* (sekä *ruttu* ja *rutkahtaa* 'rusahtaa poikki; mätkähtää, rojahtaa'; SSA 3: 112–113). Momentaanin *rusahtaa* vastineita ovat karjalan *rutšahtoa(kseh)* ja lyydin *rudžahtada*, ja myös tähän kuuluvalla verbillä *rusentaa* on sekä sibilantti-että affrikaattavastineita (ink *rusu* 'rikkonainen, murska', ka *rutšentoa*, *rusu*, *rutšu*, ve *ruzud*, vi *rusu* 'roskat, murska', li *ru'zzä* : *ruzüb* 'murskata'; SSA 3: 110).

Samoin etuvokaalisen sanan yhteyteen kuuluvat edelleen *rysy* 'tappelu; meteli', jolla SSA:n (3: 119) mukaan on kaksikin mahdollista saamelaisvastinetta: joko saaN *rassat* 'puuhata, rehkiä, hälistä' joka palautuu asuun **rüse-*, tai saaN *rahčat* 'ponnistella', jonka vksm lähtöasu olisi **rüše-*; myös **rüče-* olisi mahdollinen. Näiden äänteellisten konventioiden kohdalla olisikin pidettävä yhtenä teoreettisena mahdollisuutena affrikaattaedustusta. Tätä olisi pohdittava yhdessä sen kanssa, mistä nykyisten itämerensuomalaisten kielten affrikaatat ylipäänsä ovat lähtöisin, kun ne joissakin tapauksissa näyttäisivät sopivan hyvinkin vanhojen affrikaattojen jatkajiksi. Olisiko tällaista tapahtunut nimenomaan deskriptiivisanoissa?

Siitä riippumatta, mikä ÄK:n lähtöasuksi on rekonstruoitava (lieneekö se edes tarpeen), olen ainakin toistaiseksi päättänyt merkitä näitä vaihtelutyyppejä (abstraktioitahan ne kaikki ovat!) affrikaatalla *-c-* (nykyisessä ims. kielessä edustus on lähinnä *-tš-*, *-dz-*, saamessa näitä vastaa liudentuneen affri-

kaatan jatkaja -č-). Siten sanat *rysty* ja *rusto* kuuluvat yhteen *s*-sanojen *rysy* ja *rusikka* kanssa ja liittyvät näiden kautta ÄK:oiden #ryci- ja #ruci- yhteyteen ja siten deskriptiivisarjoihin *ryskyä* ~ *rytistä* ~ *rysähtää*, *ruskua* ~ *rutista* ~ *rusahtaa*. Värittömiltä, neutraaleilta perussanoilta näyttävät sanat *rysty* ja *rusto* ovat siis tässäkin tapauksessa suhteellisen nuoria, vaikka perustuvat iäkkäisiin äänteellisiin konventioihin.

Nikama ja niska

Kontinuaatiivi *niksua* on semantiikaltaan erityisen läheisesti niveliin liittyvä verbi, jota SSA ei mainitse, mutta vastineita vartalolle löytyy kyllä karjalasta (KKS): *nikšoa* 'hiljaisen hankaavan äänen aiheuttamisesta; napsaa', *nikšuttoa*, *nikšahtoakseh*. Myös tämän pohjaksi voitaneen olettaa affrikaatallista ÄK:ta #nici-, koska muu vaihtelu on paljolti samankaltaista kuin edellä esityissä tapauksissa.

ÄK #nici- esiintyy nimittäin myös frekventatiivikorrelaatissa *nitistä* (SSA 2: 225; ? > vi murt. *nidiseda*) sekä *nitistää* ja karjalan *nitšisteä* 'nitistää', ja selvästi myös karjalan sanoissa *nitškoa* 'litistä, lotista, lätistä', *nitškahtoakseh* 'naksahtaa; lipsahtaa', *nitškahuttoa*. Edelleen semanttiset ja edellä jo tutuiksi tulleet variaatiotyypit oikeuttavat liittämään samaan yhteyteen suomen verbin *niseltyä* 'taittua, lysmyä', jonka vastine on eteläviron *niseldu-*, *niserdu-* 'id., nyrjähtää, vääntyä'.

Koponen on yhdistänyt eteläviron verbin *niseldama* mordvan *nozordams* 'repäistä, raapaista', mutta mainitsee sen merkityksen erilaisuuden vuoksi epävarmaksi vastineeksi (1998: 133). Toivonen (1928: 189) on yhdistänyt samaan verbiin hantin Vj *n%šäl(äyin)-* 'lipsahtaa', joka onkin palautettavissa affrikaatalliseen asuun (lähinnä **nVč-*), ja sopii tähän semantiikkansa puolesta erinomaisesti. Äimä (1919: 106) on yhdistänyt suomalais-virolaiseen sanaan *niseltyä* saamesta verbin *njaškat* 'roikkua t. maata pitkänään' sekä äänteellisistä ja semanttisista syistä paremmin kyseeseen tulevan komin *nučlasny* 'venyä (venehtää?)' ja udmurtin *nažil'askyny* 'venyttää, venytellä' (< **nVč-*). Kyseessä on tässä mitä ilmeisimmin asuun **nVč-* palautettavissa oleva äänteellinen konventio, jonka semantiikan olennainen osa on liukastuminen ja venähtäminen, siis sama, joka tavattiin *nilkan* kohdalla. Tämän ÄK:n jatkajia suomessa ovat *nitistä*, *nitkua*, *niksua* ja *niseltyä*. Ruumiinosista aivan primaaristi tähän sopii alkuperältään selvittämätön suomen *niska* ims. vastineeseen (SSA 2: 224–225).

Verbiin *niseltyä* 'lysmyä' liittyy läheisesti myös samaa merkitsevä *nikeltyä*, jota SSA vertaa sanaan *nikama*. Paralleelleja yksinäis-*k-*:n esiintymiselle mainituissa äänteellisiä konventioissa ei ole, mutta silti voidaan olettaa sano-

jen vaikuttaneen tavalla tai toisella toistensa syntyyn. Joka tapauksessa on aika paljastavaa, jos ei muuten niin ainakin nivelten nimeämisen motivaation kannalta, kiinnittää huomio myös suomen *nikama*-sanana vastineisiin itämerensuomessa: vatjan *nikahtua*, viron *nikastada*, *nikastada* ja liivin *nikärtä* 'nyrjähtää' osoittaavat juuri samaa semanttista suhdetta kuin tässä jo esiin tulleet nimeämistapaukset. Loppujen lopuksi ne varmaankin voivat olla saman tai ainakin läheisen ÄK:n pohjalle syntyneitä kuin yllä mainittu affrikaattainen sarja. Näin *niska* ja *nikama* olisivat ainakin »väärän koivun kautta« toistensa sukulaisia, jos nyt etymologiassa on lupa tällaista epätarkkaa käsitettä viljellä.

Nivel ja sivu

Lopuksi sananen parista ruumiinosan nimestä, jotka edellä kuvattuihin verrattuna näyttäisivät edustavat äänteellisesti »kevyen vartalokonsonantis-ton« sanoja, nimittäin *nivel* ja *sivu*. Molemmat vaikuttavat neutraaleita perussanoilta, *nivel* tosin historiallisesti johdoksen näköinen. Selvää kantasanaa sille ei ole kuitenkaan voitu osoittaa. Tarkkaan ottaen myös *sivu* on johdos, loppuunhan se pyöreeän vokaaliin, jotka ovat ilmestyneet jälkitavuihin vasta suomalais-saamelaisessa kantakielessä.

Edellisessä kappaleessa mainittuihin verbeihin *niseltyä* (~ *niska*) ja *nikeltyä* (~ *nikama*) liittyy läheisesti myös *niveltyä*, jolla samoin kuin edellesillä on merkitys 'lysymä; mennä sijoiltaan' (merkityksessä 'liittyä', se näyttäisi olevan myöhäinen johdos sanasta *nivel*). On syytä pohtia sitä, onko *niveltyä* suhteellisen myöhään napsinut merkityksensä äänteellisesti läheisiltä sanoilta vai onko se ehkä sittenkin näiden vanha ja suhteellisen alkuperäisenkin variantti. SSA (2: 226) mainitsee useita vaihtiehtoisia selityksiä näille sanoille: ensiksikin johdosetymologian sanasta *nivoa* 'liittää' (täysin mahdollinen, joskin tässä on jo tullut esiin pikemminkin päinvastainen motivaatio huomattavasti tavallisempaan); toiseksi verrataan sanaan *niva* 'kierosyinen puuaines, visa', ja varsinkin virossa esiintyvään johdokseen *niverdada* 'taivuttaa' (virossa on myös *niverdus* 'sorminivel', joka ainakin voi omalta osaltaan olla tämän verbin myöhäistä vaikutusta); verbiä *niveltyä* pidetään kuitenkin mahdollisesti myöhäisenä verbien *nikeltyä* ja *niseltyä* varianttina.

Hypoteesin luonteisesti voitaisiin katsoa, mitä tapahtuu, jos sanojen *nivel* ja *niveltyä* taustan oletettaisiin senkin olevan 'venähtämistä' tarkoittavassa äänteellisessä konventiossa. Jos tämä olisi yksinkertaista muotoa #*nivi*-, siitä pitäisi löytyä sellaisia johdoksia kuin *nivahtaa*, *niukkua* ja *niukahtaa* (kuten ÄK:sta #*kivi*- muodostuvat *kiukku* ja *kivahtaa*, ÄK:sta #*rivi*- adjektiivit *riuska* ja *rivakka*). Viimeksi mainittu *niukahtaa* onkin olemassa, vieläpä merki-

tyksessä 'nyrjähtää' (~ ink ka va; SSA 2: 225). Siinäpä onkin sanan *nivel* korrelaatti, jonka perusteella voimme olettaa myös jälkimmäisen alkuperältään »deskriptiiviseksi«, jos äänteellisiin konventioihin näin halutaan viitata. Itse haluaisin Eino Koposen tavoin puhua vain deskriptiivisestä sananmuodotuksesta, jota tapahtuu nimenomaan affektisissa sanoissa. Nyrjähtämiseen liittyä affekti, kuten alummalla jo totesin; sillä voi olla toimijan kannalta fataaleja seurauksia. Entä *niveltyä*? Se on joko *nivel*-sanasta muodostettu säännönmukainen johdos, joka on napannut merkityksen 'nyrjähtää' äänteellisiltä naapureiltaan, tai sitten se on näiden tavoin syntynyt itsenäisesti, ehkä *nivel*-sanana tukemana, nyrjähtämiseen liittyneestä äänteellisestä konventiosta #nivi-.

Entä sitten *sivu*? Pitäisikö se liittyy äänteelliseen konventioon, johon kuuluvat koskettamista merkitsevät *sivaltaa* ja *sivellä*? ÄK #sivi- esiintyy ainakin karjalan verbeissä *šivahtoa(kseh)* 'livahtaa (kiireisestä liikkeestä)', *šivahttoa* 'läimäyttää; kiirehtiä' sekä adjektiivissa *šivakka*, -o 'liukas, sileä; nopea, sukkela, rivakka' (KKS 5). Siihen näyttäisi siis sisältyvän niin nopean ja sukkelan liikkeen kuin pinnankin merkityksiä; sellaisen pinnan, jota pitkin liikkuminen on nopeaa. Sanojen *sivaltaa* ja *sivellä* on ajateltu olevan *sivu*-sana johdoksia (SSA 3: 191; tosin ao. artikkelissa mainittu vatjan *siveltä*- 'sipaista; vihlaista' kuuluu pikemminkin puheena olevaan ÄK:oon). On tietysti ainakin teoriassa mahdollista, että sana *sivu* kuuluisi niin ikään tähän, vaikka merkitys onkin konkreettinen ja spesifisin. Olisiko ajateltavissa, että *sivu*-sanan merkitys olisi lähtöisin 'ohitettavan' motivaatiosta, jolloin kiireisestä, jotkin koskettavasta liikkeestä (*sipaista*, *sivaltaa*) olisi syntynyt sen objektia merkitsevä substantiivi; sanahan on joka tapauksessa johdos, kuten yllä jo todettiin.

En kuitenkaan välttämättä halua tässä väittää että sanan *sivu* taustalla olisi äänteellinen konventio. Tässä yhteydessä haluan vain huomauttaa siitä, että sen alkuperäisin merkitys sukukielten (ink ka ly; SSA 3: 191) perusteella näyttäisi olevan nimenomaan ruumiinosa: 'selkä, kylki, kuve, lanne', ja että sana on vanhempi kuin tähän asti ajateltu: sen tarkka saamelainen vastine on saaN *savo*: *savodeahki* (~ *savvodeahkki*) 'selkälihas (ruokana), filee', *savosuotna* (~ *savvosuotna*) 'selkäjänne' (SSSg), ellei tämä ole hyvin vanha itämerensuomalainen laina.

Kirjallisuus

- KKS = Karjalan kielen sanakirja 1–5. (Päätoimittajat Pertti Virtaranta–Raija Koponen.) LSFOu 16, Helsinki 1968–1997.
- Koivulehto, Jorma 1971: Germanisch-finnische Lehnbeziehungen, I: finn. Vordervokal für germ. Hintervokal. *Neuphilologische Mitteilungen* 72: 577–607.
- Koivulehto, Jorma 2001: Merkillistä sananselitystä. *Tieteessä tapahtuu* 1/2001: 50–56 (suurelta osin samoin myös FUF 56: 53–63, Helsinki 2001).
- Koponen, Eino 1988: Ovatko suomen *longota* ja *lonsota* lappalaisia lainoja? *Virittäjä* 92–99.
- 1998: Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. SUST 230. Helsinki.
- 2001: Lainako vain? *Tieteessä tapahtuu* 3/2001: 55–58.
- Kulonen, Ulla-Maija 1996: Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa. Suomi 186. SKS, Helsinki.
- 2001: Etymologin älähdys. *Tieteessä tapahtuu* 2/2001: 47–49.
- Liukkonen, Kari 1999: Baltisches im Finnischen. SUST 235. Helsinki.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä 1–3. (Päätoim. Erkki Itkonen–Ulla-Maija Kulonen.) Helsinki 1992, 1995, 2000.
- SSSg = Samallahti, Pekka: Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Ohcejohka 1989.
- Toivonen, Y. H. 1928: Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. FUF 19: 1–270.
- Äimä, Frans 1919: Astevaihtelututkielmia. SUST 45. Helsinki.

On the Origin of the Enets Evidential Suffixes

Ago KÜNNAP

Our honourable colleague and my good friend professor László Keresztes has undoubtedly done for the research into Mordvinian languages considerably more than any other contemporary Finno-Ugric linguist, and, at that, on an outstandingly high and accomplished level. I have a special pleasure to greet him on the occasion of his jubilee and in this connection I would like to present some my thoughts about the origin of the Enets evidential suffixes.

Evidentiality in Enets is an obligatory grammatical category. Enets has a strategy of evidentiality, too.

There are three terms in the system: non-visual sensory (*auditive*), reported (*narrative*) and inferred (*probabilitiv*).

The first evidential may be called (according to the Samoyedologist tradition) *auditive* because it is concerned mainly with auditive perception as well as with the perception of other senses (non-visual sensory). In the scanty recorded linguistic matter of Enets we find only a few instances of evidentiality under consideration and only with auditive perception. (See particularly Künnap 1999: 29.) The incidence of the perception of other senses is based on the statements of reseachers alone. Therefore examples (1) and (2) represent auditive perception only.

- (1) *meʃo' tahan t+a' daʃo-ónu-ʃu'*
'the reindeer **are-heard-walking** behind the tent'
(“the-tent’s in-the-back the-reindeer **are-walking-to-hear-them**”)
- (2) *p2hon bun2k maʃu-monë-ʃa*
'the dog **is-heard-barking** outside'
(“outside the-dog **is-barking-to- hear-it**”)

Its suffix is *-monë/-onë/-ónu-*.

The second evidential in its broad meaning may be called *narrative* (as I will call it in this paper). In fact, the use of the term 'narrative', as seen by

several Samoyedologists, is caused by a number of reasons: somebody has told me (reported), I have not seen personally, I am not sure, I am speaking about the events of the (distant) past, I am telling you an everyday or folkloristic narrative story, sometimes I try to express the accidentality or mirativity of the event, etc. (Earlier I have named it *quotative*; see particularly Künnap 1999: 27.) The use of this kind of evidentiality is very common just in everyday and folkloristic narrative stories (see Skazki 1981: 159). Example (3) is of an everyday narrative story.

- (3.1) *te' nitolú-bi-š' aprel di ri petaQon.*
'Reindeer **begin-to-calve** at the end of April.'
- (3.2) *mai diriQon onan nitolú-bi-šu', nišu' ojjagaš .*
'In May **they-calve** completely, their calves are born.'
- (3.3) *mai diri petaQon qará-bi-š nituš.*
'At the end of May **they-complete** calving.'
- (3.4) *nenuq dodit nišu' arumum-bi- '.*
'Their calves **bigger-become** before gnats appear.'
- (3.5) *nitú ʒojjaQaš doQaše' kugri' ni dašu.r, nišu óttaggo' ujQintu'.*
'After calving, doe reindeer do not go anywhere, feed calves by udder.'
- (3.6) *od+š ošiaQašodda doQaše' mol|išu oku mum-bi- '.*
'After the grass appears much milk **is**.'
- (3.7) *nenuq orCu' nišu' oa.g+š' éniQin+tu' dašumum-bi- '.*
'Before gnats, calves, having become stronger, with their mothers **go**.'
- (3.8) *nenuk paq2Qon doQoše' modegišu'.*
'During gnats, they look after calves.'
- (3.9) *nenuk paq2Qon te' poššeu-bi- '.*
'During gnats, reindeer **go-round-about**.'
- (3.10) *te' ...i deʒaQon ómum-bi- ', dernujë te' ni ór', dernujë ani' pošireu-bi- ' metu' *íQun.*
'Reindeer at night in the cool **graze**, in the daytime they do not graze, **they-go-round-about** again near the dwelling.'

Its suffix is *-bi(-)/-bi(-)/-pi(-)/-...i(-)*.

According to the opinion of a number of Samoyedologists synonymous evidential may be expressed by a verb form with a circumfixal suffix, in which case a personal ending may be added to the suffix mentioned and the

former may adhere the suffix $\check{S}/-(i)$, as the second component of the evidential suffix, e.g.

- (4) \backslash hot2j der2hin2 durako' somatuhin2 **sádu-bi-~-\i**

'in olden times Nenetses with Somatu-Enetses **to-have-warred-are-said**'

The third evidential may be called (again according to the Samoyedologist tradition) *probabilitive*. The evidential under discussion expresses an inferred action and it occurs in the forms of the whole Enets conjugation paradigm: in all three conjugations (indefinite, definite and reflexive), in all three persons (1st, 2nd and 3rd) and in all three numbers (singular, dual and plural) and both in the affirmative and negative speech. Probabilitive has four different variants, each of them being in a different relationship as to the moment of speech. (See particularly Labanauskas 1987.)

The first variant denotes an action taking place either at the moment of speech or very recently, e.g.

- (5) $k\check{a}\check{S}\check{a}r'$ benimun **dašo-tta-**, $ka\acute{d}a$ kanebu' soua

'wild reindeer **must-be-going-round-about** in the vicinity, it were good to go hunting'

- (6) $tie\check{S}u'$ nihi'a', eodubone $m\check{a}kitu'$ mole **tá-tte-šo'**

'your reindeer are strong, by the time to your dwellings they **had-to-have-reached** already'

- (7) $koddeo$ u $\acute{d}a$ motá\eda **diggu-tta**

'deep frozen meat **probably-cannot-be** cut up'

- (8) $mu\check{S}ado'$ ehošoni kodoj oróhošoda **nukuo-tta**

'after repairing my sledge **probably-is-firmer** than before'

- (9) $fonedeni$ tieni $\check{E}madu$ **komelo-tte-šo'**

'my dragging reindeer **probably-want** to be fed'

- (10) $\check{a}kk\check{a}$ baturae **i-tta tara'**

'this promise **probably-is-not-needed**'

- (11) $kuroirio$ abuta ušo' $biu\check{S}umedi$ $m\check{a}tu'$ **a-tta**

'however it were, you **may-have** about ten dwellings'

- (12) $mole$ \ide dere pisaj edušaba', $tenihoneni$ táslabo, $\check{a}kkohošo$ $m\check{a}ni$ ase t%na \ide korohomi **a-tta**

'two days and nights we go (by sledge drawn by reindeer), in my head I calculate, from here to my dwelling two reindeer day's journeys **probably-are**'

Its suffix is *-tta(-)/-tte(-)*.

The second variant primarily denotes the moment of speech, i.e. an action that took place in the past, e.g.

- (13) *daha' barone sanike' lebuja~i, miggua tonea-toba*
'on the river bank sea gulls low were flying, something **might-be-going-on'**
- (14) *mãkonedu' naudu' nie~i sú', tóna nokoro-tobe-šo'*
'from their dwelling their talk could not be heard, already **they-could-have-gone-to-bed'**
- (15) *qókošo' fonede tieta kaušu' bóda-tobe-ša'*
'often heavily loading his reindeer he scraggy **must-have-driven-them'**
- (16) *kuhorione ãkkã dado i-toba-šo' deregube'*
'in this place **I-never-may have-happened'**
- (17) *tejno nedëkue sueša i-toba a'*
'thus joking **probably-was-not** so good'
- (18) *bunela tiareggo, kuddahado tubiddo, biu' fue' dabohone nieddo\i tunembi', kumóhuane suere-toba-ddo*
'Bunelya reindeer rearer, from afar have you come, for ten years you never came, **you-must-have-been-wandering** some place'
- (19) *tia fonde' tiešu' mãkodu' tanara-toba-''*
'the reindeer rearer his reindeer to his dwelling **must-have-driven'**

Its suffix is *-toba(-)/-tobe-*.

The third, analytical variant denotes an action that takes place after the moment of speech, i.e. future. It consists of the participle of the main verb, followed by the 'to be'-auxiliary *a-* in the form of the first variant of probabilitive, e.g.

- (20) *kabë nagošade tu ae léjgubi, ká~io, \e a~ušo a-tta*
'the northern lights are glowing red like fire, **it-will-probably mean** sickness'
- (21) *bunušo qëlio binedo išo serušo', toš~ikohoš kašu-tušo-' a-tta-'*
'do not tie your dog alone on the leash, later **it-will-be-starting to-bite-itself'**
- (22) *agga nioj kačalo, miggua kaša-tušo a-tta*

- 'the older of my sons a good hunter is, **he-will-be-able to-bag-some-kind-of-game**'
- (23) *dogudo dederí sešoko kuhori' i-~uše-šo' a-tte-šo' kuno'*
'the arctic fox caught in the steel trap **will-not be-able to-escape**'
- (24) *sebuafædo mǎkošo ošideguno, fiohone póhola-~uše-šo' a-tte-šo'*
'your dirty fur boots out of the dwelling take, **surely-they-will-be aired** out of doors'
- (25) *feusumado komelešo', katt' kodeado komelešo', obareo kati moná: bikošo kane-~ušo-ba' a-ttá-'*
'the evening comes, the girl feels cold, the older girl says: out of water **we-surely-will-have to-come**'
- (26) *~ike tiado nenení i-~ušo-bo a-tta-bo kae', quli l+sanó*
'that your reindeer **will-not be-probable to-keep** at my place'
- (27) *bišo barohone niera' nēdodi', bišo biomo abori desada-~ušo-ra' a-tta-ra'*
'do not make much noise by the water, **you-will-probably** the nix's head **make-ache**'

Its suffixes are -~ušV- + -tta(-)/-tte-.

The fourth, analytical variant denotes an action that took place on certain conditions in the past. It also consists of the participle of the main verb, followed by the 'to be'-auxiliary *a-* in the form of the second variant of probabilitive, e.g.

- (28) *nehu' tagu mole mi'ašodi, ~iqadi ani taguni tonea\í abutu', nóda' teša-~ušoi-no a-tobe-no*
'three reindeer calves already I have given up, other my reindeer calves had I had, **evidently-I-would-have given-up**'
- (29) *kásaj irǎ\í abuta tejno i-~ušoi-šo' a-toba-šo' máeduro'*
'my husband had been alive, so **I-would-not-have probably-been in-poverty**'
- (30) *nihoni firo a\í abuta ~ike modá mu-~ušoi-o a-tobá*
'my strength had I had, the job **I-would-evidently have-taken**'
- (31) *todubone suešáne ~ero\i abuNi sešoko kašae dodi-~ušoi-o a-tobá*
'then craftily steel traps I would have set up, an arctic fox **I-probably-would have-caught**'

- (32) *kereni' tieni' tonaneni' kada\í abuni' bá a~uṢoi a-toba*
 'we ourselves our reindeer if slaughtered had, bad **it-would-probably have-been'**
- (33) *tio dere' esej batudí abuta tide~uṢoi-ra' a-toba-ra'*
 'yesterday my father a reindeer if had allowed, **you-would-probably have-bought-it'**
- (34) *menáruj deno\i abuni i~uṢoi-o a-toba-o dodiso'*
 'an untrained (reindeer) if I caught, **I-would-not probably-be-able to-hold-on-to-it'**
- (35) *nihedujmahan feri boṢa~uṢoi-ba' a-tobá-'*
 'in the contest always **probably-we-would have-won'**

Its suffixes are *-uṢoi-/-duṢoi-* + *-toba(-)/-tobe-*.

In semantics there a variety of inference can be expressed. The 'reported' term is apparently used for secondhand.

Two evidential terms – narrative and probabilitive – have a mirative extension – see examples (44) to (49) and

- (36) *ow', bus2 mĕga' taha' kani-bi*
 'oh, the old man **is-said-to-have-driven** to the back of the forest'

There are no evidentials in interrogative clauses. But Enets has a special suffix of preterital interrogative *-sa-/-da-/-~a-/-Ca-* used in Nganasan and Selkup as a primal common normal suffix of preterite in affirmative clauses. The common normal suffix of preterite in affirmative clauses in Enets is *-V-š/-d/-~/-C*, placed after personal suffixes, attained from the Common Samoyed 'to be'-auxiliary non-finite primary form *V-\V (the situation is just the same in Nenets). Possibly it means some shade of evidentiality in broader meaning: the questioner does not know what the answer would be, s/he is not sure about something and so s/he asks, or something of the same kind.

Evidentials are not used in commands.

I have data about the use of evidentials in negative clauses only in case of probabilitive – see examples (10), (16), (17), (23), (26), (29), (34).

I have no data about the use of evidentials in non-indicative modalities. The only exception one could think of might be the fourth variant of probabilitive that could be associated with the conjunctive shade of meaning,

since it denotes an action which took place under certain circumstances – see examples (28) to (35).

My data about the use of the auditive are concerned only with the 3rd person – see examples (1) and (2).

The narrative is used with all three persons – see examples (3), (4), (36), and

(38) *kani-bi-š?* '
'I am said to have driven'

(39) *kani-bi-d*
'you are said to have driven'

Probabilitive is also used with all three persons – see examples (5) to (35). I have data about the use of auditive only in the present – see examples (1), (2), and

(40) *leu-mun-šo*
'he is heard calling/crying'

I would not exclude a possibility that the auditive suffix *-monë-/onë/-ónu-* developed as a result of grammaticalisation of the Common North-Samoyed word **mun/(?)*mon* 'voice', cf. Enets *mo'* : *mon-* id. (see Janhunen 1977: 95) : *mono* 'to rumble' (Mikola 1995: 150). If the supposition stands, the auditive has no obstacles, at least by the origin of its suffix, to express other tenses but the present. However, similarly to the use of the Enets suffix, a suffix possibly of the same origin and phonetically close to the former for the formation of the auditive in Nenets and Nganasan evidently occurs only in the present tense (see Terešenko 1973: 145–146, 1979: 220–221). The reason for such a use seems to be found in the nature of the auditive itself: the (auditive) perception is logically associated with the moment of speech.

In case of the narrative suffix *-bi(-)* etc. Irina Sorokina (1980) and Kazys Labanauskas (1982: 129) doubt, if it really is an evidential suffix. They regard the suffix as a perfect marker altogether which may accidentally have a narrative secondary connotation. Sorokina notes that it is of no importance for the speaker if s/he did or did not witness an event, what is important is to state a concrete result of an action that is still there up to the moment of speech (Sorokina 1980: 213), e.g.

(41) *tea ka-bi*
'the reindeer **already-died**'

(42) *bu kod' niš sumo-bi-š'*
'he from the dogsledge **fell-off**'

- (43) *det©u salba kani-bi*
'the ice from the Yenisei **broke-up**'

The narrative circumfixal suffix *-bi(-)* etc. ... *-š/-(i)* is, in line with Labanauskas, a pluperfect marker that again may accidentally have a connotative narrative meaning (Labanauskas 1982: 129–132), e.g.

- (44) *kar2 ka'arana' no' kaniba~\i oddohošo, kuorida' mole ka'ara-bi-šud-\i*
'we went for unloading fish from the boat, already the fishermen **had-unloaded-it-appeared**'
- (45) *©io der2' foggadoba' ©iat komaba~\i, kajina' ori©una' ©ie-bi-šud-\i*
'yesterday we wanted to lay out a net on the shore, our companions before us **had-laid-out-it-appeared**'
- (46) *©ujimoda n2hádo komabo\i, ©ujimoda mǎkon2da durota-bi-da-\i*
'his rifle to take I wanted, his rifle at his home **he-had-left-it-turned-out**'
- (47) *Òiggua s2soru udišod\i, sorogád\ u sól2bod\, Òiggorio diggu-bi-\i*
'some kind of rustle I heard, turning-around I saw, there **was-not-anything-it-turned-out**'
- (48) *odduj ob©ikuon2 s2ro-bi-o-\i, odd2honi ©io der2' foggudde niešod\ kan2'*
'my boat poorly **I-had-moored-it-appeared**, therefore yesterday I didn't go fishing'
- (49) *sobrǎgboad poa kaniahaz, ináj mod+azod. molo\ ituza s+lajgu\ kani-bi-~.mod na\il tudábo*
'Fifteen years had passed, my brother I looked at. Already his hair **had-turned-white**. I hardly recognised.'

The above examples (44) to (49) obviously present the mirativity of the event.

Labanauskas also indicates that by means of the circumfixal suffix it is possible to express events of the distant past, the information about which is available only through other people's narratives or from some other sources (Labanauskas 1982: 132), e.g.

- (50) *modi ǎssǎj nio t2n2', nio abuni díggu-bi-\i*

- 'my father I don't remember, my being a child **he-had-died-they-say**'
 (51) *kudhan nãhu t+z æ-bi-~. toz~ ikohoz \izæ\ kani-bi-\. baj, muggadi qomo t+zó\ kani-bi-~. bajd bemo de-bi-\, kwitanCijda du-...i-*
 'Earlier three tribes **had-been**. Bai, Muggadi **had-become** one tribe. The prince of Bai, **drunk-being**, his receipt **had-lost**.'

- (52) *kuo' nóšo uddi toa\i: tia fond2' tólahitu' só-...i-~ -\i*
 'news came from the tundra: reindeer rearers from summer pastures **had-gone-away**'

Historically the evidential suffix *-bi(-)* etc. does indeed originate from the Common Samoyed past (or perfect) participle suffix *-bi(-)* etc. (see Künnap 1978: 160–161, 179–181, 190). Yet, as seen from the above Enets textual example (3), it has nothing to do with expressing a preterite action but only with its evidential meaning. The source of the final component *-š/-\i* of the narrative circumfixal suffix originates from the Common Samoyed 'to be' – auxiliary non-finite (? gerundial) form **V-\V* which in Enets and Nenets has grammaticalised into a word-final, i.e. a preterite marker that follows a personal suffix (see Künnap 1978: 138–139). The narrative with a circumfixal suffix expresses a preterite action – see example (4). Obviously in case of both simple and circumfixal suffixes of the narrative the evidential has not fully been formed yet.

From the possible evidential strategies I have data about the use of the interrogative suffix only in the preterite, e.g.

- (53) *kunn2 dire-sa-d?*
 'where **did-you-live?**'
 (54) *kuo' pu-da-r?*
 'where **did-you-put-it?**'
 (55) *kuŋ kino-Ca-d?*
 'how **did-you-sing?**'

Evidentials have not any time reference of their own.

I have no data about evidentiality distinctions in the future tense.

It is quite common to use the narrative in historical narratives and just in folklore – see also example (3), and

- (56) *kudaQa dašubuta, tene dašubuta, ordedeši ejriš poniqa, oronne:*

an Òekoš oši-bi

'he has gone long time or he has gone short time, he was looking forward: before again a tent **appeared**' ("... **is-said-to-have-appeared**")

The Enets material is very scanty and I cannot say anything concerning possible different rules for evidentials depending on the semantic type of the verb used.

As was suggested above already, the Enets auditive suffix *-monë-* etc. may be regarded as a result of grammaticalisation of the Common Samoyed substantive **mun* (? ~ **mon*) 'voice' or of a verb that formally more or less coincides with the former. In this case the respective grammaticalisation has probably taken place in all three North-Samoyed languages, since the auditive suffix in Nenets is *-mo'--/mon--/o'--/on-* etc. and in Nganasan *-munu--/m+n+-* etc. (see Künnap 1978: 106; Terešenko 1979: 220–221). Among South-Samoyed languages the auditive is known only in Selkup with the suffix *-kunä--/kun+-* etc. Aulis Joki has supposed that through the sound shift { > k{ > k the latter might share a common origin with the North-Samoyed suffix or it may have been derived from the word *ku-* 'ear; hear' (see Künnap 1978: 100).

Joki's supposition about the Selkup sound shift in the word **mun/(?)*mun* is possible because Tibor Mikola has also indicated that the earlier **{-* has, in Selkup, often changed into *k{-/`{-* (Mikola 1988: 228; cf. also Janhunen 1977: 168–177). In this connection the Selkup verbs *`+nn+mot+-* 'to begin to rumble' (Erdélyi 1970: 96a) and *`unn+mp+`o-* 'to hoot, to drone, to ring in a muffled way' attract attention (Kuznecova et al. 1993: 165); cf. also Enets *mono* 'to rumble' (Mikola 1995: 150), Nenets *munõ* 'to ring', Nganasan *mununtu* 'to say' (Janhunen 1977: 95).

It is sure that the narrative suffix *-bi(-)* etc. is the suffix of the past (or perfect) participle of Samoyed *-bi(-)* etc. (< **-pV-jV*), used as such in Nenets and Kamass and as the suffix of the preterite in Kamass (and mainly in interrogative clauses in Enets) (see Künnap 1978: 160–161, 179–181, 190). The second component of the narrative circumfixal suffix *-bi(-)* etc. ... *-š/-* (*i*) in Enets and Nenets comes from the Common Samoyed 'to be'-auxiliary non-finite form **V-\V* that has grammaticalised as a word-final (following personal suffixes) preterite marker. In Samoyed languages this **V-\V* has four main functions. In verbs and verbal nouns it occurs as 1) a preterite suffix or 2) a modal suffix of various shades of meaning: with nouns it yields two different case endings: 3) the translative and 4) the instrumental-

comitative-instructive. An element of such a general meaning could be universally used, combined with finite verb forms, verbal nouns and nouns. The use of the independent gerund *i**a* of the auxiliary verb 'to be' combined with noun and verbal noun can be observed in the present-day Nganasan (Audova 2000).

In probabilitive suffixes it should be noted that their final vowel *e* is used only where the final vowel *a* was earlier followed by **i* ($a + *i > e$), i.e. in the forms of the plural object of the definite conjugation (the plurality marker of the object being **i*) and in the reflexive conjugation (with the reflexive marker **i*). Cf.

- (57) *durata-tta-o*
'I must have forgotten (one)'
- (58) *durata-tte-no* (< **-tta-i-*)
'I must have forgotten (**many**)'
- (59) *tá-tte-o'* (< **-tta-i-*)
'I must have happened to be there' (**reflexive**)
- (60) *dusu-toba-o*
'I had to have forgotten (one)'
- (61) *duso-tobe-no* (< **-toba-i-*)
'I had to have forgotten (**many**)'
- (62) *kuno-tobe-o'* (< **-toba-i-*)
'I probably must have flown' (**reflexive**)

The origin of probabilitive suffixes is not uniquely clear. No appropriate independent words (as in case of the auditive) that could have been grammaticalised are not known in the Enets probabilitive. Labanauskas regards the initial components of probabilitive markers *-~uŠV-* ja *-~uŠoi/-duŠoi-* as participle suffixes (Labanauskas 1987: 279). In case of the suffixal origin, all the probabilitive suffixes in Enets are compound suffixes (in addition to the adherence of the suffix **i* in the above described instances, see examples (58), (59), (61), (62). I am not aware of any etymological equivalents of the compound suffixes in Enets and other Samoyed languages. I do not think it is reasonable to speculate on possible equivalents of the components of Enets probabilitive suffixes, although it is possible to refer to, e.g., the cumulative suffix *-to/-do-* (see Künnap 1999: 28), debitive suffix *-~u-* (Prokof'ev 1937: 89) as well as to some others.

It seems to me that there is a wide Eurasian areal-typological area (including Uralic – Finno-Ugric and Samoyed – languages), using wide-scale evidentiality systems and strategies. Many of them are common for Uralic (especially Samoyed), Paleosiberian (Paleoasiatic) and Altaic languages. Possibly this area extends itself to the south-eastern Asia (e.g. Sino-Tibetan et al. languages). But I cannot speculate on the correlations between evidentials and cultural stereotypes in this area though there must exist, I believe, some such correlations.

References

- Audova, I. 2000. On Functions of the Samoyed Auxiliary Verb *V\V. In: Künnap (ed.) 2000, 251-256.
- Erdélyi, I. 1970. Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas Dialekt. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 103. The Hague: Mouton & Co.
- Janhunen, J. 1977. Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Künnap, A. 1978. System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe II. Verbalflexion und Verbalnomina. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 164. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1999. Enets. Languages of the World/Materials 186. München-Newcastle: LINCOM Europa.
- (ed.) 2000. The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia II and III. Szombathely 30.9.–2.10.1998 and Loona 29.6.–1.7.1999. Fenno-Ugristica 23 / Historica Fenno-Ugrica. Tartu: University of Tartu. Division of Uralic Languages / Societas Historiae Fenno-Ugricae.
- Kuznecova, A. I.–Kazakevič, O. A.–Ioffe, L. Ju.–Helimskij, E. A. 1993. Očerki po sel'kupskomu jazyky. Tazovskij dialekt 2. Teksty, slovar'. (Učebnoe posobie). Moskva: Filologičeskij fakul'tet Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta im. M. V. Lomonosova.
- Labanauskas, K. 1982. K izučeniju prošedših vremen neneckogo i èneckogo jazykov. In: Sovetskoe finno-ugrovedenie XVIII, 125–134.
- 1987. Die probabilitiven Formen des Enzischen. Sovetskoe finno-ugrovedenie XXIII, 275–284.
- Mikola, T. 1988. Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor (ed.) 1988, 219–263.
- 1995. Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. Studia Uralo-Altaica 36. Szeged.
- Prokof'ev, G. N. 1937. Èneckij (enisejsko-samoedskij) dialekt. In: Jazyki i pis'mennost' narodov Severa I. Moskva–Leningrad, 75–90.

- Sinor, D. (ed.) 1988. *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. The Uralic Languages I.* Leiden–New York–København–Köln: E. J. Brill.
- Skazki 1981: *Skazki narodov Sibirskogo Severa IV.* Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta.
- Sorokina, I. 1980. Èneckij perfekt [The Perfect of the Enets Language]. In: *Sovetskoe finno-ugrovedenie XVI*, 212–215.
- Tereš^enko, N. M. 1973. *Sintaksis samodijskih jazykov. Prostoje predloženie.* Leningrad: Nauka.
- 1979. *Nganasanskij jazyk.* Leningrad: Nauka.

Reflections on the Verb Suffix *-om* in Russenorsk and Some Preliminary Remarks on "Docking" in Language Contact

Johanna LAAKSO

The roots of Russenorsk

Russenorsk was a trade jargon or (pre-)pidgin spoken on the Arctic coasts from the late 18th century on, until finally the October revolution in Russia put an end to Russo-Norwegian trade contacts. As the name indicates, the language was most typically used between Norwegians and Russians and consisted mostly of Norwegian and Russian elements. However, there are also items of other origin (e.g. *grot* 'big; much, very' from Low German or Dutch, *slipom* 'sleep' from English), and it is probable (cf. Jahr 1996: 117) that the Finns and Sámis in that area used Russenorsk in their dealings with Russians.

Although Russenorsk has by now been extensively investigated (Broch & Jahr 1984 [1981], henceforth BJ, and several smaller papers, e.g. Lunden 1978, Jahr 1996, Birzer 1999, Kortlandt 2001), it seems that a more systematic study of its roots from a Finno-Ugristic point of view has not so far been taken. True, some remarks have been made on Sámi vocabulary in Russenorsk, and the noun suffix *-a* (as in *fiska* 'fish' < Norw. *fisk*) has been compared with the Sámi strategy of adapting monosyllabic Scandinavian loanwords to the model of inherited disyllabic *a*-stem nouns (e.g. *biila* 'car' < Norw./Swed. *bil*; Jahr 1996: 117; BJ 45).¹ Actually, it is possible that the diverse language contacts in the Barents region have given rise to other link languages or trade jargons as well, some of these being parallel cases or, maybe, ancestors of Russenorsk. Jahr (1996) lists three such possible but little-known cases: the Sámis' *gavppe-daro* ("trade Norwegian") mentioned

¹ Another explanation for the suffix *-a* (cf. also Kortlandt 2001: 126–127) could be a tendency to adapt foreign words to the model of Russian feminine nouns ending in *-a*, as amply attested to in Finnic loanwords in Northwest Russian (e.g. *mjanda* < *mänty* ~ *mändü* 'pine', *lahta* < *lahti* 'bay').

in passing by Qvigstad (1899: 11), the Sámis' Swedish-based *Borgarmålet* of the 18th century (five sentences reprinted in BJ 70–71), and Solombala-English.

Solombala-English, first investigated² by Broch (1996), probably developed during the "English period" in the history of the city of Archangel, from the eighteenth to the nineteenth century. Solombala near Archangel was a truly international harbour with, among other things, an Anglican church and a bar named "London", and many local inhabitants used a mixed jargon in order to communicate with foreign sailors. Of this "Solombala-English" language, only a handful of examples have survived in two 19th-century Russian descriptions, such as the following (1) and (2) [examples (4) and (6), respectively, in Broch 1996: 95]:

- (1) *Asej? Kom milek drinkom.*
sailor³ come milk drink
'Sailor? Come and drink some milk.'
- (2) *Asej, asej, smotrom, bolše dobra sunduk, vervvel' skripim, gut verstim.*
sailor sailor look very good chest very-good lock good key
'Sailor, sailor, look, it's a very good chest, a very good lock, a good key.'

These two examples suffice to show that Solombala-English had, in addition to clearly Russian (e.g. *dobra* 'good') or English elements (e.g. *vervvel' < very well >*) and some enigmatic items like *skripim* 'lock' and *verstim* 'key', some features in common with Russenorsk and, maybe, other Northern pidgins or trade jargons. Broch pays special attention to the two verbs *drinkom* 'drink' and *smotrom* 'look' (< Russ. *smotret'*) which also appear in Russenorsk. Even more interesting is that these, as well as <baem> (obviously = *baëm* [bajom], from English *buy*) in another Solombala-English example, contain the Russenorsk verb marker *-om*. Broch concludes that there must have been a connection between these two trade languages, although their relative chronology remains unclear.

² Broch credits Aleksandr N. Davydov of the Ecological Centre of the Ural branch of the Russian Academy of Sciences for drawing his attention to the Solombala-English material.

³ According to Broch's Russian source from 1849, the word for foreign sailors in Solombala comes from the English *I say*.

2. The suffix *-om* and its origins

The verb suffix *-om* belongs to the most central pidgin characteristics of Russenorsk (word class markers being generally typical of developing pidgins, cf. Mühlhäusler 1997: 144). Actually, if we accept Kortlandt's (2001) skeptical analysis of Russenorsk as a concoction of code-switching and simplified "foreigner talk", this would be the only indisputable one. *-om* was used as an all-purpose verb marker for all persons (examples 3-5 below) and tenses (example 6).

- (3) *tvoja kopom oreka?*
you buy nut
'You buy nuts?'
- (4) *moja njet lygom*
I not lie
'I don't lie.'
- (5) *burman grot robotom*
fisherman big work
'A/the fisherman/Norwegian works hard.'
- (6) *kor ju stann om paa gammel ras?*
where you stay on old time
'Where were you last time?'

However, verbs can also appear without *-om*, especially (but not exclusively) in imperative forms like example (7), where *grebi* resembles the normal Russian imperative form:

- (7) *junga grebi moja po lan*
boy row me on land
'Boy, row me ashore.'

For the origin of *-om* many explanations have been proposed (cf. e.g. BJ 47–48, Broch 1996: 96–97), but, so far, none of them seems completely satisfactory. The most obvious candidates suggested so far are 1pl verb suffixes: the Swedish hortative ending (as in *sjungom* 'let us sing') and the Russian *-om* in (hortative) 1. pl. forms such as the very frequent *pojdëm* [po(j)d'om] 'let's go!'. Here, it must be noted that more than a half of the verb tokens in *-om* in the Russenorsk corpus appear together with *davaj* 'come on and...' or *værsgo* 'please', that is, in hortative contexts (Lunden

1978; BJ 47). However, hortative or imperative clauses obviously form a great part of the Russenorsk corpus in general, and not all of them contain an *-om*-suffixed verb (cf. example 7 above). Broch (1996) mentions the possibility that *-om* (pronounced [um] according to the Norwegian orthography) could reflect a North Russian dialectal pronunciation [u:m] of the 1pl ending [ujem] in a certain conjugation class, but, as Broch himself notes, the transcription of the Solombala-English examples clearly indicates [om].

In the most recent papers on Russenorsk (Birzer 1999, Kortlandt 2001), the Swedish hortative ending is accepted as the source of the Russenorsk *-om* without further question. Lunden (1978, cf. also BJ 47) has defended this hypothesis by stating that most Russenorsk verbs suffixed with *-om* are of Scandinavian origin. However, as Broch and Jahr (BJ l. cit.) admit, the Russian-origin verbs *smotrom* 'look', *robotom* 'work', *kralom* 'steal' and *podjom* 'let's go' are also very frequent (as well as *slipom* 'sleep' and *drinkom* 'drink', likewise of non-Scandinavian origin). Strangely enough, no further thought has been given to the question as to why a Swedish suffix, the use of which was restricted to stylistically marked archaisms as early as in the 19th century,⁴ should play so pivotal a role in a Norwegian-Russian trade language. To my knowledge, Swedish *-om* has not been used in other contact languages or pidgins; in the few surviving examples of Borgarmålet, Swedish verbs appear as truncated stems.

Other, even less probable sources for the suffix *-om* include the Norwegian preposition *om* (as in *trokk om trokk* 'ware for ware', which could have been reanalysed as *trokkom trokk* 'to barter'), the Russian instrumental case suffix *-om* (as in *peškom* 'on foot'), and the Old Norse dative plural ending *-om* (chronologically impossible; Jahr 1996: 120, fn. 6).⁵

⁴ The loss of plural verb inflection in Swedish began in the 17th century, and although the written standard clung to the plural forms up to the 1950s, in spoken language

singular forms were generally used already in the 19th century. The use of the hortative 1pl form in *-om*, originally identical with the indicative 1pl, probably developed along the same lines. The handbook examples of 19th-century *-om* forms clearly belong to Biblical, liturgical or elevated poetic language. (Cf. Noreen 1913: 216; Wessén 1970: 283–294.)

⁵ To my knowledge, nobody has yet suggested a connection between Russenorsk *-om* and the verb suffix *-(u)m* that appears in a number of English-based pidgins (Mühlhäusler 1997: 144). However, this suffix, originating from the word *him* and typically used as a transitive marker, is not a very probable ancestor for Russenorsk *-om* which often appears with intransitive verbs such as *slipom* 'sleep' or *spasirom* 'walk, go, travel'.

The fact that *-om* also appears in Solombala-English (besides ruling out the connection with the Swedish hortative ending) points towards the possibility that its origins are to be sought in earlier, by now irretrievably lost contact languages. Considering that the White Sea coast was not only a meeting-point of Russians and various Germanic-speaking peoples but also previously inhabited by Finno-Ugric peoples, it is not impossible that there was once a trade language containing Finno-Ugric elements. The Finno-Ugrians originally inhabiting the southern and southeastern coasts of the White Sea could have been speakers of Finnic or – at least east of the river Dvina – Permic (Komi) language varieties (Rjabinin 1997: 113–148). In any case, 16th- and 17th-century English and Dutch merchants on the White Sea coast did not only meet Russians but also Sámis, Karelians and other Finno-Ugrians (Stipa 1982, 1983). It is also known that the Komi have been very active as travelling merchants and middlemen in the Russian North and Siberia, and there are older and more recent Komi settlements stretching from Siberia to the Kola Peninsula.

As for the verb marker *-om*, a functionally viable counterpart can be found in the Finno-Ugric languages of the White Sea region, viz. the reflexes of the ancient Uralic deverbal action noun or past participle suffix **-mA*. This suffix now survives in Sámi as *-m* (in most Northern dialects > *-n* in word-final position), the ending of the so-called *action* form (Korhonen 1981: 290–291; Sammallahti 1998: 78), and in Finnic as its structural and functional counterpart, the so-called *mA*-infinitive. In both Sámi and Finnic, **-mA* can be used alone in lexical nominalisations (North Sámi *ealli-n*, Finnish *elä-mä* 'life' from **elä-* 'live') and so-called agent-participle constructions (NSámi *gumpe goddi-n boazu*, Fi. *suden tappa-ma poro* [wolf-GEN kill-PTC reindeer] 'reindeer killed by a wolf'), or together with case suffixes (NSámi *...mii lea barga-m-is* [inessive-relative] '...what is to be done'; Fi. *kyntä-mä-ssä* [inessive] '[in the act of] ploughing').⁶ The use of case-suffixed forms may approach the typical infinitive functions, as the illative ('into' case) form in Karelian *mäne kaččo-ma-h* [look-INF-ILL] 'go and see'. Assuming an extraction or back-formation of transparently case-suffixed forms (or the loss of the phonetically weak illative *-h* in Karelian), this could be the plausible origin of a generalised verb marker **-Vm*, although agent constructions with plain **-m(A)* could also have contributed.

⁶ The Sámi examples are from Erkki Itkonen (1969: 71), with modernised orthography.

An even more plausible source for Russenorsk *-om* could be found in the Permic languages. There, **-mA* forms the ending of the past participle (e.g. Komi *velödcöm mort* 'learned person'), which may also be used in agent-participle constructions (*mös juöm va* [cow drink-PTC water] 'water drunk by a cow'). Even more interestingly, the same element appears in the suffix of the so-called 2nd ("narrative perfect") past tense (Komi *munöm(a)* '[s/he has] gone[, obviously]'). (Bartens 2000: 202–205, 235–238.) Phonologically, Komi *-öm* would be a particularly good counterpart for *-om*, as Komi *ö* (a non-rounded mid vowel) regularly corresponds to (North) Russian *o* in old loanwords as well.

The hypothesis that the verb suffix *-om* is inherited from a Finno-Ugric-based jargon (of which Solombala-English, perhaps, could be a relexified descendant) must, of course, remain a tentative solution. However, this etymology for *-om* is superior to other explanations proposed so far in at least one respect: the corresponding Finno-Ugric suffix is functionally well suited as a general verb marker. The suffix has a wide distribution (it can be attached to practically any verb stem), it is relatively frequent and salient, it can denote a past (accomplished) action and, above all, it is morphosyntactically a nominaliser and thus (originally) devoid of person or tense marking, which makes it easily generalisable. In pidgins and "foreigner talk" finite verb forms are often replaced with non-personal ones, i.e. infinitives, imperatives or truncated stems (cf. Mühlhäusler 1997: 99–102); in the context of a morphologically rich source language, nominal forms seem a well-founded choice. Actually, some *om*-verbs in Russenorsk could be analysed as nominalisations or infinite forms as well, e.g. when appearing together with the preposition *po* (*jes, på skaffom* 'yes, [he is] [in the process of] eating'; a progressive construction reminiscent of the Finnic *-mA* + inessive forms), or together with *davaj* or *værsgo* 'please'. *no davai drinkom* ["come.on drink"], translated with 'nu kan du drikke' ("oh well, you can drink!", countering a polite refusal), is not very far from *davai pæsna* ["come.on song"], translated with 'vær så snild at synge' ("be so kind and sing").

3. Traces of Finno-Ugric-based interlinguas?

The suffix *-om* in Russenorsk and Solombala-English could thus be a remnant from ancient times and possibly Finno-Ugric-based interlinguas used between Russian and Finnic, Sámi or Permic populations. But is it possible for a suffix to be detached and reanalysed so as to survive a relexification process? Actually, the history of Finnic-Russian contacts may provide us with some evidence to that effect. The Finnic loanwords in Northern

Russian dialects sometimes contain suffixes that seem to have been perceived as typically Finnic. Old Russian sources display *-uj* as a regular counterpart of the Finnic *-oi* not only in Finnic names (*Gymuj*, *Munduj* and other names mentioned in mediaeval birchbark documents; cf. Helimski 1986: 256 fn. 7) but also in ancient loanwords (*uškuj* 'ship' < **uiskoi*, *arbuĵ* 'soothsayer' < **arpoĵa*; cf. Kalima 1919: 67, 70, 79), and North Russian dialects use some Finnic derivational suffixes also with native Russian stems or with Finnic stems to which they do not originally belong (cf. Sarhimaa 1999: 27 for examples and further references).

We also have some, albeit very small pieces of evidence of the long history of similar-looking noun suffixes in Finnic-Russian contacts. Helimski (1986) explains the word *lendom* (gen.pl.) in the Russian text of a mediaeval birch bark document (Novgorod 249) as a loanword from **lendVm(a)* 'carry-load', a derivative of the Finnic **lentä-* in its Vepsian meaning 'carry, lift'. This case reflects precisely the same suffix *-mA* as above, now in a derivational-nominalising function. Another (possibly related) all-Finnic suffix, **-m* (regularly > *-n*, but the *m* is analogically retained in Livonian and Vepsian) is used to form instrument nouns. The words for 'lock' and 'key' in the Solombala-English example (2) remain etymologically obscure (*skripim* 'lock' could, perhaps, be related to Russian *skripet* 'squeak' [also of a badly oiled lock or door]), but their suffix bears a ghostly resemblance to Vepsian instrument nouns like *avad'im* 'key'. Could this be further evidence of the generalisability of Finno-Ugric suffixes in hypothetical Finn(o-Ugric)-Russian interlinguas?

Research into Russenorsk has by no means dismissed the possibility of relexification. Broch and Jahr (BJ 71–73) point out in particular that the role of the Sámis, whose long history of multilingualism as well as their linguistic creativity and ability to act as interpreters are amply documented, must have been more central to the emergence of Russenorsk than can be seen on the basis of surviving Russenorsk materials. But if there have been possibly (half-)crystallised Sámi-Scandinavian (pre-)pidgins like the little-known Borgarmålet or "gavppe-daro", there may also have been other, similarly forgotten, Finnic- or Finno-Ugric-based contact languages farther to the east. Not knowing the precise character of the contacts between Russians and northern Finno-Ugrians in ancient times, we cannot reconstruct a social mechanism (such as the "Pomor trade" that gave rise to Russenorsk) that could have created a contact jargon or link language, in place of a direct transfer from silent barter and occasional interpreters to linguistic assimila-

tion and widespread bilingualism. However, the possibility of such a mechanism cannot be excluded a priori.

Accepting the possible but still very hypothetical Finno-Ugric origin of the verb marker *-om*, we must simultaneously admit that many possible products of early language contacts in Northern Eurasia have been irretrievably lost. While pidgin and creole languages spoken in warmer climates and supported by a greater linguistic diversity and more complex social stratification could survive and become the subject of classical studies in this field, the typical fate of Arctic and sub-Arctic (pre-)pidgins as exemplified in many case studies in Jahr & Broch (eds. 1996) has been to die half-crystallised and almost unrecorded. This makes the already harshly criticised (cf. e.g. Honti 2001) hypotheses of Kalevi Wiik and others, which purport to explain major paleolinguistic developments in Northern Eurasia with pidginisation, creolisation or paleo-lingue franche, even less credible.

4. Multiple origins in contact languages, "docking" in language contacts

The case of the Russenorsk *-om* with its various competing explanations is not unique in language contact research. Pidgins often abound with items of two or more possible origins. According to Mühlhäusler (1997: 1–3), up to 50% of the vocabulary of Tok Pisin can be traced from both English and Tolai source forms, and Russenorsk shows some similar phenomena. For example, the all-purpose preposition *po* in Russenorsk resembles both Norwegian *på* 'on' and Russian *po* 'by (way of)', and the use of *ska si* as an indirect speech marker (as in *moja ska si ju: ju grot lygom* 'I tell you that you are a big liar') can represent not only Norwegian *ska(l) si* 'shall say' but also Russian *skaz'i* 'say!' (imp.2.sg.) (BJ 42).

Certainly, one important background factor here is the phonotactic simplification characteristic of pidgins, which makes many elements of the contributing languages, by way of sound substitution, secondarily coincide in form. However, it is tempting to see another mechanism at work as well, a process that could be called "docking". In a contact situation like trading, where mutual understanding is an important goal, speakers actively search for words or forms that can be expected to be intelligible or at least somehow familiar to both parts; for example, it has been reported that the ad hoc jargons used between American soldiers and Germans in post-war Germany largely relied on the common Germanic word stock (Mühlhäusler l. cit.). This is obviously why certain lexical items appear in numerous pidgins from Oceania to Greenland or why a link language used between Russians and Norwegians employs German, Dutch or English "internationalisms". It could

perhaps be fruitful to investigate code-switching phenomena in the light of "docking" as well. In any case, similar mechanisms may be at work in all contact-induced developments, maybe even in lexical borrowing, an area traditionally investigated from "autonomous linguistic" or culture-dependent (*Wörter und Sachen*) but very little from speaker-oriented points of view. The problematics of multiple origins in language contacts (cf. Laakso [forthcoming]) could be one central issue for future research.

Speakers confronted with a foreign language are not only groping blindly to find a way to make themselves understood. They are also extremely conscious of the differences and similarities between their languages – witness the numerous bilingual puns and jokes about misleading similarities that typically arise in language contact situations. Contrary to some universals proposed on theoretical and structural grounds, speakers may be able to abstract and borrow practically any element, construction or category from another language (Harris & Campbell 1995: 120ff). If the verb suffix *-om* belongs to these cases, it is one additional little piece of evidence in support of a view of language users as active, creative and intelligent beings, not as dumb chessmen at the mercy of abstract universal principles or mechanisms wired into their brain, mechanisms that only the great white linguist can discern.

References

- Bartens, Raija 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 238. Helsinki.
- Birzer, Sandra 1999: Russenorsk. Phonology, morphology, word-formation and lexicon. [Paper presented in a proseminar at the Department of Anglistics, University of Regensburg; Internet version at http://www.ling.su.se/Creole/Papers_On-Line.html#Birzer-Russenorsk]
- BJ = Broch–Jahr 1984
- Broch, Ingvild 1996: Solombala-English in Archangel. In: Jahr–Broch (eds.) 1996: 93–98.
- Broch, Ingvild–Jahr, Ernst Håkon 1984: Russenorsk – et pidginspråk i Norge [Russenorsk – a pidgin in Norway]. *Tromsø Studies in Linguistics* 3. Oslo: Novus. [2nd edition; first published 1981].
- Harris, Alice C. & Campbell, Lyle 1995: Historical syntax in cross-linguistic perspective. *Cambridge Studies in Linguistics* 74. Cambridge: University Press.
- Helimski, E. 1986: O pribaltijóko-finókom ázükovom materiale v novgorodókih bereótánüh gramotah. In: V. L. Ánin–A. A. Zaliznák,

- Novgorodókie gramotü na bereóte (iz raókopok 1977–1983 gg.). Moókva: Nauka. 252–259.
- Honti, László 2001: Eine lingua franca als Grundsprache: ein Scherz oder ernst gemeint? In: *Studi offerti ad Alexandru Niculescu dagli amici e allievi di Udine*. Udine: Forum. 105–118.
- Itkonen, Erkki 1969: *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis*. 2. Aufl. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Jahr, Ernst Håkon 1996: On the pidgin status of Russenorsk. In: Jahr–Broch (eds.) 1996: 107–122.
- Jahr, Ernst Håkon–Broch, Ingvild (eds.) 1996: *Language contact in the Arctic. Northern pidgins and contact languages. Trends in Linguistics: Studies and Monographs 88*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Kalima, Jalo 1919: *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 44*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Kortlandt, Frederik 2001: On Russenorsk. In: Dirk Boutkan–Arend Quak (eds.): *Language Contact. Substratum, Superstratum, Adstratum in Germanic Languages. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 54*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi. 123–127.
- Laakso, Johanna [forthcoming]: Native or borrowed, or both – is it possible to have many mothers? [To appear in: WORD.]
- Lunden, Siri Sverdrup 1978: *Russenorsk revisited*. – *Meddelelser 15*. Oslo: Slavic-Baltic Institute, University of Oslo.
- Noreen, Adolf 1913: *Geschichte der nordischen Sprachen, besonders in altnordischer Zeit*. [3., vollst. umgearb. Aufl.] *Grundriß der germanischen Philologie 4*. Straßburg: Trübner.
- Mühlhäusler, Peter 1997: *Pidgin and creole linguistics. Expanded and revised edition. Westminster Creolistics Series 3*. [London:] University of Westminster Press.
- Qvigstad, K. J. 1899: Über die Geschichte der lappischen Sprachforschung. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 16*: 11–29.
- Rjabinin, E. A. 1997: *Finno-ugorókie plemena v óóótave Drevnej Ruóí*. St.-Peterburg: University Press.
- Sammallahti, Pekka 1998: Saamic. In: Daniel Abondolo (ed.): *The Uralic languages*. London–New York: Routledge. 43–95.
- Sarhimaa, Anneli 1999: Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes. Focus on Karelian-Russian language alternation. *Studia Fennica Linguistica 9*. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Stipa, G. J. 1982: Vom Ostseefinnischen bis zum Samojedischen reichender Lehnwortschatz im "Russian Vocabulary" (1618–19) des Richard James. *Journal de la Société Finno-Ougrienne 77*: 41–66.

- 1983: Karjalaisten purjehtiminen Vienanmerellä 1600-luvulla. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 78: 209–219.
- Wessén, Elias 1970: *Schwedische Sprachgeschichte I: Laut- und Flexionslehre. Grundriß der germanischen Philologie* 18,1. Berlin: de Gruyter.

Päntän äijän vajoaminen – yhteiskunnallinen juttu

Tuomo LAHDELMA

1. Termi ”juttu” liitetään suomalaisessa kirjallisuudessa nimenomaan Pentti Haanpähän. Samalla tavoin kuin ”lastu” liitetään Juhani Ahoon. Nämä molemmat ovat nimityksiä lyhytproosalle. Mistään ainutlaatuisesta asiasta tässä ei suinkaan ole kysymys, sillä on olemassa vielä muitakin suomalaisia kirjailijoita, jotka muistetaan heidän ”ikiomista” tekstimuodoistaan. Melko kiinteästi kytketään lyhytproosaa koskevia erityisiä nimityksiä näet myös ainakin Maria Jotuniin ja Hj. Nortamoon, edelliseen etenkin ”harjoitelma”, jälkimmäiseen taas ”jaaritus”. Jotuni on käyttänyt oman lyhytproosansa yhteydessä myös termiä ”jutelma”, mikä tulee varsin lähelle Haanpään ”juttua” ja tähdentää puheenomaisen aineksen suurta osuutta Jotunin novelleissa.

Pentti Haanpään otti itse ”jutun” käyttöön lyhytproosansa nimityksenä, nimittäin vuonna 1930 ilmestyneen teoksensa *Karavaani ja muita juttuja* yhteydessä. ”juttu” on käytössä myös kokoelman *Heta Rahko korkeassa iässä* (1947) ja *Atomintutkija* (1950) alaotsikkona. Erityisen vahvasti on ”juttua” Haanpähän liittyvänä nimikkeenä vakiinnuttanut epäilemättä se, että vuonna 1946 julkaistiin *Jutut*-nimellä – kirjailijan itsensä laatima – valikoima Haanpään lyhytproosaa. (Kauppinen 1966, 94.) Myös muuta käyttöä on Haanpään kohdalla ”juttu”-termille ollut. Kirjailijan viimeisenä teoksena ilmestynyt kuvaus matkasta Kiinaan sai nimekseen *Kiinalaiset jutut*, mikä, samalla, kun se liittää teosta Haanpään muuhun tuotantoon, kuitenkin ensisijaisesti leikittelee sillä, että vaikeatajuista, kimurantista asiaa tavataan nimittää ”kiinalaiseksi jutuksi”. Romaanin yhteydessä on Haanpää käyttänyt nimitystä ”juttu”, kun hän *Hota-Leenan poika* -romaanin käsikirjoituksen muokkaamisesta käsittevässä kirjeessään vuodelta 1929 mainitsee aikeestaan aloittaa ”hetimiten jutun puhtaaksi kirjoittamisen” (ks. Kauppinen 1966, 216).

Teoksessaan *Pentti Haanpää I. Nuori Pentti Haanpää. 1905-1930* Eino Kauppinen tulkitsee ”juttu”-termin käyttöä siten, että ”se ohjaa lukijan mutkattomasti erääseen Pentti Haanpäälle tyypilliseen lähtökohtaan, joka on kuultu kasku, tarina” (ks. Kauppinen 1966, 95). Teoksessaan *Kansanhuumo-*

rin mieli Seppo Knuutila on esittänyt kiinnostavia havaintoja siitä, miten Haanpään tuotannossa kehitellään folkloren aineksia. Haanpäällä saa itsensä kaskun ohella huomiota myös se prosessi, jossa hauska tapahtumasta on kiteytynyt polyfonisen kerronnan ja yhteisen naureskelun aihe. Lisäksi Haanpään jutuissa kontekstualisoidaan kasku kuvaamalla sen kerrontaa ja kerronnan aikaansaamaa reaktiota, mikä on osa – jatkossa tarkemmin puheeksi tulevaa – Haanpään tekstien metafiktiivisyyttä. Tällaisesta käy esimerkiksi ”Mäen isännän kuuluisa rakkausseikkailu” (vuodelta 1931), jossa jo heti otsikko viittaa jutun anekdoottipohjaisuuteen sekä kaskun kontekstualisointiin kertomuksen elementtinä (Knuutila 1992, 233 ja 269). Jutun lopulla valaistaan kaskun syntyminen prosessia näin:

Siten tämä Mäen isännän rakkausseikkailu tuli tunnetuksi ja kuuluisaksi. Monet suut monien pirttien penkeillä avautuivat sen johdosta nauruun. Useasti lausuttiin mielipide, että olipa se kohtausta!

Toisena esimerkkinä Haanpään tuotannosta voi mainita vaikkapa *Kuusipuu*-nimisen jutun, joka sisältyy vuonna 1939 ilmestyneeseen kokoelmaan *Ihmiselon karvas ihanuus*. Kertomus huipentuu kaskuun, jonka aiheena on järjenvastainen toiminta. Kasku kontekstualisoidaan selvittelemällä sen kertojan, Jahvetin, muitakin vaiheita. Siirryttäessä kaskuun valaistaan myös itseään kertomisen tapahtumaa sekä kertomisen motivaatiota:

Mutta ikään kuin kaiken merkillisyyden taustaksi ja huipuksi muodostui kuitenkin eräs kuusipuuasia ja jäi kummittelemaan hänen mieleensä jonkinlaisena vertauskuvana, selittämättömänä ja suurenmoisena. Myöhemmin, opittuaan kertomisen taidon, hän puhui siitä mielellään ja kohosi silloin mielikuvituksensa ja lennokkuutensa huipulle.

Folkloren käsittäminen nimenomaan Haanpään juttujen lähtökohdaksi liittyy siihen perinteelliseen tulkintalinjaan, jonka mukaan Haanpää oli 1900-luvun alkupuolen kirjallisuudessa jonkinlainen myöhäinen kansankirjailija, jonka erottaa muista kansankirjailijoista harvinaislaatuinen ilmaisullinen voima ja pitemmälle viety taiteellinen viimeistely (vrt. Laitinen 1965, 387–388). Tällainen Haanpään kansanomaisuuden tähdentäminen kytkeytyy tietysti myös Haanpään vastakohtaistamiseen tulenkantajiin – tulkintaperinne, jonka jo tulenkantajat itse käynnistivät (ks. esim. Karonen 1985, 9–10) Haanpäästä kaskujen kuuntelijana ja kirjaajana on viimeksi esitellyt Kari Sallamaa teokseensa *Kaksisuuntaiset silmät* (1996) sisältyvässä esseessä ”Miten juttu syntyy”. Tunnetuksi on tullut erityisesti Haanpään suhde Iisakki Vähäpuheiseen kytkeytyvään Isaak Tabelliin (ks. esim. Sallamaa 1996, 127).

Kauppisen tulkinta tähdentää, aivan oikein, sitä, että monimerkityksisen ”juttu” sanan kirjallisuuteen liittyvä merkitys kytkeytyy nimenomaan *suulli-*

sesti esitettyyn lyhytproosaan, eli siis kaskuihin ja anekdootteihin (ks. Nyky-suomen sanakirja, hakusana ”juttu”). Nähdäkseni kuitenkin ”juttu” lukijaa ohjaavana terminä implikoi kuitenkin ensisijaisesti vallan muuta, nimittäin sitä, että Haanpään lyhytproosa on – siitä huolimatta, että se on julkaistu luettavaksi – puheenomaista, jonkinlaista kirjoitettua puhetta. Lähtökohdan tällaiselle tarkastelulle voi nähdä Kai Laitisen (1991, 396) muotoilussa, jonka mukaan Haanpää oli ”lyhyen, suullista kaskua muistuttavan kertomuksen taitaja”. Artikkelin jatkossa tarkastelenkin Haanpään lyhytproosaa kirjoitettuna kaskuiluna. Esimerkkinä käytän tekstiä ”Päntän äijän vajoaminen”. Lisäksi pyrin selvittämään sitä, miten kyseisen tekstin juttumaisuus liittyy sen yhteiskuntakriittisyyteen.

2. ”Päntän äijän vajoaminen” sisältyy kokoelmaan *Heta Rahko korkeassa iässä*, jota on pidetty yhtenä Haanpään lyhytproosan huippusaavutuksista (ks. Laitinen 1965, 403). ”Päntän äijän vajoaminen” on erityisen askarruttava juttu jo siltäkin pohjalta, että sitä on vaikea olla liittämättä Haanpään omaan kuolintapaan – mikä on motiivina sen suhteellisen suurelle osuudelle Vesa Karosen Haanpää-elämäkerrassa (ks. Karonen 1985, 282-284), mutta myös puhtaasti kirjallisena suorituksena tämä kertomus nauttii arvostusta (ks. esim. Kinnunen 1982, 121).¹ – Toisaalta on kuitenkin mainittava myös se, että ”Päntän äijän vajoaminen” ei sisälly Erno Pasilinnan valikoimaan ja toimittamaan Haanpään juttujen laajaan valikoimaan *Kairanmaa*.

Kyseisessä kertomuksessa kuvataan omalaatuista vanhaa miestä, joka kerta toisensa jälkeen tipahtaa heikkoihin jäihin. Nykypäivän näkökulmasta voisi vaikkapa sanoa, että tekstissä kuvataan menneitten aikojen adrenaliiniriippuvaista extrémé-urheilijaa. ”Päntän äijän vajoaminen” edustaa osaltaan hukumisen ja veden varaan joutumisen motiivia, joka esiintyy Haanpään tuotannossa usein ja jo ihan sen alusta lähtien. Esikoiskokoelmassa *Maantietä pitkin* (1925) kuvataan, miten Ukko Mitti Maskeli päättää päivänsä hukuttautumalla. Kokoelmien ulkopuolelle jääneessä, vuonna 1926 ilmestyneessä kertomuksessa ”Leuhka” keskushenkilö hukkuu koskeen. Kokoelmaan *Karavaani* (1930) sisältyy ”Kertomus liikemies Harusta”, jonka huipennuksena nimihenkilön autonkuljettaja ajaa Harun auton tahallaan alas sillalta jokeen, minkä seurauksena autokuski hukkuu, kun taas tilanteen provosoinut Haru

¹ Haanpäällä on toinenkin kertomus, jonka päähenkilönä on Pänttä-niminen iäkäs mies, nimittäin vuodelta 1932 oleva ”Kertomus vapaaehtoisesta vangista”. Jutun keskushenkilönä on uskonnollisen herätyksen kokenut, syyllisyydentunteesta kärsivä mies, joka turhaan yrittää päästä julkisesti sovittamaan tekemäänsä rikosta. Tämän kertomuksen keskushenkilöä, on varsin vaikea, tai kenties mahdoton, mieltää samaksi henkilöksi kuin on se, josta ”Päntän äijän vajoamisessa on kyse”.

onnistuu, joskin vain vaivoin, pelastautumaan. Postuumisti ilmestyneessä, mutta jo 1931 valmistuneessa, *Noitaympyrässä* veden vaarallisuus on tukkilaiselämään liitettynä laajaltikin läsnä, mutta aiheemme kannalta on huomionarvoinen erityisesti vaikuttava kuvaus Niemi-pojan kuolemasta, joka johdattelee Pate Teikan tunnettuihin pohdintoihinsa henkiinjäämisen edellytyksistä. Ennen muita kiinnittää ”Päntän äijän vajoamisen” kannalta kuitenkin huomiota vuodelta 1932 oleva ”Paulakenkämies uipi”. Siinä tukkilaisena toimivalla nimihenkilöllä on vaarallinen, ympäristöä kauhistava harrastus. Hän tapaa sukeltaa avannosta toiseen, niin kuin ”saukko” tai ”koskikara”, kuten sitä kertomuksessa luonnehditaan. Jutussa kuvataan ensiksi onnistunut sukellus ja sen jälkeen vain puolittain onnistunut sukellus, jonka mittaan Paulakenkämies välttää vain täpärästi hukkumiskuoleman. Kun Paulakenkämies aikoo sukeltaa kolmannen kerran, hänen ympäristönsä eli muut tukkilaiset puuttuvat peliin ja estävät häntä toteuttamasta aikeensa.

Haanpään monien muiden teosten lailla myös ”Päntän äijän vajoamista” pidetään hyvinkin konkreetilla tavalla todellisuuspohjaisena. Kun vierailin kesällä 2000 Haanpään kesäpaikassa Iso-Lamujärven rannalla, paikalliset asukkaat kertoivat minulle hyvin varmanoloisesti, että ”tuolta Päntän äijä lähti, ja tuonne se oli matkalla”.

3. Kaskut ja anekdootit on määritelty tapahtumiin tai henkilöihin liittyviksi lyhyiksi, leikillisiksi kertomuksiksi. Ne ovat rakenteellisesti sikäli yksinkertaisia, että anekdootissa kaikki on alisteista yhdelle ainoalle idealle. Termin ”anekdootti” pohjana olevan kreikankielisen kantasanan, joka tarkoittaa ”julkaisematonta”, mukaisesti anekdootti elää varsinaisesti suullisena perinteenä. Suomen kielen termit ”kasku” ja ”anekdootit” on mahdollista erottaa toisistaan sillä perusteella, että anekdootti on erityisesti henkilöön liittyvä kasku. (Ks. Vuorela 1964, hakusana *kasku*; Knuutila 1982, 118, Cuddon 1979, hakusana *anecdote*; Yelland 1983, hakusana *anecdote*; Shaw 1972, hakusana *anecdote*.)

Aiheemme kannalta on olennaista täydentää sanakirjojen antamaa luonnehdintaa kiinnittämällä huomiota siihen, millainen on kaskun esittäjän ja kuulijan suhde. Valaisua tähän tarjoaa Seppo Knuutilan teos *Kansanhuumorin mieli*, jossa kaskun kertomisen tilannetta valaistaan folkloristiikan viestintäpainotteisen tutkimuksen ja Paul Ricoeurin (Ricoeur 1984, 52–76) mimesiksen mallin pohjalta. Knuutila tähdentää sitä, että kaskun kertominen tapahtuu pienyhteisössä, jonka jäsenet jakavat yhteisen maailman. Kaskun kertomisen tilanteeseen voivat osallistua ainoastaan sellaiset henkilöt, jotka täyttävät esiyymmärtämisen vaatimuksen, ts. siihen voivat osallistua ainoas-

taan ne, jotka hallitsevat ja jakavat tietyn käsiteverkoston. Kertomisen mittaan kertojan ja kuulijan maailmojen tulisi kohdata, mikä merkitsee yhteisen esiymmärtämisen hyödyntämistä esittämistapahtuman mittaan. Tähän ei riitä pelkästään se, että kertoja kertoo, vaan se edellyttää myös sitä, että kuulija osallistuu kertomisen tapahtumaan. Näin esitystapahtuman mittaan tulee tavallaan toteen näytetyksi osapuolten yhteinen ja jaettu suhde koomiseen (Knuuttila 1992, 156–158 ja 162).

Täten jutun kertojan ja kuulijan voi käsittää horisontaalisesti levittäytyvän ketjun lenkeiksi. Kertomistilanteessa heillä on yhteinen päämäärä, nimittäin pyrkimys *yhteiseen* nauruun. Yhteiseen nauruun pääsemiseksi osapuolten välillä mahdollisesti olevasta alistussuhteesta joudutaan kaskun kertomisen ajaksi luopumaan. Kertojan ja kuulijan välille muodostuu tilapäinen yhteistyösuhde, jossa kertoja edellyttää kuulijalta suopeaa suhteutumista ja vastavasti kutsuu hänet ohjaamaan itseään, minkä voi ajatella tapahtuvan esim. nyökytyksin, hymyin, välihuomautuksin ja kommentein.

4.1. Haanpään jutut ovat luettavaa kirjallisuutta, ja täten aktiivisen: jakavan ja osallistuvan kuulijan rooli ei voi toteutua niissä samalla tavoin kuin folkloressa. Ja kuitenkin ne ovat läsnä – minkä edellytyksenä aktiivisen kuulijan rooli on transformoitu juttuun, kirjoitettuun puheeseen. Haanpään kertomuksissa kirjoitettuun puheeseen on rakennettu ne *paikat*, joissa puheenvuoro tarjotaan kuulijalle, joissa kuulija voi astua performanssin sisään. Ne ovat kohtia, joissa kertoja ikään kuin kääntyy puhetovereidensa, yleisönsä, puoleen ja antautuu sen ohjattavaksi. Samalla juuri nämä kohdat voi ajatella signaaleiksi fyysiselle lukijalle: ”Ole hyvä ja kommentoi! Vastaa asettamiini kysymyksiin, yritä ratkaista asettamani ongelmat!”

Koko Haanpään kaunokirjallisen tuotannon tuntemiseen perustuvien havaintojeni pohjalta katson, että aktiivisen kuulijan rooli ilmenee Haanpään teksteissä kolmella tavalla: kolmen pisteen käyttönä; kertojan ja kuvattavan välisen distanssin venyttämisenä; ristiriitaisten määreiden käyttämisenä.

Haanpään tuotannosta voi löytää jaksoja joissa kaikki nämä kolme keinoa ovat vierä vieressä, miltei simultaanisesti läsnä. Tällainen on esim. seuraava katkelma *Taivalvaaran näyttelijästä* -romaanin alusta, jossa kuvataan, millaisiin pohdintoihin huutoloispojan käyttäytymisen seuraaminen alakoulun opettajan innostaa (Teokset V, 158):

Kaaleppi vain seisoi vaiti tapansa mukaan, ja luokan jossakin ikkunassa surahтели syksyn viimeinen karpänen vaisusti ja uneliaasti. Eikä opettajakkaan huolinut ryhtyä kysymyksiään perinjuurin tutkimaan. Hänen laiskoissa aivoissaan häivähti ehkä keveänä ja viisaana ajatus:

– Kunnanhoidokkeja, yhteiskunnan huonoimpia aineksia... Toivotonta!

Ristiriitaiset määreet tulevat esille, kun kerrotaan ajatuksen häivähtäneen opettajan aivoissa *keveänä ja viisaana*. Kontekstista ilmenee, että kertoja tuntee opettajan myös sisäisesti. Sitä vasten merkitsee kertojan ja opettajan välisen distanssin venyttämistä, kun kertoja ei muka tiedäkään opettajan ajatusta vaan – kuten *ehkä*-adverbin käyttäminen osoittaa – lausuu ainoastaan arvelunsa siitä. Ja kolme pistettä on lopuksi sijoitettu opettajan sisäiseen kommenttiin.

Haanpään tuotannossa kertoja ei tapaa kääntyä yleisön puoleen avoimesti, vaan se tapahtuu vaivihkaisesti ja salamielisesti, lukijan aktiivista roolia korostavalla tavalla. Konkreettisen lukemistapahtuman kannalta ne kaikki toimivat lukemista hidastavana tai sen suorastaan keskeyttävänä seikkana. Erityisesti distanssin muuttaminen on keino, joka provosoi lukijaa palaamaan aikaisemmin lukemansa pariin, koska se kyseenalaistaa ja järkyttää lukijan kuvaa asioista.

4.2. Kaikkein ilmeisin ja näkyvin niistä keinoista, joita Haanpään juttujen kertoja käyttää, on kolme pistettä. Kolmea pistettä pidetään Haanpään luonteenomaisimpana välimerkkinä. Ennen muuta siinä on nähty haanpääläisen ilkeyden monimielinen väline. Mutta siinä on nähty myös maneerin, tarpeettomuus, ja kautta koko Haanpään kirjailijanuran kustannustoimittajat karsivat kolmen pisteen osuutta Haanpään teksteissä. Väliaikaisesti Haanpää ottikin tehdyistä muutoksista opikseen, mutta ajan mittaan kolmen pisteen käyttö otti asemiaan takaisin. Ehkä ylettömimmillään kolmen pisteen käyttö on Haanpään viimeisessä romaanissa *Jauhot* (1949), jonka useimmat kappaleet ja melkein kaikki vuoropuhelut päättyvät kolmeen pisteeseen. (Kauppinen 1966, 105–106.) Tätä Haanpään keskeistä ilmaisutapaa suhteellisen laajasti pohtiva Kauppinen käsittää kolme pistettä Haanpäällä ensinnäkin jonkinlaisiksi obligatorisiksi, kappaleen päättäväksi välimerkiksi, ja sen ohella hän arvioi sen korvaavan keskenjäätneen ajatuksen sekä antavan lukijalle vapauden tulkita asioita oman käsityksensä pohjalta, minkä nimenomaisesti Kauppinen katsoo aiheuttavan ”salamielistä tenhoa” (105–106). Viimeksi mainittu tapaus tulee lähelle tässä yhteydessä korostettavaa funktiota: houkutellessa lukija kertomuksen toiseksi tekijäksi.

”Päntän äijän vajoamisessa kolme pistettä esiintyy yhteensä viisitoista kertaa. Suuri osa tapauksista sisältyy dialogiin, joten siis primaaristi Haanpään henkilöt jättävät kesken toisilleen suunnatut lauseensa. Monessa tapauksessa kolme pistettä sijoittuu etenevän lukemistapahtuman kannalta erityisen vaativiin kohtiin, sellaisiin, joissa viitataan toiseen tekstiin tai joissa on metaforisuutta ja monimielisyyttä. Lisäksi joitakin voi pitää temaattiselta kannalta hyvin painokkaina. Tapaukset ovat paljolti tautologisia, yhtä ja sa-

maa alleviivaavia, joten muutaman tapauksen tarkasteleminen antaa kattavan kuvan koko aineistosta.

”– Siellä on jo järvikin jo jäässä sen verran, että Pöntän äijä saattaa mennä putoamaan...” – Ensimmäisen kerran esiintyessään kolme pistettä vetää kuulijan primäärillä tasolla arvioimaan väitteen todennäköisyyttä, sekundaaristi se vaikuttaa enteelliseltä, virittää lukijan odottamaan lauseen toteutumista.

”– On se siinäkin ukko! Mikä yty hänellä lienee heikolle jäälle? Sille on tuo syksyinen jää niinkuin juopolle viina...” – Kolme pistettä tarjoaa kuulijalle aikaa miettimiseen kohdassa, jossa teksti toimii metaforalla ja jossa teksti viittaa kansanomaiseen sananparteen. Samalla lukijaa aktivoidaan hakemaan vastausta tekstin keskeiseen kysymykseen: mikä motivoi Pöntän äijän hakeutumaan heikoille jäälle yhä uudelleen ja uudelleen. Sama funktio sisältyy myös useaan muuhun tekstin kolmeen pisteeseen.

”Juuri sillä säällä tappaisi muka kelkkakuorman mateita...” – Lukijaa provokoidaan suhtautumaan kriittisesti Pöntän äijän omaa itseään koskeviin väitteisiin.

”Päässä vilahti ajatus, että mikään tässä elämässä ei ollut niin sileätä kuin syksyinen jää...” Lukijaa rohkaistaan pohtimaan monimielistä metaforaa, jonka samalla voi ajatella vihjaukseksi Pöntän äijän toiminnan toisentasoisista, yhteiskunnallista perusteista. Lauseessa korostuu äijän tuntema ilo, mikä liittyy siihen, että heikoilla jääillä liikkuaan hän on omassa, erityisessä, hänelle yksin kuuluvassa maailmassa.

”Sillä on niin luja usko, että minasi kulkea rekineen silkan veden päällä...” – Monimutkainen jakso, jossa samalla kertoo sekä tähdennetään teon järjenvastaisuutta että viitataan toiseen, sellaiseen tekstiin, joka ylistää veden varaan jättäytymistä.

”Pöntän äijä oli *taasen* pudonnut.” – Tekstin viimeinen, kolmeen pisteeseen päättyvä ja tekstin ainoan kursivoinnin sisältävä lause haastaa lukijan arvioimaan kertojan kommenttia, joka tähdentää Pöntän äijän putoamisten merkitystä yhteisölle viihteellisenä ja elämyksellisenä tapahtumana.

4.3. Tutkimuksessaan *Haanpään pitkät varjot* (1982) Arne Kinnunen selvittelee laajahkosti Haanpään teoksissa ilmenevää ”epäilyn retoriikkaa” (20 ja 60–68). Kinnunen katsoo, että Haanpään ”hallitseva puhetapa on epäily” (61) ja näyttää, miten Haanpään kerronnassa sovelletaan ”kieroa retoriikkaa” (64) ja kuinka siinä kuuluu ”hypoteesin, epävarmuuden ja arvailun” ääni. Tämän kerronnallisen piirteen Kinnunen liittää epäilyyn Haanpään tuotannon toistuvana, runsaasti esillä olevana motiivina. ”epäilyn retoriikan” yhtenä tapauksena Kinnunen esittelee tapauksia, joissa kertoja ei ole tietävinään vaikka kyllä tietää, missä yhteydessä Kinnunen puhuu ”epätarkkuuden retoriikasta” ja ”korjaamisen retoriikasta”. Kinnunen toteaa (64), että koelmas-

sa *Iisakki Vähäpuheinen* (1953) esintyy runsaasti tällaista kertomista. Esimerkkejä voi osoittaa vaikkapa ”Hirviasioissa”-jutusta. Viranomaiset ovat saaneet vihiä siitä, että Iisakki harrastaa salametsästystä ja tulevat Iisakin talle etsimään todisteita. Iisakki välttää kiinnijäämisen, koska häntä on varoitettu odotettavissa olevasta vierailusta. Novellissa kerrotaan asia ”korjaavasti”: ”He menivät ja pahaa jälkeä tekivät pitkin pitäjiä, sillä kaikki eivät tosiaankaan olleet ole tarpeeksi vähäpuheisia. Iisakki kylläkin oli saanut sanoman ajoissa ja osannut varautua vieraita vastaanottamaan. Ehkä hänellä juuri siitä syystä ei ollutkaan metsällistä...”

Haanpää jatkaa seuraavassa kappaleessa Iisakin kuvaamista samalla metodilla. Kertoja antaa hauskaasti pantaten lukijan tietää, että Iisakki ei ota viranomaisten käynnistä opikseen vaan jatkaa salametsästystä.

Niitä luvattuja parempia tietäjiä ei kuulunut pitkään aikaan, ei moniin monituisiin vuosiin. Iisakki Vähäpuheinen sai elää rauhassa korpielämäänsä lihanhimmossa, jospa välistä lihapatain ääreessäkin.

”Päntän äijän vajoamisessa” tulee esiin ”epäilyn retoriikka”, kun siinä kuvataan, miten Päntän äijä joutuu syksyisellä jäätretkellään veden varaan. Sitteeraan tekstiä sen verran laveasti, että katkelmasta käy ilmi, kuinka kertoja nimenomaan kieltää kuvauksen kohteena olevaa henkilöä koskevan tietämyksensä, salailee sitä:

Päästettyään syyskuulaaseen ilmaan tällaisen puolijumalaisen lauseen, joita hän ei tavallisesti viljellyt, Päntän ukon ruokkoamaton partasuu sulkeutui merkilliseen myhäilyyn. Reen kepeä kulku jollakin tavoin lumosi hänen mielensä. Päässä vilahti ajatus, että mikään tässä elämässä ei ollut niin sileätä kuin syksyinen jää.

Niin Päntän äijä kulki kepeästi, kerran taasen kepeästi ja sileää tietä. Reenjalakset tuskin äänsivät, mutta hangonpiikit iskivät terävästi karskahdellen jäähän, kun hän lisäsi vauhtia. Hän oli jo kaukana järven selällä.

Mutta missä hänen silmänsä lienevät olleet? Totta kumminkin on, että sulan veden ja syksyisen, läpikuultavan jään tummuudella ei ole isoakaan värieroa. Siutä paitsi jään päälle tosinaan nousee vettä... Päntän ukon hämmästys oli suuri, kun hän huomasi ajoneuvonsa mennä suhahtaneen sulaan veteen ja alkavan vajota, sillä reki ei suinkaan voinut käydä veneestä.

Se, että kertoja tähdentää tietämättömyyttään, pystymättömyyttään kertoa, miksi Päntän äijä joutui veden varaan, ei kaskun kertomisen kontekstissa luokitu suinkaan ”epäilyn retoriikaksi” vaan kertojan provokokaatioksi lukijan suuntaan. Lukemisen tilanteessa lukija muuttuu epävarmaksi, joutuu hämilleen, koska kertojan ratkaisu ei sovi siihen kuvaan, joka kuulijalle on muodostunut hänen suhteestaan henkilöön. Näin jutun kertomisen maailmassa tuttu asia

muuttuu oudoksi ja samalla illuusio särkyy: kertomuksen eteneminen häiriintyy ja lukija joutuu kertojan myötä ottamaan välimatkaa kuvattuun tapahtumaan.²

Ottaessaan välimatkaa tapahtumaan kertoja konstruoi tekstiin vaihtoehtoisen tavan kertoa, ikään kuin esittää huomautuksen: ”tämä kaikki voitaisiin kertoa toisinkin”. Näin tehdessään kertoja kiinnittää lukijan huomion omaan asemaansa ja samalla myös siihen, että kysymys on kertomisen mittaan muodostuvasta todellisuudesta, ts. fiktiivisestä kirjallisuudesta, sellaisesta, mikä on kirjailijan konstruoimaa. Distanssiaan kuvattavaan maailmaan muutteleva kertoja tuottaa Haanpään kertomiseen tietynlaisen metafiktiivisyyden piirteen (ks. Hutcheon 1980, 22–23), mikä on luonnollisestikin yhteydessä tiettyihin muihin piirteisiin Haanpään tuotannossa, esim. siihen, että Haanpää ei sulje henkilöittensä kohtaloa vaan jättää sen avoimeksi ja siihen, että Haanpään tuotannossa ei suinkaan tähdennetä ihmisen olemuksen muuttumattomuutta vaan siinä keskitytään kuvamaan, miten ihmisten persoonallisuudet ovat häilyviä ja vaihtuvia ja miten ne tuotetaan yksilön ja yhteiskunnan välisen vuorovaikutuksen mittaan.

Jutun kertomisen kontekstissa kertojan distanssin venyttäminen tekee kuvatusta, jo tutulta tuntuvasta asiasta vieraan. Tällainen on kirjallisuudessa perinteellistä, ja sitä on myös kirjallisuuden teorioissa monesti tähdennetty. Venäläisen formalismin piirissä on tähdennetty sitä, että kirjallisuus on kirjallisuutta muun muassa juuri siihen sisältyvän oudontamisen prosessin ansiosta. Eeppisen teatterin piirissä oudoksi tekeminen, vieraannuttaminen, esiintyy taas suorastaan toimintaohjeena. Aina, kun lukija kokee kuvatun oudoksi – olkoon sitten taustana kirjallisuuden ulkopuolinen maailma, muu kirjallisuus tai se, mitä meneillään olevan lukemisen prosessin mittaan on aiakisemmin koettu – hänen eläytymisensä häiriintyy, ja hän joutuu analysoimaan, pohtimaan ja tulkitsemaan uudelleen. Tällöin on aina kysymys siitä, että teksti aktivoi lukijaa, pakottaa häntä siirtymään tekstin nauttijan roolista tekstin tuottamisen suuntaan. Täten Haanpään teksteissäkin kertojan ja kuvatun välistä distanssia venytettäessä lukijaa ikään kuin rohkaistaan luopumaan myötäelä-

² Kerronnallinen vieraannuttaminen voi toteutua Haanpään tuotannossa muutenkin kuin tilapäisen distanssin vaihtelun kautta. Samanlaisena keinona toimii Haanpäällä myös kertojan tähdennys siitä, että hän kertoo toisen, toiselta kuullun tarinan. Tällainen vieraannuttaminen sisältyy esim. Noitaympyrän ”asetussanoihin”, jotka siis eivät ole suinkaan ainostaan kiemurtelua sensuurin kynsistä, vaikka tiedetäänkin Haanpään kirjoittaneen esipuheen nimenomaan teoksen yhteiskunnallista radikaaliutta säikähtäneen kustantajan toivomuksesta (ks. Karonen 1985, 102–103), vaan myös osa Haanpään metafiktiivisyyttä. Vuodelta 1931 olevassa jutun ”Keinutuolin keikaus” lopussa taas selostetaan, että jutun lähtökohtana on kerrotun tapauksen kokijan oma kertomus ja samalla kyseenalaistetaan alkuperäisen kertojan esittämä totuus.

jän asenteesta ja kehoitetaan sen sijaan tulevan mukaan kertomisen tapahtumaan, mikä käsillä olevan tekstin kohdalla merkitsee ensisijaisesti sitä, että lukijaa provosoidaan esittämään mielipiteensä siitä mikä äijän veteen putoamisen on aiheuttanut. Harhailiko jäällä kiitävän ukon katse, vai näyttikö vesi jäältä, vai onko kysymys kenties jostain ihan muusta?

4.4. Haanpään 1930-luvun lopulla kirjoittama laaja, sadunomainen kertomus ”Kivet” sisältää runsaasti ja toistuvasti esiintyviä ristiriitaisia määreitä. Kun kertomuksen keskushenkilönä oleva kulkumies saapuu teoksen näyttämönä olevaan taloon, Piltoon, hän kohtaa tuvassa isännän, joka istuu keinu-tuolissa soudatellen ja josta todetaan, että hänen ”lauhkeilla kasvoillaan asusti yrmeys”. Tarinan jatkuessa Pilton isäntään liitetään yhä uusia ristiriitaisia määreitä. Hänen ”kasvoiltaan kuvastuu lempeyttä ja uneliaan valpasta rauhaa”, häntä kuvataan ”ikävän taitavaksi ukoksi”, ja hänen kasvojensa sanotaan olevan ”rauhalliset ja uteliaat”.

Ristiriitaiset attribuutit liittyvät Haanpäällä nimenomaan henkilöihin, ja kolmen pisteen ja distanssin venyttämisen lailla ne jarruttavat lukemisen etenemistä tai suorastaan keskeyttävät sen, ja täten nekin toimivat erääläisina jutunkertomisen aukkoapaikkoina, joiden kautta kuulijat voivat astua kaskuun sen uusiksi kertojiksi. Haanpään jutuista tarjoavat Heta Rahko -tarinat (”Heta” ja ”Heta Rahko korkeassa iässä” vuonna 1947 ilmestyneessä kokoelmassa *Heta Rahko korkeassa iässä*) tunnetun esimerkin ristiriitaista attribuuteista. Tälläkin kertaa määreet liittyvät nimenomaan kasvoihin: Hetan ryppyisillä kasvoilla on ”salamyhkäinen, ilkeä hymy” tai ”salamyhkäinen, lempeänilkeä hymy” tai ”merkillinen, leppoisanilkeä naurunilme” jne.

Päntän äijän kuvauksessa eivät ristiriitaiset määreet ole sillä tavoin silmäänpistävästi läsnä kuin Pilton isännän tai Heta Rahkon kuvaamisessa. Silti tämä kolmaskin Haanpään juttujen tapa kääntyä kuulijan puoleen tulee esiin myös ”Päntän äijän vajoamisessa”. Sen havaitsemiseksi on vielä palattava jo edellä siteerattuun jaksoon, jossa kuvataan ukon rekimatkan alkua:

– Milloin putoaa, milloin ei! huusi Päntän ukko vastaan ja kiihdytti rekensä vauhtia. – Se on Herran kädessä!

Päästettyään syyskuulaaseen ilmaan tällaisen puolijumalaisen lauseen, joita hän ei tavallisesti viljellyt, Päntän äijän ruokkoamaton partasuu sulkeutui merkkilliseen myhäilyyn. Reen kepeä kulku jollakin tavoin lumosi hänen mielensä.

Tällä kertaa lukijan kokema ristiriita ei perustu fiktiivisen maailman yhteen liittämien elementtien sovittamattomuuteen luonnollisessa kielessä vaan nimenomaisesti niiden sovittamattomuuteen sen tilanteen kanssa, jossa lukija ymmärtää ukon olevan, ja äijään kohdistuu lukijan taholta draamallinen ironia. Ukolla ei pitäisi olla mitään syytä hymyillä. Lukijaa aktivoi lisäksi se, et-

tä myhäilyn attribuutti ”merkillinen” jättää ukon hymyn laadun avoimeksi, lukijan kuviteltavaksi. Tältä pohjalta kertojan seuraavassa lauseessa esittämä syy mieltyy vain yhdeksi, ja kyseenalaistettavaksi, vaihtoehdoksi.

5. Enää ei ole jäljellä muuta tehtävää kuin vain ottaa tekstin kutsu vastaan ja osallistua pohdintaan Päntän äijän motiivista. Päntän äijän tekstissä jos missä tulee hyvin esille Haanpään tekstien pyrkimys moniäänisyyteen, jossa Aarne Kinnunen on nähnyt keskeisen haanpääläisen metodin (ks. Kinnunen 1982, 58) ja joka on liitettävissä Mihail Bahtinin kuuluisiin havaintoihin Dostojevskin kerronnasta *Karamazovin veljeksissä*. Eri tahot saavat sanoa kuvastusta mielipiteensä ja lukijaa ei taivutella oikein kenenkään kannalle. Päntän äijä itse antaa kahteenkin otteeseen ymmärtää, että kysymys on hänen kohtalostaan ja Jumalan tahdosta. Seppä Toropainen edustaa kyläläisten ääntä ja artikuloi näin heidän tulkintojaan, joiden mukaan Päntän äijä hankkiutui veteen ilmaisen kestityksen, erityisesti viinansaamisen, toivossa tai sitten huomionkipeyttään. Kertoja antaa ymmärtää, että kuvastussa tapauksessa voisi olla kysymys silkasta vahingosta tai sitten siitä, että Päntän äijä täyttää toiminnallaan kyläläisten odotukset järjestämällä heille viihdykettä. Tähän viittaa painokkaasti tekstin viimeinen lause, jossa vielä kaiken lisäksi käytetään – ainoan kerran tässä jutussa – kursivointia: ”Jotakin oli tapahtunut: Päntän äijä oli *taasen* pudonnut.” Tähän samaan viittaa myös se, että jutussa kuvataan, kuinka kyläläiset odottamalla odottavat ukon kylpyä.

Oman tulkintani lähtökohdaksi otan jutun sen lauseen, jossa tekstissä ainoan kerran viitataan kuvastun yhteisön riippuvuuteen sitä dominoivista mutta muualla olevista ja tapahtuvista asioista. Tämä jakso sijaitsee jokseenkin keskellä tekstiä ja sitä kohostaa myös sen allusiivisuus Raamattuun³:

Kolme kertaa hän oli pudonnut niin surkeasti, että oli ollut aivan taidottomassa tilassa, kun naapurit vetivät hänet kuiville. Hukkunut se oli ollut kerta-kaikkiaan, manalasta palannut. Mutta palannut se vain oli, koska köyhän korpisuomalaisen ei sallita kesken kaiken heittää elämänsä ristiä.

Tämä lause töröttää muusta tekstistä myös kitkeryydellään ja poleemisyydellään sekä poliittisuudellaan, sillä että se ottaa kantaa *yleiseen* asiantilaan. Niinpä kertoja tässä kohden astuu ulos käsillä olevasta fiktiivisestä maailmasta ja kääntyy ikään kuin avoimesti ja äänekkäästi kuulijan puoleen.

³ Juhani Koiviston tutkimuksessa *Leipää huudamme ja kiviä annetaan* on luetteloitu Haanpään teosten viitaukset Raamattuun. ”Päntän äijän vajoamisen” kohdalla ei ristin kantamista ole jostain syystä lainkaan noteerattu vaan ainoastaan vetten päällä kulkemisen motiivi (ks. Koivisto 1998, 333).

Ristinkantamisen viittaavuus Raamattuun ja kristillisyyteen saattaa herättää ajatuksen siitä, että tässä kapinoidaan Jumalaa vastaan. Haanpään muu tuotanto ”Päntän äijän vajoamisen” kontekstina ei kuitenkaan tue tällaista tulokintaa, ja niinpä siteeratun jakson päättävää lausetta onkin pitäminen yhteiskuntakriittisyytenä – tai täsmällisemmin sanottuna: kapinointina valtaa vastaan.

Tekstistä kohoavan yhteiskunnallisen kannanoton suunnalta tarkasteltuna Päntän äijä osoittautuu eräänlaiseksi anarkistiksi ja häntä estelevät ja hänet pelastavat muut kyläläiset taas vallan edustajiksi. Tällöin pelastustoimien varsinaiseksi motiiviksi näyttäytyy se, että itsemurha ei ole sosiaalisesti hyväksyttävä teko ja tuomittavaa on myös sellaisessa avustaminen tai sellaisen sietäminen. Tältä kannalta saa selityksenä myös lukemista hidastava kuvaus ukon ”merkillisestä myhäilystä”. Se on terroristin tyytyväisyyttä, kun hän on aiheuttamassa vahinkoa vastustamalleen vallalle.

Päntän äijä ei ole anarkistina suinkaan yksinäinen ilmiö Haanpään tuotannossa, ja myös Haanpään jutuissa on Päntän ukolle joitakin vastinhahmoja. Tällainen on kuvattuna esim. ”Kaalepin edistymättömyys” (vuodelta 1937) -nimisessä tekstissä. Huutolaispoika Kaaleppi kokee katkeruutta oman osansa takia, ja kun hänet laitetaan muiden läksyjä lukiessa veivaamaan kirkua, niin lopputulos on yllättävä:

Sitten tuli hänen mieleensä ajatus: jos tuo tappi kirkun kupeessa löysäytyisi auki, niin mitenkähän tuolta kerma roihahtaisi. Piirtäisikö tuo valkoisen viirun yli huoneen, seiniin, lattiaan ja kattoon...

Kaaleppi heitti hetkeksi pyörittämisen kuten levähtääkseen, vilkaisi ympärilleen, hivutti kätensä kirkun pullevalle kupeelle ja nyhjäisi siinä olevaa tappia. Sitten pyöritys alkoi jälleen, ryhdikkäänä, hytisevä odotus mielessä. Kohta kuuluikin kalahdus tapin pudotessa lattialle ja kerman syöksähtäessä reiästä ohuena, valkoisena suihkuna. Kaaleppi pyöritteli yhä kirkua tyhmistyneen näköisenä, kunnes emäntä joutui hätään ja mainitsi sitä ja tätä.

Jo edellä on ollut puhetta vuonna 1939 ilmestyneestä ”Kuusipuu”-nimisestä jutusta. Siinä kuvataan köyhästä mökistä ja suuresta perheestä olevaa Jahvettia, ”vasta mieheksi saapaa pojan torveloa”, joka on onnekseen päässyt työskentelemään valtion koetilalle eli ”kasvitarhakouluun”, niin kuin sitä Haanpään tekstissä nimitetään. Tekstissä pohditaan ensin, kuinka koetilan rehevyydellä ja kasvirusaudella voisi ajatella olevan ihmiseen rohkaisevan ja innostavan vaikutuksen, mutta siirrytään sitten käsittelemään niitä, jotka suhtautuvatkin toisin todisteisiin ”työn vaikuttavasta ja muuttavasta mahdista”. Ja jälleen tekstissä seuraa yleisellä tasolla liikkuva katsaus, jakso, joka rinnastuu ”Päntän äijän vajoamisen” pohdintoihin ”köyhän korpisuomalaisen” osasta:

Mutta korven pojalle, köyhässä, lahoavassa ja luhistuvassa, mutta silti ikuisesti kestävässä mökkeröisessä kasvaneelle, mökkeröisessä, jossa kaikki on rähjäistä ja rempallaan, jonka nurkanjuurissa rehottavat vain viholaiset ja nukluvaiset, korvessa kasvaneelle tuollainen ei kuitenkaan ole mikään itsestään selvä, luonnostaan lankeava sieluntila. Rehevyys, kukat ja kauneus saivat Jahvetin ikään kuin hämilleen, saivat hänet tuntemaan itsensä vieraaksi ja muukalaiseksi, ärsyttivät häntä.

Jatkossa kuvataan, kuinka Jahvetti, jonka kaiken järjen mukaan pitäisi osoittaa kiitollisuutta häntä kohdanneen onnen takia, käyttäytyy samaan tapaan kuin ”Kaalepin edistymättömyyden” päähenkilö: ...Jahvetissa heräili haluja hävittää ja turmella rehevää, ikään kuin sopimattoman iloisen näköistä ympäristöä. Ja hän tekikin niin joskus salavihkaa, huiteli kepillä kevytmielisen ja ärsyttävän näköisiä kukkia ja uneksi ajasta, jolloin tavallisen talonpojan tavallinen aura kääntelisi tätä maata ja se kasvaisi hyödyllistä ohraa ja mahaa täyttävää perunaa.

Kaiken lähimmä Päntän äijän hahmoa tulee kuitenkin ”Paulakenkämies uipi” -jutussa kuvattu jään alla suunnistava mestarisukeltaja.⁴ Samoin kuin Päntän äijän tapauksessa myös Paulakenkämiehen kohdalla tähdennetään, että hän vaarantaa elämänsä iloisena ja huolettomana. Siinä, kuin Päntän äijä sulkee suunsa ”merkilliseen myhäilyyn”, Paulakenkämies vakuuttaa, että ”nykyään ei raitis vesi vaikuta hänessä muuta kuin hyvää”. Aluksi läsnäoleville tähdentyy Paulakenkämiehen hengenvaarallisessa tempussa sen viihdyttävyys, mikä vastaa sitä, että ”Päntän äijän vajoamisessa” tähdennetään toistuvasti Päntän äijän kylpyjen merkitsevän kyläläisille myös tervetullutta ajanvietettä:

Miehet nojailivat työaseisiinsa äänettöminä. Heidät oli äkkiä täyttänyt se omituinen jännityksen hehku, joka kuuluu urheilukilpailuun ja sirkusteltan kuvun alle. Keskelle arkista päivätyötä oli muodostunut juhla. Maaliskuisen taivaan alla oli juuri kypsymässä se maistuva hedelmä, jonka nimi on tapaus.

Paulakenkämies saa esittää hämmästyttävän numeronsa kahteen kertaan, mutta kun mies on ryhtymässä kolmanteen sukellukseen, hänet estetään. Läsnäolevien perusteissa tulee erittäin selkeästi esiin se, että Paulakenkämiehen taidonnäyte onkin opittu nyt tulkitsemaan yhteiskunnallisen rauhan häiritsemiseksi ja että myös moista toimintaa tukevien ja sietävien katsotaan syyllistyneen rikokseen, eli siis on tultu siihen tulokseen, että tällaisessa tapauksessa viihdyttämistä ei voi erottaa yhteiskuntaan suuntautuvasta terroristista:

⁴ Myös Paulakenkämiehestä kertova kasku on kontekstualisoitu, ja se kerrotaan ”siekailemattomimman sisun, taidon ja ällistyttävimmän huolettomuuden ylittämättömänä esimerkkinä”.

Paulakenkämies oli jo nilistänyt yltään puseronsa ja paitansa, kun miesten enemmistö sekaantui asiaan. He sanoivat, ettet ui, mies, enää! Sinne jäisit. Ja silloin joutuisimme me kukaties ruoattoman pöydän ääreen, koska olemme antaneet hullun hukuttaa itsensä...

Kirjallisuus

- Bahtin 1991: Mihail Bahtin, Dostojevskin poetiikan ongelmia. Suomentaneet Paula Nieminen ja Tapani Laine.
- Cuddon 1979: J. A. Cuddon, A Dictionary of Literary Terms. Revised Edition. Chatham.
- Haanpää 1976: Pentti Haanpää: Teokset 1–8. Keuruu.
- Haanpää 1985: Pentti Haanpää, Kairanmaa. Valitut jutut. Toimittanut Erno Paasilinna. Keuruu.
- Haanpää 1995: Pentti Haanpää, Vanha voiman mies. Novelleja ja kirjoituksia. Toimittanut Vesa Karonen. Keuruu.
- Hutcheon 1980: Linda Hutcheon, Narcistic narrative: the metafictional paradox. Waterloo.
- Karonen 1985: Vesa Karonen, Haanpään elämä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 419. Pieksämäki.
- Kauppinen 1966: Eino Kauppinen, Pentti Haanpää 1. Nuori Pentti Haanpää 1905–1930. Keuruu.
- Kinnunen 1982: Aarne Kinnunen, Haanpään pitkät varjot. Pentti Haanpään kertoma-taiteesta. Keuruu.
- Knuuttila 1982: Seppo Knuuttila, Kaskut ja vitsit. In: Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta. Toimittaneet Irma-Riitta Järvinen ja Seppo Knuuttila. Pieksämäki.
- Knuuttila 1992: Seppo Knuuttila, Kansanhuumorin mieli. Kaskut maailmankuvan aineksena. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 554. Jyväskylä.
- Koivisto 1998: Juhani Koivisto, Leipää huudamme ja kiviä annetaan. Pentti Haanpään teosten kytkentöjä aikansa diskursseihin, todellisuuteen ja Raamattuun. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 714.
- Ricoeur 1984: Paul Ricoeur, Time and Narrative. Volume I. Chicago.
- Sallamaa 1996: Kari Sallamaa, Kaksisuuntaiset silmät. Esseitä Pentti Haanpäästä. Jyväskylä.
- Shaw 1972: Harry Shaw, Dictionary of Literary Terms. United States of America.
- Vuorela 1964: Kansatieteen sanasto. Toinen, uudistettu painos. Tietolipas 13. Helsinki.
- Yelland 1983: A Handbook of Literary Terms. Compiled by H. L. Yelland, S. C. Jones and K. S. W. Easton. Fully revised edition. Hong Kong.

Kölcsönhatások a régi magyar–svéd finnugrisztikában

Lars-Gunnar LARSSON

1. Egyén és dialógus

A finnugrisztika fejlődését gyakran úgy írják le, hogy a reflektorfényt néhány egyénre irányítják, akik fontos szerepet játszottak e tudomány fejlesztésében. Még akkor is, ha a nagyobb történelmi áttekintések, mint Stipáé (1990), több kutató és tágabb összefüggések ábrázolására törekednek, a Reguly és Castrén előtti finnugrisztikát Strahlenberg, Sajnovics nevével éppúgy mint Fogelével foglalják össze. A Fogelnek tulajdonított fontosság talán módosítható (Larsson 2001:16), és Svédország régi finnugrisztikájában Strahlenberg tulajdonképpen csak egy mellékvágányt jelent.

E tanulmányom célja nem az ismert nagyságok detronizálása, hanem arra hívnám fel a figyelmet, hogy az előrelépéshez nélkülözhetetlen tudományos vita és dialógus nem a 20. század találmánya. Erre a 18. században élt magyar és svéd kutatók párbeszédével szeretnék rámutatni. Sajnovics János hasznára voltak a svéd kutatók eredményei, másfelől pedig az ő műve serkentette a svédországi kutatókat. Ez a cikk egy uppsalai díszdoktornak hódol, aki nagyon hatékonyan ösztönözte svéd kollégáit, és akinek remélhetőleg szintén a hasznára voltak a svéd kapcsolatai.

2. A régi svéd “iskola”

A 17. század közepén egy svéd diplomata és tisztviselő Bengt Skytte (1614–1683) széleskörű etimológiai igényt kielégítő szógyűjteményt állított össze, aminek a címe *Sol principuarum linguarum subsolarium sive Lexicon polygloton*. A nyelvek iránti érdeklődését valószínűleg tanára, Georg Stiernhielm keltette fel, aki a finnugor kutatás történetében azért fontos, mert arra hívta fel a figyelmet, hogy a finn és a magyar különbözik a többi európai nyelvtől, de egymással hasonlóságokat mutatnak (ld. továbbá Larsson 2000: 10; Stipa 1990: 140). Setälä (1892: 241) véleményével viszont nem érthetünk egyet abban, hogy Skytte munkássága alapvetően Stiernhielmtől függött volna. Ez az állítás alaptalan, ami csak a 19. század

különbféle nézetét tükrözi “a svéd költészet atyjára”, Georg Stiernhielmre, illetve a politikai cselszövő Bengt Skyttére vonatkozóan. A nyelvek iránti érdeklődésük, munkásságuk értékelésében minden ilyen szempont érdektelen, Bengt Skytte munkásságát azonban nem szabad lebecsülni. A kapcsolatukról csak azt tekinthetjük biztosnak, hogy sok éven át folyt a nyelvi problémákat tárgyaló értekezésük Stiernhielmmel (Larsson 2001: 82).

Bengt Skytte *Lexicon polygloton* c. szótárának az alapja diplomata karrierje során megszerzett széleskörű nyelvtudása volt. Oroszul pl. Moszkvában tanult ifjúként. Amikor Svédország második egyetemének, tehát a tartui egyetemnek volt a kancellárja, felkérte kollégáját Svédország harmadik egyetemén, tehát Turkuban, hogy állíttasson össze az ottani professzorokkal egy nagyszótárt a balti-finn és lapp nyelvekről. 1656-ban egyik levelében Stiernhielmnek azt írta, hogy lettül és lengyelül tanul, hogy jobban értsen görögül és latinul (Grape 1921: 347). Szemlátomást tisztában volt néhány olyan nyelvnek a közelségével, amelyeket ma egy nyelvcsaládhoz tartozónak tartanak, pl. a balti és a szláv (Larsson 2001: 83), az alapnyelvet pedig rekonstrukciónak tekintette (Larsson 2000: 15).

Bengt Skytte *Lexicon polygloton* c. műve összesen kb. 650 oldalból áll. Skytte elragadtatta magát művének értékével kapcsolatban, de a kéziratát nem nyomtatták ki, ennek pedig megvan az oka. A szavak hangzásában előforduló véletlenszerű egybehangzásokon alapuló összevisszaság terjed el a sűrűn írott oldalakon, de ilyenek között található pl. a finn *vapaa*, magyar *szabad* és orosz *svoboda* szavak egyeztetése is.

Kitartó küzdelme ellenére Bengt Skytte nem láthatta a *Lexicon polygloton* c. művét mint nyomtatott könyvet, de szótára annál fontosabb szerepet kapott, mint katalizátor. Skytte halála után a kéziratot három részre osztották fel (ld. még Hormia 1964: 38 kk.), amelyek közül a legrövidebb, 17 oldalas rész a linköpingi püspökség könyvtárába került. Ez az első rész, amit már 1733-ban megtaláltak. A hátramaradó kettőt csak 1889-ben, illetve 1911-ben találták meg, az elsőt a stockholmi királyi könyvtárban, az utolsót pedig akkor, amikor az ún. ihrei kéziratgyűjtemény az uppsalai egyetem könyvtárába került (Hormia 1964; Larsson 2001: 82).

Jelen esetben a linköpingi rész áll a középpontban, amire ifj. Erik Benzelius talált rá, és levélben értesítette öccsét, Gustaf Benzelstiernát. A Stockholmban lévő Királyi könyvtár alkalmazottjának, Benzelstiernának az érdeklődését felkeltették Skytte *Lexicon polygloton*-jának linköpingi oldalai. Megbízott egy Turkuból származó diákot, Johan Whelint, hogy állítson össze egy listát olyan finn és magyar szavakból, amelyek hasonlóak egymáshoz. Whe-

lint bízták meg e feladattal, mivel Svédország keleti feléből származott, így feltételezhetően finn is volt az anyanyelve.

1736-ban készült Johan Whelin szólistája, aminek a címe: *Specimen analogiæ Linguarum Ungaricæ & Fennicæ rogatu Dn: Gustavi Benzelstiernæ, collectum ex Molnari Lexico Ungarico a cl.* A kézirat 12 oldalból áll, minden oldalon 20–25 egyeztetés van. Ezek közül jó néhány ma teljesen érthetetlen, mint pl. magyar “Ann[y]i” egybevetése a finn *onni* ‘fortuna’ szóval, de sok egyeztetés ma is érvényes, mint pl. A magyar “Elet ’vita’” / finn “Elä ’vive-re’” vagy magyar *jég* / finn *jää*. Mivel Johan Whelin nem a Martin Fogel-féle elszigetelt módon, hanem egy tudományos dialógust folytató “iskola” tagjaként tevékenykedett, és elődjével, Skyttével ellentétben már kizárólag a finnugor nyelvekkel foglalkozott, lehetne akár őt tartani a finnugrisztika alapítójának. Ennél az ő lehetséges szerepénél fontosabb viszont az a szerep, amit a szólistája játszott a 18. századi Svédország legnagyobb nyelvészének, Johan Ihre-nek a munkásságában.

Johan Ihre, “fényesen ragyogó csillag a kor humanistái között Uppsalában” (Lindroth 1976: 94). Önálló kutató volt, aki emiatt sokszor bajba került az akkori politikusokkal. A tanszéke az ún. politika és retorika professzúrája, tehát “professor Skytteanus” volt. Ezt a tanszéket 1622-ben Bengt Skytte apja, Johan alapította, a “nagyúr” a 17. századi állami tisztviselők között, aki pl. a király tanára és az uppsalai egyetem kancellárja is volt. Johan Ihre pozíciója tehát tekintélyes. Számos jól ismert tanítványa közül megemlíthető August Ludwig Schlözer (Östlund 2000: 25), és jó néhány disszertáció is figyelemre méltó, melyeket Ihre elnöklete alatt védtek meg. E korban az volt a szokás, hogy a professzor maga írta a disszertációt, és a tanítvány feladata volt a disszertáció nyilvános védeése meg a nyomtatási költségek fizetése (Östlund 2000: 16–17). A professzor skytteanus, Johan Ihre feladata volt megóvni a tudomány nyelvét, a latint. Ugyanakkor teret adott a svéd nyelv szélesebb használatának a tudományban, ezáltal a svéd nyelv kutatás alapítójának is számít (Lindroth 1976: 122–124). A leghíresebb műve talán a *Glossarium suo-Gothicum* (1769), ahol tudós germanistaként lép fel. E művében használta Johan Ihre azt a finn–magyar szólistát is, amit Johan Whelin állított össze.

Ihre *Glossarium*-át használta a maga részéről Sajnovics János is a *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1770) c. művében. Itt nemcsak az ismert lapp szakirodalomra, pl. Fjellström nyelvtanára (p. Sajnovics 1770: 86) és Högström leírására hivatkozik, hanem Whelin szólistájára is, amiből példákat idéz (Sajnovics 1972: 125). A szakirodalom ismerete és használata sem új találmány.

Már 1772-ben, tehát két évvel Sajnovics *Demonstratio* c. művének megjelenése után, napvilágot látott Uppsalában egy disszertáció, melynek a címe *De convenientia linguae Hungaricae cum Lapponica*, és amelyet Johan Ihre elnöklétével védett meg egy E. J. Öhrling nevű diák. Stipa (1990: 192–193) ezt a disszertációt csupán Sajnovics műve ismertetésének tartja, de mivel nincs tisztában a mű tényleges írójával, talán érdemes az öhrlingi disszertációt bemutatni.

3. E. J. Öhrling és disszertációja

A *De convenientia linguae Hungaricae cum Lapponica* írójának a neve a címlapon a következőképp van írva: “Emanuel Joh. Öhrling”. A rövidített nevet Johannisknak kell olvasnunk. Az 1783-ban megjelent *Lexicon Lapponicum* egyik szerkesztőjének a fiáról van szó. Stipánál azonban az Öhrling név egyetlen egy embert jelent, pedig a valóságban egy egész papcsalád van e név mögött, melynek néhány tagját hasznosnak látszik megismernünk.

Johan Öhrling, aki Erik Lindahlal együtt szerkesztette a *Lexicon Lapponicum*-ot, 1718-ban született egy Örträsk nevű faluban, Lycksele közelében, tehát az umelapp területen, ahol az apja, Samuel Samuelsson újtelepes volt. Johan először a lyckselei iskolában tanult (itt Fjellström volt a tanára), aztán Härnösand városában. 1739-ben diák lett az uppsalai egyetemen. 1742-ben papi vizsgát tett, és emellett Johan Ihrénél megvédett egy disszertációt a lapp nyelv ortográfiájáról. Ugyanabban az évben tanár lett Arjeplogban, majd ugyanott pap is lett 1758-ban. Majdnem 20 évvel később Jokkmokkba, a lul-elapp területre költözött egy új papi állást betöltve. Ott halt meg 1778-ban. A pitelapp területen levő kisváros, Arjeplog volt a tevékenységének a legfontosabb helye, és ott születtek a gyerekei is. Közöttük kell megemlíteni Samuel nevű fiát, aki 1747-ben született, s az utódja lett Jokkmokkban (itt lefordította az Ószövetséget lappra), valamint Emanuel Johannis Öhrling nevű fiát, aki 1751-ben született. A nevében Johannis ’Johan fiát’ jelenti, és az apja által kiválasztott új családnév, az Öhrling biztosan egy Örträsk nevű falunéven alapul. 1766-ban Emanuel diák lett Uppsalában, és tíz évvel később pap. 1798-tól plébános a Lövänger nevű faluban, Umeå és Skellefteå között Észak-Svédország keleti tengerpartján. A papi karrierje nem ívelt olyan fényesen, mint a bátyjáé, aki esperes is lett. Emanuel Öhrlinget úgy írják le, mint aki “alacsony, kedélyes, kövér bácsi, de nem igazán nagy szónok”, hisz még a felesége is állandóan félbeszakította. Emanuel Öhrling 1808 decemberében halt meg. (Az Öhrling családra vonatkozó adatokat l. Bygdén 1923–1926: 32, 134, 156).

Emanuel Öhrling Lappföldön nőtt fel, és apja az arjeplogi lapp nyelvű iskola tanára volt. Ennélfogva nagyon jó volt a lapp, különösen a pitelapp tudása. Emanuel segítette bátyját is az Ószövetség fordításában. Lapp tudását

felhasználta *De convenientia linguæ Hungaricæ cum Lapponica* c. disszertációjában, ahol ez majdnem minden oldalon kitűnik. Sokszor nehéz meghatározni, hogy ki írt egy bizonyos disszertációt – a tanár vagy a tanítványa –, ebben az esetben viszont biztosnak látszik, hogy itt a lapp nyelvet ismerő Öhrling fogta a tollat. Az előszót úgy is írta alá mint “Auctor & respondens”, amit nem mert volna, ha nem lett volna igaz.

A *De Convenientia Linguæ Hungaricæ cum Lapponica* c. disszertáció meglepően friss, modern benyomást nyújt. A bevezetésben az író arra figyelmeztet, hogy a lapp nyelv szókinccse és struktúrája különbözik a germán nyelvektől, de hasonlít a finnre. Kötelességszerűen tisztelettel foglal állást Rudbeckék fantáziadús svéd–héber nyelvrokonítását illetően, majd Öhrling arra a teóriára hivatkozik, hogy a lapp és a finn “cum interioris Russiæ populis affinitatem habere” és ezeken kívül “cum lingua Hungarica” (Öhrling 1772: 4) rokon. A szakirodalom átvizsgálásában említi Comeniust is, Leibnizet is, és nagy fontosságot tulajdonít Brenner azon észrevételének, hogy a finn számnevek hasonlóak a Volga mentén beszélt nyelvek számneveihez. Figyelemre méltó (Öhrling 1772: 5) Strahlenberg észrevétele is, miszerint “sex populos Russico imperio hodie [sic!] subjectos” a magyarok, finnek, lívek, észtek és lappok rokona. A disszertációja körülhatárolását a magyarra és a lappra Öhrling (i. m. 6) azzal indokolja, hogy e nyelvek hasonlóan egymáshoz, nemcsak a szókinccsben, hanem a nyelv belső lényegében is. Sajnovics értelmezésében Öhrling hivatkozik kiejtési hasonlóságokra, és kb. 150 közös szóra, mely szám a *Demonstratio*-ból (Sajnovics 1770: 58; l. még 114 is!) származik. Öhrling sok más helyen is számításba veszi Sajnovics munkáját. A morfológiát tárgyaló fejezetben pl. a birtokos ragok és az igei ragok egyezése onnan származik, mint Sajnovics sok példája is; vö. *Szép könyveket láttam* (Öhrling 1772: 9, ill. Sajnovics 1770: 89). Mivel csak 16 oldalból áll Öhrling munkája – a kor elvárása szerint –, a szöveg sokszor sűrítettebb, mint Sajnovics néha bőbeszédű előadása. Jó példa erre a kérdő névmások ábrázolása: “Nam sicut *ki* apud Hungaros, substantivo rei viventis, *mi* vero non viventis respondent, ita & idem apud Lappones fere obtinet” (Öhrling 1772: 9 kk.). Maga az észrevétel természetesen Sajnovicsé. Bár Emanuel Öhrling rövid értekezése szorosan kapcsolódik Sajnovics megállapításaihoz, mégsem csak egy beszámoló ismertetésről van szó, hiszen Öhrling jól tudott lappul és lapp anyagra hivatkozni. Arra is figyelmeztet, hogy sok skandináv jövevényszó van a lappban, vö. *Nipe* ’kés’, *Aksjo* ’balta’, *Golle* ’arany’. A pitelappban, azaz abban a nyelvjárásban, amit jól ismert az Arjeplogban született Öhrling, számos az új jövevényszó a svédből (“Inter recentissima vocabula [...]”). Így Öhrling tudatában volt a különböző jövevényrétegeknek.

Ihre is, Sajnovics is, Emanuel Öhrling is foglalkozott a nyelvek és az őslakosság kapcsolatával. Ihre a lappokat és a finneket az északi országok eredeti lakosainak tartotta, és ugyanez a gondolat tért vissza a tanítványánál is: “gentem [...] primam fuisse, quæ Scandinaviam coluerit” (Öhrling 1772: 15). Vajon tudják-e korunk “forradalmárai”, hogy mennyire “új” a nézetük?

4. Régi és mai dialógus

A mai tudomány sem fejlődhet dialógus és a nemzetek közötti kapcsolatok nélkül. Ez nyilvánvalóan nem újdonság. A szakirodalmat már régen is ismerték a nyelvek iránt érdeklődők, ezáltal a nyomtatott művekben kialakult egyfajta tudományos párbeszéd. Azonkívül a levelezés is eszköz volt a régi kutatók számára a közös eszmecsérére. Nem elég hivatkozni néhány híres ember nevére, kiválasztani néhány nyelvészeti nagymestert, hogy megértsük a régi nyelvtudományt. A tudomány mindig nemzetközi volt, s ma is a dialógus és a vita tartja életben.

Irodalom

- Bygdén, Leonard, 1923–1926: *Hernösands stifts herdaminne*. 2. Uppsala & Stockholm.
- Grape, Anders, 1921: *Riksråd – språkforskare*. Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921. Uppsala. 329–372.
- Hormia, Osmo, 1964: *Über die fennougristischen Interessen von Olaus Rudbeck d. Ä.* FUF 35.
- Larsson, Lars-Gunnar, 2001: *Stiernhielm, Skytte och Ihre – en äldre finsk-ugrisk forskningstradition i Sverige*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2001. Stockholm. 79–87.
- Lindahl, Eric-Öhrling, Johan, 1780: *Lexicon lapponicum cum interpretatione vocabulorum sveco-latina et indice svecano lapponico*. Holmiæ.
- Lindroth, Sten, 1976: *Uppsala universitet 1477–1977*. Uppsala.
- Östlund, Krister, 2000: *Johan Ihre on the Origins and History of the Runes*. Three Latin Dissertations from the mid 18th Century. Edited with translation and commentary. Uppsala. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia 25.)
- Sajnovics, Joannis, 1770: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviæ.
- Setälä, E. N., 1892: *Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan*. I. Suomi 3: 5. Helsingissä. 181–350.

Stipa, Günter Johannes, 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Helsinki. (MSFOu 206.)

Pedagoginen kielitieto – mistä lähteä liikkeelle ja mihin palata?

Matti LEIWO

Pedagogisen kielitiedon ja kieliopin opetuksen tärkein teesi on, että opetuksen on lähdettävä siitä, mitä oppilaat jo osaavat. He osaavat äidinkieltänsä kieliopin, esimerkiksi verbien käskymuodot ja niiden käytön, ja heillä on metalingvistisiä käsitteitä, joilla puhua kielestä. Opetuksen on perustuttava tähän osaamiseen ja nostettava osaaminen tietoiselle tasolle sekä kehitettävä metalingvistisistä arkikäsitteistä kieliopillisia käsitteitä. Kieliopin opetus on rakennettava metalingvistisen kehityksen ja käsitteiden vaikeuden mukaan, ei kieliopillisen systematiikan. Pedagogisessa kielitiedossa ensisijaisia ovat merkitykset ja käyttö, eivät muodot ja rakenteet.

Näin kieliopin opetus voi olla keskustelevaa ja se voi kehittyä älylliseksi seikkailuksi, josta on apua lukemisen ja kirjoittamisen ongelmissa. Tämä seikkailu voi myös ohjata analyttiseen lukemiseen ja syventää kirjallisuuden lukukokemuksia.

Oppilaat osaavat kieliopin, ja kielioppi on osaamisesta tietoiseksi saattamista

Kielenkehitys on läpi elämän jatkuva (open-ended) ja hyppäyksellinen (non-linear) eli vanhojen taitojen uudelleenorganisointiin perustuva prosessi, ja kielitaidot kehittyvät niin käyttötehtävien lisääntyessä kuin muodollisessa opetuksessa. Kehitys perustuu kognitiivisiin, kommunikatiivisiin ja kielellisiin valmiuksiin ja osaamiseen. Kouluikäiset osaavat äidinkieltänsä kieliopin, toisin kuin vieraan kielen kieliopin. Oppilaat osaavat kertoa, kysyä ja käskää arkipäivän tilanteissa, he osaavat muodostaa väite- ja kysymyslauseita, tavuttaa verbejä ja nomineja jne. Tällaisia asioita ei siis tarvitse opettaa. Opetuksen tärkein tehtävä onkin nostaa osaaminen tietoiselle tasolle ja saada ilmaisukeinot tietoiseen käyttöön. Edelleen oppilaille on käytössään arkipäivän metalingvistisiä käsitteitä, joilla puhua kielestä ja teksteistä. Mitä he sitten eivät osaa tai tiedä? Oppilaat eivät osaa käyttää kielitietoaan kognitiivisesti ja viestinnällisesti vaativissa tilanteissa, he eivät tunne esim. yleiskielen ja kirjoitetun kielen normeja eivätkä pysty useisiin ja osin implisiittisiin

kriteereihin perustuviin sanaluokkien tai lauseenjäsenten luokituksiin. Oppilaiden tiedon nostaminen tietoiselle ja abstraktimmalle tasolle ja uuden tiedon kytkeminen olemassaolevaan ei ole mutkatonta vaan vaatii oppilaiden kielenkäytön, kognition ja metalingvistisen ajattelun tuntemista.

Koulukieliopit on yleensä valjastettu normatiivisuuden palvelukseen: kuinka taivuttaa oikein, kysyä kohteliaasti jne. Yhteys ei kuitenkaan ole mitenkään itsestään selvä: normit eivät yleensä ole luonteeltaan kieliopillisia vaan perustuvat yleensä arvoasetelmiin ja erilaisiin, keskenään ristiriitaisiin käytännöllisyysnäkökohtiin. Normit ovatkin enemmän sosiaalisia kuin kielitieteellisiä: normien rikkomisesta rangaistaan, viestiä ei ymmärretä tai viestin esittäjää pidetään epäuskottavana ja/tai sivistymättömänä jne. Normien sosiologinen tarkastelu saattaisikin sopia kielenhuollon ja oikeakielisyyden opetukseenkin paremmin kuin niiden kytkeminen kielioppiin.

Kielioppi tukee metalingvististä kehitystä

Kieliopin ja kielitiedon opetuksen pitää seurata oppilaiden metalingvististä kehitystä, ja kielitieto ja kielioppi pitäisi järjestää opetuksessa metalingvistisin periaattein, ei esimerkiksi traditionaalien kieliopin systematiikan mukaan. Näin opetussuunnitelma voisi alkaa sellaisista yleisistä kysymyksistä kuin mikä on sana sekä merkityksen ja muodon erottaminen, äänne- ja kirjaimen erottaminen ja lauseen ja viestin erottaminen. Myös kieliopillisten kokonaisuuksien opetuksen pitäisi seurata metalingvististä kehitystä ja edetä helpoista päättelyistä vaikeisiin. On pohjimmiltaan kognitiivinen ongelma, miten oppilaat ymmärtävät semanttisen määrittelyn esimerkiksi määritelmässä ”verbit ilmaisevat tekemistä” ja miten siitä voidaan edetä rajoittaviin kriteereihin (”taipuvat aikamuodoissa, persoonassa jne.). Edelleen esimerkiksi sijajärjestelmän opetus voitaisiin aloittaa prototyyppisistä, merkitystehtäviltään ja tunnuksiltaan selvistä paikallissijoista, joiden käyttö selviää ilman kontekstiäkin, ja sitten edetä abstraktimpiin suhteisiin ja vaikeampiin kieliopillisiin sijoihin vastakohtana traditionaalien kieliopin etenemiselle ja logikalle, joka alkaa kieliopillisista sijoista.

Metalingvistinen eteneminen ja metalingvististen käsitysten pohdiskelu johtaa myös ulkoa opittavan tiedon minimoimiseen ja päättelyn nostamiseen pääasiaksi. Kieliopin opetuksen suurin ongelma on ollut ja on edelleen, että opetus lähtee yleensä kieliopin käsitteistä ja systematiikasta, joita yritetään siirtää oppilaiden mieliin. Asian pitäisi kuitenkin olla täysin päinvastoin: opetuksen pitäisi lähteä yksinkertaisista käsitteistä ja oppilaiden käsityksistä ja kehittää niitä kielitieteen suuntaan ja vähitellen päätyä kieliopillisiin käsitteisiin.

Kielioppi on tie yhteiseen älylliseen seikkailuun

Kieliopin opetusta on aina perusteltu korostamalla kieliopin tehtävää loogisen ajattelun kehittäjänä. Käytännön opetuksessa on saattanut käydä päinvastoin: kieliopin opetus on sotkenut oppilaiden kielitajua. Opetussuunnitelmissa pitäisikin nostaa kieliopin älyllinen (”opettaa ajattelemaan loogisesti”) puoli esille, lähinnä se miten siihen päästäisiin. Se tapahtuu korostamalla kieliopin käsitteiden ja määritelmien problematisointia (vs. nimeäminen ja luokittelu), oppilaiden omaa pohdiskelua ja päättelyä sekä tulosten kokoamista ja esittämistä hyvin ja kuvaavin esimerkein. Ajatellaan jälleen esimerkkinä sijamuotojen opetusta (Leiwo 1996, 1998), jotka ovat yksi keskeinen suomen ja unkarin kieliopin asia. Siinä voidaan erottaa erilaisia opetustehtäviä esimerkiksi seuraavasti:

- sijojen nimeäminen ja tunnistaminen sijatunnuksen avulla
- sijatunnusten kuvaaminen ja määrittely nimen perusteella
- sijojen merkitystehtävien oivaltaminen
- erilaisten merkitystehtävien vertailu esimerkiksi prototyypiseen merkitykseen
- erilaisten sijakuvausten vertailu ja arviointi
- sijojen tietoinen valinta ja käyttö kirjoitetuissa teksteissä ja
- sijojen ja niiden merkitystehtävien vertailu muiden kielten vastaaviin keinoihin.

Vaikka kahta ensimmäistä tasoakin ehkä tarvitaan kieliopin opetuksessa, opetus ei voi jäädä niiden varaan. Jos opetus jää tälle tasolle, siitä myös tulee sijojen muodollisten tunnusten nimeämistä ja tunnistamista ja opetuksesta kuulustelua, koska taiputusopillisista faktoista ei voi keskustella eikä niissä ole mitään pohdiskeltavaa. Kielioppi jää ulkoa opiskeluksi ja irrallisiksi määritelmiksi. Vasta kun mukaan otetaan erilaiset merkitystehtävät, asioista tulee ongelmia, joista on mahdollista keskustella. Oppilaiden on mahdollista pohdiskella erilaisia vaihtoehtoja, valita niistä kehittyneempiä ja yleisempiä, ymmärtää esimerkiksi määritelmien prototyypisten merkitystehtävien suhde erityistapauksiin, nähdä (esimerkiksi) paikallissijajärjestelmä paradigmaattisena kokonaisuutena jne. Vasta näin ymmärrettynä kielioppi tarjoaa pohdiskeltavaksi sopivia keskustelunaiheita ja opettaa ajattelemaan (oivaltamaan, vertailemaan, arvioimaan ja kytkemään kielitiedon kielen käyttöön). Olennaista on myös ”yhteisen seikkailun eli keskustelunäkökulman korostaminen: eri kehitysvaiheissa olevat oppijat tekevät eritasoisia päätelmiä ja näin ryhmissä rakentuu tieto luontevasti erilaisia näkökulmia vertailemalla ja yhdistelemällä.

Ryhmätyöskentelyn yhdistäminen opettajajohtoiseen työskentelyyn on olennaista metalingvistisissä pohdiskeluissa, koska intuitioista puhuttaessa oppilaat tekevät virhepäätelmiä, ymmärtävät asioita ja keskustelun tavoitteet väärin ja asioita käsitellään kognitiivisesti eritasoisesti. Ryhmässä myös edistyneemmät vetävät hitaampia mukanaan ja kun ryhmän pohdiskelun tulokset otetaan yhteiseen käsittelyyn opettajan johdolla, virhepäätelmät ja väärinkäsitykset menevät ryhmän tiliin. Ne eivät ole yksilöllisiä vaan kollektiivisia ja näin virheiden tekemisen pelko vähenee ja keskusteluun on helpompi osallistua.

On myös muistettava, että yksi äidinkielen tuntien keskeinen tehtävä on keskustelu-, argumentointi- ja väittelytaitojen opetus. Metalingvistisissä keskusteluissa kielitiedon opetus on mahdollista integroida tämän yleistavoitteen kanssa ja tehdä pohdiskelusta vielä yhteinen seikkailu tuntemattomaan ja ennalta arvaamattomaan merkitysten maailmaan.

Kielioppi on tie lukemiseen ja kirjoittamiseen

Kielioppi on kirjoitetun kielen normien opetukseen kovin kömpelö teoria, ja kielioppi ja oikeakielisyys on tieteellisissä kieliopeissa aina erotettu. Vain pieneen osaan normeja löytyy luonteva kieliopillinen perustelu. Monet kieliopilliset kategoriat ja käsitteet sensijaan sopivat myös kirjoitustaitojen opetukseen, monista taas on ehkä enemmän haittaa. Monen kieliopillisen asian opetus voidaan myös perustaa oppilaiden omiin kirjallisiin tuotoksiin, vaikka ajatus on levinnyt kieliopin opetukseen hyvin hitaasti, ehkä siksi, että tällainen opetus vaatii opettajalta syvällisempää paneutumista opetukseen kuin valmiiden kielioppitekstien käsittely.

Kirjoittamisen ja kieliopin voi kytkeä toisiinsa esim. tekstin prosessoinnissa ja tekstityypin valinnassa. Tarkastelen seuraavassa prosessinäkökulmasta amerikkalaisen K. W. Huntin ajatuksia kehitellen (Leiwo 1984) sellaisia koulu-kieliopinkin keskeisiä asioita kuten rinnastus ja alistus, prosesseina rinnastaminen ja alistaminen, pronominit eli pronominalistaminen, ellipsi eli poistaminen, attribuutit eli attribuutistaminen vastakohtana taksonomiselle pää- ja sivulauseiden nimeämiselle ja tunnistamiselle, konjunktioiluetteloille ja normatiivisille pilkkusäännöille. Huntin ajatus oli kehittää kirjoitustaitoa yhdistelemällä propositioniksi pilkottua tekstiä suuremmiksi kokonaisuuksiksi, lauseiksi ja hyväksi asiategistiksi, saduksi jne.

Lähtökohtana voisi olla esimerkiksi seuraavanlainen tekstikatkelma: *Rosvo oli suuri. Rosvo oli ruma. Rosvolla oli puujalka. Rosvo varasti mummon kanan.* Katkelmaa voi editoida yhdistämällä lauseet rinnastamalla ja korvaamalla toistuvia sanoja pronomineilla, esimerkiksi seuraavanlaiseksi: *Rosvo oli suuri ja hän oli kauhean ruma ja hänellä oli puujalka ja hän varasti*

mummon kanan. Teksti on edelleen kömpelö, ja sitä editointia voi jatkaa esimerkiksi valitsemalla tekemistä kuvaavan lauseen pääauseeksi ja upottamalla rosvoa kuvaavat lauseet siihen relatiivilauseiksi: *Rosvo, joka oli suuri ja kauhean ruma ja jolla oli puujalka, varasti mummon kanan.* Seuraava vaihe on pohdiskella, voisiko relatiivilauseet korvata adjektiiviattribuuteilla, esim. *Suuri ja kauhean ruma rosvo, jolla oli puujalka, varasti mummon kanan.* Lauserakenne on sadunaluksi liian raskas mutta rakenteeltaan hyvä poliisiraportin tai tiiviin ekspositorisen tekstin aloitus.

Klassisesti kirjoittamisen opetuksessa on niin äidinkielen kuin vieraan kielen opetuksessa käsitelty myös konnektoreita ja lauseiden järjestelyä tekstissä, esimerkiksi seuraavat kaksi lausetta voidaan tekstissä yleensä rinnastaa tunnusmerkittömällä ja- konjuktiolla: *Pekka on rehellinen. Pekka pysyy aina köyhänä.* Rinnastettuna katkelma siis on *Pekka on rehellinen ja pysyy aina köyhänä.* Selvempää tietysti on eksplisiittisyyteen pyrkivissä teksteissä yhdistää lauseet esimerkiksi seuraavasti: *Vaikka / koska Pekka on aina rehellinen, hän pysyy aina köyhänä.* Lauseiden järjestys voidaan myös vaihtaa laajemman kontekstin näkökulmasta. Toisin on, jos kertomus etenee temporaalisesti, esim. *Pekka ja Liisa menivät naimisiin. He saivat kaksi lasta.* Lauseiden järjestystä ei voi vaihtaa, esim. *Pekka ja Liisa saivat kaksi lasta. He menivät naimisiin,* ilman että tulkinta muuttuu. Jos lasten saaminen halutaan ensimmäiseksi lauseeksi, tarvitaan eksplisiittinen konjunktio osoittamaan lauseiden välisiä suhteita ja muutoksia aikamuodoissa, esim. *Pekka ja Liisa saivat kaksi lasta, kun / sen jälkeen kun he olivat menneet naimisiin.* Esimerkit johtavat monenlaisiin pohdiskeluihin lauseiden asemasta ja järjestyksestä tekstissä, konjunktioiden ja tempusten merkitystehtävistä, eikä konjunktioita tarvitse ”uhrata” pilkuttamiselle kuten suomalaisissa koulukieliopissa usein käy. Pilkuttamistakin voidaan tarkastella lähtemällä välimerkkien merkitystehtävistä, kuten seuraava sähköpostissa kiertänyt esimerkki osoittaa:

An English professor wrote the words, "a woman without her man is nothing" on the blackboard and directed the students to punctuate it correctly.

The men wrote: "A woman, without her man, is nothing."

The women wrote: "A woman: without her, man is nothing."

Punctuation is everything!

Tällainen opetus on todennäköisesti kognitiivisesti ymmärrettävämpää ja motivoivampaa kuin muodollinen konjunktioiden ja lausetyyppien opetus, mutta paljon hyödyllisempää. Vaikeaksi se tulee, jos siinäkin noudatetaan periaattetta, että lähdetään oppilaan osaamisesta, hänen omista teksteistään, ja kehitetään niitä. Mutta se on kuitenkin väistämätöntä, jos halutaan, että kieliopista on hyötyä kirjoitusprosessin suunnittelussa, toteutuksessa ja tuotoksen editoinnissa.

Kielioppi on tie kirjalliseen seikkailuun

Kirjallisuuden näkökulmasta kieliopin kannalta kiinnostavimmaksi asiaksi nousee ehkä merkityksen ja kieliopillisen muodon tiukka yhteenkuuluvuus esimerkiksi runoissa ja novelleissa, vaikka kielitietoon ja kielioppiin nojaa kaikki kauno- ja muiden kirjallisten tekstien analyysi (suomalaisia tutkielmia ks. esim. Kytömäki 1987, Lautamatti ja Leiwo 1984 ja Leiwo 1989). Mutta nimenomaan kirjallisuus tarjoaa mahdollisuuksia myös laajentaa kieliopillista tarkastelua semioottiseen näkökulmaan. Kirjallisuuden analyysissä keskeinen käsite on merkityksellistäminen ja sen kaksi tasoa. Primääriä merkityksellistämistä ovat denotaatiot eli ”kielen suhde todellisuuteen”, esimerkiksi lause *Molemmilla menestyneillä Rytsölän veljeksillä on Lamborghini (kuten kuvasta näkyy)* ja siihen mahdollisesti liittyvä kuva todellisuuden, ”faktojen” kuvauksena. Sekundääri merkityksellistäminen on primaarien merkitysten kytkemistä käyttäjän tuntemuksiin, kokemuksiin ja tietoihin. Tämä voi tietysti tapahtua vapaan assosioinnin menetelmällä, mutta myös kielitietoa systemaattisesti soveltamalla ja samalla ajattelua systemaattisesti kehittämällä.

Esimerkissä Lamborghinit ovat Rytsölän veljesten rikkauden indeksi, mutta tekstistä, kontekstista ja lukutavasta riippuen menestymisen, tyhmyyden, onnekkouden tai näyttämishalun symboli. Tälle tasolle kuuluu myös tekstin myyttien ”lukeminen” eli merkitysten kytkettyminen luonnollisiin pidettyihin asioihin, itsestäänselvyysinä pidettyjen asioiden kuten oletuksen ”menestys on rikkautta” löytäminen. Erilaisten implikaatioiden, presuppositioiden ja sisällytysten käsittely ei onnistu ilman hyvää kieliopillista ymmärrystä.

Kielitieto (kriittinen diskurssianalyysi esimerkiksi) tarjoaa myös käsitteet kieliopillisten ja muiden metaforien käsittelyyn, tekstin tyyppillisiin konventioihin ja tekstin tarkasteluun ideologisessa kehyksessä. Tyyppiesimerkki ovat lause-tyyppi *metsien hakkaaminen aavikoittaa ylänköä*, jossa jääme miettimään, miksi tässä tekstissä ja kontekstissa hakkuiden tekijä puuttuu tekstistä ja miksi metsien hakkaaminen on ilmaistu nominaalimuodolla, tai ainakin mitä informaatiota näin välittyy ja jää välittymättä. Mahdollisuuksia tarkastella arkikielisen ja runollisen tekstin eroja tarjoavat yksinkertaiset runokatkemat ja niiden rakenteen pohdiskelu ja vertailu erilaisiin lähes synonyymisiin ilmaisumahdollisuuksien: esim. Paavo Haavikon säe *kun puut ovat tulleet* sekä Eeva-Liisa Mannerin säkeet *Pellavaikkuna katsoo tummenevaan länteen, Ruukkutiilikatot kasvavat taskuruohoa ja suolaheinää, Tuikut kulkevat piholla ja teiden yli/ arkailleen kuin kiiltomatojen valot*. On helppo havaita, kuinka maailman hahmotaminen eli merkitykset ja tyyli laji muuttuvat esimerkiksi lauseissa *kun puissa on tuullut, kun katsoo pellavaikkunasta länteen, ruukkutiilikatoilla kasvaa ja ihmiset kuljettavat tuikkuja, jotka loistavat kuin arkailevien kiiltomatojen valot*.

Esimerkeistä on myös helppo päätyä pohdiskelemaan lauseiden synonyymisyyttä ja lauseenjäsenten merkitystehtäviä ilman sen kummempaa teknistä käsitteistöä. Edistyneimmille vieraan kielen opiskelijoille tällaiset esimerkit tarjoavat myös ikkunan suomalaisiin runomuotoihin.

Tie vieraaseen kieleen käy äidinkielen kieliopin kautta

Äidinkielen ja vieraiden kielten kieliopin opetuksessa kielten ilmaisukeinoja ja rakenteita voidaan verrata monella eri tasolla. Voidaan vertailla sijojen ja prepositioiden tai postpositioiden käyttöä ja niiden merkitystehtäviä, miten suomessa saavutaan jonnekin mutta indeeurooppalaisissa kielissä josakin. Tällaista knoppologiaa koulukieliopissa on aina ollut, joka irrallisina tietoina tai systemaattisemmin. Mutta myös tekstin laatimiseen ja tulkitsemiseen liittyvässä kielitiedossa raja äidinkielen ja vieraan kielen välillä on mielivaltainen: konjunktioiden käyttö tai poikkeavat subjektit runosäkeissä toimivat samalla tavalla erikielissä teksteissä, tai jos keinot eroavat, sitä kiintoisampaa.

Tässä on ehkä klassisen filologian ja historioivan kielitieteenkin mahdollisuudet koulukieliopin näkökulmasta: tuottaa kiinnostavaa ja kielten rikkautta ja monipuolisuutta korostavaa, oppilaiden näkökulmasta eksoottista tietoa ja esimerkistöä kielen luonteen yleiseen pohdiskeluun. Toisaalta olemme siirtymässä monikulttuuriseen ja monikieliseen koulutukseen, jossa kielitiedon asema on arvioitava aivan uudella tavalla. Mitä tahansa käytännössä teemme, entistä tärkeämmäksi nousee kielten yhteisen tiedon korostaminen ja erojen tarkastelu tästä näkökulmasta.

Paluu juurille?

Kieliopin opetus palautuu triviumiin, grammatiikkaan, retoriikkaan ja dialektiikkaan, josta kansallisvaltioiden syntyessä kansalliskielten kielioppi erotettiin omaksi itsenäiseksi oppiaineekseen. Suomenkielen kielioppeja ryhdyttiin kirjoittamaan äidinkielen kouluopetusta varten kansallisen heräämisen myötä ja suomen kielen opetuksen laajetessa 1800-luvun puolivälissä; esimerkiksi ensimmäinen suomen kielioppi suomeksi, A. K. Koranerin [Corander] *Suomalajnen Kieli-Oppi kowlujen tarpe'eksi*, ilmestyi vasta 1845. Kielioppeja tarvittiin suomen opiskelussa ja suomen kielen normien vakiinnuttamisessa. Suomessa sivistyneistö osin vaihtoi kieltäänkin ja kielenvaihdossa koulukielioppi oli tärkeä apuneuvo. Suomalaiseksi koulukieliopin malliksi vakiintuivat 1900-luvun alussa sadaksi vuodeksi E.N. Setälän morfofonologisesti painottuneet ja niiden mallin mukaan laaditut koulukieliopit, joista myös opeteltiin esimerkiksi suomen kielen taivutusta (laajemmin ks. esim. Leiwo–Nieminen 2000).

Koulun kielitiedon opetus lähtee usein liikkeelle joistakin äidinkielen kieliopin spesifeistä asioista: sanaluokista, taivutusmudoista ja lauseenjäsentä. Olennainen osa kielioppia ovat myös siihen kytketyt normatiiviset säännöt ja ideologiset sisällöt ”äidinkielemme” erikoislaadusta. Tämä myös nähdään kielitiedon ydinasiasta (koulun kielitiedosta ks. esim. Savolainen 1998). Tässä olen kuitenkin koettanut esittää, että opetuksen pitäisi lähteä liikkeelle yleisistä asioista, kielen osaamisen nostamisesta tietoiselle tasolle, metalingvistisen tiedon kehittämistä ja kielitiedon kytkemisestä kielellisiin taitoihin. Näin kielioppi voi olla tie kirjoittamiseen ja lukemiseen, tie yhteiseen älylliseen seikkailuun ja tie kirjallisuuden syvempään kokemiseen ja analyttiseen lukemiseen.

Kielitiede on hajonnut, ei ole yhtä yhtenäistä kieliteoriaa eikä kielioppia, ja tästäkin näkökulmasta koulukielioppi on mielekästä nähdä koulun kielitietona, joka nousee oppilaiden osaamisesta ja perustuu heidän tarpeisiinsa. Ehkä voisi – väärinkäsitysten uhallakin – tiivistää, että opetuksen tulisi palata kolmen tien risteykseen, triviumin grammatiikkaan, retoriikkaan ja dialektiikkaan yleisinä, yhteenkuuluvina tietoina ja teinä vaikuttamiseen, lukemiseen, kirjoittamiseen ja kirjallisuuteen.

Kirjallisuutta

- Kytömäki, L. 1987. Kieleen muuttanut ihminen: Pentti Saarikosken suhde kieleen. *Sananjalka* 29, 85–112.
- Lautamatti, L.–Leiwo, M. 1984. Kielitieto kirjallisuuden analyysissä. *AFinLA Yearbook 1984*, toim. K. Sajavaara–M. Leiwo–M. Eloranta. *AFinLA:n julkaisu* 38, 33–40.
- Leiwo, Matti 1984. Pedagogisen kieliopin perusteita. *AFinLA Yearbook 1984*, toim. K. Sajavaara–M. Leiwo–M. Eloranta. *AFinLA:n julkaisu* 38, 45–56.
- Leiwo, Matti 1989. Tekstianalyysin soveltamisesta kaunokirjallisiin teksteihin. Kielestä kiinni, toim. S. Aalto, A. Hakulinen, K. Laalo, P. Leino & A. Lieko, 152–164. Jyväskylä: SKS.
- Leiwo, Matti 1996. Sijamuodot äidinkielen koulukieliopissa. Kuuskymppinen, toim. S. Pekkola. Jyväskylän yliopiston suomen kielen laitoksen julkaisu 38, 88–109.
- Leiwo, Matti 1998. Sijamuodot äidinkielen kieliopin ongelmana: opettaako kielioppi ajattelemaan loogisesti? Puolin ja toisin, *AFinLA:n vuosikirja 1998*. *AFinLA:n julkaisu* 56, 175–188.
- Leiwo, Matti–Nieminen, Lea 2000. The Finnish case system in pedagogical grammars. *The History of Linguistic and Grammatical Praxis*, toim. Desmet, P.–Jooken, L.–Scmitter, P.–Swiggers, P.
- Savolainen, K. 1998. Kieli ja sen käyttäjä äidinkielen oppikirjasarjan tuottamana. Joensuu yliopisto. Kasvatustieteellisiä julkaisuja 43.

Äänten jäljittely kääntäjän ongelmana

Juha LESKINEN

1. Ääniä jäljitteleviä ilmauksia nimitetään tavallisimmin onomatopoeettisiksi interjektioiksi tai imitatiiveiksi (muista termeistä ks. Anttila 1977: 27, Samarin 1970: 155). Niille on tyypillistä merkitysaineksen niukkuus: puhuttaimmillaan ne ovat vain pelkkiä äänten jäljitelmiä, joilla ei ole kiinteää tarkoitetta. Samaa ääntä matkivat ilmaukset voivat olla eri kielissä hyvinkin erilaisia, mutta usein niissä myös on selvästi havaittavia yhteisiä äännepiirteitä (ks. esim. Leskinen 2000). Tämä johtuu niiden onomatopoeettisesta luonteesta, ts. samoista äännesymbolisista ominaisuuksista: korkeita ääniä jäljitellään kuten tunnettua kielestä riippumatta suppeilla vokaaleilla, matalia ja tummia labiaalivokaaleilla ja -konsonanteilla, häly- ja hankausääniä frikatiiveilla, katkeilevia ja paukahtavia klusiileilla, räiskähtäviä ja särähtäviä tremulanteilla, jne.

Onomatopoeettisten interjektioiden eli imitatiivien kääntäminen kielestä toiseen tuottaa joka tapauksessa ongelmia. Yksinkertaista se on oikeastaan vain silloin, kun lähtökielen määrä-ääntä matkivalla ilmauksella on vakiintunut vastine myös kohdekielessä. Muussa tapauksessa lähtökielen imitatiivi joudutaan joko korvaamaan jollakin enemmän tai vähemmän samantapaista ääni-ilmiötä jäljittelevällä ilmauksella tai jättämään kokonaan sivuun. On kuitenkin vielä kolmas mahdollisuus: lähtökielen imitatiivi säilytetään sellaisenaan, vaikka sitä ei kohdekielessä vanhastaan tunneta. Tämä ratkaisu kuitenkin edellyttää sitä, että lukija pystyy tulkitsemaan vieraslähtöisen ilmauksen juuri tietyn äänen imitoinniksi. Lauseyhteyden perusteella se onkin yleensä helppo tehtävä. Lisäksi on syytä muistaa, että laina-ainekset ovat imitatiiveina varsin tavallisia ja jopa suosittuja. Asiaa valaisee seuraava esimerkestö, jonka olen poiminut Väinö Linnan romaanista *Tuntematon sotilas* (1954/1955) sekä sen viron-, saksan-, englannin- ja unkarinkielisistä käännöksistä (*Tundmatu sõdur* 1996; *Der unbekannte Soldat* 1971; *The Unknown Soldier* 1957/1996; *Az ismeretlen katona* 1982).

2. Väinö Linnan käyttämät imitatiivit voidaan niiden äänilähteen perusteella jakaa kymmeneen pääryhmään:

1) Tykinlaukaus, tykinammuksen, miinan tai käsikranaatin räjähdys. – Alkuperäisteos: ”Takaa, aivan kuin korvan juuresta kuului kimeästi räjähtävä patterin sarja. *Pu-pum. Pum. Pum*” (s. 54), ”Tämä on vaaraton. Kariluoto irroitti ansalankaa, ja lähimmät uskalsivat myös jo ruveta purkamaan miinaa. *Pam. Sattuiko?*” (s. 82), ”*Po, pou, pou, pou... uuuu... uuuuuu...* – Liikkeelleeee...” (s. 234), ”*Pam. – Käsikranaatti*” (s. 466). – Vironnos: ”Tagant, otsekuui kõrva juurest kostsid limedad mürsuplahvatused. *Pu-pum. Pum. Pum*” (s. 46), ”Need on ohutud. Kariluoto hakkas traatsilmuseid lahti harutama ja lähimälolijad julgesid ka juba neid maha võtma hakata. *Põmm! Kas tabas?*” (s. 68), ”*Po, pou, pou, pou... uuuu... uuuuuu...* Liikvele...” (s. 189), ”*Pam. Käsigranaat*” (s. 376). – Saksannos: ”Nicht weit hinter ihnen krachten die Abschüsse einer Artilleriesalve. *Wumm-wumm*” (s. 56), ”Die sind ungefährlich. Kariluoto wickelte den Auslösedraht von einer Mine, worauf auch die Männer in seiner Nähe die Drähte zu entfernen wagten. *Peng! Jemand getroffen?*” (s. 86), ”*Po-pou-pou-pou... uuuu... uuuuuu...* Los, vorwärts!” (s. 242), ”*Wumm... Eine Handgranate*” (s. 481). – Englanninos: ”Close behind them, a series of sharp explosions rent the air. *Baroom. Boom. Boom*” (s. 26), ”They’re not dangerous. See? Kariluoto released a wire snare and the men near him gingerly copied his example. *Baroom! The explosive went off*” (s. 45), ”*Po-pow-pow-pow... uuuuu... uuuuuu...* Here we go again...” (s. 146), ”*Keerraashh. – Hand grenade!*” (s. 304). – Unkarinnos: ”A hátuk mögött, mintha csak a fülük mellett szólnának, olyan élesen dördültek meg az ágyúk” [ei imitatiivia] (s. 46), ”Csigavér, nem veszélyes ez. – Valaki bogozni kezdett egy huzalgöböt, más is nekibátorodott. Aztán egy csattanás” [ei imitatiivia] (s. 70), [ei imitatiivia; kyseinen kohta jätetty kääntämättä] (ks. s. 195), ”Újabb tojásgránát repült, - -” [ei imitatiivia] (s. 367).

2) Konekiväärisarja, -tulitus. – Alkuperäisteos: ”Konekiväärisarjat papativat vähän päästä: *pa, pa, pa, pa, pa*” (s. 179), ”*Pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa*. Suihku meni yli, sillä hän makasi tienpenkan muodostamassa kuolleessa kulmassa” (s. 199), ”*Papapapapapapapapa*. Lepikko rätisi ja Hauhia heittäytyi haudan pohjalle” (s. 327), ”Maahan! *Ta ta ta*” (s. 94), ”*Vö...uuuuuu... trrrrrrrrrrrrrrrrrrrrr...* Kone ulvaisi ohi ja konekiväärisuihku rätisi maantiehen” (s. 433). Lisäesimerkkejä *papapa...*-tyyppisestä imitatiivista s. 200, 235, 300 ja 303. – Vironnos: ”Kuulipildujavalangud tärisesid iga natukese aja tagant: *ta, ta, ta, ta*” (s. 144), ”*Pa, pa pa, pa, pa, pa, pa*. Valang läks üle, sest ta lamas teevalli taga surnud alal” (s. 161), ”*Papapapapapapapapa*. Lepik ragises ja Hauhia viskus kaeviku põhja pikali” (s. 264), ”*Pikali! Ta-ta-ta*” (s. 77),

sie den barhäuptigen Jungen, die Maschinenpistole im Anschlag, vor sich erblickten. *Trrrrrrt-trrrrrt-trrrrrrrrrrrt...* Beide fielen ohne einen Laut” (s. 481; sama s. 476). – Englanninnos: ”*Prrrrrrr*. A long chattering burst from a tommy gun put an end to the conversation - -” (s. 63), ”They started at the sudden crack of a rifle ahead. A tommy gun rattled a reply: *prrr...prrr...prrr...*” (s. 117), ”*Prr...prrr...prrrrrrrr...* the scout’s tommy gun replied” (s. 269); alkuperäisteoksen (s. 461) *trrrrrt*-imitatiivin sisältävä jakso on jätetty kääntämättä (ks. s. 304). – Unkarinnos: ”Hosszú és heves géppisztoly sorozat szakította félbe a szót” [ei imitatiivina] (s. 94), ”Összerezzenek: elől eldőrdült egy puska. Géppisztolykattogás válaszolt rá: *prrr...prrr...prrr...prrr*” (s. 163), ”- - aztán fölkerapult a felderítő géppisztolya is” [ei imitatiivina] (s. 330), ”Kettő szembejött, a segítségére, ezek dermedten torpantak meg szemközt a géppisztolyos, födetlen fejű fiúval. A fegyver fölcsaholt, a két ember hang nélkül rogyott össze” [ei imitatiivina] (s. 366).

4) Pikakiväärin (venäläisen) laukaukset. – Alkuperäisteos: ”Pikakivääri ampui kertatulta, ja Hietanen arvasi sen venäläiseksi, sillä laukaus oli erilaatuinen ääneltään kuullessaan piipunsuusta päin. *Pa.ku.pa.ku.pa.ku*” (s. 179). – Vironnos: ”Kergekuulipilduja tulistas üksiklaskudega ja Hietanen pidas seda vaenlase omaks, sest pauk oli erineva kõlaga, kui seda toru poolt kuulsid. *Pa, ku, pa, ku, pa, ku*” (s. 144). – Saksannos: ”Eine Maschinenpistole [’konepistooli’!] gab Punktfeuer, Hietanen hielt sie für eine russische, ihre Abschüsse klangen irgendwie anders: *Pa-ku-pa-ku-pa-ku...*” (s. 185). – Englanninnos: ”Machine-gun bursts came at short intervals, and an automatic rifle fired singly. Hietanen guessed it to be Russian from the sound, which was different from that of one firing away from you. *Pa-ku, pa-ku, pa-ku*” (s. 109). – Unkarinnos: ”Egy golyószóró egyes lövései, biztosan az oroszé, mert a fegyver másképpen szólt, mint az övék” [ei imitatiivina] (s. 153).

5) Kiväärinlaukaus. – Alkuperäisteos: ”Se on keksinyt uuden sähkötyksenkin. Pari laukausta harvaan ja sitten kolme peräkkäin. *Tap..tap..tap tap tap*. Ja sieltä vastataan” (s. 327). – Vironnos: ”Ta on leiutanud uue telegraferimisviisigi. Paar pauku suurte vahedega ja siis kolm järjestikku. *Tap... tap... tap tap tap tap*. Ja sealt vastatakse” (s. 264). – Saksannos: ”Er hat auch’ne neue Art von Telegrafie erfunden. Zwei Schüsse mit langem Zwischenraum und drei dicht hintereinander. *Tap... tap... taptaptap*. Und dann antwortet’s von drüben” (s. 338–339). – Englanninnos: koko [alikersantti Rokan] repliikki, johon imitatiivi sisältyy, on jätetty kääntämättä (ks. s. 211). – Unkarinnos: ”Táviratozik is: két gyors lövés, szünet, három gyors lövés: *tata-tatata*; oda-átról meg válaszolnak, úgy látszik, ott is van ilyen kelekótya” (s. 265).

6) Luotien rätinä ja vinkuna. – Alkuperäisteos: ”Pitkälle he eivät ehtineet, kun vaivaismännyt alkoivat rätistä. *Piu, piu...piupiu*. Pienet vihaiset sirahdukset saivat heidät heittäytymään maahan” (s. 60), ”Yhtäkkiä jäljessä tulevat näkivät miten hän syöksähti maahan, ja samassa vinkaisi: *Pi... piu... piuu...*” (s. 411), ”*Piu piu piu piu piu piu piu*... Rätinä vain kiihtyi. Omat miehet ampuivat syytämällä - -” (s. 465). Lisäesimerkkejä *piu*-imitatiivista s. 94, 441, 452, 464. – Vironnos: ”Nad ei jõudnud kuigi kaugele, kui männijässid ra gisema hakkasid. *Viu, viu...viuviu*. Väikesed vihased sirtsakad sundisid neid maha viskuma” (s. 50), ”Äkki nägid järeltulijad, kuidas ta maha viskus, ja samas kostis vingumine: *pi...piu...piuu...*” (s. 331), ”*Piu piu piu piu piu piu*... Raging aina ägenes. Oma mehed tulistasid nagu jõudsid - -” (s. 375). Lisäesimerkit *piu*-imitatiivista s. 77, 354, 364, 374. – Saksannos: ”Doch schon nach wenigen Schritten begann es zwischen den Krüppelkiefern zu heulen: *Piu, piu... piupiu...* Die kurzen, tückischen Laute drückten die Soldaten zu Boden” (s. 62–63), ”Plötzlich sahen die anderen hinter ihm, dass er sich zu Boden fallen liess, und da piff es auch schon durch die Luft: *Pi...piu...piuu...*” (s. 426), ”*Piu-piu-piu-piu-piu-piu-piu*... Das Knattern nahm zu. Nun feuerte der ganze Zug, was das Zeug hielt...” (s. 480). Lisäesimerkit *piu*-tapauksista s. 98, 456, 467, 479. – Englanninos: ”But they had not gone far before a fierce crackling and whistling began in the stunted pines. *Pee-uh-pee-uh...pee-uh*. Frightened, the men looked about, then threw themselves down” (s. 30), ”Suddenly those behind saw him fling himself down and at the same instant a nasty whine filled the air: *Pee... peeuuh... peeuuh...*” (s. 269), ”*Peeoo-peeoo-peeoo-peeoo-peeoo...* The tempo of the firing increased as the platoon, - - , fired as fast as they could” (s. 304). Lisäesimerkkejä *peeoo*-tyyppisestä imitatiivista s. 52, 288, 296, 303. – Unkarinnos: ”Nem jutottak messze, amikor recsegni kezdtek a törpefenyők, aztán: *Piu, piu... piupiu!* Sűrű, dühös sivitás kényszerítette hasra a szakaszt” (s. 51), ”Egyszerre földre vetette magát, éles füttyülés hallatszott - -” [ei imitatiivia] (s. 330), ”A bajtársaik úgy lóttek, ahogy csak bírtak - -” [ei imitatiivia] (s. 366). Ei muita esimerkkejä.

7) Tykinammuksen vihellys. – Alkuperäisteos: ”Jatkuvaa [tykkien] kumiina kolme, neljä, viisi sekuntia, ja sitten: *uiiii...ii!*” (s. 76), ”Tuskin hän oli ehtinyt sen sanoa, kun maailma repesi heidän takanaan. *U...ii...ii...* Vastarannalla myllersi raskas keskitys maata” (s. 165). – Vironnos: ”Pidevat kõminat kolm-neli-viis sekundit ja siis: *uiiii...ii!*” (s. 63), ”Vaevalt oli ta saanud seda öelda, kui maailm nende selja taga lõhki kärises. *U...ii...ii...* Vastaskaldal paiskas raske tulelöök mulda üles” (s. 134). – Saksannos: ”Schweres Wümmern drang über die Front zu ihnen. - - . Drei, vier, fünf Sekunden verstrichen – und dann: *Uiii...ii...*” (s. 80), ”Kaum hatte er das gesagt, geriet die Welt

állások és az útegek felé” [imitatiivi jätetty pois] (s. 317), ”Hátrébb már robantak a vadászgépekről ledobott bombák, egy gép üvöltve húzott el, az országutat gépfegyversorozat korbácsolta” [ei imitatiivia] (s. 345).

10) Muut imitatiiveiksi luokiteltavat tapaukset: a) ”hevosen” kiljahdus, b) kukon niskan katkaisu, c) käsikranaatinheiton jäljittely tms. – Alkuperäisteos: a) ”Sitten hän [= Viirilä] potkaisi ja kiljahti: *Iu*” (s. 366), ”*Iuuuuu...* Hevonen potkaisi ja vingahti” (s. 367); b) ”Talon takaa ilmestyi sotamies, joka nappasi kukon jaloista kiinni ja *niks naks*, niskat olivat poikki” (s. 229); c) ”Hän otti käsikranaatin, oli tempaavinaan sokkavarmistimen irti ja suhahti: – *Dist... fiu...uuuu...uuu... dong*. Näin se lentää ja *dong*” (s. 461–462), ”Poika otti vauhdin ja heitti rajusti [käsikranaatin]. Se lensi suunnilleen siihen kohtaan, mistä äskeiset kolme olivat lähteneet. – Tuli mitä tuli... Nyt *ding ding...*” (s. 467). – Vironnos: a) ”Siis löi ta tagant üles ja hirnatas: *Iu*” (s. 296), ”*Iuuuuuu...* Hobune löi tagant üles ja vingatas” (ibid.); b) ”Maja tagant ilmus reamees, kes napsas kukel jalust, ja *niks naks* oli kael kahekorra” (s. 184); c) ”Ta võttis käsigranaadi, tegi, nagu tõmbaks splindi ärä, ja susises: *Dist... fiu...uuuu...uuu... dong*. Nõnda see lendab ja *dong*” (s. 372), ”Poiss võttis hoogu ja viskas pöörase jõuga. See lendas umbkaudu samasse kohta, kust äsjased kolm olid teele saadetud. Tulgu mis tuleb... Aga nüüd *ding ding...*” (s. 376). Saksannos: a) ”Dann - - er - - keilte aus und wieherte: *Hiii... uhuuu...*” (s. 381), ”*Hiii... uhuuu...* Der Gaul keilte aus und wieherte” (ibid.); b) ”Ein Soldat rannte um die Hausecke, packte das Hähnchen an den Beinen und hatte ihm schon – *knacks!* – den Hals umgedreht” (s. 237); c) ”Er nahm eine Handgranate, tat, als zöge er sie ab, und zischelte: *Dst... fiu... uuuu... uuu... dong!* So fliegt sie und dann – *dong!*” (s. 477), ”Jetzt lass ich’s drauf ankomm’ ...” [ei imitatiivia] (s. 482). Englanninos: a) ”Viirilä neighed and lashed out backwards with his foot” [molemmat imitatiivit jätetty pois] (s. 238), b) ”- - a soldier dashed into view and, seizing the bird by the legs, broke its neck with one jerk” [ei imitatiivia] (s. 142), c) koko kappale jätetty kääntämättä; ei imitatiivia (ks. s. 302), kappale jätetty kääntämättä; ei imitatiivia (ks. s. 304). Unkarinnos: a) käännös ei seuraa alkuperäistekstiä; ei imitatiivia (ks. s. 295), ”Erre megállt, dobálta a fejét, mint a zabláját harapdáló ló --” [ei imitatiivia] (s. 295), b) ”A ház sarka mögül ott termett egy katona, elkapta a kakast, szempillantás alatt kitekerte a nyakát [ei imitatiivia] (s. 190), c) alkuperäisteoksen imitatiivin sisältävä jakso (s. 461–462) on jätetty kääntämättä (ks. s. 364), ”Körülbelül oda repült egy, ahonnan az előbbi három jött” [ei imitatiivia] (s. 367).

3. Tuntemattoman sotilaan imitatiivit ovat valtaosaltaan kotoista perua. Useimmat niistä tunnetaan sekä kansanmurteissa että kaunokirjallisuuden kielessä. Tykinlaukausta sekä ammuksen, miinan tai käsikranaatin räjähdystä kuvaavat *pam*, *pum* ja *pou* ovat kuten tunnettua ilmauksia, joilla jäljitellään mitä moninaisimpia pamahtavia ja jysähtäviä ääniä. *Pam* ja *pum* kuuluvat nelijäseniseen imitatiivisarjaan *pam*, *pim*, *pom*, *pum* ja *pou* puolestaan kolmijäseniseen sarjaan *pau*, *piu*, *pou*. Niissä sisävokaalin vaihtuminen saa aikaan äänenväriin muutoksen tai ainakin sävyeron: *pam* ja *pau* ilmaisevat voimakasta pamahdusta, *pim* ja *piu* heikohkoa, suhteellisen korkeaäänistä kilahdusta tai sirahdusta, labiaalivokaalin sisältävät *pom*, *pum* ja *pou* taas kumeara jysähdystä. Muutamia esimerkkejä murteista (SMS ja SMSA) ja kirjallisuudesta: ”*Pam!* oli mauseri tokaissut. *Pam!*” (Viita 1950: 100), ”*Pam*, isännän nyrkki pamahti pöytään” (NS s.v.); ”*Pim* äännähtää esim. lyhyt ja kireä kanteleen kieli” (Kangasniemi; O. Kuitunen 1929), ”*Piiimmm!* Sanomalanka [= puhelinlanka] helisi ja tärisi” (Valtonen 1973: 103); ”Rummun tai siihen verrattavan ääntä kuvataan *pom pom*” (Utajärvi; J. Kemilä 1935), ”Tuomiokirkon tapulissa kumahteli kello: *Pom! Pom pom!*” (Järventaus 1957: 49); ”Kannuunat paukkuvat – *pum, pum!*” (NS s.v.), ”Rumpu kumisi: *pum, pum, pum*” (Rintala 1956: 184); ”*Pou!* sanaa käytetään matalaäänisten kirkonkellojen äänestä” (Kangasniemi; O. Kuitunen 1925), ”*Pou pou* porokello, papin lesken lehmän kello” (Rautu; H. Onttonen 1951), ”*Pou!* vain ku sieläki pyssy paukahti” (Perho; V. Laajala 1932); ”Mutta ammuin minä ainakin niitä pommeja, kaikki toisetkin ampuiivat niin, että ilma sanoi *pau-pau-pau-!*” (Erhoma 1957: 50), ”Kuule, pyssy pañ *pau*” (Sakkola; A. A. Niskala 1904). – Linnan valinnat ovat odotuksenmukaisia: *pu-pum* ja *po-pou* jäljittelevät lähinnä tykistöpatterin tai -keskityksen ääniä, *pam* kranaatin tms. räjähdystä.

Konekiväärin ääntä jäljittelevällä imitatiivilla *pa-pa-pa...* näyttää olevan takanaan jo pitkä historia. Siihen ainakin viittaa verbi *papattaa*, joka tunnetaan paitsi suomessa myös inkeroisessa ja karjalassa. Sen laaja-alaisin merkitys on ’puhua nopeasti tai paljon’, mutta nykysuomessa sitä käytetään ensisijaisesti verbien ’paukkua, rätistä’ tms. synonyyminä. Juuri konekiväärin ääntä kuvaamassa *pa-pa-pa...* on varsinkin viime sodista kertovassa kirjallisuudessa erityisen tavallinen. Pari esimerkkiä: ”Uraa... uraa. – *Pa...papapa*” (Rintala 1961: 201), ”Makkonen oli aikeissa kahlata joen toiselle rannalla, kun ylempää metsiköstä rävähti konekiväärin tuli: *tra papapapapapa...!*” (Pietola 1994: 224). – Toinen ja ilmeisesti likimain yhtä yleinen konekiväärin ääntä matkiva imitatiivi on *ta-ta-ta...*, jota Linna tosin käyttää romaanissaan vain yhden kerran (s. 94). Esimerkkejä muusta kirjallisuudesta: ”Tankki oli pysähtynyt, ja sen torni kiepsahti nopeasti. *Tatatatata!*” (Pulla 1940: 38),

”Jos olisi sellainen kuularuisku tuossa mäenrinteessä, niin siitä kun *tatatata-ta...*” (Erhomaa 1977: 21), ”Jossain taustalla hakkasi harvatahtinen venäläisen konekivääri kuin niittivasara – *tra tatatatatata...*” (Pietola 1994: 66).

Imitatiivi *trrr...*[t] esiintyy Linnan teoksessa kertaalleen sekä [lentokoneen] konekiväärin että konepistoolin ääntä kuvaamassa (s. 433 ja 466). Tavallisesti Linna matkii konepistoolia imitatiivilla *prrr...* Kirjainyhdistelmiä *prrr* ja *trrr* käytetään kirjallisuudessa yleisesti erilaisia räminöitä, pärinöitä ja surinoita jäljiteltäessä: ”Me lähdetään Juhaniin kanssa ajamaan autolla. *Prrr prr. Tööt!*” (Meri 1962: 50), ”*Prrrrrrrr...* Pärinää [kiviporan] tuli kuin nauhalta vain” (Salo 1967: 36), ”*Prrrrrr-prrrrr-prrr...* klik. Tämä on Juhani Jukolan automaattinen puhelinvastaaaja” (Ukkola 1994: 98), ”Hän laski kasaan lyhyitä konepistoolisarjoja. *Trrrr, trrrr, trrrr...*” (Palaste 1979: 164), ”Se [köysi] ei ehtinyt kiristyä kun hän painoi liipasinta ja konepistooli säkätti: – *trrrrrrrrrrrr...!*” (Pietola 1994: 74). Ainakin sarjakuvissa *trrr* kuvaa myös tärinää ja vapinaa, ts. nopeasti toistuvaa edestakaista liikettä.

Venäläisen pikakiväärin ääntä Linna matkii (s. 179) kaksiosaisella imitatiivilla *pa-ku, pa-ku* jne. Ilmaus vaikuttaa omatekoiselta; en ainakaan ole tavannut sitä missään muussa lähteessä. Eniten sitä muistuttaa aineistossani seuraava toisen sotakirjailijan kuulohavainto: ”Puoliautomaattikiväärin luodit pölyttivät leppien alla olevaa maastoa. Räjähävät luodit säkenöivät ja kimakat iskut löivät suomalaisten korviin: *pak pak pak pak...!*” (Pietola 1994: 197). Epätavallinen on myös *tap.. tap.. tap tap tap* peräkkäisten kiväärinlaukausten imitatiivina (s. 327), vaikka se eräissä muissa yhteyksissä on hyvinkin yleinen. Useimmitenhan sitä käytetään kuten tunnettua käsien taputusta (huom. v. *taputtaa*; sen onomatopoeettisesta alkuperästä ks. SSA s.v.), koputusta tai rummutusta kuvattaessa, esim. ”Yrjö Henrikki ja Kalle Aukusti kapsahtavat pystyyn, ja seularummut rupesivat kopisemaan. *Taptap-taptara-tap!*” (Järventaus 1950: 802).

Luotien rätinää ja vinkunaa jäljittelevä *piu-piu-piu...* on suoraan kansankielestä omaksuttu. Siitä on suhteellisen runsaasti vanhahkoja murre-tietoja eri puolilta maata. Joukko esimerkkejä: Perniö ”*Piu!* sanos pyssyluar” (V. Myrsky 1919), Orimattila ”*Piu!* sano Rannan aitan ovi ku Siäkkilä Manu sisään astu” (Uudenmaan sp. s. 144), Kirvu ”Vemmel pañ vaa *piu*, ko ol kahten kappalien” (H. Munukka 1955), Perho ”*Piu!* vail luoti pani ku meni ihan korvani juuresta” (V. Laajala 1932). Linna ei tietenkään ole ollut ainoa *piu*-imitatiivia viljellyt kirjailija; vrt. esim. ”*Piuuuhh!* tuli vastaan kiväärinlaukaus ja kaataa aseveljen” (Palaste 1979: 163). – *Piu* tavataan useiden onomatopoeettisten verbien juuriaineiksena, esim. *piukkua, piukkaa, piukkia* ’pamahdella, paukkua, napsahdella; halkeilla’, *piukahtaa* ’napsahtaa (poikki)’, *piukuttaa*

'piipittää, tiukuttaa (lintu)'; huom. myös inkeröisen *piukkaa* 'piipittää (linnunpoika)', karjalan *piukkoa* 'paukkaa, piukkaa', *piukuttaa* 'paukutella', *piukahtoa* 'paukahtaa; pilkahtaa' ja vepsän *piugutada* 'viserrellä' (SSA s.v. *piukua*).

Imitatiivilla *uiii...* tms., jossa pyöreää ja suppeaa takavokaalia seuraa [usein pitkä] lavea ja suppea etuvokaali, Linna pyrkii matkimaan lentävän tykinammuksen ääntä. Ilmaus on hyvinkin tavallinen kirjallisuudessa, etenkin nuorisokirjoissa ja sarjakuvissa, missä sitä käytetään kuvaamassa lähinnä vinkunaa tai ulvahdusta. Esimerkki: "Iikka oli juuri saanut ensimmäisen uni-näyn silmiinsä, kun ilmaa halkaisi [laivan sumusireenin] kamala ulvaisu: – Uuuuuuuuuuuuuu jui jui jui" (Riikkilä 1960: 42). *Ui* (~ *uiui*, *uijui*) on yleinen myös kylmyyden, pelon, inhon tms. tunnetta ilmaisevana interjektiona (NS s.v.). Huom. lisäksi v. *uikuttaa* 'äännellä valittavasti, vaikertaa, voivotella; vingahdella, viserrellä', joka tunnetaan myös inkeröisessä ja karjalassa (SSA s.v.).

Linna kuvaa sekä kimmokkeen ääntä että [potkuri]koneen moottorin ääntä varsin samantapaisilla imitatiiveilla: a) *vou...uu...*, b) *vou vou vou* [= pommikonelaivue] ~ *vo...uu...uuuuuu...* [= joukko maataistelukoneita] ~ *vo...uuuuuu...* [= yksinäinen maataistelukone]. Näillä ilmaistaan kirjoitetussa kielessä erilaisia kumeasti vonkuvia ja ulisevia ääniä, esim. "Vouuu! Tykinluoti pauhasi yli pitäen tavatonta ääntä" (Järventaus 1950: 139). Vrt. koiran matalaa haukahdusta matkivaan onomatopoeettiseen interjektioon *vou*.

Muut Linnan käyttämät imitatiivit eivät varsinaisesti kuvaa sodan tai taistelun ääniä. *Iu ~iuuuuu* on ilmaus, jolla sotamies Viirilä matkii hevosen kiljahdusta. Se tunnetaan laajalti murteissamme, esim. Perho "Panipa [vihainen hevonen] jo hyvin kipiästi [= kimakasti], että *iu* ku minä panin sitä aiso", Utajärvi "*iu iu* pani iukutamma [helposti potkiva ja kiljahtava t.] kun orriin näki" (SMS). Huom. myös verbit *iukahdella* '[hevosesta:] äännellä vihaisesti' ja *iukua* '[vihaisesta, kiimaisesta tai koskettamiselle arasta hevosesta:] äännellä kimakasti, kiljahdella' (ibid.). – Kaksijäseninen imitatiivi *niks naks* on mitä tavallisin ilmaus sekä murteissa että kirjakielessä. Joukko esimerkkejä: Laihia "Kuulu vain *niks naks*, kun kuivat männyn oksat menivät poikki" (S. Seppälä 1955), "Suksi katkes niij jotta *niks naks* keskeltä poikki" (U. Kulju 1955), Kymi "Ei s-ollu ku yks *niks naks*, kun sill ol lehtvihku taitettu" (L. Lukkari 1957); "*Niks, naks* – kyllä ne [sukset] katkesivat aika moneksi" (Pulla 1940: 152), "-- Pransu -- otti sieltä sakset, ja *niks naks* olivat Kauppilan isäntävainaan takista nämä juhlanapit pojan tiedossa ja tallessa" (Sillanpää 1954: 13), "Väänsin keppiä, ja *niks naks* – se oli poikki" (NS s.v. *naks*), "*Niks naks*, niskat nurin" (NS s.v. 1. *niks*). Niin kuin esimerkit osoittavat,

niks naks -imitatiivilla kuvataan lyhyttä, naksahtavaa, usein katkeamisesta johtunutta ääntä ja myös äkillistä, naksahduksen aiheuttavaa liikettä. Linnan käyttämä ilmaus on lauseyhteytensä perusteella luontevinta tulkita ns. liikeimitatiiviksi. – Oman poikkeusryhmänsä muodostaa alovak Asumaniemen, tamperelaisen [?] koulupojan, ”hieno valikoima erilaatuisia, pääasiassa piirretyistä elokuvista kotoisin olevia -- äännähdyksiä”: *dist... fiu...uuuu...uuu... dong, ding ding*. Ne ovat siis vieraslähtöistä lainatavaraa, jota konekiväärijoukkueen muut miehet eivät olisi osanneet edes ääntää.

4. Kääntäjien tekemät ratkaisut poikkeavat yllättävän paljon toisistaan. Uskollisimmin on alkuperäistekstiä seurannut virontaja: edellä esitellyistä 30 imitatiivista peräti 26 on omaksuttu käännökseen sellaisenaan, ja vain neljä on vaihdettu toisenlaiseen asuun. Muutokset ovat seuraavat: su *pam* (s. 82) => vi *pōmm* (s. 68), su *pa, pa, pa, pa, pa* (s. 179) => vi *ta, ta, ta, ta* (s. 144), su *piu, piu... piupiu* (s. 60) => vi *viu, viu... viuviu* (s. 50), su *vou...uu...* (s. 58) => vi *viu...uuu...* (s. 49). Näistäkin ainoa selvä ”vironnos” on *pam* => *pōmm*. Kaikissa muissa tapauksissa olisi myös suomenkielisessä tekstissä mahdollista käyttää viron-tajan valitsemia imitatiiveja (ja päinvastoin): *ta, ta, ta, ta* esiintyy Linnallakin konekiväärin papatusta kuvaamassa, ja *viu ~ viuh* on suomen murteissa kuin kirjakielessäkin yleinen viheltävän ja vinkuvan äänen jäljitelmä (esim. ”Luoti pani vaij jotta *viu* ku suhahti korvani juuresta” [Perho; V. Laajala 1932]; ”Hänen sydämensä alkoi hitaasti jyskyttää, sitten kovemmin ja kiivaammin, kun *viuh-viuh-viuh* luodit suhahtelivat ohitse” [Hälli 1956: 84]). Suomi ja viro ovat niin läheisiä sukukieliä, että niillä on runsaasti yhteistä imitatiivistoa (ks. esim. Leskinen 2001) ja ettei naapurikie-len outojenkaan ilmausten ymmärtäminen tuota käännosten lukijalle erityistä päänvaivaa. Siksi ei myöskään kääntäjän tarvitse etsiä jokaiselle imitatiiville tarkkaa vastinetta.

Myös Tuntemattoman sotilaan saksantaja näyttää säilyttäneen pääosan alkuperäistekstin imitatiiveista sellaisenaan. Useimmat pamahdusta tai räjähdystä jäljittelevät ilmaukset hän on kuitenkin vaihtanut saksalaismallisiin: su *pum* (s. 54) => sa *wumm* (s. 56), su *pam* (s. 82) => sa *peng* (s. 86), su *pam* (s. 466) => sa *wumm* (s. 481); vain *pou* (s. 234) on hyväksytty käännökseen (s. 242). Muut erot ovat vielä vähäisempiä: hevosen kiljahdusta jäljittelevä *iu ~ iuuuuuu* (s. 366, 367) on saksalaisittain *hii... uhuu* (s. 381), naksahtavaa liikettä kuvaava *niks naks* (s. 229) *knacks* (s. 237) ja kimmokkeen vonkuna *vou...uu...* (s. 58) *o-u-ii...* (s. 60). Lähinnä ortografisia ovat lentokoneen moottorin ääntä matkiviin imitatiiveihin tehdyt muutokset, kuten su *vou* (s. 146) => sa *wou* (s. 151), su *vo... uu...* (s. 394) => sa *wu...uu...* (s. 409), su

vo...uuuuuu... (s. 433) => sa wu...uuuuuu... (s. 448). Samaa on sanottava pikku korjauksesta *dist* (s. 462) => *dst* (s. 477). Huomiota herättää erityisesti käsiaseiden ääniä jäljittelevien imitatiivien (esim. *pa-pa-pa...*, *ta-ta-ta...*, *trrr...*, *prrr...*, *piu-piu-piu...* jne.) yhtäläisyys. Näissä on ilmeisesti kysymys kielten todellisesta yhdenmukaisuudesta eikä vain kääntäjän mukavuudenhalusta.

Englanninkielisessä käännöksessä on jo huomattavasti enemmän imitatiivien vaihdoksia kuin saksankielisessä. Lisäksi siinä monia ilmauksia on jätetty kokonaan vaille vastinetta (ks. esim. tämän artikkelin kohtaa 2:10). Pamahtuksia ja räjähdysä kuvaillaan muodoilla *baroom* (s. 26, 45), *boom* (s. 26) ja *keerraashh* (s. 304) sekä – outoa kyllä – myös muodolla *pow* (s. 146; vrt su *pou* s. 234). Luotien rätinästä ja vinkunasta (= su *piu*) kääntäjä käyttää ilmauksia *pee-uh* (s. 30, 269) ja *peeoo* (s. 304), ja myös muut vihellyksiä ja ulvahduksia jäljittelevät imitatiivit hän on muokannut englantilaissävyiseen kirjoitusasuun: su *u...ii...ii...* (s. 165) => eng *oo...ee...ee...* (s. 100), su *vou...uu...* (s. 58) => eng *voweeee...* (s. 29), su *vov vou vou vou* (s. 146) => eng *vow, vow, vow, vow* (s. 87), su *vu...uu...uuuuuu...* (s. 394) => eng *voo...ooo...ooo...* (s. 256), su *vo...uuuuuu...* (s. 433) => eng *vo...ow...* (s. 283). Kokonaan huomiotta englanninnoksessa on jätetty peräti kymmenen tässä esiteltyä imitatiiviva. Toisaalta sivulle 100 on lisätty tykistökeskityksen jyrinää kuvaava *rooommm*; sama ilmaus esiintyy kerran (s. 283) myös suomenkielisen tekstin *trrrrrrrrrrr...* -muodon (s. 433) paikalla.

Unkarinnos poikkeaa jyrkästi muista tässä tarkastelluista käännöksistä, sillä siinä on kaiken kaikkiaan vain seuraavat kuusi imitatiiviva: *prrr... prrr... prrr... prr* (s. 163, kuten su s. 191), *tata-tatata* (s. 265, vrt. su *tap.. tap.. tap tap tap* s. 327), *piu, piu... piupiu* (s. 51, kuten su s. 60), *uiii...* (s. 64, vrt. su *uiiii...ii* s. 76), *viii...* (s. 49, vrt. su *vou...uu...* s. 58), *vou-vou-vou-vou* (s. 123, kuten su s. 146). Unkarikielinen käännös ei kaikilta osin muutenkaan noudata alkuperäistekstiä. Erityisesti teoksen viimeisiä lukuja on tuntuvasti tiivistetty.

5. Mistä sitten käännösten väliset erot voisivat johtua? Syitä on varmaan useita. Yksi olennainen tekijä lienee se, että imitatiivien käyttö on vahvasti yksilöllinen tyylipiirre. Toiset kirjailijat viljelevät sitä runsaasti, toiset eivät näytä tuntevan sitä lainkaan. Näin on ilmeisesti myös kääntäjien laita. Kysymys saattaa olla myös kielten välisistä eroista. Esimerkiksi unkarissa imitatiivit ovat tietävästi kaiken kaikkiaan paljon harvinaisempia kuin suomessa (Leskinen 1998: 314), eikä suomenkielisille ilmauksille ole aina kovin helppo löytää englanninkielisiä vastineitakaan. Entä miten selittyy se, että osa

suomen imitatiiveista on käännettäessä vaihdettu kohdekielen mukaisiksi mutta osa hyväksytty sellaisenaan? Näyttää siltä, että käännökseen on turvauttu vain niissä tapauksissa, joissa ilmauksella on kummassakin kielessä yleisesti tunnettu, vakiintunut vastine (esim. su *pam* => vi *põmm*, sa *peng*, wumm, eng *baroom*). Kielikohtaiset ja omatekoiset imitatiivit on sen sijaan yleensä jätetty muuntamatta (esim. esim. venäläisen pikakiväärin ääntä jäljittelevä *pa-ku-pa-ku-pa-ku* ja peräkkäisiä kiväärinlaukauksia matkiva *tap tap taptaptap*). Tämän mahdollistaa juuri se, että imitatiiveilla ei ole varsinaista merkityssisältöä vaan ne ovat pelkästään äänten kirjainnettuja kuvia. Siksi ne myös voidaan vaivattomasti siirtää – ainakin käännösteksteissä – kielestä toiseen, mikäli vain niiden fonologinen rakenne ja äännesymbolinen tulkinta sen sallivat.

Kirjallisuutta

- Anttila, Raimo 1977: Towards a Semiotic Analysis of Expressive Vocabulary. In: *Semiosis* 5/1: 27–40.
- Erhoma, Ester 1977: Nokkoset Herramme yrtitarhassa. Keuruu.
- Järventaus, Arvi 1950: Rummut. 7. painos. Porvoo.
- Järventaus, Arvi 1957: Kirkonlämmittäjä. 3. painos. Porvoo.
- Leskinen, Juha 1998: Miten vieraskielisiä imitatiiveja tunnistetaan? In: *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 228: 310–315. Helsinki.
- Leskinen, Juha 2000: Ovatko imitatiivit kielikohtaisia? Suomen ja eräiden muiden kielten imitatiivien vertailua. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 7: 67–87. Debrecen.
- Leskinen, Juha 2001: Suomalaiset, karjalaiset ja virolaiset korkeakouluopiskelijat imitatiivien käyttäjinä ja tuntijoina. In: Itämerensuomalaista ekspressiivisanaston tutkimusta (toim. Juha Leskinen). Suomen kielen laitoksen julkaisuja 42: 40–73. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Linna, Väinö 1954/1955: Tuntematon sotilas. Viides painos. Porvoo 1955.
- Linna, Väinö 1957/1996: The Unknown Soldier. Translated from the Finnish 1957. Reprinted 1996, Juva.
- Linna, Väinö 1971: Der unbekante Soldat. Aus den Finnischen von A. O. Schwede. 1. Auflage. Berlin.
- Linna, Väinö 1982: Az ismeretlen katona. Fordította Bereczki Gábor. Budapest.
- Linna, Väinö 1996: Tuntematon sõdur. Tõlkinud Helmi Eller ja Endel Mallene. Tallinn.
- Meri, Veijo 1962: Tilanteita. Keuruu.
- NS = Nykysuomen sanakirja I–VI. Porvoo–Helsinki 1951–1961.
- Palaste, Onni 1979: Suomussalmen sankarit. Hämeenlinna.

- Pietola, Eino 1994: Eldankajärven jääkärit. Jyväskylä.
- Pulla, Armas J. 1940: ”Jees punamultaa!” sanoi kersantti Ryhmy. Hämeenlinna.
- Riikkilä, Väinö 1960: Punapää-Iikka. Porvoo.
- Rintala, Paavo 1956: Rikas ja köyhä. 4. painos. Keuruu.
- Rintala, Paavo 1961: Mummoni ja Mannerheim. 4. painos. Helsinki.
- Salo, Yrjö 1967: Kumiseva kallio. Seikkailuromaani. Keuruu.
- Samarin, William J. 1970: Inventory and Choice in Expressive Language. In: Word, Vol. 26: 153–169.
- Sillanpää, F. E. 1954: Poika eli elämänsä. 5. painos. Helsinki.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja 1–. Helsinki 1985–.
- SMSA = Suomen murteiden sanakirjan arkisto. (Hakumuotona pitäjännimi, kerääjä ja vuosiluku.) Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Helsinki 1992, 1995, 2000.
- Ukkola, Jukka 1994: Lööpinen. Lukuopas lööppejäkin syvemmälle. Juva.
- Valtonen, Hilja 1973: Oma kehu. Muistelmia menneiltä vuosilta. Keuruu.
- Viita, Lauri 1950: Moreeni. Porvoo.

Kansalliskieli ja globalisaatio

Harri MANTILA

Johdanto

Suomessa keskustellaan nykyään paljon suomen kielen asemasta. Ollaan huolestuneita siitä, että globalisaation aikana suomi ja muutkin kansalliskielet menettävät käyttöalojaan. Aihe on ollut esillä julkisuudessa tuon tuosta. Esimerkiksi Helsingin yliopistossa vietettiin 14. ja 15.3.2001 Matias Aleksanteri Castrénin, ensimmäisen suomen kielen professorin, virkaan nimittämisen 150-vuotisjuhlaa, ja yhtenä osana päivien tapahtumia oli keskustelu suomesta tieteen kielenä. Myös Kotimaisten kielten tutkimuskeskus julkaisi huhtikuussa 1998 kielipoliittisen ohjelman, jossa tarkastellaan suomen, ruotsin, saamen, romanikielen ja viittomakielen asemaa eri käyttötilanteissa. Siinä käsitellään erikseen yksilön ja yhteisön kieltä, koulutuksen, tieteen, viestintien ja liike-elämän kielenkäyttöä sekä tietysti EU:n kielipolitiikkaa. Näiden lisäksi sanomalehdissä ja useillakin televisiokanavilla on viime aikoina käyty keskustelua suomen kielen tulevaisuudesta. Totta onkin, että suomen kieli on viimeisen parinkymmenen vuoden aikana menettänyt asemaansa tieteen, koulutuksen, liike-elämän ja viihteen kielenä.

Myös Unkarissa käydään keskustelua kansalliskielen asemasta. Sekä Magyar Nyelv että Magyar Nyelvőr -aikakauslehdissä on kummassakin viime vuosina julkaistu artikkeleita, jotka koskevat unkarilaisen kielipolitiikan lähi-tulevaisuuden tehtäviä (esim. Balázs 1999; Bańcerowski 2000; Dróth 2000). Huolenaiheet ovat pitkälti samoja kuin Suomessakin. Erojakin kuitenkin on. Unkarilaiset näyttävät korostavan muiden muassa kieleen liittyviä esteettisiä seikkoja, tapakulttuurin ja kielen yhteyttä sekä normatiivisuutta suomalaisia enemmän. Samoin suhtautuminen kansallisvaltion rajojen ulkopuolella eläviin vähemmistöihin on suomalaisella ja unkarilaisella kielialueella erilainen. – Tässä artikkelissa tarkastelen lähinnä Suomen kielitilannetta ja kielipoliittisia haasteita 2000-luvun alussa. Vertaan kuitenkin lyhyesti muutamien keskeisten seikkojen käsittelyä alan unkarilaiseen keskusteluun.

Kansallisvaltioideaalin muutos

Eurooppalaisen kansallisvaltion, jollaisia Suomi ja Unkari varsin tyypillisesti ovat, luomisprosessissa ja identiteetin kiteytymisessä on kielellä ollut erittäin suuri merkitys. Suomessa hegeliläinen käsitys kansan kielestä kansan sielun syvimpänä ilmaisijana liittyy erityisesti kansallisfilosofi J. V. Snellmanin nimeen. Hänen ajatuksenaan oli, että kieleen on koodautunut kansakunnan kollektiivinen kokemus, tieto, tavat ja uskomukset. (Rintala 1998: 47–48; ks. myös Bańcerowski 2000: 400.) Tästä syystä oli luotava myös suomenkielinen kansalliskirjallisuus, jossa kansallishenki (Nationalgeist) kiteytyy yhdistettynä yksilölliseen ja kollektiiviseen kansallistietoisuuteen (Nationalbewusstsein). Vertailukohtanaan Snellman käytti muiden muassa Unkaria. (Knapas 1999: 248–252). Kansallisvaltiossa kieli on ollut keskeisimpiä valtiollisenkin olemassaolon symboleja. Tämä seikka on ollut ajankohtainen jälleen 1990-luvulla monissa Itä-Euroopan maissa, jotka ovat itsenäistyneet Neuvostoliiton hajottua. Esimerkiksi ukrainan ja valkovenäjän kielenhuolto on elpynyt, ja Jugoslavian hajoaminen on johtanut kroatian kielen standardisointiin ja uusien sanakirjojen ja kielioppien ilmestymiseen. (Nyomárkay 2000: 56–57.) Kieli kansallisen olemassaolon ja identiteetin ilmentäjänä näkyy esimerkiksi Suomen lainsäädännössä siten, että lakitekstissä suomesta ja ruotsista käytetään juuri nimitystä ”kansalliskieli” eikä vaikkapa virallinen kieli (Suomen perustuslaki § 17).

Kansallisvaltio ja kansalliskieli eivät enää nykyään muodosta samanlaista ykseyttä kuin aiemmin. Postmodernin ihmisen identiteetti ei kytkeydy enää tietyn kielen, etnisiteetin ja valtion yhtenäisyyteen, kuten se kansallisvaltion enemmistöön kuuluvilla kansalaisilla on lähes koko 1900-luvun tehnyt. Kansallisvaltion luonne ja asema ovat globalisaation ja EU:n myötä kohdanneet aivan uusia haasteita. (Harle–Moisio 2000: 15.) Suomalaistenkin on aika arvioida jälleen uudelleen omaa identiteettiään ja pohtia, mikä asema kielellä siinä on. Olemme samassa tilanteessa kuin 1800-luvun alussa, jolloin A. I. Arwidsson ensimmäisenä kiteytti suomalaisen identiteetin kuuluisalla lauseellaan ”Ruotsalaisia emme ole, venäläisiksi emme tule, olkaamme siis suomalaisia”, tai vuonna 1917, jolloin maa sai itsenäisyytensä ja sen oli määriteltävä suhteensa entisiin vallanpitäjiin. Uusi poliittinen, historiallinen ja kulttuurinen tilanne vaatii nyt myös kansallisvaltion kielipolitiikalta uusia otteita. (Mantila 1999; Kaplan 1994: 3.) Paitsi että ylikansalliset lingua francat – useimmassa tapauksessa englanti – valtaavat kansalliskielten käyttöaloja eli domeeneja, joka puolella on yhä enemmän väkeä, joka on oppinut maan kielen toisena tai vieraana kielenä.

Unkarissa 2000-luvun alun tilanne on tietysti vielä paljon selvemmin utta orientoitumista vaativa kuin Suomessa. Järjestelmänvaihdos on merkinnyt erityisesti sopeuttamispolitiikkaa, jonka tavoitteena on ollut avautuminen Eurooppaan ja länsimaihin sekä markkinatalouden omaksuminen. Järjestelmänvaihdoksen kulttuurisia seuraamuksia ei ehkä kovin paljon ole vielä käsitelty, vaikka hallitsevan anglosaksisen kulttuurin kielteisetkin puolet ovat kyllä olleet keskustelun aiheena. (Lengyel 2001: 91–95.) Selvää kuitenkin on, että myös Unkarissa kansallisvaltioideologia on joutunut uudelleenarvioinnin kohteeksi. Bańcerowski esimerkiksi korostaa, että globalisaation aikakaudella juuri unkarin kieli on se, joka on kansakunnan identiteetin ja perusarvojen kantaja (2000: 379).

Samalla kun kansallisvaltioiden luonne on muuttunut ja niiden kieliolot ovat tulleet monipuolisemmiksi ja kansalliskielten asema haastetuksi, ovat myös erilaiset kielelliset vähemmistöt alkaneet yhä laajemmin penätä oikeuksiaan omaan kieleen ja kulttuuriin. Kielellinen diversiteetti ja sen suojeleminen ovatkin viime vuosina olleet paitsi vilkkaan julkisen keskustelun aiheena myös yhä useammin kielitieteellisen mielenkiinnon kohteena. Nykyisissä eurooppalaisissa kansallisvaltioissa on alaa vallannut hyvin laajasti pluralismi, joka tarkoittaa kulttuurisen ja kielellisen monimuotoisuuden sallimista ja edistämistä yhden valtion rajojen sisäpuolella.

Suomessa vähemmistökeskustelu on koskettanut erityisesti saamelaisia (Lindgren 2000), mutta myös suomea lähellä olevat itämerensuomalaiset kielivähemmistöt eli meänkieliset (Winsa 1998), kveenit (Aronsen 1998) ja karjalaiset (Zaikov 1998) ovat saaneet huomiota paitsi tutkimuksessa myös julkisessa sanassa. Unkarissa naapurimaiden unkarinkieliset vähemmistöt ovat jatkuvasti olleet kiivaan keskustelun kohteena (ks. esim. Péntek 1995). Suomen ja unkarin kielen välillä on tässä kehityksessä ollut se selvä ero, että siinä missä suomalaiset tai suomea lähellä olevat vähemmistöt naapurimaissa ovat halunneet irrottautua ”emämaasta” (vrt. unk. *anyaország*) ja perustaa oman kirjakielen, taas unkarilaiset ovat korostaneet kielialueen yhtenäisyyttä.

Äidinkieli, kansalliskieli ja lingua franca kielensuunnittelun kohteina

Kielipolitiikalla tai kielensuunnittelulla (engl. *language planning*) tarkoitetaan kielenkäytön kaikkinaista ohjailemista yhteiskunnassa. Kyse on toisaalta kielen yhteiskunnallisen statuksen määrittelemisestä ja ohjailemisesta, jolloin alaan kuuluvat kielilainsäädännön lisäksi vähemmistökielten oikeudet ja päätökset kouluissa opettavista kielistä ja niiden asemasta. Englanninkielisessä kirjallisuudessa tästä käytetään termiä *status planning*, ja suomeksi on yleensä puhuttu kielipolitiikasta tai joskus

harvemmin statussuunnittelusta tai statuksen suunnittelusta. Toisaalta on kyse kielen sisäisestä ohjailusta eli kielenhuollosta. Tähän kuuluvat tietoiset päätökset kirjoitusasusta, uudesta terminologiasta, vierasperäisistä sanoista, ja myös uuden kirjakielen luomisprosessi kuuluu tähän. Tästä on kielenhuollon lisäksi joskus käytetty englannin mallin mukaan termiä korpussuunnittelu tai korpuksen suunnittelu (*corpus planning*). (Cooper 1989: 29–34; suomalaisista termeistä ks. Sajavaara 1995: 29–36; Mantila 2001: 14–22.) Unkarilaisessa keskustelussa on käytetty paitsi termiä *nyelvpolitika* myös *nyelvi tervezés* (ks. esim. Péntek 1999: 86).

Suomessa käydyssä julkisessa kielipoliittisessa keskustelussa on jatkuvasti puututtu sekä status- että korpussuunnittelun kysymyksiin. Suomen kielen asemaa koskevassa argumentaatiossa on usein ollut tapana asettaa vastakkain kansainvälistyminen ja siitä seuraava englannin kielen merkityksen korostaminen ja toisaalta suomalaisen identiteetin ja suomen kielen arvon hehkuttaminen. On nähty, että liiallinen äidinkielen merkityksen ja aseman korostaminen sulkee nuorilta tien kansainväliseen yhteistyöhön. Toisaalta jotkut näkevät, että nykyinen kehitys on johtamassa samaan tilanteeseen kuin 1800-luvulla, jolloin kansan enemmistön kielellä ei ollut täysimittaisen kulttuurikielen asemaa eikä oikeuksia ja jolloin elämässä eteenpäin päästäkseen oli ensin opetettava herrojen kieli. Perustelut tässä keskustelussa ovat olleet yleensä varsin tunnevaltaisia. Ei ole yleensä kovinkaan analyttisesti pohdittu kielen merkitystä ja funktiota toisaalta kansakunnalle ja valtiolle ja toisaalta yksilölle, eli ei ole erotettu sitä, puhutaanko äidinkielestä, kansalliskielestä, virallisesta kielestä, enemmistökielestä, vähemmistökielestä, kansainvälisestä *lingua franca*sta ja missä eri tapauksissa mikin kieli on relevantti. Itse kiteytän eri kielten funktiot seuraavasti: kansainvälinen *lingua franca* on työkalu, kansalliskieli on sivistys ja äidinkieli on koko elämä.

Globalisaation aikana on tehtävä selväksi kansalliskielen ja kansainvälisen *lingua franca*n työnjako. On selvää, että EU:n ja lisääntyvän kansainvälistymisen aikana vaaditaan hyvää englannin taitoa. Se on välttämätön työväline, jota ilman ei enää voida toimia. Englantia – tai muitakaan *lingua francoja* – ei voi nähdä pelkästään vaarana kansalliskielelle, vaan näiden täytyy voida elää rinnakkain. Äidinkieli tai kansalliskieli ei ole *lingua franca*n kilpailija tai vastakohta. *Lingua franca*lla on oma tärkeä tehtävänsä kansainvälisen yhteisymmärryksen luomisessa. Se voi joskus olla sananmukaisesti myös *lingua pacis*, rauhan kieli. (Salvierda 2001; McArthur 2001.) Tarvitaankin maltillista ja järkevää kielipolitiikkaa, jossa tehdään päätöksiä ja suosituksia siitä, mitä kieltä missäkin tilanteessa ja

kenen kanssa on tarpeellista ja järkevää käyttää. Ei ole esimerkiksi mitään mieltä siinä, että suomenkielinen opettaja opettaa suomalaisia lapsia jollain muulla kuin suomen kielellä. Toisaalta yliopistossa voidaan kyllä opettaa muillakin kielillä kuin suomeksi, jos samalla huolehditaan siitä, että alan suomenkielinen käyttö ei näivety. Tämä on suuri haaste paitsi Suomen myös muiden kansallisvaltioiden kielipolitiikasta ja kielenhuollosta vastaaville instituutioille.

Lingua francan asema työkaluna ei saa horjuttaa sitä sivistyksellistä perustaa, joka on juuri kansalliskielen virallistamisen kautta saavutettu. Suomessa tämä kehitys liittyy hyvin selvästi autonomian ajan demokratisoitumiskehitykseen. Ruotsin vallan aikana suomen kieli oli pääasiassa vain uskonnon harjoittamisen ja lainkäytön kieli. Ryhmää luovaa identiteettifunktiota sillä ei ollut. Kieli toimi vain sekä hengellisen että maallisen vallan välineenä. Porvoon valtiopäivistä (1809) lähtien tuli kuitenkin ajankohtaiseksi suomenkielisen kansanosan toiminta yhteisten asioiden hoitamiseksi. Suomen kieli sai uusia tehtäviä, sen oli alettava taipua uskonnon ja lainkäytön lisäksi myös koulutuksen, joukkotiedotuksen ja hallinnon tarpeisiin. (Saari 1999: 266–268.) Suomi kävi läpi ennennäkemättömän korpussuunnittelun vaiheen, joka samalla oli osa suomalaisen kulttuurin ja kielen emansipaatioprosessia (kielen emansipaatiosta ks. esim. Lindgren 2000b). Kansalliskielen merkitys koulutuksen ja sitä kautta sivistyksen olemassaololle on tiedostettava myös nykyään, eikä lingua francan käyttö saa heikentää kansallisen koulutuksen ja sivistyksen tasoa.

Äidinkiensä avulla ihminen kasvaa tiettyyn kulttuuriin ja yhteiskuntaan, sosiaalistuu niiden sen jäseneksi. Suomalainen oppii jo pienestä pitäen esimerkiksi sellaiset meteorologiset ilmaukset kuin *kinostua* tai *keli*, samoin hän oppii tietämään, mitä merkitsevät *impivaaralaisuus* tai fraasi *lähteä soitellen sotaan*. Suomi on se kieli, johon on koodautunut hänen fyysisen elinympäristönsä, ilmasto, maasto ja hänen henkinen kulttuurinsa, esimerkiksi kansalliskirjallisuuden klassikot, jotka omalta osaltaan ovat rikastuttaneet hänen kiellensä ilmaisuvaroja. Juuri suomen tavalla ei mikään toinen kieli pysty kuvaamaan näitä asioita, eikä mainittuja ilmauksia ole helppo edes kääntää muille kielille. Äidinkielen kautta ihminen myös omaksuu kaikki kognitiiviset prosessit parhaiten, onhan äidinkieli ajattelun perusta. Ei siis liioittelua käyttää äidinkielen merkityksestä metaforaa elämä. Äidinkielen merkitystä on unkarilaisessa kielipoliittisessa keskustelussa luonnehdittu hyvin samantyyppisin sanankääntein kuin Suomessakin (Bańczerowski 2000: 391–392).

Kun lingua francan, kansalliskielen ja äidinkielen merkitys ja funktiot on selvitetty sekä yksilön että yhteiskunnan kannalta, päästäänkin jo pelkkiä tunteenpurkauksia järkevämpään argumentaatioon, kun keskustellaan eurooppalaisten kansalliskielten nykyisestä asemasta ja tulevaisuudesta. Tältä pohjalta on myös mahdollista tehdä selkeitä kielipoliittisia kannanottoja. Suomen kielen lautakunta onkin 4.12.2000 pitämässään kokouksessa hyväksynyt toimintasuunnitelman, jossa kansalliskielen muuttunut asema on otettu huomioon ja jonka keskeisenä sisältönä on pyrkimys pitää yllä julkista keskustelua kansalliskielen asemasta ja huollosta.

Unkarissa Bańczerowski on myös erottanut kielipolitiikan periaatteiden muotoilussa erikseen yksilön ja yhteiskunnan kielen merkityksen ja määritellyt kansallisen kielipolitiikan tehtävät seuraavasti: 1. On kehitettävä vastuuntuntoa kielen tilasta, kauneudesta, rikkaudesta, toiminnallisuudesta, autonomiasta ja elinvoimaisuudesta. 2. On turvattava ne edellytykset (tarvittaessa myös lainsäädännön tietä), jotka takaavat sen, että kieli pysyy käytössä yhteiskunnassa kaikilla domeeneilla. 3. Kielenkäyttäjät on koulutettava siten, että he pystyvät ottamaan osaa sekä puhutun että kirjoitetun kielen käytön kysymyksiin sekä yksilön että yhteisön kannalta. 4. On luotava sellainen unkarilaisen kansallisvaltion kieliyhteisö (etniset ja kansalliset vähemmistöt mukaan lukien), joka pystyy elämään ja toimimaan yhdessä. 5. Kielipolitiikan tulee pyrkiä sellaiseen suuntaan, joka paitsi palvelee kansainvälistä yhteistyötä myös edesauttaa kansojen ja kulttuurien välistä yhteisymmärrystä. (2000: 397.) Péntek on näiden lisäksi korostanut vielä unkarilaisten vähemmistöjen maltillisia mutta määrätietoisia toimia oman äidinkielen oikeuksien puolesta (1999: 86).

Pitääkö kansalliskieltä suojella?

Monen suomen kaltaisen eurooppalaisen kansalliskielen asema on nykyään lainsäädännössä turvattu. Kuitenkin Suomessa on julkisessa keskustelussa usein vaadittu, että kansalliskieltä tulee suojella. Unkarissa kansalliskieltä uhkaaviksi vaaroiksi on lueteltu vierassanojen liikakäyttö, piittaamattomuus kielenhuollon normeista, kielen ilmaisumahdollisuuksien kaventuminen sekä niin kutsuttu newspeak, joka tarkoittaa tietyn vallitsevan ideologian ja poliittisen eliitin kieltä, joka pyrkii saamaan yleisesti hyväksytyin aseman. Termi on peräisin Orwellilta. (Nyomárkay 2000: 57–59.) Kysymys kansalliskielen suojelemisesta tuli hyvin mielenkiintoisella tavalla esiin jo mainitun Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaiseman Kielipoliittisen ohjelman vastaanotossa. Nimittäin monissa ohjelmaa kommentoivissa sanomalehtikirjoituksissa nostettiin pääasiaksi juuri

suojeleminen. Esimerkiksi Oulussa ilmestynyt sanomalehti Kaleva otsikoi kielipoliittista ohjelmaa kommentoivan juttunsa seuraavasti: ”Suomen kieli tarvitsee suojelua. Vähäinen arvostus ja koulujen vieraskielinen opetus uhkaavat äidinkieltä”. Mielenkiintoista tässä on, että Kielipoliittisessa ohjelmassa ei mainita yhtään mitään suojelemisesta! (Mantila 1999: 6–7.)

Kielen näkeminen jonkinlaisena suojelukohteena kertoo varsin huolestuttavasta näkemyksestä. Sen sisältää ajatuksen, jonka mukaan kansalliskieli on kyllä arvokas ja kallis asia, mutta joka on jo jollain tavalla museoitunut ja joka ei enää kelpaa nyky-yhteiskunnan käyttöön. Nähdäkseni kielen suojelu on sinänsä hyvin vaikeaa. Kieltä tulee ensi sijassa vain käyttää. Mikään kieli ei sammu, jos sen puhujat ovat sitoutuneita siihen. Kielen säilyminen ei myöskään voi olla minkään instituution kuten eri yliopistojen suomen kielen laitosten tai Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksenkaan asia, vaan se on kiinni jokaisen kansalaisen arkipäivän valinnoista. Tämän tiedostaminen edellyttää, että koulutettujen kansalaisten kielitietoisuuteen panostetaan entistä enemmän. Tähän puolestaan päästään vaikuttamalla koulutukseen ja äidinkielen oppisisältöihin. Tehtävä on tietysti äärimmäisen vaikea, onhan kyseessä asennemuokkaus, jolla on vastassaan valtava ylikansallinen viihde- ja mediateollisuus sekä kansainvälisen taloudellisen ja poliittisen yhteistyön vaatimukset, joissa kielipolitiikka on ymmärretty liian yksipuolisesti.

Péntekin mukaan unkarilaisessakaan kielen suunnittelussa (*nyelvi tervezés*) ihanteena ei voi olla kielen suojelu kansallisena aarteena. Sen paremmin Unkaria kuin naapurimaiden unkarinkielisiä alueitakaan ei voi ajatella minään kansallisena muistomerkkinä. Kieli ei voi olla pyhä päämäärä, eikä mikään yhteisö voi ottaa tehtäväkseen kielellisen reliktiin suojelua. Kielen suunnittelun päämääränä on, että kieltä käytetään tietoisesti, vapaasti ilman pelon ja häpeän tunnetta itsensä ilmaisemiseen, itsensä kehittämiseen ja toinen toisensa parempaan ymmärtämiseen. (1999: 88.)

Korpussuunnittelun uudet haasteet

Yleisimmin korpussuunnittelua eli kielenhuoltoa koskevissa kannanotoissa on viime aikoina oltu huolestuneita englannin vaikutusta suomen sanavarastoon. Totta onkin, että suomalainen katukuva on kolmen viime vuosikymmenen kuluessa ratkaisevasti muuttunut. Mainosten ja liikekylttien valoissa hohtavat yhä useammin englanninkieliset tuote- ja yritysnimet. Jotkin mainokset saattavat olla jo kokonaan englanniksi. Samaan aikaan erityisesti tieto- ja viestintäteknikan huikkea kasvu on tasoittanut tietä englanninkielisen terminologian ja fraseologian tulolle. Jotkut väittävät, ettei tämä ole mikään uhka, koska kielet ovat aina olleet kontaktissa ja lainasanoja on aina omak-

suttu. Tämä perustelu on kuitenkin nähdäkseni täysin pätemätön. Nimittäin suomen vanhemmat lainasanakerrostumat on saatu useiden tuhansien vuosien kuluessa. Ne ovat tulleet kieleen vähitellen ja mukautuneet sen taivutus- ja johtamisjärjestelmiin. Nykyisin lainojen omaksutuksen vauhti on huomattavan paljon nopeampi, sanoja tulee enemmän eivätkä ne ehdi mukautua kielen äänne- ja muotojärjestelmään. Lisäksi aiemmin esimerkiksi balttilaista tai germaanista lainakerrostumaa omaksuttaessa ei ollut puolustettavana kansallisvaltion sivistyksellisiä intressejä.

On huomattava, että uusien sanojen tulo kieleen ei ole pelkästään leksi-kaalisen tason asia, vaan se vaikuttaa koko kielen rakenteeseen. Suomessa esimerkiksi tietyt taivutusparadigmat näyttävät lainasanojen tulvan myötä käyvän entistä yleisemmiksi. Uudet verbit mukautuvat lähes pelkästään supistumaverbien kategoriaan (*seivata* : *seivaan*, *digata* : *diggaan*), ja nominintaivutuksen puolella taas jotkin paradigmat harvinaistuvat toisten kustannuksella. Suomalainen esimerkiksi kysyy helpommin toiselta, että *Oletko nähnyt sitä artistia livenä* kuin **lipeenä* tai **liveenä*, kuten sana taipuisi, jos se olisi tullut kieleen aiemmin. Supistumanominit ja kvalitatiivinen astevaihtelu ovat niitä seikkoja, joiden esiintyminen käy yhä harvinaisemmaksi ja kielen kokonaisjärjestelmän kannalta epäsymmetrisemmäksi.

Sanasto on tietysti se kielen taso, jossa vieraat vaikutteet ensiksi havaitaan ja josta julkisessa keskustelussakin yleensä puhutaan. (Ks. myös esim. Nyömärkay 2000: 57–59.) Vaikutus koskee kuitenkin jo mainittujen äänne- ja muoto-opin lisäksi lauseoppia, fraseologiaa ja merkityksiä, ja tämä onkin salakavaluudessaan paljon merkittävämpi seikka. Jaakko Anhava on kirjoittanut tästä useaan otteeseen viime aikoina Kielikellossa, kielenhuollon tiedotuslehdessä. Hän on kiinnittänyt huomiota muiden muassa sellaisiin seikkoihin, että suomessa on alkanut yleistyä neuvova kysymyslause tyyppiä *Mikset menisi kuumaan kylpyyn*. Taustalla on epäilemättä englannin *why don't you* -alkuinen kysymyksenmuotoinen neuvo. Fraseologisia lainoja ovat esimerkiksi *kultainen kädenpuristus* ja *pitkässä juoksussa*. Englannin kautta taas uusia merkityksiä ovat saaneet *inflaatio* ja *pateettinen*. (Anhava 2000: 26–28.) Péntek on osoittanut unkarin kielestä vastaavanlaisia tapauksia. Esimerkiksi jotkut biologit ovat alkaneet käyttää munasolusta sanaa *tojás* sanan *petesejt* sijasta, koska englannissa *egg* merkitsee molempia. (1999: 52.) Fraseologismit ovat sikäli merkityksellisiä kielen elementtejä, että niiden synty perustuu aina siihen kulttuuriin, jossa kieltä on puhuttu. Näin ne kuvaavat aivan erityisellä tavalla kielen puhumaympäristöä, ja niihin on koodautunut valtavasti kansankunnan kollektiivista tajuntaa. Fraseologian muutos kertoo ajattelutavan muutoksesta.

Yksi kielenhuollon uusista haasteista on terminologiatyö. On tärkeää, että uusiin teknologisiin innovaatioihin liittyvä eri tieteenalojen keskeisin terminologia on edelleen läpinäkyvää kaikille kansalaisille. Muuten tuloksena saattaa olla kielellinen eriarvoistuminen, jossa tieto on vain niiden hallussa, jotka ovat saaneet hyvän koulutuksen, hallitsevat hyvin lingua francan ja ovat yhteiskunnassa johtavassa asemassa. Erityisesti hallinnon kielen ymmärrettävyys kansallisella tasolla on ollut EU:ssa kiperä kysymys. Suomessa on Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen perustettu erityinen EU-kielenhuoltajan virka. Terminologiatyö on kirjattu myös Suomen kielen lautakunnan toimintasuunnitelmaan. Sen ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen Kielitoimiston lisäksi terminologiatyötä tekevät Suomessa tekniikan sanastokeskus ja lääketieteen sanastolautakunta. Suurimpana vaikeutena on nykyään se, että uudet sanat ja termit yleistyvät käyttöön niin nopeasti, että suosituksen antovaiheessa käytössä ovat yleensä paitsi alkukielinen raakalaina myös useita kilpailevia suomenkielisiä vastineita.

Myös unkarilaisella kielialueella keskustellaan terminologiatyön tärkeydestä. Júlia Dróth on kirjoittanut Euroopan unioniin liittyvästä terminologiasta ja sen yhtenäistämisestä. Kaiken EU:n keskushallinnosta tulevan tiedon on oltava jäsenvaltioiden kansalaisten selkeästi ymmärrettävissä, ja tämä vaatii terminologian vastaavuudesta sopimista. Erityisen merkityksellistä tämä on lainkäytön ja hallinnon kielessä. Tällä hetkellä EU-terminologia horjuu kovasti, ja alkuperältään englanninkieliset ilmaukset on joskus korvattu omakielisillä (*directive* – unk. *irányelv*) tai toisinaan pelkästään äännerakenteeltaan jonkin verran unkarilaistettu (*directive* – unk. *direktíva*). (Dróth 2000: 287–289.) Terminologian läpinäkyttömyys on nähdäkseni jo jonkin verran aiheuttanutkin kielellistä eriarvoistumista EU:n sisällä. Suomalaiseenkin kielenkäyttöön ovat jo alkaneet pesiä sellaiset ilmaukset kuin implementaatio, monitorointi ja subsidiariteetti. Epäilen, etteivät näiden merkitykset ole ollenkaan tuttuja kaikille niille kansalaisille, joiden asioista näillä sanoilla puhutaan.

Lopuksi

Globalisaation etenemisen rinnalla on käynnistynyt ennennäkemätön identiteettikeskustelu. Kieliasioissa tämä on aktualisoitunut sillä tavalla, että kansalliskielillä on nyt enemmän kansallista symboliarvoa kuin 1900-luvun jälkipuoliskolla on ehkä ollut. Samaan aikaan kuitenkin kansallisvaltioiden kieliolot ovat tulleet monipuolisemmiksi ja kulttuurinen pluralismi on vallannut sijaa. Identiteettikeskustelun eteneminen ja pluralismi ovat

molemmat olleet niitä taustaideoita, joiden kautta erilaiset vähemmistöt ovat alkaneet vaatia oikeuksiaan.

Kansallisvaltioiden on kielipolitiikassaan osattava nyt erottaa yksilön ja kansakunnan kieli toisistaan ja osattava tehdä myös selvä työnjako näiden kansainvälisten lingua francojen kanssa. On huolehdittava kielellisten ihmisoikeuksien toteutumisesta jokaisen kansalaisen kohdalla. Samalla koulutuksessa on entistä selvemmin kiinnitettävä huomiota kieleen kansakunnan identiteetin ja kollektiivisen tajunnan ilmaisijana. On varottava sellaisia ylilyönnejä, joista Suomessakin on malleja ja joissa kansalliskielen tai äidinkielen käyttöaloja on harkitsemattomasti siirretty kansainväliselle lingua francalle. Lingua franca on tietysti nykyään tärkeä ja välttämätön, mutta yksilön äidinkieleen ja kansalliskieleen verrattuna sen arvo on vain välineellinen.

Vaikka kansallisen identiteetin kulmakivenä onkin kansalliskieli, sitä on varottava liialliselta purismilta joka usein tarkoittaa suojelemista. Kieltä on ennen muuta käytettävä monipuolisesti kaikilla yhteiskunnan käyttöaloilla. Lopulta suurin uhka ainakin suomen kaltaiselle kansalliskielelle ovat kielen käyttäjät itse. Englannin vaikutus ei aivan nopeasti tapa suomea tai muitakaan kansalliskieliä. Jos sen sijaan kielen käyttäjät ja ennen muuta koulutettu väestönosa eivät ole sitoutuneet omakielisen sivistyksen kehittämiseen, on tulevaisuus synkkä.

Korpussuunnittelun keskeisenä haasteena on, että vieraita vaikutuksia tarkastellaan kielen kokonaisjärjestelmän kannalta eikä puhuta pelkistä lainasanoista. Yksittäiset lainat eivät sinänsä ole uhkia kansalliskielille, mutta esimerkiksi merkitysten lainautumiset muuttavat semanttisia kenttiä ja saattavat aiheuttaa viestintävaikeuksia. Tärkein globalisaation aikakauden kielenhuollon haasteista on toimivan ja läpinäkyvän terminologian luominen. Muuten kansalliskielet saattavat osittain ajautua samaan asemaan kuin 1800-luvulla, jolloin monet nykyisistä kansallisvaltioista syntyivät ja jolloin kansalaisten asioita hoidettiin kielellä, jota kaikki eivät ymmärtäneet.

Suhteessa globalisaatioon ja Euroopan yhdentymiseen suomi ja unkarin kielet ovat kielenä hyvin samantyyppisten haasteiden edessä. Kumpikin kieli edustaa Euroopan valtakieliin verrattuna toista kielityyppiä, ja kummankin merkitys juuri kansallisvaltion enemmistökielenä on ollut kulttuurisesti ja poliittisesti ratkaiseva. Samankaltainen tilanne näkyy kummassakin maassa käytävässä kielipoliittisessa keskustelussa, vaikka pieniä painotuseroja olenkin voinut tuoda artikkelissani esiin. Kun Unkarinkin ilmeisesti on pian EU:n jäsen, on ehkä aika aloittaa kielipoliittinen projekti, jonka kohteena on unionin uralilaisten kansalliskielten erityisasema.

Lähteet

- Anhava, Jaakko 2000: Suomen kieli kylvyssä. In: Kielikello. Kielenhuollon tiedotuslehti 2/2000. 26–28. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Aronsen, Terje 1998: Miksi kveeninkieli kirjakielenä? In: Nordlyd 26. Tromsø University working papers of language and linguistics (toim. Arja Koskinen ja Eira Söderholm). 84 – 91.
- Balázs, Géza 2000: A média nyelvi normája. In: Magyar Nyelvőr 1/2000. 5–24. Budapest.
- Bañcerowski, Janusz 2000: Nyelvközösségi és nyelvpolitikai kérdések – kihívások és lehetőségek. In: Magyar Nyelv 4/2000. 391–402. Budapest.
- Cooper, Robert L. 1989: Language planning and social change. Cambridge University Press.
- Dróth, Júlia 2000: Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája! In: Magyar Nyelvőr 3/2000. 287–297.
- Harle, Vilho–Moisio, Sami 2000: Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka. Vastapaino, Tampere.
- Kaplan, Robert B. 1994: Language policy and planning: Fundamenta issues. In: Annual Review of Applied Linguistics, vol. 14. 3–19. Cambridge University Press.
- Knapas, Rainer 1999: J. V. Snellman – kansallisfilosofi. In: Suomen kirjallisuushistoria I (toim. Yrjö Varpio ja Liisi Huhtala). 240–254. SKS, Helsinki.
- Lengyel, László 2001: A rendszerváltás és ami utána következik. In: Magyarországi Egyesült Államok (szerk. Gombár Csaba és Volosin Hédi). 91–138. Helikon–Korridor, Budapest.
- Lindgren, Anna-Riitta 1999: Kielten emansipaatio ennen ja nyt. In: Kieli- ja kulttuurikontaktit (toim. Helena Sulkala). 100–121. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitos, Kajaanin opettajankoulutuslaitos ja Lönnrotinstituutti.
- Lindgren, Anna-Riitta 2000: Helsingin saamelaiset ja oma kieli. SKS, Helsinki.
- Mantila, Harri 1999: Äidinkieli vai valtionkieli, kulutushyödyke vai suojelukohde? In: Kielikello. Kielenhuollon tiedotuslehti. 1/1999. 4–7. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Mantila, Harri 2001: Mitä language planning on suomeksi? In: Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivirantaan. Vähemmistökielten koulutus- ja tutkimusverkoston raportti II (toim. Miia Mikkonen, Helena Sulkala ja Harri Mantila). 14–24. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen tutkimusraportteja 18.
- McArthur, Tom 2001: World English: a blessing or a curse? Esitelmä. Symposium on Language Diversity. Tokio, Japan Foundation International Forum 11. 5. 2001.

- Nyomárkay, István 2000: Kis nyelvek az európai csatlakozás küszöbén. In: Hungarológia. A Nemzetközi Hungarológiai Központ folyóirata 2 (2000)/3. 53–62. Budapest.
- Péntek, János 1999: Az anyanyelv mítosza és valósága. AESZ-füzetek 5. Kolozsvár.
- Rintala, Päivi 1998: Kielikäsitys ja kielenohjailu. In: Sananjalka 40. 47–64. Suomen kielen seura, Turku.
- Saari, Mirja 1999: Kieli, kulttuuri, identiteetti. In: Suomi. Maa, kansa, kulttuurit (toim. Markku Löytönen ja Laura Kolbe). 266–277. SKS, Helsinki.
- Sajavaara, Paula 1995: Kielenohjailu ja ohjailtu kieli. Lisensiaatintyö, Jyväskylän yliopisto.
- Salvierda, Reinier 2001: Making it work – linguistic diversity and international communication. Esitelmä. Symposium on Language Diversity. Tokio, Japan Foundation International Forum 11. 5. 2001.
- Winsa, Birger 1998: Language attitudes and social identity. Oppression and revival of a minority language in Sweden. Applied linguistics association of Australia. Occasional paper No 17.
- Zaikov, Pekka 1998: Karjalan kielen elvyttäminen. In: Nordlyd 26. Tromsö University working papers on language and linguistics (toim. Arja Koskinen ja Eira Söderholm). 111–117.

Magyar, finn és számi onomasztikai vizsgálatokról

MÁTÉ József

A téma alapötletét egy finn hallgatóm szolgáltatta véletlenül. Megkérdezte ugyanis, hogy van magyarul: *puolukka*. *Vörös áfonya* – válaszoltam. És a *mustikka*? *Fekete áfonya*. *Karpalo*? *Tőzegáfonya*. Miért van az, firtatta, hogy a magyarban mindegyik: *áfonya*? Éreztem némi iróniát a hangjában, miért nincs valami áfonyától különböző rendes megnevezésünk, ahogy a finnben is. Gyorsan válaszoltam. Valószínűleg azért, amiért például a finnben minden: *haukka*, a magyarban pedig *sólyom*, *héja*, *karvaly*, *ölyv*. Most már értem, bólintott. Nem tudom, volt-e a válaszomban valamennyi igazság. Most, pár évvel a helsinki egyetemi lektorságom után a téma újra érdekelni kezdett. Előzetesen legalább 5-6 finnugor nyelvet meg akartam vizsgálni a növény- és madárneveknek eme szegmentuma szempontjából, majd a magyaron, a finnen, a számin (lapon) kívül a vogul maradt volna a vizsgálat célnyelve. A nyelvészeti okok mellett döntő érv volt, hogy Keresztes professzor úrtól e három nyelvet tanultam. A számi nyelv (nyelvek?, nyelvjárá-sok?) bősége azonban tovább szűkítette a kutatandó témát. Kiindulva a magyar 'áfonya' és a finn 'haukka' szavakból az előbbiből négy fajt, az utóbbiból 12 fajt veszek szemügyre közelebről. Mindenesetre a számi adatokkal való összehasonlítás sok érdekességet tartogathat.

Etimológiai és szerkezeti kérdésekre keresem a választ, továbbá a névadás szemléletbeli egyezéseire és különbségeire. Maradtak-e az adott lexikai csoportokból uráli, finnugor stb. alapnyelvi szavak? Mennyi a jövevényszó? Ezek honnan származnak? Mennyi a belső fejlemény, az egyszerű szó, az összetett és képzett szó? Hány madárnév keletkezett onomatopéziával?

Először a három nyelv valamilyen áfonyát jelölő szavait veszem sorra, majd pedig a ragadozó madarakat jelölő neveket. Az eredetileg csak magyar és finn növény- és madárnevek összehasonlításának gondolatát a lapp teljesebbé teheti, és további inspirációkat adhat.

Az *áfonya* név román jövevényelem a magyarban, a fekete áfonyát jelöli. A különböző áfonyafajták egy-egy színről: vörös, fekete (ami inkább sötét-

kék), tulajdonságról: hamvas (ami meg nem sokat mond, mert a körtétől a szilván át az őszibarackig sok növény lehet ilyen), és élőhelyről, illetve előfordulási helyről: mocsári (a hamvas áfonya másik neve), tőzeg (tőzegláp) kapták nevüket.

Mennyiben más a finn? Az eltérések nyilvánvalóak. Először is mind a négy áfonyatípusra külön nevük van, másodszer ezek az elnevezések legáltalább a közfinn korig visszavezethetők.

karpalo ~ *Vaccinium oxycoccos* ~ *Moosbeere* ~ *tőzegáfonya* (vö. SKES 164, SSA 1: 315–316);

puola / *puolakka* / *puolukka* ~ *Vaccinium vitis-idaea* ~ *Preiselbeere* ~ *vörös áfonya*; a szó finnugor, az UEW kérdőjelesen uráli eredetűnek tartja. A balti-finn nyelvekhez hasonlóan a zürjénben is a szóban forgó áfonyát jelenti, a vogulban és a magyarban általánosan 'bogyó' a jelentése (SKES 645, UEW 392, SSA 2: 430);

mustikka ~ *Vaccinium myrtillus* ~ *Heidelbeere* ~ *fekete áfonya*; a növény-név nyilvánvalóan a *musta* 'fekete' szóból származik képzőekkel. Megfelelései a balti-finn nyelvekben vannak, az inkeriben, a karjalaiban, a vótban *musikka* alakban (SKES 353–354, SSA 2: 184);

juolukka ~ *Vaccinium uliginosum* ~ *Rauschbeere* ~ *hamvas áfonya*; a SKES szerint (125) nyilvánvaló, hogy a népetimológiai fejlődési irányok módosították a szóalakot. Pl. a *juopukka*, *juovukka* stb. szavak összefüggnek a *juopua* 'megittasul, lerészegedik', *juovuttaa* 'megrészegít' szavakkal, amelyek – mint a német *Rauschbeere* és az orosz *пьяница* – arra utalnak, hogy a bogyót részegítőnek tartották. Az SSA alapján (1: 249), ha a bogyónév eredeti formája a **j#lukka*, akkor ez ugyanaz a hangfestő szócsalád tagja, mint a *juolea* 'hosszúkás', l. *juola*: 'tarackbúza', 'hamvas áfonya'. A név vagy a növény hosszú szárára vagy a bogyó ovális formájára utal. A finn mellett (nyelvjárási alakok: *juolas*, *juolikka*, *juomikka*, *juopikka*, *juopukka*, *juovukka* stb.) az összes balti-finn nyelvben megtalálható. Balti-finn irányból *j#lukka* lehet a kiindulási alapforma, és akkor a *juolukka* kontamináció eredménye, a *juovukka* és a *puolukka* alakvegyülése. Mindegyik balti-finn variáns közös része, a **j#* összevethető a *jogŋâ* 'puolukka' 'vörös áfonya' jelentésű lapp szóval. Ha a megfelelés helyes, a 2. szótag mássalhangzójának sokféle variációs lehetőségét (*p*, *v*, *l*, *m*, *n*) vissza lehet vezetni a kései közfinn alapnyelvre.

A lappföldi bogyók közül ezúttal az áfonyák neveit gyűjtöttem össze, és igyekszem mindegyiket elemezni.

Ami az 'áfonyát' jelentő számi növényneveket illeti, a *Vaccinium vitis-idaea* ~ *vörös áfonya* 'jokŋa' az egész Lappföldön ismeretes, természetesen a

különböző nyelvjárásoknak megfelelően hangtani különbségekkel. Csupán egy adat van Enontekióból, ami finn jövevényszó a lappban (vö. többek közt MSzFE 109, SKES 645).

Ugyanígy Lappföld egész területén ismert a *Vaccinium myrtillus* ~ fekete áfonya 'sarrit ~ sar'ri' és ennek nyelvjárási alakváltozatai. A szó etimológiai-lag összefügg a finn *herukka* 'ribizli' > *hera* 'savó' szóval. A szócsaládot régi jövevénynek vélik a feltételezett germán alapnyelvi *sera* szóból, mely megfelel a latin *serum* 'savó' szónak < ieur. **sero-m* 'folyadék'.

A *Vaccinium oxycoccus* ~ tőzegáfonya jelentésű szó Sammallahti finn-lapp szótárában: *karpalo* = *giegajokŋa*, *báddemuorji*. Az előbbi összetett szó: előtagja a 'kakukk' jelentésű *giega*, utótagjának jelentése: 'vörös áfonya'. A szó ismert a déli lapp vefseni nyelvjárásában, a svédlappban (Jokkmokk, Flakaberg, Gellivare) és van egy norvéglapp adat Parkalompólóból. Lagercrantz-nál 'Rubus arcticus, sarkvidéki szeder, mesimarja, braunrote Himbeere' a jelentése (Vö. QL105, LWfs691: 2, Lz2406: 3, Hk592, S1170).

báddemuorji 'Vaccinium uliginosum ~ tőzegáfonya'. Összetett szó [a továbbiakban: Ö. sz.]: *bádde* 'madzag, zsinór, kötél, spárga, szalag' + *muorji* 'bogyó'. A növény a nevét száráról kaphatta, amely az előtagot idézhette fel a nyelvtudatban. Más (nyelvjárási) szótárban nem találtam rá adatot.

biegerenmuörjie 'Vaccinium uliginosum ~ tőzegáfonya'. Ö. sz.: *bieger* 'mohás mocsár' + *muörjie* 'bogyó'. Az elnevezés előtagja utal az élőhelyre, arra, hogy hol fordul elő a növény. A déli lapp Meråker nevű kutatópontján adatolt név (Hk310, Lz4993: 3).

giëgenmuörjie 'Vaccinium uliginosum ~ tőzegáfonya'. Ö. sz.: *giega* 'kakukk' + *muörjie* 'bogyó'. A déli lappból (Vilhelmina) ismert növénynév (Hk592).

reppjonn 'Vaccinium uliginosum ~ tőzegáfonya'. Ö. sz.: *repp* 'sarki hófajd' + *jonn* 'vörös áfonya'. Kolttalapp adat (vö. Gen2067, QL241, MosSI98).

vettik 'Vaccinium uliginosum ~ tőzegáfonya'. Talán képzett szó. Az adat hapax legomenonként fordul elő, Qvigstad kutatópontot nem jelöl (QL336).

Tanulságos lehet a vörös áfonya és a fekete áfonya egyértelmű megnevezése mellett a tőzegáfonya és a hamvas áfonya lényegesen bizonytalanabb, körülírással, általában nem egyelemű névvel jelölt megnevezése a lappban. Nem ritka az sem, hogy egy-egy összetett növénynév nemcsak a két áfonyafajt jelöli, hanem más bogyókat is. Ez azt mutatja, hogy a különböző adatközlők maguk is bizonytalanok, esetleg egy-egy kutatóponton vagy nyelvtérületen eltérően vélekednek a növény nevével, illetve arról, hogy a név mit jelöl, mi a denotátum. Erre igen jó példa a következő szócikk.

beatnatjokŋa: 1. *Cornus suecica*, svéd som (bogyója); megvan a norvég-lappban: Koutokeino, Karasjoki, Pulmanki nevű helyeken (Sammallahti szótárában ez áll); 2. *Arctostaphylos uva-ursi*, havasi medveszőlő, vö. Koutokeino, Karasjoki; 3. *Vaccinium uliginosum*, hamvas áfonya, svédlapp (luleái) kutatópontokról: Jokkmokk, Flakaberg, Gellivare, Tysfjord; 4. [piros bogyójú törpebokor, melynek termése a/ nagyobb a vörös áfonyáénál, és nem fogyasztható, élvezhetetlen; b/ kisebb, mint a vörös áfonya bogyója, és kacson, indán ül]; megvan az inari lappban. A két utóbbi jelentés némi ellentmondásban áll egymással. Összetett szó: *beana* (gen.) 'kutya' + *jokŋa* 'vörös áfonya'. A névadásban megfigyelhető, hogy a 'kutya-' előtagú növények általában értéktelenek, nem ehetőek, esetleg mérgezőek; a 2. jelentés finn megfelelője pedig '*sianpuolukka*', amely jelzi a növény értékét (QL42, NI: 278, Lukk151, ItkE3234, SI39).

biërnenmuörjie: Lagercrantz két kutatópontot ad meg a déli lappban: Meråker és Røros. A német megfelelője a Bärenbeere, amiről Hasselbrink a következőket mondja: Azt hihetné az ember, hogy a svéd *björnbär* névvel a vadszedret (fekete szedret) ~ Brombeere ~ *Rubus fruticosus* jelölik. Ez a növény azonban nem nő ezen a területen. Lappföldön: Jämtlandon és Härjedalenben fekete, (fényes, csillogó) áfonyaként írják le. Más növények, amelyeket Észak-Svédországban *björnbär*-nek hívnak, a következők: Einbeere (*Paris quadrifolia* ~ sv. ormbär ~ négylevelű farkasszőlő); Alpenbeerentraube (*Arctostaphylos alpina* ~ sv. ripbär ~ havasi medveszőlő); Moosbeere (*Vaccinium oxycoccos* ~ sv. tranbär ~ tőzegáfonya); Sumpfheidelbeere (*Vaccinium uliginosum* ~ sv. odon ~ hamvas áfonya). Ezt a hamvas áfonyát Norvégiában is ezzel a névvel illetik. Összetett szó: *biërne* 'medve' + *muörjie* 'bogyó'. Az elnevezésben a medve vitaminszükségletéről van szó, hiszen bogyókat is fogyaszt.

beatnatmuorji: 1. *Actaea spicata*, fekete békabogyó, konnanmarja, Christophskraut; 2. *Cornus suecica*, svéd som, ruohokanukka, Schwedischer Hartriegel. Sammallahtinál ez a két jelentés szerepel; a norvég-lapp, a kolttai és kildini adatok a második jelentést támasztják alá. A déli lappban: 3. *Vaccinium uliginosum* ~ hamvas áfonya ~ juolukka ~ Rauschbeere (Friis105, Gen2072, QL42, NI: 278, Lz4853: 8, ItkT265, 369, 930, Hk319, SI39).

biello-muörje: összetett szó, előtagjának jelentése: 'csengő, harang, ilyen alakú a növény virága', amely motiválhatta a névadást (QL19).

bisso-ærta: a tagok jelentése: 'puska' + 'borsó', tehát itt a bogyó hasonlóságáról lehet szó tréfás megnevezésként (QL24).

erterp: ismeretlen eredetű szó (QL71).

#*htemas*: ismeretlen eredetű, de szinte Lappföld egészén ismert szó, csupán a déli lappban nem találtam rá adatot (Friis860/1, QL348, NI: 624/5, Lz891, ItkT57, SlMor11, ItkE542, MosSl27, Sl135).

hotme: ismeretlen eredetű (L38 QL157).

juogut ~ *juolut*: a norvéglapp Suijavaara nevű kutatóponton feljegyzett adat, finn jövevényszó (Lz1861, Sl240/1, SKES 125).

hæsta-sarre: az előtag jelentése 'ló', amely valószínűleg a méretére utal, ugyanis a fekete áfonyánál nagyobb bogyról van szó. Az adat norvéglapp kutatópontról (Lyngen) való (Friis311, QL162).

garja-muörje: az összetett növénynévi előtag jelentése: holló; a szó a norvéglappban van meg (Friis204, QL93, NII: 52).

A ragadozó madarak nevei – ha voltak –, nem maradtak ránk, az alapnyelvből (uráli, finnugor stb.) nem mutathatók ki. Ennek a hiánynak – a kiavulás mellett – számos oka lehet. Vadmadarokról lévén szó ritkán mutatkoznak, nehéz őket észrevenni, és távcsövek hiányában pontosan megfigyelni, azonosítani, leírni. Messziről pedig ki így, ki úgy látja, így az elnevezés is kétséges, laikusként esélye sincs az egyértelmű névmegadásnak, ahhoz ismerni kell a szárnyak fesztávolságát, a madarak röptét, alsó tollazatuk színét stb. Maradna az onomatopoeikus megnevezés, de ez is bizonytalan, keveredésre ad alkalmat. Az életmód, az életforma nem tette szükségessé e madarak ismeretét. Más lett volna a helyzet, ha például sólyommal vadásztak volna, mint egyes sztyeppei népek, vagy a középkorban akár mi, magyarok is.

A karvaly, keselyű, héja, ölyv, sólyom neveit általános 'ragadozó madár' jelentésben is gyakran használják, ezért váltakoznak e nevek egymással a különböző összetételekben és szerkezetekben. Más nyelvekben (kitűnő példa a német) hasonló a helyzet. A héját például többek közt *tikölő kánya*, *csirke-kánya*, *galambászölyv* néven is említik nyelvjárásainkban. Az utótag tehát nemcsak a magyarban váltakozik. Erre a jelenségre szinte mindegyik ragadozó madarunk elnevezésében találunk példát. Kiss Jenő szerint ennek az oka az, hogy a névadó laikus közösség nem különböztette – és különbözteti – meg pontosan a ragadozó madarokat.

Dolgozatom második részében a *haukka* utótagú madárnevek megfeleléseit vizsgálom a magyarban és a lappban, Anja Vest-Aikio–Jouni Aikio–Esko Aikio *Lottit luonddus* (továbbiakban: L1) című könyve alapján, amely latin, finn, norvéglapp és – ha lehet – déli lapp, julevlapp (= luleái), inarilapp, koltalapp, kildini lapp madárneveket tartalmaz. A számához az L1 címszavából, Sammallahti számi–finn szótárából (a továbbiakban itt: S1A) és Sammallahti *Sámi–suoma–sámi sátnegirji* (= S1B) című munkájából indultam ki,

az utóbbinál a finnt alapul véve. Nem vizsgáltam viszont az L1 más (déli, svéd, stb.) madárneveit. Maga a *haukka* szó germán eredetre megy vissza: **haßuka*-z: ófelnémet *habuh*, óálnémet *haßuc*-, ónorvég *haukr* stb. (vö. SKES 62, SSA 1: 147).

Accipiter gentilis ~ *héja* ~ *kanahaukka* ~ *goahppilfállli*

A *héja* a magyarban származékszó, alapszava a ragadozó madarak vijjogását utánzó, illetőleg állatúzó szóként, közelebbről madárhessegető szóként is használt N. *hé*, *hí*, *héj*, *híj* stb. indulatszó (TESz). A nyelvjárásokban és más népi megnevezésben a *héja* neve többek közt *csirkekánya*, *csirkehordó kánya*, *tikhordó kánya*, *tyúkölő*, *galambölyv*, *galambászheja*, *nagy karvaly*. Az utóbbiban jelezve van, hogy nagyobb a karvalynál, míg a többi név a zsákmányállatra (galamb, tyúk, csirke) utal, vö. német *Hühnerhabicht* (= tyúkhéja), *Taubenfalke* (= galambsólyom), finn: *kanahaukka* 'tyúkhéja', észt *kanakull* 'ua', *jänesekull* 'nyúlhéja'. A számiban *goahppilfállli*: *goahppil* 'nőstény fajd' + *fállli* 'héja, sólyom'; *čuonjafállli*: *čuonja* 'lúd' + *fállli* 'ua'; *vuoncáfállli*: *vuonccis* (*vuoncá*) 'tyúk' + *fállli* 'ua'. Az S1B *kanahaukka* = *vuonccesfállli*, *goahppilfállli*, *jiersi* megfeleltetést ad. A *jiersi* megvan az inari és a kildini lappban, az eredete ismeretlen (vö. többek közt SIMor17, ItkE1005, ItkT63).

Accipiter nisus ~ *karvaly* ~ *varpushaukka* ~ *dihtti*

A *karvaly* az ótörök *qir* 'szürke' szó származéka, a *karvaly* hátának ugyanis szürke az uralkodó színe. A magyarba egy *qaryuy* (ezt Ligeti cáfolja, vö. Ligeti 71), esetleg *qiryuy* kerülhetett át (TESz). Más elnevezései: *verebésző ölyv*, *verebésző karvaly*, *verebésző héja*. Az L1 címszava ismeretlen eredetű egyelemű név. A szó a S1A-ból hiányzik, a S1B-ben *varpushaukka* = *dihti*, *cihcefállli*. *cihcefállli*: *cihce* 'kis madár, főleg veréb' + *fállli* 'karvaly, héja'.

Buteo buteo ~ *egerészölyv* ~ *hiirihaukka* ~ *sáhpánboaimmáš*, *sáhpánfállli* (S1384)

A magyarban az ölyvnek máig csak mongol megfelelője ismeretes: *eliye* < *elige*, de forrása csak egy tör. **elig* lehet (Ligeti 50). Az onomasziológiai szemlélet (ti. a zsákmányállatról történő névadás) azonossága mindhárom nyelvben megfigyelhető. A számi szó hiányzik az S1A-ból: *sáhpán* 'egér, pocok' (Lappföldön) + *boimmaš* 'ragadozó madár az ölyvfélék közül, gatyás ölyv'. A *boimmaš* képzett szó, a '*boaimmut*' csipeget, csipked, elkap' szóból származik. S1A: *sáhpánfállli*, S1B: *hiirihaukka* = *sáhpánhávut*: *sáhpán* 'egér, pocok' + *hávut* 'ragadozó madár: héja, ölyv, sólyom'. Az összetétel utótagja leginkább a norvég *hauk* vagy a finn *haukka* szóval függhet össze.

Buteo lagopus ~ gatyás ölyv ~ *piekana* ~ *boaimmaš*

Érdemes a finn szóval foglalkozni, amely látszólag nem tartozik a *haukka* csoportba, de pl. Lönnrotnál (l. SSA 34) *piekanahaukka* formában fordul elő. A SIB-ben: *piekana* = *boaimmaš*, *biehkan*. A finn szó valószínűleg a számi-ból ered, az inariban *pieh"in*. Hangtani és jelentéstani okai lehetnek annak, hogy az utótag *kana* alakban hangzik a finnben. Az SSA szerint a lapp szó talán hangutánzó eredetű. Itt engedtessek meg nekem egy személyes megjegyzés! Néhány napos lappföldi tartózkodásom alatt Kilpisjärviben sikerült két ragadozó madarat megfigyelni, és a hangjukat is hallhattam. Magam biztosan hangutánzó eredetűnek vélem: *piáá*, *piiá* – hallatszott felettem az ölyvek visítása.

Circus cyaneus ~ kékes rétihéja ~ *sinisuohaukka* ~ *jeaggehávut*, *jeaggefälli* (SI231)

A magyar és a finn egyaránt jelzi a kékes színt. A névadás oka az, hogy e madár sokat tartózkodik a mezőkön, és az öreg hím világoskékes hamvaszürke színű (vö. Kiss Jenő 118). Nevezik bagolyfejű kányának, kékes réti kányának. A *jeaggefälli* összetett szó, előtagjának jelentése: 'mocsár, láp'. A lapp címszó hiányzik a SIA-ból, de a SIB-ben megvan mindkettő. A címszó (LI) tükörfordítás lehet a norvég *myrhauk* vagy a svéd *bln kärrhök* alapján.

Falco columbarius ~ kis sólyom ~ *ampuhaukka* ~ *cizášfälli*

Az SIB-ben: *ampuhaukka* = *cizášfälli*, *deaggafälli*. A magyar név a méretre utal, a finn az állat gyorsaságára, a számi *cizášfälli* összetétel előtagja 'kis madár' a zsákmányállatra. A *deaggafälli* előtagja szintén méretet jelöl: a *deagga* 'törpe' tükörfordítás a norvég *dverg*, esetleg a svéd *dvärg* 'törpe' előtagú madárnevekből. A *sólyom* az ótörök *čaβli* szóból származik Ligeti szerint (vö. 212–213); a TESz bizonytalan eredetűnek, talán származékszónak véli, ezt idézi Kiss Jenő is (124).

Falco peregrinus ~ vándorsólyom ~ *muuttohaukka* ~ *bárbmofälli*, *báktefälli* (SI30)

Életmódjával függ össze a galamb-ölyv, galambfogó héja, galambfogó sólyom neve. A névadás alapja a madár kalandozó természete (magyar, finn). A lapp névadás alapja a sziklafokokon, hegycsúcsokon való fészekrakás. A címszó a SIA-ból hiányzik, a SIA-ban *báktefälli* alak van. Érdekes, hogy a SIB-ben *muuttohaukka* = *bárbmofälli* található csak. A *bárbmofälli* előtagja a madarak odúját, a madarak teelő szállását jelöli, a *báktefälli* előtagjának jelentése pedig 'szikla, sziklafal'.

Falco rusticolus ~ vadászsólyom ~ tunturihaukka ~ rievssatfälli

A finn *tunturihaukka* = (*duottar*)*rievssatfälli* (SIB) adat a lakóhelyre és a zsákmányállatra egyaránt utal. A lapp összetétel előtagja a finn *riekko* 'hófajd' madárnévvel vethető egybe. A *riekko* hangutánzó–hangulatfestő szócsalád tagja lehet (SSA 70).

Falco subbuteo ~ kabasólyom ~ nuolihaukka ~ leahttofälli, leivvošfälli (SI259)

Ölyvszerű sólyom a latin madárnév alapján, a magyar nyelvújítási neve: *pacsirtasólyom* (Kiss 127). Nevezik bajszos sólyomnak, szakállas vércsének; fekete vércsének pedig azért, mert a vörös vércsénél sötétebb, és a madár barnásfekete feje a legsötétebb a sólymok közül. Az LI címszava hiányzik a SIA-ból, ott *leivvošfälli* szerepel. Mindkettő megvan viszont a *nuolihaukka* megfeleléseként a SIB-ben: a *leahttofälli* összetétel előtagja a *leahtto* 'iram, sebesség', vagyis a gyorsaságot emeli ki. A *leivvošfälli* névben a *leivvoš* 'pacsirta' a finn *leivonen* átvétele, és a táplálékra vonatkozik. Mivel a norvégbn *lerke*, a svédben *lärka* alakban van meg, nem zárható ki a tükörfordítás sem vö. svéd *lärkfalk*.

Falco tinnunculus ~ vörös vércse ~ tuulihaukka ~ bieggafälli

Rendszeres, gyakori fészkelő, ezért megkülönböztető jelző nélkül vércsének nevezik, ahogy az *ölyv*, *sólyom*, *héja*, *kánya* nevek is általános használatúak, és közismertek. A magyarban származékszó: a *vér* szóból keletkezett kicsinyítő képzővel. A névadás alapjául a tollazat vöröses foltjai szolgálnak. Mondják *vércse sólyomnak*, *tornyisólyomnak* is. A lapp szó előtagjának jelentése 'szél', onomasziológiai oka a széllal való játék; e madarak "függnek", "szítálnak" a levegőben, a szárnyaikat gyorsan csapkodva, a farkukat kiterjesztve. Nevezik szélverőnek, széltapogatónak is, e jellemző tulajdonságáról, vö. pl. finn *tuulihaukka* = *szélsólyom*, észt *tuuletallaja* = *széltipró*, *tuuleveskikull* = *szélmalom-karvaly* (vö. Kiss 130–131).

Milvus milvus ~ vörös kánya ~ isohaarahaukka ~ suorrefälli (SI435)

Hosszú, erősen villás farka miatt nevezik így is: *fecskefarkú héja*, *villásfarkú kánya*. A magyarban farka és alsófele rozsdavörös színéről kapta a nevét (vö. Kiss 104). Az ósszláv *kanja* madárnév hangutánzó eredetűnek látszik: "valószínűleg a ragadozó madarak jellegzetes vijjogásának utánzásából keletkezett" (TESz). Az LI-ből az adat hiányzik, a SIA-ban és a SIB-ben megvan, az utóbbiban: *isohaarahaukka* = *suorrefälli*; *haarahaukka* = *suorrehávut*, *suorrefälli*. Az előtag jelentése 'ág, elágazás', a számban gyanítható tehát a finnből való tükörfordítás lehetősége.

Pernis apivorus ~ *darázsölyv* ~ *mehiläishaukka* ~ *uvlohávut*, *vieksáfälli* (SI472)

Az LI-ben szereplő adat a SIA-ból hiányzik, ott a *vieksafälli* név található, a SIB-ben szintén. Az *uvlu* 'dongó, poszméh' előtag és a *vieksa* 'darázs' táplálékra utal, a madár ti. méhet, darazsat eszik (l. *mehiläishaukka* = *méhész-ölyv*).

A finn *haukka* szónak hat magyar és négy lapp megfelelője van tehát. Az eltérések okai közt a magyarok vándorlása, a török és szláv népekkel való találkozásának nyelvi hatása említendő, számi oldalról pedig az a tény, hogy több nyelvi hatás (norvég, finn stb.) érte őket, összetett madárnevekben emellett tükörfordítások is előfordulnak.

Az *áfonya* jelentésű növénynevek és a finn *haukka* jelentésű madárnevek szolgáltatják e dolgozat vázát, erre az alapgondolatra épültek a szócikkek vizsgálatai, elemzései. Most, az összegyűjtött anyagot áttekintve nem kerülhetem meg azt a névadási lehetőséget sem, amely szerint az önálló egyelemű név régi, tipikus, közismert az adott nyelvterületen: ilyenek a finn áfonyanevek. E növények sokkal gyakrabban fordulnak elő, mint nálunk, már ezért sem meglepő a nem jelzős főnévként vagy összetett szóként való előfordulása. Ugyanígy van nálunk a madarakkal: az *ölyv*, a *héja*, a *kánya*, a *karvaly*, a *sólyom*, a *vércse* magában is állhat, azaz elő- vagy utótag, illetve jelző nélkül, éppen gyakoriságuk, közismertségük, régi elnevezésük miatt. Jó ellenpélda lehet a finn *isohaarahaukka* 'vörös kánya' (*Milvus milvus*), amely Finnországban rendkívül ritka, nem is figyelhető meg évente.

Irodalom

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest, 1967–1976. (= TESz)
- A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3. Főszerk.: Lakó György. Budapest, 1967–1978. (= MSzFE)
- Friis, J. A.: Ordbok over det lappiske sprog med latinsk og norsk forklering samt en oversigt over sprogets grammatik. Christiania, 1887. (= Friis)
- Genetz, Arvid: Wörterbuch der kola-lappischen Dialekte – Kuollan lapin murteiden sanakirja ynnä kielennäytteitä. Helsingfors, 1891. (= Gen)
- Grundström, Harald: Lulelappsk Ordbok 1–12. Uppsala, 1946. (= Gr)
- Hasselbrink, Gustav: Südlappisches Wörterbuch I–III. Uppsala, 1891. (= Hk)

- Itkonen, Erkki: Inarilappisches Wörterbuch. Unter Mitarbeit von Raija Bartens und Lea Laitinen. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XX, 1–3. Helsinki, 1986–1989. (= ItkE)
- Itkonen, T. I.: Koltan ja kuolanlapin sanakirja – Wörterbuch des Kolta- und Kola-lappischen I–II. Helsinki, 1958. (= ItkT)
- Kiss Jenő: Magyarország madarai. Az európai madarak elnevezései. *Nyelvészeti Tanulmányok* 28. Budapest, 1984.
- Lagercrantz, Eliel: Wörterbuch des Südlappischen Nach der Mundart von Wefsen. Oslo, 1926. (= LWfs)
- Lagercrantz, Eliel: Lappischer Wortschatz. Helsinki, 1939. (= Lz)
- Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- Linné, Carl: Lappländische Reise und andere Schriften. Leipzig, 1777. (= L)
- Lukkari, Pekka: Sami-suoma sadnekirji. Helsinki, 1974. (= Lukk)
- Mosnikoff, Jouni–Sammallahti, Pekka: Pieni koltansaame-suomi sanakirja. Vantaa, 1988. (= MosSl)
- Nielsen, Konrad: Lappisk ordbok – Lapp Dictionary. Instituttet for sammenlignende kulturforskning I–IV. Oslo, 1932–1956. (= N)
- Nielsen, K.–Nesheim, A.: Lappisk (samisk) ordbok – Lapp Dictionary. Vol. V. Supplement. Oslo, 1979. (= NN)
- Priszter Szaniszló: Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Budapest, 1998.
- Qvigstad, Just Knud: Lappiske Plantenavne. *Nyt magasin for naturvidenskaberne*. 1901: 302–326. (= QL)
- Rédei, Károly: Uralisches etymologisches Wörterbuch I–II. Budapest, 1986–1988. (= UEW)
- Sammallahti, Pekka: Sámi–suoma sádnegirji – Saamelais–suomalainen sanakirja. Ohcejohka, 1989. (= Sl, ill. SlA)
- Sammallahti, Pekka: Sámi–suoma–sámi sátnegirji – Saamelais–suomalais–saamelainen sanakirja. Ohcejohka, 1993. (= SlB)
- Sammallahti, Pekka–Morottaja, Matti: Säämi–suoma–säämi škovlasänikirje. Helsinki, 1983. (= SlMor)
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Főszerk.: Erkki Itkonen–Ulla-Maija Kulonen. Helsinki, 1992–2000. (= SSA)
- Toivonen, Y. H.–Itkonen, E.–Joki, A. J.–Peltola, R.: Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII. 1–7. Helsinki, 1955–1978. (= SKES)
- Vest-Aikio, Anja–Aikio, Jouni–Aikio, Esko: Lottit luonddus. Oahpa dovdat Sámi lottiid. Davvi Girji OS. Kárášjohka, 1997. (= Ll)

A mordvinföldi párhuzamos helynévadásról

MATICSÁK Sándor

1. “Vegyes nemzetiségű vidékeken gyakori jelenség, hogy a falvak egy részének két vagy több neve van, s e nevek a lakosság nyelvében értelmileg megfelelnek egymásnak...” – írja Kniezsa István a párhuzamos helynévadással foglalkozó alapvető tanulmányában (1944: 3). A magyar névtani szakirodalomban e témakörrel viszonylag kevesen foglalkoztak,¹ holott a nevek kölcsönzése és a névrendszerek egymásra hatása számos kérdést rejt(het) magában. A határontúli magyarlakta vidékeken egymás mellett élnek a települések és településrészek magyar és nem magyar (szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, német) nevei. Névtani szempontból ugyanilyen helyzetben van a Középső-Volga-vidék is: a finnugor (mordvin, cseremis) és törökségi (csuvas, tatár) lakosságra rátelepedő orosz népesség nyelvi fölényével párhuzamosan a vidék névhálózatát is átalakította, igyekezve azt a saját képére formálni. Ennek következményeként e területen (is) egyfajta “toponimikai többnyelvűség” jött létre. A magyar–szlovák és a mordvin–orosz névrendszer-együttélés tágabban szemlélve a finnugor és az szláv névtani rendszerek együttéléseként értelmezhető.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a magyar–szlovák (román stb.), illetőleg az orosz–mordvin (csuvas stb.) névátadás és névátvétel során nem-

¹ Pl. Gerstner Károly: *Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében*. In: MNyTK 160 (1981): 181–183; Inczei Géza: *Adatok a párhuzamos helynévadáshoz*. In: Nyr. 82 (1958): 107–110; Janitsek Jenő: *A párhuzamos helynévadás Tiszaveresmart névrendszerében*. In: NyIrK 36/1 (1992): 81–84; Kálmán Béla: *Párhuzamos helységnevek*. In: MNyTK 183 (1989): 120–123; Kaszás József: *Párhuzamos és többszörös névadás Alsólendva és környéke földrajzi neveiben*. In: Hungarológiai Közlemények 6 (1974): 17–23; Reuter Camillo: *A párhuzamos helynévadás és a Temesköz történeti hely(ség)névanyaga*. In: MNyTK 183 (1989): 159–162; Szabó T. Ádám: *Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Brassó – Braşov – Kronstadt*. In: NÉ 11 (1986): 54–57; Uő: *Magyar–román–német párhuzamos helynévadás: Kolozsvár ~ Cluj Napoca ~ Klausenburg*. In: NÉ 9 (1984): 7–11; Vörös Ottó: *A helynévadás gyakorlata a magyar–német–délszláv nyelvhatáron*. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján*. Bp.–Wien 1989/1: 438–441.

csak az egyes nevek többé-kevésbé önkényes, véletlenszerű átvételéről van szó, hanem ezek a nevek beilleszkednek az átvevő-átalakító nyelv névtani rendszerébe, s így jelentős szerkezeti változásokon mennek/mehetnek keresztül (ami sok esetben természetesen hangtani változásokkal is jár).

Ezt a jelenséget a *személynév + falva* "tipikusan finnugor" szerkezet szlovák, ill. orosz megfelelőivel szemléltetem:

a) Magyar–szlovák helynévpárok: *Ábrahámfalva* ~ *Ábrahámová*, *Ádámfalva* ~ *Adamovce*, *Andrásfalva* ~ *Ondrášová*, *Arnótfalva* ~ *Arnutovce*, *Bálintfalva* ~ *Valentová*, *Bánfalva* ~ *Bánová*, *Benefalva* ~ *Benice*, *Betefalva* ~ *Bijacovce*, *Biterfalva* ~ *Bitarová*, *Bodófalva* ~ *Bodovice*, *Borcfalva* ~ *Borcová*, *Draskfalva* ~ *Dražkovce*, *Farkasfalva* ~ *Farkašovce*, *Gyánfalva* ~ *D'ánová*, *Gyulafalva* ~ *Dulice*, *Hencfalva* ~ *Hincovce*, *Ivánkafalva* ~ *Ivančina*, *Márkfalva* ~ *Marček*, *Mátéfalva* ~ *Matejovce*, *Mecsedelfalva* ~ *Mečedelovce*, *Miksófalva* ~ *Mikšová*, *Pongrácfalva* ~ *Pongrácfa*, *Szőkefalva* ~ *Savčina*, *Tonkaháza* ~ *Tomčany*, *Vahotfalva* ~ *Vahotovice*, *Vitkfalva* ~ *Vitkovce* (Kniezsa 1944: 8, 12, 17).

b) Mordvin–orosz helynévpárok (md. *veľe* 'falva'): *Alka veľe* ~ *Alkino*, *Armej veľe* ~ *Armejevka*, *Boraž veľe* ~ *Baraševo*, *Cibaj veľe* ~ *(Poľskoje) Cibajevo*, *Kal'aj veľe* ~ *Kal'ajevo*, *Kapazele* ~ *Kapasovo*, *Kobele* ~ *Kabajevo*, *Kočkur veľe* ~ *Kočkurovo*, *Kolaž veľe* ~ *Kalaševo*, *Kučän veľe* ~ *Kučeňajevo*, *Kuraj veľe* ~ *Kurajevo*, *Muraj veľe* ~ *(Novaja) Muravjovka*, *Norad veľe* ~ *Narovatovo*, *Nosak veľe* ~ *Nosakino*, *Od Draka veľe* ~ *(Novoje) Drakino*, *Oťažele* ~ *Aťaševo*, *Pardele* ~ *Parađejevo*, *Poju veľe* ~ *Pajevo*, *Polaj veľe* ~ *Palajevka*, *Povod'ele* ~ *Povod'imovo*, *Sudož veľe* ~ *Sudoševo*, *Surod'ele* ~ *Surod'jevka*, *Tustat veľe* ~ *Tustatovo* (Maticsák 1996: 258).

2. A finnugor névtani rétegek orosz átvételével foglalkozó kutatók számos rendszerezési kísérletet vázoltak. Az orosz–finn toponimikai rendszereket vizsgálva Vasmer öt csoportot különít el: teljes átvétel, részleges fordítás, a determináns ellipszise, teljes fordítás, a szubsztrátum toponima orosz affixumot kap.

Szerebrennyikov (1959: 40–43) az egymás mellett élő nevekről szólva a változások következő okait emeli ki: fonetikai adaptáció, nyelvjárási eltérések (más nyelvjárásokból átvett toponimák), népetimológia, rendszerkénszer (beilleszkedés az átvevő nyelv rendszerébe), analógia (pl. az oroszra igen jellemző *-ovo/-jevo* végződés elterjedése, vagy a többes számban álló nevek), egymástól független változatok, fordítások és részfordítások (csak az egyik elemet ültetik át), valamint grammatikai adaptáció.

Turkin (1988: 283–291) zürjén nyelvi anyagon végzett vizsgálatai alapján az adaptációt négy kategóriába sorolja: a) fonetikai adaptáció: a magánhangzók és a mássalhangzók megváltozása; b) morfológiai adaptáció: a finnugor nyelvek “nem-nélkülisége” és az orosz nyelv grammatikai nemei közti el-lentmondás feloldásaként a szubsztrátum név az oroszba bekerülve “nemet kap”, illetve az orosz nyelv szabályai szerint részt vesz az affixációs folyamatokban; c) szemantikai adaptáció: népetimológia, teljes tükörfordítás, részleges tükörfordítás (csak a jelzőt fordítják le, a második elemet nem); d) hangsúlyváltozás: a finnugor nyelvek első szótagi hangsúlya és az orosz változó hangsúly közti ellentét.

Agejeva (1989: 93) észak-orosz anyagon végzett szinkrón vizsgálati módszerrel a variánsoknak hat fajtáját különíti el: helyesírási, fonetikai, fonológikus, morfológikus, morfonológikus és lexikai.

A Nyizsnyij Novgorod-i terület anyagát felhasználva Uhmilina (1971: 219–220) a következő csoportokat különíti el: a) lexikai variánsok: teljesen független névpárok; a jelző elhagyása, ill. csak a jelző megmaradása; b) szóképzési variánsok: tövek és képzőelemek szerinti névpárok; c) grammatikai variánsok: nemek és számok szerinti névpárok; d) fonetikai variánsok.

2.1. Ezek a tanulmányok a kiindulópontjukban hiányosak: fő kategóriáknak egyrészt az egy nyelven belüli, ill. a nyelvek közötti érintkezések révén létrejött névpárokat kellene tekinteni, másrészt pedig a nevek közötti kapcsolatok meglétére, ill. hiányára kellene figyelmet fordítani. Ennek alapján a párhuzamos nevek kategóriázását a következőképpen írhatjuk le:

1) a nyelvek szerint lehetnek:

- a) egy nyelven belül párhuzamosan élő nevek (pl. or. *Ańńenkovo* ~ *Voskrésenskoje* ~ *Čeremhovij ključ*);
- b) két vagy több, azonos területen beszélt nyelvben meglévő névpárok (md. *Isa vel'e* ~ or. *Novije Verhissi*);

2) a nevek közti kapcsolat alapján lehetnek:

- a) olyan névpárok, névsorok, amelyek között semmiféle kapcsolat nincs (pl. or. *Briľakovo* ~ *Makarij*) (= egymástól független névvariánsok);
- b) olyan névpárok, amelyeknek tagjai között valamilyen nyelvi kapcsolat létezik (= adaptáció, vö. 2.2.).

2.2. Az adaptáción belül a következő csoportokat lehet elkülöníteni (bővebben lásd Maticsák 1995):

a) fonetikai adaptáció: md. *Kuzim* ~ or. *Guzinci*, md. *Kliška* ~ or. *Gluš-kovo*; md. *Sajća* ~ or. *Zajćevo*, md. *Aťemař* ~ or. *Aťemar*, md. *Křtaž* ~ *Kur-taški*, md. *Pařca* ~ *Parca*, md. *Galčovka* ~ or. *Galčovka*, md. *Kačälaj* ~ or. *Kačelaj*; md. *peše* + *läj* > or. *Pišľa* – csuv. *Apaš* ~ or. *Abaševo*, csuv. *Arapus* ~ or. *Araboš*, csuv. *Pälapuš* ~ or. *Balabaš*, csuv. *Uslapa* ~ or. *Oslaba*; csuv. *Tusay* ~ or. *Dosajevo*, csuv. *T’emeškin Sali* ~ or. *D’emeškino*; csuv. *Alkukas-si* ~ or. *Algukassi*, csuv. *Takana* ~ or. *Tagani*; csuv. *Aršunakassi* ~ or. *Aržuna-kasi*, csuv. *Amašir* ~ or. *Amazir*, csuv. *Tuši* ~ or. *Tuži*;

b) morfológiai adaptáció: md. *Alkaj* > or. *Alkajevo*, md. *Anaju* > or. *Ana-jevo*, md. *Boldu* > or. *Boldovo*, md. *Kolapa* > or. *Kolopino*, md. *Kolamaz* > or. *Kolomasovo*, md. *Pšeň* > or. *Pšeňevo*, md. *Sazan* > or. *Sazonovka*, md. *Tirgak* > or. *Turdakovo*, md. *Tolku* > or. *Tolkovka*, md. *Žarav* > or. *Žuravki-no*; cser. *Dosaj* > or. *Dusajevo*, cser. *Juraš* > or. *Juraška*, cser. *Karagul* > or. *Karakuľino*, cser. *Munaj* > or. *Munajka*; csuv. *Čemey* > or. *Čemejevo*, csuv. *Kečče* > or. *Kičkejevo*, csuv. *Nuraš* > or. *Norusovo*, csuv. *Pajmit* > or. *Bajmetovo*, csuv. *Šamät* > or. *Šumatovo*, csuv. *Tohtar* > or. *Toktarovo*; bask. *Jaktikul’* > or. *Jaktikul’evo*, bask. *Kanli* > or. *Kanlino*, bask. *Sterlibaš* > or. *Sterlibaševo*;

c) szemantikai adaptáció:

– népetimológia: *Hudoľejka* (or. *hudo* ’rossz’) < md. *kudo/kud* ’ház’; *Višľej* (or. *više* ’magasabb’) < md. *vašo/vaša* ’csikó’;

– tükörfordítás:

1) személynévi eredetű településnevek fordítása: md. *Mokšeň Kolamaz* > or. *Mordovskoje Kolomasovo*, md. *Od Avkiman* > or. *Novoje Avkimanovo*, md. *Od Sazan* > or. *Novaja Sazonovka*, md. *Pokš Ermeženka* > or. *Bolšije R’emeženki*, md. *Tašto Čamza* > or. *Staroje Čamžino*, md. *Vir Sazan* > or. *Lesnaja Sazonovka*, md. *Viška Ičalo* > or. *Malije Ičalki* (md. *mokšeň* ’moksa’, *od* ’új’, *pokš* ’nagy’, *tašto* ’régí’, *vir* ’erdő’, *viška* ’kis’);

2) köznévi eredetű településnevek fordítása:

a) teljes tükörfordítás: md. *Lepľäj* > or. *Ol’hovij*, md. *Pičeveľe* > or. *Bar-ki*, md. *Šuvarňa* > or. *Pesčanka*, md. *Kužo* > or. *Novaja Poľana*, md. *Od Ku-žeňa* > or. *Novaja Poľana*;

b) részleges tükörfordítás: md. *Mokšeň Pimbur* > or. *Mordovskij Pimbur*, md. *Od Pičemorga* > or. *Novaja Pičemorga*, md. *Pakša Tavla* > or. *Napol’-naja Tavla* (md. *lepe* ’éger’, *läj* ’folyó’, *piče* ’fenyő’, *veľe* ’falú’, *šugar* ’ho-mok’, *kužo* ’tisztás’, *pakša* ’mező’).

2.3. Az egymás mellett élő, de egymástól független névvariánsokat a Kö-zépső-Volga-vidék orosz névanyaga alapján (Gorbunov 1965: 108; Karpenko

1965: 17–18; Poszpelov 1962: 9–11; Uhmilina 1973: 290–293) a következő főbb csoportokba sorolhatjuk: a) a névváltozatok a település alapításának körülményeit tükrözik: az egyik név antroponimikus eredetű, az alapító, a tulajdonos neve alapján, a másik név pedig valamilyen későbbi fejlemény: *Abra-miha ~ Dal'naja, Fjodorovka ~ Bukati*; b) az egyik név utalhat valamilyen foglalkozásra, szociális állapotra: *Kuzněčiha ~ Novaja, Mokrij Majdan ~ Mokra*; c) az egyik név igen gyakran egyházi eredetű: *Pokrovskoje ~ Dvořanskij Umis, Uspenskoje ~ Savinskije*; d) az egyik név kifejezheti a település jellegét: *S'el'išči ~ Tagajevo, Usad ~ Jelfimovka*; e) az egyik név utalhat a környezetre: *Černořečje ~ Murziha, Nagornoje ~ Tolčkovo, Ol'hovka ~ Abonosimovo*.

A XX. század elejéig a kétnevűség általános jelenségnek számított, sőt sokszor egy falunak három vagy több neve is lehetett: ezek közé tartozhatott a földbirtokos nevéből alakult településnév-forma, az egyházi név és a “népi” név, pl. *Ańńenkovo ~ Voskřešenskoje ~ Čeremhovij ključ*. Példák három névre: *Bočkovo ~ Malij Rožok ~ Samoduřiha; Verhńaja Vel'etma ~ Volčiha ~ Čupalejka*; négy névre: *Novošeľe ~ Ultiš ~ Permjevo ~ Kusakino, Vel'ikuša ~ Meliči ~ Kutmari ~ Rameń*; öt névre: *Fomkino ~ Ošinovij kust ~ Veršina Jerikli ~ Novaja Jerikla ~ Andrejevskij vrag; Mařino ~ Mařevka ~ Mařiental' ~ Rog ~ Zažořiha* (Nyikonov 1960: 186; 1965: 150).

Az újrannevezés motivációit Nyikonov a Rjazanyi területen vizsgálta, 126 átkeresztelt településen. Ezeknek mintegy fele a “rossz hangzás” miatt vált szükségessé. A régi nevek 13%-a a nagybirtokos, a tulajdonos nevét viselte, 2%-a pedig egyházi név volt, s így 1917 után ezek átalakítására is sor került (Nyikonov 1965: 160).

Ma a hivatalos nevekben a variánsok megszűntek, az egymás mellett élő nevek közül az egyik egyeduralgódóvá lett. A variánsok alaposabb vizsgálatahoz ezért célszerűnek látszik régebbi, XIX. sz. végi–XX. sz. eleji anyagot felhasználni. Ilyen jellegű vizsgálatot Uhmilina végzett a Nyizsnyij Novgorod-i kormányzóság adatainak felhasználásával. Statisztikája alapján a járásokat négy csoportra lehet osztani. A legtöbb névváltozat a Lukojanovi, Knyaginyini és Arzamaszi járásokban, azaz a kormányzóság déli részén élt, ott, ahol az orosz lakosság viszonylag későn telepedett le. Ezzel szemben az északi részen, az orosz népesség korábbi lakóhelyén található a legkevesebb variáns (Uhmilina 1973: 290).

A Penzai kormányzóság népszámlálási adatai (*Ópravoqnaá kniga po Penzenókoj gubernii na 1894 god. Penza, 1894*) alapján végzett vizsgálataim a következő képet mutatják:

Járás	Települések					%	
	1 név	2né v	3né v	4né v	5né v	1név	2–5 név
Szaranszki	92	86	13	–	–	48,2	51,8
Ny.-Lomov-i	64	60	4	–	–	50,0	50,0
Penzai	83	65	16	2	–	50,0	50,0
Kerenszki	64	47	10	1	–	52,5	47,5
Moksanyi	92	63	14	2	1	53,5	46,5
Inszari	12 4	81	16	3	–	55,4	44,6
Csembari	96	60	14	2	–	55,8	44,2
Gorogyiscsei	13 2	70	13	–	1	61,1	38,9
Narovcsati	10 4	44	8	1	–	66,2	33,8
Kr.-szlobodszki	20 7	34	1	–	–	85,5	14,5

Ha ezt a táblázatot összehasonlítjuk Uhmilina Nyizsnyij Novgorod-i adataival, eltérő képet kapunk. Ott tizenegy közül mindössze három járásban haladta meg a 30%-ot a többnevű települések száma, itt viszont csak egy járásban marad a szám 30% alatt. A Nyizsnyij Novgorod-i átlag 17,32%, a penzai pedig 42,18%. Uhmilina a betelepülés idejét fogadja el a különbségek okaként, a települések korai volta és a településnevek többfajta elnevezése eszerint egymással egyenesen arányos volna. Véleményem szerint ez a Penzai kormányzásban nem állja meg a helyét, hiszen az elsődleges betelepülések (Krasznoszlobodszki, Inszari, Gorogyiscsei járás) területén nem túlságosan magas a többnevű települések százalékos aránya. Úgy hiszem, a Penzai kormányzásban ez az ok a nemzetiségi viszonyokban keresendő. A kevert, mordvin–oroszlakosságokon az adaptáció, a mordvin nevek eloroszosítása révén jöttek létre párhuzamos nevek (a nem hivatalos és hivatalos nevek viszonyát itt a mordvin és az orosz nevek szembeállítása determinálta). A csak elenyésző mordvin (és tatár) lakosság, illetőleg a csak oroszok által lakott területeken viszont a névváltozatokat az orosz nyelven (és névadási típusokon) belüli viszonyok határozták meg: egyházi nevek, földesurak neveiből alakult helynevek, természeti környezetre utaló nevek stb. Feltehetőleg ezzel lehet magyarázni azt, hogy a kormányzás mordvinok által legsűrűbben lakott területein (a Krasznoszlo-

bodszki járásban, valamint az Inszari és Gorogyiscsei járás egy részén), továbbá a tatárok lakta Narovcsati járásban a többnevű települések viszonylag ritkábban fordulnak elő.

Irodalom

- Agejeva 1989: R. A. Ageeva, *Gidronimiá ruóokogo Óevero-Zapada kak iótoqnik kulyturno-iótoriqeókoj informacii*. Moókva.
- Cigankin 1981: D. V. Cügankin, *Ruóoko-mordovókie mexûázükovüe kontaktü (na lekóiqeókom urovne)*. *Trudü Mordovókogo Nauqno-lóóledovatelyókogo Inótituta Ázüka, Literaturü, Iótorii i Ékonomiki* 61. Óaranók. 3–18.
- 1983: *Toponimiqeókaá óiótema mordovókih ázükov. Lekóikologió óovremennüh mordovókih ázükov*. Óaranók. 161–173.
- Czeglédi 1982: Czeglédi, Katalin, *Contributions to the Microtoponymy of the Chuvash Republic*. *Chuvash Studies*. Budapest. 19–43.
- Gorbunov 1965: P. Á. Gorbunov, *K voproú o toponimah Tambovókoj oblaóti. Vóeóóúznaá konferenciá po toponimike ÓÓÓR (1965 goda)*. *Tezióü dokladov i óoobwenij*. Leningrad. 106–108.
- Karpenko 1965: Ú. A. Karpenko, *Problema variantov v toponimike. Vóeóóúznaá konferenciá po toponimike ÓÓÓR (1965 goda)*. *Tezióü dokladov i óoobwenij*. Leningrad. 17–20.
- Kniezsa 1944: Kniezsa István, *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. *Településtörténeti Tanulmányok* 2. Budapest.
- Maticsák 1995: Maticsák, Sándor, *Über die russische Adaptation der mordwinischen Siedlungsnamen*. *Linguistica Uralica* 31: 251–262.
- 1996: Maticsák Sándor, *A ve'le/vel'ä 'falu' utótagú településnevek a mordvinban*. *CIFU-8/V*: 257–260. Jyväskylä.
- Nyikonov 1960: V. A. Nikonov, *Iótoriá oóvoeniá Órednego Povolxyá po materialam toponimii*. *Voproóü geografii* 50: 172–194.
- 1965: *Vvedenie v toponimiku*. Moókva.
- Poszpelov 1962: E. M. Poópelov, *Toponimika i kartografiá. Voproóü geografii* 58: 7–16.
- Szerebrennyikov 1959: B. A. Óerebrennyikov, *O metodah izuqeniá toponimiqeókih nazvanij. Voproóü ázükoznaniá* 1959/6: 36–50.
- Turkin 1988: A. I. Turkin, *Adaptaciá komi toponimov ruóókim ázükom*. *ÓFU* 24: 283–291.
- Uhmilina 1971: E. V. Uhmilina, *Variantü nazvanij naóelennüh punktov Gorykovókoj oblaóti. Onomaótika Povolxyá* 2: 217–220.
- 1973: *Parallelynüe nazvaniá naóelennüh punktov Gorykovókoj oblaóti. Onomaótika Povolxyá* 3: 287–294.
- Versinyin 1990: V. I. Versinin, *Marijóko-udmurtókie kontaktü: po dannüm toponimii Nixnego Prikamyá. Voproóü grammatiki i kontaktirovaniá ázükov. Ixevók*. 102–110.
- Zaicz 1989: Zaicz Gábor, *A mordvin helynévtípusok. Névtudomány és művelődéstörténet*. Zalaegerszeg. 342–345.

Vowel Reduction in Skolt Saami in Connected Speech

Zita McROBBIE-UTASI

1. Introduction

In a recent pilot study on vowel reduction in Skolt Saami (McRobbie-Utasi, forthcoming) the acoustic characteristics of second syllabic word-final reduced vowels were examined. In that study it was stated that the Sevettijärvi and the Paatsjoki-Petsamo dialects represent different stages of vowel reduction in terms of the durational and spectral realizations of the vowel in question, the former dialect being more advanced in terms of the *short unstressed vowel* > *reduced vowel* > *vowel drop* development. Because the above-mentioned study was based on recordings made by only two speakers – each representing one of the dialects – the validity of the conclusions presented there needs to be tested by examining further evidence of the acoustic characteristic of the word-final reduced vowel produced by additional speakers. The fact that the controlled experiment was carried out in a laboratory setting (see details in McRobbie-Utasi 1999, forthcoming) may have affected the degree of vowel reduction. This latter possibility was chosen as a point of departure for a follow-up study of vowel reduction that will be reported on in this paper. Accordingly, audio recordings of connected speech produced by the same Paatsjoki-Petsamo speaker were analyzed with the objective of identifying the durational and spectral properties of word-final reduced vowels. A description of these acoustic characteristics of vowel reduction will be given, followed by a comparison with the results reported in the pilot study indicated above. It will be shown that (i) the number of instances of vowel drop was significantly higher than during the course of the controlled experiment, (ii) durational changes exceeded those observed in connection with the laboratory setting, (iii) there was little change in terms of spectral characteristics in comparison with those registered during the course of the controlled experiment, and (iv) a significant number of word-final vowels were produced as voiceless vowels in connected speech – a striking difference from observations based on the controlled experiment.

2. The acoustic properties of the reduced vowel

The material analyzed in this study is based on recordings made by the same female speaker (54 years old at the time of recording) who participated a year later in the laboratory experiment referred to above. For the purpose of the present study 180 minutes of tape recordings (conversations with family members and friends) were examined. These conversations were recorded on four occasions in the house of the speaker. Disyllabics where word-final vowel reduction could be expected numbered 489.¹ Durational and spectral analysis of the data were undertaken by using the Praat software, Version 3.8.8.

2.1. Occurrences of vowel drop

In the pilot study it was found that the speaker of the Paatsjoki-Petsamo dialect rarely employed the vowel drop process so characteristic of the Sevet-tijärvi dialect.² Occurrences of vowel drop, however, were evident in her spontaneous conversation. Although the number of vowel drop instances may still be considered low (21%), the increase from the 6% observed in the material obtained in the controlled experiment should be considered significant.

When examining the occurrences of vowel drop in relation to the position of the relevant disyllabics in the sentence, the pattern emerging shows that when disyllabics are in sentence and/or paragraph-final positions, the vowel is most of the time retained (82%). Possible interpretations of this fact will be indicated in Section 3 below.

2.2. Durational changes

In Skolt Saami, second syllabic vowels have an average duration of 87 msec (McRobbie-Utasi 1999). With the exception of historically contracted vowels,³ in this position the vowels are unstressed and in open syllables they may be dropped, or, as is more common in the Petsamo-Paatsjoki dialect, undergo vowel reduction.

Durational changes associated with vowel reduction are more evident in spontaneous conversations than during the course of the controlled experiment. In McRobbie-Utasi (forthcoming) it was reported that the

¹ The number of disyllabics analyzed here is identical to the total of disyllabics examined in the controlled experiment (McRobbie-Utasi, forthcoming).

² The recently developed Skolt Saami orthography based on the Sevet-tijärvi dialect reflects the absence of the second syllabic vowel (Korhonen et al.).

³ Historically contracted vowels have secondary stress (Korhonen 1971, 1975). The optional vowel drop or vowel reduction rule does not apply to the development of these vowels.

average duration of the reduced vowel was 62 msec (59 msec for the stem vowel /e/ and 65 msec for the two back stem vowels respectively). In the spontaneous speaking mode the average duration of the reduced vowel was 51 msec (53 msec for the stem vowel /e/ and 49 msec for the two back stem vowels respectively). The durational decrease averaged 36 msec, in relation to the 87 msec reference duration (see above) in spontaneous speech, while the durational decrease averaged 25 msec in the controlled experiment.

The manifestations of durational decrease appear to represent different degrees in relation to the position of the disyllabic in the sentence and/or the paragraph. The pattern that emerges coincides with the one referred to in connection with the instances of vowel drop. Vowels in disyllabics occupying these boundary positions undergo a lesser degree of durational decrease than those in sentence initial or medial positions. This tendency will be discussed below in Section 3.

2.3. Spectral characteristics of the reduced vowels

According to measurements reported in connection with the controlled experiment, the vowels under investigation displayed three different formant frequency patterns: (i) reduced vowels may approximate the neutral position (frequency values averaging $F1 = 600\text{Hz}$, $F2 = 1650\text{Hz}$ and $F3 = 2700\text{ Hz}$), (ii) reduced vowels may be realized as a less centralized (more frontal), upper-mid to high position (average frequency values $F1 = 350\text{ Hz}$, $F2 = 2765\text{ Hz}$ and $F3 = 3375\text{ Hz}$), and (iii) reduced vowels may be realized at a more back, lower-mid position (frequency values averaging $F1 = 665\text{ Hz}$, $F2 = 1680\text{ Hz}$ and $F3 = 2720\text{ Hz}$). As mentioned above, there was little change observed in terms of spectral characteristics in comparison with those associated with vowels examined in the laboratory setting. Accordingly, the number of instances when neutral vowels were produced were relatively few (14%); disyllabics with the stem vowel /e/ when reduced were realized with formant frequency distribution similar to the values shown above, i.e., averaging $F1 = 365\text{ Hz}$, $F2 = 2650\text{ Hz}$ and $F3 = 3300\text{ Hz}$; the realizations of the two back stem vowels averaged $F1 = 660\text{Hz}$, $F2 = 1610\text{ Hz}$ and $F3 = 2670\text{ Hz}$.

It appears, then, that in the production of reduced vowels by this speaker durational decrease plays a more prominent role. It was stated in the previous study that sporadic occurrence of schwa-like vowels may be a consequence of the relatively small degree of durational decrease (McRobbi-Utasi, forthcoming). In the present study, while a greater degree of durational change was observed, formant frequency patterns (see above) do not appear to change in proportion to the degree of durational decrease.

2.4. Voiceless vowels

It is a well-established practice to represent word-final unstressed vowels in disyllabics as voiceless.⁴ When examining the status of these vowels for their voicing, it was thus surprising to observe in the controlled experiment that they were almost without exception voiced,⁵ whereas in spontaneous speech the number of voiceless vowels was greatly increased. In fact, except in sentence and/or paragraph-final positions, it appears that the production of voiceless vowel was the norm. The percentage of voiceless vowel occurrences is 76% for this speaker. It appears, then, that the difference in the number of occurrences by the same speaker in the controlled experiment vs. her spontaneous speech reflects different realizations of the reduced vowel associated with each of the two speaking modes.

3. Discussion

Research has shown that vowel reduction may involve varying degrees of centralization and durational changes, and may result in vowel elision.⁶ The present study aimed at examining the acoustic consequences of vowel reduction, confirms the assumption of previous research with regard to durational change. Concerning the degree of undershoot, while the spectral patterns in the spontaneous speaking mode differed from those in the controlled experiment, the overwhelming majority of reduced vowels (see discussion above) did not undergo the degree of centralization that would approximate the neutral position of vowel articulation. In Lindblom (1990) vowel durational values when plotted against spectral changes showed clear evidence of undershoot effects.⁷ In evaluating the formant frequency patterns in both speaking mode, the differences in durations from the reference value⁸ clearly point to undershoot effects (see section 2.2).

⁴ See for example, T. Itkonen 1958.

⁵ Out of the 950 instances of vowel reduction (461 by the speaker of the Sevetijärvi dialect, and 489 by the speaker of the Paatsjoki-Petsamo dialect) only 6% were realized in voiceless vowels.

⁶ Lindblom 1963, Nord 1987, Kohler 1990.

⁷ Lindblom 1990: 429.

⁸ 87 msec (McRobbie-Utasi 1999); see also section 2.2.

	Spontaneous speech	Controlled experiment
Vowel drop	21%	6%
Durational decrease	$x_i = 36$ msec	$x_i = 25$ msec
Spectral patterns	(a) ⁹	
	F1 = 365 Hz	F1 = 350 Hz
	F2 = 2650 Hz	F2 = 2765 Hz
	F3 = 3300 Hz	F3 = 3375 Hz
	(b)	
	F1 = 660 Hz	F1 = 665 Hz
	F2 = 1610 Hz	F2 = 1680 Hz
	F3 = 2670 Hz	F3 = 2720 Hz
Voiceless vowel	76%	4%

Table 1. Summary of word-final vowel reduction in Skolt Saami (Paatsjoki-Petsamo) disyllabics in spontaneous speech and in the controlled experiment (total = 489 disyllabics)

Kohler (1990) argues for the recognition of a "...reduction hierarchy, where the degree of reduction correlates with the lowering of the stylistic level" among other variables.¹⁰ The increase of vowel elision, the greater degree of durational change, the relevance of undershoot, and the large percentage of voiceless vowel occurrences in the spontaneous speaking mode confirm Kohler's assumption. In the controlled experiment – representing a speaking mode at a much higher stylistic level – the number of vowel drop was low, reduced vowels had lesser durational change, the spectral characteristics were closer to the quality of the original stem vowel, and these vowels were realized at most times as voiced.

In Sections 2.1. and 2.2. it was indicated that word-final second syllabic vowels in sentence and/or paragraph final positions behave differently from those in sentence-internal positions with regard to vowel reduction. While occurrences of vowel drop are identified in sentence-internal positions, most vowels are retained sentence and/or paragraph finally. Further, differences in the degree of durational decrease in vowel reduction, in relation to the position of the disyllabic in sentences, were also pointed out above (Section 2.2). The coincidence of these diverging manifestations may be related to the presence of a major boundary such as the sentence and/or paragraph boundary. The role of duration in signalling boundaries has been researched

⁹ The spectral pattern in (a) pertains to the reduced stem vowel /e/; (b) to the reduced back stem vowels.

¹⁰ Kohler 1990: 72–73.

extensively¹¹ and preliminary investigations concerning durational change at boundary position in Skolt Saami have also been reported on.¹² The implications of the present study point to recognizing the different realizations of vowel reduction in relation to boundary signalling: i.e., there appears to be a tendency not to reduce duration at boundary positions.

4. Conclusions

The four acoustic characteristics of word-final vowel reduction in disyllabics are summarized in Table 1. While the results definitely point to recognizing the differences in vowel reduction between the two speaking modes and identifying the acoustic correlates of vowel reduction, because they are based on data from one speaker only they need to be tested by extending the scope of this research to additional speakers. Further, vowel reduction will have to be examined acoustically, and related to the results presented above in connection with multisyllabics containing a reduced vowel in Skolt Saami.

References

- Itkonen, T. 1958. Koltan- ja kuolanlapin sanakirja. I–II. *Lexica Societatis Fnnougricae* 15. Helsinki.
- Kohler, K. J. 1990. Segmental reduction in connected speech in German: Phonological facts and phonetic explanations. In: W. J. Hardcastle and A. Marchal (eds.), *Speech production and speech modelling*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers. 69–92.
- Korhonen, M. 1971. Ehdotus koltanlapin Suonikylä (nyk. Severtijärven) murteen fonemaattiseksi transkriptioksi, in E. Itkonen, T. Itkonen, M. Korhonen and P. Sammallahti (eds.), *Lapin murteiden fonologiaa*. Castrenianumin toimitteita 1. Helsinki. 69–86.
- Korhonen, M. 1975. Zur Phonologie des Skoltlappischen, in *Symposium Phonologische Analyse der uralischen Sprachen*, Berlin, 1974. *Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte* 22. Berlin. 11–34.
- Korhonen, M.– Mosnikoff, J.–Sammallahti, P. 1973. *Koltansaamen opas*. Castrenianumin toimitteita 4. Helsinki.
- Lehiste, I. 1971. The timing of utterances and linguistic boundaries, *Journal of the Acoustical Society of America* 51, 2018–2024.

¹¹ For example, Lehiste 1971, 1975, 1979.

¹² McRobbie-Utasi 1994, 1996.

- Lehiste, I. 1975. The phonetic structure of paragraphs, in A. Cohen and S.G. Nooteboom (eds.), *Structure and process in speech perception*. Berlin–Heidelberg–New York: Springer-Verlag. 195–203.
- Lehiste, I. 1979. Perception of sentence and paragraph boundaries. In: B. Lindblom and S. Öhman (eds.), *Frontiers of speech communication*. New York: Academic Press. 191–201.
- Lindblom, B. 1963. Spectrographic study of vowel reduction, *Journal of the Acoustical Society of America* 35, 1773–1781.
- Lindblom, B. 1990. Explaining phonetic variation: A sketch of the H&H theory, in W. J. Hardcastle and A. Marchal (eds.), *Speech production and speech modelling*. Dordrecht–Boston–London: Kluwer Academic Publishers. 403–439.
- McRobbi-Utasi, Z. 1994. Timing strategies within the paragraph. In *Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing, Yokohama*. Vol. 1, 383–386.
- McRobbi-Utasi, Z. 1996. The implications of temporal patterns for the prosody of boundary signalling in connected speech. In *Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing, Philadelphia, PA*. Vol. 2, 1189–1192.
- McRobbi-Utasi, Z. 1999. *Quantity in the Skolt (Lappish) Saami language: An acoustic analysis*. Indiana University Uralic and Altaic Series 165. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
- McRobbi-Utasi, Z. (forthcoming). Acoustic characteristics of word-final vowel reduction in Skolt Saami, in *Proceedings of the Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, Tartu, Estonia*. 2000.
- Nord, L. 1987. Acoustic studies of vowel reduction in Swedish, in *Proceedings of the XIth International Congress of Phonetic Sciences, Tallinn*. Vol. 4, 157–160.

Mikael Agricolan sanasto 1900-luvun kirkkoraamatuissa

Aila MIELIKÄINEN

Taustaa

Mikael Agricolan (n. 1510–1557) julkaistu kirjallinen tuotanto käsittää noin 2400 painosivua, ja eri sanojen määrä on siinä noin 8500. Tästä sanastosta on säilynyt uusimpien laskelmien mukaan nykykieleen saakka 5228 sanaa eli runsaat 60%. Parhaiten on säilynyt uskonnollisen kielen sanasto: sen keskeinen terminologia on siis ollut olemassa jo 1500-luvulla. (Rapola 1962: 37–38; Jussila 1988: 207–213 ja 2000: 282, 286.)

Agricolan aikainen teologinen sanasto on säilynyt myös kahdessa uusimmassa kirkkoraamatussamme. Näistä edellinen, vuoden 1938 Raamattu (VT 1933, UT 1938), on ns. muodollinen, formaalinen käänös, jossa sanojen vastaavuudet ja syntaktiset rakenteet seurailevat pitkälle alkutekstejä. Sen vanhahtava, syntaktisesti vierasmallinen kieliasu on ehtinyt tulla suomalaisille tutuksi ja vakiintua ”tyypilliseksi raamattukieleksi”. Käänös poikkeaa silti melkoisesti edeltäjästään, vuoden 1776 Bibliasta, sillä 1800-luvulla suomen kieleen tuli paljon uudissanoja, jotka pääsivät uuteen suomennokseen. Vuoden 1992 kirkkoraamattu on puolestaan ns. dynaaminen käänös, jossa on pyritty luontevaan nykykieleen ja suomen kielen mukaisiin rakenteisiin. Pää tavoitteena on ollut sisällöllinen vastaavuus muodollisen sijasta, ja käänöksessä on otettu huomioon myös Raamatun kirjojen tyylliset erot. Alkutekstin sanat ovat siten saaneet kontekstista riippuen erilaisia vastineita, eli vanha sanakonkordanssin periaate on rikkoutunut. Dynaaminen käänös eroaa niin paljon edellisestä käänöksestä, että sen kieliasun on väitetty vaikuttaneen jopa sisältöihin ja tulkintaan.

Molemmat 1900-luvun kirkkoraamatut ovat yhä käytössä, ja seuraavassa vertailen niitä toisiinsa nimenomaan Agricolan tuotannosta periytyvän sanaston valossa. Mitkä sanat ovat säilyneet vuoden 1938 käänökseen saakka, mutta hävinneet vuoden 1992 käänöksestä? Mitkä sanat esiintyvät uusimmassakin käänöksessä? Mitkä niistä ovat harvinaistuneet, mitkä yleistyneet? Olen valinnut subjektiivisesti vertailtavaksi muutamia keskeisiä

raamattukielen ja uskonnollisen kielen sanoja, joista monia voi pitää jo teologisina termeinä. Sanat ovat kaikki sellaisia, jotka ovat säilyneet nykyaikaan saakka kirkollisessa käytössä, siis myös liturgisessa kielessä ja virsikirjassa. Aiheen laajuuden vuoksi en voi käsitellä kaikkia sanoja yhtä perusteellisesti, vaan tarkastelen niiden alkuperää, etymologiaa, merkityksiä, käyttökonteksteja, frekvenssejä ym. vain esimerkinomaisesti.

Sanat olen poiminut Martti Rapolan laatimasta ensiesiintymäluettelosta (1960) ja tarkistanut Raimo Jussilan uudemmassa sanakirjasta (1998), joka sisältää laajan luettelon vanhan kirjasuomen – siis 1500–1700-luvun – sanojen ensiesiintymistä.¹ Lisäksi olen käyttänyt apuna Vanhan kirjasuomen sanakirjaa (VKS 1–2 A–K) ja Agricolan tuotannosta laadittua sanastoa (IA). Mainittuja lähteitä käyttäessäni en yleensä viittaa niihin tekstissä. Sanojen kvantitatiivinen vertailu on mahdollista nykyisten tietokoneversioiden avulla. Käytän tässä Suomen Pipliaseuran ja Takso-ohjelmistojen BittiPiplia-ohjelmaa. Sen uusin CD-versio sisältää mm. molemmat mainitut kirkkoraamatut, vuoden 1642 Biblian sekä Agricolan suomennoksista Uuden testamentin (1548), Psalmit (Psalttari 1551) ja 1. Mooseksen kirjan alkuluvut (1551). Agricolahan ehti kääntää Uuden testamentin lisäksi vain osia Vanhasta testamentista. Näin ollen pystyn vertailemaan sanoja hänen suomennoksistaan vain osittain. Käytän raamatunsuomennoksista viitteissä vuosilukuja 1642, 1776 (1776/1991 = oikeinkirjoitukseltaan uudistettu painos), 1938 ja 1992, Agricolan käännöksistä lyhenteitä UT 1548 ja PS 1551.

Agricolan sanastosta

Agricola on suomen kirjakielen perustaja, ja siksi hänen käyttämiensä sanojen ensiesiintymät mainitaan yleensä hänen nimissään. Osa sanoista on silti ollut todennäköisesti jo ennen uskonpuhdistusta kirkollisessa käytössä. Tämä käy ilmi niistä evankeliumi- ja käsikirjojen katkelmista, jotka ovat peräisin Agricolan ajalta²: niissä on suuri joukko samoja sanoja kuin

¹ **Ensiesiintymä** tarkoittaa tässä sitä, milloin sana on esiintynyt ensimmäisen kerran painetussa suomenkielisessä kirjallisuudessa. Sana ei siis välttämättä ole uusi tai mainitun kirjoittajan luoma. Rapolan ja Jussilan sanakirjoissa on mainittu sanan ensimmäinen käyttäjä ja käyttövuosi, esim. ”**mieletön** 1548 Agricola” (= Mikael Agricolan Uusi testamentti). **Uudissana** on puolestaan kieleen tietoisesti luotu sana tai hiljattain tullut sana. Läheskään kaikki vanhan kirjasuomen aikaiset ensiesiintymät tai **uudet sanat** eivät ole uudissanoja samassa mielessä kuin nykysuomessa, sillä monet tavalliset sanat on otettu kirjallisuuden karttuessa sellaisinaan käyttöön jokapäiväisestä puhekielestä.

² Ns. Upsalan evankeliumikirjan katkelma, Upsalan käsikirjan katkelma ja Westhin

Agricolan teksteissä. Rapola (1962: 93–101) on luetellut Agricolan nimissä yli 800 sanaa ja merkinnyt näistä runsaat 200 sanaa yhteisiksi mainittujen tekstien kanssa.

Nykykieleen on Agricolan kirjallisesta tuotannosta periytynyt erityisesti kirkollisen hallinnon terminologiaa, jumalanpalvelusten ja kirkollisten toimitusten sanastoa ja kristinuskon keskeisten käsitteiden nimityksiä, esim. *seurakunta*, *kristikunta**, *teologi / teologia**, *pappi*, *piispa*, *kirkko*, *alttari*; *pääsiäinen*, *helluntai**, *kaste*, *ehtoollinen**, *rippi*, *rukous / rukoilla*, *siunaus / siunata*, *uskontunnustus**, *virsi*, *saarna**; *armo*, *synti*, *perisynti**, *kadotus*, *kaikkivaltias*, *usko / uskoa*, *sovittaa*, *pelastaa*, *pyhittää**. Mainitusta luettelosta tähdellä merkityt ovat varsinaisia Agricolan teosten ensiesiintymiä; muut esiintyvät myös muissa samanaikaisissa teksteissä.

Agricola ammensi tarvitsemansa sanaston osaksi murteista, mutta lisäksi hän joutui luomaan sitä itse johtamalla ja yhdistämällä. Tässä hänellä olivat usein malleina vieraat kielet. Monet omaperäisetkin sanat ovat siten morfologisia, fraseologisia tai leksikaalisia käännöslainoja tai uuden merkityksen saaneita merkityslainoja (ks. Hakulinen 1969). Erityisen paljon näitä sisältyy erikielisten lähtötekstien vuoksi juuri Raamatun kieleen, esim. *antaa anteeksi* – vrt. saks. *vergeben* < *geben*, sm. murt. *anne* 'lahja'; *kuuliainen* – vrt. rts. *hörsam* < *höra*; *otollinen* – vrt. saks. *angenehm* 'miellyttävä' < *nehm*; *langeta (syntiin)* – vrt. rts. *falla (i synd)*. Kaikki mainitut sanat esiintyvät sekä Agricolan että hänen aikalaistensa teksteissä, ja niiden muodostusperiaatteet ovat tuttuja myös myöhemmästä kirjasuomesta.

Agricolan teoksissa on myös sanoja, jotka ovat kadonneet kielestä (ks. Jussila 1988: 219–223). Useimmat niistä ovat ilmeisesti murre sanoja, joita ei enää tunneta tai joilla on ollut hyvin ahdasalainen levikki, mutta niissä on myös vierassanoja. Ensimmäinen raamatunkäännöskomitea, joka laati koko Raamatun suomennoksen (1642), hylkäsi mm. Agricolan käyttämät vierasmalliset prefiksiverbit ja vaihtoi muitakin sanoja tutumpiin vastineisiin (Rapola 1967: 102–103), esim.

(prefiksiverbejä) *poismennä* > *kulua*; *vastaanseisoo* > *olla vastaan*
 (murre sanoja) *ihoita* > *ikävöidä*, *himoita*; *heik(k)uri* 'moraalisesti
 heikko, irstailija' > *pehmeä* (> 1938 *hekumoitsija*; 1. Kor. 6:9)
 (vierassanoja) *falski* > *väärä*; *klooki* > *viisas*.

teksti (käsikirjan ja messun katkelma), kaikki 1540-luvulta. Ks. esim. Rapola 1967: 15–19; Jussila 1998: 319. Agricolan tuontanto sisältää raamatun suomennosten lisäksi muita kirkolliseen käyttöön tarkoitettuja kirjoja, mm. messun, käsikirjan ja rukouskirjan.

Uskonnollisen kielen keskeisiä sanoja on tullut kirkolliseen kieleen ja raamatunsuomennoksiin Agricolan jälkeenkin. Ensiesiintymäluetteloissa niiden määrät ovat Agricolaan verrattuna kuitenkin vähäisiä. Monissa tapauksissa Agricolan käyttämät sanapesyeet ovat myöhemmin karttuneet uusilla johdoksilla tai yhdyssanoilla, kuten *pakana* > 1610 *pakanuus*, 1621 *pakanallinen*. Kristinuskon keskeinen syy-pesye sisältää Agricolan tuotannossa vasta sanat *syy*, *syytön* ja *syypää*. Sen jälkeen ovat kirjasuomeen tulleet 1500–1700-luvulla *syyllinen*, *syyttää* ja *syytös* ja vasta 1800-luvulla *syyttäjä*, *syyte* ja *syyllisyys* (ks. Mielikäinen 1998: 111–112).

Muita 1600- ja 1700-luvun kirjasuomen ensiesiintymiä ovat *pakanallinen*, *aineellinen*, *kirkollinen*, *ikuinen*, *oikeamielinen*, *kehotus*, *hartaus*, *uhraus*, *esirukous*, *kääntymys*, *rikkomus*, *paatumus*, *koettelemus*, *iäisyys*, *velvollisuus*, *tekopyhyys*, *rippikoulu*, *ristiäiset*, *puolustaa / puolustaja / puolustus* ja *velvoittaa*. Vasta 1800-luvulla ovat kirjakielen tulleet sellaiset sanat kuin *todellinen*, *aistillinen*, *elollinen*, *uskonnollinen*, *yliluonnollinen*, *itseks*, *herännyt*, *kaikkeus*, *kieltämys*, *pyhimys*, *uskomus*, *uskonto*, *luopio*, *pyhäkkö*, *harhaoppi(nen)*, *taikausko(inen)*, *ihmiskunta*, *luomakunta*, *vertauskuva* ja *kavaltaa / kavaltaja*. Kaikki mainitut sanat eivät kuitenkaan kuulu raamatunsuomennosten kieleen.

Ensiesiintymäluetteloissa on erotettu yleensä samakantaiset sanat, jotka poikkeavat toisistaan vain muodostuksen – esimerkiksi johtimen – osalta. Niinpä 1600–1700-luvun sanoissa mainitaan mm. *kovasydäminen*, *tekopyhä*, *anteeksianto* ja *sovitus*, joiden vastineina Agricola käytti asuja *kovasydämellinen*, *tekoinpyhä*, *anteeksiantamus* ja *sovitos*. Tämän artikkelin sanastovertailussa näitä johdoksia voi kuitenkin pitää samoina leksemeinä.

Kadonneita tai harvinaistuneita sanoja

Kokonaan ovat vuoden 1992 raamatunsuomennoksesta kadonneet seuraavat Agricolan käännöksiin ja vuoden 1938 Raamattuun kuuluvat sanat:

lihallinen, *sisällinen*, *kirjanoppinut*, *ulkokullattu / ulkokultaisuus*,
kovakorvainen, *kilvoitus*, *pahennus*, *perkele*.

Lihallinen on vaihtunut uudessa käänöksessä mm. ilmauksiin *turmeltunut*, *inhimillinen (viisus)* tai *vanhan luonnon vallassa oleva*. *Sisällinen* on vanhimmissa käänöksissä esiintynyt konkreettisesti ja abstraktissa merkityksessä, 'sisäpuolinen' ja 'sisäinen', mutta jälkimmäisessäkin tapauksessa sen on jo korvannut johdos *sisäinen*. *Kirjanoppineen* vastineeksi on tullut *lainopettaja*. *Ulkokullattu* ja *ulkokultaisuus* on korvattu nykyaikaisemmilla vastineilla *tekopyhä*, *teesken-*

telijä ja *tekopyhyys*; näistä *teeskentelijä* on tullut kirjasuomeen vasta 1700-luvulla. *Kovakorvaisen* tilalle on valittu *uppiniskainen*.

Pakanuudenaikainen ukkosenjumalan nimitys *perkele*, joka on alkuaan balttilainen laina, on säilynyt Agricolan Uudesta testamentista vuoden 1938 kirkkoraamattuun. Viimeksi mainitussa sen osuus on tosin vähentynyt, sillä sen vastineena on useissa kohdissa uusi johdos *riivaaja*. Tätä tekijännimeä ei ole vielä vuoden 1776 kirkkoraamatusta, vaikka *riivata*-verbi kuuluu jo Agricolan kieleen. Vuoden 1992 käännöksessä molemmat sanat on vaihdettu, *perkele* yleensä *paholaiseksi* (kreik. *diabolos* 'panettelija, syyttäjä') ja *riivaaja* *pahaksi hengeksi* (kreik. *daimonion* < 'hajottaa'); *riivaajien päämiehestä* on tullut *pääpaholainen*. Sananvalinnoissa on noudatettu pääpiirteissään kreikankielisessä alkutekstissä esiintyvien originaalien vaihtelua.

Vanhan kirjasuomen aikaisissa käännöksissä esiintyy Agricolan perintönä myös *llinen*-johdos *perkeleellinen*. Tätä ei käytetä enää vuoden 1938 käännöksessä.

Jaak 3:15

UT 1548 Sille eipe teme ole se wisaus ioca ylehelde tullut ombi / w#
Maalinen / Inhimilinen / ia *Perkelelinen* (samoin 1642).

1938 Tämä ei ole se viisauus, joka ylhäältä tulee, vaan se on maallista, sielullista, *riivaajien* viisautta.

1992 Sellainen ei ole ylhäältä tulevaa viisautta, vaan maallista, ihmisistä tulevaa, *pahojen henkien* viisautta.

Kadonneiden sanojen joukkoon voisi lisätä myös sanat *jumalinen* ja *vapahtaa*, sillä ne esiintyvät uusimmassa kirkkoraamatusta enää vain kerran. Kummassakin on kyseessä jae, jonka käännös vaatii antiteesiä tai toistoa: Saarn. 9:2 *koska kaikkien kohtalo on sama, niin jumalisen kuin jumalattoman*; Ps. 71:2 *Pelasta minut, vapahda minut*. Vuoden 1938 Raamatusta *vapahtaa*-verbi esiintyy VT:ssa 54 kertaa, UT:ssa vain 4 kertaa. Sen sijaan johdos *Vapahtaja* / *vapahtaja* on säilynyt paremmin (UT 1938 24 > UT 1992 10).

Vuoden 1992 kirkkoraamatusta on myös sellaisia Agricolan käännöksistä periytyviä sanoja, joiden määrä on vähentynyt vuoden 1938 Raamattuun verrattuna, esim.

altis / *alitti*us, *autuas* / *autuus*, *laupias* / *laupeus*, *iankaikkinen*, *nuhteeton*, *uskoton* / *uskottomuus*, *otollinen*, *pitkämielinen* / *pitkämielisyy*s, *vanhurskas* / *vanhurskaus*, *armo* / *armollinen*, *ilmestys*, *kiusaus*, *uskallus*,

turmio / turmiollinen, lähimmäinen, pakana, liha, sielu, lohduttaa, virvoittaa / virvoitus.

Monet raamatunkäännösten adjektiivit ovat erikoistuneet merkitykseltään niin, että ne tunnistaa nykyään tyypillisiksi uskonnollisen kielen sanoiksi. Tällaisia sanoja on pyritty vuoden 1992 kirkkoraamatussa korvaamaan muilla, nykyaikaisemmilla vastineilla. Näin on tehty varsinkin Vanhassa testamentissa, missä ei ole vielä kyse kristillisistä käsitteistä, vaan usein maallisemmista merkityksistä (vrt. esim. Aro 1979; Toivanen 1991: 122–123). *Autuas* on vaihtunut monissa konteksteissa *onnelliseen* (esim. Ps. 119:1–2). *Pitkämielinen* on saanut rinnalleen *kärsivällisen, otollinen mieluisen* tai *mieleisen, nuhteeton moitteettoman* ja *uskoton epäuskoisen*. Suurtaajuinen *vanhurskas* on taas korvattu sanoilla *hurskas, oikeamielinen* ja *viaton*. Useimmat uudet adjektiivivastineet ovat silti esiintyneet jo Agricolan kielessä (*kärsivällinen ~ kärsiväinen, onnellinen, viaton*).

Vuoden 1992 Raamatusta näkyy toisissa tapauksissa selvästi dynaamisen käännösperiaatteen mukainen tyyllinen ja kontekstuaalinen vaihtelu. *Iankaikkinen* on säilynyt erityisesti sanaliitoissa *iankaikkinen elämä* ja *iankaikkisesta iankaikkiseen*, mutta muuten sen on usein syrjäyttänyt *ikuinen*, joka on tullut kirjasuomeen 1700-luvulla. *Altis* esiintyy yhä UT:n ilmauksissa *panna / antaa alttiiksi (henkensä / itsensä)*. Usein kuitenkin vanhahtavat käännöslainan luonteiset fraasit on korvattu nykykielisemmillä ilmauksilla. Esimerkiksi vuoden 1938 käännöksessä toistuva ilmaus *tehdä laupeus* on saanut uusiksi vastineikseen mm. ilmaukset *osoittaa hyvyttä / ystävällisyyttä / armoa, olla hyvä, olla ystävä, tehdä palvelus* ja *tehdä hyvää*. Nämä vaihtelevat myös sen mukaan, kuka on subjektina, Jumala vai ihminen. *Laupias* taas esiintyy vuoden 1938 käännöksessä sekä Jumalan että ihmisen ominaisuutena, uusimmassa käännöksessä sillä viitataan yleensä vain Jumalaan, esim. Ps. 111:4 *Anteeksiantava ja laupias on Herra* (1992), vrt.

Ps. 112:5

PS 1551 *Autuas on se quin Laupias on / Ja kernasti lainna*

1938 *Hyvin käy sen miehen, joka on laupias ja antaa lainaksi*

1992 *Hyvin käy sen, joka on armelias ja lainaa omastaan muille.*

Yksi raamatullisen kielen keskeisimpiä sanoja on ollut *liha*, jolla on Raamatussakin useita eri käyttöyhteyksiä ja merkityksiä. Sen osuus on dynaamisessa käännöksessä vähentynyt huomattavasti, sillä se on korvattu eri konteksteissa erilaisilla ilmauksilla, mm. *ruumis, (turmeltunut) luonto* ym. Toinen ihmiseen liittyvä käsite on *sielu*, jonka osuus on vähentynyt 357:stä

67:ään. VT:n hepreankielinen originaali tarkoittaa ihmisen koko tietoista olemusta, ei vain hänen henkisyytään, joten esimerkiksi ilmaus *pelasta sieluni* on voitu korvata ilmauksella *pelasta minut* (Aro 1973: 233).³

Vaikka *lähimmäinen* kuuluu myös nykykieleen, sen määrä on vähentynyt: usein se on korvattu neutraalisti ilmauksella *toinen (ihminen)*. Slaavilaiselta taholta tulleen, latinaan palautuvan *pakana*-sanan frekvenssi on pudonnut 300:sta alle 50:n, ja uusia vastineita ovat mm. (*vieras*) *kansa*, *vierasheimoinen*, *muukalainen* ja *maailman ihminen*. *Pakana* on vastannut VT:n heprean ja UT:n kreikan kielen ’kansaa’ merkitseviä originaaleja, joilla on yleensä viitattu vieraisiin, ei-juutalaisiin kansoihin (IRT 5). Vuoden 1992 käännöksessä sana on säilynyt nimenomaan epäjumalanpalvelijoista, vierasuskoisista tai ”maailman ihmisistä” puhuttaessa, ja useimmat esiintymät ovat Uuden testamentin puolella, vrt. esim. *Rukoillessanne älkää hokeko tyhjää niin kuin pakanat* (Matt. 6:7).

Lohduttaa-verbin ja sen johdosten osuus on vähentynyt vanhan kirjasuomen aikaisista käännöksistä: Agr. ja 1642 UT n. 50 >> 1938 UT 38 > 1992 UT 19. *Lohduttaa*, joka on samaa alkuperää kuin verbi *lauhduttaa*, on kuulunut jo keskiaikaiseen kirkkokieleen (Nikkilä 2000: 13–15). Vuoden 1938 käännöksessä se on vaihdettu usein *rohkaista*-verbiin, ja tämän osuus on uusimmassa käännöksessä entisestään vain kasvanut. *Rohkaista* esiintyy Agricolan teoksissa kerran, mutta ei vielä UT:ssa. Pyhän Hengen toiminnasta puhuttaessa *lohduttaa* on saanut 1938 rinnalleen verbin *puolustaa*, joka on tullut johdoksineen kirjasuomeen vasta 1700-luvulla (< kreik. ’kutsua, avustaa, puolustaa, rohkaista, kannustaa’; Novum 5).

Joh. 15:26

UT 1548 Mutta koska se *Lohdhuttaia* tulepi - - se Totudhen Hengi

1776/1991 Mutta kuin *Lohduttaja* tulee, jonka minä teille Isältä lähetän, totuuden Henki - -

³ *Sielullinen* ei kuulu vielä Agricolan sanastoon, vaikka hänen teoksissaan muuten onkin kymmeniä *llinen*-johdoksia, mm. *hengellinen* ja *mielellinen*. Sana esiintyy vasta Daniel Europaeuksen sanakirjassa 1853 *psykisk*-sanan suomennoksena. Se on siis uusi tulokas vuoden 1938 kirkkoraamatussa. Vuoden 1776 Raamatussa sitä vastaavat adjektiivit *luonnollinen* (1. Kor. 15:44,46), *inhimillinen* (Jaak. 3:15) ja *lihallinen* (Juud. 1:19). Uusimmassa käännöksessä 1992 *sielullinen* on taas vaihdettu ilmauksiin *ajallinen*, *ihmisistä tuleva* (*viisaus*) ja (*ajatuksiltaan*) *maallinen*. *Sielullinen* ja *sielullisuus* näyttävätkin vakiintuneen – ilmeisesti juuri vuoden 1938 kirkkoraamatun kautta – uskonnolliseen kieleen ’epähengellisen’ merkityksessä. Sanoilla kuvataan psyykkisiä ilmiöitä *hengellisten* vastakohtana, ja niiden käytössä näkyy uskonnolliselle kielelle ominainen vierassanojen karttelu. Muussa kielenkäytössä *psykkisen* vastakohtana on yleensä *fyysinen*, *henkisen* vastakohtana taas *aineellinen* tai *ruumiillinen*.

1938 Mutta kun *Puolustaja* tulee, jonka minä lähetän teille Isän tyköä,
totuuden Henki - -

1992 Te saatte *puolustajan*; minä lähetän hänet Isän luota.

Monien Agricolan aikaisten sanojen harvinaistuminen liittyy toisten sanojen yleistymiseen. Tällaisia suhteiden muutoksia käsittelen seuraavan luvun yhteydessä.

Säilyneitä tai yleistyneitä sanoja

Vuoden 1992 kirkkoraamatussa on myös runsaasti Agricolan käyttämiä uskonnollisen kielen sanoja, joiden määrä on pysynyt suunnilleen samana kuin edellisessä käännöksessä tai jopa kasvanut siihen verrattuna. Ennallaan säilyneitä tai määrältään yleistyneitä ovat mm. seuraavat sanat:

hurskas / hurskaus, viaton, kaikkivaltias, uskollinen, opetuslapsi, rangaistus, tuomio, maailma, salaisuus, sanoma, pelastaa, julistaa, siunata / siunaus, ylistää / ylistys.

Frekvenssin muutos saattaa olla pieni, mutta vastineiden perusteella selvä. Esimerkiksi *tuomio*-sanan frekvensseissä ei ole kovin suuria eroja käännösten välillä. Sanan yleistyminen näyttää jakeiden perusteella johtuvan siitä, että sanalla on korvattu muutamia Vanhan testamentin ilmauksia, kuten *jakaa oikeutta, käydä oikeutta* ja *tuomita*. Myös yhdyssana *kuolemantuomio* on lisännyt *tuomion* määrää uusimmassa käännöksessä, kun yhdyssanalla on korvattu mm. aiemmat ilmaukset *ansaita kuolema* tai *rangaista kuoleamalla*.

Yleistyminen on joissakin tapauksissa sidoksissa rinnalla käytettyjen sanojen harvinaistumiseen tai väistymiseen. Jo vanhoissa käännöksissä on käytetty synonyymeja tai muita kontekstuaalisesti vaihtelevia vastineita, ja muutokset ovat saattaneet tapahtua pelkästään näiden suhteissa. *Julistaa* on yleistynyt 1992 käännöksessä *saarnata*-verbin kustannuksella, ja *hurskas* on korvannut useissa tapauksissa sanan *vanhurskas*, varsinkin ihmisestä puhuttaessa.

Erityisen monia muutoksia on tapahtunut Jumalan toimintaa kuvaavien verbien ja näistä muodostettujen nominijohdosten suhteissa. Tällaisia sanoja ovat verbit *armahtaa, vapahtaa, lunastaa, pelastaa* ja *sovittaa* ja niiden tekijän- tai teonnimijohdokset *Vapahtaja, lunastaja, pelastaja* (Kristuksesta), *pelastus* ja *sovitus*. Suurin on vanhojen ja uusien käännösten ero *pelasta-*kantaisten sanojen käytössä. Vuosien 1548 ja 1642 Uudessa testamentissa tämän pesyeen sanoja on vasta kymmenkunta, kaikki *pelastaa*-verbistä. Vanhan testamentin puolella verbi on yleisempi: Agricolan Psaltnarissa se esiintyy 36 kertaa, vuoden 1642 VT:ssa 150 kertaa. Näiden lisäksi

molemmissa on johdos *pelastaja*, 1642 VT:ssa myös *pelastus*. Sen sijaan niistä puuttuvat vielä kokonaan johdokset *pelastua* (kirjasuomeen 1774) ja *pelastautua*. 1900-luvun käännöksissä *pelasta*-pesyeeseen kuuluvien sanojen määrä on noussut huomattavasti sekä Uudessa että Vanhassa testamentissa (UT 1938 yhteensä 156, UT 1992 177). Hengellisessä merkityksessä Agricolalla ja ensimmäisellä raamatunsuomennoskomitealla on siis ollut käytössä muita vastineita (ks. Vartiainen 1988: 189–191), mm.

vapahtaa ~ *tehdä vapaaksi* ~ *päästää* 'pelastaa'
tulla autuaaksi ~ *tulla vapaaksi* 'pelastua'
terveys (Agr.) ~ *autuus* 'pelastus'.

Kreikan ja muiden kielten vastineita (esim. saks. *Heil*, rts. *helsa*, lat. *salus*) on vanhan kirjasuomen kaudella käännetty 'vapaaseen', 'autuaaseen' ja 'terveeseen' viittaavilla ilmauksilla. Muutosvaiheet näkyvät erityisen hyvin juuri 'pelastuksen' käsitteessä, jonka ilmaisemisessa on tapahtunut seuraavanlainen muutosketju: Agr. 1548 *terveys* (ym.) > 1642, 1776 *autuus* > 1938, 1992 *pelastus*, esim.

2. Kor. 1:6

UT 1548 Jos se on Waiua / nin se tapachtu teiden Lohutuxexi ia *terweydhexi*

1642 jos se on waiwa / nijn tapahtu teille lohduituxexi ja *autuudexi* (samoin 1776)

1938 Mutta jos olemme ahdistuksessa, niin tapahtuu se teille lohdutukseksi ja *pelastukseksi* (samoin 1992).

Sanat *pelastus*, *pelastaja* ja *sovitus* esiintyvät Agricolan Rukouskirjassa ja Psalmtarissa, mutta vain kerran. Näistä *pelastus* ja *pelastaja* viittaavat Jumalan toimintaan, *sovituksella* sen sijaan on toinen, maallisempi merkitys. Hengellisen *sovituksen* sijasta Agricola on käyttänyt UT:ssa samakantaista johdosta *sovinto*. Sana on otettu uusimmassa käännöksessä uudestaan käyttöön Jumalan ja ihmisen suhteesta puhuttaessa, ja sillä on yleensä korvattu kreikankielistä alkutekstiä noudatteleva käännös *sovittaa itsensä kanssa*. Sanan vaihtamista on perusteltu mm. *sovitus*-sanan arkisella nykymerkityksellä ('vaatteen sovitus') ja sillä, että rikosoikeudessakaan rangaistusta ei pidetä enää teon sovittamisena (Toivanen 1989: 41–42).

2. Kor. 5:18

UT 1548 Mutta ne caiki ouat Jumalasta / ioca *meite on itzens c#sa souittanut* Jesusen Christusen cautta / ia meille Wirgan annoi sijte samasta *Souinnosta* sarnata

1938 Mutta kaikki on Jumalasta, joka on *sovittanut meidät itsensä kanssa* Kristuksen kautta ja antanut meille *sovituksen* viran

1992 Kaiken on saanut aikaan Jumala, joka Kristuksen välityksellä on *tehnyt meidän kanssamme sovinnon* ja uskonut meille tämän *sovituksen* viran.

Room. 11:15

UT 1548 Sille ios heiden [juutalaisten] poisheittemus ombi Mailman *souindo* (samoin 1642, 1776)

1938 Sillä jos heidän hylkäämisensä on maailmalle *sovituksiksi*

1992 Jos juutalaisten hylkääminen on avannut maailmalle pääsyn *sovintoon* - -.

Muutosten syitä

Raamatunsuomennosten kvantitatiivisessa vertailussa on huomattava, että pelkästään **käännösperiaatteet** aiheuttavat suuriakin eroja sanojen määriin. Formaalisessa käännöksessä sanaluokat vastaavat tarkemmin alkutekstiä, ja runsas nominaalirakenteiden – infinitiivien ja partisiippien sekä genetiiviattribuuttien – käyttö (esim. *sanoen, pelastaakseen, rakkauden Jumala*) vähentää verbien finiittimuotojen määriä. Dynaamisen käännöksen kieli on lausemaisempaa, eli siinä on enemmän verbien finiittimuotoja (esim. *sanoi, pelastaisi, rakastaa*).

Toisaalta dynaamisessa käännöksessä on joitakin substantiiveja enemmän kuin formaalisessa. Näin on erityisesti Uudessa testamentissa, jonka kreikankielisessä alkutekstissä subjekti jää usein toistamatta. Suomen kielessä tällaisia ilmauksia ei voi käyttää, joten näihin lauseisiin on lisätty subjektiksi persoonapronomini *hän, he*. Tämä on lisännyt formaalisen käännöksen pronomien määrää, varsinkin evankeliumien kerronnassa, ja paikoin ovat viittaussuhteet hämärtyneet. Dynaamisessa käännöksessä näitä kohtia on selvennetty toistamalla pronominin korrelaatti. Usein esiintyviä toimijoita ovat evankeliumeissa *Jeesus, opetuslapset* ja *ihmiset / kansa*. Ainoa selitys *opetuslapsi*-sanan yleistymiselle vuoden 1992 Uudessa testamentissa onkin se, että pronomineja on vaihdettu selvyiden vuoksi substantiiveiksi. Vuoden 1938 UT:n käännöksessä sanan frekvenssi on jokseenkin sama (noin 270) kuin Agricolan UT:ssa ja 1642 Raamatussa, mutta vuoden 1992 käännöksessä se on noussut 344:ään. Pelkästään Markuksen evankeliumissa vastaavat määrät ovat (1938) 46 ja (1992) 80.

Kun vertaa 1900-luvun kirkkoraamattujen vanhaa uskonnollista sanastoa, kiintyy huomio ensin **arkaistisiin** sanoihin. Uusimmasta käännöksestä on

poistettu tai vähennetty monia vanhentuneita, muusta kielestä väistyneitä sanoja, kuten *vapahtaa* 'pelastaa', *jumalinen* 'jumalaapelkäävä' ja *ulkokullattu* 'tekopyhä'. Myös Raamatun **kulttuuriin** liittyviä ilmauksia – yhdyssanoja, usein toistuvia fraaseja ja kielikuvia – on nykyaikaistettu. Esimerkiksi *ilmestys*-sanan määrä on vähentynyt huomattavasti, kun VT:n *ilmestysmaja* on muutettu *pyhäkköteltaksi*. *Ylistä*-pesye on puolestaan yleistynyt, kun *virren* tai *kiitoksen veisaaminen* Herralle on vaihtunut *ylistyksen* tai *ylistyslaulun laulamiseksi*. Kulttuuriset syyt ovat muovanneet VT:n ja UT:n sanastoa osittain eri suuntiin.

Joissakin tapauksissa oudoillekin sanoille ja fraaseille on vuosisatojen aikana ehtinyt vakiintua teologinen merkitys, niin että niiden kääntämistä takaisin ”maalliselle” kielelle on pidetty mahdottomana tai opillisesti arveluttavana. Yksi keskustelua herättänyt sana on *sovitus*, jonka rinnalle on otettu uudestaan Agricolan käyttämä *sovinto*. Käännöslainaksi tulkittava *sovittaa itsensä kanssa* (maailma, ihmiset) on jo hengellistynyt niin, ettei sitä voi kaikkien mielestä korvata pelkällä ”inhimillisellä” *sovinnon tekemisellä* (esim. Santala 1997: 129–130). Fraseologiassa on silti myös tapauksia, jotka on ollut helppo nykyaikaistaa, esim. *tehdä laupeus* > *tehdä hyvää*, *osoittaa ystävällisyyttä*; *olla altis* > *haluta*.

Vuoden 1992 käännöksessä on kartettu tai vähennetty myös **affektisia** tai merkitykseltään **pejoratiivistuneita** sanoja, siis sellaisia, jotka saattavat herättää nykyihmisessä outoja mielikuvia. *Perkelettä*, joka on nykyään myös voimasana, on ilmeisesti pidetty liian vahvana ilmauksena, eikä *pakana* ilmaise pejoratiivisuudessaan enää samaa kuin alkutekstin sana. Usein sanojen uusissa vastineissa on kuitenkin omat ongelmansa. Jotkin niistä saattavat sisältää alkutekstin originaalille vieraita merkityskomponentteja, kuten 1700-luvulla kirjasuomeen otettu *paholainen* (vrt. kansanperinne, kansansadut). Joskus taas yhden käsitteen hajottaminen moniksi ilmauksiksi voi muuntaa tai hävittää alkuperäisen kulttuurin merkittäviäkin sisältöjä ja näkökulmia.

Agricolan jälkeen tulleet kirjasuomen **uudet sanat**, joko murteista otetut tai tutuista sanoista muodostetut uudissanat, ovat aiheuttaneet muutoksia synonyymien tai samassa kontekstissa käytettyjen ilmausten suhteisiin. Tämä näkyy erityisen hyvin 'pelastamista' ja 'pelastusta' tarkoittavissa sanoissa. 1600–1800-luvun uudet sanat ovat vähentäneet mm. sanojen *armahtaa* (> *sääliä*) ja *autuus* (> *pelastus*) käyttöä, vaikka nämä sanat muuten ovatkin säilyttäneet asemansa Raamatun kielessä.

Myös **merkityksenmuutokset** ja merkitysten abstraktistuminen ovat pakkottaneet vaihtamaan ilmauksia. Tututkin sanat ovat saaneet uusia

merkityksiä, joiden takia niitä ei voi enää käyttää samalla tavalla kuin vanhan kirjasuomen aikaan. *Uskallusta* ei nykyihminen enää ymmärrä 'luottamukseksi', eivätkä *uskollinen*, *uskoton* ja *uskottomuus* sovi merkitykseltään 'uskovan', 'epäuskoisen' ja 'epäuskon' vastineiksi. Tällaisia merkityksenmuutoksia on tapahtunut erityisesti johdoksissa: kun niitä on tullut lisää, myös niiden työnjako on täsmentynyt. Agricola käytti vielä esimerkiksi *inen-* ja *llinen-*johdoksia synonyymisesti (*jumalinen* ~ *jumalallinen*). Hyviä esimerkkejä myöhemmästä merkityksen abstraktistumisesta ovat *maailmallinen* 'maalliseen kiintynyt, Jumalaa vieroksuva' tms. ja *inhimillinen* 'humaani'. Molemmilla on Agricolan kielessä ollut konkreettinen merkitys, 'maallinen' ja 'ihmisiä koskeva, ihmisiin liittyvä'. Vielä vuoden 1938 käännöksessäänkin sanat esiintyvät joskus vanhoissa merkityksissään: UT 1548 *murehtia maailmallisia* >> 1938 *huolehtia maailmallisista* > 1992 *kantaa huolta maallisista asioista* (1. Kor. 7:33,34); UT 1548 *inhimillinen päivä* >> 1938 *inhimillinen oikeus* > 1992 *ihmisten tuomioistuim* (1. Kor. 4:3).

Sanojen säilymistä ja yleistymistä on luonnollisesti tukenut niiden vakiintunut asema kaikessa kirkollisessa kielessä. Erityisesti liturgiseen kieleen, jumalanpalvelusten ja kirkollisten toimitusten kaavoihin, sisältyvissä puheakteissa – rukouksissa, kehotuksissa, vuorotervehdyksissä ja ylistyksissä – toistuvat mm. sanat *siunata*, *siunaus*, *ylistää*, *ylistys* ja *kaikkivaltias*. Nykyajan teologiset painotukset suosivat Jumalasta puhuttaessa käsitteitä *uskollinen* ja *salaisuus* / *salattu*, ja moderniin mediakieleen vivahtava viestinnällinen sävy on yleiskielessäkin esiintyvillä sanoilla *sanoma* ja *julistaa*.

1900-luvun kirkkoraamattujen vertailu osoittaa, että Agricolan raamatunkäännösten keskeinen uskonnollinen tai teologistunut sanasto on säilynyt hyvin jopa uusimmassa käännöksessä. Käännösten suurin ero näkyy sanojen kontekstuaalisessa ja tyyllisessä vaihtelussa, siis siinä, että Agricolan aikaiset sanat ovat saaneet vuoden 1992 Raamatusta rinnalleen muita vastineita. Konkreettiset ja abstraktit merkitykset on erotettu toisistaan, mikä merkitsee Raamatun sisällössä myös maallisen ja hengellisen kontekstin selvempää erottamista. Kristillisessä kielenkäytössä abstraktistuneet sanat ovat yleensä kuvailmauksia, joilla kuvataan Jumalan ominaisuuksia ja toimintaa tai Jumalan ja ihmisen suhdetta (*armollinen*, *pelastaa*, *puolustaa*, *vanhurskaus*). Näitä käytetään edelleen myös uusimmassa suomennoksessa, nimenomaan hengellisissä konteksteissa (*pakana* 'epäjumalanpalvelija, maailman ihminen'). Konkreettisiin yhteyksiin on sen sijaan valittu muita vastineita (*kansa*, *vierasheimoinen*). Tällöin esimerkiksi Vanhan

ja Uuden testamentin sanastot ovat aiempiin käännöksiin verrattuna etäännyneet toisistaan (VT *onnellinen* – UT *autuas*), tai niiden suhteet ovat muuttuneet (*pelastaa* / *pelastus* yleistynyt UT:ssa). Joissakin tapauksissa Jumalaan ja ihmiseen viitataan uusimmassa käännöksessä eri sanoilla (*laupias* – *armelias*, *vanhurskas* – *hurskas*). Näin ollen dynaaminen käännösperiaate on entisestään vahvistanut Agricolan aikaisten sanojen uskonnollista merkitystä.

Kirjallisuus

Aineistolähteet

Biblia 1642. Se on: Coco Pyhä Raamattu, Suomexi. Henrich Keyser, Stockholm.

Biblia 1776/1991. Se on: Koko Pyhä Raamattu. Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistyksen Oulussa kustantama painos.

BittiPiplia 2000. Raamattuohjelma. Suomen Pipliaseura, Helsinki. Takso-ohjelmistot Oy, Vantaa.

PS 1551 = Daudin Psaltari. – Mikael Agricolan teokset III. Werner Söderström Osakeyhtiön kustannuksella julkaistu jäljennöspainos. Porvoo 1931.

Pyhä Raamattu 1938. Vanha testamentti: XI Yleisen Kirkolliskokouksen vuonna 1933 käytäntöön ottama suomennos. Uusi testamentti: XII Yleisen Kirkolliskokouksen vuonna 1938 käytäntöön ottama suomennos. Suomen Kirkon Sisälähetysseura, Pieksämäki.

Pyhä Raamattu 1992. Vanha ja Uusi testamentti. Suomen evankelis-luterilaisen kirkolliskokouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. Suomen Pipliaseura, Helsinki.

UT 1548 = Se Wsi Testamenti. – Mikael Agricolan teokset II. Werner Söderström Osakeyhtiön kustannuksella julkaistu jäljennöspainos. Porvoo 1931.

Muu kirjallisuus

Aro, Jussi 1973: Psalmikäännöstyön ongelmia. In: Psalmit nykysuomeksi. Suomen Kirkon Sisälähetysseura ja Suomen Pipliaseura, Helsinki, Turku.

Hakulinen, Lauri 1969: Suomen sanaston käännöslainoja. SKST 293.

IA = Index Agricolaensis I–II. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Helsinki 1980.

IRT 5 = Iso Raamatun tietosanakirja 5. P–R. Raamatun Tietokirja, Vantaa 1991.

Jussila, Raimo 1988: Agricolan sanasto ja nykysuomi. In: Mikael Agricolan kieli.

- Jussila, Raimo 1998: Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä. SKST 696, KKTJ 101.
- Jussila, Raimo 2000: Vanhan kirjasuomen sanaston kasvu. In: Pipliakielestä kirjakieleksi.
- KKTJ = Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja. Helsinki.
- Mielikäinen, Aila 1998: 1900-luvun raamatunsuomennosten uudissanasto. In: Tutkielmia Raamatun kielestä. Toim. Aila Mielikäinen–Paavo Suihkonen. Jyväskylän yliopisto. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 39.
- Mikael Agricolan kieli. Toim. Esko Koivusalo. TL 112.
- Nikkilä, Osmo 2000: Muutamista Agricolan käyttämistä sanoista ja niiden alkupe-
rystä. In: Pipliakielestä kirjakieleksi.
- Novum 5. Kreikan–suomen sanakirja. Teologinen sanakirja. Raamatun Tietokirja, Vantaa 1984.
- Pipliakielestä kirjakieleksi 2000. Toim. Matti Punttila–Raimo Jussila–Helena Suni. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 105.
- Rapola, Martti 1960: Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö Koskiseen. Valikoima. TL 22.
- Rapola, Martti 1962: Agricolan apajalla. TL 28.
- Rapola, Martti 1967: Suomenkielinen proosa Ruotsin vallan aikana. TL 49.
- Santala, Risto 1997: Suudelma hunnun läpi. Uusi Kirkkoraamattumme ekumenian ja raamattuopetuksen kannalta. Kuva ja Sana, Helsinki.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Helsinki.
- Suomen sanojen alkuperä 2. Etymologinen sanakirja. L–P. Suomalainen Kirjallisuuden Seura. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1995.
- TL = Tietolipas. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Toivanen, Aarne 1989, 1991: Sanotaan se suomeksi. Uudistuva Raamatunkäännös. 1989 = UT. 1991 = VT 2. Kirjapaja, Helsinki.
- Vartiainen, Ritva 1988: Agricolan kielen keskeiset hengelliset laatusanat. In: Mikael Agricolan kieli.
- VKS = Vanhan kirjasuomen sanakirja 1–2. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Painatuskeskus, Helsinki 1985, 1994.

Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok III.

A. MOLNÁR Ferenc

A FUD 1. (1989: 77–81) és 2. (1991: 145–152) számában egy-egy cikket írtam *Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok* címmel. A jelen cikk ezt a sort folytatja. Néhány új tényre hívja föl a figyelmet, illetve korábbi megállapításokat pontosít, egészít ki.

Adalékok a finn–magyar művelődési és tudományos kapcsolatok köréből

A Missale Aboenséről. Nemrég finn könyvtártudományi könyveket ismertetve Aarno Maliniemi nyomán (l. Suomen keskiaikainen kirjallisuus. In: Suomen kirjallisuus II. Toim. Martti Rapola. Helsinki, 1963: 31) megemlítettem, hogy a legkorábbi finnországinak tekinthető nyomtatott könyv, a turkui püspökség megrendelésére készült Missale Aboense (Lübeck, 1488; nyomdása: Bartholomeus Ghotan) magyar szentek miséjét is tartalmazza, s ennek az lehet az oka, hogy a szerényebb jövedelmű turkui püspökség a könyvet Magyarországon is árulni szerette volna (l. A. Molnár: FUD 7 [2000]: 196). Az újabb finn szakirodalom alapján ez a megállapítás helyesbítendő. Magyar szentek: Szent István, Szent Imre, Szent László és Szent Erzsébet tisztelete azért található meg a Turkui misekönyvben, mert az nagy mértékben támaszkodik egy 1484-ben Velencében nyomtatott dominikánus misekönyvre, amelynek a nyomdása Nicolaus de Frankfordia (l. Jyrki Knuutila: Messukirjat ja kirkolliset käsikirjat. In: Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Toim. Tuija Laine. Helsinki, 1997. 104). Magyar kapcsolatot tehát ennél a könyvnél kell keresnünk. Egyébként a Missale Aboense magyar vonatkozásaira már korábban fölhívták Sámson Edgár figyelmét, aki egy rövidebb cikkben szakszerűen ismertette és kommentálta is ezeket (Adalék a magyar liturgiátörténethez. Magyar szentek tisztelete Finnország középkori liturgiájában. Pannonhalmi Szemle 1940/3:

238–240). Az azonban számára is talány volt, hogyan kerültek a magyar vonatkozások a Turkui misekönyvbe.

Pertti Virtarantáról. Virtaranta professzort búcsúztató, 1999-ben írt nekrológomban megemlékeztem arról is: jelentős érdemei vannak abban, hogy a romániai finn lektorátus a finnugor nyelvészeti hagyományokkal, valamint magyar nyelvi és irodalmi tanszékekkel rendelkező, s ezen belül finn nyelvet korábban is tanító kolozsvári egyetemre, nem pedig a fogadó fél által javasolt bukarestire került. Ugyanakkor egy szóbeli tájékoztatás alapján azt írtam, hogy ebben az ügyben a konkrét tárgyalásokat Mikko Korhonen folytatta (MNyj. 25: 258). A kapott információom azonban minden bizonnyal téves volt, a lektorátus ügyében a konkrét tárgyalások is főleg Virtaranta nevéhez fűződnek. Az ugyancsak jó emlékéü Korhonen professzor később vett részt a romániai finn lektorátust érintő tárgyalásokon (Irmeli Kniivilä volt kolozsvári finn lektor és Viljo Tervonen szóbeli, ill. levélbeli közlései).

Érdemes fölhívni a figyelmet arra is, hogy 1987-ben Pertti Virtaranta addigi magyarországi útjairól Kahdeksan matkaa sukulaisiin [Nyolc utazás a rokonokhoz] címmel fényképekkel gazdagon illusztrált, részletes beszámolót közölt a Finn–Magyar Társaság (Suomi–Unkari Seura) negyedéves lapja, a Suomi–Unkari (1987/2: 1, 8, 9, 14). Ebből megtudhatjuk, hogy az 1959-ben megkötött magyar–finn kultúregyezménynek köszönhetően a háborús események és az 1949-es fordulat után Virtaranta volt az első finn ösztöndíjas Magyarországon. Az első és a többi útjának is az volt a célja, hogy tudományos intézményekkel ismerkedjék, magyar nyelvi, nyelvjárási anyagot gyűjtsön, valamint szakmai, hivatalos találkozókra, alkalmakra vegyen részt, illetve előadásokat tartson. Ő volt az első, aki magyar anyagot gyűjtött az 1959-ben alapított, általa vezetett helsinki Finn hangszalagtár (Suomen kielen nauhoitearkisto) részére, amely a hazai nyelvek (finn, svéd, lapp) mellett a rokon nyelvekből, sőt más egyéb nyelvekből is tárol anyagot. (E hangarchívum magyar anyagáról l. Keresztes László: MNyj 25 [1983]: 121–126.) Virtaranta természetesen többször volt Budapesten, de járt az (akkori) egyetemi városokban is (Debrecen, Szeged, Pécs), s Magyarországon mind a négy égtáj irányába tett gyűjtőutakat, kirándulásokat. A nyelvészek mellett például néprajzosokkal szintén megismerkedett, találkozott (Bálint Sándor, Domokos Pál Péter, Ortutay Gyula, Kodolányi János és mások). 1981 októberében Debrecenből Erdélyt is meglátogatta. Tárgyalt a kolozsvári egyetemen, felkereste a Magyar Nyelvészeti és Irodalmi Tanszékeket, kirándult Székere, a Házsongárdi temetőben pedig megállt Kriza János – ahogy egy kis jóindulatú túlzással mondja –, “Erdély Lönnrotjának” sírja mellett. Cikkét Virtaranta a naplója alapján írta, ezért beszámolója pontos és tudománytörténeti szempontból szintén érdekes. A dátumon kívül például mindenütt megjelöli azt a helyet, ahol volt, s név szerint azokat, akikkel találkozott, akik

fogadták vagy kísérték, illetve akiktől nyelvjárási, nyelvi vagy folklóranyagot gyűjtött. S közülük néhányat fényképen is láthatunk.

Az első magyar Finnországban. Azt, hogy ez ki lehetett, és mikor, pontosan nyilván nemigen tudhatjuk. A szakirodalomban először Szinnyei József, majd Lakó György Trefort Ágostonról gondolta ezt, aki 1836-ban járt ott. Később magam arról írtam, hogy egy Oroszországba települt, a magyarság múltját is kutató neves orvos, Orlay János már 1791-ben járt Finnországban (L. NyK 79 [1977]: 220). Nemrég viszont Benedekné Szőke Amália publikált egy könyvet (Erdély és Fennoskandia 1576–1945. Diplomáciai, katonai és művelődési kapcsolatok. Kolozsvár, 1996), amelyben egy e vonatkozásban korábbi tényről is beszámolt. Az 1741–1743 között folyó svéd–orosz háborúban (pikku viha) az oroszok zsoldjában egy moldvai huszárcsapat, amelyben magyarok is voltak, szintén részt vett. Őket még az 1737–1738-as orosz–török háború idején csalogatta át Münnich orosz marsall az ellenségtől. A svéd és finn seregek veresége után ez a csapat másokkal együtt 1742–1743-ban közel egy évig a közép-finnországi Laihiában állomásozott. Az ottani evangélikus lelkésznek, Israel Reiniusnak a svéd nyelvű naplóját csak később, 1878-ban finnre fordítva publikálták. Ebből tudjuk, hogy 1743 böjtfő vasárnapján egy Noach Kisbalasch nevű huszárcsapat egy réz gyertyatartót ajándékozott a templomnak, amit az oltáron helyeztek el. Azóta ugyan az akkori templomot lebontották, de a háromágú gyertyatartó – amit Benedekné le is fényképezett – korszerűsítve, villanykörtekkkel ellátva ma is megvan az új templom szószékén. Mindahhoz, amit ő ír, csak annyit tennék hozzá, hogy a magyar huszártiszt neve aligha Nagy Kisbalázs, hanem inkább Kisbalázs Noé, mert a *Noah* nyilván a magyar *Noé* keresztnév svéd megfelelője. Azt, hogy rajta kívül volt-e még magyar a katonák között, nem tudjuk, de valószínűnek tarthatjuk. (Vö. Benedekné i. m. 78–80.)

Magyar vonatkozású lapp, lappföldi adalékok

Bethlen Miklós híres erdélyi írónak, politikusnak a fia, a korán elhunyt Bethlen Mihály édesapjához hasonlóan szintén járt nyugat-európai tanulmányúton. Erről s a magyarországi utazásairól naplót írt. Ennek kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban van, s nemrég kiadták (Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]. Sajtó alá rend. és az utószót írta: Jankovics József. A latin szövegeket ford. és a jegyzeteket összeállította: Kulcsár Péter. Bp., 1981). Az érdekes diárium általában röviden, tényszerűen fogalmaz. Megtudjuk például, hogy 1693-ban Bethlen Mihály Lübeckből egy hónapra

Svédországba szintén áthajózott. Ottani följegyzéseiből egy lapp vonatkozásút idézek. 1693. szeptember 18-án Stockholmban meglátogattak egy Brenner Illyés nevű férfit, a régi svéd érmék kiváló szakértőjét, akinek más régiségekből, ritkaságokból is jeles gyűjteménye volt. Ebben “Vagyon a többi között... indiai kopac [= kopasz] nevető két pasteleinből való bálványkép és egyiptomi Isis, *lapponok* darab csont madárfő-forma Istene, nagy szerecsendiónak a fonalából szűtt és csinált medence és borító, *lapponoknak* az ő ördögös dobjok és kalapács-forma verőjök, *ringifernek* a szarvából, mely mint a szarvas olyan forma, azt mondgyák, és ezzel élnek ökör helyett” (i. m. 66). Ez az adat a magyar írásbeliségben a lappokról szóló legkorábbi említések közül való. Megjegyzem még, hogy a TESz és az EWUng a *rénszarvas* szót a magyarban 1882-től adatolja, de e szócikken belül a TESz Molnár János Pásztor-ember című munkájából (114) közöl egy, a Bethlennél találhatóval nyilván összefüggő 1775-ös adatot is: “Azok [a szarvasok] egymásfelé hajlott lapos szarvuak *Rangifer*, avagy Ren neviük”. Benedekné érdekes, számos új adatot is hozó könyvét, amely Erdély, valamint Magyarország svéd kapcsolataival szintén foglalkozik, Bethlen Mihály útinaplójával még ki lehet egészíteni.

Pándi Pálról, Ulla Hauhia(-Nagy)ról. A Finnországgal foglalkozó magyarok előtt többnyire nem ismeretlen Pándy Pál (Paavo) neve. Elsősorban azért, mert a Lappföldön gazdálkodva olyan zöldség- és gyümölcsfélét termesztett sikeresen, amelyeket ő előtte ezen az északi vidéken senki sem. Európában pedig számos előadásban ismertette, népszerűsítette a Lappföldet. Édesapja előkelő magyar családból származott, édesanyja, Aino Hjelt pedig Finnország első berlini követének a lánya volt. Pándy az 1930-as években települt az Inari-tó keleti partjához, előbb Virtaniemi, majd Kultalahti volt az otthona. Magyarok, finnek már többször írtak róla (l. pl. Benedekné i. m. 107), éppen ezért külön figyelmet érdemel, ha egy “különálló”, angol véleményről is beszámolhatunk. Egy angol villamosmérnök, Walter Bacon finn fogorvos feleségével és két kisgyermekével 1955-től 1958-ig három évet töltött a Lappföldön. Ivalóban laktak, s miután visszatértek, Bacon a lappföldi élményeiről egy könyvet írt (*Highway to the Wilderness*. London, 1961). Pándyékat kétszer is meglátogatták. Bacon elég részletesen leírja Pándyék házat, külön megemlíti például annak magyaros ablaktábláit. Megcsodálja a kertészetet, a házigazda széleskörű nyelvtudását, elbeszélget vele a növénytermesztéséről, a rénszarvastartásról (a szénatárolójukat le is fényképezi), s tapasztalja, hogy Pándyt aggasztja a hagyományos lapp kultúra visszaszorulása. Két éppen ott

levő magyarországi vendéggel együtt pedig nagy élvezettel fogyasztják el a Pándyné által magyaros recept szerint készített kecskehúst (i. m. 126–130, 134–135, 143–145, 175).

Walter Bacon Ivalóban megszervezte az Ivalo English Societyt is, ahol angolt tanított. Ennek a társaságnak, klubnak volt a titkára Ulla Hauhia, az ottani általános iskola felső tagozatának egyik tanára. Pár év múlva Ulla lett az első finn ösztöndíjas, aki a háború után – 1962-ben – egy egész tanévre jött Magyarországra: Debrecenbe és Budapestre. Később az ELTE finn lektoraként, majd a finn követség munkatársaként dolgozott. Magyarországon ment férjhez, s itt is hunyt el. Első finn (jó) ismerősömre is emlékezem, amikor idézem róla Bacon sorait: “Ulla herself had more than one side to her nature. She was very interested in her work and the children and was learning Lappish – which few Finnish teachers attempt. But a gun hung in her room; occasionally she would go shooting. She was having a hut built for herself out in the wilds farther up the Ivalo River” (168; vö. még: 167, 101 és 128 után: egy fénykép róla, amint az osztályát tanítja).

Illyés Gyula találkozása 1934-ben a moszkvai mordvinokkal és más rokon népek fiaival

Ismeretes, hogy Illyés Gyulát a nyelvészet kérdésköre, így a magyar nyelv múltja szintén érdekelte. Nyelvrokonaink hasonlóképpen, s “rokonszenvennel” is viseltetett irántuk, fordított is tőlük. Érthető tehát, hogy amikor 1934-ben meghívták a szovjet írók kongresszusára Moszkvába, a Szovjetunióba, a rokon népek képviselőivel is kereste az érintkezést. Moszkvai tartózkodásáról, oroszországi vidéki útjairól Illyés az Oroszország című útirajzában számolt be, megemlékezvén a nyelvrokonokkal való találkozásairól is. Illyés még elutazása előtt nézegetett egy osztják nyelvtant, s amikor kiért, vendéglátói segítségével próbált a nyelvrokonok nyomába eredni. Azt mondták neki, hogy az osztjákok s több más rokon nép fiai a távolság miatt számára nem elérhetőek, de mordvint akár Moszkvában is láthat: a kimutatások szerint vagy négyezren élnek itt valamelyik külnegyedben. Nem kevés utánajárással kiderült, hogy hol: Moszkvának egy olyan részén, ami már a várostérképen sem volt rajta, valahol a Marina Roscsa tér tájékán. Illyés és alkalmi kísérője-tolmácsa aztán hosszas keresgélés után találta meg a mordvinok vélt lakhelyét. Ide már a villamos se vitt, a járdának is vége szakadt. “A házakból vékony csíkban folydogált a szennyvíz az utca két felén húzódó árokba. De a házak mintha csinosabbak, rendesebbek lettek volna. Az ablakon csipkefüggönyt világított meg a bent égő lámpa.” A mordvinokra végül is a klubjukban találtak rá, az onnan kihallatszó – az írot a magyar népdalokra emlékeztető – citeraszó mutatta az

irányt. Megkapó a találkozás, a látogatás leírása. Illyés úgy látja, a mordvinoknak a kinézetük is feltűnően hasonlít a magyarokéra. A klubban mind fiatalok vannak, egy citerazenekar és egy énekkar kultúrműsorra készül. A tolmács oroszul elmondja, mi járatban vannak, többen odajönnek hozzájuk. Később azonban a teremből egy kisebb szobába mennek, “a kultúrbizottság központjába”, hogy ne zavarják a próbát. A citerások és az énekkar tagjai majd a beszélgetés vége fele csatlakoznak hozzájuk, amikor is a vendégekkel együtt még mordvin népdalok közös éneklésére is sor kerül. Ami az ezt megelőző hosszabb, illetve az egész beszélgetést illeti, abból kiderül, a mordvinok nem nagyon hallottak a nyelvrokonságról (néhányan a finnekről és az osztjákokról tudtak). Illyés vezetésével azonban fokozatosan belelendülnek az eszmecserebe, a közös eredetű szavak előszámlálásába (*vér, víz, ház, lapos, sovány* stb.), s egészen meleg, “rokon” hangulat kerekedik. Egy kislány mordvinul kezd el Illyésnek kiabálni, mert azt hiszi, hogy ő szintén úgy beszél. Megmutatják a könyvtárukat is: novellás- és versfüzeteket, iskolás könyveket, fordításokat s a mordvin nyelv abban az évben elkészült teljes nyelvtanát. A hazai filológusokra gondolva a kiadványokból Illyés kér, kiválogat néhányat: nyelvtanokat, versfüzeteket. Szíves ajándékként kapja. “Ideadnák az egész könyvtárat.” Az író a népmeséik iránt szintén érdeklődik, de nem sok sikerrel, végül az egyik fiúnak jut eszébe egy otthon Penzában hallott rövid történet (Illyés közli, el is mondja), amely a mordvinok okosságára ad magyarázatot. E tulajdonságukat az író kísérelje ugyancsak megerősíteni. “Valóban nagyszerű nép ez, értelmes, élelmes, tisztaságszerető, az egész nemzet egyetlen ácsfamilia; évszázadok óta ők a legjobb faházépítők egész Oroszországban.” Illyés általában is érdeklődik a mindennapjaikról, a mordvinföldiekről. Moszkvában szintén voltak bizonyos intézményeik, mert a könyvtáros azt mondja, hogy a klubbeli fiatalok vezetik ezt a klubot, a kórházat és az iskolát. Másnap ez a mordvin könyvtáros, Vaszilij Romanics Karitonov, akit az író arra kért, hogy kutasson föl további rokonokat, telefonál is Illyésnek. Két zürjén és egy vogul íróval szervezett meg találkozót, valamint egy jakuttal (róla nem tudják, rokon-e). Az ő nevüket nem jegyezte föl Illyés, de a velük való beszélgetést szintén leírja. A vogul és a zürjének az iskolában már hallottak a nyelvrokonságról, Illyés nekik, velük is felsorol rokon szavakat. Vendégei nemsokára utaznak haza, most Moszkvában egy kurzuson voltak, “melyen egyidőben tanultak értéktöbblet-elméletet, földművelést és helyesírást”. Illyésnek ajándékot is hoztak: fényképeket és egy vogul énekeskönyvet, amit ő egy, a felesége készítette sárközi hímzésű vászontáskával viszonzott. – “Nézem a fényképeket, a lakmározó családot, az éléskamrát, a glédában álló

vogul katonákat, az első zürjén középiskola növendékeit. Egypár kifaragott, földbevert dúcot, melyeken – nem tudom, okkal-e – a református fejfák távoli őseire vélek ismerni. – Fejfák ezek? – Igen, fejfák. Ilyenek alá temetkezünk. Nézd, az egyikén szalag is van, az alatt asszony fekszik, hosszú hajú” – emlékezik vissza Illyés a beszélgetésükre. Később bemutatják még egy mordvin festőnek és egy orosz újságíróknak, L. A. Voroncovának, aki jól ismeri a zürjéneket, élt is közöttük.

Illyés Gyula természetesen elsősorban a szépíró módján számol be szovjetunióbeli tartózkodásáról, de ennek esetenként tudományos szempontból is van információs értéke. (Az nyilván nem volt célom, s módom sem lett volna rá, hogy útirajzról itt differenciált, részletes képet nyújtsak.) Az az állapot, amiről hírt ad, egy rövidebb, viszonylag békésebb – bár közel sem problémamentes – időszakasz része, egy vagy két évvel előzi meg a személyi kultusz végletes felerősödését, amely a kisebb rokon népek fejlődésére nézve is pusztító hatású. Illyés útirajza, az Oroszország, Budapest 1934. szeptember 12. és október 10. között készült el, s először a Magyarország című lapban jelent meg 1934-ben; azután pedig többször is kiadták. Az itt tárgyalt, idézett részek a Rokonoknál című fejezetből valók. Magam a következő kiadást használtam: Illyés Gyula: Útirajzok, esszék, tanulmányok (Vál., a szöveget gondozta: Béládi Miklós. Bp., 1982; az említett fejezet: uo. 7–20). Illyés Gyula munkái általában elég könnyen hozzáférhetőek. A mordvin klubban tett látogatásának leírására a nyelvművelő, népszerűsítő szakirodalom már korábban felfigyelt. Hosszabban idéz belőle például egy, a magyar íróknak, költőknek a magyar nyelvről szóló írásaiból, megnyilatkozásaiból válogató antológia, a Nyelvédésanyánk (Vál., szerk.: Hernádi Sándor és Grétsy László. Bp., 1980. 16–19). Ez jelzése szerint a szöveget ugyanonnan vette, ahonnan az általam használt könyv: a Szíves kalauz című Illyés-kötetből (ennek kiadásai: Bp., 1966; Bp. 1974). A közölt részlet azonban – nyilván pedagógiai okokból és/vagy az író engedélyével/közreműködésével – a Nyelvédésanyánkban le van rövidítve, illetve helyenként némileg át van írva. Igaz, a változtatások a lényegét gyakorlatilag nem érintik.

Tudományos kiadványban azért hívom föl Illyés írására a figyelmet, mert nem tudok arról, hogy nyelvészeti kézikönyv vagy tankönyv hivatkozott volna rá. Illyés Gyula oroszországi útirajzát, illetve annak egyes részleteit pedig – ha még nem tették volna meg – javasolnám, hogy fordítsák le oroszra, illetve mordvinra: erzára és moksára.

Некоторые семантические особенности эрзянских говоров Чувашского Присурья

Светлана МОТОРКИНА

Óemantiqueókaá ótruktura ólova kakogo-nibudy govora i literaturnogo ázüka na dannom étape predótavláet óboj koneqnüj rezultat iótoriqueókogo puti razvitiá óemantiki opredelennoj lekóemü, a éti puti u govora i u literaturnogo ázüka, kak izveótno, imeút raóhoxdeniá. Odnako znaqitelynüe óemantiqueókie raóhoxdeniá genetiqueóki rodótvännüh ólov govorov i literaturnogo ázüka v bolysinótve óluqaev ne mogut óterety to obwee v ih óemantike, qto i ávláetóá tem oónovnúm óemantiqueókim fonom, na ktorom potom proótupaút i poótepenno formiruútoá óemantiqueókie razliqiá. Razvitie teh ili inüh znaqenij odnih i teh xe ólov v raznúh lekóiqueókih óiótemah moxet idti blizkimi, no vóe xe neodinakovümi putámi. Poétomu celyú dannoj ótatyi ávláetóá pokaz óemantiqueókih oóobennoótej nektorüh lekóem govorov Quvasókogo Prióuryá (Altüsevo [Alt], Atraty [Atr], Vorosilovo [Vor], Napolynoe [Nap], Ründino [Ründ], Öüreóí [Öür]), vüávlenie priqin i ópoóobov obrazovaniá teh ili inüh dialektnúh znaqenij, dlá qego nami po neobhodoóti i vozmožnoóti raókrüvaútoá étimologii, privodátóá dannüe érzánókih dialektov i drugih rodótvännüh i nerodótvännüh ázükov.

V govore ópoóotavláemoe ólovo moxet imety bolee obwee ili bolee qaótnoe znaqenie, qem v literaturnom ázüke, krug znaqenij ólova takxe moxet büty ili bolee sirok ili bolee uzok. Éto horoso vidno, naprimer, v ólove: *korodoma* 'berexlivoóty', 'revnoóty' (ÉRV: 293), ktoroe v govore óela Napolynoe imeet znaqenie 'porka': *il'a el'ne, korodoma esneít' uči* 'ne balujóá, porka oxidaet teba'. V étimologiqueókom ólovare mordovókih ázükov nahodim, qto oónova *kor-* obrazovalaóy v finno-ugorókom ázüke-oónove, daútoá óootvetótvíá iz udm. *kur* 'zloj, óerditüj',

hant. *korém* 'ne eót iz-za kaprizü' (rebenok), man. *kor-* 'rugaty', vengr. *harag* 'gnev, óerdtüj' (ÉV: 79). Glagolynaá oónova *kor-* v finno-ugorókom ázüke-oónova mogla imety pervonaqalynoé znaqenie: 'ónimaty koxu', 'óodraty koru' (TESz 2: 52–53). V govore óela Napolynoé znaqenie 'porka', veroátno, vzniklo ot ukazannogo perviqnogo znaqeniá: 'ónimaty koxu', 'draty koru' → 'poroty'. Ór. ewe: hant. *χorta* 'ónimaty koxu', 'óodraty koru'; 'bity, biqevaty'; nemeckoe *Zorn* 'gnev' i greq. *δερω* 'ónimaty koxu', 'óodraty koru'; 'dubity koxu'; 'horoso otporoty' (TESz tam xe).

Na fone érzánókogo literaturnogo ázüka v ióóledovannüh govorah nami raóómatrivaútoá: (1) ólova, razliqaúwieóá v znaqeniáh; (2) ólova ó raósirením obûema znaqenij.

1. Слова, различающиеся в значениях

Bulyderygdomó 'teqy, lityóá (napr., o ólezah)' (ÉRV: 93) ↔ v izuqaemüh nami govorah: *bul'd'irgadoms* (Nap) 'nabuhaty, nabuhnuty': *čufnese bul'd'erqáct' porquúnd'afksne* 'poqki na derevyáh nabuhli'.

Na pervüj vzglád znaqeniá 'teqy, lityóá' i 'nabuhaty, nabuhnuty' kaxutoá neóopoótavimümi, no v étimologiqeókom ólovare érzánókogo ázüka mü nahodim: *bulydiryka* (dial.) 'puzüry' (ÉV: 22). Dannoé ólovo, po nasemu mneniú, ávláetoá zaimótvovaniem iz ruóókogo, ór. ruóók.: *buldüry* 'voldüry', 'siska', 'narüv', 'puzüriótaá opuholy' (TÓ: 140). Óledovatelyno, izmenenie dialektного znaqeniá 'puzüry' (*:> puzüriityóá) → 'teqy, lityóá (o ólezah)', óobótvénno govorá 'puzüriityóá (o ólezah)' ávláetoá zakonomernüm. Otóúda vozmožno i ponátno izmenenie v óemantike nasego dialektного *bul'd'irka* 'puzüry' (*:> puzüriityóá) → *bul'd'irgadoms* 'nabuhaty, nabuhnuty'. V podtverxdenie ókazannomu ór. moks. *bulydergodomó* 'puzüriityóá, vzduvatyóá ot puzürej (o moloke, teóte i t. p.)' (MRV: 74), komi *bülykóá: bülkóá óinma* 'ó glazami na vükate' i udm. *bülykkeó óin* 'puqeglazyj' (ÉV: 22). Poétomu, izmenenie znaqeniá ólova *bul'd'erqadoms* 'nabuhaty, nabuhnuty' v govore óela Napolynoé vpolne eóteótvénno moglo proizojti vóledótvii metaforiqeókogo perenoáa znaqeniá.

Kastaz 'venok', 'oreol' (óvetlÿj obodok vokrug nebeónogo óvetila) (ÉRV: 241) ↔ (Nap, Óür, Ründ) 'klen'. Proióhoxdenie dialektного znaqeniá óvázano ó tem, qto na Troicu xiteli étih óel naráxaút i kidaút v reku (ovrag) venki, pletennÿe ne iz berezÿ (kastaz), a klenovÿe (pozdnee klen). Vidimo, qto ónaqala dolxen býl proizojtí perenoó *venok iz berezÿ → *venok iz klena, a zatem uxe nazvanie v govorah pereslo ó qaóti na celÿj predmet: *venok iz klena → klen. Otmetim, qto v govore óela Atraty *kastaz* imeet znaqenie 'troicÿn venok' (v dannom óluqae nablúdaetóá óuxenie znaqeniá), a v literaturnom 'venok voobwe'. Venok xe iz cvetov v ióóleduemÿh govorah nazÿvaetóá *tvetka lenta* (bukv. lenta iz cvetov).

Kokoryka ó pometoj (Lob 1) 'krendely, kom' (ÉRV: 277) ↔ (Alt, Atr, Vor) 'piroxok'. Dannoe ólovo mü óqitaem zaimótvovaniem iz ruóókogo, ibo v tolkovom ólovare Dalá nahodim: *kokura, kokurka* 'buloqka ó ájcom (ili bez)', dalyse on naó otóulaet k ólovu *koka* 'ájco' (TÓ: 135). Daly prav, t. k v étimologiqeókom ólovare ruóókogo ázÿka M. Faómera *kokura*, obrazovannogo ot *koka* 'ájco', imeet poqti tu xe óemantiku, a imenno: 'óvadebnÿj pirog, pseniqnÿj hleb ó zapeqennÿm ájcom, vid krendelá' (ÉORÁ: 284–285). Otmetim, qto v érzánókom literaturnom ázÿke dannaá lekóema ne vüótupaet.

Kucykan 'orel' (ÉRV: 320) ↔ (Atr) 'caplá'. Intereóno, qto v nektorÿh moksanókih dialektah, napr. v óele Promzino u dannoj lekóemÿ obnaruxivaetóá to xe znaqenie, qto i v govore óela Atraty 'caplá' (MRV: 308). Uqitÿvaá dannÿe étimologiqeókogo ólovará komi ázÿka, perviqnÿm znaqeniem ióóleduemogo ólova ávláetóá 'orel': komi *kuts* 'orel', udm. *kuts* 'ptica, pohoxaá na orla, no menyse razmerom', mar. *kutkÿx* 'berkut', fin. *kotka* 'orel'; daetóá i drevnáá praforma dannogo ólova: **kuč* 'bolysaá hiwnaá ptica' (KÉÓKÁ: 148). Lóhodá iz vóego ókazannogo moxno predpoloxity, qto ot perviqnogo znaqeniá *'bolysaá hiwnaá ptica' razvilióy v odnom óluqae 'orel', a v nasih govorah i v nektorÿh moksanókih dialektah 'caplá'.

Laótámó 'oóedlaty' (ÉRV: 332) ↔ (Alt, Atr, Nap, Ründ) 'óeóty verhom': *čoras lašt'as ľišmešt' laſs* 'muxqina óel na koná'. Ór. moks *laótámó* 'óeóty verhom' (MRV: 327). Izmenenie

značeníá vidimo proizoslo v ponátijnom krugu konevodótva, gde ezde verhom na losadi predseótvuet ee oóedlanie.

Pokamó ó pometoj (Pángelej) 'zatupity' (ÉRV: 492) ↔ (Atr, Vor) 'rüty, vókapüvaty (losady perednimi nogami): *lišmes kodajak a ojnavi, jala poki mod ikeľće piľgesendze* 'losady nikak ne uópokoityóá, vóe ewe roet zemlú perednimi nogami'. Perenoó značeníá proizosel po óhodótvu obraza dejótvíá. Poávlenie dialektneho značeníá horoso obûáónáet óemantika moksanókogo *pokamó* 'ótuqaty kablukami, otpláóüvaty' (MRV: 504).

Puótajej 'ovóánka' (nebolysaá ptica otráda vorobyinüh, pitaúwihóá preimuweótvvenno óemenami raótenij) (ÉRV: 529) ↔ (Alt, Atr, Vor) 'óinica'. Intereóno to, qto v moks. (dial.) *puótatej* tak xe 'óinica'. (MRV: 550, ÉV: 154–155). Voproó o tom, kakoe iz étih značeníj – 'ovóánka' ili 'óinica' – bülo perviqnüm predótavláetóá vozmoxnüm tolyko v óvete opredeleniá étimologii ióóleduemogo ólova. V étimologiqeókom ólovare mordovókih ázükov éto ólovo óqitaetóá zaímótvovannüm iz tatarókogo ázüka, gde *puó'qaj* 'ótarik' (ÉV: 155). Éto óopoótavlenie nam kaxetóá i v óemantiqeókom, i v fonetiqeókom planah maloveroátnüm. Beóóporno tolyko to, qto éti pticü imeút nekotoroe vnesnee óhodótvu: u obeih xeltaá grudka.

Tataj 'igruska' (ÉRV: 649) ↔ (Atr) 'siska (dereva)': *kuzošť laňso lamo tatajt* 'na eli mnogo sisek', *piče tataj* 'óóónovaá siska'. Uqitüvaá značeníá ruóókogo ólova *siska* 'vóákogo roda otodelynaá ili óroólaá ó qem blona, gulyka, voldüry, gorbina, naroót, puhlák, xelvy i t. d.?'; 'saska, babka, kozna, lodüxka igornaá' (TÓ: 636–637), moxno predpoloxity, qto metaforiqeóki perenoó značeníá proizosel ot 'siska' → 'igruska'. Otmetim, qto i v drugih érzánókih dialektah u dan-nogo ólova imeetóá to xe značenje, qto i v nasih dialektah, ór. v ólovare ó pometoj (Qernaá Promza): *tataska* 'siska óóónovaá' (ÉRV: 649).

Torámó 'povtoráty odno i toxe' (ÉRV: 672) ↔ (Nap, Óür) 'podmetaty, ubiraty': *kijaksoś vańks, a éřavi tořams* 'pol qiótüj, podmetaty ne nado'. Dejótvíá, proizvodimüe pri pomowi venika ili metlü, óobótvvenno govorá povtoráúwieóá. Pri obrazovanii značeníá 'podmetaty' proizosel perenoó po óhodótvu obraza dejótvíá.

Ámóá 'dvojgátka': *ámóá kuár* 'ogurec-dvojgátka' (ÉRV: 802) ↔ (Alt, Atr, Vor) 'neqetkoóty tkani', 'defekt v tkani': *jamása koccošt* 'defekt v polotne'. H. Paaóonen razûáónáet, qto 'defekt v tkani' (*jamása*) proióhodit togda, 'kogda dve prodolynüe niti óluqajno prohodát qerez odnu wely berdü' (MW: 493–494). Zаметим, qto étimologiqéókiy ólovary mordovókih ázükov óqitaet vozmoxnüm zaimótvovanie dannogo ólova iz túrkókih (ÉV: 231). V tatarókom ázúke mü nasli ólovo *ámyóez*, ime-úwego znaqenie 'nekraóivüj, nepriátnüj, bezobraznüj, nevzraqnüj, neprigládnüj, durnoj' (TRÓ: 710). Ono v fonetiqéókom i óemantiqéókom planah óopoótavimo ó raóómatrivaemüm dialektnüm ólovom. Eóli nase predpoloxenie verno, to vóe mordovókie znaqeniá ólova *ámóá* obóáónáútóá ióhodnüm znaqeniem *'to, qto otkloneno ot vernogo, pravilynogo'.

2. Слова с расширением объема значений

Bukakótamó 'rezvityóá (o telátah)', peren. 'upráimityóá' (ÉRV: 92) ↔ v govorah (Alt, Atr) 'upráimityóá', 'ióportityóá o korove: ódelatyóá povadkami pohoxej na büka, pereótaty davaty moloko, müqaty kak bük': *skalmok bukakstaš, eřavi mijmeks* 'nasa korova ióportilaóy (bukv. ótala pohoxej na büka), nuxno ee prodaty'.

Vadnemó mnogokr. k *vademó* 'mazaty, namazaty, pomazaty', peren. 'ozarity, ozaráty', peren. 'ókrüty, ókrüvaty, utaity, utaivaty' (ÉRV: 97) ↔ v izuqaemüh govorah k étim znaqeniám obrazovaloóy 'zapaqkаты, zamaraty' (napr. platye): *veše čamanzo vadñiže socio* 'vóe óvoe lico zapaqkal óaxej', a perenoónüe znaqeniá literaturnogo ólova otóutótvuút. Poávlenie znaqenij 'zapaqkаты, zamaraty' vpolne obûáónimo: ono vütekaet iz prámogo znaqeniá dannogo ólova 'mazaty, namazaty, pomazaty'. Ór. moks. *vademó* 'izmazaty, iópaqkаты' (MRV: 78).

Vaóodemó 'vótretyóá', 'vótrety kogo-libo', ó pometoj razg. 'zajti kuda-libo', ó pometoj peren. 'vótretyóá' (napr. vzgládom, glazami) (ÉRV: 111) ↔ v govorah: 'vótretyóá', 'vótrety kogo-libo', 'vótretyóá' (napr. vzgládom, glazami), (Alt, Atr, Vor) 'pikrüty, zakrüty' (o dveri): *mel'gat vasod'ik k enšesť* 'pikroj za óoboj dvery'. Vozmožno, dialektnoe znaqenie

obûáónáetóá na fone óleduúwih ólov: mar. *vas, vās* 'drug na druga, drug druga, drug ó drugom' (ÉV: 26), obrazno vûra-xaáóy: 'óblixenie dveri ó koóákom'.

Velámó 'kruxityóá, pokruxityóá', peren. 'vozityóá, zanimatyóá kakim-nibudy delom', peren. 'vertetyóá' (napr. o müólah v golove) (ÉRV: 123) ↔ v izuqaemüh nami govorah: 'kruxityóá, pokruxityóá', 'vertetyóá (o müólah v golove)', 'balovatyóá': *il'a vel'a* 'ne balujóá'. V danom óluqae proizosel metaforiqeóki perenoó ot konkretnogo 'kruxityóá, pokruxityóá' k abótraktnomu 'balovatyóá'.

Kolazy 'razbitüj', 'ióporqennüj', peren. 'raóótroennüj' (ÉRV: 277) ↔ v govore óela Atraty krome dannüh znaqenij lekóema *kolaž* v óoqetanii óo ólovom *qi* 'deny': *šiñ kolaž vüótupaet v znaqenii 'qerez deny': šiñ kolaž séžďanok kudoŋ 'qerez deny uedem domoj'*. Po dannüm finno-ugorókih ázükov íóhodnüm znaqením **kolʒĚ* bülo 'wely, promexutok, trewina' (MSzFE 2: 256). Vozmoxno, qto óemantika íóhodnogo znaqeniá, komi *kolaót* 'promexutok, wely', manó. *kal* 'proreha, wely, promexutok' po nasemu mneniú, obûáónáet znaqenie *kolaž* v óoqetanii *čiñ kolaž* 'qerez deny', t.e. takoj deny, kotorüj óleduet za propuwennüm, 'welevüm' dnem (KÉÓKÁ: 130).

Lej 'reka' (ÉRV: 335) ↔ v izuqaemüh govorah *lej*: 'reka', 'ovrag': *atracese lamo seřek lejť* 'v óele Atraty mnogo bolysih ovragov'. V danom óluqae proizosel perenoó po ómexnoóti: *'ovrag' → *'reqka, kotoraá protekaet v ovrage'. Analogiqnoe izmenenie znaqeniá proizoslo ó vengerókim ólovom *aszó* 'reka, ruqeek', 'dolina, nizmennoóty'. Óvázy mexdu étimi dvumá znaqeniámi dannogo ólova obûáónáet vengerócoe xe dial. *aszó* 'takaá dolina, qerez kotoruú v doxdlivuú poru i v veóennúú ot-tepely teqet nebolysá reqka, no v drugoe vremá ona óuhaá' (MSzFE 2: 98).

Lopavtnemó 'ótiraty', 'moqity' (ÉRV: 350) ↔ v govorah: *lopafľems* (Alt, Atr, Vor) 'moqity, zamaqivaty'; *lopafňems* (Nap, Ründ, Óür) 'poloókaty (o belye)': *moľan lej laŋs muškimaň lopafňeme* 'pojdu na reku belye poloókaty'. Po nasemu mneniú, v govorah proizoslo óuxenie v znaqenii: vüdelenie odnogo dejótvíá iz proceóóa ótirki: 'poloókaty (o belye)'.

Lüjnemó 'razvevatyóá', 'kaqatyóá, kolühatyóá' (ot vetra), peren. 'pülaty' (ÉRV: 354) ↔ v govorah: 'razvevatyóá', 'kaqatyóá, kolühatyóá' (ot vetra), (Atr) 'slátyóá': *kuva lijñit'*

'gde bül (büla)?'. Vozmoxno, qto proizosel perenoó znaqeniá po obrazu dejótvíá.

Poqt 'muka' (ÉRV: 508) ↔ v govorah: 'muka', (Nap) 'purga': *poçt varma* 'purga'. Metaforiqeóki perenoó znaqeniá po óhoxeóti; ór. veng. *dara* 'krupa' i 'oqeny melkij grad' (TESz 1: 593).

Puvamó 'duty, poduty', 'veáty, razveáty', 'duty, naduty', 'zaxeqy', 'zaduvaty, pogaóity, gaóity' (ÉRV: 524) ↔ v izuqaemüh govorah: 'duty, poduty', 'veáty, razveáty', 'duty, naduty', 'zaxeqy', 'zaduvaty, pogaóity, gaóity', 'zagovority bolezny (bukv. zaduty boly)': *oʻlon baba puviže seřeć pejem* 'babuska Olyga zagovorila moj bolynoj zub'. Poávlenie perenoónogo znaqeniá 'zagovority bolezny' óvázano ó oóobennoótámi óamogo proceóóa zagovora bolezni, vo vremá kotorogo ótaruska, qitaá zaklinatelynüe ólova, vremá ot vremeni duet na bolynoe meóto, tem óamüm uótranáet boly.

Pulo 'hvoót', poét. 'koóa', 'ruqka' (napr. kovsa), 'paóma' (qaóty motka práxi) (ÉRV: 526) ↔ v izuqaemüh govorah krome dannüh znaqenij eóty ewe odno 'devuska' (v oónovnom pri obravenii vzroólüh k devuske): *ej, pulot, koñ čijđado?* 'ej, devuski, kuda bexite?'. Tak kak devuski izdavna noóát dlinnüe voloóü, zapletennüe v koóü, to vpolne vozmozhen perenoó nazvaniá ot qaóti k celomu: 'koóa' → 'devuska'.

Óezemó 'óorvaty', 'razorvaty', 'otorvaty', 'prervaty' (napr. beóedu, razgovor, müóli), 'narusity' (napr. tisinu, ópokojótvie), 'oborvaty qyú-libo xizny, prekratity qye-libo óuweótvovanie', 'óorvaty (kakoe-libo meropriátie)', 'vzorvaty', 'prorvaty' (plotinu), peren. 'vüproóity' (ÉRV: 575-576) ↔ v govorah krome privedennüh znaqenij imeetóá i óleduúwee: *šežmeks* 'ujti, uehaty'; *bod'am umok uš kudoñ šejs* 'moj deduska uxe davno usel domoj'. Poávlenie dialektnogo znaqeniá 'ujti, uehaty' óvázano ó perenoóom po podobiú: tak xe kak mü prerüvaem beóedu, tak xe i mü, uhodá, prerüvaem óvoe prebüvanie gde-to.

Óürnemó 'vpaóty v marazm' (ÉRV: 629) ↔ v ióóleduemüh govorah: *sernems* 'vpaóty v marazm', (Atr, Vor) 'óoótoánie kuricü, zapevsej petusinüm goloóom': *sarazos serñi, eřavi pečkems* 'kurica zapela petusinüm goloóom, ee nuxno zarezaty'. Po

nasemu mneniú, proizosel perenoó znaqeniá po vnutrennemu podobiú.

Tetykemó 'raókrüty' (napr. knigu, gazetu), 'raókrüty, razvernuty' (qto-l. óloxennoe, óvernutoe), 'raópravity' (napr. krülyá), 'raótánuty (vsiry qto-l.), 'raótopüurity' (napr. palycü), peren. proót. 'nadety qto-l.; napáality' (ÉRV: 659) ↔ v govorah (Alt, Atr, Vor) krome dannüh znaqenij mü obnaruxili óleduúwee: 'protánuty ruku': *son t'etkiže moñeñ keðenze* 'on protánul mne ruku'. Veroátno, v dannom óluqae proizosel perenoó znaqeniá po óhoxeóti.

Trámo 'voópitanie, ixdivenie', ó pometoj (Óald.) 'qert' (ÉRV: 679) ↔ v govorah: 'voópitanie, ixdivenie', (Atr, Vor) 'karlikovoe volsebnoe óuweótvo, prinoóáwee óvoemu hozáinu quxoe dobro i iópolnáúwee vóe ego xelaniá': *son pek kuroksto šupalgac, pařak, tramozo ul'i* 'on büótro razbogatel, moxet büty, u nego eóty karlikovoe volsebnoe óuweótvo'. Po poverýám xitelej dannüh óel, *trámo* poávláetóá óleduúwim obrazom: nuxno vzáty malenykoe kurinoe áiqko bez xeltka *óuro al*, poloxity pod müsku i derxaty tam do teh por, poka iz nego ne vülpityóá *trámo*. Étomu óuweótvu-'ixdivencu' neobhodimo davaty prikazaniá, kak tolyko on poproóit (kaxdúj raz novüe), v inom óluqae ot nego xe moxno i pogibnuty. Ór. veng. *mitmitsibe, mitmitke* (po poverýú) 'vülupivseeóá iz pervogo áiqka qernoj kuricü óverhûeóteótvénnoe óuweótvo, kotoroe iópolnáet vóe prikazaniá hozáev' (ÚMTsz 3: 1282).

Krome privedennüh tipov izmeneniá znaqenij óuweótvuút, koneqno, i inüe, naprimer:

a) otóutótvie opredelennüh znaqenij literaturnogo ólova v ióóleduemüh govorah

Reótamó 'xarity, podxarity, naxarity', peren. 'lgaty, vraty' (ÉRV: 549) ↔ v govorah óel (Alt, Atr, Vor) otóutótvuet perenoónoe znaqenie 'lgaty, vraty'.

Óalmukó 'igla', 'ópica' (dlá vázaniá), 'igolka' (hvojnüh derevyev) (ÉRV: 564) ↔ v govore óela Atraty otóutótvuet vtoroe znaqenie 'ópica', tak kak dlá ee naimenovaniá iópolyzuetóá drugoe ólovo *uške*.

Naliqie étih znaqenij ióhodit iz vnutrennej lekóiqeókoj óiótemü dialekta.

b) razvetvlenie znaqenij

Óëlgomó 'zakrüty, zatvority' (ÉRV: 583) ↔ v govorah óel Altüseva, Atrati i Vorosilova krome dannogo znaqeniá u ólova *ólgoms* obnaruxenü znaqenie 'zawemity, priwemity (napr. ruku, nogu)', 'votknuty vilü': *keðem ólgija keñšesešt', veše señškač* 'ruku priwemila dveryú, vóá ruka poóinela'. V moksanókom u *óëlgomó* imeetóá toxé znaqenie, qto i v nasih dialektah: 'priwemity' (MRV: 623). Éótonókie (*sulkema* 'zakrüty') i finókie (*sulkea* 'zakrüty') (ÉV: 164) pozvoláút nam vüdelity iznaqalynoé znaqenie ólova *óëlgomó* 'zakrüty, zatvority'. Óótalynüé znaqeniá otvetvilióy ot étogo pervonaqalynogo:

óëlgomó 'zakrüty, zatvority' 'priwemity'
 'votknuty vilü'.

Uóyke 'provoloka', 'provod' (ÉRV: 700) ↔ v govore óela Atraty krome dannüh znaqenij naliqueótvuút: 'ópica dlá vázaniá', 'ópica na koleóe veloóipeda': *konj tejiñ uskeñ, kodamo karmavl'ñ* 'kuda poloxila óvoi ópicü, vázaty ótala bü', *lesapeceñt' uskeñne veše meñčevšt'* 'na veloóipede vóe ópicü pognulióy'. Veroátno, v nasih dialektah proizosla ópecializaciá znaqeniá literaturnogo 'provoloka':

uóyke 'provoloka,
 provod' 'ópica dlá vázaniá'
 'ópica na koleóe veloóipeda'.

Privedennüé v ótatye óemantiqeókie i étnografiqeókie analogii iz drugih ázükov pomogli nam opredelity i raókrüty (gde éto vozmozno) puti obrazovaniá dialektnüh znaqenij, a vüávlenie étimologiqeókih óvázej áviloóy veóyima poleznüm v opredelenii i utoqnenii óemantiqeókih izmenenij.

Литература

- Daly V: Tolkovüj ólovary velikoruóokogo ázüka. Moókva 1935–1940, T. 1–4. (= TÓ)
 Lütkin V. I: Kratkij étimologiqeókij ólovary komi ázüka. Cüktüvkar 1999. (= KÉÓKÁ)

Mokseny–ruzony valkó. Moókva 1998. (= MRV)

Tataróko–ruóókió ólovary. Moókva 1966. (= TRÓ)

Faómer M: Étimologiqeókió ólovary ruóókogo ázüka. Moókva 1967.
(= ÉÓRÁ)

Cügankin D. V.–Moóin M. V: Étimologiány valkó. Moókva 1998. (= ÉV)

Érzány–ruzony valkó. Moókva 1993. (ÉRV)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Budapest 1967–1976. (= TESz)

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár II. Budapest 1971. (= MSZFE)

Paasonen, H.: Mordwinisches Wörterbuch. I. Helsinki 1990. (= MW)

Új Magyar Tájszótár. III. Budapest 1992. (= ÚMTSz)

“Nyelvében él a nemzet” Gondolatok egy szótár margójára

NAGY Mária Lucia

Mindannyian megtapasztalhatjuk életünk folyamán a felismerés örömét. Van aki gyakrabban, van aki csak ritkán éli ezt meg. Ilyenkor csodálkozva kiáltunk fel, szavakba foglalva vagy papírra is vetve a felfedezést. Mert ki-mondva, leírva válik a megismerés igazi tulajdonunkká, így tudatosodik és növekedik bennünk az emberi lét.

Első, létfontosságú szavainkat, mint: *én vagyok, anyám, apám, jó, szép, kérek, szeretek* – formálgatva indultunk el az emberi közösség útján. Az összetartozók, az egy közösségben élők kicsi vagy népesebb családjának útján. Akik megértik egymást, mert “egy nyelven”, egy nyelvet beszélnek; akár északon, Finnországban vagy Norvégiában, akár Magyarországon vagy Afrika déli csücskében legyen is otthonuk.

Nagy hatalom a nyelv! Kulcs az emberi lélek mérhetetlen világához. Ismeretek tárháza. Tiszta kezekben mennyi szépnek, hasznosnak és örömmel kifejezője.

De gyilkos eszköz becstelenség, szószátyár demagógok, hatalomra törők kezében! Hány millió magyar hullott el a tatár, török, osztrák–oros, trianoni, majd a szovjet népiirtásban! És mégis, ma is magyar a szó, magyar a dal a Kárpát-medencében. Igen, “nyelvében él a nemzet”, ahogy a legnagyobb magyar, Széchenyi István mondta.

Nem is olyan régen, csak két-három emberöltőnyire, még milyen nagy volt a világ! Fél napig döcögött a tehenes szekér a faluvégi nagykeresztől az újsori telkekig. Kevesen jutottak el az ország határain túlra, ahol meg már nem, vagy csak nehezen értettek szót a szomszédal. Nagy volt a tisztelete a több nyelvet beszélőnek. Ahány nyelv, annyi ember – így a közmondás is.

Aztán villám sebességével zsugorodott össze földtekénk. Ma szekér helyett a modern technika acélszárnyú madaraival szállunk, röpke órák alatt, idegen országba vagy kontinensre. És mégis, megértjük egymást, tudunk egymás nyelvén beszélni mi, népek, nemzetek?

1956-ban, a szabadságharc elvesztése után a szovjet diktatúra elől menekülő 150 000 magyar egy százaléka kapott otthont Norvégiában. Nehéz volt a kezdet a legnagyobb részben csak magyarul beszélő, hazát vesztett csoportnak. Mindenki megtapasztalta már a nyelvi nehézségekből eredő elszigeteltséget, idegenkedést, félreértést, lenézést. Egy kis nyelvtani ismeret és *egy jó szótár* birtokában viszont megindul az ismerkedés és az élet idegenben is.

Barátságok, kapcsolatok, hidak épülnek. Csiky Dénes és néhány áldozatra kész norvég diák önzetlen segítségével négy hónap alatt készült el az első *Norvég–magyar / Magyar–norvég zsebszótár*, amit térítés nélkül kapott meg minden magyar. Hálával gondolunk rájuk.

A 90-es években, Magyarország szabaddá válásával hamarosan megindultak a kulturális és gazdasági kapcsolatok Norvégia és Magyarország között is. Norvég diákok százai kezdték tanulmányaikat a magyar egyetemeken. Ma már több mint 600 a létszámuk. Az európai nyelvektől erősen elhatárolható, idegeneknek egzotikusnak számító magyar nyelv, melyet a diktatúra idején és a kisebbségben lévő magyar népességű területeken elnyomtak, ma növekvő érdeklődésnek örvend az idegenajkúak között is. A nemzetközileg használt közvetítő angol nyelv nem pótolhatja a közvetlen nyelvkapcsolatot. Ismét szükség lett egy norvég–magyar szótárra. Ezért látott napvilágot 1997-ben az 1957-es *Norvég–magyar / Magyar–norvég zsebszótár* második kiadása, a Norvég–Magyar Egyesület rendezésében. A raktár ma ismét üres. A harmadik kiadásra már egy átdolgozott, kibővített, korszerűsített szótárt kívántunk nyomdába vinni.

A sors kegyéből éppen dr. Keresztes Lászlónak hívták ez idő tájt az oslói egyetem finnugor tanszékének professzorát. Mint az Egyesület tagja önzetlennül és azonnal a szótár korszerűsítéséhez fogott. Mi pedig megismerkedtünk Keresztes Lászlóval, a professzorral, a jó baráttal, s általa a nyelvészek birodalmával, a nyelvek világával. Mindenekelőtt magyar anyanyelvünkkel, ennek szépségével és gazdagságával, amit a bölcsőtől kezdve ugyan beszélünk, de nem ismerünk. Megjegyeztük, hogy a világ önálló 3000 nyelve közt a magyar az ötvenedik helyet foglalja el, Európában pedig a tizenharmadikat, hogy nyelvrokonainknak csak az észteket és a finneket hívhatjuk, hogy az indogermán vagy szláv népektől mi határol el bennünket az akusztikában és az artikulációban. Felismertük a szótoldalékok halmozásában anyanyelvünk plasztikus szépségét, pontosságát, és még sorolhatnánk tovább. Keresztes professzor *Gyakorlati magyar nyelvtan*-ából (első kiadás 1992-ben) nagyon sokat lehet élvezettel tanulni. Ennek a könyvnek finn nyelvű előfutára már 1974-ben megjelent Finnországban, a nyelvész professzor pályafutásának

kezdetén. A *Gyakorlati magyar nyelvtan* angol, német, olasz, francia és észt kiadása a Hungarolingua sorozatban, a Debreceni Nyári Egyetem szerkesztésében, az 1990-es években több kiadást is megért.

Minden bizonnyal még ez év folyamán elkészül a *Norvég–magyar / Magyar–norvég zsebszótár* új példánya Keresztes László és Ove Lund átdolgozásában, a Norvég–Magyar Egyesület kiadásában.

Nyelvtankönyvek, szótárak? Kitárt ajtók szomszédaink és a világ népei felé. Kultúránk és kapcsolataink összekötő hídjai, amiket az idő vasfoga el nem koptat, mert nem mulandó anyagból, hanem az emberi ész és szellem anyagából vannak összerakva. Dr. Keresztes László munkásságával a 15 millió magyarul beszélő honfitársunk mellett még sok más milliónak adott lehetőséget a magyar nyelv, a magyar nemzet megismerésére.

“Te nyertél díszet, hogy tehess általa” (Madách Imre).

”Eurooppalaista tietä eurooppalaisella tavalla” Politiikan kieli unkarin 1998 vaaleissa

Heino NYYSSÖNEN

Vuosi 2002 on Unkarissa jälleen vaalivuosi, sillä parlamenttivaalit pidetään keväällä ja paikallisvaalit syksyllä. Vaaleissa poliitikkojen työsojimus on aina katkolla, ja he joutuvat miettimään keinoja, miten lähestyä kansalaisia jatkonsa varmistamiseksi. Tämä tapahtuu olennaisilta osin kielen, suostuttelemaan pyrkivän kielen eli retoriikan avulla.

Artikkelissa tutkitaan politiikan kieltä Unkarissa ja lähestymistavaksi ja samalla muistin virkistämiseksikin on valittu toukokuun 1998 vaalien materiaali.

Tarkoituksena ei ole hakea jotakin tyypillisesti ’unkarilaista’ politiikan kieltä, joka esimerkiksi poikkeaisi ’suomalaisesta’ tai jostakin toisesta poliittisesta kulttuurista. Pikemminkin tutkimuskysymykseksi nousee se, miten puolueet ja edustajat haluavat näyttäytyä mahdollisille valitsijoilleen. Tällöin politiikasta on tarjolla lähinnä puolueiden itseymmärrystä korostava näkemys.

Empiirisenä materiaalina on seurattu kevään 1998 vaalikamppailua ja vaaleja. Television välittämää vaalimainontaa on tarkasteltu alkaen ensimmäistä kierrosta edeltäneen viikon alusta toisen kierroksen loppuun eli 4.–24.5.1998. Huomioon on otettu vaalimainokset, jotka on sijoitettu välittömästi valtakunnallisen ykköskanavan pääuutislähetyksen alkuun ja loppuun.

Toiseksi vaalitaistelua on tutkittu paikallistasolla, jolloin huomioon on otettu postiluukkumainonta eli ne lippuset ja lappuset, joita eri poliittiset ryhmittymät ovat oma-aloitteisesti jakaneet yhteen Budapestin tiettyyn, tässä tapauksessa artikkelin kirjoittaneen tutkijan, postilaatikkoon. Taustaksi on myös luettu maan valtalehden, itsensä valtakunnalliseksi päivälehdiksi määrittelevän *Népszabadság*in numerot toukokuun 1998 ajalta. Satunnaisemmin on huomioitu muita sanomalehtiä ja kaupunginosaan sijoitettuja vaalimainoksia.

Politiikan retoriikka

Arkipäiväisessä keskustelussa retoriikka ymmärretään usein jonakin sellaisena, mikä on *vain* retoriikkaa tai millä ei ole merkitystä. Unkarilaisessa keskustelussa esiintyy myös usein sana *igazság*, totuus, jonka ymmärretään olevan salattuna tai kätkeytyneenä jonnekin; toisaalla politiikan ”sirkukseen” kuuluu *forгатókönyv*, käsikirjoitus, jonka mukaan roolit sitten näytellään. Nämä käsitykset unohtavat kuitenkin kaksi asiaa, sillä ensinnäkin parhaat roolisuoritukset hoidetaan improvisoimalla – juuri tämä on varsinaista politiikan taitoa. Lisäksi yhteiskunnallisten asioiden ollessa kyseessä totuusarvo on usein suhteellinen, se vaatii kielen avulla tehtävää tulkintaa ja eri yleisöjen hyväksymistä.

Politiikan kielessä tutkitaankin sanojen merkityksiä ja niiden käyttöyhteyksiä – sanat ja sanavalinnat ovat usein jo poliittisia tekoja. Toisekseen politiikan kieltä suunnataan jollekin yleisölle. Politiikan retoriikassa puhutaan todellisuuden rakennetta heijastavasta tai muuttamaan pyrkivästä argumentista.

Aristoteleen retoriikassa asiasisällön eli logoksen lisäksi mukana oli myös puhujan eetos ja yleisöön liittyvä paatos. Valamiehistö saattoi kiihtyneessä mielentilassa pitää syytettyä pahanakin rikollisena, kun hyväntuulisena se katsoi hänen syyllistyneen vain vähäiseen rikkomukseen. Eetos puolestaan viittaa tapoihin, joilla puhuja ilmentää omaa luonnettaan ja uskottavuuttaan.

Chaim Perelmanin edustama uusi retoriikka on kiinnittänyt erityistä huomiota puhujan ja yleisön väliseen suhteeseen. Perelmanin yleisö on se, johon puhuja haluaa argumentoinnillaan vaikuttaa. Puhujan ja yleisön välillä oletetaan olevan erilaisia esisopimuksia, joita ei tarvitse selittää erikseen (Perelman 1982). Nämä toimivat kulttuurien sisällä, joten eri kulttuurissa ne voivat näyttää jopa koomisilta.

Tarkastellut vaalimainokset edustavat lähinnä eetosta eli sitä, miten eri puolueet haluavat näyttäytyä mahdollisille äänestäjilleen. Tärkeää on se, millaisiin kulttuurisiin seikkoihin vedotaan, korostetaanko esimerkiksi omia etuja vai keskitytäänkö vastustajan virheisiin, varmistetaanko kannattajat jne. Merkityksetöntä ei ole sekään, ketkä tietyssä kaupunginosassa satsasivat henkilökohtaiseen postiluukkumainontaan.

Vaalilain politiikka

Unkari poikkeaa muista alueen maista siinä, että vaaleissa ehdokkaita voi olla sekä yksittäisissä vaalipiireissä että puoluelistoilla, kun yleensä on käytössä vain suhteellinen vaalitapa (Ágh–Kurtán 1995, 14). Enemmistövaalipiireistä, 176 kpl, edustaja tulee valituksi, jos hän saa

ensimmäisellä kierroksella yli puolet äänistä; muuten voittaja selviää toisella kierroksella kolmen parhaan joukosta. Loput 210 paikkaa täytetään suhteellisen vaalitavan mukaan sekä ns. puoluelistoilta että valtakunnalliselta listalta (Act no XXXIV of 1989).

Vaalilainsäädännön sisältämä politiikka on paitsi sen synnyssä, sillä se tavallaan automaattisesti varmistaa eliitin valinnan, ja myös toisen kierroksen mahdollistamassa retorisessa taktikoinnissa: käytännössä enemmistövaalipiirien paikat on jaettu vasta toisella kierroksella. Tuloksena on ollut monimutkainen järjestelmä, jota huomioideni mukaan koulutettujenkin kansalaisten on vaikea ymmärtää.

Vuoden 1998 vaalien jälkeen puolueet ovat jonkin verran käyneet keskustelua asiasta: Sosialistipuolue MSZP haluaisi luopua toisesta kierroksesta, kun taas FIDESZ säilyttäisi toisen kierroksen. Sille riittäisi enemmistövaali 276 piirissä ja loput sata valittaisiin valtakunnalliselta listalta.

Kohti vaaleja 1998

Vielä keväällä 1998 mielipidetiedustelut lupasivat voittoa hallitusta johtaville sosialisteille, jotka aktiivisesti olivat viemässä maata Natoon ja Euroopan Unioniin. Entisen valtiopuolueen perillinen MSZP oli hyväksytty kattojärjestö Sosialistiseen internationaaliin 1996. Hallituskumppani vapaat demokraatit SZDSZ kuuluivat liberaaliin internationaaliin, joskin 1990-luvun alussa sitä kosiskeltiin tarkkailijaksi myös sosialistiseen internationaaliin.

Opposition pääpuolueet 1994-1998 voi luokitella populistiseen (FKGP) ja modernimpaan oikeistoon (FIDESZ). Ne kilpailivat keskenään ja hakivat liittolaisia niitä pienemmistä puolueista sillä seurauksella, että sekä kristillisdemokraatit että demokraattinen foorumi hajosivat. Lisäksi KDNP suljettiin eurooppalaisen kattojärjestönsä ulkopuolelle vuonna 1997. Myös pienviljelijäpuolueen (FKGP) identiteetti on koko ajan ollut ongelmallinen: se on pitkälti ollut yhden miehen show, joka edelliselläkin vaalikaudella 1990–1994 osoittautui arvaamattomaksi hallituskumppaniksi. Euroopan konservatiivipuolueiden järjestö EDU:n ulkopuolelle se joutui vuonna 1992 – ja hyväksyttiin uudelleen jäseneksi vuoden hallituskokemuksen jälkeen kesällä 1999.

Parlamenttipuolueista jäljellä oli vielä FIDESZ, joka oli puolueista ainoa ilman hallituskokemusta. *De facto* se oli 1994 hävinnyt vaalit sosialisteille: mielipidemittauksissa se oli ollut pitkään suosituin mutta ei kyennyt menestymään vaaleissa. Puolueen imago oli viitannut uuteen politiikkaan, 'banaaneihin ja appelsiineihin' ja nuoriin kaupunkilaisiin, kunnes puolue poisti jäseniltään yläikärajan ja tarkensi nimeään: FIDESZ – *Magyar Polgári*

Párt (FIDESZ-MPP). Keväällä 1998 ”nuorten demokraattien” koostumus olikin hyvin mielenkiintoinen, sillä ydinjoukon lisäksi mukana oli entisen vastustajan, MDF:n johtaman hallituksen ministereitä, kansanedustajia, kristillisdemokraatteja kuten entinen vapaiden demokraattien puheenjohtajakin. Alunperin liberaaleja edustanut FIDESZ-MPP loikkasi lopulta vuonna 2000 konservatiivien eli Euroopan kansanpuolueiden joukkoon.

Teesinä onkin se, että ollakseen uskottava ja vaalit voittaakseen FIDESZ joutui opettelemaan uuden retoriikan, enemmän perinteeseen ja kansallismielisyyteen vetoavan puhutavan (vrt. myös Nyssönen 1998). Vaaleihin valmistauduttiin nimittäin tilanteessa, jossa erityisesti epävarmoja piti taivutella äänestämään. Mielipidemittauksissa suurin puolue olivat kantaansa ilmaisemattomat, joita oli jatkuvasti noin 40%.

Mainoskampanja

Vaikka sosialistit menestyivät gallupeissa, heidän oli selitettävä, miksi monetaristinen hallituspolitiikka olisi ollut ’välttämätöntä’ – vuodesta 1995 sen kriitikoiksi olivat osoittautuneet itseään oikeistolaisina pitävät puolueet. Ratkaisuna oli puhe ”Euroopasta”: sosialistien televisiomainoksessa avoimet ovet ja ikkunat johtivat tietokoneen ja EU:n lipun luo. Toisessa maalina oli Unkarin ’Mooses’ pääministeri Gyula Horn, joka johdattaisi kansan luvattuun yhteisöön. Sosialistit merkitsisivät tulevaisuutta, ”vastuullista hallitusta ja menestyksellistä jatkoa” harjoitetulle politiikalle sekä ”eurooppalaista tietä eurooppalaisella tavalla”.

Silti myös sosialistit viittasivat historiaretoriikkaan, ”vuosituhantisiin kärsimyksiin” ja siihen, ettei Unkari koskaan ole ollut hyvinvointivaltio, joka siitä nyt voisi tulla. Näin Horn teki täydellisen irtioton menneeseen, sillä Kádárin aikana valtiopuolueella oli tapana argumentoida, ettei Unkarilla ole ’koskaan’ mennyt paremmin. Puolue otti kaiken irti eurointegraatiosta ja ”depolitisoi” kampanjan kuten András Körösényi tulkitsi (MH 18.5.1998).

FIDESZ-MPP halusi näyttää luotettavalta yhden miehen showlta: energia-pakkaus Viktor Orbán huolehti lapsista, jalkapalloili, tapasi taiteilijoita ja harrasti kulttuuria. Orbán tarjoiltiin esiintymässä Valery Giscard d’Estaingin vieressä, kättelemässä Helmut Kohlia ja suurmiehiä etsittiin myös historiasta: kreivi István Széchenyi oli haalittu puolueen taustatueksi, sillä kreivin jättiläiskuva oli mukana maaliskuun kansallispäivän tilaisuudesta leikatussa välähdyksessä.

Näin puolue jatkoi suurmieskanoniaa, jossa valtiopuolueen seinällä nähtiin aikanaan Lenin, sittemmin MDF:llä Antall ja lopulta työväenpuolueella Kádár. Tämä ’perilliseksi asettuminen’ onkin ollut

mielenkiintoinen ilmiö post-kommunistisessa poliittisessa kulttuurissa: heti vaalien jälkeen myös uusi pääministeri muisti vedota pääministeri József Antallin (MDF) perintöön. Parrakkaista radikaaleista olikin ajat sitten tullut sisäsiistejä järjestelmänmuutoksen voittajia ja ainut pääpuolue, joka ei suostunut tuomaan vanhoja kampanjakuviaan vertailtavaksi (NSZ 21.2.1998).

Räikeämmin Unkarin historia oli valjastettu äärioikeiston puolue MIÉP:in palvelukseen: katumainoksessa mukana olivat lähes kaikki Unkarin merkkimiehet keskiaikaisista kuninkaista 1900-luvun taiteilijoihin. Televisiossa paikkana oli Sankarten aukio, lähikuvassa maahantulon Árpád, liput ja tuimailmeiset kannattajat. Vielä Csurkan käsi nousi antamaan suuntaa tavalla, joka ehkä tahallisesti oli saatettu provosoimaan jotakuta luulemaan sitä natsitervehdykseksi. MIÉP määritteli itsensä kansallisradikaaliksi sekä kolmannen tien kulkijaksi. Jako oikeistoon ja vasemmistoon kiistettiin ja varsinaiseksi teemaksi oli valittu ”kansakuntaa rakentava valtio” (*nemzetépítő állam*).

Matka ja liike olivat kuitenkin keskeisiä motiiveja useissa mainoksissa. Vapaat demokraatit kehottivat pitämään hyvän suunnan ja meneillään olevan kehittämisen tien – usein tämä ’kehitys’ näytti kulminoituvan tietokoneeseen. Pienviljelijäpuolueen johdolla pimeästä kaivostunnelista noustiin valkeuteen puolueen viitoittamalla radalla. ”Jo riittää kurjuus”, puoluejohtaja argumentoi.

Myös lapsi, hyvinvoivat nuoret tai perheretoriikka olivat käyttövoimana jokaisen parlamenttipuolueen mainoksissa. MDF:n mainos oli ’imelin’, sillä sen naiivi narratiivi junamatka-raskaanaoleva nainen-mies-vihkiminen-lapsiperhe-puolue – toimi loppusoinnallisen folkloren tavoin.

Vaalitaistelu Budapestin XII kaupunginosassa

Budapestin kahdestoista kaupunginosa muodostaa yhden enemmistövaalipiirin. Keskiarvovaalipiiristä ei kuitenkaan voida puhua, sillä esimerkiksi teollisuustyöntekijöiden määrä 16,6% oli siellä vuosikymmenen vaihteessa Budapestin alhaisin (Budapest lexikon 1993). Vuoden 1994 paikallisvaaleja tutkinut András Bozóki kirjoittikin, että liberaalien ja sosialistien ehdokas on vaalipiirissä lähinnä rangaistuksena (MH 18.2.1995).

Ensimmäiset mainokset jaettiin maaliskuussa, jolloin puolueet keräsivät kannattajakorttejaan eli ns. ’koputuslappuja’. Aiemmista ehdokkaista mukana oli enää SZDSZ:n parlamenttiryhmän johtaja István Szent-Iványi. Kuvien perusteella ’pyhä kolmiyhteys’ oli hänelläkin perinteiselle yleisölle

suunnattu: paavi – Sándor Petőfi – Henry Kissinger, joiden kanssa tämä ”Euroopan-kuuluksi” mainostettu poliitikko asettui samaan kuvaan.

Myös MDF:n Tamás Sepsey käytti patsasretoriikkaa asettumalla ex-kristillisdemokraattijohtajan kanssa juutalaisia pelastaneen katolisen papin patsaan eteen – jo kuinka mones esimerkki Unkarin historiaan vetoamisesta. Tosin ehdokkaalla oli lehtisessään yrityksiä myös järeämpään hyvinvointiretoriikkaan: vuoteen 1994 verrattuna dollari oli kaksi kertaa kalliimpi, sianliha yli kaksi kertaa jne. Muutoin vuodet 1991–1994 ’vahingonkorvausviraston’ johtajana toiminut Sepsey halusi esitellä touhukkaan poliitikon arkea kuvilla parlamenttipuheesta, eläkeläisten etujen ajamisesta, vaimon kanssa ostoksilla jne.

Sosialistien ensimmäisen kauden parlamentaarikko Tibor Bakonyi vetäytyi pääministeri Gyula Hornin mainoksen suojiin. Pääministerin kuvan sisältävässä lehtisessä suhteellisen tuntematon ehdokas esitteli muun muassa urheilijamenneisyyttään. Myös pienviljelijäpuolueen Béla Horváth oli turvautunut johtajan apuun: kannen József Torgyán kertoi, että ”me tulemme edustamaan kansakuntaa”. Slogan ”pienviljelijöiden tie – unkarilainen tie” viittasi kansallismieliseen puhetapaan; kuvassa oli lisäksi viljapeltomaisema sekä puolueen vaakuna vanhoillisella iskulauseella ”Jumala, isänmaa, perhe” vahvistettuna. Horváth oli ehdokkaista ainoa, joka lähestyi vielä äitienpäiväkortilla ja tunnukseella ”perheiden puolella” (vrt. myös Hegyvidék 8/1998).

MIÉP:n ehdokas Kossuth-palkittu arkkitehti György Csete esittäytyi vasta kaksi päivää ennen ensimmäistä kierrosta. Postiluukkumainonta käsitti puoluelehden erikoisnumeron sekä esitteen Sankarten aukiolta. Mainoksessa esittäytyivät Cseten suunnittelemat rakennukset maahantulon Ópusztaszerissä, kansallisvärit ja eksklusiivisikin tulkittava vanha ”Aki magyar, velünk tart!”. Lehtitekstissä yleisen tyytymättömyyden ohella vilahtivat myös monet Unkarin kohtalokkaat vuosiluvut (Magyar Fórum 7.5.1998).

Ensimmäinen kierros

Sosialistit säilyivät suurimpana puolueena ja pysyivät prosentuaalisesti ennallaan (32,25%), vaikka he menettivät lähes 446 000 ääntä. Varsinainen voittaja oli FIDESZ-MPP, joka nelinkertaisti kannatuksensa (28,19%). Pienviljelijät voittivat myös, kun taas SZDSZ oli vaalien varsinainen häviöjä. Ensimmäistä kertaa myös äärioikeisto pääsi parlamenttiin, sillä MIÉP ylitti juuri ja juuri äänikynnyksen. Ensimmäisenä viiden prosentin kynnyksen alle

jäi työväenpuolue, ja seuraavina olivat MDF sekä kristillisdemokraatit (NSZ 12.5.1998).

Varsinainen ratkaisu jäi vaalien toiselle kierrokselle, sillä vain yksi enemmistövaalipiirien ehdokkaista sai yli puolet äänistä ja valittiin suoraan. Äänestysprosentin alhaisuus (55,21%) oli yllätys; eniten äänestettiin vauraammissa läntisissä lääneissä, kun kahdessa köyhässä Itä-Unkarin läänissä vaali meni uusiksi.

Budapestin XII kaupunginosassa äänestysprosentti oli korkea (75,58%). Vaikka FIDESZin ehdokas – ja tuleva opetusministeri sekä puolueen puheenjohtaja – Zoltán Pokorni ei näyttäytynyt valitun postiluukun kautta, hän meni ensimmäisenä jatkoon (31,96%). Sosialistiehdokas tuli toiseksi (20,95%), ja kolmantena jatkoon pääsi vapaiden demokraattien edustaja (15,29%). Äärioikeiston Csete ylsi neljänneksi ja sai vauraasta kaupunginosasta siten lähes kaksi kertaa enemmän ääniä (10,46%) kuin puolue keskimäärin (Hegyvidék 10/1998). Yleisesti ottaen tulos korreloi kaupunginosien ”houkuttelevuuden” perusteella, sillä sosialistit johtivat lähes koko Pestissä ja FIDESZ-MPP joko yksin tai MDF:llä vahvistettuna koko Budassa.

Toinen kierros

Valmistautuminen toiselle kierrokselle aloitti välittömän spekulatiivisuuden tuesta ja sen ehdoista; vetäytyminen oli mahdollista vaalipäivän aamuun kello kuuteen saakka. Hallituspuolueet pääsivät sopimukseen, jonka mukaan sosialistit tukivat vapaita demokraatteja kuudessa ja vapaat demokraatit sosialisteja 31 vaalipiirissä – osa jatkoi itsenäisinä toisella kierroksella (NSZ 16.5.1998). SZDSZ:n edustaja perusteli sopimusta jatkuvuusretoriikalla: näin puolue tukee hallituskoalition säilymistä (NSZ 15.5.1998). Sosialistien hyväksi luopui myös Budapestin XII kaupunginosan ehdokas (vrt. Magyarország... 1995).

FIDESZin edustajat varoivat leimautumasta ja ilmoittivat, etteivät he neuvottele huipputasolla pienviljelijöiden tai äärioikeiston kanssa – lopulta pienviljelijäehdokas vetäytyi FIDESZin hyväksi yli 80 piirissä. Mutta myös csurkalaiset ilmoittivat tukevansa hallitusta, jossa nykyiset hallituspuolueet eivät olisi mukana (NSZ 11.5.1998). Kun myöskään MDF:n puheenjohtaja ei sanoutunut selkeästi irti MIÉP:stä (NSZ 18.5.1998), ja äärioikeiston ehdokas luopui FIDESZin hyväksi Budapestissä, hallituksen kauhukuva – ja retoriikan kannalta samalla ideaalinen propaganda-ase – oli valmis.

Näin vasta vaalien toisen kierroksen taktikointi toi jaon kahteen ja todellisen kilpailutilanteen. Toisella puolen oli liberaalien tukema entisen valtiopuolueen ehdokas (Horn) ja toisella taitavasti lähimenneisyytensä unohtanut uskonservatiivi (Orbán), joka sai tukea äärioikeistoa myöten. He kohtasivat Unkarin ensimmäisessä televisioväittelyssä, jota uutislähetys vertasi Nixonin ja Kennedyn kohtaamiseen – tapaus on myös poliittisen retoriikan klassinen esimerkki. Väittelyssä oli sosiologi Elemér Hankissin mukaan esillä kaksi tyyliä, joilla molemmilla oli oma yleisönsä: Hornin ”mennään kaljalle ja puhutaan vähän” sekä Orbánin ”modernimpi, teknokraattisempi ja Länsi-Euroopan muotikieltä seuraava” (MN & NM 22.5.1998).

Kaksi päivää ennen ratkaisevaa kierrosta (sic!) oppositiolehti *Napi Magyarország* julkaisi mielipidetiedustelun (otosta ei mainittu), jonka mukaan Orbániin kohdistuneet sympatiat olisivat lisääntyneet väittelyn jälkeen (NM 22.5.1998). Asiakysymyksissä pääministeri Horn tosin vaikutti vahvemmalta. Jälkiviisaasti tulkittuna tämä saattoi olla myös äänestäjien aliarviointia, sillä istuva pääministeri tyytyi toistelemaan vain asiasisältöä, logosta: politiikalle ole vaihtoehtoa. Keskustelu voitiin tiivistää myös vaihtoehdon retoriikkaan: pystyisikö enemmän luvannut haastaja olemaan uskottava vaihtoehto. Konkreettista ehdotusta esimerkiksi yksityistämisen lopettamisesta FIDESZ-MPP ei tehnyt vaan lupasi lähinnä päätöksille parempaa julkisuutta.

Toinen kierros myös terävöitti kielenkäyttöä: ”Oikeiston väreissä ehdolla ovat myös henkilöt, jotka edustavat negatiivista menneisyyttä” (NSZ 15.5.1998). ”Jos et halua oikeiston-äärioikeiston vahvistumista ja haluat turvata jatkumisen, äänestä vapaita demokraatteja” (NSZ 21.5.1998) sekä poissulkevia syytteitä hallituksen olemisesta ’vieras’ tai ’kansakunnaton’. *Népszabadság*in toistamassa sosialistien mainoksessa tulevat vaihtoehdot pyrittiin rajaamaan joko puolueen johdolla muodostettavaan hallitukseen, tai FIDESZ ja pienviljelijät hallitsevat MIÉP:n tuella. Vaikka nytkin siellä täällä näkyi tuhrittuja Daavidin tähtiä, aiemmanlaiseksi aseeksi antisemitismistä ei enää ollut.

Televisiossa esimerkiksi MIÉP jatkoi tuttua kampanjaansa. FIDESZ-MPP toi ruutuun yhden uuden ja nuorekkaan mainoksen, jonka mukaan tähän saakka *toiset* ovat päättäneet puolestasi, mutta nyt on aika päättää *itse*. Sosialistit käyttivät kahta uutta mainosta: Ulkoministeri László Kovács kertoi, kuinka Unkarin liittyminen EU:in merkitsee ”Teille ja perheellenne parempaa elämää, ja unioni tulee päivittäin kahdella miljardilla forintilla auttamaan Unkarin kehittymistä”. Toinen mainos kertoi kansallisemmin leivän – vanha ja paljon käytetty metafora – leipomisesta, ja vasta lopussa katsoja huomasi olevansa mukana politiikassa, kun sosialistit kertoivat jo oppineensa leipomaan.

Katumainoksessa Horn pyysi äänestämään, jotta enemmistö kuuluisi (järjestelmänmuutoksen) voittajiin. Toisella kierroksella Horn oli ainoa, joka XII kaupunginosassa lähestyi valitun postiluukun kautta. FIDESZin mainoksissa kiitos- ja tukilaput kertoivat muiden puolueiden tuesta. Viktor Orbán jatkoi myös erityistä puhelinkampanjaansa soittamalla henkilökohtaisesti äänestäjille.

Viktor Orbánin puolueen voitto

Toisella kierroksella äänestysprosentti ylsi 57,02 prosenttiin, ja myös ensimmäistä kertaa nousi verrattuna 1990-luvun aiempiin vaaleihin. Vaalijärjestelmän tuottama paradoksi oli tällä kertaa se, että sosialistit hävisivät, vaikka puolue toisella kierroksella sai yli 230 000 ääntä enemmän kuin FIDESZ-MPP, joka lopulta voitti 148 paikkaa. Sosialistit, 134 paikkaa, saivat toisella kierroksella suunnilleen saman verran ääniä kuin 1994, joka silloin riitti yksinkertaiseen enemmistöön.

Toinen paradoksi oli se, että FIDESZin yhteisehdokkaiden turvin MDF sai oman parlamenttifraktion, vaikka puolueena sen kannatus oli jäänyt äänikynnyksen alle. Pienviljelijät ja vapaat demokraatit menestyivät molemmat heikommin kuin ensimmäisen kierroksen tulos olisi antanut odottaa. Lisäksi

naisten lukumäärä ja prosentuaalinen osuus laskivat, sillä aiemman ja samalla myös maailmanlaajuista keskiarvoa vastaavan noin 11% asemesta uudessa parlamentissa on naisia vain noin 8,3%. 'Naispuolueina' MSZP ja SZDSZ ylittivät keskiarvon, mutta kaikki muut jäivät sen alle (NSZ 8.6.1998; Magyarország... 1995).

Budapestissa FIDESZ onnistui Pestin puolella kääntämään hyväkseen seitsemän vaalipiiriä, joissa sosialistien ehdokas oli johtanut ensimmäisen kierroksen jälkeen. Pääkaupungin tulos vastasi sosiologi Pál Tamásin mukaan yllättävän tarkoin tilannetta Budapestissa ennen vuotta 1948: 'herrasväen kaupunginosissa' oikeisto voittaa, 'punaisissa' vasemmisto ja keskikaupungilla sekä-että (NSZ 26.5.1998). Kahdennessatoista kaupunginosassa äänestysprosentti pysyi ennallaan, ja FIDESZin ehdokas voitti sosialistit selvästi 59,44% – 40,56%.

Huomioita tuleviin vaaleihin

Hollantilainen F. R. Ankersmit on pohtinut poliittisen edustamisen ongelmaa tilanteessa, jossa puolueiden mahdollisuudet tarjota todellisia vaihtoehtoja ovat kaventuneet. Käytännössä tämä on tarkoittanut imago-politiikan nousua, jossa edustaja Sepseyn mainoksen tavoin pyritään muistuttamaan, että myös poliitikko on tavallinen ostoksilla käyvä ihminen.

Ankersmitille parlamentti ei ole kuitenkaan kansa pieniskoossa, sillä edustajan ja edustettavan väliin jää aina kuilu. Edustamisessa on kyse esteettisestä representaatiosta, jota Ankersmit vertaa maalaustaiteeseen. Sen sijaan että maalari pyrkisi jäljittelemään kohdettaan mimeettisesti, kyseessä on abstraktin maalauksen tavoin esteettinen tulkinta kohteestaan (Ankersmit 1996). Poliitikkojen pitäisikin säilyttää tietty välimatka eikä esimerkiksi äitienpäiväkorttien tai henkilökohtaisten puhelinsoittojen avulla tunkeutua heidän privaattiinsa.

Unkarin vaaleissa käytetyt retoriikat voi jakaa neljän pääluokkaan: historia-, hyvinvointi-, perhe- ja jatkuvuusretoriikkaan. Niillä kaikilla on hallittu myös Viktor Orbánin aikakaudella. Ensinnäkin vuosipäivillä kyllästetyssä Unkarin historiaretoriikassa korostuvat patsaat, mahtimiehet, 'moosekset' ja paavit, joiden jatkoksi tai seuraan nykypoliitikot asettuvat. Hyvinvointiretoriikassa Kaanaanmaa siintää EU:ssa, tarvitaan vain sopiva johtaja viemään kansa sinne. Kristillis-raamatullinen pohjavire on läsnä myös yleisessä perheretoriikassa, jossa poliitikot pyrkivät edustamaan myös arkea, lapsia ja perheitä.

Mainosten FIDESZ-MPP halusi edustaa energisyyttä, itsenäistä päätösvaltaa, tulevaisuutta ja samalla historiaan viittaavia koodeja. MSZP:n

osalta hyvinvointiretoriikka ”eurooppalaisuus eurooppalaisella tavalla” ei kantanut riittävästi. Sosialistit eivät osanneet politisoida tilannetta vaan erilaisten valtiohoitajapuolueiden, joiksi sosiaalidemokraatteja on länsimaissa arvosteltu, tavoin pyrkivät vetoamaan ”vastuulliseen hallitsemiseen” ja toimimaan tavallaan EU-politiikan asianhoitajina. Myöskään äärioikeistolla pelottelu ei purrut – on kuitenkin tärkeä huomata, etteivät kaikki opposition edustajat sanoutuneet siitä yksiselitteisesti irti.

Vaihtoehtoon/vaihtoehdottomuuteen ja jatkuvuuteen vedottiin myös usein. Vastuu ja jatkuvuus ei kuitenkaan näytä olleen ratkaiseva tekijä, sillä toistaiseksi kaikissa kolmissa vaaleissa oppositio on kerännyt potin. Vuoden 1998 vaaleihin mennessä FIDESZ oli ”kasvanut”, ja tämä vielä kokeilematon voimavara voitiin jo ottaa vakavasti vanhoja miehiä ja heidän reviierejään suosivassa poliittisessa kulttuurissa. Siten ydinjoukoltaan ’Kádárin ajan lapsia’ edustavassa kykypuolueessa onkin tarjolla niin machiavellistinen pääministeri, ’talonpoikaisviiksinen’ ex-puheenjohtaja kuin poikamainen urheilujohtajakin. Vuonna 2002 sisäpolitiikassa kuitenkin siirrytään uuteen aikakauteen, jossa on valittava jo tunnettujen vaihtoehtojen väliltä, sillä täysin uuden poliittisen voiman löytymistä on enää vaikea kuvitella.

Artikkelissa Budapestin XII kaupunginosa on ollut esimerkkinä siitä, kuinka vaalitaistelua käydään yksittäisissä vaalipiireissä, jotka käytännössä voivat kääntää koko ensimmäisen kierroksen paikkajaon. Kaupunginosalla oli ehdokasasettelussa oma prestiisinsä, vaikka käytännössä eliitti turvaa läpimenoensa puolue- ja oudonkin valtakunnallisen listan avulla. Tämä ei kuitenkaan vähennä ns. rivikansanedustajien merkitystä parlamenttienemmistön hankkimisessa, sillä vaalipiiristä valitaan aina vain yksi, voittaja.

Hallitusvallan saavuttamisen kannalta vaalien voittaminen on erityisen tärkeää juuri Unkarin kaltaisessa vahvan pääministerin järjestelmässä, jossa saksalaisen mallin mukaisesti hallitusta on vaikea syrjäyttää vaalien välillä. Erityisesti toisen kierroksen äänillä on hyvinkin paljon merkitystä: 1998 ensimmäisen kierroksen jälkeen molemmilla pääpuolueilla oli vielä voiton avaimet taskussaan. Toisekseen johtava ehdokas on mahdollista syrjäyttää, jos muut puolueet kykenevät yhteistyöhön tai saavat kannattajansa liikkeelle.

On silti vaikea sanoa, kuinka merkittäviä ideologiset erot lopulta olivat, kun lähes joka toinen jätti äänestämättä. Kuitenkin Unkarissa on nykyisin kaksi toisistaan poikkeavaa poliittista pääkulttuuria: jako sosialisteja ymmärtävien sekä heitä ymmärtämättömien välillä. Tätä kirjoitettaessa pääpuolueiden välinen kannatusero on käytännössä ollut niin vähäinen, että vaalit voittaakseen poliitikot joutuvat ottamaan huomion myös kaikki

retoriset tekijät. Käytännössä järjestelmä myös vie poliittista kulttuuria kaksipuoluejärjestelmän suuntaan.

Yhteenvetona voi sanoa, että jos stabilisaatio tai 'eurooppalaistaminen' merkitsevät tiettyjen puolueiden vakiintuvaa edustusta parlamentissa tai siirtymää kaksinapaisen järjestelmän suuntaan, tällainen puoluedemokratia vahvistui Unkarissa myös vuonna 1998. Tosin politiikka 'eurooppalaistui' myös siinä mielessä, että vuoden 1990 vaalimainonnan virkeys on kadonnut ajat sitten siinä, missä usko demokratiaankin on 'normalisoitunut' eli heikentynyt sitten vuoden 1990. (Vrt. myös Nyssönen 1998.)

Lähteet

- Act No XXXIV of 1989 on the Election of Members of Parliament. National Election Office of the Ministry of the Interior 1994, Budapest.
- Ágh, Attila–Kurtán, Sándor (1995): The 1990 and 1994 parliamentary elections in Hungary: Continuity and change in the political system. In: Democratization and Europeanization in Hungary: The First Parliament 1990–1994. Toim. Attila Ágh and Sándor Kurtán. Hungarian Centre for Democracy Studies, Budapest.
- Ankersmit, F.R.(1996): Aesthetic Politics. Political Philosophy Beyond Fact and Value. Stanford: University Press.
- Budapest lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993.
- Hegyvidék. A XII. kerületi polgárok lapja. 8/1998, 10/1998.
- Magyar Fórum. Különszám. 1998. május 7.
- Magyar Hírlap 18.2.1995, 18.5.1998. (MH)
- Magyar Nemzet 22.5.1998. (MN)
- Magyarország politikai évkönyve 1995. Toim. Sándor Kurtán, Péter Sándor, László Vass. Demokráciakutatók Magyar Központja Alapítvány, Budapest.
- Napi Magyarország 22.5.1998. (NM)
- Népszabadság 21.2.1998, 1.–31.5. 1998. (NSZ)
- Nyysönen, Heino (1998): Fideszin vaalivoitto Unkarissa. Poliitikka 3/1998.
- Parlamenttivaalien 1998 postiluukkumainonta Budapestin XII kaupunginosassa, tekijän hallussa.
- Parlamenttivaalien 1998 televisiomainokset, tekijän hallussa.
- Perelman, Chaïm (1982): The Realm of Rhetoric, transl. by William Kluback. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

A magyar mint idegen nyelv tanítása – akcentussal?

OSZKÓ Beatrix

Az alábbiakban arról szeretnék egy rövid áttekintést nyújtani, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatásában milyen szerephez jut, mennyire van jelen az akcentus, ill. mennyire törekszenek az oktatók ennek kiküszöbölésére; valamint hogy a tanítás során mit tehetünk annak érdekében, hogy a tanuló az anyanyelvit leginkább megközelítő kiejtésre legyen képes.

A Magyarországon magyar nyelvet tanulók többsége felnőtt. Csak kis részükre igaz, hogy második nyelvként sajátítja el a magyart, a többségre az áll, hogy számukra ez a harmadik vagy a többedik idegen nyelv. Tekintettel arra, hogy eddigi tanítási gyakorlatom ehhez a korosztályhoz fűz, a következő megállapítások is erre a csoportra vonatkoznak.

Milyen okból választják épp a magyart? A motivációnak négy nagy csoportját lehet elkülöníteni: a) magyar gyökerek, azaz a családban a szülők vagy nagyszülők egyike, esetleg mindegyike külföldön élő magyar, de a gyermek/unoka nem vagy csak alig tanulta meg a nyelvet; b) a tanuló hivatalos elfoglaltsága miatt tartózkodik Magyarországon: itt dolgozik vagy tanul hosszabb-rövidebb ideig, és munkájához vagy “csak” a mindennapi kommunikációhoz van szüksége a nyelvre; c) családi kapcsolatai kötik ide, magyar férje/felesége vagy barátja/barátnője van; d) valamilyen rejtélyes oknál fogva “beleszeretett” Magyarországba.

Az eltérő céllal tanuló egyéneknek különböző mértékben van szükségük arra, hogy lehetőség szerint tökéletesen elsajátítsák a nyelvet. Első pillanatban nem is gondolnánk, hogy az akcentussal beszélésnek is vannak szociokulturális vonatkozásai. Ha valakinek a beszédén hallatszik, hogy nem születésétől fogva tagja az adott nyelvközösségnek, akkor kénytelen vállalni ennek a következményeit is. Az egyes népekre jellemző nyelvi lojalitás igen eltérő; az olaszokról elterjedt, hogy igen türelmesek, szemben a franciák arisztokratikus elvárásával, hogy a franciát idegen nyelvként beszélő tökéletesen tegye azt. A magyarokról elmondható, hogy igen elnézőek azzal a külföldivel szemben, aki anyanyelvükön igyekszik megszólítani őket, de ugyanez a ked-

vesség nem mindig áll akkor, ha “csak” egy idegenről, például turistáról van szó. Amennyiben a magyarul tanuló hamar szert tesz arra a tudásra, hogy újonnan szerzett ismereteit anyanyelvi beszélők körében is gyakorolja, a pozitív tapasztalatok ösztönözhetik őt arra, hogy minél gyakrabban és bátran használja mindennapi élete során is a nyelvórákon tanultakat.

Az akcentus megítélésében az is szerepet játszik, hogy a beszélő milyen viszonyban áll az adott nyelvközösséggel. Egy vendéggel szemben általában elnézőbbek az emberek, mint egy ugyanolyan módon beszélő állampolgárral. A negatív minősítések stigmatizálódhatnak, s ekkor már a beszélő gazdasági, egyéni érvényesülését is befolyásolják. Egy kedvező állás elnyerése szempontjából az akcentus megléte komoly hátrányt jelenthet, tehát kiküszöbölése bizonyos esetekben szükségszerűség.

Mi is tulajdonképpen az akcentus? Kassai Ilona (1995) a következőképpen határozza meg: “Az ’akcentus’ terminus azokat a kiejtésbeli sajátosságokat jelöli, amelyek valamely nyelv használatakor annak normatív kiejtéséhez képest eltérésként felmerülnek a nyelvközösséghez nem tartozó, de annak nyelvén megnyilatkozó egyén beszédében.

Az akcentus jelenléte annak következménye, hogy az idegen nyelv tanulásában és használatában anyanyelvünk artikulációs és percepciós bázisát mozgósítjuk, azaz az idegen nyelvet az anyanyelvben alkalmazott megértési stratégiával hallgatjuk és képzési szokásokkal beszéljük.” (Kassai 1995: 106).

Az *artikulációs bázis* a hangképző szervek jellemző mozgásainak, helyzetinek összessége, amelyekkel a nyelvi rendszer elemeit a beszédben megvalósítjuk.

A *percepciós bázis* az a sajátos hallászervi és idegrendszeri mechanizmus, amelynek révén a levegőrezgések formájában továbbított beszédjeleket fel fogjuk, és kibontjuk a bennük foglalt nyelvi tartalmat.

A két alapadottság kialakulásáról és egymáshoz való viszonyáról a következőket írja Kassai: “Mindkét bázis az emberi nem számára képességként adott egyetemes hangképzési és hangészlelési lehetőségekből, az ún. anatómiai-fiziológiai bázisból épül ki egymással szoros függőségben az anyanyelv tanulásának folyamatában, annak hatására, a szűkebb és tágabb társadalmi környezet ellenőrzése mellett. A két bázis kiépülésével szűkül az »ősbázis«, és ahogyan a folyamat halad előre, egyre inkább csak olyan beszédjelenségeket képezünk és hallunk meg, amilyenek az anyanyelvünkben előfordulnak. A nyelvileg determinált artikulációs és percepciós bázis a normatív anyanyelvi kiejtés feltétele.” (Kassai 1995: 106–107).

Mindezek részletes ismertetésére azért volt szükség, hogy képet alkothassunk arról, milyen folyamatot kell ismételtelen lejátszatni a felnőtt nyelvtanulóban, amikor egy új nyelvet kíván elsajátítani. Az idegen nyelv esetében

nem rendelkezünk azzal az automatizmussal, amely anyanyelvi beszédünket irányítja, s a várható akcentus annál élesebb, minél nagyobb az eltérés a két nyelv artikulációs és percepció mechanizmusa között.

Általános tapasztalat, hogy a nyelvtanárok képzésének csak elenyésző része az, amely a tanítandó nyelv fonetikáját érinti. Nagyon gyakran a képzésnek ez a része el is sikkad, így nem ritka az olyan tanár, aki gyakorlatilag fonetikai képzettség nélkül kénytelen tanítványai elé állni. Az ELTE magyar mint idegen nyelv szakos egyetemi hallgatói esetében a helyzet annyival jobb, hogy ebben a képzésben csak magyar nyelv és irodalom szakosok vehetnek részt, s ők nyelvészeti tanulmányaikat fonetikai ismeretek megszerzésével kezdik. Továbbá a magyar fonetika az oktatás gyakorlati kérdéseit tárgyaló kurzus részeként is feltűnik. Ezzel szemben az egy-két nyelviskola által meghirdetett, néhány tízórás magyar mint idegennyelv-tanárt képző tanfolyamokon már csak az összórászatot tekintve is elenyésző idő juthat a magyar fonetikára és problémáinak bemutatására. Miért fontos egyáltalán a fonetika tanítása? A nyelv fonetikai szintje viszonylag kevés számú elemből építkezik, így ha az ezen elemek közötti különbségek valamilyen okból kifolyólag összemosódnak, ez a megértést jelentősen gátolhatja. Ez lehet egyik oka annak, hogy a kiejtési hibákkal szemben sokkal kisebb a tűrőképességünk, mint a grammatikaiakkal szemben.

Mivel felnőtt korra megszűnik vagy csak igen szerény számban fordul elő annak lehetősége, hogy egy idegen nyelv kiejtését spontán-imitatív módon tanuljuk meg, ezt a nehéz munkát csak tudatosan végezhetjük el. Kassai a következő modell alkalmazását javasolja: kiindulási alapként meg kell keresni és tudatosítani kell az anyanyelv és a célnyelv közötti azonosságokat és különbségeket. A különbségek percipiálásához ki kell kapcsolnunk az anyanyelvi bázist. Ezt tehetjük kezdő nyelvtanuló esetében a célnyelvből vett bármilyen hangos illusztrációval; ha haladóbb egyénekről van szó, néhány perces bármilyen, számukra idegen nyelvi anyag, esetleg halandzsa szövegek hallgatása megfelelő. Itt adhatjuk feladatként azt is, hogy a hallgatók megfigyeljék a zenei elemek használatát, azok közlésben betöltött szerepét. Az egyes beszédhangok felismeréséhez jól használhatók a szintézissel előállított egységek, megfelelő számítógépes háttérrel ennek technikai feltételei ma már adva vannak.

A kívánt szintű percepció után a produkciós képesség kialakítása következik, és ehhez ismételten a cél- és anyanyelv összevetése szükséges. Ha a két nyelv közös pontjainak segítségével elkezdődött a célnyelvi bázisok kiépülése/kiépítése, a meglévőkre alapozva ki lehet alakítani a teljes célnyelvi rendszert. Az egyes elemek gyakorlása az elszigetelt egységekből indulva

egyre nagyobb szekvenciákat (szótag, szó, szókapcsolat) felvonultatva történhet. Erre a feladatra apró fonetikai különbségekkel teli gyakorlóanyag készítése ajánlatos, melyhez bőséges forrást találunk a gyerekeknek szóló versekben, mondókákban, kiszámolókbán.

A fent leírt módszer bizonyára jól használható homogén bázisnyelvű csoportoknál, de a magyarországi tapasztalat azt mutatja, hogy egynemzetiségű/egynyelvű csoportok ritkán verbuválódnak. Mit lehet tenni egy olyan csoport tanításakor, amely különböző nemzetiségű egyénekből tevődik össze, s akik számára gyakran a tanulandó magyar az egyetlen közös nyelv? Ebben az esetben – nem lévén egyetlen bázisnyelv – csak a magyar nyelv adta lehetőségekre lehet alapozni. A nyelvtanulók számára különösen magánhangzórendszerünk és bizonyos mássalhangzók képzése jelent különös nehézséget. A magánhangzók egymáshoz közeli artikulációs területeit kell először hallás után, majd a beszédprodukció során elsajátítani a tanulóknak. Ehhez először az azonos területen képzett, egymástól távolabb álló hangpárok differenciációját kell elvégezni, majd a finomabb különbségek meghallása és produkciója a cél. Pl. az *á-ó* hangpárt követheti az *a-o*, ill. *á-a* hangpárokat bemutató, percepciójukra, majd produkciójukra irányuló feladatokat tartalmazó gyakorlatsor. Ezekhez jól használhatók a fonetikai minimálpárok és az ezeket tartalmazó hosszabb szekvenciák.

A fonetikai gyakorlatok (mind a hallásra, mind pedig a kiejtésre irányuló) igen erős koncentrációt igényelnek a hallgatótól. Éppen ezért a tanórából csak rövid időt, néhány percet fordíthatunk erre. A fonetikai feladatokat szükségszerűen ötvözzük másokkal, így például szövegértési gyakorlatokkal. Az alábbi minta egy nyelvkönyv szöveges és hangos részletéhez készített feladatsort mutat be, amelyben a globális szövegértés mellett a helyes megoldáshoz percepciók készség is szükséges:

- *Jó napot kívánok!*
- *Jó napot kívánok! Tessék, mit parancsol?*
- *Két repülőjegyet kérek Budapestre.*
- *Két repülőjegyet. Egy pillanat... Szállodát is parancsol?*
- *Igen. Vannak jó szállodák Budapesten?*
- *Természetesen. Budán, a Szilágyi Erzsébet fasorban van a*

(Lakos 1998: 42; hangkazettán is.)

A fenti szövegrészlethez készített feleletválasztós gyakorlat a következő:

Hol van a férfi és a nő?

piacon, boltban, utazási irodában, áruházban

Mit kér a férfi?

egy kiló krumplit, négy repülő legyet, két repülőjegyet, hét pár cipőt

Vannak jó szállodák Budapesten? (Mit válaszol a nő?)

nem tudom, igen, nincsenek, természetesen

A fentiekből is kitűnik, hogy a tanár leleményességének semmi sem szab határt, de igen nagy szükség is van arra, hogy a “hangzó” anyag adta lehetőségeket kiaknázza.

Most pedig röviden – és a teljesség igénye nélkül – tekintsük át azokat az anyagokat, amelyek az oktatáshoz rendelkezésünkre állnak, abból a szempontból, hogy mennyire szolgálják az élő nyelv és ezen belül az anyanyelvihez leginkább közelítő kiejtés elsajátításának tanítását.

1. A nyelviskolák egy része saját oktatóanyagot állít össze. Céljuk legtöbbször a kommunikációközpontú nyelvoktatás. Ez viszont sok esetben nem jelent mást, minthogy előre tervezett tanmenet szerint, “kiosztmányok” segítségével dolgoznak a nyelvtanárok. Ezek között a sokszorosított anyagok között viszont ritkán találni hosszabb szövegeket, a tanárra van bízva a nyelvi minta adása és a gyakoroltatás.

2. A nyelvkönyvpiacnak sokáig mostohagyermekai voltak a magyart idegen nyelvként tanító könyvek. Az utóbbi évtized politikai és gazdasági változásainak következtében ez a kép módosult, ma már egy kis utánajárással széles választékot találhatunk.

A nyelvkönyvek egy csoportjában a magyar nyelv fonetikájáról szóló részt csak egy táblázat jelenti, melyben a magyar beszédhangokat mintaszavakkal és a közvetítő nyelvből vett megfeleltetésekkel illusztrálják (pl. Payne 1987, Kovácsi 1993). A hangzó nyelv megjelenítése teljes egészében a tanár feladata, amennyiben a nyelvtanuló tanár segítségét veszi igénybe...

Paradox módon egyelőre ebbe a csoportba sorolandó az egyetlen olyan nyelvoktatást segítő könyv, mely címében is a hangzó beszéd elsajátításához ígér segítséget: ez a Hangoskönyv (vö. Ház–Makra–Szende 2000). A nagy tanítási tapasztalat alapján készült igényes, minden részletre figyelni törekvő programnak ugyanis anyagi korlátok miatt még csak a nyomtatott része látott napvilágot. Ha a hangosított változat is megjelenik, egy olyan segédeszköz áll majd a tanárok rendelkezésére, mely mind az elméleti alapvetés, mind pedig a gyakorlati tanácsok és feladatok terén a szakirodalomban eddig nem ismert mélységű segítséget nyújt.

3. A következő csoportban azok a könyvek találhatók, melyekhez hangfelvétel is készült. A – többnyire – magnókazettán a nyomtatott változat szövegei, párbeszédei találhatók. Ezekben az esetekben a szerző láthatóan nem is

törekedett arra, hogy hangos illusztrációnál többet nyújtson (pl. Erdős József–Prileszky Csilla 1992). A Lakos Dorottya könyvéhez készült hangkazettán van néhány részlet, melyek a puszta hangos illusztrációnál többet nyújtanak, így külön gyakorlat mutatja be az azonos felépítésű kijelentő mondat és az eldöntendő kérdés közötti intonációs különbséget, de a szerző nem használja ki jelentősebb mértékben az eszköz adta lehetőségeket.

4. Eddig az egyetlen – általam ismert – magyar nyelvű komplett oktató-csomag a Hungarolingua, mely a hagyományos tankönyv és munkafüzet mellett ezekhez kapcsolódó videokazettákat és a filmrészleteket feldolgozó munkafüzetet is tartalmaz. A csomag részét alkotják a külön fonetikai gyakorlatokat tartalmazó füzetke és kazetták. A nyelvtanár ezen anyagok segítségével többféle szempontból és módszerrel is közelíthet az elsajátítandó nyelvtani, szókincs- és kommunikációs egységhez.

5. A nyelvoktatásban is megjelennek a modernebb eszközök, így például a nyelvoktató interaktív CD-k, de akár a világhálón barangolva is találkozhatunk a magyar nyelvvel mint a távoktatási programok részével.

A közeljövőben minden bizonnyal ez utóbbi csoportot alkotó eszközök fognak rohamosan fejlődni, bár a magyarországi helyzetet és az oktatási gyakorlatot ismerve valószínűleg még hosszú ideig lesznek olyan tanulók is, akik továbbra is a “néma” könyvek segítségével próbálják majd meg a magyar nyelvet elsajátítani.

Irodalom

- Erdős József–Prileszky Csilla (1992), *Halló, itt Magyarország!* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ház Attila–Makra Hajnalka–Szende Virág (2000), *Hangoskönyv. Kiejtés- és beszéd-tanító program külföldieknek I–V.* Magyar Nyelvi Intézet, Budapest.
- Hlavacska Edit–Hoffmann István–Laczkó Tibor–Maticsák Sándor (1991), *Hungarolingua 1.* Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.
- Kassai Ilona, *Pszicho-szociolingvisztikai jegyzetek az akcentusról.* *ÁNyT* XVIII: 103–115.
- Kovácsi Mária (1993), *Itt magyarul beszélnek I–IV.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lakos Dorottya (1998), *Magyar nyelvkönyv külföldieknek.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Payne, Jerry (1987), *Colloquial Hungarian.* Routledge, London.

A miliót bemutató szövegrészek szerepe az elbeszélésben (Ilmari Kianto: A vörös vonal, Ryysyrannan Jooseppi)

PASZTERCSÁK Ágnes

A finn népábrázoló prózában a realizmus hatására már a XIX. században elkezdődött, a XX. században pedig általánossá vált az a törekvés, amely a parasztság életkörülményeiről, mindennapjairól, szociális és politikai helyzetéről reális képet ad, jellemét pozitív és negatív tulajdonságaival együtt rajzolja meg. Ezekben a népábrázoló művekben erős a társadalomkritika, gyakran tárgyalják egyén és társadalom viszonyát, a hatalom természetrajzát, az emberi értékek mibenlétét, s főként a század első két évtizedében az aktuális történelmi-politikai események keretébe ágyazva adnak képet a parasztság helyzetéről. A század elejének irodalmi áramlatai közül a két legjelentősebb a szimbolista színezetű újromantika¹ és az újrealizmus² volt, melyek közül az

¹ A 1904-ben született 'nemzeti újromantika' elnevezés Eino Leinótól származik, s azt a korszakot jelöli, amikor az 1890-es évek realizmusától elfordulva a finn irodalom inkább a szimbolizmus felé kezd tájékozódni. A finn nemzeti újromantika az irodalom és a képzőművészet tekintetében egyfajta ága és változata az európai szimbolizmusnak, mondhatjuk, hogy a párizsi szimbolizmus, az újplatonizmus és a nietzschei-brandesi individualizmus szülötte. Erősen nemzeti jellegű a karelianizmusnak és a Kalevala meghatározó szerepének köszönhetően. (Az Yrjö Hirn által bevezetett karelianizmus fogalma azt a kulturális mozgalmat jelöli, mely a kulturális élet képviselőinek egyre erősödő Karjala felé való fordulásából formálódott, mivel ott vélték megtalálni a Kalevala gyökereit, a példaértékű ősi létezési módot, érintetlenséget.) Képviselői részben a korábbi realisták közül kerültek ki, ám a legjellegzetesebb újromantikus az újonnan jött Eino Leino volt, és meg kell említenünk Otto Manninen és V. A. Koskenniemi nevét is. Virágzása a századforduló környékére, illetve a század első évtizedére tehető.

² Az általános sztrájk után, 1909 táján jelentkező újrealizmus több ponton érintkezett az 1880-as évek realizmusával, mely az első domináns és egységes áramlat volt, amit a korabeli filozófiai és társadalmi hatások motiváltak. Jelentős eltérés, hogy az újrealizmus esetében már hiába keressük az 1880-as évek realizmusának programszerűségét és tudományos meggyőződését, képviselői (Joel Lehtonen, Maiju Lassila, Ilmari Kianto, Maria Jotuni, F. E. Sillanpää stb.) elsősorban a széttöredezett társadalmi viszonyok okozta konfliktushelyzetekre koncentrálnak műveikben. Az 1910-es évek és az azt követő évtizedek népábrázolásában lesznek megfigyelhetők az ún. kritikai realizmus célkitűzései.

újromantika elsősorban a lírát, az újrealizmus pedig a prózát gazdagította. Ez a némiképp megújult realista látásmód hívta életre a század elejének ún. szociális regénytípusát, mely regénytípus elsősorban a parasztság és a felsőbb néprétegek, illetve a hatalom birtokosainak viszonyára, a földkérdésre, illetve a parasztság életkörülményeinek, életvitelének vizsgálatára koncentrált. Ebből következően nem meglepő, hogy ezekben a népábrázoló regényekben a környezetrajz minden esetben az elbeszélő narrációjának szerves része, amelyben a milió bemutatása érvrendszerének alapját képezi. Az egyes szövegekben a retorikailag kitérésként (*digressio*) felfogható, környezetet bemutató leírások így minden esetben szorosan összefüggnek az elbeszélő szövegrészekkel, még ha ezek beékelésének indokoltsága a regényben csak fokozatosan válik is világossá.³

A miliót bemutató szövegrészek hasonló szerepét figyelhetjük meg Ilmari Kianto regényei esetében is, kinek két legfontosabb népábrázoló művének háttérében (*A vörös vonal [Punainen viiva]*, *Ryysyrannan Jooseppi*) a kor aktuális történelmi, politikai eseményei állnak. *A vörös vonal* az 1907-ben lezajlott első szabad parlamenti választások, s az azt megelőző szociáldemokrata agitáció problematikájával foglalkozik, a *Ryysyrannan Jooseppi* cselekményének háttérét pedig egy politikai, illetve szociálpolitikai téma adja, az 1920-as évek szesztilalma. Megfigyelhető, hogy ezen történelmi időszakokat az elbeszélő mindkét esetben beépíti gondosan kialakított érvrendszerébe (*argumenta a tempore*).⁴ A runebergi eszményített parasztság mindkét esetben tudatlannak, lustának, cselekvőképtelennek, anyagilag és szellemileg egyaránt szegénynek mutatkozik. A szociális regénnyel szemben támasztott elvárásoknak megfelelően Kianto nem idealizál, realiztikusan, ám megértően ábrázol, mely ábrázolásnak komorságát a humor eszközeivel enyhíti. Mindezek ellenére egyik regény sem értelmezhető a parasztság ellen íródott vádiratként, a kritika sokkal hangsúlyosabban érinti az értelmiségnek, a felsőbb néprétegeknek, az egyháznak a parasztsághoz való viszonyulását, melynek közvetett következményeként jelentkezik azok szellemi és szociális elmaradottsága.

Mindkét említett mű esetében már a regény elején képet kapunk a parasztság sanyarú életkörülményeiről a környezetrajz segítségével, s csak ezután tér rá az elbeszélés az ott élők bemutatására, majd magára a cselekményre. Ez a logikai felépítettség utal a környezetrajznak ez elbeszélő érvrendszeré-

³ A leíró szövegrészek vizsgálatával kapcsolatban lásd Mieke Bal: A leírás mint narráció. In: *Narratívák 2.* Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó. Bp., 1988. 135–171.

⁴ A retorikai vizsgálódásokkal kapcsolatban lásd Szörényi László–Szabó G. Zoltán: *Kis magyar retorika.* Helikon Kiadó. Bp., 1997.

ben betöltött kiemelkedő szerepére, valamint jelzi, hogy ez a szövegrész átmenetet képez a bevezetés és a tárgyalás között (transititio). A leírásnak -- legyen az a tájnak vagy a miliónek a bemutatása – Kianto regényeiben az értelmezés, illetve a mondanivaló felépítettsége szempontjából mindig meghatározó szerepe van. Mivel a szerző mindkét regény esetében egy életformát kíván bemutatni, elengedhetetlen, hogy annak külső körülményeiről szóljon. Mivel a környezetrajz, a tájleírás minden esetben az elbeszélő érvrendszerének része, bizonyos értelemben a szereplők identifikációjában is szerepet kap, nem pusztán “írói pótszer”⁵, ahogy Lukács György a leírást tekintette. Ilyen értelemben a Genette-i “leíró szünet”⁶ kifejezés is kiegészítést kíván, bár szerzője elismeri, hogy a leírások másodlagosak ugyan, de mégis lényegi szerepet töltenek be. A regény esetében a főszereplők közvetlen környezetét, az életkörülményeiket leíró szövegrészek szünetnek tekinthetők, ti. a narrátor “feladatának tekinti, hogy a saját nevében és az olvasó informálása végett”⁷ magára vállalja a környezet leírását, amit a történetnek azon a pontján a szereplők nem kísérnek figyelemmel. Ám ezek a szövegrészek a cselekmény megkezdése előtt állnak (*A vörös vonalban* a keretrész előzi csak meg), így nem tudnak kilépni a történet időbeliségéből (ekkor tekinthetnénk pusztán szünetnek), illetve a történet időbelisége ezzel kezdődik. Ezeknek a leírásoknak a többsége tehát csak látszólag független a fő cselekményszáltól, valójában az ott kifejtett érvrendszer alapját képezi, így nem fogadható el ebben az esetben Barthes cselekvésközpontú elmélete sem, miszerint az elbeszélésben szereplő leírás csak tematikai mutató vagy kiegészítő lehet, de soha nem tekinthető lényegnek.⁸ A környezetet bemutató szövegrészeknek ez a szerepe később is jellemző lesz a regényekre, a körülmények igazolni, indokolni látszanak egy életformát, egy cselekedetet, sőt részben még a külső és belső jellemeket is, tehát itt a leíró szövegrész van olyan rugalmas, hogy felnyithatjuk, és megalkothatjuk belőle akár az egész elbeszélés jelentését. A milió bemutatása bizonyíték értékű, hiszen ezáltal lehet a legkonkrétabban, a legkézzelfoghatóbban láttatni a szociálpolitika hiányosságait. Az életkörülmények lefokozottságának állandó képi jelenléte folyamatosan fenntartja az olvasóban a regények bevezetője keltette feszültséget. Fontos ez azért is, mert a hu-

⁵ Szegedy-Maszák Mihály: Kemény Zsigmond. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1989. 35.

⁶ Gérard Genette: Az elbeszélő diszkurzus. Az irodalom elméletei I. Jelenkor Kiadó. Pécs, 1996. 83.

⁷ Uo. 85.

⁸ Mieke Bal: A leírás mint narráció. In: Narratívák 2. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó. Bp., 1998. 138.

mornak, komikumnak így egyik esetben sem lesz teljes a feszültségoldó szerepe.

A *vörös vonal* főszereplője Topi Romppanen és felesége, Riika, akik a világtól elzárva az orosz határhoz közeli lápos erdőségben laknak, távol mindentől, amit szemléletesen hangsúlyoz a természet jelenségeinek megszemélyesítése, metaforizáltsága: *“Fekete sziklaként gubbasztott egy hatalmas erdős domb tetején, ahonnan messzire el lehetett látni északnyugati és északkeleti irányba, és különösen délkelet felé, de délnyugatra a kilátást egy még magasabb emelkedés korlátozta, amelyet ősi ráérzéssel Hiisivaarának (Ördöghegy) neveztek el.”*⁹

Az elbeszélő fontosnak tartja hangsúlyozni ezt az elzártságot, mert ez a későbbiekben részben magyarázza, részben felmenti az itt élők anyagi és szellemi elmaradottságát, így a leírás hatása nem korlátozódik magára a leíró szakaszra: *“A kunyhó nagyon magányos volt; a legközelebbi emberi település, egy másik rozszant kunyhó fél mérföldnyire duzzogott egy nagy mocsár mögött, az Orosz-Karjalában levő legközelebbi házig már két egész mérföldre nőtt a távolság. A templomos faluig pedig olyan hosszú ösvény vezetett, hogy amióta a világ világ, soha nem hallatszott a harang kondulása...”*¹⁰

Maga az elbeszélő a fokalizálója ennek a leírásnak, aki fokozatosan a kunyhó felé közeledve mutatja be a vidéket, elhelyezi a kunyhót lokálisan, majd egyre szűkítve a megfigyelési területet, értékeli a környezetet. Elemzésében a terméketlenség és az elzártság hangsúlyozódik (l. a hangsúlyozott jelzők stílusárnyalatát: *terméketlen* mocsarak, *halálosan lehangoló* lápok, *névtelen* tavacska, *rozszant* kunyhó), a leírás/szemlélődés lassú ritmusa pedig ezen állapot maradandóságát, a természet örök változásában megmutatkozó állandóságát emeli ki. Feltűnően hosszan tárgyalja az elbeszélő a kunyhó más településektől való távolságának meghatározását. Állítását többféleképpen igyekszik bizonyítani: konkrét, mindenki által elfogadott számokkal, mások véleményével (*“Az öregek úgy tartották /.../ a fiatalok szerint”*¹¹), a népi mértékegység szerint (*“s még egy jó darab út hozzá”*¹²), mindennapi tapasztalatokra alapozva (nem hallatszik a harang kondulása). Tudatában van, hogy állítása nem ellenőrizhető, de az elzártság tényére épít az elbeszélés során, ezért igyekszik az olvasót minden eszközzel meggyőzni erről.

⁹ Ilmari Kianto: *A vörös vonal*. Fordította Kiss Antal. In: *A farkasmenyasszony*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1985. 127–128.

¹⁰ I. m. 128.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

Ebben a közegben nincs jelentősége semmi másnak, csak az életben maradásnak. Az ember maga itt a természet része, annak kiszolgáltatottja. Ennek a mindennapi életre vonatkozó analógiájára figyelmeztet az elbeszélő akkor is, amikor a főszereplők teljes nevének történetéről tájékoztat, s a környezet és az előkelő nevek éles ellentétére építve hangsúlyozza ezen életforma lefokozottságát. Hiába van Topinak szabályosabb névformája (Tóbiás s-sel és lágy b-vel), s Riikának is szép, hangzatos neve (Retriika Euphrosyine Saarantytär Juntunen), ezeket feleslegesen soha nem használják, csak ünnepekkor, ám jelentőségük akkor sincs igazán. Riika fiatalon e névhasználat gyakorlásával akart valamit átmenteni a felsőbb néprétegek életéből a sajátjába, de férje nyelve beletört a próbálkozásba, így ez a vágya megghiúsult. Az elbeszélő meglehetősen iróniával viszonyul ehhez, hangsúlyozva, hogy ebben a közegben a nevek is épp olyan egyszerűvé válnak, mint viselőik, az emberi értékek nem ezek alapján határozhatók meg. Ilyen zord körülmények között a család egysége megkérdőjelezhetetlen, hisz tagjai teljesen egymásra vannak utalva. A regény sugalmazása szerint a család fogalmát ki kell terjesztenünk a állatokra is, azok is teljes jogú tagnak számítanak. Ezt az összetartozást hangsúlyozza, hogy az állatok gazdáikhoz válnak hasonlatossá.

A kunyhó és az ott élők sanyarú hétköznapjainak részletes bemutatása tudatos szelekció eredménye, s mint ilyen a szerzői intenciónak fontos része¹³, hiszen: *“A végtelen erdőben élő szegények belső szenvedéseit a nagyvilág nagyon sok embere aligha tudja még csak megsejteni is.”*¹⁴

Ezekben a szövegrészekben természetesen a történetészövés leértékelődése figyelhető meg. Ez a mozzanat néhol az életképszerűség érzetét kelti, ami a XIX. századi realista regényhagyományhoz közelíti a művet.¹⁵ A bemutatás nem kizárólag a narrátor leírásai alapján történik, hanem a mindennapi teendők elvégzése, a főszereplők cselekedetei, dialógusai által tárul fel ez a majdhogynem a vegetáció szintjére süllyedt létforma. Ezt a hiányból építkező életformát érzékelteti a családtagok egymáshoz való viszonyulása, akik általában keveset beszélnek, mondanivalójuk a lényeges, mindennapi tevékenységeket érintő közlésekre szorítkozik. Tartózkodnak a felesleges mozdulatoktól is: *“A házaspár nem fogott kezét, megfelelt a jó napot kívánásnak egy szemhunyorítás is.”*¹⁶

¹³ Wolfgang Iser: A fikcionálás aktusai. In: Az irodalom elméletei IV. Jelenkor Kiadó. Pécs, 1997. 59.

¹⁴ Kianto: i. m. 132.

¹⁵ Szegedy-Maszák Mihály: i. m. 19.

¹⁶ Kianto: i. m. 165.

Hosszabb eszmefuttatásaikat ritkán osztják meg egymással, inkább megtartják maguknak. Dialógusaikból, cselekedeteikből a felszínen csak elvétve mutatkozik meg a szeretet, gyakorta viseltetnek egymás iránt hűvösen, beszélnek egymással durván. A féltés, a törődés, a másik tisztelete inkább cselekedeteik célzatosságából érezhető. Az életforma lefokozottságát jól példázza Riika hétköznapi hangulatának leírása: *“Nem volt jókedvű, valójában nem volt rossz sem, csak egy finn zselléraszony hétköznapi hangulatában, egy olyan sűrke lelkiállapotban volt, amely a féléhes, félmeztelen gyerekekkel való, napról napra ismétlődő veszekedés következménye volt.”*¹⁷

Megfigyelhető, hogy az elbeszélő – mintegy az elmondottak hitelességét, meggyőző erejét erősítendő – magyarázattal él ezzel kapcsolatban. Itt is világosan megmutatkozik a miliót bemutató szövegrészek beékelésének indokoltsága, hiszen a narrátor olyan érvet használ bizonyítékként, amit a közvélemény is általánosan elfogad, illetve amely állítás tartalmát a környezetrajz segítségével már megalapozottnak véli: *“Nehéz volt az élet a vadonban!... A vadon nyomta rájuk bélyegét.”*¹⁸ Láthatjuk tehát, hogy az elbeszélő a környezetből vett érveknek a szereplők identifikációjában is szerepet szán.

Intencionált ennek az elzárt világnak a körültekintő, részletes bemutatása az olvasó informálása miatt is, hogy tisztában legyen azzal, mit jelent ebben a közegben a szociáldemokrata agitátor által felvillantott lehetőség a vörös vonal meghúzására, azaz a szabad választásra. Topi és Riika valami újjal, számukra ismeretlennel kerülnek szembe, ami teljesen felborítja addigi életüket. Megcsillan előttük e nyomorúságos élet minőségi javításának lehetősége, ami addig elképzelhetetlen volt számukra.

A *Ryysyrannan Jooseppi* esetében a miliót bemutató szövegrészek szerepét vizsgálva feltétlenül szólnunk kell az elbeszélő és a fiktív olvasó/közönség viszonyáról. A regény narrátora fiktív közönséget, olvasót teremt magának már az elbeszélés kezdetén, mely közönség/olvasó az elbeszélő fikció szerves részévé válik. Kianto műveiben az elbeszélő szívesen szólítja meg akár közvetlenül, akár közvetetten fiktív közönségét/olvasóját, akit szinte magával visz a fikció valóságába, bevezet az elbeszélés folyamatába. Mivel az elbeszélő végig arra törekszik, hogy irányítsa fiktív olvasóját/közönségét, így a szándékolt mondanivaló direktsége itt hangsúlyosabban érvényesül, mint *A vörös vonal* esetében. A narrátor állandó, hangsúlyozott jelenléte az elbeszélte történetnek példázatjelleggel kölcsönöz, s mint ilyen, a regényt didaktikussá, figyelemfelkeltő célzatúvá teszi. A Kianto által kedvelt névjáték

¹⁷ Uo. 178.

¹⁸ Uo. 132–133.

– Ryysyrannan Jooseppi neve Rongyosparti Józsefként fordítható¹⁹ – hangsúlyozza a névviselő szociális állapotát, s ezáltal következtetni enged a szereplő nézőpontjára. Így válik a névjáték az elbeszélő argumentációjának egyik elemévé, amit a környezetből vett érvekkel igyekszik a narrátor még inkább alátámasztani.

Az olvasó figyelmét szándékolta a tárgyra irányítja a heterodiegetikus elbeszélőnek prédikációszerű, ugyanakkor teátrális bevezetése, amelyet az egész történet elé helyez, mintegy megtörve a finn regényre oly jellemző, természetleírással kezdődő történetindítás hagyományát. Ez a szövegrész a prédikáció applikatív részéhez hasonlatos leginkább, ahol a szónok a textus főbb tanulságait alkalmazza a befogadók helyzetére. Az elbeszélő már itt irányítani kezdi fiktív olvasója, közönsége figyelmét, s az egyetlen uralkodó elbeszélői hang autoritatív jelenléte erősíti az elbeszéltség jellegét. A narrátor nem engedi, hogy olvasójának figyelme elterelődjön a témáról, így kommentárjaival, kiszólásaival állandó lebegtetésben tartja azt.

“Ne reszkess, ó szenvedő ember, az élet sanyarúságán, hanem, ha lelked mérhetetlen bánatában képes vagy rá, lépj be a finn nép kunyhójába és lásd meg az ő szegénységét, nyomorúságát és gyámoltalanságát! Mérd fel, ha tudod, de ne ítéld rosszul, előtted sok vendég végzett hibás számítást, és utána is jönnek majd ezrek és ezrek, akik orrukat fogva menekülnek és morognak: gyalázatos, ahogy az ember él! És ugyanakkor el is felejtik és visszatérnek a jobbmódúakhoz...”²⁰

Ezen bevezető célja a felhívás, az elbeszélő és fiktív közönsége közötti kapcsolat megerősítése. A narrátor a cselekvésre való buzdítás érdekében retorikailag a feddés, intés (protopé) alakzatával él, érzékeltetvén az alsóbb néprétegek iránti általános közönyt. Bízunk abban, hogy felszólításának és elbeszélésének hatására ez a közöny megváltoztatható. Ezen bevezetőben az elbeszélő szem előtt tartja a tömör, lényegretörő előadásmód elvét (brevitas), így a szövegrész provokatív szándéka még inkább érvényesül. A bevezetőnek az elbeszélés elé való helyezése mindenképpen indokolt, hiszen az elbeszélőnek fogékonyra kell tennie fiktív közönségét (docilitas elve) a téma iránt. Mivel feltételezi a különbséget a paraszti életforma, illetve közönségének életformája között, igyekszik már itt előlegezni az elbeszélés tulajdonképpeni tárgyát, célját. E szövegrész rövidegét elősegíti, hogy az elbeszélő három alkalommal él a közbeszakadás (reticentia) alakzatával, azaz megszakítja a mondatot a fő téma magyarázata előtt, ám ezt olyan ponton teszi, hogy a hi-

¹⁹ L. Kai Laitinen finn irodalomtörténetének magyar fordítását.

²⁰ Ilmari Kianto: Ryysyrannan Jooseppi. Otava. Helsinki, 1952. (A továbbiakban RJ.) 5. – Az e műből vett részletek fordítása a szerző munkája.

ányzó gondolatsort az hallgató/olvasó az előzőekből következtetve meg tudja alkotni. Elsősorban tehát az olvasó érzelmeire, erkölcsi érzületére kíván hatni, hogy aztán a miliót bemutató szövegrészekkel, illetve a konkrét cselekménnyel az értelem oldaláról is érvelhessen. A regény háttéreseménye jól van megválasztva, hiszen azzal, hogy a szesztilalom megszegése alkalmat ad a nyomor enyhítésére, egy sor etikai, szociális, szociálpolitikai, gazdasági és társadalmi kérdést hív felszínre, s kiváló terepet szolgáltat érdekek és nézőpontok ütköztetésére.

A *vörös vonal* közönségéről elmondhatjuk, hogy távol él a fikció szereplőinek valóságától. Az elbeszélő is hangot ad azon észrevételének, hogy a fiktív olvasó világától idegen szereplőinek élettere. Célja, hogy rávilágítson a paraszti világ megismerésének szükségességére. Ez fogalmazódik meg a *Ryysyrannan Jooseppi* bevezetőjében is, ahol az elbeszélő szinte felszólítja fiktív közönségét, hogy merjen szembenézni a szegénység sanyarú sorsával, s ezzel egyidejűleg vezeti olvasóját a fikció világába. E regény esetében egyértelmű, hogy az elbeszélő uralni, vezetni kívánja olvasóját, igyekszik az elbeszélés során többször is közvetlen kiszólással befolyásolni annak véleményét. Arra, hogy a narrátor közeli viszonyt kíván fenntartani fiktív közönségével, utal a tegező forma használata. Már a bevezetőben tisztázza, hogy a finn nép szegénységét, nyomorúságát, gyámoltalanságát kívánja megmutatni, s az elbeszélés során ügyel a helytelen értelmezés kizárására, amit állandó, hangsúlyozott véleménynyilvánításával akar elérni. A felsőbb néprétegbeli vendégnek az elbeszélő által feltételezett idegensége a bemutatott paraszti környezetben dialogizál Jooseppinek a falu vezető rétegeinél tett látogatása során érzett kívülállásával, mely párhuzam jól mutatja e két világ összeférhetetlenségét, illetve egymás világának hibás értelmezését. A paraszti életminőség fogyatékoságainak állandó jelenléte és hangsúlyozása tudatos szelekció eredménye. Emlékezhetünk rá, erről a szelekciós aktusról írja Iser, hogy egy határvonalat húz meg a szöveg aktuálisan kiválasztott vonatkozási mezőjén keresztül, csak azért, hogy e határt újra át is lépje, ezt pedig azért, hogy a jelenlevőt a távollevőből szemlélhessük, s a távollevő a jelenlevőben mutathatók között meg.²¹ Feltárul így egy jobb életminőség perspektívája, és az elbeszélő arra törekszik, hogy olvasóját részvételre készítse a szereplők szenvedéseiben, ezáltal felelősségtudatukat újra felszínre hozza. Kianto kritikai attitűdjének egyik fontos momentuma hangsúlyozódik itt, miszerint az értelmiség feladata a parasztság civilizálása, körülményeik javítása, s a regényben folyamatosan jelen lévő, az értelmiséget érintő kritika is ezt a gondolatot erősíti.

²¹ Iser: i. m. 58.

A milió fokalizálója ebben az esetben is maga az elbeszélő, aki ezáltal biztosítja saját nézőpontja kizárólagosságát, amit a regény során folyamatosan érvényesíteni igyekszik. Ez eredményezheti azt, hogy maga az elbeszélés didaktikussá válik. A környezet bemutatása is hasonló elv alapján építkezik, mint *A vörös vonal* esetében: a szemlélő először konkrétan megjelöli a kunyhó helyét, majd fokozatosan közeledve szemügyre veszi a közvetlen környezetet, a külső, illetve a belső felépítést, hogy aztán áttérjen az ott lakók bemutatására. Az elbeszélő már a koszos, düledező ház megvilágításakor mély iróniával a hangjában szól, mely iróniának oka később lesz csak kifejtve, amikor az elbeszélő Jooseppi gyámoltalanságát, felelőtlenségét is hibáztatja sorsa alakulásáért: *“Kicsi a ryysyrantai kunyhó, valóban az, de sok minden elfér benne. Hatezer csótány és hat gyerek, gazda, gazdasszony és egy vénasszony, macska és kutya.”*²²

Ez az irónia ugyanakkor a körbevezetett vendégnek is szól; az elbeszélő még itt sem mond le a bevezetőben felvállalt provokatőr szerepéről. Már a bevezetőben világossá vált, hogy kikhez szól az elbeszélő, kik tartoznak fiktív közönségéhez: *“Igen, állampolgár és kapitalista uram, igen, te mosolygó, jómódú világnak hölgye, siessetek csak a saját kedvtelésekre gyönyörűen felhúzott orral – és hagyjatok másokat ordítani és megfulladni. Hiszen ilyen ám a világ folyása...”*²³

Ez a közönség tehát elsősorban a felsőbb néprétegek képviselőiből, a hatalom vélt birtokosaiból áll, így érthető, hogy az elbeszélő elsősorban nem az események téves értelmezésétől tart, hanem attól, hogy védett közegükbe visszatérően hamar elfeledkeznek a hallottakról. A narrátor már közvetlenül a bevezető után “magával viszi” olvasóját a fikció valóságába, s így mutatja be Jooseppi házát. Úgy teremt magának közönséget, hogy tisztában van annak előítéleteivel is. Ennek megfelelően próbál jómódú közönsége szemével nézni, olyan dolgokat keres Jooseppi környezetében, ami az ő életszínvonalukat hivatott képviselni: szauna, szárító, vécé, tisztaság, fény stb. Közben ironikusan figyelmezteti vendégeit: *“Túl szokatlan önnek, nemes vendég, bizonyára kínozza önt a kis kunyhó fojtóan meleg levegője, a félmeztelen gyerekek, rongyok és csótányok – ki is fáradhat friss levegőt szívni.”*²⁴

Az ellenfél el nem fogadott szemléletét próbálja itt az elbeszélő a saját hasznára fordítani az irónia segítségével, s retorikailag a praeparatio alakzatával élve elébe vág fiktív közönsége (jelen esetben egyben ellenfele) lehetséges kifogásainak, kivédve azt. A fiktív vendég feltételezett igényeinek és a valós állapotnak az állandó ütköztetése hangsúlyozza a nyomort, erre építi

²² Kianto: RJ. 8.

²³ Uo. 5.

²⁴ Uo. 9.

majd érvrendszerét a narrátor az elbeszélés során, akinek ironikus alaphangú retorikája a regény egészére nézve is érvényes lesz. *“Hol a szauna, hol a csűr? Ahaaa – a szauna és a csűr Ryysyrantában egy és ugyanazon dolog.”*²⁵

A gondolatmenet élénkítésére az elbeszélő költött, vagyis monologikus dialógust használ, s ezzel hangsúlyozni kívánja fiktív közönsége és a paraszti réteg közti szociális különbséget, mely opozícióra az egész leírás során épít. Megfigyelhető, hogy az elbeszélő a bővítés (amplificatio) keretein belül a fokozó értelmű felsorolás (enumeratio) alakzatával élve alapvetően a hiányból építi Ryysyranta képét. Ezt erősíti összehasonlításból vett érveivel (locus a comparatione), melyekben a házat, illetve az ahhoz tartozó dolgokat következetesen valami sokkal jelentéktelenebbel hasonlítja össze (pl. a kunyhó – tehéngomba párhuzam). A kunyhó perifériális volta már ezen leíró szövegrész elején hangsúlyossá válik két tartalmilag ellentmondó kifejezés szembeállításával (antitheton) úgy, hogy a két fogalom kölcsönösen megvilágítja egymást: *“Túl ünnepélyes lenne, ha azt mondanánk, hogy [ez a kunyhó] elhelyezkedik valahol. Az ilyen rozszant kunyhók általában nem elhelyezkednek valahol, hanem egyszerűen csak vannak.”* (Kiemelés tőlem – P.Á.)

A szemlélődés ritmusa viszonylag lassú, így jut idő mindent alaposan megfigyelni, ironikus nagyításokkal, a correctio alakzatával élve felhívni a figyelmet a hiányra. A részletezés célja világos: az elbeszélő többek között ezzel magyarázza Jooseppi tettét (pálinkafőzés), hiszen majd szegénységére hivatkozva fogja felmenteni a büntetés alól. Ezen leíró szövegrész retorikailag kitérő (digressio) ugyan az elbeszélés menetében, de nem funkciótlan, hiszen a történések szempontjából alapvető dolgokat magyaráz. A szereplők jelleméből, körülményeiből, származásából, a hatalmi diskurzusban betöltött szerepéből stb. vett érveket egészíti ki az elbeszélő a környezetből, illetve a természet ellenségként való feltüntetéséből vett érvekkel, így kívánja bizonyítani, hogy ez a lefokozott életforma tarthatatlan.

Összefoglalásként elmondható, hogy a tulajdonképpeni cselekmény megkezdése elé helyezett, a szereplők szociális környezetét bemutató, leíró szövegrészek mindkét regény esetében szorosan összefüggnek az elbeszélő szövegrészekkel. Ezek alapján tárul fel e vegetáció szintjére süllyedt paraszti életforma, mely indokolni látszik a szereplők cselekedeteit, hiszen az elbeszélő részben így próbálja igazolni, magyarázni Jooseppi szeszfőzését, illetve Topiék hiszékenységét. A narrátor a környezetből vett példákkal igyekszik érvrendszerét megalapozni, rámutatni a szociálpolitika hiányosságaira, sőt még a szereplők identifikációjában is fontos szerepet szán ennek. Az, hogy a cselekmény, illetve a szereplők dinamizmusa rendszerint szembenállást mutat stagnáló környezetükkel, közvetetten elősegíti a regény társadalomkritikai at-

²⁵ Kianto: RJ. Otava. Helsinki, 1954. 107.

titúdjének érvényesülését, valamint narratív szinten erősíti az elbeszélésnek olvasót befolyásolni kívánó törekvését, didaktikus jellegét. Ezen szövegrészek hiánya törést okozna az értelmezésben, mivel az elbeszélő az elbeszélés tárgyának kísérő körülményeit bővíti ezáltal (amplificatio), annak érdekében, hogy az olvasót a tárgy megkövetelte belátáshoz juttassa.

Virágokkal kapcsolatos metaforák vizsgálata költői korpuszokban hipertextuális módszerrel¹

PORKOLÁB Judit–BODA I. Károly

Tanulmányunkban a témával kapcsolatban a következő kérdésekre keressük a választ:

- Miért élnek virágmetaforával a költők?
- A természet és az ember kapcsolatának milyen összefüggései valósulnak meg ezekben a metaforákban?
- A költő belső világáról mit árulnak el ezek a metaforák?
- Lehet-e asszociációs rendszert kiépíteni ezekből a metaforákból a hipertextuális módszer segítségével a költői nyelvben?
- A költők virágmetaforái érintkeznek-e egymással, és adhatnak-e többletet a versek befogadásakor a költemények között feltárt, a virágmetaforákon alapuló kapcsolatok?

Feltérképeztük, hogy milyen virággal kapcsolatos szavak, kifejezések találhatóak környezetünkben, és örökségünket őrző irodalmi nyelvünkben. Témánknak a megközelítési módszere a *hipertext*², ezért tanulmányunk szövegében nagy hangsúlyt kapnak a táblázatok és a lehetséges asszociációkat szemléltető ábrák. Olyan reprezentációt alkalmazunk, amely alkalmas eszköz ahhoz, hogy a virág szó fogalmát “körbe járjuk”, és a belőlük kialakult metaforák között kapcsolatot létesítsünk. Munkánk elsősorban az Arcanum Adatbázis Kft. két, CD-n hozzáférhető adatbázisán³, valamint Radnóti Miklós ver-

¹ Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

² A hipertext “szövegen túli szöveg”, az információkat például a számítógép képernyőjén jeleníthetjük meg nemlineáris formában, azaz nem szekvenciálisan. Az információkat gráfoknak is felfoghatjuk, amelyek csomópontokból és élekből állnak. A csomópontok az információegységek, jelen esetben a versek szövegeiben a virággal kapcsolatos fogalmak, az élek pedig a kapcsolatokat (linkek) teremtik meg téren és időn át az egyes versekben előforduló, asszociatív módon összetartozó kifejezések között.

³ *Verstár*. A magyar líra klasszikusai. Arcanum Databases, 1997. (ennek adatbázisában 17 nagy magyar költő összes költeménye található Balassitól József Attiláig) és *Nyugat* 1908–1941. Egy irodalmi legenda – digitálisan. Arcanum–Market Invest Könyvkiadó, 2000.

seinek interaktív konkordanciáján (az utóbbi Boda I. Károly munkája⁴) alapul.

Elképzelésünk szerint ennek a fogalomnak az antropomorf jellege egyidős a magyar nép mítoszainak kialakulásával. Ősi díszítőelemeink, amelyek ma is továbbélnek, vagy amelyek az ásatások nyomán feltárultak régi eszközeinken, ezt igazolják. Ha valaha fontos volt a folklórnak a szerepe nemzeti identitásunk megerősítése szempontjából, ma igazán az. A virágfogalom és a hozzátartozó konkrét virágnevek, amelyekkel foglalkoztunk, kitüntetett szerepet játszottak és játszanak ma is életünkben és az azt tükröző költői nyelvben. *Múltunkat, jelenünket és jövőnket őrizzük meg a metaforákban, amelyek között rendkívüli jelentőségűek a virágmetaforák.* “A metafora bizonyos értelemben »Clairvoyance«. Mert keresztüllátok az empirián, ha egyik dologban ráismerek a másikra. Mert mikor a költő azt mondja, hogy »liliomarc«, akkor nem a liliom tulajdonságaira, hanem a liliomra magára ismer rá, mely az arcban maszkírozva, álformában jelenik meg neki. Minden metafora leleplezés. A metaforában ez van: az empirikus dolgok maszkok, melyeken keresztül lehet látni /.../ Ezek a metaforák ősrégiek.”⁵

Az eredmények egy lehetséges *alkalmazásához* juthatunk el akkor, ha a virágmetaforákkal kapcsolatos költői szövegekből és a kapcsolódó szakirodalomból egy statikus hipertext struktúrát alakítunk ki. Ebben egyrészt a célzott fogalmak megismeréséhez felhasználhatunk minden olyan szakirodalmat, amely közel viszi a tudásanyagot a felhasználóhoz. Azaz előre összegyűjthetjük a csomópontokhoz tartozó tudásanyagot, amelynek a felhasználási lehetőségeit maga a felhasználó határozhatja meg – de nem írhat bele, csupán feltérképezheti pl. a virágfogalommal kapcsolatos információanyagot. Másrészt a kialakított hipertext struktúrában lehetőség van arra, hogy szabadon navigálhassunk a könyvek, szövegdarabok, szövegrészletek között, míg ki nem alakul bennünk egy világos tudattartalom a témáról. *Idegen nyelvek tanításához már léteznek ilyen információbázisok.* Miért ne lehetne a költői nyelvnek a legfontosabb fogalmaiból egy olyan hipertext rendszert kifejleszteni, szerkeszteni, amelyik a művek befogadásához segítene hozzá a számítógép segítségével? Kiválaszthatnánk azokat a fogalmakat, amelyek például a metaforák létrejöttében dominánsak. A hipertext rendszerek legnagyobb előnye, hogy lehetőség van a tárolt dokumentumok különböző szempontok szerinti, azaz nemlineáris feldolgozására, “bejárására”. Ez a feldolgozott anyag elsődleges információs tartalmának megmunkálása mellett elvezethet az ún. szabad asszociációs gondolatok vizsgálatához is.

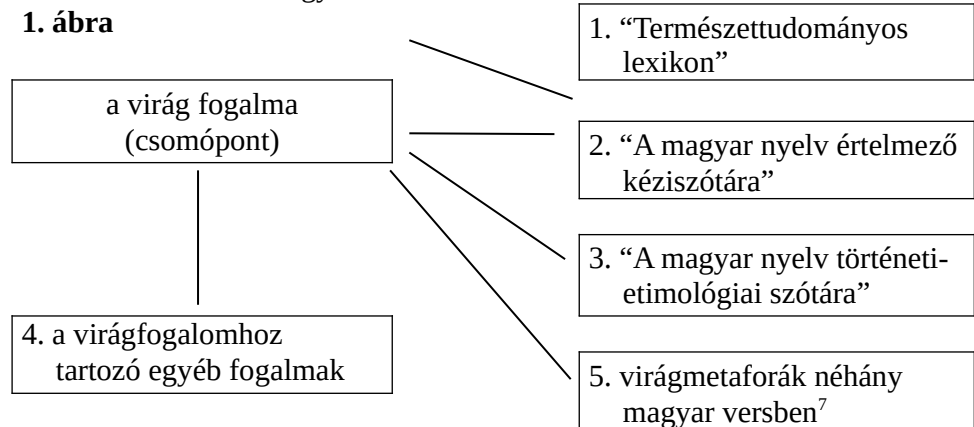
⁴ Boda I. Károly–Porkoláb Judit: Költői szóképletvizsgálat számítógépes programmal. *Iskolakultúra* 6 (1996): 51–61.

⁵ Balázs Béla: A hasonlat metafizikája / A metafora. *Nyugat* 1919/6.

A hipertext, azaz a számítógépes programok ilyen értelmű felhasználása művészi szövegek befogadásához interdiszciplinárisnak is mondható, mert a számítógép, a nyelvészet és az irodalomtudomány kölcsönhatását valósítja meg. A verset olyan hipertérnek tételizzük fel, amelyet értelmezhetünk zárt szövegnek, de nyitottnak is. Az így kiépített asszociációk feltárják a versszöveg információtartalmát, közel visznek ahhoz a szemléleti egészhez (József Attila kifejezése), amely az adott költőre jellemző, illetve kilépve a zárt térből más költők toposzaihoz is elvezetnek.⁶

Példaként lássunk egy ábrát szemléltetésként:

1. ábra

Az első ábra – a virágfogalom – magyarázatához a következő lépéseket tartjuk fontosnak:

1. A virágfogalom a természettudomány szerint: **virág**, *flos* <lat.>: a magvas növényeknél az ivaros szaporodás céljára módosult hajtás.⁸

2. Határozzuk meg a Magyar értelmező kéziszótár segítségével⁹ a virág fogalmát! Csupán azokat a jelentésvariációkat idézzük, amelyek témánk kifejtéséhez szükségesek: **virág** fn **1.** A legfejlettebb növényeknek ivaros szaporodás céljára módosult hajtása. /.../ Növénynek feltűnő alakú, színű (illatos) ilyen része (leszakítva, levágva, szárával együtt). **2.** Virágos, virágzó lágyszárú növény. **3.** Virág alakú díszítőelem. **4.** *vál* v. *sajtó* Vminek legérté-

⁶ Válas Gy.: Információátadás helyett tudásátadás. – Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 36. évf. (1989) 10. szám.

⁷ Ezt tartjuk a legfontosabb csomópontnak, mely az előző csomóponttal kapcsolva, de új node-ként is értelmezve a kiépült kapcsolatrendszerben lehetőséget nyújt a megkezdett asszociációs lánc továbbvitelére. Általánosan megfogalmazva az ebben a csomópontban kifejezett információ tartalom ad módot a tanulmányunkban feltett, és további, hasonló kérdések vizsgálatára és megválaszolására is.

⁸ Akadémiai Kislexikon. Akadémiai Kiadó, 1990.

⁹ Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1992.

kesebb, legszebb része. *A költészet virágai.* | vál Vkinek, vminek legerőteljesebb állapota. *Élete virágjában.* | irod Öröm, szépség (jelképe). 5. irod Szép fiatal nő. | kedvesk: *Virágom!* <a szeretett nő megszólítása>.

3. Határozzuk meg A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára alapján¹⁰: a **virág** első előfordulása nyelvünkben 1237: Majd a magyar poézis első remekében, az Ómagyar Mária siralomban is megjelenik, 1300 körül¹¹. Első jelentése: 'virágzó növény'. További jelentései: 2. 'szép leány, <megszólításban> kedvesem', 3. 'vkinek, vminek legértékesebb, legszebb része, vkinek, vminek a legerőteljesebb állapota', 4. 'virágalakú díszítőelem'. (A többi jelentés nem tartozik szorosan a témánkhoz.)

A *virág* szó ősmagyar kori szóhasadás eredménye: a *világ* 'fény', eredetileg 'ragyogás', világosság' szónak elkülönült változata.

Eredetileg gyűjtőnévi szerepű szó lehetett, a rét, mező virágzására vonatkozhatott. A jelentésfejlődése 'fénylő, világító, fehéres színben tündöklő jelenség' > 'virágzás, virágzat' lehetett.

Az összehasonlítás és megkülönböztetés alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvben a virág szó mindegyik definícióban pozitív jelentésű.

4. Tekintsünk át néhány, hozzánk nagyon is közel álló területet a virágfogalommal kapcsolatban, a teljesség igénye nélkül:

a) A névadás. Kedvelt női nevünk pl. a *Rózsa* (*Rozália*, *Rosa*, *Rosalia*), szimbolikus növénynév vagy bóknév. Női névként főleg úrnők viselték. 1870–1875 között a névadásban a reformátusoknál a 6., a katolikusoknál a 4. helyen állt, 1945–1958 között pedig a 16. helyen található. De említhetjük még a *Viola*, *Flóra*, *Liliom*, *Tulipán* neveket¹². Arany János *Rózsa* és *Ibolya* c. elbeszélő költeményében pedig nem női, hanem férfinévként szerepel.

b) Irodalmi művekben gyakran előfordul valamilyen virágnév. Csupán néhány példát említünk, hiszen több versre visszatérünk majd tanulmányunkban. *Földi Rózsa* Csokonainál mint ihlető Múzsza fordul elő, *Kende Rózsa* Aranyánál, *Bartos Róza* pedig Vajda Jánosnál, a *Rozamunda*-versekben szerepel. Csokonai *A viola*¹³, Petőfi *A virágok*¹⁴, Kosztolányi Dezső *Rózsa* c. költeményé-

¹⁰ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. (Főszerk.: Benkő Loránd.) Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

¹¹ "Világ világa, virágnak virága..."

¹² Az adatok Kálmán Béla *A nevek világa* c. könyvéből valók. (Gondolat Kiadó, 1973.)

¹³ Csokonai két ilyen című verset is írt. Az egyik "A kis viola...", a másik "Illatoztasd kebledet..." kezdetű.

¹⁴ "Virágok, szép virágaim, / Be kedvesek vagytok nekem..."

ben a vers címében¹⁵ találkozhatunk virágnevekkel. Prózai művekben ugyanígy, többek között Jókai *Sárga rózsá*, Móricz *Rózsá Sándor* c. regényében.

c) Utcanévként is szerepel, pl. *Rózsá utca* Nyíregyházán és több magyar városban.

d) Híres emberek nevében is előfordul a **virág** szó, pl. *Virág* Benedek költő, író, műfordító; *Virág* Csaba építész; *Virág* József gépészmérnök; *Virág* Béla újságíró¹⁶.

e) Folyóiratokat is neveztek el a **virág** szó összetételeivel, pl. *Virágcsokor*, 1862, *Virágfakadás* 1904–5.¹⁷

f) Egyházi szóhasználatban: *virágvasárnap* 'a húsvét előtti vasárnap' Jézus Jeruzsálembé való bevonulásának ideje szenvedése és halála előtt.

g) *Virágkornak* nevezük egy-egy korszak tetőpontját, legyen az történelmi, irodalmi, művészeti vagy egyéni életnek a csúcspontja.

h) Különösen két fogalom nevére hívjuk fel a figyelmet, mert ezek témánkhoz, a költészethez is kapcsolódnak. Az egyik a *virágének*, amely a szerelmi dal neve a régi magyar irodalomban. A másik, a *virágnyelv* keleti eredetű jelbeszéd, amelyben a kifejezni kívánt gondolatokat és érzéseket a virágok testesítik meg. Mindkét fogalom neve az idők során jelentésváltozáson ment át.

i) A népköltészeti alkotásokban, népmeséinkben, népballadáinkban, népdalainkban is gyakori a virágmetafora, pl. Tavaszi szél vizet áraszt, *virágom*, *virágom*...

j) A virág a képzőművészetnek is állandó kifejezési eszköze.

k) A zeneművészetben is megtalálhatjuk, többek közt operákban, pl. a *Rózsá*-ária Mozart Figaro házasságában, vagy a Schubert-dalokban stb.

Mindezek alapján már létrehozható egy olyan hipertext, amelynek alapján a különböző tudományterületek között kapcsolatot lehet kiépíteni, és interaktív kezelőfelületek segítségével mindezeket "életre kelteni".

5. Költőink gyakran fordulnak a virág(ok)hoz költői képeikben. Ezekből állítottunk össze néhány példát annak igazolására is: a hipertext módszer lehetőségét ad arra, hogy minél mélyebben befogadhassuk a művészi szövegeket. Ettől a ponttól indulunk tovább; az asszociációs kapcsolatokban a nem szekvenciális utat követjük.

– Történetiségében figyelhetjük meg a virágfogalom költészetté válását Balassi versszövegeitől napjainkig.

¹⁵ A versből való idézetben kettős jelentésben szerepel a virág neve: "Egy régi név kiált életemben, / egy régi lány, kiről nem énekeltem, / kinek a szívem rég adósa volt, ki rózsá volt s neve is Rózsá volt."

¹⁶ Akadémiai Kislexikon. Akadémiai Kiadó, 1990.

¹⁷ Magyar Irodalmi Lexikon. Akadémiai Kiadó, 1965.

– A természet és az ember kapcsolatának mélységét is reprezentálja ez a témakör.

– A “navigálások” korok és a költők szövegei között rávilágíthatnak egy-egy művész belső énjének megnyilatkozására a virággal/virágfajtákkal kapcsolatos költői képekben, és megsejthetjük azt is, miért éppen ezzel a költői képpel élnek verseikben.

Tanulmányunkban a versek szövege képviseli a korpuszt, amelyből az interaktív konkordanciát készítettük. Ebből és a Verstár, valamint a Nyugat CD segítségével alkottuk meg a következő ábrákat, és építettük ki a hipertext szemantikai hálót.

Első lépésként a virágfogalom előfordulását figyeltük meg a magyar költészetben Balassitól napjainkig. Például a Verstár CD-t használva nyilvánvalóvá válik, milyen gazdagon éltek költőink ezzel a fogalommal: a **virág** szó 374 rekordban fordul elő, ha viszont a *virág* szótővel kezdődő szavakat keressük vissza (**virág***) a találatok száma 1170 lesz! A következő táblázatban szemléltetésként (és a teljességre való törekvés nélkül) feltüntetünk néhány szóalakot, amelyek az általunk vizsgált költeményekben előfordultak (itt már a korábban említett Radnóti-korpuszt is felhasználtuk).

a) **a virág szó toldalékos alakjai:** *virága, virágában, virágából, virágai, virágaiból, virágaid, virágaikat, virágaikból, virágaim, virágaimat, virágaimmal, virágaimnak, virágaimnál, virágain, virágainál, virágaink, virágait, virágaitok, virágaival, virágán, virágának, virágára, virágát, virágától, virágba, virágban, virágból, virágbul, virágért, virággal, virági, virágiban, virágiból, virágibul, virágid, virágidat, virágim, virágimat, viráginál, viráginkból, virágira, virágiról, virágit, virágival, virágja, virágjában, virágján, virágjának, virágjára, virágjával, virágjuk, virágként, virágnak, virágnál, virágocska, virágod, virágodat, virágok, virágokat, virágokból, virágokhoz, virágokkal, virágokként, virágoknak, virágokon, virágokra, virágokról, virágokrul, virágoktól, virágom, virágomat, virágomul, virágon, virágos, virágosak, virágosan, virágot;*

b) **virág előtagú összetett szavak:** *virágállat, virágállatok, virágáron, virágasszony, virágbimbó, virágbokor, virágbokréta, virágbokrot, virágcsatá-*

ban, virágcsokor, virágcsomó, virágcsoporttal, virágének, virágeseő, virágfejek, virágfüstölős, virágfüzérrel, virághagyma, virághalál, virághamvval, virághölgyecske, virághullásnak, virágillat, virágillatnak, virágillatos, virágillattal, virágillatú, virágkebel, virágkehely, virágkehelyben, virágkor, virágkorát, virágkoszorúért, virágkoszorúkat, virágkötéllal, viráglángnyelvek, viráglóvag, viráglyánykákhoz, virágmagot, virágméz, virágmezők, virágnyelven, virágnyosolyája, virágoskert, virágoskertemen, virágoskertje, virágoszlopok, virágölő, virágszülőként.

Látható, hogy a virág szó toldalékos alakjai közül jó néhány alak birtokos személyjellel van ellátva. Ebből néhány az ember és virág szoros kapcsolatára utal: virágaim, virágaimat, virágaimmal, virágaimnak, virágaink, virágaitok, virágim, virágod, virágodat stb.¹⁸

Néhány további észrevétel:

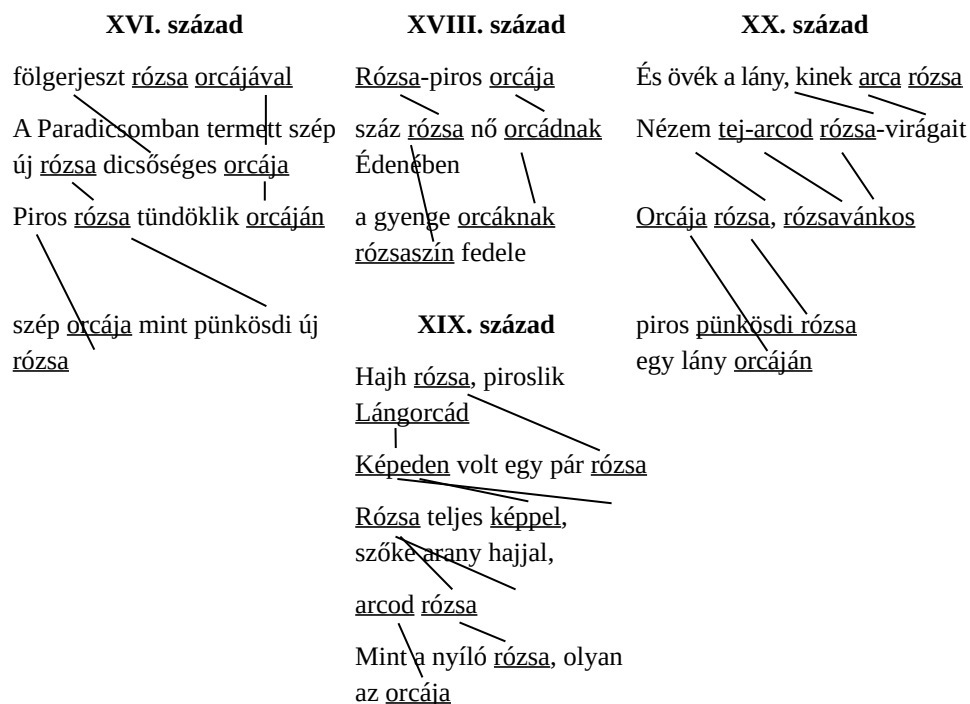
- az összetett szavak közül több megszemélyesített változat maga is teljes metafora: virágkebel, viráglángnyelvek, viráglyánykákhoz, virágnyelven, virágnyosolyája, virágbeszéd, virágállat, virágasszony, virágének, virágfejek, virágcsatában, virágkor, virághalál, viráglóvag;
- mások a természet más fogalmihoz kapcsolják a virágot, szintén metaforikus formában: virágfüstölős, virágkehely, virágkoszorúért, virágkötéllal, virágméz, virágölő, virágoszlopok, virághamvval, virágeseő;
- vannak a virággal mint növénnel kapcsolatos összetett szavak: virágmagot, virágmezők, virágoskert, virágbimbót, virágbokréta, virágcsokor, virágcsomóhoz, virághullásnak, virágillat, virágillatos, virághagyma, virágfüzérrel, virágbokor;
- költői önjellemzést tetelezhetünk fel a virágszülőként kezdtem én el (Radnóti) metaforában.

A virágfajták közül a rózsza foglalja el a legelső helyet a gyakorisági listán (472 előfordulás a Verstar CD adatbázisában; összehasonlításként: viol* 97, liliom* 73, iboly* 58, nefelejcs* 28, tulipán* 18, jázmin* 16, százszorsz* 10, jácint* 9, szekf* 4, hóvirág* 4 stb.). Készítettünk egy olyan hiperteret,

¹⁸ Néhány kiragadott példa: A közvetlenséget metaforizálhatja két barát között. Kazinczy így ír Berzsenyihez: "De barna, fürtös üstököd virágai, / ... / Külföldinek mutatnak." (Berzsenyihez). Valószínű, hogy a metafora keletkezésében szerepet játszott a fürtös jelző és a virágfogalom kapcsolata. – Költői világot is reprezentálhat a birtokos személyjeles alak. Berzsenyi így ír: "Te vagy az én kis világom, / Virágim szép ligete!" (A víg Chloé). – A szerelem metaforája a következő Petőfi-versben: "Kert e szív, ahol leg- / Illatosb virágid / Nyílnak, szerelem!" (Szívem). – Vajda János azonosítja a virág és a dalai kifejezést: "És szerte árad el dalom. / Virágától benépesül majd / Tenger mezőség, völgy, halom." (Megnyugvás).

amelyben a *rózsza* szimbolikus tartalma a női *arc* hordozója. A két fogalom rejtett átfedésére mutatnak a következő idézetek:

2. ábra

Bár válogatásunk aligha lehet teljes¹⁹, mégis úgy hisszük, hogy nagyon informatív és gondolatébresztő. Megmutatja a hipertér-ábra az összehasonlítás alapján, hogyan alakult nyelvünkben az *arc* szó alakváltozata a XVI. századtól napjainkig. Az *orca* Balassi esetében (XVI. század) az akkori nyelv állapotából következik, a XX. században Erdélyi Józsefnél már népies archaizáló töltése van.

A XIX. században a romantikára jellemző a *lángorcád*, míg a *képed* alakváltozat Arany János verseiben a XIX. század közepének szóhasználatára utal. A *tej-arcod rózsza-virágait* (Kosztolányi) az impresszionizmus stílusát jellemzi.

A *virág* szó gazdag asszociatív jelentéstartalmának további szemléltetésére összegyűjtöttünk a virághoz hozzátartozó fogalmak közül kettőt: a színt és az illatot.

¹⁹ Például kimaradt: “*Rózsaszínek se mondd veresses pofádat*” (Csokonai: Rút ábrázat s szép ész).

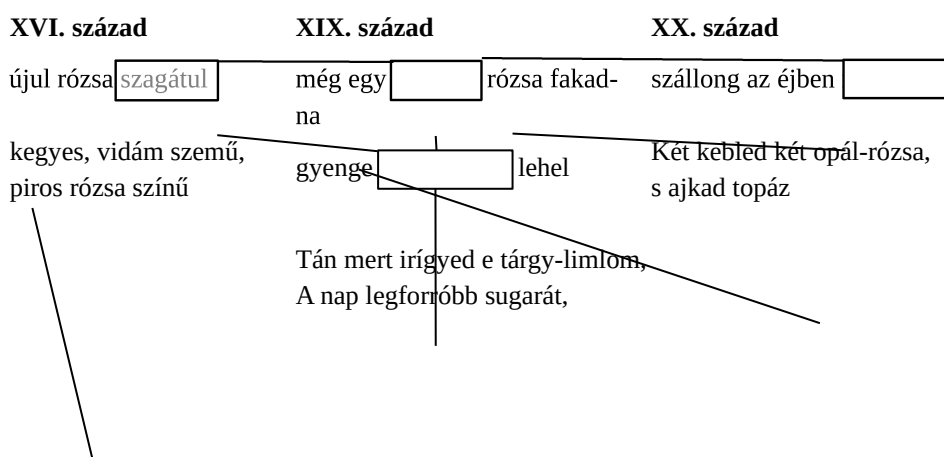
A gondolatsort Petőfi *A virágok* c. versének két sora indította el bennünk: “S ki tudja: az illat vajon / Nem a virág beszéde-e?” Két kommunikatív eszköz található itt, a virágnyelv és az emberi nyelv. Összetartozásukra idézzük meg költőink vallomásait. Előbb prózában, majd versekben.

“Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet, élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus zeneművet! Halkan, mint távol emlékezet, alig is észrevehetően eleinte s hogy az agy kérdezi, szag-e vagy hang az igazán, terjed a tiszta légben messze parfüm piano illata, ibolyaillat, érezhetőleg, de színeket és mellékszíneket kap időnként ...” – írja Babits Mihály²⁰.

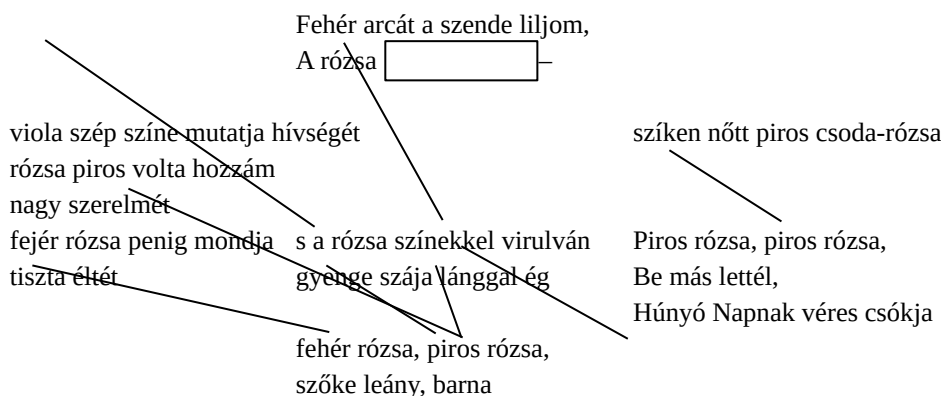
Megfigyelhető, hogy az érzékszerveinkre történő együttes hatással Balasitól kezdve egyre gyakrabban élnek a költők verseikben. Ez különösen meg erősödik a XIX. században a *szinesztéziával*, amellyel tudatosan az impresszionisták gazdagították a költészetet. *L’odeur fade du rézédá* – idézhetjük Paul Verlaine-t, bizonyítva, hogy nemcsak a magyar költői nyelv tartja fontosnak az illatok szerepét a költészetben.

Egy ábrán szemléltetjük a virág-, szín- és illatfogalmak összefüggéseit. A hipertext segítségével “navigálva” a korok között több érdekes összefüggést találtunk.

3. ábra

²⁰ Babits Mihály: Szagokról, illatokról. Nyugat 1909. 5. szám

Természetszerűen ez a válogatásunk sem lehet teljes²¹, de reményeink szerint jól illusztrálja a hipertext és a versértelmezés közös alkalmazásában rejlő óriási lehetőségeket. (A “bőség zavarára” jellemző egyébként, hogy az ábrán fel sem tüntettük például [a nap – Napnak és az ajkad – szájad – csókja] kapcsolatokat, amelyek további asszociációkra nyújtanak lehetőséget.)

Eddig a “rózsa” állt a középpontban, de a “navigálást” tovább folytathatjuk olyan irányban, amely érdekel bennünket a témával kapcsolatban: jelöljük meg például a különböző *virágfajtákat*, például a violát és a liliomot, legyen most ez a kiindulópontunk²². Azt vesszük észre, hogy tudásanyagunk bővítését a szabad asszociációs, nem szekvenciális rendszerrel szinte a téma teljességének igényéig folytathatjuk (most nem érvényesítve a keletkezési idő szerinti csoportosítást).

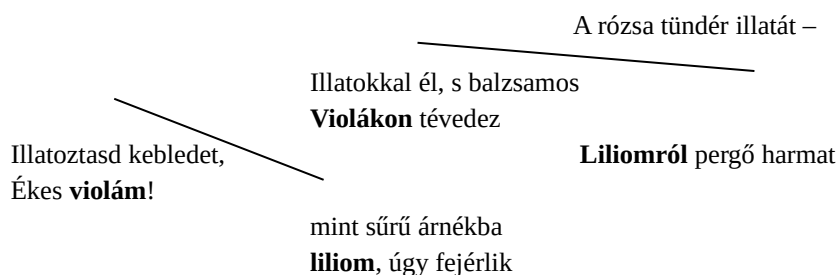
4. ábra

viola szép színe mutatja hívségét

Fehér arcát a szende **liljom**

²¹ További példák: “Piros rózsá fejlik / A zöld mezőségen.” (Petőfi Sándor: Mi foly ott a mezőn...); “Kedvesb illat a virágnál, / És az illat én vagyok.” (Vörösmarty: Csongor és Tünde); és különösen: “Most nyílnak a virágok: / A rózsá, mint királyné; / Ül tarka trónusában, / S a nárcisok körülte / Fenn-állva udvarolnak. / Tulipántok és kükörcsök / S jácintusok borúlnak / Királyi számolyára: / S a szép tavasz felette / Kék kárpitot lobogtat. / Viríts becses ligetke, / Viríts ezer virággal, / S felhőzd bé illatoddal / A jó Hafíz halomját!” (Csokonai: A Hafíz sírhalma).

²² Témánk szempontjából különösen jelentősek azok a költemények, amelyekben halmozódnak, tobzódnak a különféle virágok – mintegy virágoskertet varázsolva elénk. Két példa: “Itt csak egyszerű virágok vannak: árvácskavirág, / petúnia, muskátli, dália georginák, / és rózsá, rózsá! – A reggelnek még a zöld gyep örül, / a zöld gyep és a barna lóhere az ágyások körül.” (Babits M.: A régi kert); “Szavak érintik arcomat: kököröcsin, – / suttogom, – s te csillogó kankalin, / Szent György virága, Péter kulcsa te! / Hullámos folt az árok partjain.” (Radnóti M.: Koranyár).

Érdeemes megfigyelni, ahogy a tapintásérzet is felsejlik a fenti idézetekben (pl. pergő harmat, balsamos violákon).

Ha van egy kiépített adatbázisunk, és egy ezen alapuló, hipertext elven szervezett korpuszunk egy “navigációt” biztosító programmal (amely akár *oktatóprogram* is lehet, és mind a nyelvészet, mind az irodalomtudomány, mind pedig a magyar mint idegen nyelv oktatását segítheti), az előzőek alapján egyértelmű, hogy az általunk követett nemlineáris úton sok mindent megtudhatunk költőink és a virágmetaforák, a virágjellemzők viszonyáról, stílusbeli szerepükről stb. Emellett egy szűkebb korpuszban, például *egy költő* verseinek tükrében is bemutatatható a virágok szerepe. További megközelítési szempont lehet az, amikor *különböző* költők kiválasztott költeményeiben próbálunk feltárni a virágmotívumokon alapuló belső, asszociatív kapcsolatokat. A továbbiakban erre szeretnénk egy példát bemutatni.

Szándékunknak megfelelően készítettünk egy olyan hipertér-ábrát (5. ábra), amelyben több költő virágmetaforái között kerestünk asszociatív kapcsolatokat. A kiválasztott verseket ennek alapján vizsgálva úgy tűnik, mintha az eddigi, virágmetaforákon alapuló asszociációk összegyűlnének egy fókuszba, amelyben a költő önmagát jellemzi ezzel a költői képpel. Érdeemes megfigyelni, hogy a versek összekapcsolása a kiválasztott asszociációs pontokon hogyan erősíti ezt az értelmezést.

Tanulmányunkban egyrészt arra kerestük a választ, hogy miért élnek virágmetaforával a költők. A kiválasztott költemények alapján ki kell emelnünk a természet és az ember szoros kapcsolatát és a költői személyiség önkifejezésének metaforáit. Mikor ezekkel élnek művészeink, meglelhetjük bennük az ember örök és visszatérő vágyát, a természettel való azonosulást. Szubjektív vallomások olvashatók a költeményekben arról, hogyan látják a költők a *világ* és a saját kapcsolatukat – esetünkben többnyire a *halál*, az *elmúlás* érzése a domináns –, metaforikusan azonosulva a *virág* fogalmával.

Befejezésként fel szeretnénk vetni egy virágmetafora-(adat)bázis kiépítésének hasznosságát, biztatva könyvtárosokat, nyelvészeket, versszeretőket arra, hogy foglalkozzunk többet az ilyen jellegű versekkel. Úgy véljük, tanulmányunk

meggyőzően bizonyítja, hogy a hipertext sajátos megközelítési módja és a virág-metaforák ötvözése tényleges lehetőséget ad ahhoz, hogy a XXI. század embere ismét közel kerüljön a költészethez, és ezáltal a természethez is²³.

“Most amikor falun és városban egyaránt a virágkultusz újbóli reneszánszának jelei láthatók /.../ a kőrengetegek világában is tovább kell ápolnunk azt a virágélményt, amely oly csodálatos színekben és változatosságban tárul elénk a népi kultúra emlékeiben”²⁴ és – hozzátehetjük – költészetünk varázslatos képeiben, metaforáiban.

5. ábra

Petőfi Sándor: A virágok

....
Virágillat, virág dala,
Te lész majd ott bölcsődalom,
Melynek lágy zengedelminél
Tavaszonként elaluszom,
S következő tavaszig
Lelkem szép álmakkal mulat. –
Síromra, hogyha meghalok,
Ültessetek virágokat.

Ady Endre: Egy új virágének²⁵

Sok évezres áloe-nemzedéknek
Első és utolsó virága,
Csodálatos ember-világ, én,
Lám, még mindig élek
...
Be szép, be bús, be átkos sorsot kaptam:
Vagyok egyetlen, szent virága
Halódva száz-száz csók-növénynek,
Kik éltek miattam.

József Attila: Kertész leszek

Kertész leszek, fát nevelek,
kelő nappal én is kelek,
nem törődök semmi mással,
csak a beojtott virággal
...
nem ér engem veszedelem,
magamat is elültetem.
Kell ez nagyon, igen nagyon,

²³ Akár tragikusnak is, de legalábbis tragikomikusnak mondhatjuk egyik ismert politikusunk kijelentését: *Aki ma kétszáz emberhez akar szólni, írjon verseket*. Hisszük, hogy a kultúrában megtestesülő, maradandó értékek reneszánsza majd cáfolni fogja ezt a kijelentést – de ehhez *módszereket* kell adnunk, hogy ismét közel hozzuk az emberekhez az irodalmat, a költészetet.

²⁴ Újváry Zoltán: Virág a magyar népi kultúrában. In: *Ej-haj, gyöngyvirág /.../* Holló László Kossuth-díjas festőművész húsz virágcsendélete, Papp János gyűjtéséből. Húsz népdal, Újváry Zoltán tanulmányával. Debrecen, 1972. 55.

²⁵ Később, az istenes versek között a vers címe: Virágfohász Virágok Urához.

...
Virágok ura, be jó lenne
Elmúlni, de félek.

napkeleten, napnyugaton –
ha már elpusztul a világ
legyen a sírjára virág.

Radnóti Miklós: Írás közben

Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek
között neveltek engem gyilkosok ...

Pillanatkép a vidéki Finnországról

PORKOLÁB Péter–SZABÓ Ágnes

Írásunkban egy közép-finnországi falu életéből kiragadott képet szeretnénk bemutatni. A közép-finnországi falvak és az ott élő falusi lakosság élete merőben eltér a magyar falvak lakóiétól. A finn falvak belső és külső fő szerkezeti meghatározója a távolság, amin a következőket értjük: a települések egymástól távol esnek, és egy településen belül a házak, porták közti távolságok is igen nagyok. A falvak központját általában az iskola alkotja. Az iskola épülete mellett egy kisebb vegyesbolt, egy-két fejes üzemanyag-töltő-állomás, olykor kisebb vendéglő található. Az átlagos faluközpont viszont a már említett iskola épülete. A falu házai, udvarai e központ körül, nagy távolságokban elszórva találhatóak. A szomszédok közötti távolság változó. Meghatározzák a földrajzi viszonyok (tavak, mocsarak, sziklás területek) és a házakhoz tartozó szántóföldek. Így a gazdaságok, telkek közti távolság egy, de akár tíz kilométer is lehet. Olyan települések, ahol templom, nagyobb iskola, orvosi rendelő, bank, boltok, éttermek, egyéb szociális és kulturális létesítmények vannak, egy-egy falutól több tíz kilométerre is lehetnek, ahová az emberek nem minden nap járnak be, kivéve az iskolásokat, illetve az ott dolgozókat. Az ilyen nagyobb falvakat nevezik templomos falunak (*kirkkokylä*).

A távolság ennél fogva igen jelentős meghatározója a finn ember, azon belül is főként a falun élő finn ember életének. Ebből következően az emberek kapcsolatai is másképpen alakulnak a magyar viszonyokhoz képest.

Az egymáshoz közel lakók, a “szomszédok” szorosan tartják a kapcsolatot, mert bármi történjék, egymásra számíthatnak leginkább. Ezért a szomszédok közötti viszony már majdnem családi hangulatú is sok esetben, mert az egyidős gyerekek gyakran vannak együtt, egyik vagy másik anyuka vigyáz rájuk alkalomadtán, a munkában a férfiak kisegítik egymást, és nagyobb ünnepeket is együtt ülnek meg. A távol eső falubeliekkel viszont alig vagy nem is találkoznak, ha egyéb (családi, baráti, gazdasági) okok nem kötik össze őket.

Ma a finnországi vidéki lakosság részére több szervezet is igyekszik biztosítani a közösségi élet pezsdítését és annak szervezett működését. Ilyen országos szervezet a gazdaegylet (*maamiesseura*) és a falusi egylet (*kylätoimikunta*), melyek a vidéken élő emberek, közösségek összefogását segítik. Ezek a szervezetek országos kezdeményezésre jöttek létre, de természetesen a helyi emberek buzgalmától függően és szükségleteinek megfelelően működnek.

Az általunk vizsgált településen 1994-ben az előbb említett két szervezet egyesüléséből jött létre egy ún. falusi egyesület (*kyläseura*), melynek vezetői és tagjai felvállalták a falu kulturális, sport- és egyéb programjainak szervezését.

A falusi egyesület fő tevékenységei közé tartozik – az előbb említetteken túl – a mai napig a település fejlesztése, a faluban élők életkörülményeinek jobbá tétele (útjavítás, öregek ellátása, közösségi épületek fenntartása stb.). Sürgető feladatokként merültek fel: a helyi iskola megtartása, működésének fenntartása, új lakosok szerzése a falunak. A falusi egyesület közös munkák vállalásából befolyó pénzeszegekből biztosítja működését. Az az egyik legkiemelkedőbb pénzforrása a falunak, hogy munkát vállalnak a Neste Rally Finland elnevezésű ralliversenyen. A versenyútvonal a falu területén is áthaladt, s ezen a területen a rallival kapcsolatos összes munkát vállalták a falu lakói.

Másik pénzbevételi lehetőségük a falu tulajdonában lévő eszközök, felszerelések bérbeadása. Ezek között szerepel pl. ötven személyes kávéskészlet, nagy teljesítményű kávéfőző, grillsütő is. A faluközösség az ezekből befolyt összegekkel gazdálkodik, s ezt különböző állami támogatások és pályázati pénzek egészítik ki.

A falusi egyesület különféle programokat szervez, melyeken a falu lakói találkozhatnak, együtt lehetnek, szorosabb kapcsolatot tarthatnak egymással. Ezek közül a programok közül némelyik országos szervezésű, és vannak olyanok is, amelyek helyi kezdeményezésből születtek.

Az állandó, hetente ismétlődő találkozási alkalmak, a különböző klubok viszonylag széles skálája lehetőséget ad arra, hogy a más-más érdeklődésű emberek összejöhessenek. A klubok színhelye az iskola, mely – mint már említettük – a falu központi helyén található, és az egyetlen olyan hely, ahol egyszerre több ember is összejöhet, akár az egész falu.

Az általunk vizsgált településen a következő klubok működnek (heti egy alkalommal mindegyik): torna (aerobik férfiaknak és nőknek), varrótanfolyam (a varrás alapjai, ruhakészítés), foltvarrás (az alapokon túl néhány darab elkészítése, pl. ágytakaró, párna, edényfogó), porcelánfestés (különböző

technikák elsajátítása, ajándéktárgyak készítése), délutáni játszóház a gyermekeknek, amely tulajdonképpen a 4H nevű ifjúsági szervezet keretében működik. Ez az országos szervezet magában foglalja az óvodáskorúaktól a huszonéves korig a gyerekeket és a fiatalokat. Tartanak számítógépes szakkört, ahol megtanulják kezelni a számítógépet, és tudásukat is fejleszthetik az érdeklődők.

Ezeket az összejöveteli alkalmakat használják is az emberek, mert nem csak egy-egy tanfolyam, klub témája érdekes számukra, hanem a találkozás élménye is. Minden alkalom kávézással társul, ahol a résztvevők kötetlen formában beszélgethetnek egymással.

A klubokon, tanfolyamokon túl egyéb programokat is szervez a falu, a falusi egyesület. A nagyobb ünnepeket együtt is megülik, szerveznek különböző táncesteket és sporttalálkozókat. Kiemelkedőek az évente megrendezett sí-, illetve horgászversenyek, melyeknek időpontját már sokkal korábban kijelölik, és a falu együtt készül rájuk. E versenyek zárásaként a falu lakói mindig együtt ünnepelnek. Láthatjuk, az emberek igénylik a találkozási, együttléti alkalmakat, és ezeket igen precízen meg is szervezik, minden ilyen eseménynek pontos forgatókönyve van.

A távolságokból fakadóan kevés alkalom adódik a falusi emberek számára, hogy együtt lehessenek, ezért minden újabb kezdeményezést szívesen fogadnak. A falu legfiatalabb klubja – a számítógéppel, számítástechnikával foglalkozó – egyéves. Ez a falu egyik lakójának köszönhető, aki sok munkával megteremtette a klub mai arculatát, és egy honlapot is készített a falu számára, amelyet folyamatosan ő frissít. A számítógép az otthoni munka, a gazdálkodás adminisztrációjának megkönnyítésére került a családba, ahol a családfele vezette gazdaság kényszerű átalakítása miatt a körülmények megváltoztak, és a számítógép használata majdhogynem létfontosságúvá lett.

A számítógép kezelése eleinte nehézségekbe ütközött a gazdának, de idővel – ahogy ismeretei bővültek – már mást is látott benne, mint munkaeszközt. Egyre többen kényszerültek ebben az időben a számítógép alkalmazására, ezért sok idősebb embernek volt gondja a településen a számítástechnikai tudás elsajátítása és alkalmazása. Mindenki próbálta egyedül megoldani a géppel kapcsolatos gondjait.

A számítógépes klub kiötlőjében ekkor fogant meg a gondolat, hogy az embereket össze kell hozni, és együtt megbeszélhetik a géppel kapcsolatosan felmerülő gondokat, és így jó lenne közösen tanulni is. Olyan időpontot keresett a klub számára, amikor minél több ember lehet ott egyszerre. A 4H ifjúsági klub alkalma látszott a legjobbnak, amikor a faluból a fiatalok és a gyerekek összejöttek. A gyerekeket hozó szülőket könnyű volt “becsábítani” a

számítógépek mellé, ahol mindennapi gondjaikat mondhatták el a számítógép kezelésével kapcsolatban, és szakembertől kaptak választ kérdéseikre, mert mindeközben sikerült egy szakembert is megnyerni az ügynek. Így míg a gyerekek a játszóházban voltak, a szülők sem töltötték feleslegesen az időt, hanem könnyen megtanulhatták otthoni munkájuk segítőjének a kezelését. A gazdák közben nemcsak a számítógéppel kapcsolatban felmerülő kérdésekről beszéltek, hanem természetesen egyéb, a gazdálkodással összefüggő problémák is szóba kerültek. Így lett a számítógép a falusi földműves emberek újabb összekötő kapocsa a faluban. A klubot fejlesztik, mert mindig vannak újabb kérdések és újabb technikai megoldások, melyekkel lehet és kell is fejleszteni az otthoni rendszereket.

A klub mellett beindult – illetve teljesen újjávarázsolták és élővé tették – a falu honlapja is, amelyen a településsel és lakóival kapcsolatos írások, hírek, aktuális dolgok találhatóak (pl. kinek hol van eladó telke, erdőrésze, ill. hirdetések). A honlap tehát részint a falu újságjának is tekinthető.

A honlap és a számítógépes klub megszervezése, beindítása egyetlen ember nevéhez fűződik, aki 2001 nyarán ez irányú munkájáért a falusi egyesület elismerő oklevelét kapta szervező és vezető munkájáért.

Josef Dobrovskýs Reise nach Schweden und Russland

Richard PRAŽÁK

Dobrovskýs Interesse an den finno-ugrischen Sprachen äusserte sich in doppelter Hinsicht. Einerseits war es vom Plan, das Werk *Systema linguarum* zu schaffen, beeinflusst,¹ und durch das Interesse an den finno-ugrischen Sprachen als besondere Sprachgruppe und an deren Platz zwischen den anderen Sprachen bedingt, und andererseits entsprang es seinen slawistischen Studien und wurde durch das Bestreben gefördert, den gegenseitigen Einfluss und die Beziehung der slawischen und finno-ugrischen Sprachen kennenzulernen.

Für die Fragen der finno-ugrischen Sprachverwandtschaft begann sich Dobrovský bereits vor seiner Reise nach Schweden und Russland zu interessieren, und zwar in der Zeit, als er das lappländische Wörterbuch und die Arbeiten von Sajnovics über die Verwandtschaft des Lappländischen mit dem Ungarischen studierte. Obwohl er den Ansichten von Sajnovics vertraute, wollte er diese Probleme an Ort und Stelle in Finnland überprüfen, sit doch Finnisch – wie er sagte – halb Ungarisch.²

Die Reise selbst, die Dobrovský in Begleitung des Grafen Joachim Sternberg am 15. Mai 1792 antrat, dauerte bis ende Januar des Jahres 1793. Am 3. August 1792 kam er nach Turku (Åbo) – in die frühere Hauptstadt Finnlands und den Sitz der ältesten finnischen Universität. Er verbrachte in dieser Seestadt insgesamt vierzehn Tage. Selbst ein Schüler Schlözers, wurde er dort mit einem anderen Schüler Schlözers bekannt, mit dem Professor der Universität in Turku Henrik Gabriel Porthan, einer der Persönlichkeiten, die den Grundstein zur finnischen nationalen Wiedergeburt legte, mit deren Namen auch der Beginn der Forschung auf dem Gebiet der finnischen Sprache und Literatur verknüpft ist. Dobrovský erhielt von ihm eine Reihe wertvoller In-

¹ Vgl die Briefe von Josef Dobrovský an Juraj Ribay aus Olmütz am 8. Februar 1793 und aus Prag vom 5. Mai 1793, Josefa Dobrovského korrespondence IV (weiterhin Korr. IV), druckfertig von Alois Patera, Praha 1913, S. 222, 231.

² Ebenda (Der Brief von Dobrovský an Ribay aus Prag vom 10. Mai 1792), S. 220.

formationen über tschechischen und anderen slawischen Bücher, die in der dortigen Universitätsbibliothek aufbewahrt waren.³

Die kurze Zeit seines Aufenthaltes in Finnland nützte Dobrovský voll zum Kennenlernen der Finnen und ihrer Sprache aus; seine Kenntnisse vertiefte er noch in Petersburg, wo er auch den bekannten Kenner der finno-ugrischen Völker Russlands, den Professor Peter Simon Pallas besuchte und von ihm eine Grammatik der Permischen bekam.⁴ Aus Russland brachte er höchstwahrscheinlich auch die Schrift des kasaner orthodoxen Bischofs Benjamin Pucek Grigorovič mit "Óoqineniá prinadlexawie k qeremióókoj grammatike" (Sankt Petersburg 1775), und weiter "Óoqineniá prinadlexawie k grammatike votókogo ázúka" (ebenda 1775). Bereits in Stockholm kaufte er sich das finnisch-lateinisch-schwedische Wörterbuch von Juslenius (Juslenii Danieli episcopi scarensis in Suecia lexicon fennico-latino-suecium. Holmiae 1745) und von Porthan bekam er wahrscheinlich Vhaels Grammatik des Finischen (Grammatica fennica, Holmiae 1733) und einer näher nicht feststellbaren finnischen Katechismus.⁵ Mit Hilfe weiterer Literatur über die finno-ugrische Problematik, die damals Dobrovský schon kannte – die Arbeiten von Sajnovics, das lappländische Wörterbuch von Lindahl und Öhrling, das vergleichende Wörterbuch von Pallas, die Schrift Strahlenbergs, Hagers Verteidigung von Sajnovics usw.⁶ – konnte er sich auf dieser Grundlage ein verhältnismässig gut belegtes Urteil über die Problematik der finno-ugrischen Sprachen bilden. Er äusserte sein Urteil am prägnantesten in seiner Reisebeschreibung "Reise nach Schweden und Russland" (Buchausgabe in Prag im Jahre 1796), wo er zu dem Schluss gelangte, dass die finno-ugrischen Sprachen zweifelsohne eine besondere Sprachgruppe bilden, die durch ein einheitliches Geschlecht, Postpositionen und Ersetzen der Possessivpronomina durch Suffixe, die die Person des Besitzers bezeichnen, charakterisiert ist. Weiter kam es zu dem Schluss, dass sich das Ungarische vom Lappländischen mehr unterscheidet, als es Sajnovics zugab und dass das Ungarische dem Wotjakischen, Permischen

³ Siehe Josef Dobrovský, Reise nach Schweden und Russland, Prag 1796, S. 87–91. Die meisten Angaben über die tschechischen und slawischen Bücher in der Universitätsbibliothek in Turku enthält ein Elenchus aus der Hälfte des 17. Jahrhunderts, Bibliotheca Academiae Aboensis sive Elenchus...Aboe 1655, S. 16ff. Vgl. dazu auch Gabriel Henrik Porthan, Bibliotheca R. Academiae Aboensis, Aboe 1771–1787, Henrici Gabrielis Porthan opera selecta III, Helsingfors 1867, S. 19–25, 115–116, 141, 243–246, 268–282. (Dieses Buch Porthans erwähnte in der "Reise", S. 87, auch Josef Dobrovský.)

⁴ Vgl. Josef Dobrovský, Reise... S. 95.

⁵ Siehe Richard Pražák, Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967, S. 74.

⁶ Vgl. Josef Dobrovský, Reise... S. 93–99.

und besonders dem Wogulischen näher steht als dem Lappländischen. Auf Grund der angeführten Handbücher des Wotjakischen und Permischen stellte er die Übereinstimmung der Endungen des wotjakischen und ungarischen Infinitivs und die permisch-ungarische lexikalische Gemeinsamkeit fest.⁷

Wenn wir dieses Urteil Dobrovskýs näher analysieren, sehen wir, dass er sich den Ansichten Schlözers in dessen "Allgemeine nordische Geschichte" aus dem Jahre 1771 nähert, sofern es sich um die engere Verwandtschaft des Ungarischen mit dem Wotjakischen, Permischen und Wogulischen gegenüber dem Ungarischen mit dem Lappländischen gehandelt. Schon Schlözer erachtete hier Sajnovicss "idem esse" in Bezug auf das Lappländische und Ungarische für übertrieben und erblickte beim Ungarischen eine grössere Verwandtschaft mit dem Permischen und Wogulischen als mit der entfernteren lappländischen Sprache. Ebenfalls steht Schlözers kritische Darstellung der Frage der finno-ugrischen Verwandtschaft und sein Überblick der finno-ugrischen Völker in Übereinstimmung mit der Meinung Dobrovskýs.⁸

Dobrovskýs übertraf jedoch Schlözer dadurch, dass er sein Augenmerk auf die grammatische Besonderheiten der finno-ugrischen Sprachen lenkte und durch die durchdachte philologische Klassifikation dieser Sprachen, die Schlözer noch fremd war. Er äusserte ein feines Gefühl für die vergleichende Auffassung dieser Frage und auch für deren tiefere Sprachanalyse, die sich nicht nur auf die lexikalischen Beziehungen stützte, sondern auch auf die grammatische Struktur der Sprache. In dieser Beziehung stimmt er mit Sajnovics überein, ohne jedoch dessen irrtümlicher Identifizierung des Ungarischen mit dem Lappländischen zu unterliegen, und bereitet für Gyarmathi den Weg.

Dobrovskýs Reisebeschreibung fand kurz nach ihrer Herausgabe zwischen den Ungarn ein bedeutendes Echo. Ausser Gyarmathi – der veröffentlichte die Auszüge aus Dobrovskýs "Reise" in seinem Hauptwerk "Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata" (Göttingen 1799, S.120–121) – schätzte sie der Herausgeber der Zeitschrift Sokfélé István Sándor (1750–1815), der Autor der ersten ungarischen Bibliographie (Magyar Könyvesház, Győr 1803), hoch ein. Sándor widmete in seinem Sokfélé den Fragen der finno-ugrischen Verwandtschaft viel Platz.⁹ Er

⁷ Ebenda.

⁸ Siehe August Ludwig Schlözer, Allgemeine nordische Geschichte, Halle 1771, S. 301–315.

⁹ Diese Frage berührte ausführlicher die Abhandlung von Gyula Weöres, *Suomalais-ugrilaisten kielten tutkimus Unkarissa 1800-luvun alussa* (Die Forschung über die finno-ugrischen Sprachen in Ungarn am Anfang des 19. Jahrhunderts), *Virittäjä* 1963, Nr. 1, S. 33–36. Bünding erwähnte sie auch die Monographie von Marien Réthei-Prikkel, Sándor

war zwar keine originelle wissenschaftliche Persönlichkeit, aber er hatte einen umfangreichen Überblick über die gesamte finno-ugristische wissenschaftliche Literatur, deren Ergebnisse er in seiner Zeitschrift eifrig propagierte. Er übermittelte auf der Grundlage Lindahls und Öhrlings, Hupels und Schlözers umfangreiche Aufzählungen lappländischer, estnischer und wogulischer Wörter und verglich sie mit dem Ungarischen.¹⁰ Seine Artikel "Egy igazi hazafinak óhajtása" (Der Wunsch eines wahren Patrioten), "A nyelvünknek egyéb nyelvekkel való rokonságáról" (Über die Verwandtschaft unserer Sprache mit den übrigen Sprachen) u. a.¹¹ bilden zusammen die erste ungarische Geschichte der Finno-Ugristik.

In einer Reihe der Förderer der Finno-Ugristik nannte Sándor in diesen Artikeln neben Rudbeck, Leibniz, Eckhardt, Strahlenberg, Fischer, Sajnovics, Schlözer, Pallas, Hager, Gyarmathi u. a. auch unseren Comenius.¹² Einen dieser Artikel widmete er auch der Reisebeschreibung Dobrovskýs und veröffentlichte daraus alle wichtigen Auszüge, die Dobrovskýs Ansichten über die finno-ugrische Verwandtschaft betreffen. Die Reise Dobrovskýs, die dieser auf Kosten der Königlichen böhmischen Gessellschaft der Wissenschaften unternahm, empfahl er den Ungarn zur Nachahmung und ereiferte sich gegen die ungeschickte Unterschätzung der tschechischen Kultur durch einen unbekanntem Schreiber in *Bécsi Magyar Hírmondó* (in der Nummer vom 25. März 1794) und machte auf die Altertümlichkeit der tschechischen Literatur aufmerksam, die sich bereits im 15. Jahrhundert einer ganzen Reihe

István nyelvtudománya (Die Sprachwissenschaft des I. S.), Budapest 1909, S. 28. Vom Standpunkt der ungarisch-russischen Beziehungen siehe auch Kálmán Bor, *Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban* (Die Beziehungen zur russischen Wissenschaft und Literatur in ungarisch geschriebenen Zeitschriften) 1790–1824, Sammelband *Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből I*, Budapest 1961, S. 99–103.

¹⁰ Auf Grund des Lappländischen Wörterbuch (Lexicon lapponicum cum interpretatione vocabulorum sueco-latina et indice suecano lapponico a Erico Lindahl et Johanne Öhrling, Holmiae 1780) fand Sándor 350 lappländische den ungarischen Wörtern entsprechenden Wörter und auf Grund Hupels Werkes *Etshnische Sprachlehre nebst einem Wörterbuch* (1780) 430 estnische Wörter. Die wogulischen Wörter schöpfte Sándor aus Schlözers Schrift *Allgemeine nordische Geschichte*, Halle 1771, S. 308–315. Siehe Sándors Artikel *Strahlenbergnek, Schlözernek és Georginak könyveikből szedett jegyzetim* (Die aus den Büchern von Strahlenberg, Schlözer und Georgi gesammelten Bemerkungen), *Sokféle*, 8. darab, Győrött 1801, S. 66–81.

¹¹ Vgl. *Sokféle*, 3. darab, Győrött 1795, S. 108–127 und *Sokféle*, 7. darab, Győrött 1801, S. 51–58.

¹² *A nyelvünknek egyéb nyelvekkel való rokonságáról* (Über die Verwandtschaft unserer Sprache mit anderen Sprachen), *Sokféle*, 7. darab, Győrött 1801, S. 108.

bedeutender Werke rühmen konnte.¹³ Sándor lernte das tschechische Milieu mit eigenen Augen auf seiner Reise nach Deutschland, Frankreich und England kennen, als er durch Mähren und Böhmen fuhr und auch in Prag Station machte. Seine Erlebnisse schilderte er im Buch "Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei" (Briefe an einen guten Freund von einem Ungarn von seiner Reise ins Ausland), in dem er sich mit ungewöhnlicher Sympathie über die tschechische Vergangenheit (besonders über die Zeit Karl IV. und über das Hussitentum), über die reichen Kulturdenkmäler der tschechischen Städte, das hohe wirtschaftliche Niveau usw.¹⁴

Nach seiner Rückkehr von der Reise nach Schweden, Finnland und Russland wendete sich Dobrovský in seiner Korrespondenz mit Ribay und Durych wiederum den Fragen der finno-ugrischen Verwandtschaft und den Eigentümlichkeiten der finno-ugrischen Sprachen zu. Ihn interessierte auch weiterhin die Frage der Verwandtschaft des Permischen und Wotjakischen mit dem Ungarischen und die spezifischen Züge des Finnischen, über die er sich hauptsächlich in den Briefen an Durych äusserte, und der Platz der finno-ugrischen Sprachen innerhalb der anderen Sprachen. Das wertvollste aus dieser Korrespondenz ist ein Brief Dobrovskýs an Ribay, der gleich nach seiner Rückkehr von seiner Reise durch den Norden am 8. Februar 1793 geschrieben wurde, in dem er über die unzweifelhafte Verwandtschaft des Ungarischen mit dem Finnischen schreibt, und er ist mit Sajnovics nicht einverstanden, denn – wie er sagt – der Unterschied zwischen dem Lappländischen und Ungarischen ist weiteraus grösser, als der Unterschied zwischen dem Tschechischen und Russischen. Er weist auf die Übereinstimmung des ungarischen Infinitivs auf *-ni* mit dem Permischen und Wotjakischen (*ni*) hin, übermittelt 22 vom vergleichenden Standpunkt interessante finnische Wörter und erwähnt auch einige Besonderheiten des Finnischen, wie z. B. die Tatsache, dass im Finnischen die Wörter niemals mit zwei Konsonanten beginnen, usw. Er schreibt von seinem Plan des Werkes "Systema linguarum" und entwickelt die interessante Behauptung, dass ein einziger Satz vom vergleichenden Standpunkt wertvoller ist als hundert Wörter. Durch dieses Prinzip distanziert sich Dobrovský vom blossen lexikalischen Vergleich und zeigt, dass man zum Erkennen der sprachlichen Verwandtschaft auch die Syntax der Sprache, ihre syntaktische Struktur und spezifische grammatische Gesetze kennen muss. Das Bestreben nach der Erfassung des Allgemeinen (Nichtvor-

¹³ Siehe Sokféle, 6. darab, Győrött 1799, S. 124–128.

¹⁴ István Sándor, Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei (Briefe eines Ungarn von den Reisen ins Ausland an einen guten Freund), Győrött 1793, S. 402–419, 465–469.

handensein eines Geschlechtes bei den finno-ugrischen Sprachen) paart sich hierbei mit einem klugen konkreten Sinn für das Vergleich (Übereinstimmung der Infinitivendung im Ungarischen, Permischen und Wotjakischen).¹⁵

Dieser Brief Dobrovskýs an Ribay erregte gleich in der Zeit seiner Entstehung Aufsehen und wurde am 25. April 1794 in der ungarischen Zeitschrift *Bécsi Magyar Hírmondó* (Nr. 33, Jhrg. 1794) teilweise abgedruckt. Der Wunsch Dobrovskýs, dass irgendein Ungar mit Prof. Porthan aus Turku die Verbindung aufnehmen sollte, bemerkte der ungarische Dichter und Sprachwissenschaftler Ferenc Verseghy, der gleich nachdem er den Artikel in *Bécsi Magyar Hírmondó* gelesen hatte, am 13. Mai 1794 an Porthan darüber schrieb, wobei er sich auf Dobrovský berief und den Professor über die wichtigsten Prinzipien der ungarischen Grammatik informierte. Dem Brief Verseghys an Porthan wird eine grosse Bedeutung bei der Entwicklung der ungarisch-finnischen kulturellen Zusammenarbeit und bei der Behauptung des Bewusstseins der sprachlichen Gemeinsamkeit beigemessen.¹⁶ Dobrovskýs Anregung zur Aufnahme der Beziehungen zwischen Verseghy und Porthan ist sehr bedeutend und es ist wahrscheinlich, dass die gleiche Anregung selbst den Begründer der wissenschaftlichen ungarischen Finno-Ugristik Sámuel Gyarmathi dazu veranlasste, mit Porthan die Verbindung aufzunehmen.¹⁷

Die Reise nach Finnland und Russland brachte Dobrovský auch zum Vergleich des Finnischen mit den slawischen Sprachen, vor allem mit dem Russischen. Schon in seiner "Reise" bemerkte er, dass es im Finnischen eine Reihe slawischer, vorwiegend russischer Wörter gibt, und dass umgekehrt

¹⁵ Siehe die Briefe von Dobrovský an Ribay aus Prag vom 10. Mai 1792, aus Olmütz vom 8. Februar 1793 aus Mieschitz (Měšice) bei Prag vom 10. August 1794 und 7. Dezember 1794, Korr. IV., S. 219–225, 239–244, 250–254 und an Durych vom 7. April 1793, vom 14. Januar. 1795, aus Prag vom 1. Februar 1798, aus Mieschitz bei Prag vom 7. August 1798, Korrespondence Josefa Dobrovského I, zur Herausgabe vorbereitet von Adolf Patera, Praha 1895, S. 274–277, 325–328, 332–334, 338–343, 386–388, 417–423. Auf die Bedeutung des Briefes von Dobrovský an Ribay vom 8. Februar 1793 für die finno-ugristische Forschung machte bereits der bedeutende Vertreter der finnischen Slawistik Jooseppi Julius Mikkola aufmerksam im Artikel *Slaavilaisen kielentutkimuksen isän Josef Dobrovský tiedot suomenkielen sukulaisuus-suhteista* (Die Kenntnisse des Vater der wissenschaftlichen Slawistik Josef Dobrovský über die Sprachverwandtschaft der Finnischen), *Virittäjä* 1908, S. 89–92.

¹⁶ Vgl. Eemil Nestor Setälä, *Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan* (Abriss der Geschichte der finno-ugristischen Sprachforschung), Helsingissä 1891, S. 106–137.

¹⁷ Vgl. ebenda (Der Brief von Gyarmathi an Porthan vom 26. August 1798), S. 155–156.

viele finnische Wörter ins Russische eingedrungen sind.¹⁸ Die Unterdrückung der finnischen Bevölkerung und ihrer schwierigen sozialen und wirtschaftlichen Lage unter russischer und schwedischer Verwaltung schenkte sogar Josef Dobrovský in seiner "Reise" Beachtung, obwohl er diese Umstände gewöhnlich übergang. Er schreibt dort wörtlich, – "das Elend besonders im Russischen Antheile ist auffalend" – und sein Satz über die negativen Ansichten "der übermütigen Russen" über die "unterjochten Finnen" deutet an, dass er als Angehöriger eines kleinen unterworfenen Volkes mit den Finnen Mitleid hatte und dass das Zusammengehörigkeitsgefühl der kleinen unterdrückten Völker in ihm so stark war, dass es ihn zwang, trotz seiner üblichen Gewöhnheit die finno-ugrische Frage nicht nur vom rein wissenschaftlichen Standpunkt zu betrachten.¹⁹

¹⁸ Vgl. Josef Dobrovský, *Reise...* S. 100.

¹⁹ Vgl. ebenda, S. 92. Die die Finnen betreffenden Auszüge aus der Reise von Dobrovský veröffentlichte in finnischer Übersetzung Sulo Haltsonen, *Suomea koskevia matkatietoja v-lta 1792* (Reisebeschreibende Angaben über Finnland aus dem Jahre 1792), *Historiallinen aikakauskirja* 1942, S. 222–228.

Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében

RÁCZ Anita

1. Magyarország történetének korai időszakában az ország eleve soknemzetiségű volt, ám emellett a különböző telepítések eredményeképpen olyan új falvak is létrejöttek, amelyeket nem magyar lakosság lakott.

Ezekben az esetekben a környező magyar lakosság igen gyakran az ott élő *n é p e k n e v é n e k* a falu nevében való megjelenítésével különítette el a települést. Sőt nem ritka az olyan helyzet sem, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen nevezték el.

Melich ezt a névadási jellegzetességet egyenesen ősmagyar kori sajátosságnak mondja: “A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték” (Melich 1925: 12).

Kniezsa a helyneveket rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típuson belül két alcsoportot állapít meg: a puszta népnévi alakú (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) és az *-i* képzővel létrejött neveket (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). A második típusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a puszta népnévhez még valamilyen földrajzi köznévi is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb.) (vö. Kniezsa 1943: 124). Lényegében szintén ezeket a tipológiai csoportokat fogadja el Kristó is (vö. Kristó 1976: 58–65).

Nagyon sok kutatónk együtt tárgyalta a puszta személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel, mert észrevették, hogy van egy fontos közös tulajdonságuk: a magyar nyelvben egyes számú nominatívusi alakjaikból minden nehézség nélkül kialakulhattak település-elnevezések, hiszen a népnevek egyes számban is kollektív értelemben szerepelnek (vö. Kertész 1939: 37, Kniezsa 1943: 124).

Ugyanakkor nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. Bárczi 1958: 159, illetve Kiss 1997: 180, Kristó–Makk–Szekfű, 1973, 1974: 8). E megállapítást azonban a magyar történeti és régészeti irodalom zöme nem vette figyelembe, s minden népnévi nevet közvetlenül népnévből eredeztet (vö. Kristó 1976: 60).

Ha megfigyeljük, hogy milyen népek neve szerepel helyneveinkben, azt látjuk, hogy csakis olyanok fordulnak elő településnévként, amelyek korán megtelepültek hazánk területén. Az is egyértelmű, hogy e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol “népszigetként” vannak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést. A magyarok közé ékelődött, önálló települést létrehozó népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett névadási alapot környezetének. Kristó felhívja a figyelmet arra, hogy az ország területén lévő különböző etnikumok helyét ezek a nevek nem tükrözhetik pontosan, azért sem, mert az idegen népesség által lakott hely csak az esetek egy részében kapta nevét az ott élő nép nevéből, sokszor egészen más indíték szolgál a névadáshoz.

2. A népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. Összetett nevek bővítményrészében az újabb korokban keletkezett településnevekben is gyakran előfordulnak népnevek.

A régebbi névtípus kialakulásának tekintetében kutatóink egyetértenek: a pusztai népnévből alakult településnevek létrejöttét a X. századra teszik (vö. Györffy 1958: 60–87, vö. Mező–Németh 1972: 116).

Kniezsa a XII–XIII. század fordulójával lezártnak tekinti az ilyen nevek kialakulását, de a névföldrajzi vonatkozásokat figyelembe véve az ország keleti részén a XIII. század közepéig kitolja a típus kialakulásának végső időpontját (vö. Kniezsa 1943: 125).

Makkai László a törzsnévi helynevekhez sorolta a pusztai népnévi helyneveket, így keletkezésüket kizárólag a X. századra korlátozta (Makkai 1947: 112). Bárczi Géza létrejöttüket a XIII. századra tette (Bárczi 1958: 159).

Kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba, s így nyerhettek X. századi keletkezést. Kristó ezt az azonosítást jogosulatlanak tartja, és ezzel szemben megállapítja, hogy pusztai népneves helynevek

legalább a XIV. század végéig keletkezettek, nagyjából addig, amíg a pusztaszemélyneves helynévadás eleven volt Magyarországon (vö. Kristó 1976: 61). E megállapítással nyelvi alapon Kiss Lajos is egyetért (Kiss 1997: 180).

3. Kniezsa a névtípus földrajzi elterjedtségét is vizsgálta Kelet-Magyarországon, s arra a felismerésre jutott, hogy a Nagy-Alföld keleti peremén előfordulása elég széles körű: Bihar vármegyében és Krassó-Szörényben egészen a hegyvidék széléig, az Erdélyi-medence keleti részén Beszterce és Görgény vidékéig, délen a Küküllő vonaláig. Ám ettől a vonaltól délre és a Székelyföldön e típusnak nincs nyoma, nem úgy, mint más régies típusnak, amelyek jelenléte itt is kimutatható (vö. Kniezsa 1943: 124).

Az **egyrészes bihari településnevek** vizsgálatakor azt látjuk, hogy a népnévi alapú névadás megyénkben viszonylag ritka volt: 17 névben figyelhető meg. A metonimiával és a morfológiai úton született nevek aránya kiegyenlített. Egyetlen település esetében fordul elő, hogy a képzős és a képző nélküli változat is megjelenik az adatsorában. Az adatok kronológiája megengedi azt a feltevést, hogy ebben redukció (*Tóti* > *Tót*) hatását gyanítsuk, de a két forma párhuzamosan, variánsként is kialakulhatott: 1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369), 1355: *Toth*, poss. (A. VI, 356). Az e csoportba sorolható elnevezések döntő többsége a XIII. századból adatható, legkorábbi megjelenése a század elejétől figyelhető meg. Elenyészően csekély azoknak a településneveknek a száma, amelyek a XIV. századból származnak. A Bihartól DNy-ra fekvő *Németi* elnevezésének első írásos megjelenése megyénkben a legrégebbi első előfordulású népnévi településnév a XV. század végéről (1410: *Nemphy*, p. (Gy. 1: 646, J: 305)).

Az alábbi településnevek metonímia eredményei, azaz bennük minden morfológiai kitevő nélkül, nominatívusi alakban vált a népnév helynévvé: három *Besenyő* Váradtól ÉNy-ra ([1291–4], 1304, 1314: *Beseneu*, v., p. (Gy. 1: 600, MNy. 1926. 301, AO. I, 306: 623, AO. III, 352: 796)), Váradtól DNy-ra (1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Beseneu*, t. (Gy. 1: 600, J: 211, Cs. I, 604)), illetve egy bizonytalan lokalizálású település (1226/550: *Beseneu* (Gy. 1: 600, J: 211, VR. 33: 49)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Böszörmény* ([1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. 1: 606, J: 210, MNy. 1926. 301)), a Cséffától DNy-ra álló *Orosz* (1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. 1: 649, J: 310, VR. 153: 675)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Székely* (1213/550: *Scecul*, v. (Gy. 1: 666, J: 356, VR. 123: 516)), a Telegdtől K-re található *Úz* (1376: *Ws* (J: 376)) települések nevében.

Ezek mellett nagyobb számban vannak olyan népnevek, amelyek *-i* képző hozzákapcsolódásával, morfematikus úton lettek helynévvé. Az alábbi településnevek sorolhatók e névtípusba: a Bihartól Ny-ra fekvő *Németi* (1410: *Nemphy*, p. (Gy. 1: 646, J: 305)), a Székelyhídtól DK-re ([1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. 1: 648, MNy. 1926. 299)), illetve a Váradtól É-ra található *Olaszi* (1215/550: *Latinorum*, v. (Gy. 1: 648, VR. 88: 340), 1273/392/477, 1285/477 [2a], 1351, 1410 [2a], 1587: *Olazy*, v., civ., de (Gy. 1: 648, ZsO. II/2: 441, ComBih. 237)), három *Tóti* Cséffától DK-re (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369)), Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Thothy* (Gy. 1: 677, J: 370)), illetve Székelyhídtől DK-re ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. 1: 677, ZsO. II/1: 537, 635, J: 370, MNy. 1926. 300)), két *Csehi* Váradtól D-re (*1220/550, 1312/XVIII, 1313, 1374, 1406: *Chehy*, v., p. (Gy. 1: 608, J: 226, ComBih. 84, AO. III, 101: 213, 230: 512, VR. 47: 110)), valamint Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Chehy*, t. (Gy. 1: 608, J: 226)) álló települések neve.

A szerkezeti változással alakult nevek között tarthatjuk számon a fentebb említett *Orosz* településnévből bővüléssel, az *-i* képzőmorfémával gyarapodott *Oroszi* település-elnevezést.

A népnévi alapú **kétrészes nevek** (45) létrehozásában a szintagmatikus szerkesztés játszotta a legnagyobb szerepet. Az elnevezések második névrészeinek jellemzője, hogy nagyjából fele-fele arányban szerepel bennük a helyfajtáját megjelölő jelentésű lexéma (19), s a magát a helyet megnevező funkciójú névrész (24). A helyfajtáját megjelölő földrajzi köznévi alaprészekhez (*-telek*, *-telke*, *-falva*, *-falva*, *-háza*) az alábbi nevekben kapcsolódik népnév: két *Besenyőtelek* a Váradtól DNy-ra (1319/414/581.: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. 1: 600 [itt 1319/414/XVI. datálással]), illetve a Várad felé eső (1327: *Beseneuteluk*, p. (Gy. 1: 600, J: 211, AO. XI, 261: 556)), a Belényestől DK-re található *Cigányfalva* (1588: *Cziganfalwa* (J: 223)), a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehtelek* (1351: *Chehtelek* (J: 226)), a Margittától D–DK-re található *Cséhtelek* (1305: *Cheyteluk* [2a], p. seu v. (Gy. 1: 608, J: 227, AO. I, 353: 732)), a Telegdtől ÉK-re álló *Oláhtelek* (+1283: *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. I, 618, J: 309)), más néven *Oláhtelke* (1324: *Olahteluke*, p. (Gy. 1: 647, AO. VIII, 115: 219)), a Hunyadtól ÉNy-ra fekvő *Orosztelek* ([1291–4]: *Vruzteluk*, v. (Gy. 1: 649, Cs. I, 618, J: 310, MNy. 1926. 300)), az Élesdtől DK-re található *Szászfalva* (1552: *Zazfalwa* (J: 348)), más néven *Szászháza* (1508: *Zazhaza* (J: 348)), a Váradtól D-re található *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356 [itt *Zekultelek*], MNy. 1926. 358)), négy *Tótfalu* Székelyhídtől É-ra (1349: *Thotfalw* (J: 369)), Bihartól ÉNy-ra (1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I,

626)), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298)), valamint Diószeg mellett (1439: *Thotfalw* (ComBih. 111)), a Szalárdtól DK-re fekvő *Tótfalva* (1413: *Tothfalwa* (J: 369)), három *Tóttelek* Bihartól K-re ([1272–90]>374/500 k. és 614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. 1: 678)), Székelyhídtól É-ra (1329/358: *Tohteluk*, v. (Gy. 1: 678, Cs. I, 626, J: 369)), illetve Váradtól ÉNy-ra (1465: *Thothtelek* (J: 371)).

Talán népnévből lett személynév az első névrésze az *Úzfalva* (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612)), *Úzháza* (1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza* (Cs. I, 612, J: 277)) településneveknek. A birtokos személyragos forma e nevekben létrejöhetett a hasonló, személynévi előtagú helynevek mintájára, de az is elképzelhető – néhány esetben (*Tatárfalva*, *Úzháza*) nagyobb valószínűséggel –, hogy a népnévvvel egyező előtag személynévi használatában vált a településnév alkotóelemévé.

A népnévi előtagot tartalmazó kétrészes településneveknek a kronológiai jellemzője láthatóan eltér az egyrészes népnévi eredetű elnevezések fentebb megállapított jellemzőjétől. A XIII. századból kis számban adatolhatók, nagyobb arányban a következő században jelennek meg: a XIV. és a XV. században keletkezésük számát tekintve kiegyenlítettnek látszanak, sőt még a XVI. században is változatlanul népszerűek.

A földrajzi köznévi utótagot vizsgálva azt láthatjuk, hogy a népnévi előtagokhoz megyénkben döntően a *-telek(e)* utótag járult, valamivel ritkább a *-falu* ~ *-falva* előfordulása, s csupán egyetlen adat tartalmazza a *-háza* utótagot.

A népnévi első névrésszel rendelkező bihari helynevek szerkezetéről megállapíthatjuk, hogy valójában birtokos jelzős viszonyt tükröztek, ám erre a viszonyra a névalakokban morfológiai elem ritkán utalt, vagyis a birtokos szerkezet az esetek legnagyobb részében jelöletlen.

Az itt felsorolt településnevek elsődleges névként jöttek létre, újonnan megtelepedő lakosság által alapított települések lehettek. Ezt azonban nem állíthatjuk azoknál a településeknél, amelyekben a népnévi előtag megnevező funkcióban álló, már létező településnévhez utólag, másodlagosan kapcsolódtak. E neveink a következők: a Székelyhídtól DK-re fekvő ([1291–4]: *Engolozy* (Gy. 1: 648, J: 308, MNy. 1926. 222)) *Engolaszi*, Sebesvártól ÉNy-ra fekvő (1392: *Magiarbarod* (J: 207)) *Magyarbáród* és ikertelepülése (1392: *Olahbarod* (J: 207)) *Oláhbáród*, a Szalárdtól K-re található (1406: *Olahdarna* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 232)) *Oláhdarna*, a Szalárdtól K-re fekvő (1406: *Magyardarna* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 232)) *Magyardarna*, a Margittától DK-re fekvő (1401: *Olahdeda*, p. (ZsO. II/1, 155: 1306)) *Oláhdéda*, a Margittától DK-re található (1401: *Volahaly*

Zaldobag, p. (ZsO. II/1: 155: 1306)) *Oláhszáldobágy*, az Élesdtől Ny-ra található (1406: *Olahlugas* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 292)) *Oláhlugas*, a Váradtól ÉK-re fekvő (1421, 1496: *Tothalmas*, poss. walachalis (J: 194, Cs. I, 602, ComBih. 298)) *Tótalmás*, a Belényestől É-ra fekvő (1445: *Magyarremethe* (J: 328)) *Magyarremete*, és ikertelepülése (1445: *Olahremethe* (J: 328)) *Oláhremete*, az Élesdtől Ny-ra fekvő (1458: *Magyarlugas* (Cs. I, 615)) *Magyarlugas*, a Belényestől DNy-ra fekvő (1491: *Magyarfenes* (J: 241)) *Magyarfenes*, a Széplaktól É-ra található (1513: *Magyarventer* (J: 386)) *Magyarventer*, a Székelytelektől ÉK-re található (1552: *Magyar Gyepes* (J: 251)) *Magyargyepes*, az Élesdtől DK-re álló (1552, 1560: *Magyar Kakwch* (J: 266, ComBih. 65)) *Magyarkakucs*, az Asszonyvásárártól K-re fekvő (1552: *Chyathar valakorum* (J: 224)) *Oláhcsatár*, az Élesdtől DK-re fekvő (1552: *Olah Kakwch* (J: 266)) *Oláhkakucs*, a Széplaktól É-ra található (1557: *Olahventer* (J: 386)) *Oláhventer*, a Váradtól DK-re lévő (1561: *Magyar Chyeke* (J: 228)) *Magyarcséke*, a Váradtól K–ÉK-re található (1561: *Magyar Jeneo* (J: 265–6)) *Magyarjenő* és ikertelepülése (1561: *Olah Jeneo* (J: 266)) *Oláhjenő* a Székelytelektől DK-re fekvő (1583: *Olahgyepes* (J: 252)) *Oláhgyepes*, a Széplaktól DNy-ra álló (1587: *Magiareökreös* (J: 311)) *Magyarökrös* és ikertelepülése (1587: *Olaheökreös* (J: 311)) *Oláhökrös*.

Adataink azt mutatják, hogy a népnévi előtagok *magyar–oláh* szembenállása a XIV. század végén jelenik meg, a következő két században számuk látványosan megnő, s ez egyértelműen a román betelepedés tükröződése a névrendszerben.

Általános tendenciaként elmondható tehát, hogy az egyrészes (puszta személynévi és képzős) helynevek viszonylag kis számmal, egy régebbi névréteg részeként vannak képviselve Bihar megye anyagában. Ezeket idővel a kétrészes nevek típusa váltotta fel, amely a lakók etnikumát megjelölő nevek között jóval nagyobb számú. Ezt a névrendszertani változást néhány név egyedi változásformája is mutatja. Több olyan település van a megyében, amelynek első névalakja puszta népnévi formájú volt, de később a település nevében, kiegészüléssel földrajzi köznévi utótag is megjelent: *Besenyő* > *Besenyőtelek*, *Székely* > *Székelytelek*, *Úz* > *Úztelek*¹. Arra is van példa, hogy a jelöletlen birtokviszony formáját jelölt váltotta fel, tehát a névben

¹ **Besenyő** 1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. 1: 600, J: 211, Cs. I, 604) > **Besenyőtelek** 1319/414/581.: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. 1: 600 [itt 1319/414/XVI. datálással]; **Székely** 1213/550: *Scecul*, v. (Gy. 1: 666, J: 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356 [itt *Zekultelek*], MNy. 1926. 358); **Úz** 1376: *Ws* (J: 376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (J: 376).

bővülésnek nevezett szerkezeti változás történt: *Tótfalu* > *Tótfalva*, *Oláhtelek* > *Oláhtelke*². Talán fordított folyamat, redukció zajlott le a *Tatárfalva* > *Tatárfalu* esetében. A *Cigányfalva* elnevezés szintén redukcióval jött létre a *Cigánymiklósfalvából*³. E változás eredményeképpen az eredetileg személynévi előtagú név átkerült abba a névcsoportba, amelyet a beszélők nyelvtudata népnévi helynévnek tekint, ezért számbavétele e csoportban sem felesleges.

Az Árpád-kori Bihar megye sokszínű népi összetételét híven tükrözi, hogy településneveinek viszonylag jelentős hányada tartalmaz népnevet. Érthető módon igen gyakori a kétrészes településnévpárok *magyar* (11) – *oláh* (14) jelzői szembenállása, az egy- és kétrészes elnevezések második leggyakoribb népneve pedig a *tót* (14). Az *oláh* megkülönböztető névrész zömmel a megye keleti–északkeleti, illetve délebbi részén jelenik meg, s ez egyértelműen a román beszivárgást mutatja: magyar környezetben román népesség telepedett le. Ezek általában egy már meglévő magyar falu mellé való telepedések, illetve telepítések. Adataink szerint a népességmozgásnak ez a folyamata a XIV. század végétől indulhatott meg, s még a XVI. század végén is találkozunk első adatolással. A legkorábbi datálású adat az †1283-as, valószínűleg hamis oklevélből származó *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. 1: 618, J: 309) települése. A legkorábbi hiteles *oláh* jelzős névalak 1392-ből származik, *Olahbarod* (J: 207) település neve, a legkésőbbi az 1587-ből adatolt *Olaheökreös* (J: 311). Fontos tanulsága van annak a ténynek, hogy településneveink között egyetlen **Oláh* ~ **Oláhi*, **Rác* ~ **Ráci*, **Tatár* ~ **Tatári*, **Török* ~ **Töröki*, **Cigány* ~ **Cigányi* névalak sem fordul elő. Ezek a népnevek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjában fordulnak elő. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez utóbbi települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek pusztán népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek. Kiss Lajos hívja fel a figyelmünket arra: az a tény, hogy az erdélyi területen – így Biharban – egyetlenegy **Oláh*, **Oláhi* településnév sem található, arra mutat, hogy abban az időben, amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a XI–XII. században), a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (Kiss 1999).

² **Oláhtelek** †1283: *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. I, 618, J: 309) > **Oláhtelke** 1324: *Olahteluke*, p. (Gy. 1: 647, AO. VIII, 115: 219); **Tótfalu** (Bihartól ÉNy-ra) 1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626) > **Tótfalva** 1477: *Thothfalwa* (J: 369).

³ **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (J: 364) > **Tatárfalu** 1598: *Tatorfalua*, p. (ComBih. 336); **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, J: 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (J: 223).

A *tót* jelzős helynevek esetében nem figyelhető meg a tót–magyar névtani szembenállás. Hogy e nevek egy régebbi névrétegbe tartoznak, azt az adatoláson kívül névrendszertani összefüggések is mutatják. Három település egyrészes nevének lexikai alapeleme a *tót* (Cséffától DK-re, a Fekete-Körös bal partján fekvő *Tót* (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369)), Körösszegtől DNY-ra a Sebes-Körös bal partján (1284/410: *Thothy* (Gy. 1: 677, J: 370)), illetve Székelyhídtól DK-re, a Bisztra bal partján található *Tóti* településeké ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. 1: 677, ZsO. II/1: 537, 635, J: 370, MNy. 1926. 300)), míg a kétrészes elnevezések első névrészének szerepében kilencszer találkozhatunk vele. A második névrész e nevekben (a *Tótalmás* kivételével) mindig valamilyen földrajzi köznévvé: *Tótfalu* (1. Nagymihályfalva mellett Székelyhídtól É-ra, 2. Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján, 3. Váradtól ÉK-re, 4. Diószeg mellett az Ér patak jobb partján)⁴, *Tótfalva* (Szalárdtól DK-re, a Gyepes-patak bal partján)⁵, *Tóttelek* (1. Bihartól K-re, 2. Székelyhídtól É-ra, 3. Váradtól Ny–ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb oldalán)⁶.

A népnevek értelmezésével e korszakban óvatosan kell bánnunk, akkori jelentésük nem feltétlenül azonos a maival (vö. Benkő, 1998: 58–75). Vegyük szemügyre a fentebb felsorolt, Biharban elterjedt népneveket. A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, eredetileg a gepidákra és a Kárpát-medencében velük együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették. Ide tartoztak a szlovénok (vendek), kaj-horvátok, szlovákok. Hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani.

A honfoglalás előtt török népességtől átvett, helyneveinkben is előforduló orosz népnévvvel szintén nagyon vigyáznunk kell. Abban az időben, amikor a keleti szlávok még egységesen óorosz nyelven beszéltek, az orosz nevet nem a mai 'nagyorosz' jelentésével kell értelmeznünk. Az ősi óorosz nyelv differenciálódással orosz, fehérorosz, ukrán nyelvvé fejlődött, ám ezekre a XIV. század előtt még gondolni sem szabad. Az ukrán nyelvjárású ruszinok

⁴ 1. 1349: *Thotfalw* (J: 369); 2. 1366–1405: *Thothfalw* (Cs. I, 626); 3. 1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298); 4. 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111).

⁵ 1413: *Tothfalwa* (J: 369).

⁶ 1. [1272–90]>374/500 k. és 614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. 1: 678); 2. 1329/358: *Tohteluk*, v. (Gy. 1: 678, Cs. I, 626, J: 369); 3. 1465: *Thothelek* (J: 371).

vagy rutének hazánk területére való tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, ám őket a magyarság szintén az orosz névvel illette.

Irodalom

- Bárczi 1958: Bárczi Géza, A magyar szókincs eredete. 2. kiadás. Budapest.
- Benkő 1998: Benkő Loránd, A szlávok népnévi Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: Név és Történelem. Budapest. 58–75.
- Györffy 1958: Györffy György, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. Századok XCII: 12–87.
- Kertész 1939: Kertész Manó, A magyar helynévadás történetéből. Nyr. 68: 33–9, 67–77.
- Kiss 1997: Kiss Lajos, Korai magyar helységnévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Budapest. 177–87.
- Kiss 1999: Kiss Lajos, A Kárpát-medence régi helynevei. In.: Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek köréből. Piliscsaba. 104–116.
- Kniezsa 1943: Kniezsa István, Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok I. Budapest. 111–313.
- Kristó 1976: Kristó Gyula, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged.
- Kristó–Makk–Szegefű 1973, 1974: Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefű László, Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. Szeged.
- Makkai 1947: Makkai László, A Csallóköz településtörténeti vázlat. Századok LXXXI: 109–35.
- Melich 1925: Melich János, A honfoglaláskori Magyarország. Budapest, 1925–1929.
- Mező–Németh 1972: Mező András–Németh Péter, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.

Magyar *hisz* 'glauben'

RÉDEI Károly

1. Magyar *hisz* 1. 'glauben', 2. 'meinen, denken', 3. 'vertrauen', 4. 'an jemanden glauben' [1220/1550: per pristaldum Num*hisz* szn. (VárReg. 13); 1372/1448k.: *hyzlec* tegedet lewtleni fratereknek kapuŷan, *hŷue*, *hŷgŷed*, *hewl hyhettetlen*, *hynnŷe*, *hyendnek* (JókK 14, 27, 50, 52, 108, 147)] (TESz.). Főbb származékai: *hit* 1. 'Glaube, Religion, Bekenntnis', 2. 'Vertrauen', 3. 'Meinung', 4. 'Eid, Schwur', *hívő* '(fromm)gläubig, r/e Gläubige', *hihető* 'glaublich, glaubhaft, denkbar', *hihetetlen* 'unglaublich, ungläubhaft, undenkbar'. A *hű*, *hív* '(ge)treu, ergeben, genau' melléknév a *hisz* (*hiv*-) ige folyamatos melléknévi igeneve (TESz.).

Szavunk az instabil tövű igéink, másképp az ún. sz-szel bővülő v tövű igék csoportjába tartozik, melyek száma mindössze hét: *észik*, *iszik*; *hisz*, *lész*, *tész* *vész*, *visz* (legutoljára l. Honti László 1985: 49–87). A *hisz* tő alternánsai: *hiv*-, *hi*-, *hisz*-. – A *hisz* alaktani viselkedéséből arra lehet következtetni, hogy esetleg ősi szavaink közé tartozik, jóllehet az eddigi etimológiai kísérletek nem vezettek sikerre.

Korábban a következő szóval egyeztették: mord. (Paasonen–Heikkilä–Kahla) E *keme*-, *kämi*-, *kema*-, M *kemä*- 'glauben, vertrauen' (MUSz. 99; Wichmann: 1911: 207; Mark: 1928: 89; SzófSz. ?-lel).

Lewy (1933: 164; vö. még Toivonen 1934: 141) a mord. *keme*- 'glauben' igét a mord. E *keme*, M *kemä* 'hart, fest' melléknév tartozékának tekinti. Feltevése megtámogatására indogermán párhuzamra hivatkozik: német *trauen* 'bízik', *treu* 'hű, hűséges' < idg. **dre* ... kymri *drūd* 'stark', litv. *driútas* 'fest' ~ idg. **dere* (-) 'Baum'. A német *treu* alapjelentése eszerint 'kernholzartig fest' lett volna (vö. Kluge-Mitzkä¹⁹). A 'kernholzartig fest' → 'treu' jelentésváltozás alkalminak, egyedülállónak látszik, s így nem alkalmas Lewy erőltetett, valószínűtlen etimológiája alátámasztására.

A mord. E *keme*, M *kemä* szóval való összefüggés alapján a magyarban **kiv*-, **ki*-, **kisz*- tőalternánsok volnának várhatók, vagyis a m. *hisz*- hangtanilag nem illik a mordvin szóhoz.

2. Mielőtt véleményt nyilvánítanánk ezen régi szófejtésről, vizsgáljunk meg egy másik etimológiai lehetőséget is. Bizonyos hangtani fenntartásokkal a magyar szót egyeztethetőnek gondolom a következő szócsaláddal: votj. Sz. *osk-*, K *oskç-*, (Wichm., közli Uot.: 1933: 317) G *oská-* 'glauben' | zürj. Sz. *eskĭ-*, KP *je-ski-* | osztj. (KT 19) *öyäl-*, DN *ewät*, O *ewäl-* 'id. (V DN O); trauen (jmdm) (V DN)' | vog. (Kann.–Liim., közli Stein., DEWOS 41) AK *äyt-*, Szo. *ayt-* 'glauben' ← **esk3-* 'glauben' FU (Rédei, közli Stein., DEWOS 41, NyK 1973: 270; UEW 76.).

Ezen egyeztetés alapján a magyarban **iv-*, **i-*, **isz-* tőváltozatokkal kelle-ne számolnunk.

3. A magyarban a VC struktúrájú igék száma 20 körül mozog (vö. UEW 3, Register 181–196). A VC~V váltakozást mutató struktúrához mindössze három ige tartozik: *ëv-*, *ë-*, *ész-* 'essen', *iv-*, *i-*, *isz-* 'trinken'. Ebbe a típusba tartozik az *óv-*, *ó-*, *ósz-* 'bewahren, beschützen' ige is, mely korábbi **ov-*, **o-*, **osz-* tőalternánsokra (*ovás*, *ovadék*, *ohatatlan*) vezethető vissza (l. TESz.; MSzFE).

A fent ajánlott etimológia értelmében várható ősm. **iv-*, **i-*, **isz-* 'glauben' ige túlságosan megrövidült, ún. jellegtelen, "patologikus" nyelvi alakulat lehetett, amely három másik tagjával együtt nehezen illett bele az ige-tövek strukturális típusaiba. Ilyen szokatlan fonotaktikájú alakok kiküszöbölésére a nyelvnek két lehetősége volt: a) a szó eltűnik a nyelvből, helyét valamelyik szinonima foglalja el; b) a szó hangalakja testesebbé válik (képző vagy valamilyen anorganikus hang hozzáfűggesztésével), s ily módon megmenekül a kihalástól. A testesebbé válás történhet a szó elején és a szó végén. A magyarban inkább a második eset fordul elő. Pl.: *é-*, *í-* > *éj* 'Nacht', *év* 'Jahr', *íj* 'Bogen <Waffe>', *ív* 'Bogen, Folio'. Ezek *j*, *v* eleme a teljes tőből vonódott át az alapalakba. Az *úsz-* (*úszik*) 'schwimmen' *sz* eleme elhomályosult gyakorító képző, amely talán már az ugor (esetleg csupán az ősmagyar) korban tapadt az *ú-* tőalakhoz (MSzFE; TESz.; UEW 542: **uje-* ~ **oje-* 'schwimmen' U). Ez a magyarázat az **iv-*, **i-*, **isz-* 'glauben' esetében nem jöhet szóba, mivel az már tartalmaz szóvégi mássalhangzóelemet. – A patologikus nyelvi alakulatok kiküszöböléséről a magyarban l. Rédei 1972: 231–235.

Vizsgáljuk meg, találunk-e magyarázatot a szókezdő *h* (*hisz*) keletkezésére, ill. másodlagos voltára. Ismeretes, hogy az ősi (U, FU, Ug.) *k* + V szókezdetnek a magyarban kettős folytatása van: 1) χ + Vvel. > *h* + Vvel., 2) *k* + Vpal. A szóbelseji jésített mássalhangzók (*j*, *ś*, *ć*, *ß*) hatására olykor a megelőző veláris magánhangzó még az ősmagyarban, de mindenképpen a **k-* > $\chi-$ (> *h-*) változás után palatálissá vált (vö. Rédei 1967: 167–171). Ide-

tartozik jó néhány *h* + palatális magánhangzót tartalmazó ősi szavunk: *hëgy*, *hëj*, *here*, *hím*, *hiú*, *hív*, *híz-* (*hízik*), *hölgy*, *hős*. A *h* kezdetű szavaink számát tovább növelték az ősmagyar kori és későbbi *h* + palatális magánhangzót tartalmazó szavaink: *heged*, *hegedű*, *hempëredik*, *hencser*, *henye*, *herceg*, *hëv* ~ *hő*, *hiba*, *híd*, *hideg*, *hörög*, *hüvely* stb. Ezek vagy jövevényszavak, vagy ismeretlen eredetű szavak. Ennélfogva a mai *h*-val vagy *k*-val kezdődő szavaink esetében az ősmagyar kor végén – az ómagyar kor elején a következő szókezdetekkel számolhatunk: *k* + Vpal., χ + Vvel., χ + Vpal.

4. Ezek után térjünk vissza tulajdonképpen célkitűzésünkhöz: *hisz* szavunk etimológiájához. Véleményem szerint a m. *hisz*-ben két szó esett egybe: FU **kem3-* és FU **esk3-*. Ezek folytatója a korai ősmagyarban **kiw3-* (→ **kiv-*, **ki-*, **kisz-*) és **iw3-* (→ **iv-*, **i-*, **isz-*) lehetett. Az azonos jelentésű **kiw3-* és **iw3* tő keveredett egymással, kettőjük kontaminációja útján jöhetett létre a ** χ iw3-* tő. A χ behatolását a tőbe elősegíthette a két hang fonetikaifonológiai rokonsága: *k* = veláris zöngétlen zárhang, χ = veláris zöngétlen spiráns.

Facit: 1) a m. *hisz*-ben két finnugor szó eshetett egybe; 2) mind a két szó jelentése 'glauben', tehát jelentéstani nehézség nem áll fenn; 3) a *hiv-* tő az eredeti **kiv-* és **iv-* tőalakok keveredése útján jöhetett létre. A kontaminációt elősegíthette az ősmagyarban létrejött új (és ezért feltehetőleg affektív töltésű) χ + palatális magánhangzós szekvencia hatása is.

Irodalom

- Honti László (1985), Szélfegyverek instabil tövű igéink történetéhez. NyK 87: 49–87.
- Kluge–Mitzka¹⁹ = Kluge, Friedrich–Mitzka, Walther (1963), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 19. Auflage. Berlin.
- Lewy, Ernst (1933), Zwei Worterklärungen. FUF 21: 164.
- Mark, [Julius] Gyula, *Hëv*. MNy. 24: 89–90., jegyzet.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.) (1967, 1971, 1978), A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3. Budapest.
- MUSz. = Budenz József (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. Budapest.
- Paasonen, H.–Heikkilä, K.–Kahla, M. (1990, 1992, 1994, 1996) Mordwinisches Wörterbuch 1–4. Helsinki.

- Rédei Károly (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *NyudÉrt* 58: 167–171.
- Rédei Károly (1972), L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralienne et finno-ougrienne VC_{s/§}V et CVC_{s/§}V. In: *Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire*. 231-235.
- Rédei Károly (1973), V. I. Lütkin–E. Ó. Guláev, *Kratkij étimologičeskij ólovary komi ázüka*. [Recenzió.] *NyK* 75: 270.
- SzófSz. = Bárczi Géza (1941), *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967, 1970, 1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest.
- Toivonen, Y. H. (1934), Über die Vertretung des fiugr. anlautenden *k* im Ungarischen. *FUF* 22: 141.
- UEW = Rédei Károly [Hrsg.] (1986–1988, 1991) *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3*. Budapest–Wiesbaden.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. *MSFOu*. 65.
- Wichmann, Yrjö (1911), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten. *FUF* 11: 207.

A magyar kultúra a finnek számára készült magyar nyelvkönyvekben

RÉVAY Valéria

1. Az idegenek számára készített nyelvkönyv, amennyiben élő nyelv tanításával foglalkozik, kisebb vagy nagyobb mértékben, tudatosan vagy éppen csak annyira, amennyire feltétlenül szükséges, utalások formájában vagy terjedelmes leírásokban, de mindenképpen tartalmaz az adott nyelvet beszélő nép kultúrájára vonatkozó tudnivalókat. Ez egyrészt természetesen adódik az adott nyelv szókincséből, hiszen elég nehéz és egyben meglepő volna a trópusi növények és állatok világába kalauzolni például a magyarul tanulókat. Ha egy nyelvkönyv a szokásos társalgási témákat dolgozza fel (utazás, közlekedés, vásárlás, szolgáltatások, étkezés), már akkor is elkerülhetetlen az adott nyelvet beszélő néppel kapcsolatos szokások megemlézése. Gondoljunk a köszönésekre és megszólításokra! Aki például csupán ezek árnyalt és szövevényes voltát szeretné megtanítani a magyarul tanuló idegeneknek, bizony már ezek okán is komoly magyarázatokba bocsátkozhat. Az is teljesen természetes, hogy egy adott nyelv közlekedéssel, városban való tájékozódással vagy utazással foglalkozó nyelvleckéjében nem egy távoli, idegen ország városait és nevezetességeit mutatjuk be, hanem a nyelvet beszélő nép vagy népek országát, tájait és városait. Vagy például az étkezések tanításakor is elkerülhetetlen, hogy meg ne említsük az ország gasztronómiai nevezetességeit. A nyelvleckék ezeken a szinte kötelező kulturális információkon kívül azonban sokkal többre is lehetőséget nyújtanak, főleg közép- vagy haladó szinten. Képet adnak a nyelvkönyv keletkezésének koráról. Ebből következik, hogy egy-egy nyelvkönyv leckéi, fordítási feladatai vagy egyszerűen csak nyelvtani példamondatai alapján is meg lehet állapítani, mikor keletkezett az adott nyelvkönyv. Így van ez a finneknek írt magyar nyelvkönyvek esetében is.

Nagy felelősség tehát a nyelvkönyvírás, hiszen a nyelvtani egységek leckékbe való beosztása és ezek következetes egymásra építése mellett megfontolandó a szókincs anyagának kiválasztása, és a leckékbe foglalt művelődés- és irodalomtörténeti, netán történelmi és politikai események, adatok megvá-

lasztása. Így egy-egy nyelvkönyv akár tükre lehet az adott nép művelődéstörténetének, szokásainak és hagyományainak, azt mutatja, amit szeretnénk magunkról megmutatni a nagyvilágnak, s azt, amilyenek szeretnénk, ha mások ismernének minket. Ezzel azonban igen óvatosan kell bánni, hiszen nem mindegy, hogy azok, akik a magyar nyelv tanulására szánják magukat, milyen képet kapnak a magyarokról. A következőkben a magyar nyelvkönyvek által közvetített kulturális háttérre szeretném ráirányítani a figyelmet. Természetesen nem vizsgálom valamennyi eddig megjelent tankönyvet. Áttekintem az olvasmányok szövegeit abból a szempontból, hogy hogyan tükrözik keletkezésük korának társadalmi jellemzőit, majd az irodalomtörténet, történelem, művészettörténet, országismeret és egyéb szokások bemutatását. (A tankönyvek szerzőire az irodalmi jegyzékben megadott rövidítéssel utalok.)

2. A nyelvkönyv keletkezési korának társadalmi jellemzői az adott országban

Ezek lépten-nyomon felbukkannak a nyelvleckék szövegében, s ha az ember figyelmesen olvassa e leckéket, végül képet alkothat az adott nyelvet beszélő nép társadalmi, politikai helyzetéről: *Kinek parancsol a király?* (Sz 18); *A jó nagyfejedelem szereti a népét* (Sz 22); *Hová megy a császár? A finn színházba* (Sz 11); *Magyarországban király kormányoz, Finnországban nagyfejedelem* (uo.); *Kié azon szép kert? A királyé* (Sz 29). *“Államformáját illetőleg Magyarország királyság, de a trón jelenleg nincs betöltve. Az államfői hatalmat ideiglenesen a kormányzó gyakorolja”* (L 12). Ezekből a mondatokból mind a két ország politikai helyzete kirajzolódik, s a szabadság csupán távoli álomnak tűnik: *A szabad nemzetek sorsa kellemes* (Sz 26). Később pedig így állítják párhuzamba a két országot: *Szép ország ez a Finnország! Hej, Nagy-Magyarország is szép ám* (Z 38), s ebből tudjuk, hogy a két világháború között vagyunk. De a társadalmi osztályok egymás közötti viszonyáról is képet alkothatunk a példamondatok alapján: *A báró fia sokszor kapott büntetést az iskolában* (Sz 59); *A gróf és grófné útnak indul* (Sz 18); *Az úr parancsol a lusta szolgának* (uo.); *A katonák szót fogadnak a tábornokuknak* (Sz 22); *A kisasszony a koldusnak adja a pénzét* (Sz 22); *A koldus kenyeret kért a gazdag asszonytól, de az nem adott neki* (Sz 43); *A te anyád a legkevélyebb paraszt, akit ismerek* (Sz 52); *Hegedül-e a cigány? Miért nincs annak az öreg cigánynak a kezében hegedű?* (Sz 36); *A cselédlány Vízváry kalapjáért, kabátjáért siet* (Z 76); majd nyolcvan évvel később: *Apa munkás, egy vasgyárban dolgozik* (Ny 71). A magyar ember természetére is találunk utalásokat: *“A magyar embernek olyan a természete, hogy amit pénzért oda nem ad, azt sokszor odaadja egy jó szóért”* (Sz 62); *Az én szemem kék, a tied*

fekete (Sz 28); *Kicsoda mer bennünket rágalmazni?* (Sz 32); *A magyar ember sohasem fél* (Sz 11).

3. Magyarország bemutatása

Budapest szinte minden nyelvkönyvben szerepel. A nyelvkönyvek gyakran a legegyszerűbb leckékben utalnak Magyarország fővárosára: *Budapest Magyarország fővárosa* (Lö 8) *Magyarország fővárosának egyik része a Dunán innen, a másik a Dunán túl van* (Sz 71), de olykor részletesebb ismertetésre is sor kerül: *Budapest három város egyesüléséből keletkezett. Ezek: Buda, Ó-Buda és Pest. Buda és Ó-Buda a Duna hegyes jobb partján, Pest a Duna bal partján, alföldön fekszik. Valamikor Buda volt a főváros, de ma Pest nagyobb és jelentősebb* (La 12) vagy a következőképpen: *A térképen Budapest van. Balra van Buda. Jobbra van Pest. Középen van a Duna* (K 10) *Budapest a Duna jobb és bal partján fekszik. A Duna jobb partján van Buda, és a bal partján Pest. A Duna fölött hidak láthatók* (GCs 94). Így a névszói állítmány vagy a helyhatározóragok tanítása jó lehetőséget nyújt arra, hogy a lecke szövegébe bekerüljön a magyar főváros neve. Máskor a számnemek tanításához kapcsolódik háttérismeretként az ország fővárosának megismertetése: *Budapestnek, Magyarország fővárosának körülbelül háromszázezer lakosa van* (Sz 55). A szövegekben megemlítik a főváros nevezetes épületeit és utcáit is, amelyek közül a következők a leggyakoribbak: *Magyar Tudományos Akadémia* (La 12), *Park szálló*, *Baross tér* (K 6) *Nemzeti Galéria*, *Nemzeti Múzeum*, *Vár* (K 10) *Mátyás templom*, *Parlament*, *Bazilika* (GCs 94), *Margitsziget*, *budai vár*, *Halászbástya*, *Parlament*, *Népstadion*, *Széchenyi fürdő*, *Állatkert*, *Vidámpark*, *Nagycirkusz* (Ny 45, 50). A haladóbbaknak szánt nyelvkönyvekben önálló olvasmány is foglalkozik a magyar fővárossal. Ezekben olyan részletesebb leírást találunk Budapestről, mint egy-egy útikalauzban. Így például Lavoitha a nyolcadik leckében a budai várba kalauzolja a nyelvtanulókat, sőt történelmi adatokkal is szolgál: *Mátyás király uralkodása alatt (1458–1490) Európa egyik legszebb vára emelkedett Budán. A törökök azonban elpusztították. Az ellenség kiűzése után újjáépítették* (Lö 31) a 9. leckében pedig Budapest földrajzával foglalkozik, ahol szól a kerületekről, a városba vezető fontosabb utakról, és felsorolja a fontosabb pályaudvarokat is (Lö 3536).

Az ország fővárosa mellett természetesen más magyar városokba és tájakra is elvezetik a nyelvtanulókat a magyar nyelv tanulása közben: Szinnyei a harmadik leckében a tulajdonnevek helyesírására is kitér, s ez alkalmat ad neki arra, hogy felsorolja egy-egy tájnak vagy folyónak a nevét: *Mátra*, *Ti-*

szá, *Bakony* (Sz 5). A helyhatározóragok gyakoroltatása jó alkalom a magyar városnevek megismertetésére. Érthető, hogy ezekben a leckékben gyakran szerepel a magyar nyelv tanításának egyik fellegvára, *Debrecen* és a debreceni egyetem, illetve a nyári egyetem (Lö 57 Cs 60 Ny 57). De a nyelvtanulók már a magyar órákon hallhatnak *Egerről* (K 24 Lö 100), *Visegrádról* (G–Cs 100), a *hullámzó Balatonról* (G–Cs 66) akár nyelvtani példamondatokban is: *Hévíz is a Balaton mellett van? Nem, Hévíz nincsen egészen mellette. A hévízi meleg forrás külön tó* (Z 84, 89) –; vagy a *Hortobágyról* és a *pusztáról* (Z 95, 102 Lö 57 Ny 57). Márk Tamás haladóknak szánt könyvében bemutatja a tokaji borvidéket (M 3839), majd a kilencedik leckében Magyarország tájaival ismerkedhetnek a magyarul tanulók (M 79), de ugyanabban a leckében szóba kerül a *gyöngyösi borvidék* és a *Galga vidéke*, később pedig néhány számszerű adatot és a nemzetiségekre, a közigazgatásra vonatkozó tudnivalókat olvashatunk a *Tessék magyarul* c. könyv második kötetében (M 148149). Olykor a megszokott városnevek mellett teljesen váratlanul előbukkan a külföldiek által ritkábban látogatott városok neve is: *Vasárnap van Nyíregyházán. A harangok zúgnak, és hangjuk betölti az egész várost* (Z 108). Magyarország földrajzát, nevezetesebb városait és tájait Lakó önálló leckében mutatja be *Magyarország földrajza* című olvasmányában (L 914), s emellett külön leckében ismerteti meg a nyelvtanulót a *Hortobágygal* és a *Balatonnal* (L 1724).

A magyarul tanulóknak Magyarországon való jobb eligazodását szolgálja a különböző intézmények nevének említése a nyelvleckékben, hisz ezeket a kisebb szótárakban meg sem találják: *OTP*, *IBUSZ* (K 33), *SZTK* (Lö 20).

4. A magyar kultúra

A magyar kultúra, így az irodalom, a történelem, a zene és olykor a képzőművészet vagy a sport is helyet kap a nyelvleckékben. Közülük természetesen az irodalmi utalások gyakoriak, különösen azokban a nyelvkönyvekben, amelyek haladóbbak számára készültek. Színnyei nyelvleckéiben számtalan utalást találunk a magyar irodalomra: *Vörösmarty nagy magyar költő* (Sz 17) *A magyar nemzet tiszteli nagy költőjét Petőfi Sándort* (Sz 22) *Göndör Sándor a falu rosszában elveszi Feledi Gáspár leányát, Boriskát* (Sz 46) majd több irodalmi idézet is található az összefüggő szöveget nem alkotó példamondatok között: *Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar* (Vörösmarty) (Sz 75) *Áldja meg az Isten mind a két kezével* (Petőfi) (Sz 75) *Adjon Isten, ami nincs ez új esztendőben* (Arany) (Sz 75). Lakó könyvében szintén a tizedik lecke példamondatai között találjuk a

következő, magyar irodalomra utaló mondatot: *Mit olvasol? Talán Jókai Aranyemberét?* (La 9).

Egyes nyelvkönyvek olvasmányszerűen dolgozzák fel a magyar irodalom történetének kiemelkedőbb alkotóit (Magyar prózaírók, Magyar költők: Lö 74–94 Magyar irodalom: La 51–56 Petőfi: La 56–58).

Több nyelvkönyvben egész kis magyar irodalmi antológia található. A régebbi nyelvkönyvekben ez az irodalmi gyűjtemény mindig tartalmaz népköltészetet, népmeséket, népdalokat, népballadákat és közmondásokat (Sz 131–150 La 64, 120–126; Z 178–201). A leggyakrabban *Petőfi Sándor* versei szerepelnek ezekben az antológiákban. Szinyeyi tankönyvében nyolc vers olvasható *Petőfitől*, a *Lakóéban* tűz, *Lavotha* a magyar költőkről szóló leckéjében teljes egészében közli *Petőfi Szeptember végén* című versét és egy versszakot a *Nemzeti dalból* (Lö 82–83), Márk Tamás pedig egy rövidke olvasmányban mutatja be a költőt (M 178/179). *Arany János*, *Kölcsey Ferenc*, *Vörösmarty Mihály* és *Gyulai Pál* versei egyaránt megtalálhatók Szinyeyinél és Lakónál is. *Ady Endre*, *Babits Mihály* és *Juhász Gyula* versei csak Lakó könyvében olvashatók, és érthetően hiányoznak Szinyeyi hatvan évvel korábban kiadott könyvéből, viszont a diákok megismerkedhetnek *Kisfaludy Károly* és *Kisfaludy Sándor*, *Szász Károly*, *Tompa Mihály*, *Berzsenyi Dániel*, *Csokonai Vitéz Mihály*, *Bajza József* egy-egy versével. Szinyeyi azonban nemcsak a korabeli magyar költészetrel, hanem a prózairodalommal, sőt színművekkel is megismertette a magyarul tanuló finn diákokat. Találunk részletet *Jókai* írásából (Sz 147, 150) vagy éppen *Tóth Edének* a *Falu rossza* című színművéből (Sz 170). Lakó csak a magyar műköltészetet mutatja be önálló fejezetben, ahol a már említett költők mellett szerepelnek *Tompa Mihály*, *Reviczky Gyula*, *Lévay József*, *Kiss József* és *Szabolcska Mihály* versei is. A magyar prózairodalomból *Jókaitól* a *Balaton* című írást (La 19) olvashatjuk, míg a *Hortobágyot* *Petőfi* prózai írása jeleníti meg. Ezek az irodalmi részesetek egyúttal Magyarország tájainak megismertetését is szolgálják. Ezek mellett azért néhány novellát is közöl a magyar irodalom legjobbaitól, *Mikszáthtól*, *Gárdonyitól*, *Móra Ferenc*től, *Zilahy Lajostól* és *Herczeg Ferenc*től. Ez utóbbitól a finnre is lefordított *Gyurkovics lányok* című műből találunk egy részletet.

5. Magyar történelem

A finneknek szánt magyar nyelvkönyvekben már az egyszerűbb leckékben is találunk a magyar történelemre vonatkozó utalásokat: *Második József császár szerencsétlen uralkodó volt* (Sz 58) *Az ezer nyolc-száz negyvennyolcadik évi március tizenötödike (= 15. napja) nevezetes nap volt Magyarországon, mert ezen nap volt a szabadságharc első napja* (Sz 58)

Zrínyi Miklós feláldozta az életét a hazáért (Sz 61) *Az ezer nyolc-száz negyvennyolcadik évi szabadság-harcban a honvédek utolsó leheletükig védelmezték hazájukat* (Sz 64) *Mátyás király alatt jó dolga volt a magyar népnek* (Sz 68) *A szomszéd ország császára nagy hadsereggel jött hazánk ellen* (Sz 69) *Görgey Arthur egyike Magyarország legnagyobb hadvezéreinek* (Sz: a feladatok megoldásai 11) *A magyarok Széchenyi István grófot a legnagyobb magyarnak nevezik* (Sz: a feladatok megoldásai 11)

A magyarok a kilencedik században jöttek be Európába (Sz: a feladatok megoldásai 12). De találunk említést *Deák Ferencről, Kossuth Lajosról és Mátyás királyról* is, akár a fordítani való mondatok között, vagy egy megemlékezést *Batthyányról Horváth Mihály* tollából, mely az irodalmi antológiában, az olvasmányok (lukemisto) között kapott helyet (Sz 161). Lakó könyvében terjedelmes olvasmányokban vázolja fel a magyar történelmet (*A magyarság története, Álmos vezér és a vérszerződés*: 2638), valamint a nagy magyar politikust, *Széchenyi Istvánt* és a szabadságharc vezetőjét, *Rákóczi Ferencet* (La 3846). Az 1848. március 15-i eseményeket *Jókai* leírásából ismerhetik meg a magyarul tanulók (La 46). Márk Tamás magyar nyelvkönyvének második kötetében a magyar történelem néhány kiemelkedő egyéniségét sorolja fel, és röviden jellemzi őket, illetve az adott történelmi kort: *István király a magyarok első királya. 1000-ben koronázták meg. A koronát maga a pápa küldte. Augusztus 20-át ünnepelve őrá is emlékeznek az ország* (M 178).

Az 1940-es évek elején megjelent két tankönyvben nyelvlecke (Zongor) vagy olvasmány (Lakó) formájában ismerhetik meg a finn diákok a trianoni eseményeket. Zongor könyvében az ötödik lecke címe *Csonka-Magyarország Nagy-Magyarország*, amelyben az első világháború következményeire, Magyarország hatalmas területvesztésére utalnak a beszélgetők, s arról beszélgetnek, *mikor lesz Csonka-Magyarországból újra Nagy-Magyarország* (Z 39). Lakó *Magyarország és Trianon* című olvasmányában (La 49) számadatokkal is alátámasztva mutatja be a magyar nyelv iránt érdeklődőknek a trianoni béke következményeit, Magyarország feldarabolását.

6. Képzőművészet és zene

Lavotha az Operában való látogatás kapcsán a magyar képzőművészetet is becsempészi az olvasmányba, bemutatva *Thán Mórnak* az előcsarnokban, *Székely Bertalannak* pedig a folyosókon lévő festményeit. Majd *Lotz Károlynak* a nézőtér mennyezetén látható képeire hívja fel a figyelmet, s az Opera építészének, *Ybl Miklósnak* a nevét is megadja (Lő 49–51). A magyar kultúrának egyébként a képzőművészet és az építészet a legritkábban felbukkanó részlete a nyelvkönyvekben.

A zene – főleg *Kodály* és *Bartók* révén – gyakrabban megjelenik az olvasmányokban. Így az Operát bemutató, fent említett olvasmány jó alkalom arra, hogy a magyarul tanuló diákok megismerjék *Erkel Ferenc* nevét, és halljanak valamit a legismertebb magyar operáról, a *Bánk bánról*, amely elkerülhetetlenné teszi a darab irodalmi és történelmi vonatkozásainak a meg tárgyalását. Lavotha egy másik leckében még részletesebben foglalkozik a magyar zenével, hiszen egy teljes olvasmányt ennek a témának szentel (Lő 23–26). Két világhírű zeneszerzőnk mellett megismerhetik a diákok *Liszt* nevét, sőt a kuruc dalokat is, amelyekre példaként megtalálják az egyik legismertebb kuruc nótát, a *Csinom Palkó* szövegét és dallamát. Lavotha természetesen *Bartók* és *Kodály* munkásságáról is alapos képet ad. *Kodály* művei közül kiemeli a *Psalmus Hungraicust*, *A Felszállott a pávát* és a *Háry Jánost*, s egyúttal rámutat a magyar–finn zenei kapcsolatokra is a *Väinämöinen muzsikál* című *Kodály*-darab kapcsán, amelynek a szövegét a magyarul tanulók szintén megismerhetik (Lő 26). Márk Tamás haladóknak szánt tankönyvében *Kodály Zoltán* rövid írásának segítségével mutatja be a magyar zenét: “A magyarok zenéje szűkszavú, kis terjedelmű, nagy súlyú remekművek sora. Olyan a formájuk, mintha nem változtak volna ezer év óta. A magyarnak tehát eredeti és sajátos zenei anyanyelve van. Ez a zene élő, máig érti egymást benne a magyarság egésze (M 192). A zeneszerzők bemutatása mellett, főleg a régebbi tankönyvekben, sok magyar népdal szövege is megtalálható.

7. Néprajz

Bár néprajzi ismeretek szórványosan előfordulnak az olvasmányokban, összefüggő ismertetést csak Lakó (La 1417) és Márk könyvében (M 185186) találunk. Lakó egyik olvasmányában az alföldi házat és tanyát ismerheti meg a finn diák, míg Márk a szellemi hagyományok közül a babonákról ad rövid áttekintést, illetve néhány közmondást és szólást magyaráz meg. A közmondások egyébként szinte mindegyik tankönyvben megtalálhatók. A régebbiekben akár egy-egy kis közmondásgyűjtemény is olvasható. Szinnyei

könyvében amelyben nincsenek összefüggő szövegek a különböző nyelvtani ismeretek bemutatására szolgáló mondatok között sok közmondás és szólás is olvasható. Már egészen az elején a nyelvileg egyszerűbbek: *Kéz kezét mos* (Sz 15); majd hosszabbak és bonyolultabb szerkezetűek: *Aki nem dolgozik, ne is egyék* (Sz 80). A könyv második részében azonban a szöveggyűjtemény fejezete a közmondásokkal kezdődik, amelyekből harmincat sorol fel (Sz 133134). Lakó magyar szöveggyűjteményében 110 szólásból álló gyűjtemény található (La 5862), sőt a nehezebben érthetőknél a jelentését is megadja zárójelben: *Nagy fába vágta a fejszét* (= *nehéz dologra vállalkozott*). Természetes, hogy bármely nyelv sava-borsát a frazeológiai egységek adják meg, ugyanakkor az általuk kifejezett tartalmat általában sokkal egyszerűbben is el lehet mondani. Így érthető, hogy a szólások és a közmondások inkább csak haladó szinten kerülnek be a magyar nyelvkönyvekbe. A több mint száz év alatt megjelent tankönyveket egymás mellé állítva megállapíthatjuk, hogy a beszédet színesítő közmondások az újabbakban egyre ritkábbak. Ez valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a mindennapi beszédben is egyre kevesebb fordul elő ezekből, s a fiatalok már sokszor nem is értik ezeknek a népi bölcsességet kifejező mondatoknak a jelentését.

8. Étkezési szokások

A nyelvkönyvek állandó témáinak egyike az étkezés, a különböző jellegzetes ételek és ezek készítése. A magyar nyelvkönyvekben is gyakoriak ezek a témák. Már kezdő szinten is sok utalást találunk az evéssel-ivással kapcsolatban: *Mit veszel a kereskedőtől? Kenyeret, szalonnát, húst és vaját akarok venni* (J 15); *Nem a sört, hanem a bort szeretem* (J 17); *Kérem, hozzanak nekem gyümölcsöt bőségesen* (Z 141); *Paradicsomlevest kérek. Azután húst vagy halat* (Cs 33); *A húshoz vörösbort ittunk, a rétes után meg feketekávé* (G–Cs 106). A gulyás, a halászlé vagy ezek receptje szintén megtalálható már a kezdőknek szánt könyvekben (K 41), a haladóknak szóló könyvben pedig olykor egy önálló leckében ismerhetik meg a nyelvtanulók a magyar konyhát (Lö 54–57), az ünnepek fehér asztalát (M 93–94). Jó alkalom ez arra, hogy a finnek és a magyarok táplálkozási szokásainak különbségére rámutassanak: *A magyar presszókávé – fekete – erősebb, mint a finn* (K 37); *Magyarországon nem fogyasztanak annyi tejet, mint Finnországban* (Lö 56). Ezekből a leckékből vagy olvasmányokból sok magyar étel nevét tanulhatják meg a finnek, és megismerhetik a magyar étkezési szokásokat is, ami sokat segíthet az első magyarországi útjuk alkalmával.

9. Személynevek

A leckékben használt személynevek segítségével a finn diák elsajátíthatja a magyar névhasználati szabályokat, és megismerkedhet a leggyakoribb magyar keresztnemekkel és néhány családnévvvel is. A nevek használata azonban koronként változó, így a nyelvkönyvekben ezek is árulkodnak egy-egy korszak névdivatjáról. Az első magyar nyelvkönyvben a következő nevek fordulnak elő a példamondatokban: *Ilona, Irma, Etelka, Boriska, Janka, Vilma, Sándor, János, Mór (!), Ede, Béla, Gáspár, Mihály, István, Ferenc, Lajos, József* (Sz). A három utóbbi férfinév Lakónál is megtalálható, Zongornál azonban kicsit előkelőbb hangzó családneveket találunk, és mellette megjelenik a finn családnév is magyar keresztnévvvel: *Arnóthy Zoltán, Kőszeghy Pál, Vízvár, Kuopala úr, Mäkinen Pál, Seppä Károly*. Az egyik leggyakoribb magyar családnév, a *Kovács* több nyelvkönyvben is szerepel (Z, K, Ny). Előfordul, hogy a finn családnév megkapja a magyar asszonynévképzőt: *Salóné* (Cs).

10. A nyelvkönyvíróknak egy nyelv szókincsének és nyelvtani rendszerének megtanítása mellett az adott nyelvet beszélő nép kultúráját is meg kell ismertetniük a nyelvtanulókkal. Fontos a helyes arány megtalálása, mert a kulturális ismeretekkel telezsúfolt leckék kedvét szeghetik a hallgatóknak. A finneknek szánt magyar nyelvkönyvekből általában kirajzolódik a magyar kulturális háttér, a legjelentősebb magyar kulturális értékekkel együtt. Mint a bemutatott példák is láthattuk, egy-egy nyelvkönyv természetesen saját korának legfontosabb értékeit tükrözi, amelyek azonban időről időre változnak. A nyelvkönyvírók tehát nagy felelősséget vállalnak a magyar kulturális értékek közvetítésében is. S mint láttuk, a finneknek szánt magyar nyelvkönyvekben ez a cél is vezette a szerzőket tankönyvük megírásakor.

Felhasznált tankönyvek

- Csúcs 1982: Sándor Csúcs, Unkarin alkeet. Turun Yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. (Cs)
Gerevich-Kopteff–Csepregi 1990: Éva Gerevich-Kopteff–Márta Csepregi, Unkaria suomalaisille. Finn Lectura. (G–Cs)
Lakó 1940: György Lakó, Unkarin lukemisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki. (La)
Lavotha–Tervonen 1961: Ödön Lavotha–Viljo Tervonen, Unkarin oppikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 27. (Lö)

- Keresztes 1983: László Keresztes, Jó napot! Yleisradion opetusohjelmat. Samannimisen radiosarjan oheisvihko. (K)
- Márk 1980: Márk Tamás, Tessék magyarul! Unkarin kielen peruskurssi 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki (M)
- Nyirkos 1972: Nyirkos István, Nykyunkarin oppikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 71. (Ny)
- Szinnyei–Jalava 1880: J. Szinnyei J.–Antti Jalava, Unkarin kielen Oppikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 61. Helsingissä. (Sz)
- Zongor 1942: Endre Zongor, Suomesta Unkariin. Unkarin kielen oppikirja. Keravalta. (Z)

Articles in Vogul?

Timothy RIESE

Descriptive grammars of one and the same language can often vary to surprising degrees. This can be due to different factors, such as length, resulting in more or less exhaustive treatment of the material, or methods of approach: traditional, structuralist, generative, etc. It is less often, though, that we encounter disagreement on fundamental questions when the grammars are otherwise similar (length, approach, etc.). This is, however, the case with the Vogul language in at least one question: Does the modern language possess definite and indefinite articles or not? The great majority of Vogul grammars do not even mention the possibility of articles, thus in effect denying their existence.¹ In rare instances we find the explicit denial of the existence of articles.² There is, however, one scholar, J. I. Rombandejeva, who resolutely affirms the existence of both a definite and an indefinite article in Vogul. Although hers is very much a minority opinion it cannot be dismissed out of hand for the simple reason that, in contrast to almost all others doing research on this language, she speaks it as her mother tongue. She mentions definite/indefinite articles in the following works, their treatment being similar, but

¹ This is the case, for example, in the following works: Ahlqvist, August: *Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer Grammatik* (Helsinki, 1894), Munkácsi, Bernát: *A vogul nyelvjárások szóragszásukban ismertette* (Budapest, 1894), Qernecov, V. N.: *Manóijókij (vogulyókij) ázük*. In: *Ázüki i pióymennoóty narodov Óevera* (Moskau/Leningrad, 1937), Kálmán, Béla: *Manysi nyelvkönyv* (Budapest, 1955), Lakó, György: *Északi-manysi nyelvtanulmányok* (Budapest, 1956), Balandin, A. N.-Vah-ruseva, M. P.: *Manóijókij ázük* (Leningrad, 1957), Murphy, L. W.: *Sosva Vogul Grammar* (Bloomington, 1968), Kálmán, Béla: *Chrestomathia Vogulica* (Budapest 1963, 1976²), Kálmán, Béla: *Wogulische Texte mit einem Glossar* (Budapest, 1976), Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda* (Budapest, 1975).

² Keresztes, László: *Mansi*. In: Abondolo (ed.): *The Uralic Languages*, London, 1998, page 417.

differing in length. (After the name of the article/book I add a short summary of her salient points as regards the 'definite article'.)

1966a: Manóinókij ázük. In: *Ázüki narodov ÓÓÓR III* (343–360), Moscow. Page 347. A definite article (*ań*) can be used "in some instances". This usage is characteristic of the language of tales.

1966b: K voproú o protivopoótavlenii opredelennóti i neo-predelennóti v manóijókom ázüke. SFU 2 (1966): 273–278. Page 273. There are various ways of expressing definiteness/indefiniteness in the Finno-Ugrian languages, i.e. the use of auxiliary words (articles in Hungarian as well as in Vogul in a rudimentary form).

1973: Manóijókij (vogulyókij) ázük. Moscow. Pages 200–201. The definite article (*ań*) would appear to be derived from a demonstrative pronoun (cf. *ań* "now") just like the definite article *az*, *a* in Hungarian. In contrast to *ań* "now" it is used directly before a noun and is unstressed. The usage of the definite article is restricted in Vogul probably due to the fact that there are other methods of expressing definiteness/indefiniteness. Some examples: *ań #mpät ta purχat#yt, ta χort#yt* "(te) óobaki i grüzutóá i laút"; *ań χumiy p•t l'al't suns#y* "(te, éti) muxqinü ómotrát na kotel". The definite article can also be used with direct objects: *ań mir os juw r#ηχuwlosane* "(Te, éti) lúdej on tepery xe pozval domoj".

1989: E. I. Rombandeeva–M. P. Vahruseva: Manóijókij ázük. Leningrad. Page 178. Similar to "1973". The definite article can be separated from the noun by adjectives, numerals, pronouns, participles.

1993: Manóijókij ázük. In: *Ázüki mira: Uralyókíe ázüki* (283–301), Moscow. Page 288. Similar to 1966a. The articles in Vogul are weakly developed.

1995: Öügvínókij dialekt manóinókogo (vogulyókogo) ázüka. Moscow/Hamburg. Page 152. Similar to 1993.

Just because no one other than Rombandeeva has considered *ań* to be a definite article does not mean that it has escaped the attention of the scholars. In the glossary to the first two volumes of his *Vogul népköltési gyűjtemény* Munkácsi writes: *ań*: 1. 'most', 2. 'az' mutató névmás (VNGy. II–3: 630). In his article on pronouns in Vogul István Fincziczky quotes several instances from Munkácsis material (NyK 47: 383): *ań #tiñ ujít* 'ama szarvas állatok' (VNGy. II, 16); *ań sårpXt toχ ti j•w-joxtäst* 'ama jávorok így kerültek haza' (VNGy. IV, 244). Other examples can also be found in the *Vogul népköltési gyűjtemény*, e.g.: *ań mortim n# n#yiñ m#n ti n#ylXs, ań mortim χum χumiñ m#n ti n#ylXs* 'ama déltáji nő [járó] nős vidékre érkezett, ama déltáji férfi [járó] férfias vidékre érkezett' (I, 61).

Liimola, too, commented on the word several times in his notes to the Vogul material collected by Kannisto and translates it as: 'jetzt, nun; dieser, jener, der' (WV III: 212, cf. WV VII: 33). An example: *ań masma#k^w piy nomte l•liy j#mtäs* 'Der Sohn der Masmal-Alten wurde nun verdriesslich.' (WV III: 31) ['Der Sinn des Sohns der Masmal-Alten wurde nun verdriesslich.' WV III: 212]. Several times *ań* is translated with 'jetzt' in the material, but Liimola notes that it could also be translated with 'dieser, jener, der', cf. WV V: 113 (295, Erklärung 12), WV V: 142 (311, Erklärung 3).

The Vogul word *ań* can be derived historically from the PU demonstrative pronoun **e* (cf. UEW 67: wog. TJ *iń* 'jetzt', TČ *iń-kar* 'er', K *äń*: *äń mant* 'vor kurzem, unlängst', So. *ań* 'jetzt, nun; dieser, der') and has cognates in many Uralic languages including Ostyak (mostly with the meaning 'now', but also as a demonstrative pronoun, cf. op. cit.) and Hungarian (*ez* 'this'). László Honti identified the Vogul *ań* as belonging to this word group (NyK 73: 425) and writes that the element *ń* is identical with the Uralic pronominal suffix **n3* which was palatalized in Vogul after the original palatal vowel. Honti reconstructs the following forms: Ob-Ugrian **Vn*, Proto-Vogul **Óń* (Honti 1982: 126). In both Ob-Ugrian languages the word presently has the primary meaning 'now', but is also used – peripherally – as a demonstrative pronoun. With regard to the history of the word and its use in the related languages we can assume that *ań* as a demonstrative pronoun in Vogul represents an ancient, residual usage of the word. The usual demonstrative pronouns in Vogul are *ti* 'this' and *ta* 'that' (< U **tä* ~ **te* ~ **ti* 'dieser', cf. UEW 513–514). Honti reconstructs two forms with deviating vocalism for Ob-Ugrian and Proto-Vogul: Ob-Ugrian **tī* > Proto-Vogul **tī* > So. *ti* and Ob-Ugrian **tʰ* > Proto-Vogul **tÓ/*tĚ* > So. *ta* (Honti 1982: 186). In Vogul the combinations *ań-ti* and *ań-ta* also occur as demonstrative pronouns ('this' and 'that'), *ań-ti* also with the meaning 'now'. Examples from Kálmán's dictionary: N *ań-ti* *χ#tälä m•s* 'bis zum heutigen Tag', N *ań-ta* *śuń*, *ań-ta alXslxp ań-ti alXslawX* 'jenes Vermögen, jene Fischbeute wird jetzt gefangen' (WW 40). Some of Rombandjevas examples for sentences with *ań* are actually examples for *ań-ta*, e.g. *ań ta χum #sta s#ηkwälti* '(Izveótnüj) nam tot muxqina vóe igraet na ótrunnom muzükalynom in-ótrumente' (Rombandjeva 1973: 201).

The presence of demonstratives in a language would seem to be a linguistic universal (cf. Lyons 148, 107), but languages with definite and/or indefinite articles are in a minority. Definite articles can derive from a number of sources, but develop by far the most commonly from demonstratives through semantic weakening, "bleaching" (cf. Lyons 331). As regards Vogul the obvi-

ous candidates for such a development are *ań* as well as *ti ~ ta*. As a non-speaker of Vogul it is not my place to pass judgement on the extent to which *ań* has been semantically weakened (+ DEF, + DET > + DEF) to fulfill a crucial requirement for its acknowledgement as a definite article. This can only be answered by native speakers. But another crucial requirement can indeed be examined by non-speakers of the Vogul language, i.e. whether the occurrence and frequency warrant such an analysis of the word. Here the answer is no. The fact that all Western scholars as well the Vogul researchers before Rombandejeva did/do not consider *ań* to be a definite article is above all due to the fact that this usage of the word is rare. Neither the older Vogul texts from the 19th century, nor more recent ones from the past century give evidence of *ań* being used in any sort of consistent way as a marker of definiteness. This does not mean to say that such a development would be impossible, only that it has not as yet taken place. At best, one could agree with Rombandejeva when she mentions articles in Vogul "in a rudimentary form": 'v zaqatoqnoj forme' (Rombandejeva 1966b: 347). The term *articloid* has also been used to label an 'incipient article' (Lyons 333).

In her works mentioned above Rombandejeva also regards *ak^w* (homonymous with the cardinal number 'one') as an indefinite article, but does not treat it in nearly as much depth as the 'definite article'. Some examples: *m#n p#wluwn akw n# joxtäs*. 'V nasu derevnu priehala xenwina' (Rombandejeva 1973: 201); *j# w#tat akw s•mjax •nli*. 'Na beregu reqki ótoit (kakoј-to) ambar' (Rombandejeva 1995: 152). Such examples would, indeed, point to the development 'cardinal number' > 'indefinite article'. It is also not difficult to find languages lacking a definite article, but having an indefinite article. In this regard Turkish springs to mind. The question is, though, whether *ak^w* is used often and consistently enough to warrant its treatment as an indefinite article. Here again the answer would seem to be no, although this answer is perhaps not as unequivocal as in the case of the definite article.

To sum up, one could say that Vogul has both definite and indefinite 'articloids', but (not yet) definite and indefinite articles. That the situation could change can be seen in other Finno-Ugrian languages such as Finnish where one of the major differences between the literary and the spoken language lies in the use of the "articles" *yks* and *se*.

Literature

- Fincziczky, István: A vogul névmások. NyK 47 (1928–1930): 365–398.
- Honti, László: Etimológiai adalékok. NyK 73 (1971): 425–429.
- Honti, László: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest, 1982.
- Kannisto, Artturi–Liimola, Matti: Wogulische Volksdichtung. Volume III: MSFOu 111 (1956), Volume V: MSFOu 116 (1959). (= WV III, WV V)
- Kannisto, Artturi–Liimola, Matti–Eiras, Vuokko: Wogulische Volksdichtung VII: MSFOu 180 (1982). (= WV VII)
- Lyons, Christopher: Definiteness. Cambridge, 1999.
- Munkácsi, Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény. Volumes I–IV: 1982–1902, Volume II–1: 1910–1921, Volume II–2: 1892–1921. (= VNGy.)
- Munkácsi, Bernát–Kálmán, Béla: Wogulisches Wörterbuch. Budapest, 1986. (= WW)
- Rédei, Károly [Ed.]: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest, 1988. (= UEW)

Árpádin tie Unkari-aiheista runoutta Suomessa

H. K. RIIKONEN

Johdanto

Oman mielenkiintoisen lisänsä siihen kuvaan, mikä Unkarista Suomessa on vallinnut, tarjoavat Unkariin eri tavoin liittyvät suomalaiset runot. Osa niistä kuuluu vakavammassa mielessä ja korkeampia taiteellisia päämääriä varten kirjoitetun runouden piiriin, osa taas on aivan ilmeistä tilapäisrunoutta, jolla tosin myös voi olla oma kiinnostavuutensa oman aikansa käsitysten ilmentäjänä. Tällaisten runojen merkitystä on aikanaan lisännyt se, että eräät niistä pääsivät myös suomalaisen runouden antologioihin ja levisivät sitä kautta esimerkiksi koulukäyttöön. Joi takin niistä esitettiin myös koulujen ja erilaisten oppilaitosten juhlatilaisuuksissa, joissa runonlausunta muodosti vakio-ohjelmanumeron. Suhteellisen moni niistä pantiin merkille myös Unkarissa ja niitä käännettiin unkariksi varsinkin heimoaateen aikana 1920- ja 1930-luvulla (vrt. Varpio–Szopori Nagy 1990, 114). Toisaalta eräät runot jäivät joko huonotasoisina tai poliittisesti arveluttavina omana aikanaan kokonaan julkaisematta.

Seuraavan esityksen aineistona on nelisenkymmentä runoa, jotka on ryhmitelty neljään osastoon: 1) Nimeltä mainituille tai muuten tiedossa oleville unkarilaisille osoitetut juhla-, muisto- yms. runot. 2) Unkarin historian hahmoihin liittyvät historialliset balladit. 3) Unkaria kuvaavat runot (joukossa on muutama sellainen, jossa Unkaria käsitellään yhtenä muiden kansojen ja valtioiden joukossa). 4) Suoranaisesti maailmansotien välisen ajan heimoaatteeseen liittyvät runot. Tässä esiteltävä aineisto on kokonaisuudessaan toista maailmansotaa edeltävältä ajalta. Aineisto on pääasiallisesti koottu Viljo Tervosen ja Irene Wichmannin bibliografiasta (1982); kyseinen luettelo ei kuitenkaan ole täydellinen runojen osalta, joten sitä on eri lähteistä täydennetty. Kaikkia tämän tutkielman lopussa lueteltuja runoja ei ole yksityiskohtaisemmin käsitelty; aineiston käsittely on esimerkinomaista. Suomenkielisten runojen ohella mukana on muutamia

mainintoja myös Suomessa ruotsiksi kirjoitetusta aiheeseen liittyvästä runoudesta.

Unkarilaisille omistetut runot

Tilapäisrunouden eräs keskeinen laji ovat eri tavoin kunnostautuneille henkilöille kirjoitetut onnittelu-, juhla- tai muistorunot. Jo 1800-luvulla oli muutamia unkarilaisia, jotka tunnettiin hyvin Suomessa ja joita esiteltiin artikkeleissa ja jopa elämäkertoissa. Näitä olivat esimerkiksi Antal Reguly, Pál Hunfalvy, Ferenc Deák, István Széchenyi ja Sándor Petőfi. Tällaisille henkilöille voitiin kirjoittaa myös runoja. Asialla oli itse asiassa jo Elias Lönnrot, jonka unkarilaiselle ystävälle kirjoitettua elegiaa on Aarne Anttila käsitellyt Virittäjään kirjoittamassaan artikkelissa (1934). Anttilan arvelun mukaan kyseinen unkarilainen ystävä voisi olla jo Antal Reguly tai Pál Hunfalvy. Runo on lähinnä eräänlainen antiikin mittaan kirjoitettu elegian yritelmä. Elegia, samoin kuin Lönnrotin itsensä tekemä, runomitaltaan onnahteleva latinankielinen käännös, on kiinnostava pelkästään varhaisena ilmentymänä siitä, mikä paino suomalaisten ja unkarilaisten yhteyksille haluttiin antaa. Regulya, ”weikkoja Ungerista”, muisti kalevalamittaisessa runossa myös Jaakko Juteini.

Unkarin tapahtumat pantiin merkille myös ruotsinkielisten kirjoittajien keskuudessa. Vuosien 1848 ja 1849 tapahtumiin liittyen Zacharias Topelius kirjoitti sekä Arthur Görgeystä että Lajos Kossuthista. Poliittisesti arkaluontoisen aiheensa takia runoja ei kuitenkaan voitu julkaista omana aikanaan. Kossuthia koskevan runon lähtökohdaksi on arveltu Topeliuksen suuttumusta sen tähden, että kirkoissa oli määrätty saarnastuoleista luettavaksi kiitos unkarilaisten kapinoitsijoiden kukistumisen johdosta (Nyberg 1950, 259). Runossa puhutellaan nimihenkilöä ja kehoitetaan tätä kärsivällisyyteen:

Allsvåldig Gud, som folkens öden leder,
har låtit än ditt verks fullbordan dröja;
Var tålig! Ungerns sol, som nyss gick neder,
skall ny och skön ur skyarna sig höja!

Tag i din landsflykt, ädla hjältehjärta,
ditt folks välsignelse i alla öden!
Tag i din bittra fosterländska smärta
dess innerliga kärlek in i döden.

Estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden professorin Fredrik Cygnaeuksen aiheena oli kenraali Arthur Görgey, jota suomenkielisellä puolella käsitteli myöhemmin Antti Jalava Aika-nimiseen aikakauslehteen (1908) kirjoittamissaan kahdessa artikkelissa. Cygnaeuksen laaja runo ”Artur Goergeys nyårsnatt” vuodelta 1850 on paitsi ajankohtaisen aiheen myös kirjoittajansa historianfilosofisten näkemysten valaisua. Runossa tulevat esille Görgeyn nuoruudenhaaveet sekä sankarin myöhempi omistautuminen isänmaan palvelukseen (Forsman 1923, 142–143). Runon historianfilosofisia painotuksia osoittaa historien-sanan kursivointi ja sen kirjoittaminen isolla alkukirjaimella.

Suomenkielisellä puolella Lönnrotin ja Juteinin alulle panema perinne sai sittemmin jatkoa, mutta tulokset tuskin olivat sen onnistuneempia. A. V. Koskimiehen runo ”Aleksanteri Petőfi” oli täysin sovinnainen muistoruno, ja samaa on tasoltaan myös hänen keskeiselle suomalais-unkarilaisten suhteiden vaikuttajahahmolle Antti Jalavalle kirjoittamansa runo. Otto Manninen kirjoitti Kalevalan unkarintajalle Béla Vikárillem runon, joka julkaistiin sekä Uudessa Suomessa että Helsingin Sanomissa. Eino Leino juhli runoissaan Petőfiä ja Széchenyitä (Leinosta ks. alempana).

Historialliset balladit

Tässä käsiteltävien runojen joukossa ovat taiteellisesti merkittävimpiä muutamat historialliset balladit. Niitä ovat Kaarle Krohnin, myöhemmän kansanrunouden tutkimuksen professorin, nimimerkillä Väinö kirjoittama ”Ferencz Rényi”, kirkkoherra Jooseppi Mustakallion ”Munkazcy” (nimi on tässä runon oikeinkirjoituksen mukaisessa muodossa), vanhan työväen liikkeen merkittävimmän runoilijan Kössi Kaatran ”Mies pustalla” ja varsin monta balladia kirjoittaneen Larin-Kyöstin ”Nuori Nandor”. Kahdessa ensimmäisessä jo runon otsikko ilmaisee runossa käsiteltävän historiallisen hahmon; myös Kaatra käsittelee historiallista hahmoa, vapaustaistelija Tibor Szamuelya.

Sekä Väinön että Jooseppi Mustakallion runot julkaistiin kokoelmassa *Kertovaisia runoelmia* (Kansanvalistus-seuran toimituksia LXX, 1890). Kokoelmassa ei mainittu sen toimittajaa, mutta on tiedossa, että toimitustyöstä vastasi Kaarle Krohn. Väinön ja Mustakallion runot liittyivät 1800-luvun jälkipuoliskolla huomattavan suosittuun runotyyppiin, historiallisiin balladeihin ja yleensä historiallisia – sekä suomalaisia että ulkomaisia – henkilöitä käsitteleviin runoihin. Tällaisia runoja olivat ennen kaikkea Kaarlo Kramsun ”Ilkka”, ”Hannu Krankka”, ”Jaakkima Berends” ja ”Taneli Luukkonen”, mutta luonnollisesti voidaan mainita myös esimerkiksi

Eino Leinon ja Larin-Kyöstin balladit (ks. Grünthal 1997, 228–247). Väinön runossa kuvatusta Ferencz Rényistä tuli tunnettu hahmo, koska runo usein julkaistiin antologioissa; vastaavasti itävaltalaisesta kenraali Haynausta tuli sorron symboli. Jooseppi Mustakallion runossa taas tuli esille aikansa kuuluisin unkarilainen taidemaalari Mihály Munkácsy. Hänen eräät tunnetut maalauksensa kiertelivät näyttelyissä Euroopan pääkaupungeissa. Hänen teoksensa ”Kristus Pilatuksen edessä” oli näytteillä myös Helsingissä ja se herätti suurta huomiota (ks. lähemmin Pöykkö 1993, 220–222). Maalausta käsiteltiin lehtikirjoituksissa ja Jooseppi Mustakallion ohella siitä kirjoitti runon myös nimimerkki -ei- (= Anna Christina Charlotta Edelheim). Mainittakoon myös, että Munkácsyn Kristus-trilogia ”Jeesus Pilatuksen edessä”, ”Kristus Öljymäellä” ja ”Ecce Homo” oli näytteillä Dublinissa; siellä ne näki James Joyce, joka kirjoitti Munkácsystä yhden suhteellisen harvalukuisista esseistään. Kössi Kaatran runo ”Mies pustalla” ilmestyi Työn joulu-nimisessä joululehdessä 1925. Tibor Szamuelya, jonka kohtaloon runo pohjautuu, oli käsitellyt eräissä kirjoituksessaan journalistina ja dokumentaristina tunnetuksi tullut Egon Erwin Kisch, ja Kaatra sai juuri Kischiltä aiheen omaan runoonsa (ks. Äikiä 1962). Runolla onkin alaotsikko ”E. E. Kischin Tibor Szamuely -muistelmaa mukaan K. K.”. Larin-Kyöstin ”Nuori Nandor” ilmestyi *Lausujan runoja* -nimisessä kokoelmassa ja oli niin ollen ajateltu juuri yleisötilaisuudessa esitettäväksi.

Väinön balladi ”Ferencz Rényi”, joka synkästä aiheestaan huolimatta oli alunperin ilmestynyt Joulukuusi-nimisessä joululehdessä, on läheisesti sidoksissa Kaarlo Kramsulle tyypillisiin, vapaustaistelijoiden synkkiä kohtaloita käsitteleviin runoihin. Ensimmäinen säkeistö tuo esille lähtötilanteen:

Vaiti seisoo Ferencz Rényi
Sotamiesten keskellä
Itävallan verihurtan
Kenraal Haynaun edessä.

Haynau yrittää pakottaa Rényin kavaltamaan liittolaisensa uhkaamalla ammuttaa Rényin äiti, sisar ja vaimo. Rényin pysyessä vaiti hän myös toteuttaa vuoron perään uhkauksensa. Kun Rényin vaimo pyytää miestä puhumaan, tämä ei sittenkään suostu kavaltajaksi. Kaamea lopputulos Rényin järkkymättömyydestä ilmaistaan päätössäkeistössä:

Vaiti seisoo mielipuoli
Huulin liikkumattomin,
Vaiti ovat sotamiehet,

Vaiti kenraal Haynaukin.

Jooseppi Mustakallion balladi on hieman epätavallisempi aineiston joukossa sikäli, että siinä sotilas- ja poliittisten henkilöiden asemesta tuodaan esille taiteilija ja hänen taideteoksensa. Sellaisenaan sillä on tiettyä kiinnostavuutta varhaisena suomalaisena ekfrasis-tyyppisenä kuvauksena, taideteoksen verbaalisena kuvauksena runon puitteissa. Runon alussa esitetään kuva juhlitusta taiteilijasta. Hän päättää maalata ristillä riippuvan Kristuksen. Taiteilija huomaa kuitenkin, että Kristus on hiljaa. Hän ryhtyy maalaamaan, mutta Kristus vaikenee. Runon lopussa on balladille tyyppillistä dramatiikkaa:

Munkazcy se silloin sieppaa
Taas pensselin pivohon -
”Mun Herrani täytyy myöskin
Sanoman: Se täytetty on!”

Ja huulet jo liikuu, liikkuu -
”Nyt huuda jos milloinkaan!”
Munkazcy niin kiljahtaapi;
Ja vaipuvi lattiaan.

Ja päivät ja yöt Munkazcy
nyt valvoo ja vuottelee -
Munkazcyn Kristus se ain vaan
Ja iäti vaikenee.

Runon loppu viittaa siihen, että aihe on liian korkea taiteilijan käsiteltäväksi. Kössi Kaatra jatkaa vielä omalta osaltaan Kramsun ja Väinön perinnettä synkän aiheen käsitelijänä - hänkin joululehdessä (samassa lehdessä oli mm. synkeä kuvaus naisen ajautumisesta prostituutioon). Runon anonyymiksi jäävä mies on ennen kaikkea kansan, köyhien, joukkojen ja työtätekevien sankari:

Ja kaiken hän uhras, ei enemmän kukaan -
kodin auvoisan, ah emon, puolison myös,
kun riensi hän nousseiden orjien mukaan
ja lausui: Kansa, on munkin sun työs!

Sai rakkautensa nyt loukkojen kurjuus,
hän helläpä huoltaja uurtajien.
Mut vihansa viiltävä, hehkuva hurjuus,
se hiilinä kiireillä kiskurien.

Hän armoton tuomar jok’ ainoota vastaan,
ken kynnä nyt kihisi kansalle maan

ja riistoa aatteli ainoastaan
ja saalista hiestä ja vaivasta vaan.

Mammona ja vääritys näyttävät kuitenkin voittavan:

/.../ Mut muualla Mammon
pui nyrkkiä karvaista vuorostaan,
ja kaikkipa henget nyt kahlivan kammon
ajan aamun ne saarsivat armahan maan.

Mies joutuu lähtemään pustaa pitkin pakoon päästäkseen demokraattiseen maahan, mutta siellä hän kohtaa tiensä pään:

Mut, ah, demokratian takana rajan
pian kohtaa santarmin saappaissa mies;
suo teljet vain tasavertapa ajan,
taas irvistää pahin vastahan ies.

Ja unelma sielussa kulkijan kuolee,
mi hornasta hornaan harhautui,
ja tuskaa täynnä nyt tuntonsa huolee,
kuin kohtalon nyrkinä telki se pui.

Ja itsensä tuntee hän menneen ja olleen
ja asean hän nostavi kätöksästään
ja putkenpa painavi niin ohimolleen:
alas retkahtaa aik' ylpeän pään....

Historialliseen balladiin erikoistunut Larin-Kyösti, jolla oli varsin monipuoliset suhteet Unkariin (ks. Varpio–Szopori Nagy 1990, passim) kirjoitti myös Unkariin liittyvän balladin. Eräänlaisena Runebergin ”Sotilaspojan” vastineena Larin-Kyöstin ”Nuori Nandor” kuvaa soittajapoikaa, joka marssii pataljoonan edessä ja jolle isänmaa on yli kaiken. Hän soittaa vaikka luoti osuu häneen:

Kuularuiskut räiskyi maahan,
läpi keuhkon lensi luoti. -
Pustan poika, Nandor soitti
vaikka rinta verta vuoti:
Toto-tii, toto-taa,
ei väistyä saa,
yli kaiken on kallein syntymämaa,
hurraa!

Nandor soittaa vielä toisella keuhkolla ja sairaalaan vietynäkin hän hokee torveaan. Kun vanha pater tuo hänelle ristin, hän ei etsi uskonnosta lohdutusta vaan puhuu silloinkin isänmaasta.

Yliopistollinen muistitieto kertoo, että suuri romanisti ja Helsingin yliopiston rehtori Arthur Långfors olisi esittänyt balladista seuraavan määritelmän: ”Balladi on se mikä balladilta tuntuu”. Tämä puolileikkillinen määritelmä sopii hyvin edellä käsiteltyihin runoihin. Kaikki ne vastaavat sitä yleistä mielikuvaa, mikä kirjallisuuteen perehtyneillä lukijoilla balladista on. Tämä vaikutelma taas perustuu runojen yksinkertaiseen ja pelkistettyyn kertovaan sisältöön, dramaattisiin asetelmiin sekä traagisen ja makaaberiudessaan lähes naurettavan rajoilla liikkuvaan loppuratkaisuun.

Unkaria ja sen tilannetta käsittelevät runot

Unkaria, sen maata ja kansaa käsittelevien runojen joukossa tärkeimpiä on tässä käsiteltävän aineiston ajallisesti varhaisin runo, nuorena kuolleen Uno von Schrowen ”Oi terve, Magyar!”. Von Schrowe toimi muutenkin Unkarin kirjallisuuden tunnetuksi tekijänä: hän suomensi eräitä Petőfin runoja sekä Vörösmartyn ”Szózatín”. Hänen runonsa ”Oi terve, Magyar!” on sikäli kiinnostava, että Unkariin viittaavasta nimestään huolimatta se käsittelee vähemmän tervehdysten kohdetta Unkaria kuin tervehtijän omaa maata Suomea. Viidessä ensimmäisessä säkeistössä lauletaan unkarilaisten kunniaa ja esitetään suomalaiset ja unkarilaiset vastakohtina mitä maineeseen tulee: unkarilaisilla on mainetta, mutta suomalaisten osana on vielä jäädä tuntemattomiksi, oudoiksi, kuten runossa sanotaan. Runossa käytetty ’vielä’-sana implikoi, että Suomikin on kerran saava mainetta. Seitsemän seuraavaa säkeistöä käsittelevät pelkästään suomalaisia, kunnes viimeinen säkeistö toistaa ensimmäisen säkeistön:

Oi, terve, Magyar, jalo pustan mies!
Sua veljesi tervehtää.
Jo mainehen luo sinun kulkee ties,
minun viel’ olon’ oudoks jää.

Von Schrowen tapa puhua sekä Suomen että Unkarin kohtalosta samassa runossa ei ole mitenkään poikkeuksellinen. Gyula Weöres kiinnitti jo aikoinaan huomiota siihen, että Vörösmartyn ”Szózatín” ensimmäinen suomentaja E. A. Ingman oli sovittanut runon suomalaisiin oloihin puhuen unkarilaisen asemesta suomalaisesta sekä Väinöstä ja Pohjolan pojista (Weöres 1938, 33–34).

Kaikkein uutterin Unkaria käsitellyt runoilija oli kuitenkin Eino Leino. Leino oli lapsuudestaan asti tietoinen Unkarin historiasta ja kirjallisuudesta (ks. Peltonen 1978, 81–88). Myöhemmin hän kirjoitti *Carinus*-näytelmänsä Mór Jókain kertomuksen pohjalta (vrt. Oksala 1986, 184–188). Mutta Leinon

Unkariin eri tavoin liittyvää kirjallista toimintaa leimasi epäonni. *Carinus* jäi lähinnä harjoitelmaksi Leinon merkittävimpiin näytelmiin verrattuna; toisaalta Leinon suunnitelmasta kääntää Petöfiä tämän satavuotissyntymäpäiväksi 1923 ei tullut mitään, vaan kääntäjäksi tuli tilalle Otto Manninen (Peltonen 1978, 86–87). Vaikka Leino oli tässä käsiteltävien runoilijoiden joukossa merkittävin, juuri hänen Unkari-aiheiset runonsa edustavat vaatimatonta tasoa, osittain suorastaan heikoimman luokan ti-lapäisrunoilua. Runot kuuluvat Leinon myöhäistuotantoon, jolloin hän runoili monista ajankohtaisista kysymyksistä ja ilmiöistä. Leino käsitteli tuolloin runoissaan useiden maiden tilannetta, erityisesti Viroa, jonka kansalaisuuttakin hän haki, mutta myös esimerkiksi Puolaa, Ukrainaa ja Hollantia. Unkarin konsulina Suomessa toiminut Alvar Niklander on Leinon konsulaatissa käyntien perusteella arvellut, että Leinolla viimeisinä vuosinaan oli ”jonkinlainen syvä Unkarin ikävä”. Muistelmassaan Niklander mainitsee: ”Hän [Leino] toi konsulaattiin teoksiansa, joihin merkityistä omistussanoista saattoi nähdä, etteivät kirjat olleet erityisesti tarkoitettut Unkarin konsulille, vaan niistä kuvastui väkevää myötätuntoa sukulaiskansaa kohtaan.” Niklander on muistuttanut siitä symbolisesta yhteensattumasta, että Leinon hautajaisissa ulkomaiden edustajista ensimmäisenä seppeleen laski Unkarin edustaja (Niklander 1931, 27). Mahdollisesti tällaiseen järjestelyyn oli ollut vaikuttamassa ruumiinsiunauksen toimittanut, Unkari-yhteyksistään tunnettu kirjailija-kirkkoherra Arvi Järventaus.

Leinon runo ”Madjaarit” julkaistiin kokoelmassa *Shemeikan murhe* (1924). Runo on kirjoitettu Trianonin rauhan jälkeisissä tunnelmissa ja se on osoitettu presidentti Horthylle (Unkari oli tosin edelleen kuningaskunta ja amiraali Miklós Horthy toimi valtionhoitajana). Runo ”Uljas Unkari” sisältyi ajankohtaisrunoja, ”Tietovirsiä”, sisältävään kokoelmaan *Ajatar* (1920). Runo muodostuu varsin kliseiseksi: siinä on useita tavanmukaisia Unkariin liittyviä asioita sekä Suomen osalta Väinämön kantele. Runoilija puolestaan esittäytyy sanoilla ”köyhä laulaja Suomen”, jonka ratsu on runoratsu. Saman kokoelman runossa ”Suomen messut” tervehditään eri kansoja, mutta ensin tervehdys tulee Unkarille ja Virolle:

Sentään ensin terve teille,
Suomen heimot, herttuat,
sulhot uljaan Unkarimme,
Eestin veljet ehtoisat.

Leinon runot ”Turaanin tappara”, ”Sudet Unkarin” ja ”Hulluvuosi 1848” jäivät kokonaan julkaisematta. Ne oli tarkoitettu kokoelmaan *Pohjan yhteys*,

joka oli valmistunut oikovedosasteelle. Runoilijan kuoltua runot ja *Pohjan yhteys* -kokoelma päätettiin jättää julkaisematta kovin vaatimattoman tasonsa vuoksi. Kuitenkin ”Turaanin tappara” unkarinnettiin käsikirjoituksesta ja se esitettiin Unkarissa, Győrissä, tammikuussa 1922 (Peltonen 1977, 140). Muuten Leinon Unkari-aiheisista runoista mainittakoon vain, että ”Hulluvuosi 1848” rakentuu kahden unkarilaisen, Sándor Petőfin ja István Széchenyin, varaan. Runo oli ilmeisesti tarkoitettu Petőfin 100-vuotismuistoksi (Peltonen 1977, 142), mutta samalla siinä on voimakkaasti esillä Unkarin 1800-luvun tapahtumiin keskeisesti osallistunut kreivi István Széchenyi.

Tässä käsiteltävässä aineistossa on myös yksi runokokoelma, jonka nimessä on viittaus Unkariin. Kyseessä on edellä mainitun Arvi Järventauksen kokoelma *Gönczölin vaunut* vuodelta 1936. Teosta ei ollut painettu vaan se oli käsin kirjoitetun tekstin mukainen faksimile-laitos. Kokoelman kolmannessa osastossa on Unkariin liittyviä runoja. ”Niin kuin hevოსvaras” -runoa lukuun ottamatta osaston kaikki runot assosioituvat paikan-, henkilön- ja eläintennimien sekä eräiden termien perusteella Unkariin. ”Tervehdys Debrecenin ’Bundalle’” tuo esille kirjallisuus- ja kulttuurihistoriallisia muistoja. Runossa käsitellään erityisesti Mihály Csokonaista, jota kutsutaan tuttavallisesti Mikoksi, mutta siinä mainitaan myös ”Ady, kuolematon”. ”Tervehdyksessä”, samoin kuin runossa ”Juomaveikot”, on esillä juomalaulun piirteitä. Kokoelman nimirunolla ”Gönczölin vaunut” on alaotsikko ”Syysilta Unkarissa” ja se on tunnelma- ja rakkausruno. Järventaus oli liittännyt kokoelmansa loppuun pienen sanaston, jossa selitettiin unkarilaisia nimiä ja termejä.

Suomenruotsalaisen runouden piirissä pari Unkariin liittyvää runoa kirjoitti Bertel Gripenberg kokoelmassaan *Gallergrinden* (1905). ”Rakoczys ryttarmarsch” ja ”Attilas hästar” -nimiset runot assosioituvat nimien kautta Unkariin, mutta muuten ne liikkuvat yleisemmän tunnelman tasolla. Kummassakin runossa tulevat esille Gripenbergin muototaituruus ja runotekniikan hallinta. Samoin voidaan mainita runojen taidokas rytmi ja alku- ja loppusoinnun käyttö, mistä esimerkkinä ”Rakoczys ryttarmarschin” alkusäkeet:

Eggande, eldiga rytmers gång,
ilande lopp, traf och galopp,
frustande, löddriga hingstars språng,
vind genom fladdrande fanors fång.

Gripenbergin kyseiset kaksi runoa käännettiin myös suomeksi.

Heimoaatteeseen liittyvät runot

Suomalais-ugrialaisten kansojen yhteys oli suomenkielisessä runoudessa pantu merkille jo varhain. Itse asiassa jo eräät talonpoikaisrunoilijat (Antti Puhakka ja Jaakko Räikkönen) olivat siitä tietoisia. Tällaisen runouden kirjoittaminen lisääntyi maailmansotien välisenä aikana heimoaатteen yhteydessä.

Fenno-Ugria -nimisessä heimotyölle omistetussa julkaisussa Rafael Engelberg julkaisi samannimisen runon 1925. Mukaan oli liitetty myös W. Ridalan viron- ja József Faragón unkarinkielinen käännös. Runo, joka käännöksineen oli painettu fraktuuralla, oli sikäli huomionarvoinen, että siinä viitattiin myös antiikinaikaisiin oloihin ja mm. Tacituksen mainintaan fenneistä. Unkarin osalta mainittiin taistelu turkkilaisia vastaan sanakääntein, jotka tuskin todistavat korkeampaa runouden taitoa:

Magyarit rohkeat nousivat toki
Pustilla, missä on Tonavan joki,
Mainehet niittivät taistelemastaan
Euroopan pönkkänä Turkkia vastaan /.../

Runossa on myös viittaus Trianonin rauhan jälkeiseen tilanteeseen, kun mainitaan ”Magyari silvottu”.

Karjalaisaiheita tuotannossaan käsitellyt Mikko Uotinen julkaisi 1925 runokokoelman *Valkoisten ristien maa...*, jonka eri osastoilla oli mottoina säkeitä Petőfiltä. Suojeluskunta- ja vapaussota-aiheiden ohella kokoelmaan sisältyi bolshevisminvastaisia kuplettityylisiä runoja. ”Unkari”-niminen runo on täynnä Unkariin liittyviä kliseitä uskonnollisilla viittauksilla lisätynä. Kliseiseen tekstin ohella kirjoittajan runotekniikka on perin kömpelöä:

Seisoi se [Unkari] Europan muurina puolikuuta vastaan,
uhrasi silloin Europan eestä monta parasta lastaan,
muuten ois’ saaneet Europan kansat Turkin tuhoja maistaa,
taitanut ois’ monen temppelin harjalla puolikuu merkki paistaa,
kiitos Unkarin, Europpa säilyi, Unkari iskut kantoi,
silloin se sielunsa uljuudesta kirkkaimmat helmet antoi.

Unkarin historian hahmoista runossa mainitaan Deák, Petőfi ja Széchenyi. Uotisen kokoelmassa oli runot myös Eestille, Inkerille, Latvialle, Aunukselle ja Vienalle.

Suomalais-ugrilaisen kulttuurikongressin avajaisiin 16. 6. 1931 oli Otto Manninen kirjoittanut runon ”Tervehdys heimoveljille”, joka sittemmin ilmestyi hänen *Matkamies*-kokoelmassaan. Heimoveljet tarkoittivat tässä

runossa suomalaisia, virolaisia ja unkarilaisia. Pienemmistä suomalais-ugrilaisista kansoista ei runossa puhuttu. Mannisen runo tuskin nousi Leinon tilapäisrunoja korkeammalle tasolle.

Heimoaatteen yhteydessä pyrittiin kehittämään erilaisia yhteisiä symboleja. Tästä yhtenä osoituksena oli kilpailu, joka järjestettiin erityisen heimohymnin kirjoittamiseksi. Siihen, että runon pitäisi olla juuri hymni, lienevät vaikuttaneet unkarilaiset esikuvat: Vörösmartyn ”Szózat” ja Kölcsey’n ”Hymni”. Ehdotuksia heimohymneiksi julkaistiin Heimotyövuosikirjan ensimmäisessä numerossa. Heimotyön veteraanin Matti Pesosen kirjoittama hymni oli harvinaisen sovinainen, uskonnollisävyinen, kalevalamittaa käyttävä nelisäkeistöinen runo. Mukana oli myös W. Ridalan vironkielinen käännös. Hymnin sävelsi Matti Pesosen veli Olavi Pesonen. Matti Kuuselta, Kaarle Krohnin oppituolin myöhemmältä haltijalta, oli mukana kaksi hymniä. Jälkimmäinen oli lyhyt kolmisäkeistöinen, varsin sovinainen runo. Sen sijaan edellinen oli kiinnostavampi. Runo kokonaisuudessaan kuuluu seuraavasti:

Tulinen ja armas on arokukan tuoksu,
heleä ja vilpoinen arovirran juoksu –
raskaina vyöryvät Jäämeren veet.
Helisevät hilpeinä aron balalaikat,
arolla on auringon, ilon ikipaikat –
Ruijassa riemut on unhoittuneet.

Laulajat! Loitsijat!
Laulakaa Lappiin Unkarin tulta,
loihtikaa Lappiin Unkarin multa,
laulakaa aurinko paistamaan
rannoille Ruijan ja Hiidenmaan!

Kumajavat kauniisti Budapestin kellot,
vapaana on Viljanti, Savon kivipellot –
Inkerin vainiot yöhalla hyys.
Vapautta säihkyy jo madjaarin miekka,
vapautta soittaa jo Viron sävelniekka –
idässä on orjuus ja äänettömyys.

Laulajat! Loitsijat!
Laulakaa veljiin toivoa uutta,
loihtikaa mieliin miehuullisuutta;
viel’ ylös Unkari nousta voi,
Inkerin kirkkojen kellot soi!

Itä länttä tunne ei, etelä ei pohjaa.

Opas yksi ystävät lähemmäksi ohjaa!
Arpádin, Lembitun, Väinämön tie.
Vapautta vaalien, sukuamme suosien
rakennamme tien yli tuhansien vuosien:
heimoushengen, mi yhteen vie.

Laulajat! Loitsijat!
Laulakaa umpeen railot, mi estää,
loihtikaa yhteen sillat, mi kestää,
vapaaksi, suureksi laulakaa
Unkari, Eesti ja Suomenmaa!

Matti Kuusen runossa yhdistyy Suur-Suomi -ajatus Suomen, Viron ja Unkarin muodostamaan yhteyteen, jota symboloi ”Arpádin, Lembitun, Väinämön tie”. Runo perustuu voimakkaisiin vastakohta-asetelmiin, kuten itä-länsi, pohjoinen-etelä ja vapaus-orjuus. Kantavana aatteena on usko suomensukuisten kansojen nousuun. Kuten Heimotyö-vuosikirjan alaviitteessä mainittiin, runo oli ajateltu ”laulettavaksi siten, että kuoro, kvartetti tai yksinlaulaja esittää kuusisäkeiset ja koko yleisö viisisäkeiset säkeistöt”. Runossa on niin ollen – ottaen huomioon myös sen runomitat, typografisen asun ja värikkään sanonnan – tavoiteltu suoranaista kuorolyriikan tehoa.

Kuusen heimohymni sopii kieltämättä hyvin sekä laulu- että lausuntakuoron esitettäväksi. On huomattava, että kuorolausunta oli tuolloin oma elävä taidelajinsa, jota viljeltiin sekä oikeiston että vasemmiston tilaisuuksissa samoin kuin kouluissa. Esimerkiksi Matti Kuusen veli Pekka Kuusi johti Akateemisen Karjala-Seuran Merjan kaiku -nimistä lausuntakuoroa.

Yhteenvetoa

Unkari-aiheisia ja Unkariin eri tavoin liittyviä runoja on Suomessa kirjoitettu varsin runsaasti. Valitettavasti niiden taso on usein jäänyt sangen vaatimattomaksi. Heikkoudet ilmenevät sekä kliseisessä sisällössä että vaatimattomana runotekniikkana. Kun *Korkeasta tyylistä* -teoksen kirjoittaja antiikin aikana vaati kirjalliselta esitykseltä ”kykyä ajatella suuria ajatuksia”, niin tämäkin kyky monelta runoilijalta puuttui. *Korkeasta tyylistä* -teos luettelee myös suurta tyyliä turmelevia vikoja, jotka niin ikään on edellä käsitellystä aineistosta löydettävissä.

Kirjoittajien joukossa on tosin Suomen huomattavimpia lyyrikoita, mutta joko he tällöin kirjoittivat tilapäisrunoutta (Otto Manninen) tai olivat tuotantonsa heikoimmassa vaiheessa (Eino Leino). Osa runoilijoista oli

ammattikirjailijoita, mutta sellaisena ansaitsivat jäädä unohduksiin (Mikko Uotinen). Arvi Järventaus, jolla oli erityisen kiinteät suhteet Unkariin, oli epäilemättä merkittävämpi romaanikirjailijana kuin lyyrikkona. Osa taas kirjoitti runoja monenlaisten muiden aktiviteettien ohella (Rafael Engelberg, Jooseppi Mustakallio, Matti Pesonen). 1800-luvun ruotsinkielisten aaterunoilijoiden Cygnaeuksen ja Topeliuksen Unkari-aiheiset runot ovat kiinnostavampia aatteiden ja poliittisen ideologian ilmentäjinä kuin jatkuvasti elävänä runoutena. Kiinnostavimpina voidaan pitää balladilajiin kuuluvia runoja, ja ehkä Väinön (Kaarle Krohnin) ”Ferencz Rényi” on edelleen muistamisen arvoinen. Omassa lajissaan, kuorolle tarkoitettuna runona, Matti Kuusen ”Heimohymni” on myös kiinnostava.

Taiteellisia saavutuksia enemmän runot kuitenkin kertovat pitkäaikaisesta kiinnostuksesta Unkaria ja kielisukulaisia kohtaan. Useilla tässä käsitellyistä runoilijoista oli muutenkin suhteita Unkariin ja sen kirjallisuuteen esimerkiksi kääntäjinä (Uno von Schrowe, Otto Manninen), Unkaria muuten kuvanneina kirjailijoina (Arvi Järventaus) tai erilaisia suhteita Unkariin solmineina kirjailijoina (Larin-Kyösti).

Kirjallisuutta

Unkari-aiheisia ja Unkariin liittyviä runoja toiseen maailmansotaan mennessä

- Cygnaeus, Fredrik (1807–1881) Artur Goergeys nyårsnatt.
 Edenheim, Anna Christina Charlotta (1845–1904) Kristus inför Pilatus.
 Engelberg, Rafael (1882–1962) Fenno-Ugria.
 Erkkö, J. H. (1849–1906) Unkarin tyttö.
 Gripenberg, Bertel (1878–1947) Attilas hästar.
 — Rakoczys ryttarmarsch.
 Gummerus, K. J. (1840–1989) Tohtori Oskar Blomstedt’in hautajaiset.
 Juteini, Jaakko (1781–1855) Suomessa waeldajan, Herran Regulin muisto 1841.
 Järventaus, Arvi (1883–1939) Gönczölin vaunut.
 — Juomaveikot.
 — Tervehdys Debrecenin ”Bundalle”.
 Kaatra, Kössi (1882–1928) Mies pustalla.
 Koskimies, A. V. (1856–1929) Aleksanteri Petófi.
 — Antti Jalavan muistolle.
 Krohn, Kaarle ks. Väinö.
 Kuusi, Matti (1914–1998) Heimohymni I.
 — Heimohymni II.
 Larin-Kyösti (1873–1948) Nuori Nandor.

Leino, Eino (1878–1926) Hulluvuosi 1848.

— Madjaarit. Presidentti Horthy.

— Sudet Unkarin.

— Suomen messut. Juhlaruno.

— Tapani Szécheny. Petőfi Sándorin 100-vuotismuistolle omistettu.

— Turaanin tappara.

— Uljas Unkari.

Lönnrot, Elias (1802–1884) Elegia unkarilaiselle ystävälle.

Manninen, Otto (1872–1950) Béla Vikárilille.

— Tervehdys heimoveljille Suomalais-ugrilaisen kulttuurikongressin avajaisissa, 16. VI. 1931.

Mustakallio, Jooseppi (1857–1923) Matkalla.

— Munkaczy.

Nurmio, Heikki (1887–1947) Ugrien laulu.

Pesonen, Matti (1868–1957) Heimohymni.

Pohjanpää, Lauri (1889–1962) Unkarin kevät.

Puhakka, Antti (1916–1893) Esiisämme.

Räikkönen, Jaakko (1830–1882) Suomelle.

Schrowe, Uno von (1853–1886) Oi terve, Magyar!

Siikaniemi, Väinö (1887–1932) Terve, Budapest.

Topelius, Zacharias (1818–1898) Arthur Görgei.

— Ludvig Kossuth.

Uotila, Oskar (1853–1903) Sotilaan jäähyväiset.

Uotinen, Mikko (1885–1931) Unkari.

Väinö (= Kaarle Krohn) (1863–1933) Ferencz Rényi.

Tutkimuskirjallisuutta

Anttila, Aarne (1934) Elias Lönnrotin elegia unkarilaiselle ystävälle. Virittäjä 1934, 156–158.

Forsman (= Koskimies), Rafael (1923) Fredrik Cygnaeus kirjailijana ja ajanilmiönä. I osa. Porvoo: WSOY.

Grünthal, Satu (1997) Väkkyvä virran kalvo. Suomalaisten kaunokirjallisten balladien motiivit. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Niklander, Alvar (1931) Unkarin ja Suomen välinen vuorovaikutus konsulaattitietojen valossa. Heimoliitto. Neljännen Suomalais-ugrilaisen kulttuurikongressin juhlaulkaisu. Helsinki: Kongressin päätoimikunta. 24–29.

Nyberg, Paul (1950) Z. Topelius. Elämäkerrallinen kuvaus. Kirjoittanut Paul Nyberg. Edellinen osa. Suomentanut Lauri Hirvensalo. Porvoo-Helsinki: WSOY.

Oksala, Teivas (1986) Eino Leinon tie Paltamosta Roomaan. Tutkielmia runoilijan suhteesta antiikkiin ja klassiseen perintöön. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Peltonen, Aarre M. (1977) Eino Leinon runot ja runosuomennokset 1920–1926. In: Eino Leinon runojen syntyajat ja toisinnot 1920–1926. Tampereen yliopisto. Kotimaisen kirjallisuuden monistasarja n:o 10. Tampere.
- Peltonen, Aarre M. (1978) Perustutkimuksia Eino Leinosta. Kirjallisuus- ja kulttuurihistoriaa runoudesta, kriitikontyöstä, ihmissuhteista. Tampereen yliopisto. Kotimainen kirjallisuus. Monistasarja N:o 16. Tampere.
- Pöykkö, Kalevi (1993) Mitä Suomessa tiedetään Unkarin kuvataiteesta? *Hungarologische Beiträge* 1: 219–229.
- Tervonen, Viljo–Wichmann, Irene (toim.) (1982) Suomalais-unkarilaisten kulttuuri-suhteiden bibliografia vuoteen 1981. *Castrenianumin toimitteita* 24. Helsinki.
- Varpio, Yrjö–Szopori Nagy, Lajos (1990) Suomen ja Unkarin kirjalliset suhteet vuosina 1920–1986. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Weöres, Gyula (1938) Unkarin kansallislauluista. Heimotyö I. Helsinki: Suomalais-ugrilaisen kulttuuritoimikunnan Suomen osasto. 32–34.
- Äikiä, Armas (1962) Laulaja tulivuoren juurella. *Kössi Kaatran elämä ja työ*. Helsinki: Yhteistyö.

'Nähdä' ja 'katsoa', 'kuulla' ja 'kuunnella'

Sirkka SAARINEN

Euroopan kielikartaston (*Atlas Linguarum Europae*, ALE) substantiivivaltaiseen kyselysarjaan sisältyy joitakin kymmeniä verbejä, jotka kuvaavat tavallisimpia ruumiintoimintoja ja työprosesseja. Näistä aistihavaintoa ilmaisevia ovat mm. 'nähdä' ja 'katsoa', 'kuulla' ja 'kuunnella'. Tutuimmissa indoeurooppalaisissa kielissä ensimmäisen parin verbeissä ei useimmiten ole etymologisesti yhteistä elementtiä, esim. engl. *to see* vs. *to look*, ranskan *voir* vs. *regarder*, saksan *sehen* vs. *schauen* (tosin saksan *sehen*-verbillä on myös merkitys 'katsoa'), ven. *videty* vs. *ómotrety*. 'Kuulla' – 'kuunnella' -parin kohdalla osassa kielistä on sama tilanne, esim. engl. *to hear* vs. *to listen*, ranskan *entendre* vs. *écouter*, mutta osassa käytetään etymologisesti samaa vartaloa, esim. saksan *hören* vs. *zuhören*, ven. *ólüsaty* vs. *ólusaty*. Saksassa ilmaistaan siis prefiksin avulla toiminnan intensiteetin voimistuminen, venäjässä puolestaan ainoa ero verbien välillä on kantaslaaviin (ja mahdollisesti etäämmäksikin johonkin ieur. kantakielen vaiheeseen) palautuva vokaalivaihtelu.

Sama kahtalaisuus on nähtävissä suomalais-ugrilaisissa kielissä (käsitteiden tässä vain ALE:en sisältyviä kieliä eli unkaria ja suomalais-permiläisiä kieliä). *Uralisches etymologisches Wörterbuchin* mukaan löytyy jopa kymmenen suomalais-ugrilaiseen tai uralilaiseen kantakieleen palautuvaa sanaa, jonka kantamerkitykseksi on rekonstruoitu joko 'nähdä' tai 'katsoa' tai molemmat; lisäksi sanakirja antaa saman merkityksen neljälle suomalais-permiläiselle tai suomalais-volgalaiselle sanalle, joista kuitenkin kahdelle on esitetty myös uudempi lainaetymologia. Kuuleminen ei ole yhtä keskeinen toiminta kuin näkeminen, suorittaahan ihminen suurimman osan aistihavainnoistaan näköaistinsa välityksellä. Tämä näkyy vanhassa sanastossakin: UEW antaa vain kaksi suomalais-ugrilaiseen kantakieleen palautuvaa 'kuulla'-verbiä, joista toisen suomalais-ugrilaisuus on kyseenalainen, varmasti se on todettu vain ugrilaiskielistä.

Kaikissa itämerensuomalaisten kielten sekä mordvan murteissa ainoana näkemisverbinä on annettu suomalais-ugrilaiseen **näke*-vartaloon palautuva (seuraavassa ALE:n materiaalista otetut yksikön kolmannen persoonan muodot) sm. *näkee*, karj. *näköü*, ink. *näkkb*, vepsä *ńägeb*, vatja *näeB*, viro *näeb*, liivi *näb*, mdE *ńeji*, mdM *ńäji*. Unkarissakin verbi – tai tarkemmin sen johdos – esiintyy, mutta *néz* tarkoittaa ‘katsoa’. Udmurtin bessermanin murteesta on merkitty muistiin **näke*-vartalosta frekventatiivisuffiksilla muodostettu johdos *naŠke*, jonka merkitys on niin ikään ‘katsoa’. UEW on rekonstruoinut sanan kantamerkitukseksi sekä ‘nähdä’ että ‘katsoa’.

Pohjoissaamassa ‘nähdä’ on *oaidna*, ja sama sana esiintyy erilaisina äänneellisinä variantteina kaikissa muissakin murteissa. Se on nykyäsityksen mukaan laina arjalaisesta **vaina*- ‘nähdä’ -verbistä samoin kuin mordvan *vani* ‘katsoa’-verbi (Koivulehto 1999, 331; Sammallahti 1998, 257). UEW yhdistää mordvan ja saamen sanat ja pitää kantavartaloa suomalais-volgalaisena (s.v. **van3*-). Mikäli saamen ja mordvan arjalainen etymologia hyväksytään ja suomen *vaania* puolestaan selitetään germaaniseksi lainaksi, ilman alkuperänselitystä jää liivin katsomista tarkoittava *vańillob*, jossa *n*:ää seuraavat konsonantit edustavat johdinta.

Marissa ‘nähdä’ on *užeš*. UEW:n mukaan sanan suomalais-volgalainen kantamuoto on **waČa*- ja siitä saattaa olla peräisin myös viron katsomista tarkoittava *vaatab*, joka on edelleen lainattu vatjaan samassa merkityksessä. Kolmantena tähän epävarmaksi katsottuun sanueeseen kuuluu UEW:n mukaan mordvan *vaČa*-verbi, jonka merkitys on ‘maistaa’. Semanttisesti yhdistys on mahdollinen, sillä suomalais-ugrilaisista kielistä löytyy muitakin esimerkkejä merkityksen siirtymisestä eri aistihavaintoverbien välillä. Enemmän ongelmia aiheuttaa sanojen etymologiselta kannalta epäsäännöllinen äänneasu.

Permiläisten kielten näkemistä ilmaiseva verbi on komin *addžl*, udm. *addže*. Verbi on etymologisesti sama kuin marin *ončem* ‘katsoa’. Näiden suomalais-permiläiseksi kantamuodoksi UEW rekonstruoi **ańČe*- ja sen kantamerkitukseksi sekä ‘nähdä’ että ‘katsoa’.

Unkarissa ‘nähdä’ on *lát*, ja se palautuu UEW:n mukaan uralilaiseen **l*!*tt3*-vartaloon, jolla tosin ei ole suomalais-ugrilaisella puolella muita vastineita. – Vaikka suomalais-ugrilaiseen kantakieleen siis on rekonstruoitu useita näkemistä tarkoittavia verbejä, Euroopan kielikartaston aineksessa, joka katkaa kaikki kielten päämurteet, esiintyy kullakin kielialueella vain yksi verbi.

Katsomista tarkoittavia verbejä on suomalais-permiläisissä kielissä useampia kuin näkemistä ilmaisevia, ts. esiintyy jonkin verran murteittaista vaihtelua, joskin yleensä yksi verbi on kielialueella dominoiva. Itämerensuo-

messa yleisin on sm. *katsoo*, karj. *kaččou*, ink. *kats#*, vepsän *kacub* ja viron *katsub*. Etymologisesti näiden kanssa kuuluu yhteen saamen *gæč|ča*. UEW pitää sanaa suomalais-volgalaisena ja yhdistää siihen vielä komisyryjänin *kažall* 'nähdä'-verbin (esiintyy ALE:n aineistossa toissijaisena vastauksena yhdessä murteessa) (s.v. **kaČe-*). Jorma Koivulehto kuitenkin johtaa itämerensuomalais-saamelaisen sanan luoteisgermaanin varomista, vartioimista, paimentamista tarkoittavasta **g#tja*-verbistä ja katsoo perustellusti, ettei komin sana lainkaan kuulu tähän yhteyteen (Koivulehto 1999, 258–260; Sammallahki 1998, 243).

Em. sanaa lainattaessa tapahtunut merkityksenkehitys on tuttu muistakin suomalais-ugrilaisista kielistä; se näkyy mm. virossa, sillä siellä esiintyy murteissa *katsub* ja *vaatab* -verbien lisäksi myös *vahib*. Se on johdettu keski-alasaksan sanasta *wacht(e)* 'vartija, vahti', ts. vartioimisesta on tullut vain katsomista. Sama merkityksenmuutos näkyy esim. suomen lounaismurteissa, joissa ruotsin *vakta* 'vahtia' -verbistä on saatu *vahdata* 'katsoa' (ei sisälly ALE:n ainekseen). Myös marin luoteismurteesta on annettu verbi *kütä* katsomista tarkoittavana; se on laina tataarin vastaavasta vartioimista ja paimentamista tarkoittavasta verbistä, jonka merkitys on säilynyt sellaisenaan muissa marin murteissa.

Useissa viron murteissa on annettu – etenkin toissijaisena vastauksena – *kaeb*. Se palautuu suomalais-ugrilaiseen **kaj3*-vartaloon, jonka alkuperäiseksi merkitykseksi UEW määrittelee muiden sukukielten edustusten perusteella 'koskea' (~ sm. *kajota*). Tässäkin on siis tapahtunut merkityksenmuutos kahden eri aistin avulla suoritettavan havainnon välillä eli koskemisesta katsomiseen. – ALE:n materiaalissa on monia yksittäisissä saamen murteissa esiintyviä katsomista tarkoittavia sanoja, jotka ovat etymologialtaan epäselviä. Jätän ne tässä käsittelemättä.

Koko komilaisella alueella, sekä syrjäänissä että permjakissa, on samasta *vidž*-vartalosta muodostettuja katsomista tarkoittavia johdoksia: *vidž|dl*, *vidžall*, *vižliše*, (kp.) *vidž|tl*. Kantasana palautuu UEW:n mukaan suomalais-ugrilaiseen **wiča*-vartaloon, jonka jatkajia löytyy virosta, permiläisistä kielistä ja unkarista. Verbin merkitykset vaihtelevat eri kielissä vaanimisesta ja tarkkailemisesta säilyttämiseen, varjelemiseen ja vartioimiseen. UEW:n mukaan vain komin Luzan murteessa verbillä on merkitys 'katsoa'; siitä huolimatta kantakielen verbin merkitykseksi rekonstruoidaan 'nähdä, katsoa'. ALE:n materiaali osoittaa, että kaikissa murteissa verbin johdokset tarkoittavat katsomista, mutta kantaverbi ilman (*vidž|l*) johdinta esiintyy tässä merkityksessä vain toissijaisesti kahdessa keruupisteessä. Vaikka semanttisen kehityksen oletetaan aina kulkevan yksinkertaisemmasta ja konkreettisem-

masta monimutkaisempaan ja abstraktimpaan, nykykielten todistuksen perusteella olisi luonnollisempaa pitää verbin alkuperäisimpänä merkityksenä varjelemista tai varomista, jotka kuitenkin nekin ovat ihmisen perustoimintoja kuvaavia verbejä. Myös verbin kantapermiläiseksi merkitykseksi on rekonstruoitu 'säilyttää, varjella, varoa' (Lytkin–Guljaev 1970, 55). Aiemmin mainittujen vartioimista tarkoittavien verbien merkityksenmuutos katsomista ilmaisevaksi osoittaa myös tällaisen kehityksen mahdolliseksi.

Udmurtissa 'katsoa' on *uĉke*, *uĉiśke* eli johdos verbistä *uĉni*, jolle UEW esittää epävarmoja vastineita samojedikielistä (s.v. *att3-).

Näkemistä ja katsomista tarkoittavat verbit menevät ikään kuin ristiin eri kielissä, ts. samasta kantaverbistä on kehittynyt toiseen kieleen näkemistä ja toiseen katsomista ilmaiseva verbi. Ymmärrettävästi niiden kantasanan semantiikaksi onkin yleensä abstrahoitu molemmat merkitykset. UEW:n neljästätoista näkemistä tai katsomista tarkoittavasta verbistä ALE:n aineistossa esiintyy kahdeksan. Ne, jotka puuttuvat, ovat joko levikiltään vain obinugrilaisissa ja samojedikielissä esiintyviä tai sitten ne ovat sellaisia kuin esim. **koke*- ja **woppe*-, joiden nykykielten perusteella hahmottuva keskeisin – ja siitä päätellen myös alkuperäinen – merkitys on 'tarkastaa (pyydyksiä)'.

Kuulohavainnon nimittämisen suhteen käsiteltävät kielet ovat huomattavasti homogeenisempia, sillä kaikissa ersämordvaa lukuun ottamatta esiintyy **k•le*-verbin jatkaja: sm. *kuulee*, karj. *k•lou*, ink. *k•l#*, vepsä *kuunob*, vatja *kuulõb*, viro *kuuleb*, liivi *k•lõb*, saame *gulla*, mdM *kulli*, mari *koleš*, komi *kĭll*, udm. *kĭle*, unk. *hall*. Ainoa poikkeus on mordva: ersässä kaikista murteista on annettu *mafi* ja mokšassakin useimmista *mafej*. *mafams*-verbin etymologia on epäselvä; Paasosen sanakirjan mukaan sen merkitykset ovat 'kuulla, huomata, tuntea', eli semantiikaltaan se kattaa monta eri aistihavaintoa. ALE:n materiaalissa verbi esiintyy mokšassa kerran myös haistamista tarkoittavassa ilmaisussa *šifne mafej*, sananmukaisesti 'tuntee hajun'. – Samanlainen merkityksen häilyminen eri aistihavaintojen kesken näkyy myös **k•le*-verbin mansilaisessa perillisessä *χ#li*, joka tarkoittaa kuulemisen lisäksi ymmärtämistä ja tuntemista (Kálmán 1986, 100).

Myös kuuntelemista ilmaisevat verbit näyttävät pitkälti yhteneväsiltä: sm. *kuuntelee*, *kuultelee*, *kuutelee*, *kuulustelee*, karj. *k•ntelou*, ink. *k•nDel#*, vepsä *kundleb*, vatja *kuultaab*, *kuuntõlõb*, viro *kuuldab*, *kuulab*, *kulleb*, liivi *k•l-dõb*, saame *gulltala*, mari *kolĉšteš*, komi *kĭlzĭ*, udm. *kĭśke*, *kĭže*, *kĭldiśke*, *kĭle*, unk. *hallgat*, *hallgatózik*, ts. 'kuulla'-verbi + frekventatiivinen johdin. Ne itämerensuomalaiset muodot, joissa on ensimmäisen tavun lopussa *n* (mm. *kuuntelee*), on kuitenkin selitetty vanhoiksi suomalais-ugrilaisen **kun-ta*- 'pyydystää' -vartalon frekventatiivijohdoksiksi, joihin *kuulla*-verbin ään-

nerakenne on vaikuttanut. Kun verbistä ei itämerensuomen ja ugrilaiskielten väliltä ole mitään löytöjä, on toisaalta houkuttavaa olla yhtä mieltä UEW:n kanssa siitä, että *kuuntelee* olisi vain dissimilaation kautta *kuulla*-verbistä syntynyt muoto. (Rédei 1988, 207; SSA 1992, 457.) – Outo on myös mordvan 'kuunnella'-verbi, mdE *kunsoli* ja mdM *kuLcãñdi*, joka muistuttaa ään-teellisesti molempia mainittuja verbejä ja jossa on selvästi frekventatiivijohdin (eri alkuperää oleva ersässä ja mokšassa), mutta jota ei kuitenkaan voi etymologisesti yhdistää kumpaankaan.

ALE:n materiaalissa on unkarin murteista annettu myös verbit *fülel* ja *fi-gyel*, jotka ovat molemmat johdoksia suomalais-ugrilaisesta korvaa tarkoittavasta **peljä*-sanasta (unk. *fül*).

'Nähdä' ja 'katsoa' -verbit ovat kussakin tarkastellussa kielessä alkuperältään erilaisia vaikka sinänsä joko vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvia tai muinaisia lainoja. Ilmeisesti alun perin sama verbi on tarkoittanut sekä näkemistä että katsomista, mikä edelleen heijastuu näiden merkitysten ristikkäisyydessä, siinä, että saman verbin merkitys vaihtelee kielittäin. Yksittäisiin suomalais-permiläisten kielten murteisiin on omaksuttu nuoria katsomista ilmaisevia lainasanoja; useimmiten näissä merkityksenkehitys on kulkenut vahtimisesta ja vartioimisesta neutraaliin katsomiseen. Kuulemista ja kuuntelemista merkitsevien verbien kohdalla puolestaan useimmissa kielissä on käytössä etymologialtaan sama kantasana: kuunteleminen on vain frekventatiivisuffiksin avulla ilmaistua intensiivistä kuulemista. Yksittäisissä tapauksissa on myös havaittavissa merkityksen horjuminen eri aistihavaintoverbien välillä.

Lähteet

- Atlas Linguarum Europae. Keruutiedot, käsikirjoitus.
 Kálmán, Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Budapest.
 Koivulehto, Jorma 1999: Verba mutuata. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 237. Helsinki.
 Lytkin, V. I.–Guljaev, E. S. 1970: Kratkij étimologiqeókiĵ ólovary komi ázúka. Moókva.
 Paasonen, Heikki 1990–98: Mordwinisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fennougricae XXIII. Helsinki.
 Rédei, Károly 1988: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest. (= UEW)
 Sammallahti, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Káráŝjohka.
 Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3. Helsinki 1992–2000.
 (= SSA)

Finn nyelv – középiskolás fokon

SALAMON Ágnes

Valamennyi finn, finnugor és magyar szakos jelenlegi és egykori egyetemi hallgató tanúsíthatja, milyen hatalmas, sokszor leküzdhetetlen nehézséget jelentett számára a finn nyelv elsajátítása. El is terjedt a köztudatban, hogy a finn rendkívül nehéz, talán a világ legnehezebben tanulható nyelve.

Ez természetesen egyáltalán nem igaz. A gondot valójában az egyetemi tanterv feszített tempója okozza. Ilyen kevés óraszámban, rövid idő alatt tulajdonképpen semmit sem lehet megtanulni/megtanítani, egy élő nyelvet a legkevésbé. S miközben a hallgató a nyelvórákon a *“Kuka tuo poika on? – Suomen pääkaupunki on Helsinki. – Mitä sinä harrastat?”* szintjén tesz erőfeszítéseket a nyelv elsajátítására, a nyelvészeti és irodalmi szemináriumokon finn nyelvű szakirodalmat ajánl (néha ugyanaz!) a tanár, s illene megértenie a finn nyelvű előadásokat is. Tovább növeli a gondokat, ha egy másik, olykor harmadik rokon nyelvet is elkezd tanulni. A finn és észti közötti hasonlóságok például a kezdő szakaszban tökéletes káoszt és frusztrációt okoznak a nem kívánatos transzferek miatt. Míg ha valaki jól ismeri már az egyik nyelvet, könnyebben sajátíthatja el a másikat. A ritka és rövid finnországi kiutazások vajmi keveset segítenek. A legkitartóbb finntanulók vagy hosszabb ösztöndíjra pályáznak, vagy munkát vállalnak külföldön, esetleg több évre igyekeznek kitolni tanulmányaikat. Ezt természetesen csak kevesen engedhetik meg maguknak. Mit tegyünk hát?

A gimnáziumi finnnyelv-oktatás kínálkozik az egyik lehetséges megoldásnak. Plusz négy év, a megszokott osztályközösségben, kedves tanárral, kis kommunikációs helyzetgyakorlatokkal, kevés nyelvtannal, különösebb sietés és kötelezettségek nélkül, – valljuk be, erről álmodtunk szigorlat előtt! Ha “csak” a szaktárgyakat kellett volna már tanulnunk...

1990 szeptemberében kezdtem a debreceni Csokonai Vitéz Mihály Gimnáziumban a finntanítást, s azóta is folytatom, az országban egyedülállóan. Az első években a Keresztes László által összeállított központi tanterv hatá-

rozta meg a követelményeket, később a NAT és a kerettantervek figyelembe vételével új helyi tantervet írtam.

Az elmúlt 11 tanév tapasztalatai igazolták a várakozásokat: az eddig érettségizett öt évfolyam minden egyes csoportjában akadt olyan tanuló, aki egyetemen, finn szakon folytatta tanulmányait. Közülük néhányan finntanárnak készülnek. Több végzősünk más – nem bölcsész – szakterületen hasznosítja finntudását.

Csodák persze, nincsenek. Be kell vallanunk, hogy a középiskolában sem tanul meg mindenki finnül. Az iskolában oktatott többi idegen nyelvvel összehasonlítva azonban egyáltalán nem rosszabb, sőt talán valamivel jobb is az arány. A tanulók finn nyelvből kapott osztályzata kísértetiesen meg szokott egyezni a másik idegen nyelvből (ami általában az angol, ritkábban a német), illetve a matematikából szerzett jeggyel. Ebből is látszik, hogy nem a finn nyelv speciális tulajdonságai teszik, ha – a többi tantárggyal egyforma feltételek között – valaki nem tudja jól megtanulni, hanem az illető adottságainak, képességeinek, tanulási módszereinek, motivációjának hiányosságai. A tanár – mint tudjuk – sok mindent tehet, de észet nem képes adni tanítványainak.

Az idegen nyelvek és a matematika elsajátításához hasonló képességek szükségesek. Az első helyen a hosszú távú memóriát emelem ki. A mai magyar iskolarendszer egyáltalán nem segíti elő ennek a kialakulását. A tantárgyak túlnyomó többségéhez elég, ha a tanuló az aznapi leckére emlékszik, esetleg a témazáró dolgozatig tart fejben egy hosszabb-rövidebb anyagrészt. A matematikában viszont az integrálszámításkor is szükség van a szorzótáblára, mint ahogy finnül sem beszélgethetünk úgy, hogy időközben elfelejtettük például az *olla* igét. A második alapfeltétel a kombinációs készség. A matematikában a feladatmegoldás, a nyelvben a mondat, szöveg létrehozása során egyszerre több, már tanult elemet, szabályt, törvényszerűséget kell felismerni és alkalmazni. Az emberek nagyobbik része azonban egyszerre csak egy dologra tud koncentrálni, nem képes a hirtelen “átkapcsolásokra”.

Az átlagembereket is el kell azonban juttatnunk egy bizonyos szintre. A matematika és az első idegen nyelv például kötelező érettségi tárgy. A második idegen nyelvből ugyan nem kötelező vizsgát tenni, de egy alapvető kommunikációs készséget minden tanítványunkban ki kell fejlesztenünk.

Az első tanévben, a 9. évfolyamon általában minden zökkenőmentesen alakul. A gyakorló félévüket töltő “kistanárok” előszeretettel választják az elsősöket, s ezen az évfolyamon mindig rendkívül elégedettek saját tevékenységükkel is. A 14–15 éves tanulók valóban nagyon kedvesek, kíváncsiak, bíznak a pedagógusban. Félig-meddig még gyerekek, akik a világot elsősorban a

saját nézőpontjukból szemlélik. “Mi közöm van nekem mindehhez?” – gondolják, ha a tanórákon nem is fogalmazzák meg nyíltan a kérdést. A finn nyelv iránt is csak abban az esetben kezdenek érdeklődni, ha személyes kötődésük alakul ki. Ebben a finn vendégek és cserediákok látogatásai a tanórákon, a nyári táborok, kiutazások és levelezések segíthetnek. A tanár színesen előadott vagy szemléltetett történetei, illetve a saját élményeik háttérben válnak számukra hitelessé a tankönyv lapjain megjelenő események, helyszínek, emberek. Az országismereti témákat is ennek megfelelően kell kiválasztani. A tanulót elsősorban az érdekli, hogyan él egy hozzá hasonló fiatal Finnországban. Milyen tantárgyakat tanítanak az iskolában, mit sportolnak, hogyan ruházkodnak, milyen zenét hallgatnak, mit esznek? Az úgynevezett magas kultúra témaköreit (történelem, művészetek, irodalom) is tárgyalnunk kell, de majd csak az érettséghez és az érettségihez közeledve.

Tanítványaim, amit valóban fontosnak tartanak, szívesen megtanulják. A finn tő- és sorszámneveket vagy a hét napjait például percek alatt képesek megjegyezni. Ezt a kezdeti lendületet kell feltétlenül kihasználnunk a hosszú távú siker reményében. Tapasztalataim szerint érdemes már az első időszakban bő, azonnal használható szókincset tanítani. Kellő motiváció esetén a tanuló az úgynevezett nehéz szavakat is használni fogja, amelyekben például fokváltakozás vagy tőalternáció van. Az első tanórákon megjelenő hosszú összetett, illetve képzett szavak, mint például a *käsienpesuallas*, *piirtoheitin* stb. sem szoktak problémát okozni.

A gyakorló kollégák számára eddig már kiderülhetett, hogy az Olli Nuutinen-féle *Suomea suomeksi* tankönyvsorozatot, illetve a hasonló koncepciójú nyelvtanközpontú tankönyveket nem tartom a legszerencsésebbnek a középiskolában, bár saját magam is kénytelen vagyok használni őket. (A 11 év alatt használt tankönyvek: Olli Nuutinen: *Suomea suomeksi 1–2.*, Keresztes–Karanko–Kniivilä: *Finn nyelvkönyv 1.*, Eila Hämäläinen: *Jatketaan!*, Marjatta Karanko–Ulla Talvitie: *Tottakai!*)

Az egyre bonyolódó grammatikai jelenségek tökéletesen következetes, fokozatos adagolása igen szűkreszabott szókinccsel, túlságosan elodázhatja az önálló beszéd megjelenését. Hiszen a valóságos beszédhelyzetekben elsősorban a mondanivalóra, s nem a szavak típusára gondolunk. A kommunikáció sikeres lehet úgy is, ha a beszélő szinte egyáltalán nem használ grammatikát, vagy rosszul, primitív módon alkalmazza a nyelvtani szabályokat, viszont a szókinccse adekvát. Pl. *Minä ja mummi eilen menen kirkossa. Harrastan lukea hyvä kirjan.* (Sic!)

Ilyen szintű nyelvtudással természetesen nem lehet sem érettségi, sem állami nyelvvizsgát tenni, de egy finnországi tartózkodás során beválik és a kívülállók számára tökéletes illúziót nyújthat.

A gyakorlatban kimondottan károsnak bizonyult, ha kezdetben csak a *Kissa on metsässä. Minulla on kirja. Onko sinulla ystävä?* típusú mondatokat gyakoroltuk. A kopula kiirthatatlanul “bennragad” a mondatokban, a következő szörnyszülötteket hozva létre: *Tyttö on lukee kirjaa. Minä menen on kotiin. Onko sinä olet unkarilainen?* (Sic!) Célszerűbbnek látszik, ha azonnal váltogatjuk a személyeket. A kérdő és a tagadó formák is lehetőleg a kezdet kezdetétől szerepeljenek. A párbeszédese forma egyébként a kommunikatív megközelítésnek is jobban megfelel. Például: – *Kuka sinä olet?* – *Olen Andrea.* – *Oletko suomalainen?* – *En ole, vaan unkarilainen.*

Bár az igék megjelenése már a korai szakaszban hasznos volna, a gyakorlatban mégis csak az első félév végefelé tanítom őket. Ekkor viszont tekintet nélkül a “nehézségükre”, a mindennapi élet cselekvéseit jelentő 1–4. típusba tartozó igéket használjuk. A hagyományos tankönyvek az igeragozást például az *asua, kysyä* szavakon tanítják. A gimnazisták viszont természetesen igénylik és használják a *kuunnella, hypätä, piirtää, tehdä* stb. igéket is. Igen célszerű a finnországi tanítási gyakorlatban elterjedt hat igitípus használata. Már kezdetben érdemes alaposan begyakorolni és következetesen számon kérni az igitípusok I. infinitivus alapján történő felismerését, hiszen a továbbiakban ezen az alapon lényegesen könnyebb lesz mind a tanár, mind a tanuló feladata. Rendkívüli önbizalmat ad a tanulóknak, hogy igen hamar képesek ismeretlen igéket is ragozni.

Az igitípus megállapítása a szótározás technikáját is megváltoztatja. Szükségtelen az egyes szám 1. személyű alak felírása, amennyiben a szóban nincs fokváltakozás, illetve annak az egyszerűbb, mennyiségi változata fordul elő (pl. *mennä* 3, **kirjoittaa* 1). Az egyszerű múlt idejű alakok feltüntetése csak a nem 4. típusba tartozó *-ti > si* változás esetén ajánlatos (pl. **lentää* 1 *lennän lensin*). A *-nut/nyt* képzős participiumot is néhány egyszerű szabály szerint vezetjük le a főnévi igenévből. Hasonlóképpen egyszerűsödik a személytelen igealakok (passzívum) képzésének tanítása is. A tapasztalat szerint, ha nem kész alakokat kell memorizálni, hanem egyszerű algoritmusok alkalmazásával vezetjük le a különböző formákat, a helyesírási hibák száma is lényegesen csökken. Ha nem tudatos például a *vastata* 4: *vastaan*, **hypätä* 4: *hyppään* képzésmódja, a hosszú és rövid hangok helyes felismerése és írása rendkívüli energiákat emészt fel.

A névszók ragozása során is célszerű a különböző tőtípusokra való utalás. Az összes, mint tudjuk, igen gyakori *-nen* végű névszó ragozását meg lehet

tanítani egyszer s mindenkorra. Azonban legyünk résen: az egyszeri magyarázat nem jelenti azt, hogy tanulóink a továbbiakban mindig helyesen fogják használni a ragos alakokat! Rengeteg gyakorlásra és ismétlésre van még szükség, de elméleti kitérésre már nem. Hasonlóan eredményes a *kirje, kirjeen, kirjettä, kirjeitä* típusú *-e* végű szavak alapos begyakorlása. A szórványosan előforduló *kolme, nalle* -félék nem szoktak gondot jelenteni. Állandó figyelmet, gondos szótárellenőrzést igényelnek a többféleképpen viselkedő *-s* végű névszók (pl. *rakkaus, rakkauden; opas, oppaan; kaktus, kaktuksen*).

Az *-i* végűek csoportosítását diákjaimra szoktam bízni. *I ~ e* váltakozás van többek között a *Suomi, meri, järvi, vuori, joki, maki, veri, kasi, poski, nimi, yksi, kaksi, lapsi, vesi, nuori* szavakban, viszont a *posti, pankki, lakki, muki, takki, kaappi, naapuri, verbi, Englanti, Ruotsi, tylyi, insinööri, konttori, pappi* szavakban nincs. Kis rávezetéssel rájönnek, hogy az ősi szókincsbe tartozók másképpen viselkednek, mint az újabb jövevényszavak és nemzetközi kultúrszavak. Szabad találgatniuk és hasonlítaniuk a más nyelvekre emlékeztető szavakat. Feltűnik, hogy ami túlságosan is hasonlít az ismert nyelvekre, az biztosan egészen új szó, s ezekben nincs hangváltás. (Pl. *hologrammi, bussi, konsertti, printteri, deodorantti* stb.) Kialakítható az alapszókincs fogalma is. Mi az, ami biztosan volt már minden finnugornak, illetve ismerték az együttélés során is? (*Pää, jalka, vesi* stb.)

A tanulócsoporthoz a négy év alatt hihetetlen mértékben polarizálódnak. Az érdeklődő és tehetséges diákok két-három év alatt eljutnak a középfokú nyelvtudásig, míg mások megmaradnak kb. az első tanév kezdetleges szintjén. A tanulók egy részének a második tanév során „megtelik a feje”, képtelen a továbblépésre. Számukra örök rejtély marad például az igeidők és a tárgyragok használata, a vonzatok, a 3. infinitívust tartalmazó szerkezetek, és még sorolhatnám. A szókincs bővítése is nagy erőfeszítéseket igényel. A gyengébbek gyakorlatilag egy idő után nem képesek új szó megjegyzésére, sőt sokszor észlelésére sem. Az egymásra hasonlító szavakat, mint például *kirja – kirje, ottaa – ostaa, ilta – ilma – ilman, ympyrä – ympäri, kansa – kanssa, kisa – kissa, iso – isä, suuri – surra* a már korábban ismertként értelmezik. Könnyen felcserélődnek az antonimák is: *kylmä – kuuma, oikealla – vasemmalla*, és a gyakran együtt előforduló szavak: *syöä – juoda, lukea – kirjoittaa, hiihtää – luistella* stb. A helyzet javítható, ha gyakorlásul a harmadik (jobb képességű csoportokban már a második) tanévben a tankönyv kiegészítéseként extenzív olvasmányokat adunk. Ezekben a tanulók számára érdekes szövegekben a már ismert szavak, kifejezések újabb összefüggésben jelennek meg, lehetőséget teremtve az ismétlésre. Az ismeretlen vagy elfeledett jelentésű szavakat részben a szövegösszefüggésből ki tudják követke-

tetni. Jól beváltak a *Selkouutiset* című újság írásai vagy a *Muumi*-történetek. Igen nagy szükség lenne filmekre és videóra rögzített TV-műsorokra, hangzó anyagokra, melyeket a tanulók haza is vihetnének. A közeljövő feladata lesz az iskolai könyvtár ilyen irányú bővítése. Az Internet is sokat segíthetne, mivel valamennyi diákunknak van hozzáférési lehetősége. A valóságban azonban a finnországi web-oldalnak inkább az angol verzióját látogatják, s csak kevesen választják önként a finnt.

Speciális problémát jelent a középiskolai finnórakon a metanyelv használata. A tanterv megköveteli a célnyelvű óravezetést, a gyakorlatban azonban kissé más a helyzet. Vének volna kihasználatlanul hagyni azt az előnyt, hogy a tanárnak és tanítványainak van közös nyelve, s ráadásul ez az anyanyelvük. Számtalan félreértést lehet elkerülni, és meggyorsítja a haladást, ha hosszas és kétértelmű idegen nyelvű szemantizálás helyett egyszerűen megmondjuk a finn szó magyar megfelelőjét. Később természetesen a már ismert lexikai egységekhez köthetjük az újabbakat. A nyelvtani jelenségek magyarázatának, bemutatásának nyelve is először – magától értetődően – inkább a magyar. A későbbiekben is joga van a tanulónak anyanyelvén kérdeznie és választ kapnia.

Amennyiben van a finn jelenségnek magyar megfelelője, és a tanulók már ismerik a nyelvtanórákról, magától értetődik, hogy utalunk az azonosságra és nem vezetünk be másik terminus technicust. Tökéletesen megfelel a *birtokos személyrag*, *célhatározó*, *mellékmondat*, *vonatkozó névmás*, *melléknévi igenev* stb. szóhasználat a finnórán is.

Más a helyzet a különféle névszói esetek elnevezéseivel. A finn szokás a latin eredetű *illatiivi*, *adessiivi*, *inessiivi* stb. elnevezéseket részesíti előnyben, melyeket a klasszikus műveltségű, nyelvek iránt érdeklődő egyetemi hallgatók, nyelvtanárok előszeretettel használnak. A mai gimnazisták azonban vagy latinul vagy finnül tanulnak, számukra ezek a kifejezések semmit sem jelentenek. A követelmények szerint a tanulónak nem is kell elméleti magyarázattal szolgálnia az éppen tanult nyelvtani anyagról, bőven elég, ha alkalmazni tudja. A gyakorlatban jobban bevált, ha az esetet a ragjával jelöljük: pl. *-lla/llä-eset*, *-ksi-eset*, illetve, ha túl nehézkes volna, vagy nem lenne egyértelmű a ragváltozatok felsorolása, megfelel a magyar elnevezés is: pl. *-ba/ -be-eset*. Egyetlenegy kivételünk van, a *partitivus*, mivel ez az eset hiányzik a magyarból, s nem segít a nehézkes és a tanulók szerint semmitmondó *részelő eset* elnevezés sem. A tanulók már javasolták, hogy adjunk neki másik nevet, de bevallom, még nem sikerült jobbat kitalálnom.

A melléknévi igeneveket is jobbnak tűnik képzőjükkel jelölni: *-nut/-nyt*, *-va/vä*, *-tu/-ty*, *-tava/-tävä*, mint a tudományosabb, leíró nyelvtanban szoká-

szos kategóriákat használni. Esetleg egy tréfás hangzású szóalak is lehet a névadó. Szabad például *myytävä-igenevet* és *myytäisiin-féle igealakot* emlegetni. Ettől nem leszünk kevésbé szakszerűek, viszont nagyobb a valószínűsége annak, hogy a diák meg tudja őket jegyezni.

Az idegennyelv-tanulás minél korábbi életkorban való elkezdését a kiejtés szempontjából is szorgalmazni szokták. A finn kiejtést minden magyar anyanyelvű könnyen és megfelelő szinten el tudja sajátítani, de igazi “finnes” beszédre valóban csak a gyerekek képesek. A finn helyesírás számunkra egyszerű, szinte teljes egészében fonetikus. A nyelvtanulást meggyorsítja, hogy nem kell figyelni a hangsúlyokra sem.

Diákjaink “tapasztalt” idegennyelv-tanulóként lépnek be a gimnáziumba. Az első nyelvvel (túlnyomórészt az angol) 5–8 éve foglalkoznak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jól tudnának angolul. Ebből a szempontból az angol átvenni látszik az orosz hajdani szerepét. Arra viszont elég ez az idő, hogy leszokjanak arról, hogy egy ismeretlen szót csak úgy maguktól, balról jobbra a betűk szerint elolvassanak. És persze leírni sem mernek semmit sem hallás után, kizárólag másolnak. De miután felkerül a táblára a finn szó, többen saját szótárfüzetükbe odaírják a kiejtését is – szerintük “fonetikai jelekkel”, szerintem a magyar ábécével. Pl. *kirjoittaa – kirjoitá, piirtoheitin – piirtoheitin, hyvää päivää – hyve pejve, hylly – hüllu stb.* Mire szegény diák hagyja magát meggyőzni vagy magától is rájön erőfeszítéseinek hiábavalóságára, a többiektől már messze lemaradt, és beszerzett néhány kudarcélményt is. A példákból is látható, hogy az ilyen “fonetikai” átírás hiányosságai nem teszik lehetővé a tanuló számára az egyébként nem megtanulhatatlan *e:ä* megkülönböztetést, s itt nem tudja jelölni a hosszúságot sem. Az órákon sajnos nem jut elég idő az írás és olvasás gyakorlására, pedig – bármennyire is rosszul esik kimondani – szükség lenne rá, ha már az alsó tagozatban nem történt meg. A finn szavak kiolvasása során fel-felbukkanó angol hatás kiapadhatatlan humorforrás. Pl. *avain – [ê'vein], tie – [ta:i]*.

S nem utolsó szempontunk a tanóránkon uralkodó légkör sem, hiszen az idegen nyelven való megszólalás számtalan gátlás leküzdését kívánja meg. Mindez könnyebben megtörténhet, ha stílusunk oldottabb, szabadabb. A tanulóknak jogában áll hibázni, értetlenkedni, felejtetni, félreérteni, kinevetni, újra meg újra megkérdezni valamit, éppen úgy, mint otthon gyerekként a családjában. Ez bizony a finntanártól nemcsak nagyon biztos elméleti ismereteket és naprakész nyelvtudást követel, hiszen különben percenként belezavarodhatna az óravezetésbe, hanem végtelen türelmet és egy jókora adag humorérzék is.

Tessék csak kipróbálni! Talán megéri.

A szókölcsönzésről

SIPOS Mária

Bevezetés

A következőkben arra keresem a választ, hogyan határozhatók meg a szókincs azon részei, amelyekbe két nyelv tartós kontaktusa esetén is csak ritkán hatolnak be jövevényszavak.

A szótárban egy adott alapnyelvhez sorolt etimológiák láttán senki nem gondolja, hogy az illető korhoz tartozó összes innovációval áll szemben. A finnugrisztikai alpművek gyakran utalnak arra, hogy milyen sok alapnyelvi szó ismeretlen, lappang, vagy vesztetett ki az idők folyamán¹. Másrészt azonban gondolhatunk arra is, hogy az ismert alapnyelvi örökségnek legalábbis egy része nem a vak véletlen folytán maradt ránk, hanem ezek valamilyen okból a szókincs állandóbb részéhez tartoznak. A glottokronológiai módszer hívei és ellenzői közt lezajlott heves viták hasznos mellékterméke az a tanulság, hogy milyen nehéz is meghatározni az alapszókinccset, többek között azért, mert nyelven kívüli (pl. földrajzi, kultúrantropológiai, történelmi stb.) tényezőkkel is számolni kell. Az alapnyelvi szókincs körüli másik probléma az, hogy bármilyen sok jövevényszót sikerül is azonosítani, elméletileg nem lehetünk biztosak abban, hogy a szóban forgó etimológia csakugyan belső keletkezésű, ugyanis még a klasszikusan alapnyelvi fogalomkörökhöz tartozó lexémák (pl. a rokonságnevek, testrésznevek) sincsenek bebiztosítva, hogy más nyelvből származó elem nem szorítja ki őket, pl. az átadó nyelv nagyobb presztízse folytán. Ezért nem érdektelen, ha sikerül rámutatni olyan szócsoportokra, amelyek ritkán lehetnek kölcsönzések. A nyelvtörténettel és a kontaktusvizsgálattal foglalkozó művek a zárt szóosztályokat említik mint olyanokat, amelyek nem bővíthetők korlátlanul, ritkán fogadnak be idegen elemet stb., és amelyekre a legjobb példát a személyes névmások szolgáltatják. Természetesen adódik a kérdés, hogy a szókincsnek milyen, a kölcsönzésekkel szemben "ellenállóbb" részei vannak, s ezeket hogyan lehet meghatározni.

¹ Pl. Hajdú 1988: 86.

1. Néhány jövevényszó-állomány fogalmkörök szerinti áttekintéséből², illetve ennek az alapnyelvi szókinccsek tanulságaival való összevetéséből³ kiderült, hogy a tér, a helyzet és a forma fogalmához tartozó szavakból viszonylag keveset vesznek át a nyelvek egymástól. A szófajok oldaláról nézve ebben a kategóriában a főnevek is, de különösen az igék csak tartós, mélyreható nyelvi kapcsolatok esetén hatolnak be az átadó nyelvből az átvevő szókinccsébe, a melléknevek átvétele pedig ritkán, a kétnyelvűség magas fokán következik be. Ebben a fogalmkörben olyan melléknevek találhatók, mint pl. 'külső/belső', 'alsó/felső', 'elülső/hátulsó', 'egyenes/görbe', 'éles/életlen', 'hegyes/tompa' stb. Ezek a melléknévpárok a szófajszemantika terminológiája⁴ szerinti abszolút melléknevek kontradiktórikus alcsoportjába, valamint a relatív melléknevek kontrárius alcsoportjába tartoznak.

Hasonló szemantikai tulajdonságokkal bíró mellékneveket más fogalmkörökben is találunk. A mérettel, mennyiséggel és számmal kapcsolatos (04) csoportban található minden ún. dimenzionális melléknévpár, pl. 'nagy/kicsi', 'hosszú/rövid', 'széles/keskeny', 'vastag/vékony', 'magas/alacsony', 'mély/sekély', valamint a 'sok/kevés', 'tele/üres' stb. A fizikailag érzékelhető egyéb tulajdonságok a (07) fogalmkörben halmozódnak, mint például 'világos/sötét', 'hangos/halk', 'meleg/hideg', 'nehéz/könnyű', 'kemény/puha', 'száraz/nedves' stb.

2. Olyan lexémák közt vesszük tehát szemügyre a jövevényszavak arányát, amelyekről úgy tudjuk, hogy az idegen hatásnak sokáig ellenállnak. A jövevényszó-állományok tanulságaiból adódó szempontok egyike szófaji, a másik pedig szemantikai, ezen belül fogalmköri vagy tematikus. Ezek segítségével azonban elméletileg véges számú, de gyakorlatilag megszámlálhatatlan melléknevet kellene összegyűjteni. Az önkényesség elkerülése végett a mellékneveket Dornseiff eredeti kategóriái, fogalmköri alcsoportjai alapján jelöltem ki. Az alcsoportokban a címadó jelentés felfogható az adott mezőhöz tartozó jelentések prototípusaként, esetünkben a legáltalánosabb használati körű, neutrális melléknévként; a korpuszba kizárólag ezeket soroltam be⁵. A választást az indokolta, hogy a Dornseiff-féle fogalmköri lista természetes nyelv lexémáinak szemantikai elrendezésére készült, és a mezőelmélet szellemében igyekezett a fogalmköröket gondosan tagolni. Az így kiválaszt-

² Dornseiff 1953 nyomán Bakró-Nagy 1992 szerint.

³ Sipos s.a.

⁴ Kiefer é. n. 188–189.

⁵ Ezen a listán a 4.2.3. Klein alcsoporthoz a magyarban olyan melléknevek tartoznak, mint pl. *kicsi*, *pici*, *apró*, *aprócska*, *parányi*, *szemernyi*, *törpe*, *miniatűr*, *mikroszkopikus*, *hangyányi* stb., de ezek közül csak az első (a *kicsi*) eredetét vizsgálom.

tott jelentéseket két nyelvből, a magyarból és a finnől gyűjtöttem össze. A finn szóanyag kiválasztásakor a finn értelmező szótárra, a magyar anyag özsze gyűjtésekor a szinonimaszótárra támaszkodtam. A vizsgálat inkább kísérletnek tekinthető mint módszernek, hiszen szűk korpuszon és mindössze két nyelv, a magyar és a finn szavain történik.

Az egyes lexémákat eredet szerint nem lehet egyszerűen két csoportba, ti. a “kölcsonzések” és a “belső keletkezésűek” csoportjába sorolni. A szókölcsonzés szakirodalmából közismert példák bizonyítják, valamint e korpuszban is előfordul, hogy az átvételt a nyelv akár többször is képzővel látta el, illetve a tárgyalt szó jelentése jelentésváltozás következtében távolodott el az átvétel idején feltételezhetőtől. Az etimológiai szótárak nem mindig tudják pontosan megadni, hogy milyen jelentéssel kölcsonozta az átvető nyelv az illető melléknevet. Mindemellett vitatott, bizonytalan vagy ismeretlen eredetűekkel is számolni kell. Származás szerint nem különböztettem meg egymástól a közvetlenül alapnyelvi eredetű, az alapnyelvi eredetű alapszóra visszavezethető, a belső keletkezésű lexémákat és a nyelvújítási szavakat⁶, ezek a dőlt betűs szavak. A szó átvétel voltát az aláhúzás jelzi. A kérdőjel az átvétel körüli kétségekre vagy bizonytalanságra utal.

(03) Raum. Lage. Form

A (03) csoportban a melléknévpárok (a) pontban felsorolt része nem jelölt–jelöletlen ellentétet fejez ki. A (b) pontban található vagy tipikusan jelölt–jelöletlen párok, mint pl. a dimenzionális melléknevek (*nagy–kicsi, hosszú–rövid, széles–keskeny*) vagy nem mindig egyértelmű a viselkedésük (pl. *hideg–meleg*).

a. *ulkoinen, ulkollinen – sisällinen, sisäinen, sisäpuolinen; alinen, alapuolinen – ylinen, päällinen; etinen, etu- – takainen, perä-; kaukainen, etäinen – läheinen; vasen, vasemmanpuoleinen – oikeanpuolinen; avon(ainen), avoin, auki – suljettu, umpi(nainen); pysty(suora), kohtisuora –vaakasuora⁷.*

külső – belső; alsó – felső; elülső – hátulsó; messzi + távoli – közeli; bal – jobb; nyílt + nyitott – zárt⁸; függőleges – vízszintes.

b. *suora(nainen), oikoinen, pysty(suora) – väärä, käyrä, kaareva, kiero, mutkainen, köykky; väärä, vino, viisto, kalteva, luiska, kiero; terävä – tylsä (hiomaton); kärkevä, erävä(kärkinen), suippo – tylppä, kärjetön; tasainen, avara, aava, aukea, lakea, laakea – kovera, kovero – kupera, mykevä; sileä,*

⁶ Nyelvújítási szó például a magyar *vízszintes*.

⁷ A *vaaka* szó átvétel, de ez a szóösszetétel belső keletkezésűnek minősül.

⁸ A magyar az alapszót vette át egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, a *zárt* alak magyar fejlemény.

siloinen, silkoinen – epätasainen, karkea, rosainen; tasainen, tasapuolinen – epätasainen, rosainen, kyhmyinen; hieno – karkea, karhea, järeä.

egyenes – görbe⁹; ferde, rézsút; éles – életlen; hegyes – tompa¹⁰; sík – homorú, domború; sima – rücskös, göröngyös; egyenletes – egyenetlen; finom¹¹ – durva, érdes.

(04) Größe. Menge. Zahl. Grad

suuri, iso – ?pieni, pikku¹²; pitkä – lyhyt; leveä¹³, laaja¹⁴, avara – kapea, kaita, soukka, ?ahdas¹⁵; paksu – ohut; korkea – matala; syvä – matala; paljo(n), moni, usea – vähä(n); ?täysi¹⁶ – tyhjä¹⁷; ?ahdas, ?tiukka¹⁸, kireä, tiivis¹⁹, piukka – laaja²⁰, väljä, avara, leveä, tilava, höllä, löyhä²¹.

nagy – kicsi²²; hosszú – rövid; széles – keskeny; vastag – vékony; magas – alacsony; mély – sekély; sok – kevés; teli – üres; szűk, szoros – bő²³, tág.

(07) Sichtbarkeit. Licht. Farbe. Schall. Temperatur. Gewicht

vaalea, kirkas, heleä, valoisa – pimeä, (synkkä), valoton; äänekäs, kuuluva, kova; hiljainen, ?vaimea²⁴; hiljainen, äänetön – meluinen, meluisa, meluava, äänekäs; lämmin – kylmä; raskas, painava – kevyt, keveä, kepeä, köykäinen; kova – pehmeä; kuiva – ?märkä²⁵, kostea; kiiltävä, kirkas, loistava²⁶ – kiilloton, ?himmeä²⁷, matta; kiinteä, tiivis²⁸, jykevä, täyte, massiivinen,

⁹ Déli szláv eredetű.

¹⁰ Egy szláv nyelvből származó átvétel.

¹¹ Középlatin eredetű szó.

¹² A *pikku* alak a *pieni* szó belső fejlődésű változata.

¹³ Talán germánból átvett alapszó belső fejleménye.

¹⁴ Ósskandináv vagy germán átvétel.

¹⁵ Balti jövevény?

¹⁶ Korai ősgermán átvétel vagy finnugor örökség.

¹⁷ Balti jövevény.

¹⁸ Korai ősgermán?

¹⁹ Korai ősgermán?

²⁰ Lásd a 14. sz. jegyzetet.

²¹ Norvég jövevény.

²² A honfoglalás előtti török jövevénytiszavakhoz tartozik.

²³ Honfoglalás előtti török átvétel jelentésváltozásával jött létre.

²⁴ Esetleg germán jövevény.

²⁵ Balti jövevény?

²⁶ Germán eredetű igéből képzett melléknév.

²⁷ Skandináv?

²⁸ Korai ősgermán?

kireä, sankka – löyhä, löysä, höllä, väljä; taipuisa, taipuva, peräänantava – jäykkä, kankea, luja, jähmeä; tiheä, sakea – harva, ohut, väljä.

világos – sötét; hangos – halk; csendes – zajos, lármás; meleg – hideg; nehéz – könnyű; kemény – puha; száraz – nedves; fényes – fénytelen, matt²⁹; tömör – laza; hajlékony, rugalmas – rideg, merev; sűrű – ritka³⁰.

3. Jól látható, hogy mind a magyar, mind a finn nyelv esetében a (04) csoportban található a legtöbb átvétel. A magyarban mindkét (04)-beli idegen eredetű elem a tetemes mennyiséget kitevő honfoglalás előtti török jövevény-szavakhoz tartozik. A finnben kicsit tarkább a kép, de ott is két igen komoly hatás, ti. a balti és a régi germán nyelvi hatás nyomai fedezhetők fel. Jóval kevesebb kölcsönszó van a (07) csoportban, a magyarban egy szláv és egy német eredetű szó szerepel, a finnben germán, balti és skandináv.

A (03) csoport felemás képet mutat: míg a (b) pontban felsoroltak a (07)-ben tapasztaltakra emlékeztetnek, addig az (a) ponthoz tartozók közt – a finn *umpi-* tőtől eltekintve – alig találunk idegen eredetű elemeket. Amint korábban megjegyeztük, a szócsoporthoz a jelölt–jelöletlen szembenállás hiánya különböztette meg a fogalomkörülcsoportok prototípust kifejező, illetőleg általános használatú mellékneveitől. Az anyaggyűjtés során az is feltűnő volt, hogy – különösen a magyarban, de kisebb mértékben a finnben is – az ide tartozó szavaknak legfeljebb alakváltozatai, ugyanazon tőből képzett alakjai vannak, szinonimájuk azonban általában nincs.

A vizsgált szócsoporthoz közül a (3a) az, amelybe a kölcsönzések a legnehezebben vagy a legkésőbb hatolnak be, tehát ezek a szópárok ebben a tekintetben is egyöntetűen viselkednek.

4. A tapasztaltakat természetesen jobban lehetne értelmezni viszonyítási alap birtokában. A kontrollcsoportot azonban ugyancsak körültekintően kell megválasztani. A fenti szólista különböző helyeiről is ki lehet választani egy-egy jelentést szinonimáival együtt, pl. a *sok* szó, valamint a *rengeteg, tömérdék, számos, számtalan, töméntelen, tengernyi*. A szófajszemantikai osztályozáshoz nyúlva könnyen kezelhető kategóriának tűnnek az úgynevezett alapszínnevek³¹, mivel esetükben ugyancsak a szókinccs centrális részéhez tartozó,

²⁹ Németből származó átvétel.

³⁰ Valószínűleg egy déli szláv nyelvből származó átvétel.

³¹ Annak a 11 színterületnek a megnevezéseit alapul véve, amelyekből Berlin és Kay alapján, más megközelítések figyelembevételével Sipőcz is kiindult a vogul színnevek vizsgálatakor (Sipőcz 1994: 49).

egymással kölcsönösen összefüggő jelentésekről van szó³². Valószínű azonban, hogy e két utóbb említett szólista etimológiai vizsgálata a (3b), (4) és (7) csoportokéhoz hasonló eredményeket hozna. Anélkül, hogy naiv módon belesnénk a nyelvi jel és a valóság mechanikus egymáshoz rendelésének hibájába, vagy a szavak jelentését általában statikusnak és diszkrétnek gondolnánk³³, leszögezhetjük, hogy a (3a) pontban felsorolt szavak és fogalmak a tér dimenzióira vonatkoznak, illetve a tér észlelésével, tagolásával vannak összefüggésben, vagyis kognitív³⁴ okai lehetnek e szócsoport több szempontból is eltérő viselkedésének. Mindez azonban kevés e szócsoport pontos definiálásához, a közvetlen feladat éppen annak a megközelítésnek, jelentésleírásnak vagy keretnek a megtalálása, amellyel az "elvont" minősítésnél többet lehet mondani a szóban forgó melléknevekről.

Összegzés

A kísérlet abból a megfigyelésből indult ki, hogy a szókincs különböző részei különbözőképpen viselkednek a jövevényelemek befogadása szempontjából. A korpuszba az idegen elemeknek legjobban ellenálló fogalomkör(ök)ből a legritkábban kölcsönzött szófajú szavak, a melléknevek kerültek csak be. E szavak eredetének áttekintése azt mutatja, hogy ezekbe a szócsoportokba is behatolt néhány idegen eredetű elem. Ezek elsősorban olyan nyelvekből származnak, amelyek a tartós és intenzív kontaktusok következtében közismerten igen nagy hatást gyakoroltak a finnre és a magyarra.

Másrészt a fenti szempontok szerint összegyűjtött melléknevek listáját sikerült tovább tagolni. Kirajzolódott egy olyan szócsoport, amely szinte kizárólag belső keletkezésű elemekből áll. Az anyaggyűjtés során kiderült, hogy az ide tartozó mellékneveket lexikológiai és szófajszemantikai szempontból is jellemezni lehet, ti. ezek a lexémák az ellentétet kifejező melléknevek egyik csoportját képviselik, és általában nincs szinonimájuk. Természetesen tisztázásra vár, hogy e három jellemző mennyiben függ össze, valamint milyen más szócsoportokra igaz.

Egy (relatív) alapnyelvre rekonstruált szókincs megítélésekor (ti. hogy tényleges alapnyelvi innovációk-e, vagy areális kapcsolatok eredményei) a lexémák száma mellett kétségtelenül nagy jelentősége van a szókincs összeté-

³² Finn *musta, valkoinen, punainen, keltainen, vihreä, sininen, ruskea, harmaa, appelsiin-, oranssin-, punakeltainen, ruusunpunainen, vaaleanpunainen, lila, sinipunainen, violetti*; magyar *fekete, fehér, piros/vörös, sárga, zöld, kék, barna, szürke, narancssárga, rózsaszín, lila*.

³³ Pl. Kiefer é.n. 92–119.

³⁴ Kiefer é.n. 19–25.

telének, ami azonban nem jellemezhető kielégítően tematikus vagy fogalomkörü csoportosításokkal. A zárt szóosztályokba sorolható tövek meglehetősen bizonyítéka az alapnyelv létezésének. A művelődéstörténet különböző állomásaihoz köthető tárgyak, eszközök, árucikkek könnyen átvehető nevei alkotják elsősorban az ún. kultúrszavak körét – ezek esetében mindig felmerülhet a kölcsönzés gyanúja. Ugyanez vonatkozik a tevékenységet, munkafolyamatokat kifejező igékre is, amelyek két etnikum kapcsolatának tartósabb vagy intenzívebb fokán is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. A fentiek alapján azonban figyelmet érdemelnek azok a zárt szóosztályok közé ugyan nem sorolható szócsoportok is, amelyek azonban a gyakorlatban nem úgy viselkednek, mint a nyitott szóosztályok, azaz mégsem bővíthetők korlátlanul. Ez pedig az idegen elem befogadásának feltétele volna, ami vezethet jelentésmódosuláshoz, szinonimák létrejöttéhez, sőt, az eredeti, belső keletkezésű szó kiszorításához is.

Irodalom

- Bakró-Nagy, Marianne 1992. Die Begriffsgruppen des Wortschatzes im PU/PFU. UAJb. NF 1992: 13–40.
- Benkő Loránd (Herausgeber) 1992. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest, Akadémiai Kiadó. (= EWUng.)
- Dornseiff, Franz 1959. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. De Gruyter, Berlin.
- Hajdú Péter 1988. Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- Hajdú Péter–Domokos Péter. 1978. Urali nyelvrokonaink. Budapest.
- Itkonen, Erkki–Kulonen, Ulla-Maija (päätoim. 1992–2000. Suomen sanojen alku-perä 1–3. Helsinki. (= SSA)
- Kiefer Ferenc é.n. Jelentélmélet. Budapest. Osiris.
- Sadeniemi, Matti (päätoim.) 1976. Nykysuomen sanakirja. Porvoo.
- Sipos Mária s. a. Zürjén jövevények vogul mezőkön.
- Sipőcz Katalin 1994. A vogul nyelv színnevei. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 3. Szeged.

A moksa-mordvin *ponda* 'Körper, Leib' etimológiája

SIPÓCZ Katalin

A moksa mordvin *ponda* 'Körper, Leib' (*ponda* 'telo, tuloviwe; ótan, figura' MRV 513) szót az Uralisches Etymologisches Wörterbuch két szócikkben is szerepelteti, az egyik helyen a finn-permi alapnyelvi **pinta* 'Fläche, Oberfläche' alakból, a másikon pedig a szintén finn-permi **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' főnévből eredezteti a szót. Ugyanannak a szónak nem lehet két különféle eredete, azaz vagy az egyik, vagy a másik (esetleg mindkettő) feltételezés helytelen. Írásomban a moksa *ponda* eredetének kérdésére keresem a helyes választ.

Vizsgáljuk meg először az UEW két fenti szócikkét!

1. **pinta* 'Fläche, Oberfläche' **FP** – fi. *pinta* 'Fläche, Oberfläche' (> lp. N *bid'de* ~ *bin'de* 'sap, sappy wood, slab', *bin'da* 'fat', K Kld. *pī#^dt^E*, Ko. Not. *péd^{2E}* 'Splint'); észt *pind* 'Oberfläche'; mord. E *pondakš* 'zottig', M *ponda* 'Körper, Leib'; votj. G *ped*: *ped pal* 'äußere Seite', K *pedlo* 'hinaus, heraus', K *pedlon* 'außen, draußen', G *pedlo* 'hinaus, heraus' (UEW 730). **II**

2. **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' **FP** – fi. *ponsi* 'Knopf am Ende des Stiels, Griff; Kraft' (> lp. T *pīç#^dta*, *pīç#^dDa*, Kld. *pō#^dt*, Ko. Not. *p* — %*Dt^A* 'Schaft, Griff (der Flinte)'); mord. M *ponda* 'Körper, Leib'; cser. K B *panδç*, U *pondo* 'Stock, Stab; Strauch, Pflanzenstengel', B *wondo* 'Stau-de, Stengel'; votj. S J *pud* 'Stengel niedriger Pflanzen', MU G *pud* 'Strauch, Stiel', S *bodiç*, K *bodç* 'Stock, Stab; Stengel, Halm, Rohr (der Pflanzen)', G *bodj* 'Pfahl, Stock'; zürj. ? V *pod*: *kapusta-pod* 'Kohlstrunk, Kohlstengel', S *bed'*, VU *bed*, PO *bed'* 'Stock, Stab' (UEW 734–5).

Az erza-mordvin etimológiai szótárakban a fenti mordvin adatok közül érthetően csupán az erza *pondakš* szerepel; ez utóbbinak etimológiai megfelelései meglehetősen zavarosak és ellentmondásosak. A szótár 1977-es kiadása szerint a szó a finn *pinta* 'felület', észt *pind* 'ua.' alakok mellett etimológiailag összetartozik a cseremiszi *pandy* 'bot', votják *pud* 'szár' szavakkal is,

azaz az UEW két idézett szócikkének adatai keverednek egymással: *pondakw* 'vzlohmoqennyj' ~ fin. *pinta* 'kisíke', ést. *pind* 'kisíke (lomanení)', mar. *pandy* 'palka', udm. *pud* 'kundamo, nedí' (Cigankin–Moszin 1977: 80). Ez a minden kétséget kizárólag elfogadhatatlan, hangtanilag problematikus, jelentéstanilag pedig elképzelhetetlen etimológia a szótár 1998-as kiadásában már nem szerepel, itt az előbbi finn és észt adatok mellett a kolai lapp *puùnnéw* 'tisza' és a cseremis *pandaw* 'szakáll' szavak találhatók (Cigankin–Moszin 1998: 148).

Jelen írásomban az erza *pondakš* eredetével nem kívánok részletesen foglalkozni. A szó – mely egyébként a moksa mordvinban is ismeretes (vö. moksa *pondakš* 'vihrastyj malíqugan' MRV 513) – feltehetőleg a **pinta* 'Fläche, Oberfläche' (vö. fent) származéka, bár az első szótag vokalizmusa nem szabályos, de nem is egyedi (vö. fi *hiha* ~ md. *oža*). A szó szabálytalan hangtani fejlődésére hatással lehetett a hasonló jelentésű és alakú *pona* 'szőr, gyapjú' (az erzában még 'szín' is), mely történetileg a FU **puna* 'Haar' származéka.

A fent leírtak alapján úgy vélem, hogy először is a moksa *ponda* 'Körper, Leib' és erza *pondakš* 'zottig' szavakat kell egymástól elválasztani, mivel ezek etimológiailag nem tartoznak össze. A moksa *ponda* szónak a finn-permi **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' etimonból való származtatásának hangtani akadályja nincs. Vizsgáljuk meg az etimológiát jelentéstan szempontból is!

Közismert, hogy a testrésznevek szemantikai jellemzőinek egyike a metaforikus és metonimikus névátvitelek nagy száma. E névátvitelek jellemzően a testrésznevek szemantikai mezőjén belül mennek végbe, és a testrészek strukturális hasonlóságán és térbeli egymásmellettségén alapulnak, s ebből következően döntően univerzális jellegűek. Nem ritkák a mezőn kívüli névátvitelek sem, melyek természetüknél fogva inkább metaforikusak, s ezek is zömmel azonos tendenciákat tükröznek a világ nyelveiben. Egy tanulmány, amely négy nyelvcsalád nyelveinek adatai alapján vizsgálja a testrésznevek csoportjában végbemenő névátviteleket, a 'test' és 'törzs' jelentésű szavak esetében az alábbi metonimiás névátviteleket tartja a legáltalánosabbaknak: ['has', 'mellkas'] → 'törzs', ['törzs', 'bőr', 'csont(ok)'] → 'test', 'ember' → 'test' (Wilkins 1996). Megállapítható még, hogy a nyelvekben meglehetősen gyakori a 'test' / 'törzs' poliszémia, azaz a test egészét jelölő szó a törzsnek, mint a test legnagyobb egybefüggő részének a megnevezésére is használatos, és fordítva is, a törzset jelölő lexéma általában 'test' jelentéssel is rendelkezik. (A jelen írásban vizsgált moksa *ponda* is példája ennek a jelenségnek.) E poliszémiát magyarázza az a Wilkins által megállapított természetes sze-

mantikai tendencia, amely szerint a testrészneveknél jellemző a rész → egész típusú jelentésváltozás, azaz a látható testrészek esetében a rész neve gyakran válik a részt tartalmazó egész nevévé is (uo. 273). Más magyarázat szerint a 'test' / 'törzs' poliszémia valójában olyan prototípus-jelenség, melyben a 'test' lexéma prototípusos denotátuma a voltaképpen törzs (Koski 1987: 52). E nézeteket sok esetben alátámasztja a 'test' jelentésű lexémák etimológiája, mivel e szavak gyakran korábbi 'törzs' jelentésre, vagy olyan etimonra vezethetők vissza, melyből a 'törzs' jelentésen keresztül fejlődhetett ki a 'test' (pl. svéd *kropp* 'test' < germ. **kruppa* 'valamilyen, kerek formájú szerves képződmény' vagy finn *ruumis* 'test' < **ruhma* 'fatörzs darabja, tuskó').

Az uráli testrésznevek körében végzett vizsgálataim alapján a fenti szemantikai tendenciákat a következő névátvitelekkel egészíthetjük ki: 'fatörzs, vastag növényi szár' → 'törzs' (pl. finn *ruumis*, magyar *törzs*, obi-ugor **poräk*), 'felület, felszín' → 'test' (pl. votják *vičltičr*, vogul *alpi*, osztják *el*) (vö. Wilkins: ['bőr'] → 'test'), 'kör, karika, abroncs' → 'test' (pl. észt *keha*, *kere*), 'belső rész, üreg' → 'a test belső része, testüreg (has, zsigerek stb.)' → 'törzs' (pl. finn nyelvjárási *suolet*, *suolisto*, zürjén *gičrk*, vogul *kakkčr* ~ *kakčr* ~ *kakr*) (vö. Wilkins ['has, mellkas'] → 'törzs'), 'test, törzs' → 'derék' (pl. magyar *derék*). A 'test' / 'törzs' poliszémiának, valamint a 'test' / 'törzs' disztinkció meglehetősen általános neutralizálódásának megfelelően jellemző a 'test' ↔ 'törzs' jelentésváltozás mindkét irányban rokon nyelveink körében is (Sipőcz 2000: 84).

A moksa *ponda* esetében feltételezett 'bot, (vékonyabb) növényi szár' → 'törzs, test' jelentésfejlődést figyelhetjük meg a finn *vartalo* 'törzs, derék, termet, alak' szó esetében is. Ez utóbbi a finn *varsi* származéka, s eredetileg növényi ágat, növény szárát jelölte, miképpen a *varsi* primér jelentése ma is 'valaminek a szára' (például *kirvesvarsi* 'fejszenyél', *saappaanvarsi* 'csizmaszár'). A *vartalo* szóéval megegyező testrésznévi jelentése napjainkra már elavult, de őrzik még a *lyhyt / pitkä / komea ... varreltaan* 'alacsony / magas / csinos ... termetű' -féle kifejezések. A szó a finn-volgai **warte* 'Stiel, Schaft, Stengel' (UEW 814) alakra vezethető vissza, megfelelősei élnek a cseremiszbén és a balti-finn nyelvekben. Testrésznévi jelentése a finnen kívül még a karjalaiban fejlődött ki, vö. karj. (tveri) *vardalo* 'törzs' (Punzsina 1994); vö. még: karj.-aun. *varši, -ži, -zi* 'szár <növény, szerszám>; törzs' (SKES 1659–1660). E szó primér használatát tekintve tehát az ún. 'scapus' fogalomkörhöz tartozik (vö. Koski 1987: 86–94). E fogalomkör lexémáinak jellemzője az, hogy általában valamely nagyobb tárgy hosszúkas részét jelöli, mely az egész tárgyhöz képest vékonyabb, és vagy az egyik, vagy mindkét végénél kapcsolódik az adott tárgyhöz, vö. latin *scapus*, német *Schaft*, an-

gol *shaft*, svéd *skaft*: 'nyél, szár'; vö. még angol *handle*, francia *manche*, orosz *ручка*, magyar *fogó*. Az uráli nyelvek idetartozó lexémái testrészekben is előfordulnak, de eredeti 'nyél, szár' jelentésüket megőrizve elsősorban összetételben szerepelnek, pl. finn *käsivarsi* 'kar', vogul *kāt-sor* 'kar (kézszár)', *lāyl-sor* 'lábszár', *peś-sor* 'comb (combszár)', KL *koât-pâri* 'kar (kézszár)', magyar *lábszár* stb. Koski úgy véli (1987: 56), hogy a 'scapus' lexémák nyelvenkénti használata eltérő, és 'test', 'törzs' jelentése az európai nyelvekben csupán a finnben és a karjalaiban van. Koski ezen állítása tehát pontosításra szorul, hiszen a moksa *ponda* esetében is hasonló jelentésváltozást feltételezhetünk. A moksa szó etimológiájának szempontjából pedig úgy fogalmazhatunk, hogy a moksa *ponda* esetében feltételezett jelentésfejlődés nem egyedi, hasonlóval találkozunk a finn *varsi*, *vartalo* szavak jelentéstörténetét vizsgálva.

Összegzés

Rövid írásomat az UEW **pinta* 'Fläche, Oberfläche' és **ponte* 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' szócikkeinek bírálatával kezdtem, mivel mindkettőben szerepel a moksa *ponda* 'Körper, Leib' szó. E szó feltehetőleg a **ponte* alapelakból származik, és nem tartozik össze az erza *pondakš* alakkal. A *ponda* szónak tehát a **pinta* szócikkében nincs helye.

Irodalom

- Cigankin–Moszin 1977: *Cygankin, D. V.–Mosin, M. V.: Érzáni keleni nurikine étimologiqeskoj slovarí. Saransk.*
 — 1998: *Étimologianí valks. Saransk.*
 Koski, Mauno 1987: *Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa I., Fennistica 8: 25–117, Turku.*
 MRV = B. A. Serebrennikov–A. P. Feoktistov–O. E. Polákov: *Mokwení-ruzoní valks. Mokwansko-russkij slovarí, Moskva 1998.*
 Punzsina 1994: *Punxina, A. V.: Slovarí karelskogo ázyka. Petrozavodsk.*
 Sipőcz Katalin 2000: *Az uráli nyelvek testrészneveiről. PhD-értekezés. [Kézirat.] Szeged.*
 SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI., LSFU XII. Helsinki, 1955–1978.
 UEW = Rédei, Károly (ed.): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Budapest, 1986–1988.*
 Wilkins, David P. 1996: *Natural Tendencies of Semantic Change and the Search for Cognates. In: Durie, Mark–Ross, Malcolm (ed.): The Comparative Method Re-viewed. New York–Oxford.*

Az első ismert lapp szöveg

Torbjörn SÖDER

Háttér

A legkorábbi lappul írt szövegek a XVII. századból származnak. A szövegeket, amelyek a kezdetben kizárólag vallásos tárgyúak voltak, a keresztény missziós munkában használták Svédország északi részein. A Svéd Királyságban, amely abban az időben nagyhatalom volt, a vallás eszközként szolgált a területi ellenőrzés megerősítésére az ország legtávolabbi területein. A keresztény misszió stratégiai pontjain templomokat építettek. A lappok közötti térítési tevékenység lapp liturgiát követelt, s ez okból jött létre a legelső ismert lapp szöveg is.

1619-ben jelent meg az *ABC Book på Lappesko Tungomål* c. tankönyv, szerzője Nils Andersson (†1628; az irodalomban sokszor Nicolaus Andreae). Andersson papi tevékenységet folytatott Piteåban, a svéd Balti-tenger partján. Nem meglepő, hogy a szerző pap volt, hiszen a papoknak a XVII. században és az azt követő időkben fontos szerepük volt a lapp írásbeliség létrehozásában (Larsson 1997). A könyv létrejötté részben a lapp területek egyházi szervezésével függ össze. 1603-ban IX. Károly svéd király egy iratban nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy a papok Lappföldre menjenek, és a lappokat Isten igéjére tanítsák. Expedíciókat küldtek Lappföldre, hogy kivizsgálják, mely helyek alkalmasak templomok építésére.

1606-ban, egy expedíció után Nils Anderssont bízzák meg a Piteå környéki lappföld lakosságának lelki gondozásával, mivel ő, legalábbis saját állítása szerint, jól tudott lappul, s így papja lehetett a svédül nem tudó lappoknak is (Wiklund 1922: 15).

Az expedíciót követő nyáron egy templomot kezdtek építeni Arvidsjaur faluban. Úgy látszik azonban, hogy Nils Andersson mégsem lett pap Arvidsjaurban – valószínűleg azért, mert nem akart ott lakni –, hanem úgy tervezte, hogy évente néhányszor elmegy majd oda. IX. Károlynak azonban határozott követelése volt az, hogy a lappföldi papok ott is lakjanak, ahol dolgoznak. Mivel Andersson nem akart Arvidsjaurban lakni, elveszítette ottani állását, és

az ahhoz tartozó bevételeket. Helyette egy másik pap, Lars Olai vette át a lelki gondozást a területen.

IX. Károly halála után Andersson újra igényelni meri az állást. Egy panaszlevélben, amit 1614. január 17-én küldött II. Gustav Adolfnak, arról panaszkodik, hogy egy Lars Olai nevezetű pap kihajtotta őt Pite Lappföldről annak ellenére, hogy ő, Nils Andersson kapta meg eredetileg az állást, többek között azért, mert jól tud lappul. Arról is panaszkodik, hogy Lars Olai nem gondozta a templomépületet az alatt a hét év alatt, amíg ott dolgozott, és hogy svédül prédikál, úgy, hogy a lappok nem értenek semmit. II. Gustav Adolfnak írt levélben azt is ígéri, hogy készít egy lapp szertartáskönyvet, egy kis katekizmust, és lefordít néhány olyan részletet az evangéliumokból, amelyek jól szolgálhatnak felvilágosításra és tanulásra. Arról is ír, hogy elhunyt édesapja, Anders Nilsson ráhagyományozott egy ilyenféle irományról szóló tervezetet. Nem késett a válasz II. Gustav Adolftól. Már ugyanaz év február 9-én kapott Andersson egy levelet, amelyben kinevezik őt a pitelappok lelkészének. A levélben felkérlik az irat elkészítésére és kiadására is. Az elkövetkező év októberében fizetést is kap, amely fizetés akkor évente 24 hordó gabona. A könyv kiadása 1619-ig késlekedett.

Az ABC Book på Lappesko Tungomål c. ábécéskönyvről

Andersson ábécéskönyve valószínűleg a késő XVI. vagy a korai XVII. században keletkezett svéd ábécéskönyvnek a fordítása vagy utánzata. A 48 oldalból álló könyv tartalmaz egy svéd nyelvű dedikációt II. Gustav Adolfnak és egy indexet svédül, azonkívül néhány zsoltárt és rituálét lappul. A címek is svédül vannak. A szövegben található lapp nyelvi jellemvonások alapján feltehető, hogy a szöveg az umelapp nyelven alapul. Bergsland (1984: B1) véleménye szerint a szöveg valószínűleg egy Arvidsjauri erdei-lapp nyelvjáráson alapul, amely norvég-lapp elemekkel van keverve. Wiklund szigorúan megbírálta Andersson lapp nyelvleírását: “A fordító lapp nyelvtudása kevés, vagy jobban mondva semmi. A lapp nyelv számos esetragjából nem ismer mást, mint a birtokos eset egyes számát, és az igeragok többsége, ha ez lehetséges, még ismeretlenebb számára” (Wiklund 1922: 24kk.). Bergsland egyetért Wiklunddal, és – tekintettel Andersson összes lapp fordítására – úgy véli, hogy “nyelvtanilag a könyvekben szereplő nyelvnek alig van köze lapp nyelvhez” (Bergsland 1984: B1). Az *ABC Book på Lappesko Tungomål c.* műben szereplő nyelvi formákra irányuló kritika jogos. A munkából kiderül, hogy a fordítónak van valamiféle lapp nyelvtudása, de azokban az esetekben, amikor a saját lapp nyelvtudása nem tűnik elégségesnek, nem anyanyelvű személyektől kért tanácsot, hanem inkább a saját nyelvi találékonyságában

bízott. Andersson fordítására jellemző többek között, hogy finn és svéd elemeket használ.

Morfológia

Andersson morfológiai találmányait elsősorban a finn nyelv ihlette. Wiklund (1922: 25) több ilyen példát felsorol a cikkében. Bemutatja például, hogyan helyezi Andersson a *-ttu* finn passzív befejezett melléknévi igenév jelét a lapp nyelvformába: *riegatu* 'született', *krussetu* 'keresztre feszített'. Bergsland (1884: B2) megemlíti azt a lehetőséget is, hogy a *-tu*-elem tulajdonképpen a lapp passzív befejezett melléknévi igenév jele: *-tū = -tum*. A *munele* 'nekem' névmás alakjában Andersson összakapcsolja a *mun* lapp névmást egy finn allatív raggal. A *kroppelinen* 'testi' szó pedig saját találmánya, nem tartalmaz egy lapp morfémát sem. A szó tulajdonképpen a svéd *kropp* 'test' szó és a finn *-linen* melléknévképző keveréke.

Szókészlet

A mű szókészlete is az a terület, ahol Andersson keveri a nyelveket. A helyett hogy megkísérelne egy valódi lapp szót találni, inkább finn vagy svéd szót használ a fordításában. Valószínűleg a finn és a svéd bibliafordítások voltak a forrásai. A *skapeti* 'teremtett' és *aletu* 'nemzett' szavak a svédből származnak, a *rackas* 'szeretett' szó pedig a finnből. Ezek a szavak olyan keresztény fogalmak kifejezői, amelyeknek van megfelelőjük a lappban is. A későbbi lapp bibliafordításokban fokozatosan kicserélődnek ezek a közvetlen kölcsönszavak, de még előfordulnak az 1638-ban megjelent *Swenske och lappeske ABC book*-ban. Az első szó *skapui* formában, az utóbbi pedig *afla-num* alakban, s ez utóbbi jobban visszaadja a lapp passzív befejezett melléknévi igenevet, mint az Andersson által használt alak. Johannes Tornæus *Manuale Lapponicum* c. művében pedig a lapp *sackanam* 'nemzett' (lásd lpN *sahkanit* 'megtermékenyül') szó fordul elő a svéd szó helyett, valamint egy olyan konstrukció, amely a *siudnedee* 'teremtő' szót tartalmazza (lásd lpN *sivdnideaddji* 'id.' < *sivdnidit* 'teremt').

Mondattan

A finn és a svéd nyelv hatása felismerhető a műben a mondattan területén is. A fordító svéd vagy finn mondattani szerkezetekben használ néha lapp elemeket. Ez még világosabb, amikor a lapp szavakat a svéd mondattanba kényszeríti, mert a svéd nyelv sokkal analitikusabb, mint a lapp. Andersson beilleszti például a *tock* szót egy svéd szerkezetbe. Ezt a szót, amely a lulelapp *duok ~ duokku* 'oda' határozószó megfelelője, úgy használja, mint a

svéd *till* 'irányában, -ba/-be, -ig' prepozíciót: *Wooles völge tock heluetit* 'Lement a pokolba' (lásd: sv. *Han steg ned till helvetet* 'id.'). E lapp határozószó sajátos értelmezése tovább él a későbbi fordításokban is. E szó ilyen használata megtalálható a *Swenske och Lappeske ABC book* c. műben, melynek lapp nyelvformái helyesebbek, és nyelvjárási hovatarozása világosabb (Bergsland 1982: 17kk): *Ja äle mijam laidi tocko kiäggielabma* 'És ne vigy minket kísértésbe' (lásd: sv. *Och inled oss inte i frestelse*). Az utóbbi ábécé ismeretlen szerzője sem kerüli ki ezt a különös mondattani szerkezetet. A szerző valószínűleg egyszerűen követi Andersson fordítását (Bergsland 1982: 11). Ugyanez a hibás használat fordul elő Johannes Tornaueus ismert művében, a *Manuale Lapponicum*-ban (1648) is. Olaus Stephani Graan 1669-ből származó, azonos című művében azonban nem található meg ez a használat. Helyette illatívsz használataival fejezi ki az irányt, ami a svéd prepozíciós kifejezés helyes lapp megfelelője: *wuolus wuolgi helwetis* 'lement a pokolba'. E példából ítélve Olaus Stephani Graan jártas volt a lapp mondattanban. Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy anyanyelve – a másik ismert szerzőtől eltérőleg – a lapp volt. Olaus Stephani Graan, aki Lyckseléből származott, nem azonos az Upplandból való és Piteåban működő Olaus Graannel, aki 1667-ben kiadott egy katekizmust. Ebben a katekizmusban, mely tartalmilag részben egyezik O. S. Graan művével, előfordul a következő mondat: *Wollus wuolgi tocko Helwetis* 'lement a pokolba'. Ez a lapp mondat azt a benyomást kelti, hogy szerzője keveri a svéd és a lapp mondattant, mivelhogy az irány kifejezésére használ egy prepozíciót (*tocko*), és egy határozót is (*helwetis*).

Andersson művére visszatérve, a mű mondattanában a finn hatást a bibliai finn nyelvből lehet származtatni. A *Ja addele mijs syndin andix* 'és bocsásd meg nekünk bűneinket' mondatban a finn (*antaa*) *anteeksi* 'megbocsát' új, lapp alakot kapott. Wiklund (1922: 25) említi a *Mon iacke ailen vongen pääl* 'Én hiszek a Szentlélekben' mondatot, ahol a *pääl* 'fölött' névutó szerepe ugyanaz, mint a *päälle* 'fölött' névutóé a finnben. Névutók vannak a lappban is, mint a finnben, de olyan nincs, amilyent Andersson használ. Egyébként a bibliai finn nyelvre is jellemző a svéd hatás. A finn eredeti szövegben a *päälle* névutó a svéd *på* 'fölött' prepozíciót tükrözi.

Hangtan és helyesírás

A lapp, jelen esetben a lule- és norvég-lapp, valamint a svéd nyelv hangrendszere között számos eltérés van. A mássalhangzókat tekintve fontos a különbség a lapp és a svéd zárhangok ejtése között. A svéd köznyelvben jól hallható aspirációt ejtenek olyan zárhangok után, amelyek előtt ugyanabban a szótagban nincs más mássalhangzó. Aspiráció szabályosan előfordul lapp

zárhangok ejtésekor is, de az aspiráció itt a mássalhangzó előtt ejtődik. A posztaspirációs ejtés a norvég-lappban és a lulelappban kivételes, és elsősorban a norvég és svéd kölcsönszókban fordul elő. Nielsen (1926: 16) említi többek között a norvég lpN *kevret* (Nielsen helyesírásában: *kew'ret*) 'hajt' kölcsönszót, amelyben a *k* betű posztaspirációs *k*-hangot jelöl. A modern lule- és norvéglapp helyesírásban a zárhangok szabályos aspirációtlanságát a *b*, *d* és *g* betűkkel jelölik, ami azt jelenti, hogy a posztaspirációs és a nem posztaspirációs szókezdő zárhangok szembenállása tükröződik a helyesírásban.

Andersson művének lapp ortográfiájában – éppúgy, mint a mondattanban és a szókészletben is – sok a svéd jellemvonás. A zárhangok esetében pl. a /p/ t/k/ hangokat, akár aspiráció nélküliek, akár aspirációsak, Andersson többnyire a *p*, *t*, *k* betűkkel jelöli. De néha eltér ettől a szabálytól. A Sg2 személyes névmás esetében nem a várható **ton* alak fordul elő, hanem a *tdon* alak. Andersson a genitivus alakját következetesen két szókezdő mássalhangzóval jelöli: *tdu*. Miért írja a szókezdő dentális zárhangot *td*-vel? A szavak aránylagos gyakorisága és következetes használata kirekeszti annak a lehetőségét, hogy helyesírási hibáról lenne szó. Feltehető, hogy Andersson, a lappokkal való szóbeli érintkezései során, megfigyelte, hogy a zöngétlen dentális zárhangot másként ejtik, mint a svéd megfelelő zárhangot. Azáltal, hogy a lapp zárhangot a *t* és *d* kombinációjával jelöli, melyek a svéd helyesírás zöngés, illetve zöngétlen zárhangjainak jelei, viszonylag világos módon ábrázolja a lapp zárhang kiejtését – legalábbis, ha a svéd helyesírás és kiejtés a kiindulópont. Mint már említettem, a svéd köznyelvben aspiráció következik a zöngétlen *t* hang után. A zöngés *d* hangot pedig nem követi olyan erős posztaspiráció, ezért az, az aspirációt tekintve közelebb áll a lapp aspiráció nélküli zöngétlen zárhanghoz. A *td* írás ezért a fonéma két alkotóelemére utal, ahol a *t* betű a fonéma zöngétlenségét és a *d* pedig a aspiráció nélkülségét jelöli.

E kiemelt példa azt a benyomást keltheti, hogy Andersson előfutár volt a fonetikus átírás területén. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a *td*, mint a dentális aspiráció nélküli zárhang jele, csak a Sg2 személyes névmásban fordul elő nála, és nem szerepel ennek a fonémának a következetes jeleként. Azt is meg kell jegyezni, hogy a többi zöngétlen zárhang esetében nincs megfelelő (**pb*, **kg*) jelölés.

Miért tér el a helyesírás tekintetében a *tdon* névmás? Valószínűleg a gyakorisága miatt. A Sg2 személyes névmás általában is gyakori szó, és nagyon is az Andersson fordításában. A fordítás tartalmazza többek között a tízparancsolatot, ami egyes szám második személyű felszólítás. Feltehetően a szó-

rendnek is fontos a szerepe. A zárhang kezdő helyzetben van, nemcsak a névmásban, hanem a lapp szórendi sajátosságok következtében, gyakran az egész mondatban is. Lehetséges, hogy e névmás kiemelt szerepe figyelmeztette Anderssont a szó tényleges kiejtésére, és ez okozta a helyesírási különlegességet.

Szándékosnak tűnő véletlenség lehet az, hogy Andersson ebben az első lapp szövegben a *tdon* szóval a lapp helyesírás kialakulásának egy fejezetét szemlélteti. Az Andersson ábécéjét követően megjelent lapp bibliai szövegekben e névmást egyszerű *t* kezdőbetűvel írják. Az 1638-ban napvilágot látott ábécében és Tornæus *Manuale Lapponicum*-ában (1648) *todn* szerepel. A *d* betű, amely bizonyos szövegekben előfordul a névmás magánhangzója után (pl. Olaus Graan-nál *todn*), nem a szókezdő zárhangra vonatkozik, hanem arra a zárhangra, mely bizonyos lapp nyelvjárásokban egy nazálist előz meg. A lulelappban például e névmás hangsúlyos alakja *dådnå*. A *tdon* szóalak 1668-ban megint előfordul Olaus Stephani Graan *Enfaldiga och korte frågor sampt swar* c. szövegében. Úgy tűnik, hogy ez a lapp pap, aki Åselében és Lyckselében működött, ki akarta emelni a kezdő zárhang sajátos kiejtését. Néhány évvel később Olaus Sirma (1672) a *thun* írásváltozattal ugyancsak a kezdő zárhang sajátos státuszát jelzi a megfelelő svéd fonémához képest.

Az XVIII. században alkottak Svédországban olyan lapp szövegeket, amelyek helyesírási szempontból azt a benyomást keltik, mintha a XX. században létrejött modern lapp helyesírásokhoz közelednének. Rangius mind a modern lulelapp, mind a norvég-lapp helyesírásában a *d* betűt használta a zöngétlen, aspiráció nélküli dentális zárhang jelölésére. Rangius következetes a többi zárhang visszaadásában is: a *bäiwe* 'nap' és a *giereswuet* 'szerelem' szavakat össze lehet hasonlítani a modern lulelapp *biejvve*, *gieresvuohta* formákkal. A korán elhunyt Simon Granmark ugyanazt a mintát követi az ábécéjében (1728). Ebben a zárhangokat ugyanazokkal a betűkkel jelöli, amelyek a svédben a zöngés zárhangok képviselői, pl. *dat* 'az', *golmad* 'három', *bijr* 'körül'. E tekintetben a svéd bibliafordítók modernebbek, mint a kollégáik Norvégiában (mely akkortájt Dániához tartozott). Bár Morten Lund (*Doktor Marten Luther Utza Katekismusaz*, 1728) és Knud Leem (*En lappisk grammatika*, 1748) használja a *don* formát, ami azonos a névmás modern norvég-lapp írásával, más szavakban mégis *t* betűt használnak kezdő helyzetben. Knud Leem szövegében például *talleko* 'akkor, mikor' található, amely a *dalle go* szavaknak felel meg a modern helyesírásban. Hasonló módon változnak a veláris és a labiális zárhangok ($k \sim g$, $p \sim b$) ugyanabban a helyzetben.

Peter Fiellström lapp fordításáiban megfigyelhető egy bizonyos fejlődés, ami a [t] kezdő zárhang jelölését illeti. Olai Swebellii *Förklaring öfver Lutheri lilla catechismum* c. művének lapp fordításában Fiellström jelölése *do 'te'*, ami megfelel Granmark, Rangius és Leem írásmódjának. Ugyanabban a szövegben azonban Leemtől és Lundtól eltérőleg a másik két zárhangot *b*-vel és *g*-vel jelöli. Fiellström legismertebb művében, az 1755-ben megjelent Újszövetség fordításában ugyanakkor a névmás írásmódja *to*. Ilyen váltakozás megfigyelhető más zárhangok jelölésében is. Bibliafordításában a veláris és labiális zárhangokat ismét *k*-val, illetve *p*-vel jelöli kezdő helyzetben.

Fiellström áttérését *d*-ről *t*-re egy új helyesírási hagyomány kezdetének tekinthetjük, amely hagyomány a lapp helyesírást Svédországban egészen a XX. század közepéig jellemzi. A déli-lapp irodalmi nyelv (*sydlappska skriftspråket*) azon a helyesíráson alapul, amelyet Fiellström használt az Újszövetség fordításakor, a teljes bibliafordítás, a *Tat ailes tjalog* (1811) kiadásával pedig általánosan elfogadottá vált ez a helyesírás. Ez a hagyomány a lapp írott nyelv közelítését jelenti a svéd helyesírási szabályokhoz. Norvégiában a fejlődés más irányt követett. Ahelyett, hogy a lapp helyesírást a dán írásmódhoz közelítették volna, más nyelvek írásmódjának példájára igyekeztek helyesírási megoldásokat találni. Ezen a területen Rasmus Rask szerepét érdemes megemlítenünk.

Irodalom

- Bergsland, Knut 1982: Den svensk-samiske ABC fra 1638 som sproghistorisk dokument. In: *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien. Studier tillägnade Tryggve Sköld den 2 november 1982.* (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 26). Umeå. 11–20.
- Larsson, Lars-Gunnar 1997: Prästen och ordet. Ur den samiska lexikografins historia. In: *Lexico-Nordica* 4. Oslo. 101–117.
- Nielsen, Konrad 1926: *Lærebok i lappisk I. Grammatikk.* Oslo.
- Wiklund, K. B. 1922: De första lappska böckerna. In: *Nordisk tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 9. Lund. 13–28.

Itämeren alueen kieliareaaleja

Seppo SUHONEN

Areaalingvistiikka on määritelty kielen diatopisten piirteiden tutkimiseksi, ja se tarkoittaa eri alueille kohdistuvaa tutkimusmetodiikkaa. Kielimaantiedekin on tältä kannalta kauttaaltaan diatopista (Metzler 1933 sub Areal-linguistik, Diatopisch).

Areaalinen kielenpiirre on tietyn alueen kielille yhteinen, ja nämä kielet voivat kuulua aivan eri kielikuntiin. Yhteispiirteen syntyminen edellyttää, että kyseiset kielet ovat olleet keskenään kosketuksissa. Perinteisemmän käsityksen mukaan tällaiset kosketukset ovat olleet normaaleja kielikontakteja, joiden ei kuitenkaan ole tarvinnut olla yhtäjaksoisia. Toki tiettyjen kielten yhteisellä alkuperällä on myös tällöin tärkeä merkitys. Uudemman käsityksen mukaan yhteispiirre voi johtua lingua francasta, alueella joskus puhutusta sekakielestä (vrt. Künnap 1999). Presidentti Lennart Meri mainitsi (1999) eräässä puheessaan esimerkkinä sellaisesta nykyisestä kielestä englannin, josta on tullut myös tieteellisen maailman lingua franca. Sitä käytetään ja äännetään mitä moninaisimmin tavoin kuten aikoinaan latinaa, josta sitten muotoutuivat romaaniset kielet. Meri lisäsi, että tässä tilanteessa esimerkiksi viron kielellä ei ole hätää mutta sääli englantia. Kysymys englannin ja viron suhteesta on näet vähintään aktueelli kuin kysymys englannin ja suomen kielten suhteesta. Siihen keskusteluun liittyi osaltaan myös Meren kannanotto.

Olkoonpa käsitys kumpi hyvänsä, tuloksena on joka tapauksessa ollut kieliliitto, jota tarkoittava kansainvälinen termi on *Sprachbund*. Tunnetaan esimerkiksi balkanilainen, balttilainen, brittiläinen, euraasialainen ja euraafrikaaninen kieliliitto. Etäsukukielistä taas komi, udmurtti, mari ja mordva kuuluvat Kaman ja unkari yhdessä tšekin, slovakin, sloveenin ja serbokroaatin kanssa Tonavan Sprachbundiin. Väestöjen väliset kosketukset eivät välttämättä johda vain kieliliittoon vaan myös kulttuuriliittoon, joka onkin yleensä välttämätön saattoilmiö tai se voi olla pääasiallinenkin liittopiirre.

Areaalisten piirteiden kanssa osin limittyvät typologiset piirteet, mutta typologisesti yhteen kuuluvat kielet voivat olla maantieteellisesti kaukanakin

toisistaan. Esimerkiksi suomen ja unkarin kesken voidaan löytää montakin sellaista typologista yhtäläisyyttä, joita ei ole suomen ja viron välillä. Tällaisiin suomen ja unkarin yhtäläisyyksiin on unkarin opettajani László Keresztes usein kiinnittänyt huomiota.

Itämerensuomalaisten kielten kannalta on kiinnostava Itämeren ympäristön kielten eli itämerensuomalaisten, balttilaisten ja skandinaavisten kielten sekä myös saamen muodostama kokonaisuus, kun otetaan huomioon niiden fonologinen, morfologinen ja syntaktinen rakenne. Itämeren ympäristön kieliliittoon kiinnitti huomiota jo Prahan fonologisen koulukunnan keskeinen tutkija Roman Jakobson lähes 70 vuotta sitten (Jakobson 1931). Virolainen kielitypologian tutkija Birute Klaas käsittelee Baltian kieliarealia suunnilleen samassa merkityksessä. Saamen toi kielitypologiseen tarkasteluun mukaan enemmälti Mikko Korhonen. Osaa Itämeren alueen liitosta, nimittäin viron, vatjan, liivin ja lätin käsittävää ryhmää nimitetään myös Peipusin kieliliitoksi. Tämä nimitys lienee lähtöisin Gyula Décsyltä. Samaten osakieliliitto on erityisesti Birute Klaasin tutkima liettuan, latvian ja viron muodostama kokonaisuus.

Otettakoon ensiksi esiin sellaisia typologisia ja samalla myös areaalisia piirteitä, jotka ovat ominaisia

1. itämerensuomalais-saamelaiselle ryhmälle. Näitä on pidetty nimenomaan flekteeraavaan eli siis oikeastaan indoeurooppalaiseen kielityyppiin kuuluvina piirteinä. Viron flekteeraavuutta on tutkinut mm. Tiit-Rein Viitso (1990). Riho Grünthal (2000) on voimakkaasti kritisoinut liivin ja viron flekteeraavuudesta esitettyjä, toisinaan melko kategorisia käsityksiä ja pyrkinyt osoittamaan, etteivät Plankin (1998) esittämät fusionaalisen kielen parametrit tue väitettä viron ja liivin huomattavasta fusionaalisuudesta. Urmas Sutrop (1997) on puolestaan listannut viron kielen agglutinoivan kielityypin piirteet.

1.1. Itämerensuomessa ja saamessa on tullut vallitsevaksi SVX-sanajärjestys (= subjekti – verbi – määre [objekti]), mikä on merkinnyt muutosta SXV → SVX, esim. *Minä leipää syön* → *Minä syön leipää*. Tähän kehitykseen ovat itämerensuomessa voineet vaikuttaa germaanisiet kielet, mutta myös se äännekehitys, että objekti on voinut kehittyä subjektin kaltaiseksi. Saamen sanajärjestyksen muutokseen puolestaan on voinut vaikuttaa itämerensuomi (Korhonen 1980: 100).

1.2. Itämerensuomalaisella taholla eroavat subjekti ja objekti morfologisesti toisistaan vain silloin, kun yksikössä on *n*:llinen objekti, ja tämä muotohan ei voi esiintyä subjektina. *-n*:llinen sija puolestaan voi olla akkusatiivi tai genetiivi. Virossa taas on äännekehitys vielä mutkistanut tilannetta, kun loppu-*n:n* kadottua nominatiivikin on tietyissä sanatyypeissä tullut akkusatiivin

ja genetiivin kaltaiseksi, kuten näkyy seuraavasta taulukosta, esim. suomen subjektin sijoissa yks. nom. *kala* – yks.part. *kalaa* – yks. gen., akk. *kalan* = viron *kala* – *kala* – *kala* ja samoin objektin sijoissa yks. nom. *kala* – yks. part. *kalaa* = vir. *kala* – *kala*.

1.3. Perussanajärjestyksen kanssa voi olla yhteydessä se, että juuri itämerensuomessa ja saamessa ainoina suomalais-ugrilaisina kielinä on postpositiojärjestelmän rinnalla myös prepositiojärjestelmä. Suomessahan voidaan samoja sanoja käyttää kummassakin kategoriassa, prepositioiden tosin harvemmin, esim. *yli rajan* tai *rajan yli*.

1.4. Itämerensuomessa ja saamessa käytetään aina kopulaa eli *olla*-verbiä; muissa suom.-ugr. kielissä se jää pois, ellei sitä tarvita modus-, tempus- tai persoonamorfeemiksi. Esim. *Helsinki on suuri*, vrt. esim. unk. *Helsinki nagy* (siis: 'Helsinki suuri'). Vepsässä voi *olla*-verbi kuitenkin jäädä pois venäjän mallin mukaan, esim. *puodr saged* 'puuro on paksua' (vrt. Kettunen 1943: 71).

1.5. Itämerensuomessa ja osin saamessa kongruoi adjektiiviattribuutti pääsanansa kanssa, muissa suom.-ugr. kielissä ei. Esim. *suuressa kaupungissa*, unk. *a nagy városban* ('suuri kaupungissa'). Itämerensuomessakaan ei kongruenssi kuitenkaan ole aivan täydellinen. Virossa on partisiippi taipumaton pääsanansa edellä, esim. *surnud mehele* 'kuolleelle miehelle', ja samoin neljässä viron sijamuodossa on adjektiiviattribuutti aina genetiivissä, esim. terminatiivi *suure majani* 'suureen taloon asti, essiivi *suure majana* 'suurena talona', abessiivi (*ilma*) *suure majata* 'ilman suurta taloa', komitatiivi *suure majaga* 'suuren talon kanssa t. suurine taloineen'. Adjektiiviattribuutin sijoittuminen pakollisesti pääsanansa edelle merkitsee myös kiinteää sanajärjestystä.

Suomelle ei kuitenkaan ole ominaista sellainen vartalonsisäinen flekteeraavuus, joka taas yhdistää viron, liivin ja saamen. Niissä kielissä on seurausena ollut runsaasti vartalonsisäistä vaihtelua, morfeemirajojen hämärtymistä ja kieliopillisten ainesten homonymiaa ja synonymiaa. Monet tutkijat pitävät näitä kieliä jo flekteeraavina tunnusomaisen suomalais-ugrilaisen agglutinatiivisuuden asemesta. Esimerkkinä siitä, miten vaihtelu yksin ilmaisee kieliopillista suhdetta, palvelee vaikkapa viron taiputussuhde *sigä* : yks. gen. *sea*, jossa ei ole erotettavissa mitään genetiivin sijapäätettä. Vieläkin selvemmin saman tilanteen ilmaisee eteläviron *jlgi* : yks. gen. *Ē joki* : joen'. Samantapainen sisävaihtelu on vallalla myös saamessa ja liivissä. Vartalonsisäisen homonymian määriä virossa on laskettu (Viks 1984) tietokonekorpukselta siten, että materiaalina olivat 36 000 sanan kaikki muodot. Tällöin saatiin tulokseksi 78 000 homonymia, joista lähes kolme neljännestä eli 73%, 57 000 esiintymää, johtui juuri vartalonsisäisestä homonymiasta. Tässä laskelmassa eivät olleet mukana verbien samanlaiset persoonamuodot kuten

ma / sa / ta ei tule ~ tulnud ~ tulevat jne., jolloin identtisten muotojen määrä olisi ollut vielä paljon suurempi. Kielen ymmärrettävyys ei kuitenkaan ole vaarassa näinkään suuren samanlaisuuden vuoksi, koska muodot esiintyvät aina lauseyhteydessä, kontekstissa.

Suomen kielen homonymia on enemmän sanojen kuin muotojen välistä.

1.6. Itämerensuomi ja osittain saame kuuluvat lähes kaikkien tyyppillisesti suomalais-ugrilaisten syntaktisten piirteiden osalta toiseen kielityyppiin myöhäisten innovaatioiden vuoksi. Hyvänä esimerkkinähän on nelijäseninen tempusjärjestelmä kaksijäsenisen sijasta, siis preesens – imperfekti – perfekt – pluskvamperfekti eikä preesens – preteriti, niin että esimerkiksi unkarin muoto *mentem* voidaan yhteydestä riippuen suomentaa joko 'menin', 'olen mennyt' tai 'olin mennyt'. Viron tempusmuotojen typologiasta ks. Metslang (1997).

Areaalialueiden määrittely, niihin kuuluvien kielten valinta ei ole aina yksiselitteistä, kuten ilmenee seuraavia piirteitä tarkasteltaessa. Erityisesti suomen kielen huomiotta jättäminen seuraavien areaalipiirteiden yhteydessä on ollut perusteetonta.

2. Peipusin liiton fonologis-foneettisiin areaalipiirteitä ovat ainakin seuraavat:

2.1. Rikas vokaalijärjestelmä ja vokaalien huomattavan runsas käyttö. Tämä piirre perustuu pitkien ja lyhyiden vokaalien vastakohtaisuuden eli kvantiteettikorrelaation, diftongien sekä etu- ja takavokaalien olemassa oloon. Tätä toteamusta on kuitenkin tarkennettava. Näitä ominaisuuksia näet tehostaa eteläisissä itämerensuomalaisissa kielissä vielä keskivokaalisuus, mutta toisaalta piirteen voimaa heikentää pitkien vokaalien rajoittuminen ensi tavuun virossa ja liivissä sekä näissä samoissa vokaalisoinnuttomissa kielissä erilaisten vokaalien esiintyminen jälkitavuuissa selvästi rajoitetummin kuin ensitavussa, ja vatjassakin takavokaalien käyttö on lisääntynyt jälkitavuuissa parinkymmenen johtimen tai sijapäätteen takavokaalisuuden johdosta. Vokaalisointu on ollut viime vuosina ja vuosikymmeninä vilkkaasti tutkittu äännepiirre (vrt. Lauerma 1993, Wiik 1988, Wiik 1989). Vokaalien runsaan käytön perusteella myös suomi kuuluu kyseiseen kieliliittoon.

2.2. Diftongien runsaus. Tämä piirre oikeastaan seuraa edellisessä kohdassa mainitusta runsasvokaalisuudesta. Tätä toteamusta on täsmennettävä sikäli, että diftongien määrä ja tyyppi vaihtelevat huomattavasti kielittäin. Virossa ja vatjassa diftongeihin kuuluu myös sellaisia vokaalikombinaatioita, jotka ovat suomessa tavunrajan sisältäviä vokaaliyhtymiä, vrt. su *ko-e-tan* – vi *soe-tan* ('hankin'), su *ke-on* – vi *seob* 'sitoo', su *ra-ot* – vi *laod* 'varastot'

sekä suomessa tuntemattomat keskivokaalin sisältävät diftongit, joihin kuuluu myös *õo*. Vatja suosii diftongeja vielä enemmän, niin että siellä niitä on nelisenkymmentä eli reilusti kaksinkertainen määrä suomeen verrattuna, jälkitavuissakin peräti 22 (Ariste 1968: 3–4). Sekä virossa että vatjassa on kysymys alkuaan vokaalikombinaatioiden ääntämisestä ilman tavunrajaa. Liivissä taas on äännekehitys rajoittanut diftongien määrää erityisesti jälkitavuisissa mutta rikastuttanut vokaalikombinaatioita ensitavussa vokaalimurtuman kautta, jolloin ovat syntyneet lyhyen alkukomponentin sisältävät murtumadiftongit *ie* ja *uo* sekä murtumatriftongit *ieu* ja *uoi*, jotka voivat esiintyä myös alkuvenynteisinä tai katkollisina. Diftongien runsauden perusteella myös suomi kuuluu samaan kieliliittoon.

2.3. Vokaalien /e/ ja /ä/ vastakohta, esim. vi *tera* – *tara*. Tämänkin piirteen osalta suomi kuuluu kyseiseen kieliliittoon. Sen sijaan esimerkiksi suomea puhuvalle unkarilaiselle on tämä vokaalioppositio vaikea.

2.4. Vokaalien kestokorrelaatio eli lyhyiden ja pitkien vokaalien vastakohta on ominainen kaikille Baltian liiton kielille. Jälleen vokaalien kvantiteettikorrelaation perusteella myös suomi kuuluu kyseiseen kieliliittoon, vieläpä vahvana jäsenenä, koska tämä oppositio on täydellinen myös jälkitavuisissa; virossa ja liivissä sen sijaan ei ole jälkitavuisissa pitkiä vokaaleja. Viron kieli on vokaalien kestokorrelaation kannalta erikoistapaus, koska siellä on yleisen käsityksen mukaan voimassa kolmiportainen kestonvaihtelu sekä vokaaleissa että konsonanteissa ja osassa konsonanteista ensi tavua kauempanakin, ja kestonvaihtelun alalajina vielä konsonanttien kaksiasteinen pituusvaihtelu klusiileissa ja s:ssä (ks. esim. EKK s. 174). Viron kestonvaihtelu on ollut viime vuosikymmeninä fennougriitikin kiistellyimpiä kysymyksiä ja on saanut huomattavasti myös yleiskielitieteellistä ulottuvuutta varsinkin vuoden 1950-luvulta alkaen Lauri Postin (1950) artikkelin ilmestyttyä. Sen kirjoittajahan ehdotti, että virossa onkin vain kaksi fonologista kestoastetta. Tämä käsitys ei ole tullut aivan yleisesti hyväksytyksi, vaan nykyisin puhutaan tavallisesti viron kolmesta fonologisesta kestoasta. Mati Hintin (1997) mukaan virossa on pitkissä painollisissa tavuissa vain kaksi distinktiivistä tavukestoaa (perinteisesti Q2 ja Q3), ja perinteinen 1. kestoaste on vain lyhyt painollinen tavu. Tämä käsitys muistuttaa Postin esittämää kahden fonologisen keston järjestelmää. Posti (1965) siirsi kesto keskustelun itse asiassa areaaliselle tasolle esittämällä viron kvantiteettivaihtelun paralleeliseksi ruotsinruotsin *gravis* – *akut* -ääntämispiirteen kanssa tähdentäen kvantiteettieron reaalistumista tavuparissa. Siten tämä piirre siirtyy Itämeren alueen tooniliittoon kuuluvaksi, jonka olemassa oloa on tutkinut mm. Velta R•ke-Dravina. On muuten mielenkiintoista, että viron kolmijäseninen kesto havaittiin jo 350

vuotta sitten, sillä Johann Gutsclaff mainitsi ensimmäisessä eteläviron kielipöytäkirjassa *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam* (1648) kolme kestoälyä nimillä *tenue* (lyhyt), *commune* (keskipitkä; nyk. pitkä) ja *grande* (pitkä; nyk. ylipitkä) (tähän on kiinnittänyt huomiota mm. Haarmann 1976: 108).

2.5. Suhteellisen heikko liudentuneiden korrelaatio verrattuna sellaisiin naapurikieliin kuin liettua ja venäjä eli 4 – 6 palataalistunutta konsonanttia, kun taas liettua on 22 ja venäjässä 14. Viron kielessä voivat liudentua /l/ /n/ /s/ ja soinniton ja puolisoinnillinen /t/, liivissä ja vatjassa myös /r/ ja puolisoinnillisen /t:n/ asemesta soinnillinen /d/ sekä lisäksi vatjassa soinnillinen /z/ ja liivissä suhusibilantti /ž/, mutta liudentuneiden sibilanttien funktio on melko heikko. Lätissä liudentuvat /l/ /n/ /r/ sekä palataalit /k/ ja /g/, jotka kuitenkin palataalistuneina realisoituvat dentaaleina /t'/ ja /d'/. Jälleen tämän piirteen perusteella myös suomi kuuluu kyseiseen kieliliittoon siksi, että siinä ei ole kirjakielissä lainkaan liudentuneita ja murteissakin se on vain itäinen piirre (vrt. Itkonen 1968).

2.6. Kiinteä sanapaino ensimmäisellä tavulla. Muunlaista painotusta vaativat harvat tapaukset eivät muuta tätä yleistilannetta, kun taas naapurikielissä liettua ja venäjässä paino on liikkuva. Tämänkin piirteen osalta myös suomi kuuluu kyseiseen kieliliittoon.

2.7. Polytoninen sävelkulku. Tässä kohden on tehtävä seuraavat huomautukset.

2.7.1. Vatjan asema polytonisena kielenä ei ole mitenkään selvä, vaikka Ariste (1968: §17) toteaa, että vatjan puhemelodia taikka intonaatio on lähempänä viroa kuin suomea. Vatjassa ei kuitenkaan ole viroa kestoasteille ominaista melodiakulkua.

2.7.2. Viron 2. ja 3. kestoasteen välisen eron Posti (1968) projisioi ruotsinruotsin *gravis* – akut -ääntämyseroon siten, että ruotsissa hänen mukaansa dominoi sävelkulku (*Tonverlauf*) mutta virossa kvantiteetti. Siten Peipusin liiton polytonisuussuhteet olisivat yhdistettävissä Itämeren alueen laajempaan balttilaiseen kieliliittoon myös huomioon ottaen sen, että liettua kuuluu polytonian piiriin.

2.7.3. Tässä yhteydessä otetaan ainakin joskus lukuun virokin yhdessä liivin ja lätin kanssa katkokorrelaation piiriin kuuluvana kielenä (ks. Haarmann 1976: 111). Tätä rinnastusta on vaikea ymmärtää muuten kuin että viroa vörun murteen laryngaaliklusiili halutaan tällöin rinnastaa liivin ja lätin katkoon. Kuitenkin Vörun laryngaaliklusiili esiintyy vain sanan lopussa, kun taas liivin katko on vain sanansisäinen piirre ja funktioltaan vahvempi.

3. Virolais-balttilais(-liiviläinen) kieliliitto. Viroa on pidetty itämerensuomalaisten kielten joukossa sellaisena kielenä, joka on omaksunut eräitä sellaisia balttilaisia piirteitä, jotka selvästi erottavat sen suomesta ja muista ims. kielistä (Stolz 1991, Dahl–Koptevskaja-Tamm 1992: 12–14). Sellaisia piirteitä olisivat vokaaliharmonian puute, possessiivisuffiksien puuttuminen, saman refleksiivisen ja possessiivisen pronominin käyttö kaikissa persoonissa, lauseenalkuisen kysymysmarkkerin käyttö ja taipumaton kieltoverbi. On yllättävää, ettei liiviä ole otettu tähän ryhmään mukaan, koska neljä näistä viidestä piirteestä ovat ominaisia myös liiville. Vrt.

3.1. vi *hāda* – li *äd\$*;

3.2. vi *minu poeg* – li *mi'n pùoga*;

3.3. a) merkitys 'itse': vi *ma olen endale haiget teinud* 'olen loukannut itseni' – li *ma vostas eñtšõn* 'ostan itselleni'; vi *ennast maha heitma* 'heitettyä alas, maahan', *me peseme ennast* 'peseydymme' – li *ta piezùb #ñtšta p•dõks* 'hän peseytyy'; kummallakin kielellä on tässä tietenkin se yhteinen historiallinen lähtökohta, että 3. persoonan persoonapronominina on *tämä* eikä *hän*, joka on kokonaan toisessa tehtävässä (tämän piirteen osalta vatjakin kuuluisi tähän ryhmään);

3.4. vi *kas sina tuled* – li *vos sa tul\$D* (LW 502 sub *vo*) ~ *vois sa tul\$D* (LW 502 sub *2voi*) – *us sa tulùD* (li.) 'tuletko' (LW 447 sub *u*) [*< voi*]; vrt. *kas*: "kas" *kilub mä'ddõn r#zvõõrist, mek kittõm emæn* "vo" (Kl.) "kas" kuulostaa meistä hieman vieraalta, me sanomme pikemminkin "vo" (LW 108);

3.5. vi *meie ei loe* 'me emme lue' – li *m#gäb lu'ggõm*: varsin lähelle viroon tyyppiä liivikin on päässyt kieltosanan taipumattomuuden osalta, kun siinä on vain kaksi muotoa: *äp* ja *ät*.

Viroa ja lättiä on verrattu toisiinsa myös eräiden muiden piirteiden osalta. On sanottu, että nämä kielet ovat samankaltaisia seuraavien innovaatioiden osalta (Dahl–Koptevskaja-Tamm 13–14):

1. vokaalien kato jälkitavuista; esimerkkeinä on esitetty (Stolz 1991): vi *nälg* 'näлкä' – lät. *ilgs* (vrt. liett. *ilgas*). Tällöin on todettava:

– Yhden kielen loppuheiton ja toisen kielen sisäheiton rinnastaminen ei ole kovin onnistunut vertaaminen.

– Liivi olisi tällöinkin otettava mukaan, koska siinä vokaalin heittyminen jälkitavuista on vielä laaja-alaisempaa kuin virossa, vaikka nyt juuri *nälkä*-sanassa ei ole loppuheittoa (li *näälga*), mutta se johtuu pelkästään vokaalin laadusta eli a ja a:ksi kehittynyt ä ovat liivissä säästyneet loppuheitolta.

– Termin innovaatio käyttö tässä yhteydessä on epämääräistä – se on oikea termi silloin, kun tarkoitetaan kielen erilliskehityksen aikana tapahtu-

nutta kehitystä. Historiallisesti ei tällöin voi puhua viron innovaatiosta, koska täsmälleen samoin ehdoin ovat vokaalit hävinneet myös vepsästä (esim. mm. *nälq*).

2. Edelleen on mainittu analyyttinen superlatiivi, esim. vi *kõige parem* – lät. *vis-lab#kais* (vrt. liett. *geriáusias*). Tämäkin on kovin suppea-alainen rinnastus. Myös liivin superlatiivi on analyyttinen: *am\$ jöv\$* (”haman hyvä”), joka on samantyyppinen kuin joskus itäisissä ims. kielissä tavattava venäjän *samyj*-sanana avulla muodostettava superlatiivi. Suomen kielen *kaikkisana* jossakin muodossaan superlatiivin yhteydessä on lähinnä intensiteettiadverbi (Puntila 1985: 130).

3. Sitten verbit *saada* ja *jäädä* tilanmuutosverbeinä. Virossahan sanotaan esim. *ta jäi haigeks* ’hän sairastui’, joka on täsmälleen samanlainen ilmaus kuin vaikkapa ruotsin *han blev sjuk*. Tällainen paradoksaalinen merkitysyhdistelmä, että ’pysymistä’ merkitsevä verbi voi ilmaista myös muuttumista, on monia kieliä yhdistävä areaalipiirre. Sitä on nimitetty hansa-isoglossiksi, koska se esiintyi alasaksassa ja se tunnetaan myös tanskassa, norjassa, latvian puhekielessä, liettuassa (ainakin länsimurteissa) ja puolassa.

4. Virossa on myös saada-verbillä ’joksikin tulemisen’ merkitys, esim. *vanaks saada* ’vanheta’, *kuulsaks saada* ’tulla kuuluisaksi’. Tämä ei ole kuitenkaan vain viron piirre, sehän on jo vanhastaan tunnettu suomessakin vanhasa kirjakielessä ja kansanrunoudesta, esim. “*Saipa* kannel valmihiksi”, samaten tämä merkitys tunnetaan hyvin karjalassa, esim. *au mua sai sulakse* ’maa sulii’. Mutta typologisesti olisi tässäkin otettava viron lähimmäksi vertauskohdaksi liivi, koska siinäkin on mahdollista käyttää kumpaakin verbiä tällaisessa merkityksessä, esim. *ma eɹ ruj\$ks* ~ *ma saɹ ruj\$ks* (tavallisempi) (LW 66b sub *ædö*).

5. Areaalipiirteeseen on viitattu nominatiivin käytössä imperatiivin objektin sijana, esim. suomessa ja virossa (Dahl–Koptevskaja–Tamm 1992: 34–35). Jos kuitenkin otetaan tarkasteltavaksi kielteiseen imperatiiviin liittyvä objekti, yhtä hyvin voitaisiin puhua liiviläis-lättiläisestä areaalista. Liivissä sanotaan esim. *al\$ vôt\$ sɹe õbɹz* ’älä ota tätä / sitä hevosta’ (sananmukaisesti ’älä ota sen hevosen’) (LW XLI), vaikka virossa ja suomessa on kielteisessä lauseessa partitiivi. Lätissä on kieltolauseen objekt useimmiten genetiivissä ja lätin länsimurteissa on tällöin useammin akkusatiivi kuin genetiivissä (ks. LG s. 209; Kont 1963: 115). Liivissä on akkusatiivi myös myönteisessä imperatiivissa akkusatiivi: *vôt\$ sɹe õbɹz* ’ota se hevonen’.

6. Balttilaisten kielten ja viron osalta on kiinnostava myös epäsuora keronta, jota on tutkinut mm. Birute Klaas (1997). Silloin on kyseessä joltakulta kolmannelta peräisin oleva tieto, jonka puhuja välittää sen kuulijalle. Ty-

pologis-arealisesta näkökulmasta on kiinnostavaa, millä tavalla tämä välittäminen tapahtuu. On tärkeää huomata, käytetäänkö partisiipin preesensia vai perfektia. Menneen ajan partisiipin sisältävien liittomuotojen käyttö on tavalista monissa uralilaisissa kielissä ja myös esimerkiksi tataarissa, baškiirissa, tšuvassissa; se on euraasialainen isoglossi.

Nimenomaan virolle, liettualle ja latvialle on yhteistä, että käytetään partisiipin preesensia tai siitä johdettua muotoa, esim. ilmaus 'hän kuuluu työskentelevän kovasti' kuuluu näissä kielissä seuraavasti: vi *ta tööta-vat palju* | liett. *jis daug dirb-as* | lät. *viņšdaudz darboj-oties*.

Tästä kieliopillisesta kategoriasta käytetään monia nimityksiä kuten kvotiivi. Viron kieliopeissa sille omistetaan erillinen modus (modus obliquus tai modus relativus, viroksi kaudne kõneviis). Mainitut kielet muodostavat tämän kategorian osalta merkillisen vyyhden, jolloin virossa ja liettuaassa ei ole vain tälle kategorialle ominaista morfologista tunnusta, mutta lätissä on. Vielä erikoisemmaksi tilanteen tekee ensinnäkin se, että *-vat*-muotoa voidaan virossa käyttää myös infinitiivinä, esim. *kuulsin kedagi kõndivat* 'kuulin jonkun kävelevän' ja lisäksi se, että varsinaista infinitiiviäkin voidaan käyttää virossa, erityisesti murteissa *-vat*-muodon funktiossa ja sekä *-da* että *-ma*-infinitiiviä, siis esim. *ta tulla t. tulema = ta tulevat*. Periaatteessa liivikin kuuluu tähän viron ja balttilaiskielten liittoon, vaikka siellä ei käytetä tällöin partisiippia vaan tekijännimeä eli nomen actorista eli mainittu esimerkki olisi liiviksi *ta t#ji tædõ päägiñ* eli sananmukaisesti 'hän tekijä työtä paljon'.

Viron ja latvian epäsuoran kerronnan muodot muistuttavat äänteellisesti niin paljon toisiaan, että monet tutkijat ovat pitäneet viron rakennetta latvialaislainana (vrt. vi *-vat* – latv *-ot*, refl. *-oties*). Tähän oletukseen onkin erityinen houkutus nimenomaan eteläviron osalta, koska *-vat*-konstruktio on ominainen juuri etelävirolle, joka sijaitsee Latvian naapurisuudessa, ja juuri etelävirossahan on kosolti myös latvialaisia sanalainoja. Arnold Kask on pitiänyt todennäköisempänä sitä mahdollisuutta, että viron modus obliquuksen synnyn varsinaisena laukaisijana olisi ollut saksan kielen konjunktiiivi ja samaten latvian kielessäkin ja siten niillä olisi yhteisenä mallina saksa (Kask 1984: 282–285). Hän ei ole kuitenkaan ottanut huomioon liettuaa, jonka valossa tässä on kyseessä arealipiirre. Tämä toteamus ei sulje pois mitään kielentvälisiä lainasuhteita. Tietenkin on todennäköistä, että saksan kielen voimakas ja pitkäaikainen rooli Virossa on ollut omiaan vahvistamaan tämäntyyppisen ilmaisurakenteen tarvetta. Siihenhän viittaa se, että *-vat*-rakenne viron kirjakielessä on suhteellisen myöhäinen, vaikka se murteissa on esiintynyt epäilemättä kauan. 1700-luvun kieliopit eivät näytä sitä tuntevan ja ensimmäisen kerran sitä varsinaisesti analysoi F. J. Wiedemann kieliopissaan 1875.

Seuraava kysymys koskee tämän balttilais-virolaisen rakennetyypin syntyä. Kuten Birute Klaas toteaa, on neljä mahdollisuutta: (x) itsenäinen kehitymä kussakin kielessä, (xx) ensin ims:ssa ja sieltä balttil. kieliin, (xxx) ensin balttil. kielissä ja sieltä ims:een, (xxxx) näiden kielten areaalinen isoglossi, syntynyt näiden kielten keskinäisessä vuorovaikutuksessa.

Lopullista varmaa valintaa näistä vaihtoehdoista on vaikea tehdä, mutta varmasti voi sanoa, että yhteisenä edellytyksenä kategorian syntyyn on partiippien runsaus ja monimuotoisuus kaikissa näissä kielissä ja näiden kielten väliset pitkäaikaiset kontaktit. Tämä rakennepiirre ei ole suinkaan ainoa yhtäläisyys näiden kielten kesken.

-vat-konstruktion lainaperäisyys viron kirjakielessä ei ole niin selvä kuin kysymys *peab*-konstruktion alkuperästä. Esim. *ta peab haige olema = ta olevat haige* 'hän kuuluu olevan sairas'. Kask (1984: 244) selittää sen syntyneen saksan rakenteen *er soll krank sein* pohjalta. Se on viron kirjakielessä vanhempi kuin -vat-rakenne.

Osmo Ikola (1960: 275–302) toteaa vastaavan rakenteen esiintyvän suomen kirjakielessä ja vielä enemmän suomen murteissa. Hänen aineistossaan on monia esimerkkejä myös nykyajassa tapahtuvasta referoinnista. Myös Y. H. Toivonen (1944: 68) kirjoittaa: "Edelleen Gananderilla on – omituinen *hurmetas*, jonka pitäisi merkitä sama kuin hurme, –" (Ikola 1960: 278) || Tualla Pohjanmaan pualessa pitäs olla rukiitten hyviä (Setälä, Suomi II 16 § 256, 1) (Ikola 1960: 285) | Sem pitäs kovastikkin auttama (Kannisto, Suomi III 20 s. 231) (Ikola 1960: 286).

Ikola (1960: 298) toteaa, että *pitää*-verbi esiintyy 'täytyy'-merkityksessä kaikissa ims. kielissä mutta referaatin tehtävässä se rajoittuu suomeen ja viroon. Siten tämän funktion kehittyminen kuuluu näiden kielten erikoiskehityksen aikaan ja perustuu lähinnä verbin 'täytyy'-merkitykseen (saks. 'sollen, müssen'). Hänen mukaansa tämän merkityksen kehittyminen olisi kyllä täysin mahdollista ilman vierasta vaikutusta. Kun kuitenkin juuri suomi ja viro ovat olleet eniten kosketuksissa germaanisiin kieliin, on hänen mielestään vaikea eristää tätä rakennetta kokonaan vastaavasta germaanisesta.

Kaskin ja Ikolan perustelut tuntuvat pitäviltä. Karjalan kielestä on kirjattu muutamia esimerkkejä *piteä*-verbin merkityksestä 'kuuleman mukaan', mutta ne ovat Suomen rajan lähipitäjistä Vuokkiniemeltä ja Kontokista ja ovat todennäköisesti suomen vaikutusta (KKS 4: 315). 1990-luvulla ilmestyneissä Makarovin livvin ja Punžinan tverinkarjalan sanakirjoissa ei tämäntyyppisiä esimerkkejä ole.

Olisi tietysti houkuttelevaa ajatella, että kun *pitää*-konstruktiokin on lainaa, niin samaan tapaan -vat-kin, mutta se olisi liian suoraviivaista päättelyä.

Kirjallisuus

- Ariste, Paul 1968: A grammar of the Votic language. Indiana University publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 68. The Hague.
- Dahl, Östen–Koptevskaja-Tamm, Maria 1992: Language typology around the Baltic sea: a problem inventory. In: Papers from the Institute of Linguistics. University of Stockholm. Publication 61. [?] Stockholm.
- EKK = Mati Erelt–Tiiu Erelt–Kristiina Ross: Eesti keele käsiraamat. Tallinn 1997.
- Grünthal, Riho 2000: Typological characteristics of the Finnic languages: a reappraisal. In: Facing Finnic. Some challenges to historical and contact linguistics: 31–63. Edited by Johanna Laakso. Castrenianumin toimitteita 59. Saarijärvi.
- Haarmann, Harald 1976: Aspekte der Arealtypologie. Tübingen.
- Hint, Mati 1997: Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid. Tallinn–Helsinki 1997.
- Ikola, Osmo 1953: Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. *Suomi* 106, 4. Helsinki.
- Ikola, Osmo 1960: Das Referat in der finnischen Sprache. Syntaktis-stilistische Untersuchungen. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki.
- Itkonen, Terho 1968: Itäsuomalaisen liudennuksen fonologinen paradoksi. In: *Fenno-Ugrica*. Juhlakirja Lauri Postin kuusikymmenvuotispäiväksi 17. 3. 1968. *SUST* 145. 76–103. Helsinki.
- Jakobson, Roman 1931: Über die phonologischen Sprachbünde. In: *Travaux du cercle de Prague 4: Réunion phonologique internationale tenue à Prague (18.–21. 12. 1930)*. Prag 1931.
- Kask, Arnold 1984: Kaudse kõneviisi käsitlest eesti keelelises kirjanduses. In: *Eesti murded ja kirjakeel*. 220–285. Tallinn.
- Kettunen, Lauri 1943: Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. *SUST* 86. Helsinki.
- KKS = Karjalan kielen sanakirja. Neljäs osa. O–P. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVI, 4. Helsinki 1993.
- Klaas, Birute 1997: On the quotative mood in the Baltic Sea areal. In: *Estonian: Typological studies II*: 73–97. Tartu.
- Kont, Karl 1963: Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX*. Tallinn.
- Korhonen, Mikko 1980: Über die struktural-typologischen Strömungen (drifts) in den uralischen Sprachen. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. 8. 1980. I. Sessiones plenares. 87–111. Red. Osmo Ikola. Turku. (Myös: *Typological and historical studies in language by Mikko Korhonen*. A memorial volume published on the 60th anniversary of his birth. Edited by Tapani Salminen. Helsinki 1996.)
- Künnap, Ago 1999: On the typological origin of the Estonian language. In: *Estonian: Typological studies III*: 84–96. Tartu.

- Lauerma, Petri 1993: Vatjan vokaalisointu. SUST 214. Helsinki.
- LG = Lettische Grammatik von J. Endzelin. Riga 1922.
- LW = Kettunen, Lauri 1938: Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki.
- Metslang, Helle 1997: On the use of the Estonian past tense forms through the last one hundred years. In: Estonian: Typological studies II: 98–145. Tartu.
- Metzler 1993 = Metzler Lexikon Sprache. Herausgegeben von Helmut Glück. Stuttgart–Weimar.
- Plank, Frans 1998: The co-variation of phonology with morphology and syntax: A hopeful history. In: Linguistic Typology 2: 195–230.
- Posti, Lauri 1950: On Quantity in Estonian. In: Suomalais-ugrilaisen Seuran aikakauskirja 54.
- Posti, Lauri 1965: Über das Quantitätssystem im Estnischen. In: Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum. Helsinki 23.–28. VIII. 1965. 408–418. Helsinki.
- Punttila, Matti 1985: Nominien superlatiivisuuden ilmaiseminen. Vertailun typologiaa ja Kymenlaakson tienoon murteiden tarkastelua. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 421. Helsinki.
- Stolz, Thomas 1991: Sprachbund im Baltikum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung XIII. Universitätsverlag N. Brockmeyer. Bochum.
- SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia.
- Sutrop, Urmas 1997: Entspricht Estnisch dem agglutinierenden Sprachtypus? In: Estonian: Typological studies II: 199–219. Edited by Mati Ereht. Tartu.
- Toivonen, Y. H. 1944: Sanat puhuvat. Muutamien sanojen ja kuvitelmiin historiaa. Porvoo.
- Wiedemann, F. J. 1875: Grammatik der ehstnischen Sprache. St.-Petersbourg.
- Wiik, Kalevi 1988: Viron vokaalisointu. Suomi 140. Vaasa.
- Wiik, Kalevi 1989: Vepsän vokaalisointu. Suomi 146. Mänttä.
- Viitso, Tiit-Rein 1990: Eesti keele kujunemine flekteerivaks keeleks. In: Keel ja Kirjandus 33: 456–461, 542–548.
- Viks, Ülle 1984: Sõnavormide homonüümia eesti keeles. In: Keel ja Kirjandus 1984. 97–105. Tallinn.

A 'besúgó' a magyar és a finn börtönszlengben

SZABÓ Edina

Munkámban a magyar és a finn börtönszleng egy részletesen kifejtett fogalomkörének, az 'áruló, besúgó' jelentésű szlengszavaknak a bemutatásával, feldolgozásával foglalkozom.

A börtönszleng Kis Tamás szlengtipológiája alapján (Kis: A szlengkutatás útjai és lehetőségei. Debrecen, 1997. 246–253), a szakszlengek csoportjába sorolható, leginkább a fegyintézetekbe került bűnelkövetők speciális informális nyelvváltozataként és nyelvhasználatként írható le, melynek szókincese elsősorban a börtönélet és a bűnözői életforma témakörében fogható meg, és amely – mint Pirkko Nuolijärvi megállapítja – férfi többségű, hierarchikus, zárt, tekintélyelvű nyelvhasználati terület (i. m. 133).

Magyarországon a börtönszleng kutatásáról alig beszélhetünk, kifejezetten erre a területre irányuló vizsgálódások csak néhány kisebb publikációban fedezhetők fel a hazai szakirodalomban. A nyomtatásban is megjelent munkák között elsőként Bencze Imre "Rabszótár"-át említhetjük, amely folytatásokban a Börtön Újságban látott napvilágot 1998. január 23. és 1999. február 19. között, több-kevesebb rendszerességgel. A szerző saját elmondása szerint adatait jobbra már megjelent művekből válogatta. Bencze szójegyzékével ellentétben tudományos célú és hiteles gyűjtésből származik Szabó Krisztina "A börtönnyelv jellegzetességei szociolingvisztikai szempontból" című dolgozata (Szociális Munka, 6/2 [1994. április–június]: 111–121), valamint saját munkám (Belső szókincs [A mai magyar börtönszleng]: Börtönügyi Szemle, 17/2 [1998 június]: 34–45). Hitelessége és viszonylag nagyobb terjedelme miatt fontos forrás C. Fehér Ferenc "Szabadlábbon" című szociográfiája is (Cegléd, 1991), amelyben egy többszörösen börtönviselt személy meséli el életét. Ez a szöveg kiválóan mutatja továbbá azt, hogy a börtönszleng hogyan funkcionál a fogvatartottak mindennapi életében, kommunikációjukban milyen szituációban jelennek meg a szlengszavak, s emellett egy "Zsargon szótár" is kiegészíti a művet.

A magyar börtönszlengről önálló szótár eddig még nem jelent meg, de kiadása a debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó "Szlengkutatás" c. sorozatában már előkészületben van. A készülő szótár mintegy 5500 szócikke az ország tizenhat büntetés-végrehajtási intézetében gyűjtött adatokat foglalja magában. Ebből a gyűjteményből származnak az itt tárgyalandó magyar szavak is.

A magyarral szemben a finn szlengkutatásban az egyik legjobban feltárt terület a börtönszleng: Leo Lipsonen 1990-ben adta ki "Vankilaslangin sanakirja" című munkáját. A szerző saját börtönévei alatt gyűjtötte anyagát a helsinki megyei börtönben 1987 és 1989 között. A szótár körülbelül 5000 szócikket tartalmaz. Két kiegészítő szójegyzék is van benne; az egyikben cigány szavak, a másikban főleg idegen eredetű, kábítószerrel kapcsolatos szavak találhatók.

A börtön mint zárt intézet világszerte jelentős helyet foglal el a szlenghasználati színterek között. A büntetés-végrehajtási intézetek azon intézmények közé tartoznak, melyek elveszik tagjaik idejét, és cserébe egy világot nyújtanak nekik. Az ilyen intézményeket Goffmann szóhasználatával "behálózó intézmények"-nek nevezzük. Ezen "totális intézmények" jellemzője még, hogy társadalmi kölcsönhatása a külső világgal korlátozott (vö. E. Goffmann: *Asylums. Az elmebetegek és egyéb bentlakók szociális helyzetével kapcsolatos tanulmányok.* New York, 1961. 13. Kézirat a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának könyvtárában). A börtön fogalma a legtöbbször számára "hosszú időre összezárt embereket jelent" (vö. G. M. Sykes: *Rabok társadalma.* Princeton University, 1958. 3. Kézirat a BVOP könyvtárában). Az ilyen társulások helyet adnak egy társas rendszer születésének, mely a "rendes" (a többségi normákat követő) társadalomtól nagymértékben különbözik. Kialakul informális úton egy társas rend, amely akkor fejlődik ki emberek interakcióinak hálózatából, amikor azok környezetük problémáival szembesülnek. Mindezekből kifolyólag a börtönt nem szabad csak egy rácsokból álló intézménynek tekinteni, hanem társadalmon belüli társadalomként kell szemlélni. Egy-egy intézettípus között különbségek vannak, azonban az alapvető hasonlóságok is számottevőek, melyek mindenképpen a homogenizálódást segítik. Olyan társas rendszerek ezek, melyek részleteikben különböznek, az alapvető folyamatokban viszont hasonlítanak egymásra.

A világ összes büntetés-végrehajtási intézetében a fogvatartott egy új szimbólumrendszerrel találja magát szemben, ahol a hierarchiák rendszere is eltér a szabad élet hierarchiáitól. A fogvatartott életének minden területét előírások szabják meg, napi tevékenységének minden fázisát szorosan beosztják. Az egyén, amint bekerül, egy korlátozott világgal találja magát szemben,

eltűnnek számára bizonyos magatartási lehetőségek. A kinti szerepeit is elveszti a totális intézmény lakója, és új szerepeket kénytelen elsajátítani. Ezeknek a szerepeknek a megléte valamennyi fegyintézetben pszichológiai vizsgálatokkal bizonyítható. Magyarországon éppen napjainkban folyik a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának erre vonatkozó vizsgálata. A fogvatartottak egymás közötti hierarchiáján túl megfigyelhető az uralkodók és uraltak, vagyis a személyzet és a bentlakók közötti hierarchikus rend. A két réteg között mély szakadék van. Mindkét csoport ellenséges sztereotípiák alapján látja a másikat: a személyzet a bentlakókat gyanakvással szemléli, őket titokzatos és megbízhatatlan személyeknek tekinti, míg a bentlakók gyakran durvának, fennhéjázónak tartják a személyi állományt. A szociális mobilitás a két csoport között megengedhetetlen, a szociális távolság tartása formálisan is elő van írva.

Ezt a formálisan és informálisan is előírt távolságtartást törlik meg az árulók, a besúgók. Ezek a fogvatartottak a saját előrejutásuk érdekében szövetkeznek a személyi állomány tagjaival, akár fogvatartott társaik elárulása árán is. Az árulók a világ összes börtönében jelen vannak, és mindenhol a leggyűlöltebb személyek közé tartoznak. A fogvatartottak közötti hierarchikus rendszerben a besúgók helyezkednek el a szereprendszer legalján. Hazánk börtöneiben (és minden bizonnyal más börtönökben is) annál nagyobb sértés nem is létezik, mint ha valakit *vamzer*-nak, vagyis árulónak titulálnak. A legdurvább és legrágárabb szónál is sértőbb ez a kifejezés. A fogvatartottak a környezet zordságát a csoportösszetartással ellensúlyozzák, a rab kollektív orientáltságú lesz. A közös sors miatt tehát egységes közösség alakul ki. Ebben az egységes közösségben nem nézik jó szemmel azt a fogvatartottat, aki még ebben a zord világban is képes elárulni társát. Így tehát érthető, hogy miért is vetik meg annyira a börtönben az árulókat. Az 'áruló' jelentésben adatható szlengszavak a világ összes börtönében nagyon erős érzelmi töltéssel bírnak. Ezzel nem viccelődnek, számukra ez a legsúlyosabb vád.

A magyar börtönszlengben az áruló legáltalánosabb szlengmegfelelője, a már említett *vamzer*, a finn börtönszlengben leggyakrabban a *vasikka* szó fordul elő áruló jelentésben. A *vasikka* ismert köznyelvi jelentése: 'borjú'. A *vamzer* szó, amely már régebbi tolvajnyelvi szótárainkban is feltűnik (vö. Szirmai István: A magyar tolvajnyelv szótára. Bp., 1924. 49), a német Rotwelsch *Wamser* szóra vezethető vissza, ami ott is 'áruló'-t jelent. A *vamzer* szóból képzett ige a *vamzerol*, illetve *vamzol*, *bevamzol*, aminek szintén megvan a Rotwelsch megfelelője, a *verwamsen* 'elárul'. A finn *vasikka* valószínűleg azért szerepel a szlengben 'áruló' jelentésben, mert a borjú egyik jellemző tulajdonsága a bógés, amihez hasonlóan az áruló is kiadja ("elbógi")

az információkat. Az árulónak a 'borjú' szóval való megnevezése annyira elterjedt a finn börtönszlengben, hogy a *vasikka* mellett a *kalvi* is szerepel a szlengszótárban. A svédből átvett *kalvi* eredetileg szintén 'borjú'-t jelent. Ebbe a fogalmi csoportba tartozik még a *lehmä* (köznyelvi jelentése: 'tehén') is, mely első jelentésében a szlengben 'nő'-t vagy 'lány'-t jelent, és második, ritkábban használt jelentése az 'áruló'.

Az árulókról természetesen negatív kép alakul ki minden büntetés-végrehajtási intézetben, ezt a negatív szemléletet a szlengszavak is tükrözik. A magyar és a finn börtönszlengben (akárcsak a köznyelvben) egyaránt megjelenik a bibliai áruló köznevesült neve: *júdás*, illetve *juudas*.

Az 'áruló' jelentésű szavak következő fogalomköre a börtönszlengben a hatalomnak segítő, azt (ki)szolgáló személyt megnevező szavaké. A magyar börtönszlengben ilyen az *ügynök*, a *hármásügynök* és az *operás*. Az *operás* az az áruló, aki a börtönben dolgozó operatív tisztnek mondja el fogvatartott társairól az információkat (magát az operatív tisztet is szokták ezzel a szlengszóval megnevezni). A finn börtönszlengben ehhez az asszociációs körhöz tartozik a *kätyri* (mely tkp. 'segítő'; de 'áruló, besúgó' jelentésben is ismeretes, vélhetőleg gúnyosan antonim értelemben, hiszen a börtönszlengben a *kätyri* elsődleges jelentése 'a bűncselekményt elkövetőnek segítő, őrt álló, figyelő személy; *hesszelő*') és a *kätyri*-ből származó *kätyriijä*.

Mind a magyar, mind a finn börtönökben módja van a fogvatartottaknak sérelmeiket, panaszait hivatalos úton jelezni. Azt a nyomtatványt, amelyen a fogvatartott panaszait, kéréseit benyújthatja a nevelőtisztnek, a magyar büntetés-végrehajtás szaknyelvében *kérelmi lap*-nak nevezik. Valószínűleg ugyanez a funkciója a finn *rutinalappu*-nak. Talán ezzel függ össze a finn börtönszlengben a *lappu-ukko* szó, ami annak az árulónak a neve, aki erre a cédulára írja fel, és így továbbítja árulásait. A hazai börtönökben is előfordul besúgás ezeken a nyomtatványokon, de a magyar szlengben nem nevezik meg külön az ilyen árulót.

A következő 'áruló' jelentésű finn börtönszleng szó a *laulaja*, ami a köznyelvben 'énekes'-t jelent. A magyar börtönszlengben szintén létezik az *énekes* szlengszóként 'áruló' jelentésben, sőt van *énekkaros* és a *daloló* is.

Az áruló a börtönben kizárólag nem kedvelt személyt testesít meg. Ebből kifolyólag a szlengben való megnevezéseik is a negatív fogalmak irányába tolnak el. Ilyen negatív jelentéstöltetű szó a finn nyelvben a *nilkki*, mellyel a köznyelvben általában a megbízhatatlan, ellenszenves férfiakat szokták illetni. A börtönszlengben első jelentésben 'áruló rab'-ot és 'nem kedvelt őrt'-t jelent, második jelentése pedig 'az a fogvatartott, aki a börtönben a társaitól lop'. A negatív érzelmi töltetet a magyar börtönszlengben a következő, 'áru-

ló' jelentésű szavak mutatják leginkább: *féreg, gyökér, köpőcsésze, köpőlégy, fülbemászó, háziszárnyas, lepcsés, talpnyaló, patkány*. (Az egyes szavak 'áruló' jelentését természetesen további asszociációk is erősíthetik, a *köpőcsésze* és a *köpőlégy* például a *beköp* 'elárul, besúg' szóval kapcsolódik össze.)

Az árulókra irányuló negatív szemlélet mutatkozik meg a finn *rotta* (tkp. 'patkány') szóban is, amivel első jelentésében az örök nevezik meg a fogva-tartottakat, a második jelentése pedig 'áruló'. A *patkány* szó a magyar börtönszlengben is megjelenik: első jelentése 'fegyőr', a második pedig nálunk is 'áruló'.

A *vasara* szó a finn köznyelvben 'kalapács'-ot jelent, a börtönszlengben pedig azt az árulót, aki a rendőrségi kihallgatáson adja fel a társát. A magyar börtönszlengben leginkább a *köpőlégy* szó áll jelentésben a legközelebb ehhez.

Az ugyancsak árulóra utaló *visertelijä, visertäjä* finn szlengszónak a magyarban megvan a pontos megfelelője: ezek a finn köznyelvben 'csicsergő' jelentésű szavak a magyar börtönszlengben a *csipogó, csiripelő* szavakkal adhatók vissza, 'áruló' jelentésben.

Lipsonen szótárának utolsó szava az 'áruló'-ra az *ötökkä* (tkp. 'szúnyog'). Ilyen szó a magyar börtönszlengben nem létezik. A szúnyognak mint vérszívó rovarnak a neve azért kaphatta meg a börtönben az 'áruló' jelentést, mert azt példázza, hogyan szívja az áruló a társai vérének elárulásukkal.

A magyar börtönszlengben a fentiek mellett még számos más szlengmegfelelő létezik az 'áruló, besúgó' szóra. A legelterjedtebb *vamzer* mellett nagy gyakorisággal jelenik meg a *mószér* (amely a német *Mosser* 'besúgó' szóra vezethető vissza), valamint a szintén német eredetű, de a börtönszlengbe nyilvánvalóan a magyar köznyelvből átkerült *spion* és *spicli*.

Látható, hogy a magyar és a finn börtönszleng 'áruló' jelentésű szavának a fogalomköre nagy hasonlóságokat mutat. Ez az emberek fogalmi gondolkodásának a hasonlóságából adódik (vö. Kis: FUD. 2: 90–91), és természetesen a börtönélet univerzális szereprendszerére vezethető vissza. A hasonlóságok mellett természetesen eltérések is adathatók, ilyen például a *vasikka*, illetve az *ötökkä* szó magyar megfelelőjének a hiánya. A magyar börtönszlengben – mint az alábbi szójegyzék is mutatja – több szlengszót ismerünk 'áruló' jelentésben, mint amennyi a finn börtönszleng szótárában megtalálható. Ez minden bizonnyal azért van így, mert saját kutatásom Magyarország büntetés-végrehajtási intézeteinek többségére kiterjedt, míg a finn börtönszleng szótára túlnyomórészt egy intézet nyelvhasználatán alapul. Tapasztalataim szerint egy intézetből a magyar börtönszlengben sem adatható több szó

egy-egy fogalomkörre, a részletes szinonimarendszer feltárásához az ország több büntetés-végrehajtási intézetéből származó reprezentatív mintavételre van szükség.

Az 'áruló, besúgó' jelentésű szlengszavak a mai magyar börtönszlengben: *adó-vevő, akciós, bangó, bedolgozó, beépített (tégla), beköpő, bennfektes (!), berepülő, berepülő, besúgó, beszállós, bevetős, bringás, brinyó, citerás, csa-csogó, csipogó, csiripelő, csókos, csólakó, csörgő, csúsztató, drótos, dupla-vé, dzsémsz bandi, eladó, énekes, énekkaros, fecsegő, féreg, forródrót, fülbe-mászó, göris, gyökér, hármásügynök, hazaáruló, háziszárnyas, híradós, igaz-mondó, igazságszerető, indexes, informatikus, informátor, informer, júdás, kacsaszájú, kalap, kamikáze, kapitány, kaszkadőr, kém, kémeri, kilincskop-tató, kommandós, köpőcsésze, köpőlégy, lepcsés, magnetofon, magnó, malév-reklám, matahari, mószer, mózer, nagytégla, nyálas, nyalis, óberhé, opera-énekes, operás, operatőr, pacsirta, parancsnokra leső hiéna, pedálgép, pedá-los, pilóta, pirotelefonos, pletykás, rádió, rádiós, rendőrpárti, renegát, repü-lős, smúz, smúzoló, smúzos, spicli, spidi, spinyó, spion, spisu, stirlic, sunnyo-gó, susogó, susogós, szifon, szokerálás, sztivi, talpnyaló, tátogó, téglá, titkos-rinyós, titkosügynök, túloldali, ügynök, vami, vamzer (írásban rendszerint: wamzer), vé (írásban rsz.: W), vézé (írásban rsz.: WZ), viperás.*

Megjegyzések a kondai–jukondai vogul esetrendszeréről

B. SZÉKELY Gábor

A vogul határozóragokkal foglalkozó munkák száma tekintélyes, de ezek túlnyomó többsége az eseteket extenzionálisan definiálja (Munkácsi 1894: 7–10, 104–106, 156–157, 190–194, 234–236, 261–264; Beke 1905 (igen extenzív leírás; 63 o.), Cernecov 1937: 175–176), még a modernebb leírások sem kivételek ez alól (Honti 1975, 1980: 211, Rombandejeva 1973: 43–57, Kálmán 1976: 29–31, Kuzakova 1989, Keresztes 1998: 409–410, 417–418). Ezekben a munkákban a következő eseteket sorolják fel: nominativus, accusativus, locativus, lativus, ablativus, instrumentalis–comitativus, translativus. A minimális csoportosítás is csak azt állapítja meg, hogy vannak grammatikai esetek: Nom, Acc, lokális esetek: Loc, Lat, Abl, és elvontabb határozói viszonyt kifejező esetek: InstrComit, TransLat.

Jobban megérthetjük azonban az esetek jelentését, ha rendszerben gondolkodunk, és intenzionális definíciókat adunk a kétségtelenül elvontabb grammatikai jelentésekkel kapcsolatban (Lotz 1967b: 250). Az emigráns orosz nyelvészek (Trubeckoj, Jakobson) által javasolt strukturalista módszer a binaritás, az aszimmetria, a hierarchia és az oppozíció fogalmain alapul, és a jelöletlenség – jelöltség kategóriájával függ össze. A vogul hasonló szempontú fonológiai elemzésével sokan foglalkoztak (többek között Steinitz 1955, Keresztes 1972, 1973, Honti 1980 stb.), de a morfológiai szint vizsgálata még nem történt meg (egyedülálló kezdeményezés volt a finnugor nyelvekre vonatkozóan Sebeoknek a finn–magyar esetrendszert bemutató dolgozata: Sebeok 1946), ezért néhány javaslattal szeretnék élni azzal kapcsolatban, hogy milyen jelentésopozíciókkal írható le a kondai–jukondai vogul esetrendszer.

Jakobson alapján (1936, 1958, ezek bemutatása: Lotz 1967a, Waugh 1994, az angolra alkalmazva: Battistella 1990: 69–116) három szemantikai jelentést adok meg, ezek a következők: irányítottság, kvantifikáció, marginalitás. A jelentések a jelöltség szempontjából kétféleképpen valósulhatnak meg (jelöletlen [JN] :: jelölt [JT]), az irányítottság lehet statikus és irányított

(nem statikus), a kvantifikáció lehet teljes és részleges (nem teljes), a marginalitás lehet centrális és marginális (nem centrális).

	irányítottság statikus JN :: irányított JT	kvantifikáció teljes JN :: részleges JT	marginalitás centrális JN :: marginális JT
Abs	JN	JN	JN
Rel	JN	JT	JN
Loc	JN	JT	JN
Lat	JT	JN	JN
Abl	JT	JN	JT
ComInstr	JN	JT	JT
TransLat	JT	JT	JT

A korábbi általános értelmezéssel ellentétben, amely a Nom nevet adta az alany kategóriájának, én inkább az absolutivus elnevezést javasolnám (hasonlóképpen Abondolo az osztjákra, vö. Abondolo 1998a: 366), és ez kifejezné a jelöletlen alanyt (*hnm-abs mänäj* 'a férfi megy'; Kuzakova 1989: 249), a jelöletlen tárgyat (*nm ... hap-abs wnršäm* 'én csónakot csináltam'; uo.), a jelöletlen birtokost (*hnm-abs snŰrap ...* 'a férfi fejszéje'; uo.) és a jelöletlen névszói állítmányt (*nm sukäm nan wnrp n#-abs* 'anyám kenyér készítő nő'; uo.). Az Abs három jelöletlen kategóriájával (statikus, teljes, centrális) oppozícióban áll az összes többi esettel, amelyeknek legalább egy jegyük jelölt: Abs (JN) :: nem Abs (JT).

A legjelöltebb esetkategória a TransLat (nem statikus, nem teljes, nem centrális), ez alátámasztja azt az intuíciónkat, hogy a vogulban az összetett névszói állítmány névszói része vagy absolutivusban, vagy translativusban van (általában a praedicativ helyzetű névszó esetformáiról l. Comrie 1996, ha ott nincs is szó a translativus ragról): *nm sukäm brigadiräj o?äj* 'az én anyám brigádvezető' (Kuzakova 1989: 251): *brigadir abs :: brigadir-äj* translát.

A jelöletlen tárgy a nem fókuszált jegyet kapja, és így megegyezik az Abs kategóriával: *nm käl-abs w#Űäm* 'én házat látok' (uo.), a jelölt tárgy a fókuszált jegyet (Harms 1967) valósítja meg: *nm kÁl-mä* rel *w#Űi-l-äm* 'én a házat látom' (uo.). Ez utóbbi esetkategória szemantikai elemzésekor döntőnek tartom annak a lépésnek a megtételét, hogy elválasszuk az Acc kategóriát a tranzitivitás fogalmához kapcsolt direkcionalitástól. A világ nyelveinek elemzésekor valóban az a kép bontakozott ki, hogy az agens cselekvése a patientre irányul (latin *trans* *£re*), de ha ezt inkább relációnak elemzem (az

agens és a patient a cselekvéskor relációban van egymással, ezt a tranzitivitás módosított felfogása lehetővé teszi, vö. Tsunoda 1994), akkor a nem irányított jegyet kapja, az Acc elnevezését ennek alapján jobbnak látom relativus (Rel) esetkategóriára változtatni. A Rel kategória szemantikai jellemzői ennek alapján: statikus, részleges, centrális. Ez azt jelenti, hogy a tárgy a vogul mondatban részt vesz a cselekvésben, az alannyal van statikus, térbeli kapcsolatban, de fókuszált tulajdonságával különbözik az alanytól, amelyik nem fókuszált.

A finnugor nyelvek határozói ragrendszerének háromirányúsága általánosan ismert nézet, csak újabban fogalmazódott meg az a vélemény, hogy ez a jelöletlenség és a jelöltség általános jelentése alapján a jelöletlen és a jelölt esetkategória oppozíciója (Korhonen 1975). Még tovább menve és a bináris oppozíciót alkalmazva már kétirányú rendszert fogalmaz meg Korhonen az uráli esetrendszert elemezve, szerinte a jelöletlenség :: jelöltség oppozíció a Lat :: ProLoc között van (Korhonen 1991: 164), így a Lat (JN) :: nem Lat (JT) oppozíció a rendszer lényegét fejezi ki. Ezen túlmenően a Loc (JN) :: Abl (JT) között is bináris jelöltségi oppozíció van. Ebből viszont az is következik, hogy az Abl a legjelöltebb és a legperiférikusabb szemantikai esetkategória, melynek kialakulása a rokon nyelvekben másodlagosnak tűnik. Ez a magyarázata annak, hogy olyan nagy a bizonytalanság a PU ~ PUg ablativusrag eredetével kapcsolatban (? PU * -tA 'Separ' >> PUg * -tA 'Loc' ~ PUg *-l(A) 'Separ' ~ PFU * -lA 'DerivLoc' ~ m *ho-l* ~ *alu-l*, *aló-l*; további példákra és a PU *-lA 'Loc' mint lehetséges magyarázat feltevésére l. B. Székely 1996).

A helyhatározóragok jelentésének vizsgálata alapján az irányítottság és a marginalitás mint elvont grammatikai jelentés mutatkozik döntőnek, ezt figyelembe véve a következő összefüggések tárhatók fel. A legkevésbé jelölt a Loc (statikus, centrális): *nm kÁl-t #lnm* 'én házban élek' (Kálmán 1976: 30). A leginkább jelölt az Abl (nem statikus, nem centrális): *nm käl-näl kän-männm* 'én a házból kimegyek' uo., a Lat a kettő közötti (nem statikus, centrális): *nm käl-nä männm* 'én a házba megyek' uo. Mindezt annak alapján gondolom, hogy az Abl jelentése marginális, azaz a legtávolabbi periférián van a cselekvés terétől, és el is van választva ettől a perifériától, a Loc éppen ott van, a Lat pedig innen indul. A kvantifikáció (nem fókuszált (teljes) :: fókuszált (nem teljes)) szempontjából a Loc kategóriát tartom fókuszáltnak (nem teljes), hiszen lehatárolt térben helyez el valamit, míg a másik két kategória nem lehatárolt térben való mozgást fejez ki (teljes).

Az instrumentalis–comitativus rag a három jegy alapján úgy jellemezhető mint statikus, nem teljes és nem centrális, azaz egy térben, együttesen vesz

részt a cselekvésben, fókuszált (a cselekvés azzal együtt történik), de a cselekvés perifériáján, mintegy másodlagos térben található: *#kã tor-ã?* cominstr *hoshãj* 'az öregasszony kendővel integet' (Kuzakova 1989: 250).

Eddig az esetek absztrakt jelentését a viszonylag közeli esetekkel szembeállítva határoztam meg, érdekes összefüggéseket lehet azonban kimutatni a távolabbi esetkategóriák között is. Az agens jelölésére rendelkezésre áll az activ mondatban az Abs, a passiv mondatban a Loc (B. Székely 1996), a műveltető szerkezetben a causee szintén Loc ragos névszó (erről egy készülő cikkemben szeretnék nyilatkozni). E két utóbbiról más az általános vélemény (Dolovai 1994), mivel a Lat rag formájával egybe esik az ágensjelölő, ezért a legkézenfekvőbb megállapítás az, hogy a vogulban a passiv szerkezet agense és a műveltető szerkezet causee-ja lativus ragos névszó. Az esetkategóriák fenti szemantikai meghatározása azonban azt mutatja, hogy az agensjelölő csak statikus jegyű lehet (a Lat nem statikus kategória): Abs : statikus, Loc: statikus, a különbség a kvantifikáció fogalmával kapcsolatos, mert az Abs: teljes (nem fókuszált) a Loc: részleges (fókuszált) jegyével áll szemben. Ez azt jelenti, hogy az egyik mondat szerkezetben az alany nincs fókuszálva, a másikban az alany fókuszálva van: *jiw-abs wot-nã--loc pãtwãs* 'a fát a szél döntötte ki' (Kuzakova 1989: 249) (a vogul passivum kérdésével itt nem kívánok ezen túlmenően foglalkozni). Más összefüggésben, de lényegében ugyanerre az eredményre jut Harms is (Harms 1967).

Az instrumentalisi tárgy is ilyen módon magyarázható: *sããkšmãn-abs min-abs konfj#tk-ãl-instr mãstã* 'nagyanyánk cukorkát adott nekünk, tkp. nagyanyánk minket cukorkával adott' (WT 156), mert szemantikai jegyei összefüggnek a tárgy jegyeivel. Ha jelöletlen a tárgy, akkor Abs: statikus, teljes, centrális, ha jelölt, akkor Rel: statikus, nem teljes, centrális, és ha instrumentalisi a tárgy, akkor ComInstr: statikus, nem teljes, nem centrális.

Az általam javasolt elemzési módszer, ami a jelöltség elméletéhez kapcsolódik, alkalmas arra, hogy az eddig rejtve maradt összefüggések kimutathatók legyenek. Mint látható az egyoldalú morfológiai szemlélet sokszor becsap bennünket, a ragok formájára figyelő vizsgálat tévúton járhat, a formára, a jelentésre és szintaktikai kapcsolódásra egyaránt figyelő szemlélet a ragok történetét is más megvilágításba helyezi.

Irodalom

- Abondolo, Daniel 1998a: Khanty: Abondolo 1998: 358–386.
 — 1998: (ed.) *The Uralic Languages*. London and New York: Routledge.
- Andrews, Edna 1990: *Markedness Theory. The Union of Asymmetry and Semiosis in Language*. Durham and London: Duke University Press.
- Asher, R. E. (ed.) 1994: *The Encyclopedia of Language and Linguistics I–X*, Oxford.
- Battistella, Edwin L. 1990: *Markedness: the evaluative superstructure of language*. Albany: State University of New York Press.
 — 1996: *The Logic of Markedness*. Oxford: Oxford University Press.
- Beke Ödön 1905: *A vogul határozók*. Budapest.
- Comrie, Bernard 1996: Tipologija pade nogo markirovanija predikatnyh imen: Vestnik Moskovskogo Universiteta Ser 9, Filologija, 107–112.
- Cernecov, Valerij 1937: Mansijskij (vogul'skij) jazyk: Jazyki i pismennost' narodov Severa. I. Moskva–Leningrad. 163–197.
- Dolovai Dorottya 1994: A vogul nyelv műveltető szerkezeteinek típusai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 243–255.
- Harms, Robert T. 1967: Az uráli–jukagír fókuszrendszer ugor megfelelői: *NyÉ* 58: 94–103.
- Honti László 1975: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 — 1980a: Kísérlet a pelimi vogul nyelvjárás ige- és főnévragozásának leírására: *NyK* 82: 191–222.
 — 1980b: Zur Phomenanalyse des Tawda-Wogulischen: *FUM* 4: 61–68.
 — 1988: Die ob-ugrischen Sprachen. I. Die wogulische Sprache: Sinor, Denis 147–171.
- Jakobson, Roman 1936 (1984): *Contributions to the General Theory of Case: General Meanings of the Russian Cases*: 59–103.
 — 1958 (1984): *Morphological Observations on Slavic Declension (The Structure of the Russian Case Forms)*: 105–133.
 — 1984: *Russian and Slavic Grammar Studies, 1931–1981*, Linda R. Waugh and Morris Halle (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest.
- Keresztes László 1972: Über das Vokalsystem des Jukonda-Dialekts im Wogulischen: *FUF* 39: 277–294.
 — 1973: Vogulin Jukondan (Ala-Kondan) murteen konsonanttjärjestelmästä: *JS-FOu* 167–174.
 — 1998: Mansi. In: Abondolo 1998: 387–427.
- Korhonen, Mikko 1975: Merkmalhaftigkeit und Merkmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen: *C3IFU, Pars I*: 111–117.

- 1991: Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System: JSFOu 83: 163–180.
- Kuzakova, J. 1989: Imja su čestvitel'noje v vostočnomansijskom dialekte: SFU 25: 248–255.
- Liimola, Matti 1963: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. MSFOu. 127.
- Lotz, John 1967a: Jakobson's case theory and the Russian prepositions: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday. The Hague–Paris: Mouton, 1207–1212.
- Lotz János 1967b: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság a magyarban: NyÉrt 58: 249–255.
- Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Ugor Füzetek 11., Budapest.
- Rombandejeva, Jevdokija 1973: Mansijskij (vogul'skij) jazyk. Moskva.
- Sebeok, Thomas 1946: Finnish and Hungarian Case Systems: their Form and Function. Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica 3.
- Steinitz, Wolfgang 1955: Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin.
- B. Székely Gábor 1996: Ob analize nekotorych obsko-ugorskich pade nyh syntagm, opredeljaju čich prostranstvennyje otno enija, LU 32: 171–186.
- Tsunoda, T. 1994: Transitivity. In: Asher 1994: 4670–4677.
- Waugh, L. R.–Lafford, B. A. 1994: Markedness. In: Asher 1994: 2378–2383.

Reguly Antal mordvin tanulmányairól a Calendarium és néhány levél alapján

SZÍJ ENIKŐ

Reguly Antal oroszországi barátai között előkelő helyet foglalt el A. A. Kunik, akinek a nevét következetesen Kunig formában találjuk meg Reguly másoknak írt leveleiben, illetve abban a Calendarium című, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött, német nyelvű füzetben, amelyet Reguly oroszországi naplójának szokás tekinteni. A Calendarium magyar fordítása (kézirat) Beczner Barbara munkája.

Ariszt Arisztovics Kunik 1814-ben született Sziléziában (Ernst Eduard Kunikként) és 1899-ben halt meg Pétervárott. Sok mindennel foglalkozott, mint ahogy ez a pétervári akadémiai körökben szokás volt. A pétervári akadémiai könyvtár volt a munkahelye, történészként az oroszok skandináv és bizánci kapcsolatait kutatta, a numizmatikában is nevet szerzett magának. Akadémikussá válásában főleg az orosz államalapításra vonatkozó ún. normann-elmélettel kapcsolatos kutatásai játszottak szerepet. A neki írt levelek szerint Regulynak a legbensőbb, életkorban is hozzá legközelebb álló barátja volt (Reguly 1819-ben született). A magyarokkal később is kapcsolatban állt, például a kiadásra váró Géresi Kálmán–Budenz-levelezésben is előfordul a neve (1873 októbere-novembere).

Regulynak Kunikhoz írt leveleit német eredetiben és magyar fordításban May István tette közzé: May István: Die Briefe von Antal Reguly an A. A. Kunik 1845–1855. Reguly Antal A. A. Kunikhoz írt levelei 1845–1855. Budapest, 1990. A Magyar Tudományos Akadémia Közleményei. Új sorozat 25 (100). 148 l. (Az alábbi hivatkozásokban az oldalszám előtti m a magyar fordításra utal.)

Ebben a kötetben 4. sorszámmal található egy levéltöredék (May 1990: m91–92), amelynek az eleje és a keltezése hiányzik, és amelyet a kötetet gondozó May István az 1845. április 2-án a Raifskie Pustiniből (ld. alább) keltezett 3. számú (May 1990: m90–91) és az 1845. július 11-én Nyizsnyij Novgorodban

keltezett 5. számú (May 1990: m92–93) közé helyezett el. (A nyomda ördöge is közreműködött, így lett az osztják női bundából osztrák bunda, lásd m92.)

Az alábbiakban bizonyítjuk, hogy ez a hiányos levél, amely tartalmát tekintve a Reguly-életrajz dokumentumai szempontjából korántsem jelentéktelen, csak 1845. július 11-énél később íródhatott, éspedig a Baer pétervári akadémikustól kapott levelek és a Calendarium alapján ítélve – [1845. augusztus] 21 [kedd] írok Kunignak, Vaternak – 1845. augusztus 21-én, kedden – vagy ha szokása szerint a levélírási szándékot, magát a levélírást és a levél elküldését egy-egy nap eltéréssel írta be a Calendariumába, akkor augusztus 21. tájékán – írta.

Reguly oroszországi utazását nagyrészt annak a pétervári akadémikus körnek köszönhette, amelynek központi személyisége Karl Ernst von Baer (oroszosan Karl Makszimovics B.) volt. Baer akadémikus (1792 Pärnu–1876 Dorpat vagyis Tartu) bronz ülőszobra a tartui egyetem campusának egyik nevezetessége, ugyanis pétervári akadémikusként visszavonulva Tartuban telepedett le, ahol ma is látogatható a Baeri maja nevű, neki szentelt múzeum. A csirkeembriológia tette igazán híressé, de sok minden mással is foglalkozott, többek között alapító tagja volt 1845-ben az Orosz Földrajzi Társaságnak, amely az Észak-Urál kutatására szervezett expedíciójának, az ún. Hoffman-expedíciónak készítette el Regulyval az Észak-Urál térképét. Nehezen találunk magyarázatot arra, hogy Reguly a hazatérése után nem tartotta a kapcsolatot Baer akadémikussal. Az ún. ismeretlen hölgy(ek)nek szánt, német nyelvű levelek fogalmazványtöredékeiben, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia kéziratára őriz, és amelyeket K. Vermes Stefánia fordított magyarra (kézirat), egyszer említi Reguly, hogy szobája falát két arckép – közülük az egyik Baer arcképe – díszíti.

A Reguly–Baer-levelezés kéziratában a német nyelvű eredeti és a Nagy Nóra által készített magyar fordítás – a könnyebb visszakeresések miatt levelenként külön-külön – számozott mondatai közel 350 oldal kéziratot jelentenek, és a kiadáshoz szükséges pénzre várnak. Baer jól feldolgozott terjedelmes levelezésében (Т. А. Лукина: Переписка К. Бэра. Ленинград, Наука 1970. 330 с.; Т. А. Лукина: К. М. Бэр и Петербургская Академия. Ленинград, Наука 1975. 247 с.; Т. А. Лукина: Письма К. Бэра. Ленинград, Наука 1976. 250 с.; Т. А. Лукина: Из эпистолярного наследия К. Бэра. Ленинград, Наука 1978. 317 с.), illetve életrajzában (В. Je. Raikov) néhányszor felbukkan Reguly neve is, néha egészen meglepő vonatkozásokban, de erről máskor, máshol lesz szó.

Ebben a Kuniknak írt levélben Reguly olyasmire hivatkozik, amelyről csak Baernek 1845. július 11-én Pétervárott keltezett leveléből szerezhetett tudomást. Itt van szó a Pétervárra küldött és Baer által felbontott két ládáról és az oroszországi anyag feldolgozási helyének kiszemelt német városkáról, Altenburgról, továbbá arról, hogy tartózkodják minél tovább a Volga-vidéken, mivel az időközben Magyarországról jött pénz ezt lehetővé teszi, továbbá arról a lehetőségről, hogy Baer akadémikus küszöbön álló elutazása miatt a pénzt másik pétervári jóakarójától, Frähn (Fraehn) akadémikustól kérheti. A Nyizsnyij Novgorod-i vásárra hivatkozás is a későbbi levélírással utal, ugyanis a nevezetes (oroszországi méreteken!) országos vásár ideje július közepe. Reguly említi a levélben Temnikovot, ahol a Calendarium szerint 1845. július 27-én volt, és utazásának erre a szakaszára utal a “régebbi” mordvin tolmácsának emlegetésével. Ugyancsak a Calendariumból tudjuk, hogy a levélben említett Beckernek az Einleitung-ját olvassa. A következő olyan bejegyzés a Calendariumban, amely Kunikról és a neki írt vagy írandó levélről szól, 1845. november 7-i, ez viszont tartalmát tekintve túlságosan kései ahhoz, hogy dátum szerint szóba jöhetne. Azt, hogy írni fog Frähnnek – ezt a Calendariumban a következő napon, 1845. augusztus 22-ére beírta ugyan, de aztán kihúzta.

A levél(töredék) utólagos tartalmi igazolása, hogy a Budenz József által közzétett Reguly-féle mordvin anyagban – Budenz József: Mordvin közlések. 1. Erza és moksa-mordvin mesék és dalok (magyar fordítással). 2. Reguly moksa-mordvin nyelvtani jegyzetei. 3. Moksa- és erza-mordvin szótár. Nyelvtudományi Közlemények 5 (1866): 81–238. – valóban következetesen egymás mellett szerepeltek a moksa és az erza szavak. Budenz azt írta, hogy a “a két dialectusbeli szók egymás mellé vannak írva; de több benne a moksa mint az erza szó” (81), s jóllehet Budenz elégedetlenkedett, hogy a nyelvtani jegyzetek “nagyobbrészt csak példafölhozások”, “sokhelyt fejtegetés és fordítás nélkül vannak oda vetve oly alakok, melyeket másunnan kell értelmezni”, azért mégis elismeri, hogy “meglehetős vázlatát adják” a moksa-mordvin nyelvalakoknak, és főleg az ejtési eltérések feltüntetése miatt “becses materiálának is kell azokat tekintenünk” (115).

Budenz anyagkezelése néha meglepő. Az olvasható például a szövegekhez írt jegyzetekben, hogy “Itt egy zavart helyet hagytam ki, mely azonban nem fontos az összefüggésre. Azt akarja mondani benne: “Ha falunak mondom, nagyon szépen volt építve; ha városnak mondom, hát nincs benne templom” (147) – nos, meglehet, hogy a szövegösszefüggést a kihagyás nem zavarja, de azért kihagyott “zavart helynek” megvan a maga értéke mind mondatszerkesztés, mind tartalmi szempontból.

“Mind a mellett a mordvin nyelv ismeretéhez még a Reguly hagyomány is hozzájárulhat becses adalékokkal, főleg a mi a szókincs teljesítését illeti, valamint az erz-mordvin eredeti textusdarabok szintén lényeges hiányt pótolhatnak, mert eddig csak a mordvin *újtestamentom** az egyedüli textus, mely erza nyelven közzé van téve” (81). A * jegyzetben Budenz Ahlqvistra és Wiedemannra hivatkozva említette meg az újtestamentum-fordításról szóló le-sújtó véleményeket, Budenz szerint is “csak cum grano salis lehet használni” (81). Reguly 1838-ban kiadott mordvin *nyelvtan*ról tett említést a levélben.

Nagyon figyelemre méltó Reguly-nak a mordvin nyelvterület nyelvjárási felaprózottságára vonatkozó megjegyzése.

Budenz szerint “Reguly a kéziratra azt jegyezte rá, hogy az [a] Krasznoszlobodszk mellett levő Szindorovo faluból való, a mely nevet a szógyűjteményben is helylyel-közzel egyes szók mellett jegyezve találunk” (144). Szindorovo a Calendariumban egyszer fordul elő, éspedig az *Utazás a mordvinokhoz* című, 1845. július 12-e utáni sorral kezdődő részben, miszerint július 25-én “Sindorovóban vagyok, megérkezem Krasznoszlobodskba”, majd július 27-én “a német bárónál, este Temnikovban”. Az 1845. július 30-i sor után találjuk a *Tartózkodás Nishzniben és mordvin tanulmányok* címet, majd a cím alatt a július 31-i dátumnál az első említését annak, hogy megnézi a Nyizsnyij Novgorod-i vásárt. A későbbiek során augusztus 31-ével kezdve a Calendariumban nincsen feljegyzés sem szeptemberről, sem októberről, az első bejegyzés november 3-áról szól. Reguly 1845. november 8-án, csütörtökön délután Kazanyba utazott, s ezzel véget ért Nyizsnyij Novgorod-i tartózkodása a mordvinföldi kitérőkkel.

Megjegyzendő, hogy mordvinföldi tartózkodása idején nevezetes emberekkel is ismeretségbe került. A Calendarium szerint 1845. július 6-án ismerkedett meg Mel[n]yikovval. Július 12-én együtt voltak a vásárban. Melnyikovról mint személyiségről az Ny. F. Moxsin által szerkesztett *Мордва глазами зарубежных и российских путешественников* című könyvben a következő velős jellemzést találjuk: “Павел Иванович Мельников (Андрей Печерский) – одна из колоритных фигур русской этнографической науки. Он внес крупный вклад в изучение мордовского народа (годы жизни 1818–1883)” (Мокшин 1993: 94–102). Ugyanitt olvasható az is, hogy “С. А. Токарев, констатируя, что заслуги Мельникова перед наукой “несомненно велики”, в то же время верно отмечает его стремление проводить в науке “полицейскую линию” (Мокшин 1993: 100). Melnyikov csaknem egyidős volt Regulyval (aki 1819-ben született), és a kazanyi egyetem

elvégezése után hosszú időn át és sokféleképpen foglalkozott a mordvinokkal. Kár, hogy Reguly és Melnyikov ismeretségének részleteiről semmit sem tudunk, a fent említett könyvekben Reguly neve nem szerepel.

Reguly a *Calendarium* szerint augusztus 5-én, vasárnap és augusztus 9-én, csütörtökön kapott leveleket – vasárnap Pétervárról és Kazanyból, csütörtökön nem tudni honnan. Bátorkodunk feltételezni, hogy ekkor kapta meg Bamernek 1845. június 12-én és 1845. július 11-én keltezett levelét, melyek közül az utóbbit teljes terjedelmében közöljük.

A Kunignak írt levél (May 1990: m91–92)

...utazni. Itt tolmácsot fogadtam a moksa nyelvterületről és az erzä nyelvterületről fogadott régebbi tolmácsomat is megtartottam az összehasonlítás végett; most mindkét dialektusban egyforma lépésekkel, lassan haladok előre. Szeptember 20-áig biztosan befejezem ezeket a munkákat. De mégsem tudom, a csuvasokhoz tervezett utazásom előtt ne utazzam-e Tambovba. Temnikovban ugyanis a protopópa azt mondta nekem, hogy Tambovban több éve nagyon buzgón foglalkoznak a mordvin nyelvvel és hogy most – miután 1838-ban kiadtak egy mordvin nyelvtant (ezt a nyelvtant láttam itt, de nagyon keveset vagy talán semmit sem ér) – egy mordvin lexikon összeállításán fáradoznak. Ha mármost azt javasolják nekem, hogy minél tovább tartózkodjam ezeken a területeken és arra ösztönöznek, hogy igyekezzem minél teljesebben kiaknázni a céloom eléréséhez hozzásegítő, ott található anyagot, akkor úgy érzem, teljesen fel vagyok jogosítva arra, hogy odautazzam, itt ugyanis tolmácsaim segítségével ilyen rövid idő alatt teljesen lehetetlen elcsúsztanom a nyelv lexikai elemeit anélkül, hogy ebben a tekintetben valamilyen gyarapodást és hasznot ne találhatnék. Hogy máskor, például a Pétervárra visszatérésem közben, átutazásom folyamán látogassak el Tambovba és használjam fel az ott található anyagot, ez nem is lenne lehetséges, mert akkor nem lenne velem az a tolmács, aki hajlandó velem odautazni, aki mindent le tud nekem fordítani és megmagyarázni, amit ott találunk – az ő kis törzse vagy nyelvjárása kiejtése és jelentése szerint (vagy milyen kifejezést találjak erre? tudod, hogy itt olykor minden harmadik vagy negyedik falunak különleges nyelvi sajátosságai vannak); eddig is őt vettem vezetőül, tanulmányaim alapjául. Így módon megőrizhető munkám egysége, amely különben csorbát szenvedne.

Egyébként még megfontolás tárgyává teszem ezt az utazást, mert annak egész terve és esetleges jelentősége csak tegnap este jutott eszembe. A dolog az anyagi eszközöktől, azaz a pénztől is függ, mert az odautazás és onnan az út ismét a csuvasokhoz talán 900 rubelembe fog kerülni, ami nekem jelenté-

keny összeg. Mi a véleményed erről? Ebben az esetben takarékoskodnom kell, hogy oda eljussak.

Ami jövőbeli németországi tartózkodásomat illeti, Altenburg feltétlenül a legkedvesebb és legcsábítóbb valamennyi helység között, Berlin és a Majnamenti Offenbach között van, ez utóbbihoz a Beckerhez fűződő ismeretségem is vonz.

Holnap írni fogok Frähn úrnak, hogy pénzt kérjek tőle, már utolsó filléreimből tengődöm. Kazanyból való elutazásom előtt az útra egy tarantaszt vettem és ebbe tekintélyes összeget fektettem. Hiszen az utolsó utazásom sem volt olcsó, és az itt-tartózkodás a vásár idején, valamint 2 ember eltartása szintén drága. Nagyon kellemesen érintene, ha ennek a 900 forintnak egy része már megérkezett volna, mert ha innen elutazom, akkor egy csuvas faluban fogok tartózkodni, ahová nem lesz könnyű utánam küldeni a pénzt, mint-hogy távol van a városoktól.

Írj minél hamarabb, barátom, és küldd el Rotsen-odat [Kunik könyve]. Azon ládák és csomagok közül, amelyeket Pétervárra küldtem, von Baer úr kettőt felbontott, az egyik ilyen csomagban egy osztják női bunda volt, így a bundának szerencséje volt, mert ha nem, a molyok rágták volna meg.

E hó végén megérkeznek hozzád a gipszlenyomatok, már tíz napja elküldtem őket.

Hú Regulyd

Baer levele Regulynak

Tisztelt Barátom! **Szentpétervár [1845.] július 11-én**

¹Minden bizonnyal megkapta mindkét Nischni-Nowgorodba címzett levelemet. ²Tegnap levelet kaptam Pestről, amely az Ön számára a legnagyobb fontossággal bír. ³Schedel azt írja, hogy még az őszig 500 forintot küldenek ide, és hogy néhány barátja összefogott, hogy 2000 forintot aláírjon, aminek kifizetésére azonban útja eredményeinek kidolgozása a *conditio sine qua* [elengedhetetlen feltétel]. ⁴Schedel a közreműködésemet kéri az Ön ezen elhatározásához, amely végre Magyarországon született, arról, hogy

⁵1. Ön lehetőleg huzamosabban Kasan és Nischny közelében marad, hogy lehetőleg tökéletes eredményt hozzon magával.

⁶2. Hogy azután elhatározza, hogy Szentpétervárott vagy Berlinben kidolgozza az anyagot – mintegy két év alatt.

⁷Szüleinek – így Schedel – félúton rendez-vous-t adhatna. ⁸Magyarországon, teszi hozzá, a kidolgozásból semmi nem lenne, mivel hiányozna a nyugalom és a tudományos segédeszköz.

⁹Azért sietek ennek a levélnek a tartalmát közölni Önnel, mégpedig dupla úton, mert nem tudom, hogy Nischni-Nowgorodba vagy Kasanba küldött levelemmel érem-e el inkább. ¹⁰Ha netalán tanácsom és tetteim ellenére egyenesen Magyarországra utazott volna, akkor persze úgyis minden hiábavaló.

¹¹Ez tehát Scheldel és az Ön magyar barátainak a kívánsága. ¹²Én pedig szeretnék egy kis módosítást javasolni, nevezetesen azt, hogy az anyagot Altenburgban Gabelentz úrnál dolgozza ki. ¹³Egy kis német városban megvan az embernek a nyugalma a munkához, és mégis minden nap megengedheti magának a szükséges pihenést, és Gabelentz hízelgőnek tartaná magára nézve, ha Ön az ő környezetében dolgozna. ¹⁴Maga a téma is érdekl. ¹⁵Csak ha, amit azonban nem hiszek, Gabelentz hajlandóságot mutatna arra, hogy Önt csak mint anyaggyűjtőt tekintse, és saját magának vonja le a tudományos eredményeket, csak erre az eshetőségre tanácsolom, hogy legyen óvatos. ¹⁶De olyan sok kedvező véleményt hallok róla, hogy ettől nem félek. ¹⁷Altenburgból gyorsan és csekély kiadás árán Lipcsébe vagy Berlinbe utazhat, hogy az ottani könyvtárakat adandó alkalommal használhassa. ¹⁸A tanácsom tehát az lenne, ha még gyengélkedik, először pihenés és nyugalom, majd a kasani és nischgorodi anyag kiaknázása, majd utazás Szentpétervárra és rövid ott-tartózkodás, azután elutazás Németországba, ha nem Magyarországra legalább látogatóba, ezt saját maga döntse el, azután az anyag kidolgozása és ki nyomtatása egy német városban – én Altenburgot javasolnám, de ha Berlint részesíti előnyben, az is megfelel.

¹⁹Azt is tudomására kell hoznom, hogy van itt az Ön számára még 300 rbl. S., viszont Halpert felhívta a figyelmemet a követeléseire, többek között az anyósa követelésére. ²⁰Minden egyéb el van intézve, szolgálja még kamatokat is kapott. ²¹Fraehn tehát még tud Önnel pénzt küldeni, ha Ön úgy rendelkezik.

²²Azt szeretném, ha egyértelműen elmagyarázná neki, hogy a küldött holmik mind vagy csak részben adandók át az Akadémiának. ²³Én nem csináltam velük semmit, mert nem hatalmazott fel rá. ²⁴Csak két ládat bontottam ki, mivel azonban néhány dolgot két példányban találtam meg, elbizonytalanodtam, mit kezdjek velük. ²⁵Ezekért a holmiért az Akadémiája Önnel 200 rb. S-t tartozik fizetni.

²⁶Szombaton, 14-én utazom el gőzhajóval Lübeckbe.

²⁷Családom és minden barátja szívélyesen üdvözl.

²⁸K[unik] fizetett.

[az aláírás hiányzik]

Irodalom

Мельников-Печерский: Очерки мордвы. Под ред. и комментарии, “в которых немало ошибок” (Мокшин 1993: 101), предисловие Н. В. Заварихина, А. П. Лебедева и Ю. И. Сальникова. Саранск 1981.

Н. Ф. Мокшин: Мордва глазами зарубежных и российских путешественников. Саранск, Мордовское книжное издательство 1993. 240 с.

Németh László-i vitairatok kérdései

SZIKSZAINÉ NAGY Irma

1. Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy egy sajátos szövegfajta, a vitairatok kérdéseit vizsgáljam meg Németh Lászlónak a magyar nyelvről és használatáról írott szövegeiben, mivel feltevésem szerint ez a mondatfajta fontos szövegszervező erő és retorikai-stiláris eszköz a vitairatok jellegű szövegtípusban. A szavaknál azért jelentősebbek a kérdések Cicero véleménye szerint, mert a szónok (jelen esetben az író) arra használhatja, “hogym kérdésekkel sarkba szorítsa ellenfelét; hogym maga feleljen meg önmagának, mintha csak ő volna a kérdező; [...] hogym habozni lássék: mit is mondjon s hogym mondja inkább; [...] gyakran a hallgatósággal, néha még az ellenséggel is tanácskozzék” (i. e. 46: 40, 137).

Németh Lászlónak a *Magyar nyelv* összefoglaló címet viselő, vitázó és vitára sarkalló szövegei írásos formátumúak. Az ilyen monologikus típusú szövegek esetében nincs valódi beszédhelyzet, kérdései nem valódiak, és nincs mód válaszadásra sem. Nyilvánvaló, hogym egy valósi választ nem kívánó írott szöveg kérdései nem információt tudakolók, hanem retorikai-stiláris szerepű álkérdések. Hogym ezek milyen kérdéshalmazként funkcionálnak, az szövegbe építettségük függvénye. Ezért bár elemzésemben elkülönítem ezeknek a nyelvvelő tartalmú, esszéisztikus jellegű írásoknak a kérdéstípusait, mégsem ezek szerint csoportosítva tárgyalom, hanem a szövegeket külön elemzem a kérdéseknek a kontextusban elfoglalt helyükből fakadó szerepük és az abból adódó jelentésük, esetleges modalitás-, illetve logikaiminőség-váltásuk hatásának a megláttatása érdekében.

Vizsgálattal általánosító megállapításokig kívánok eljutni: Milyen szövegszervező funkcióhoz jutnak az álkérdések írott monologikus szövegekben? Milyen retorikai-stiláris szerepük és hatásuk van vitairatokban?

2.1. A *Nyelvbresztés és nyelvtisztítás* című vitairatában így záporoznak Németh László eldöntendő kérdései: *Nem csonkítás-e ezektől a szabadságoktól a stílistát eleve eltiltani? Nem csonkítás-e egyáltalán minden “puriz-*

mus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana? Noha elképzelhető a szöveg folytatása elé okadó magyarázó vagy okhatározó kötőszó beiktatása az előzményhez kötés jelzésére (*Hiába korlátozom nyelvemet a magyar nyelv szellemében, ha abban leszek magyar, ami nincs benn a mondataimban s nem abban, ami benne van.*), valójában nem a kérdés–felelet alakzatjelleg érvényesül ebben a szövegrészben. Szövegtől függetlenül ezek a kérdések problémafelvetésként valódi kérdések lehetnének, szöveg indításaként pedig tanácskérő jellegük valószínűsíthető. De egy bekezdés belsejébe ékelve, a szövegelőzmény rávezeti az olvasót arra, hogy ezek az eldöntendő kérdések dubitációnak, azaz színlelt tanácskérésnek nem minősülhetnek, mert Németh László biztos a maga igazában, kérdésével nem tanácsot kér, hanem ezáltal jobban bevonja az olvasót az együttgondolkodásba a tudatban kiváltott következő állítással kapcsolatban: *’De igen, csonkítás ezektől a szabadságoktól a stiliztát eleve eltiltani. Csonkítás egyáltalán minden “purizmus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana’. Tehát ezeket a kérdéseket mint a paragrafus tartalmi tetőpontját retorikai kérdésként (interrogatio) kell értelmezni az “állításra megfordíthatóság” miatt: A magyar ikes ragozás például elvben következetes, valóságban azonban esetről-esetre az író érzékére bízta magát. De még a legszigorúbb törvény alól is van kibúvó. Ilyen, hogy a magyarban több alany, ha mind egyszámú, egyszámú állítmányt vonz. De utolsó regényemben két-három olyan helyet is találtam, ahol a többszámú állítmány nem botlás vagy germanizmus, hanem stílotlet volt (Péter és a korsó szép csendben kocogtak). S átmehetünk levélről-levélre a legmérsékeltebb és leg-hajlékonyabb nyelvvédő könyvön, szinte egyetlen szabályt sem találni benn, amelyet a magyar nyelvérzék bizonyos körülmények közt át ne hághatna. Nem csonkítás-e ezektől a szabadságoktól a stiliztát eleve eltiltani? Nem csonkítás-e egyáltalán minden “purizmus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana?*

Kocsány Piroskával egyetértve “»retorikus kérdésnek«: alakzatként konvencionális hatáskeltő eszköznek [...] a kérdő mondatként megfogalmazott (konvencionalizálódó nyelvi jelzésekkel is megerősített) »állítás«, »felszólítást« és »értékelést« tekintjük” (2001).

Az idézett Németh László-i retorikai kérdéseknek a stiláris szerepe a felháborodás, a szemrehányás hangsúlyos kifejezése. Az ókortól hagyományozódottan ez ennek a kérdésalakzatnak az egyik gyakori szerepe, hiszen már Quintilianus is feltünteti ezt a funkcióját (94–95: 9, 2, 8–11). Retorikai hatása a kérdő felszíni forma és a valóságos funkció: a megállapítás ellentétéből és egyben jelentésbeli ekvivalenciájából fakad. Mindehhez járul még a kérdő

mondat tagadásának és a neki megfelelő virtuális kijelentő állításnak az el-
lentmondása is.

Ugyanennek a vitairatnak a következő bekezdést indító mondatában így
“hangzik” a kérdés: *Hogy képzeljük el ezt a nyelvébresztést?* Ennek a kérdés-
nek az előzményekhez kötődését az *ezt* anaforikus névmás mutatja, jelezve,
hogy már említett fogalomra kérdez rá a szerző. Ez a kérdés tehát egyértel-
műen ráépül a szövegelőzményre, de a *hogyan*? és a kijelentő mód jelen
idejű igei jelentés miatt ugyanakkor szövegbeli választ is sejtet. Ezt meg is
adja a szöveg folytatása: [Úgy képzeljük el, hogy mindenképp kellene] *Vizs-
szamerülni régi magyar írásokba, megfigyelni a népnyelvet s nem annyira
“gyűjteni” mint inkább várni, amíg belénk is belénklő ez a nyelvteremtő jó-
kedv s szép magyaros szólásokkal kezdünk virágozni.* Vagyis ennek a kiegészítendő kérdésnek ilyen módú beszerkesztettsége jelzi alakzattípusát: sub-
iectio voltát, azaz “színlelt (tehát monologikus) dialógus” (Lausberg 1960:
381), amely a gondolatmenet élénkítése érdekében kérdésből és feleletből áll.
A tárgyalás indításaként és egyben egy bekezdés élén állva a kifejtést szerve-
zi meg: köt előre és hátra. Retorikai hatása éppen abból fakad, hogy megtöri
a kijelentések monotonitását a befogadóban esetlegesen megfogalmazódó
kérdés explicitté tételével. Stílus szerepét: a feszültségkeltést felerősíti az
“ők” és a “mi” latens szembenállása is.

2.2. *Idegen szavak* a címe a magyar nyelvről írott másik Németh László-
esszének. A szerző ebben egyértelműen fellép az ún. purizmus ellen, amely
olyan képtelenséghez vezet, hogy akárkik akarják az írókat írni megtanítani.

Németh László ezért először az írói alkotásmód jellegét tisztázza. A fogal-
mazást egy szemléletes metaforával halászatnak minősíti, és arra a kérdésre
keresi a választ: *Nézzük már most, hogyan kerül bele az idegen szó a fogalmazó
hálójába?* Ebben a mondatban formálisan mellékmondatba szorult a kérdés,
amelynek lényeges és az egész mondat jellegét alapvetően meghatározó vol-
tát a mondatvégi írásjel árulja el, hiszen az nem a főmondat felszólító tartal-
mához igazodik, mivel annak csupán modális szerepe van (Rácz 1991).
Vagyis ez a kérdés nemcsak szövegbe, de egyben mondatba is be van szer-
kesztve. Mivel sem az adó, sem a címzett nem vonhatja kétségbe az idegen
szók nyelvünkbe kerülésének tényét, ezért csak a bekerülés módjára kérdez
rá az író. És valóban, a szöveg folytatása ilyen természetű választ ad: *Beleke-
rülhet hanyagságból. Az író emberek közt él s fölveszi azoknak a nyelvi rossz
szokásait.* A *hogyan*-gyal bevezetett, nyilvánvalóan *hogyan* értelmű határozó-
szói kérdő névmás felelettel kiegészítést kíván, és ez a kérdés noha valódinak
hat, valójában a feltevője nem vár választ az olvasótól, vagyis alakzatként

funkcionál, méghozzá subiectio, hiszen maga az író felel is a maga által fel-tett kérdésre. Monologikus esszészövegében épp ez indokolja a kérdés elő-fordulását: stiláris fogással egy jelenség létrejöttének módjára irányítani a fi-gyelmet. Retorikai hatása egyértelmű: gondolkodásra készíti az olvasót.

A kérdésnek a bekezdés nyitó mondatába helyezése is jelzi: a kifejtés a folytatástól várható. Ebben az író két egymással szöges ellentétben álló vá-laszt ad: *Belekerülhet hanyagságból. [...] Nem lomposágból, hanem hűség-ből. A gondolat egyik csapja, íze, csillanása veszne el, ha mást mondanék he-lyette.* Ez többszörös gondolati csavar: a kontrarius tartalom már nem a kí-vülálló objektív megállapítása, hanem az igeragozás által jelzetten szubjek-tívvé válik. Ez készíti elő az író érő vádra adandó feleletet, amelyet sajátos módon a vitairat következő bekezdésében kérdés vezet be: *De hogy került oda az az "abnormis"? A hogyan értelmű hogy határozószói kérdő névmás és a kijelentő mód múlt idő használata egy tény megtörténéseinek módjára kérdez rá.* Erre a kérdésre a válasz nem egyetlen mondattal érkezik meg, ha-nem az egész bekezdés egy mindennapi szituációba ágyazottan magyarázza az *abnormis* szó indokolt használatát (*Az abnormis az ő gondolatában nem egy szó, hanem látott arcok és hallott hangsúlyok, amelyeket ezzel a szóval húzhat ki legjobban az emlékezetéből.*), sőt az általánosító következtetés már át is húzódik a következő bekezdés nyitó gondolatába: *Egy-egy idegen szóba sokszor annyi történeti, emberi, társadalmi emlék evődik be, hogy azt a he-lyette csinált magyar szóba utólag bele nem szivattyúzhatjuk.* Tehát bár a szö-vegfolymtatásban az író késlelteti a választ, mégis akként kell értelmeznünk, így subiectiónak foghatjuk fel. Az írói szándék: a jogtalan támadás miatti szelíd méltatlankodás kifejezése megfelelő stiláris eszközre lelt rá, amely az *Úgy került oda az az "abnormis"* mondatkezdet helyett hatásosan törte fel a kijelentések sorát a befogadókat általában is foglalkoztató kérdéssel.

Ez a vitairat a puristák ellen íródott. Az írói álláspont érzékeltetésének célszerű eszköze ilyen cél érdekében olyan retorikai kérdés egy bekezdés vé-gén, amely csattanószerű lezárás: *De ha a nép így gazdagíthatja a nyelvet, mért tiltsuk azt a maga világában az írónak. Csak mert a népi átvételek a ho-mályból jönnek, az író pedig akárki ellenőrizheti?* Megelőzően az író jó pár példával bizonyítja az idegen szóknak a magyar nyelvi megfelelőiktől eltérő árnyalatnyi jelentésbeli-hangulati különbségét, az idegen szó népetimológiás alakjának kifejezőségét. A meggyőző nyelvi adatok után egyértelmű az egy-mást követő retorikai kérdéseknek a logikai minőség-, modalitás- és esetle-ges igemódváltás sugallta jelentése: 'Nem tilthatjuk meg az idegenszó-hasz-nálatot az író világában. / Ne tiltsuk meg...! Nem tilthatjuk meg az idegen-szó-használatot az író világában azért, mert a népi átvételek a homályból jön-

nek, az író pedig akárki ellenőrizheti. / Ne tiltsuk meg...!’ A második retorikai kérdés már nemcsak a tiltás tényét tagadja latensen, hanem az egyik feltételezett okot meg is adja. Ez azért jó fogás, mert – mint Cornificius állítja –: “Nem minden kérdés hatásos és választékos, de az a kérdés igen, amely megerősíti korábbi érveinket, miután már felsoroltuk mindazt, ami az ellenfél álláspontjával szemben felhozható” (i. e. 86–82: 4,15,22).

Ezek a retorikai kérdések nyilvánvalóan szuggerálják a befogadóban az íróval való egyetértést, akár kiegészítendő mint az első (a mondatvégi pont nem a kérdő főmondatához igazodik), akár eldöntendő mint a második. Épp a sugallt jelentés miatt hatásosabb a kérdő forma a kijelentőnél, sőt a felszólítótnál is, mert indirektebb, így a befogadó nem érzi rákényszerített gondolatnak.

A vitairat zárlatában szereplő kérdés bár mellékmondatba szorul, de hogy mégis ez hordozza a tartalmi lényegét, jelzi a következő szövegmondat, amely erre reagál: *Vitás legföllebb az “irányzat” [azaz nuance]: mekkora nuance az, amely idegen szót már igazol. A régi világ ezt könnyelműen az írók érzékenységére bízta, mi boldogok, megkapjuk rá a rendeletet. A szövegfolymatásból tehát kiviláglik, hogy ez a kérdésre a válasz, azaz subiectiós alakzattal zárja írását a szerző. Ennek retorikai hatása a gondolkodásba az olvasót is bevonó kérdésfölvetésből fakad. Stiláris hatását viszont tompítja, hogy mellékmondatos megfogalmazása a mindennapi nyelv szokásos módja szerint történik.*

2.3. A harmadik Németh László-írás már a címében kérdést hordoz: *Romlott vagy épült a magyar nyelv?* A vagy kérdőszó két szélsőséges álláspontot sugall. Miközben a szöveget ez a választó kérdés indítja, állásfoglalásra készítette az olvasót, maga az író nyilvánvalóan az egyik nézetet vallja. Az író a vitairatát tökéletesen zárttá teszi: a címbeli kérdésre szövege utolsó mondataiban részletesen megadja a feleletet: *Egész csomó izma úgy elgémberedett, hogy nem is tudunk róla, csak amikor a régi magyar nyelvben mozgásban látjuk. Amit pedig megtanult, többé-kevésbé kártékony tudás. Így nemcsak az egész szöveg válasz a címben fölített kérdésre, hanem az írás befejező gondolatai subiectiószerűen külön is.*

Nemcsak a cím, de az egész vitairat “csupa kérdés”. A második bekezdés – amely a témafölvétést végzi el – kilenc mondatából öt kérdés:

Igaz ez, vagy csak afféle fölfedezői túlzás? Az író rátette lelkét egy megkedvelt műre s az egész irodalmat hozzátörpíti annak a nagyságához? Van-e antikvár hajlamú emberek, akiknek az idő érték, s az avétság az újság, amely lázba hozza őket. Nem így kell-e Móricz portékája fölött is furcsa állí-

tást betűznünk? 1558: két éve halt meg Sárváron Tinódi. Kétszáz év múlva született Kazinczy, háromszáz év múlva jelentek meg Arany balladái. S mind ez nyelvromlás: egy huszonhárom éves ifjú kísérletéhez képest. Maradt-e meg a legjobb középiskolás diák fejében is más a régi, Bessenyei előtti magyar irodalomtörténetből, mint néhány ligő-lógó adat az első magyar könyvnyomdáról, ősnymtatványról, bibliakiadásról, régies dadogások ennek és amannak a műfajnak a terén, Zrínyi tartalmi kivonata s néhány Balassavers, amelyről nagy rábeszélésre elhitte, hogy szép? S most előáll ez a Magyar Elektra-jegyzet: szerinte a magyar nyelv ebben a dicsőséges és tanításra érdemes korszakában csak romlott s ha a tiszta forrásból akarunk inni, Tinódi kora fölé kell hajolnunk. Szabad-e ezt komolyan vennünk?

Kérdés nyitja és zárja ezt a bekezdést, vagyis önmagán belül zárt egység ez a részszóveg, ráadásul mindkettő ugyanazt a gondolatot variálja. Látszólag ennek a legmagasabb mikroszerkezeti egységnek a kérdései dubitatók, mintha a szerző azért halmozná kérdéseit, mivel tanácstalan. Valójában a szóveg folytatásában a következő bekezdés egyértelműen közli az író állásfoglalását. Ezek a dubitatók jól mutatják ennek a kérdéshalmozatnak a lényegi jellemzőjét: mindez a sok kérdés csak a megjátszott tanácstalanság jele, hiszen tagadhatatlan a szerző egyértelmű meggyőződése, vagyis csak az író "igazságigényének hitelét erősíti azáltal, hogy saját álláspontjának megbízhatóságára kérdez rá megjátszott tanácstalansággal" (Szabó–Szörényi 1988: 178), és közben felfogását pontokba szedve szögezi le: *Válaszomat én már évekkkel ezelőtt megadtam Kisebbségben című könyvemnek egyik legtöbbet támadott passzusa éppen a nyelvkérdés volt. Amit ott elmondtam, két összefüggő tételbe lehetne foglalni. 1. [...] a régi író nyelve épebb és magyarabb, mint a nyelvújításon átesetté. 2. A tizenkilencedik században is azok írtak jobban magyarul, akik a régi magyar nyelv megőrzött szigetein nőttek föl s költészetükben is inkább őrizték és bányászták, mint újították s teremtették a nyelvet.* A kérdések sora végtelenül dinamikussá teszi ezt a szövegegységet ezzel a stiláris megoldással, mert folyamatosan lebegtetni a felvetett problémát. Retorikai hatásaként állandóan foglalkoztatja a befogadói elmét, belső válaszadásra sarkallva.

Bár kétségtelenül ellentétes a kérdéshalmozás a szokásos retorikai gyakorlattal – hiszen Lengyel Dénes azt jelenti ki: "...a gyakorlott szónokok, akik az ókori tapasztalatot is figyelembe veszik, általában 3-4 kérdésnél többet nem tesznek fel. Jól tudják, hogy a közönség kifárad az ismétlődő kérdések sorozatától, és nem bírja hosszú ideig a feszültséget, amelyet a szónoki kérdések teremtenek (1974: 75)" –, mégis ebben az írásban (magában ebben a szövegműfajban is) helye van a kérdéssornak, sőt fontos szerephez jut.

A vitairat csillaggal lezárt első egysége végén szintén kérdéshalmozás van: *Nem beteg, vagy legalább jövőtlen a nyelv s vele a nemzet, amely mozdulatlanságában erős és merészségeiben téved; a nehéz, maradi szájokban ékesszóló és tartós s az újítókéban gyorsan elavuló? Legnagyobb nemzeti íróink meg sem születtek még s a magyar nyelv ép s gyönyörű volt, eljöttek az írók s a nyelv romlottabb lett mint előtte volt. Nem azt jelenti ez, ha igaz, hogy legnagyobb erőfeszítéseink közben nem gyarapodtunk, hanem prédikáltunk? Nagy egyéniségeink és műveink sem állíthatták meg a szétfoslását a nemzet egyéniségét őrző leghatalmasabb műnek: a magyar nyelvben?*

Ezek az eldöntendő kérdések már nemcsak az egyes emberek, az egyes alkotók nyelvének romlása miatti fájdalmas felismerésből fakadnak, hanem egy egész nemzet, egy nyelv romlását sejtetik színlelt tanácsstalansággal. Sajátos stiláris megoldással a kérdések közé ékelt kijelentés egyértelmű megállapítás, és ez az, ami a látszólagos dubitatiókat valójában retorikai kérdésként értelmezteti. Az elsőt a modalitásváltás mellett logikaiminőség-váltás kíséri: 'Beteg vagy legalább jövőtlen a nyelv s vele a nemzet...'; a második és harmadik esetében az értékelő mozzanat következtében csak modalitásváltás következik be: 'Legnagyobb erőfeszítéseink közben sem gyarapodtunk, hanem prédikáltunk. Nagy egyéniségeink és műveink sem állíthatták meg a szétfoslását a nemzet egyéniségét őrző leghatalmasabb műnek: a magyar nyelvben.' A harmadik kérdés után nincs szerves szövegfolytatás: a részszöveg, kérdéssel a végén, lezáratlan, azt a retorikai hatást szuggerálja: ez nagy és megoldatlan probléma. Retorikai fogással ezeket a kérdéseket úgy fogalmazza meg az író, mintha az olvasóval együtt tanakodnék.

E kérdéssorozat után a csillaggal elválasztott rész első mondata kérdéssel indul, és ez valójában az előző három aggasztó kérdéshez kapcsolódik: *De lássuk hát, igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?* Ebben a mondatban a modális főmondat súlytalanságát mi sem bizonyítja jobban, mint a mondatvégi kérdőjel a felszólító helyett. Vagyis noha a kérdés mellékmondatba szorul, mégis ez a közlendő lényege és egyben retorikai hatása: a fenyegető gondolatot tartalmazó kérdés újbóli "megisméltése". Ügyes stiláris megoldással Németh László a bizonyítást elindító felszólítással (*De lássuk hát,*) összekapcsolja a kérdést (*igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?*). Ez pedig előrevetíti, hogy kifejtés következik, amit meg is kapunk a szöveg folytatásában. Vagyis nem egy-mondatos feleletet ad az író a maga által feltett kérdésre, hanem oldalakon keresztül példákkal bizonyít, és csak ezek után fogalmazza meg az ijesztő tényt: *Nem írtam volna meg ezt a cikket, ha azt nem hinném, hogy a magyar*

nyelv jórészt elfelejtette magát. Ilyen értelemben subiectióként értelmezendő ez a gondolasort elindító kérdés.

Ennek a vitairatnak a záró bekezdése is tartogat kérdéseket, sőt kérdés-sort: *Az, hogy a régi magyar nyelv sokkal szebb volt, mint a köztudat hiszi, lehet-e bizonyítéka annak, hogy a mostani romlottabb nála s nem csupán más? Hány nagy feladatot oldott meg az utolsó száz évben a magyar nyelv s mind nyomot hagyott benne, mint egy nagy költő agyában s nyelvében megírt versei. Nem csap-e be bennünket a régiség színe, a messziről jött dolgok feltűnőbb zamata, amikor különbnnek hisszük, ami csak különösebb s elromlottnak, ami csak szokott? Minden nyelvben vannak készségek, hajlamok, amelyeket, aki ír, beszél rajt, kifejt vagy elhanyagol. A kérdés ez: okosabb, találékonyabb ura volt-e a régi magyarság a maga nyelvének? A beszéd fényűzésében jobban kihasználta-e természetét?*

Ezek a kérdések az író egyik alapvető tételéhez kapcsolódnak: a régi magyar nyelv szebb volt, mint a mostani. Bár ez a tétel már elhangzott a szöveg elején ilyen módon: *... a régi író nyelve épebb és magyarabb, mint a nyelvújításon átesetté. A tizenkilencedik században is azok írtak jobban magyarul, akik a régi magyar nyelv megőrzött szigetein nőttek föl s költészetükben is inkább őrizték és bányászták, mint újították s teremtették a nyelvet.* Sokféle szövegből vett idézetekkel szemlélteti is ezt a szerző, vitairata befejezésében mégis szükségesnek érzi a még kételkedőket meggyőzésük érdekében kérdésekkel állásfoglalásra készíteni. Németh László a saját álláspontját a szöveg-zárlatban újból leszögezi, ezért a befejezés kérdéseit tágabban értelmezett subiectiónak tekinthetjük, mint olyat, amely nem tételesen válaszol a kérdésekre, hanem csak summázatban foglalja össze válaszát: *Nem írtam volna meg ezt a cikket, ha azt nem hinném, hogy a magyar nyelv jórészt elfelejtette magát. Egész csomó izma úgy elgémberedett, hogy nem is tudunk róla, csak amikor a régi magyar nyelvben mozgásban látjuk. Amit pedig megtanult, többé-kevésbé kártékony tudás.*

3. Feltűnő jelenség ezekben a Németh László-írásokban a kérdéshalmaz, vagyis azonos típusú kérdéseknek sorozatos (*Nem csonkítás-e ezektől a szabadságoktól a stiliztát eleve eltüntetni? Nem csonkítás-e egyáltalán minden "purizmus", amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana?*) vagy láncszerű egymásutánja (*De ha a nép így gazdagíthatja a nyelvet, mért tiltsuk azt a maga világában az írónak. Csak mert a népi átvételek a homályból jönnek, az író pedig akárki ellenőrizheti?*), vagy a kérdő és kijelentő mondatok felváltva szerepeltetése három részszövegben is: *Az író rátette lelkét egy megkedvelt műre s az egész irodalmat hozzátörpíti annak a nagyságához? Van-*

nak antikvár hajlamú emberek, akiknek az idő érték, s az avétság az újság, amely lázba hozza őket. Nem így kell-e Móricz portékája fölött is furcsa állítást betűznünk? 1558: két éve halt meg Sárváron Tinódi. Kétszáz év múlva született Kazinczy, háromszáz év múlva jelentek meg Arany balladáái.; Nem beteg, vagy legalább jövőtlen a nyelv s vele a nemzet, amely mozdulatlanságában erős és merészségeiben téved; a nehéz, maradi szájakban ékesszóló és tartós s az újítókéban gyorsan elavuló? Legnagyobb nemzeti íróink meg sem születtek még s a magyar nyelv ép s gyönyörű volt, eljöttek az írók s a nyelv romlottabb lett mint előtte volt. Nem azt jelenti ez, ha igaz, hogy legnagyobb erőfeszítéseink közben nem gyarapodtunk, hanem prédikáltunk?...; Az, hogy a régi magyar nyelv sokkal szebb volt, mint a köztudat hiszi, lehet-e bizonyítéka annak, hogy a mostani romlottabb nála s nem csupán más? Hány nagy feladatot oldott meg az utolsó száz évben a magyar nyelv s mind nyomot hagyott benne, mint egy nagy költő agyában s nyelvében megírt versei. Nem csap-e be bennünket a régiség színe, a messziről jött dolgok feltűnőbb zamat, amikor különbnek hisszük, ami csak különösebb s elromlottnak, ami csak szokott?... Mivel ezek a kérdések nem egyszer ugyanannak a gondolatnak a variációi, a retorikai hatás meghatványozódik általuk.

Egyetlen vitairaton belül szokásosan többféle kérdéstípus is szerepel: az elsőben és a másodikban interrogatio és subiectio, a harmadikban dubitatio, retorikai kérdés és subiectio is.

Különös módon a kérdések néha nem vegytiszta formában jelentkeznek, hanem egymásba játszanak az egyes kérdésalakzatok: a dubitációnak tűnő kérdés egyben retorikai kérdésként is értelmezhető (*Nem beteg, vagy legalább jövőtlen a nyelv s vele a nemzet, amely mozdulatlanságában erős és merészségeiben téved; a nehéz, maradi szájakban ékesszóló és tartós s az újítókéban gyorsan elavuló? Legnagyobb nemzeti íróink meg sem születtek még s a magyar nyelv ép s gyönyörű volt, eljöttek az írók s a nyelv romlottabb lett mint előtte volt. Nem azt jelenti ez, ha igaz, hogy legnagyobb erőfeszítéseink közben nem gyarapodtunk, hanem prédikáltunk? Nagy egyéniségeink és műveink sem állíthatták meg a szétfoszlását a nemzet egyéniségét őrző leghatalmasabb műnek: a magyar nyelvben?*).

4. A vitairatok szövegfelépítése sokkal egyedibb, mint a sémaszerű szerkezetű szórólapos gyógyszerreklámoké (Szikszainé 2001), így noha lehetlenség modellálni a kérdések előfordulásának a helyét, ám bizonyos általánosító jellegű megállapítások mégis tehetők a kérdésalakzatok szövegstrukturális helyét és ehhez kapcsolódó – de alapjában véve a szövegalkotásra általában érvényes – funkciójukat illetően.

Kérdés szerepel már magában a címben, előrevetítve a vitairat dilemmáját dubitatitívóval: *Romlott vagy épült a magyar nyelv?*

Többször indít bekezdést kérdés, és ilyenkor a szövegfolytatás a választ fejt ki subiectióval: *Nézzük már most, hogy kerül bele az idegen szó a fogalmazó hálójába?; De lássuk hát, igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?*

A tárgyalást indító bekezdés élén problémafölvetésként áll több esetben is a kérdés–felelet alakzat: *Hogy képzeljük el ezt a nyelvébresztést?; Nézzük már most, hogy kerül bele az idegen szó a fogalmazó hálójába?; De lássuk hát, igaz-e, amivel ijesztjük magunkat?*

Bekezdést indít és zár a subiectio, jelezve a szerkezeti zártságot, a probléma pillanatnyi megoldatlanságát: *Igaz ez, vagy csak afféle fölfedezői túlzás? [...] Szabad-e ezt komolyan vennünk?*

A kérdésalakzat leggyakoribb előfordulása bekezdés közepébe ékelve azal a céllal történik, hogy a részsöveg egységeit összekösse interrogatíóként vagy subiectióként: *Nem csonkítás-e egyáltalán minden “purizmus”, amely tilt, anélkül hogy fölszabadítana?; De hogy került oda az az “abnormis”?; Vitás legföllebb az “irányzat”: mekkora nuance az, amely idegen szót már igazol.; A beszéd fényűzésében jobban kihasználta-e természetét?*

A bekezdés végén csattanós záradékként is szerepelhet retorikai kérdés: *De ha a nép így gazdagíthatja a nyelvet, mért tiltsuk azt a maga világában az írónak? Csak mert a népi átvételek a homályból jönnek, az írot pedig akárki ellenőrizheti?; Nagy egyéniségeink és műveink sem állíthatták meg a szétfoslását a nemzet egyéniségét őrző leghatalmasabb műnek: a magyar nyelvben?*

A Németh László-i szövegek bármely pontján a kérdéseknek fontos szegmentáló szerep jut: nyitnak, lezárnak és újra nyitnak.

5. Németh László tehát a vitázó hangnemű esszészövegeiben az álkérdéseket a szövegszerkezet különböző pontjaira helyezte – ezáltal helyük csak némiképp köthető a kérdésalakzatok típusához –, ezért maguknak a kérdéseknek a szerepe is sokrétű. Pszichés-retorikai funkció kapcsolódik ezeknek a kérdéseknek mindegyikéhez: hol szemrehányás és felháborodás, hol retorikus emotív értékelés, hol feszültségkeltés, de mindenképp a befogadó gondolkodásra készítetése mindegyikkel megtörténik. Stílári értékű funkciótöbbletet eredményeznek az álkérdések a gondolatélnkítéssel, a “monológban” a prózai mondatok élénkebb hullámozgatásával, a kijelentéssorozatok megtörésével és a sugallt jelentések miatti expresszivitással.

6. Sajátos vitairatokat alkotott a szépíró Németh László, mivel ezekben az írásaiban a monologikus szövegtípus ellenére is jól megférnek éppen a vitázó

hangnimmel harmonizálva a kérdésalakzatok. Sőt a nyelvművelő jellegű didaktikus tartalmú szövegek egyenesen megkívánják a kérdésföltevést, amely dinamizálja az írói meditációt. Németh László kérdéseivel nem ismeretet kér, hanem ismeretet közöl: saját véleményének ad hangot fiktív dialógusaiban. Ez az író indulatait is kifejező tájékoztatás éppen a kérdésekkel szuggerálja az írói álláspont elfogadását. Tehát nyilvánvaló, hogy nem véletlenszerű ebben a szövegtípusban a gyakori kérdés-előfordulás, hanem éppen a didaktikus tartalommal és a vitázó hangnimmel összhangban lévő jelenség, amely mögött az együttgondolkodtatásnak, az olvasó egyetértésének kiváltása húzódik meg.

Forrás

Németh László 1992. Magyar nyelv. In: A minőség forradalma. Kisebbségben. Püski. Budapest. II, 1249–1961.

Szakirodalom

- Cicero, Marcus Tullius 1911. Orator. Teubner. Leipzig.
- Cornificius 1987. Rhetorica ad C. Herennium. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Adamik Tamás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In: Péntek János (szerk.): Szöveg és stílus. Editura Presa Universitara Clujeana. Cluj-Napoca. 250–258.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikus kérdések egyik lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (szerk.): Az alakzatok világa. (Megjelenés alatt.)
- Lausberg, Heinrich 1960. Handbuch der literarischen Rhetorik. Max Hueber. München.
- Lengyel Dénes 1974. Klasszikus retorika – mai élőbeszéd. In: Deme László (összeáll.): Szónokok, előadók kézikönyve. Kossuth. [h. n.] 48–80.
- Quintilianus 1959. [94–95] Institutio oratoria. Teubner. Leipzig.
- Rácz Endre 1991. Modális mellékmondatok. NytudDolg. 38. sz. 85–91.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szikszainé Nagy Irma 2001. Kérdéstípusok szerepe a szórólapos gyógyszerreklámokban. In: Andor–Szűcs–Terts (szerk.): Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára. Lingua Franca Csoport. Pécs. 1196–1208.

Keresztnévi eredetű finn, észt és magyar köznevek összehasonlító vizsgálata

TAKÁCS Judit

I. A tulajdonnév nyelvi univerzálé, vagyis minden nyelvre jellemző: nem ismerünk olyan nyelvet, amelyben ne lenne tulajdonnév. Különleges jelentésszerkezetet tulajdoníthatunk neki, s feltételezhető, hogy e jelentésszerkezet sajátos megváltozása is független a nyelvtől, illetve jellemző minden nyelv tulajdonneveire. A jelentésszerkezet megváltozásának hasonlóságát kívánom három finnugor nyelv keresztnévi eredetű közneveinek elemzésével bemutatni. A közszóvá válásra példa a magyarban *marci* 'kenyér' (Nyr. 1: 371), *bélás* 'ezerforintos bankjegy', *istókosan* 'istenesen, alaposan' (ÚMTSz.), *belepistul* 'beleszeret, belebolonul' (Kiss K.), a finnben pl. *taskumatti* 'laposüveg', *yrjötä* 'hányni', *helppoheikki* 'mozgóárus, vigéc', az észtben *torujüri* 'víz- és gázszelő', *nimetamats* 'gyűrűsujj'. Hasonló példák más nyelvekből: angol *Johnny* 'férfi WC', *John Raw* 'zöldfülű', svéd *tala med ulrik* 'hányni', *flitiga lisa* 'virágnév'.

II. A keresztnévek közszóvá (köznévvé és igévé) válása jelentésszerkezetük megváltozásával magyarázható. A jelentésszerkezetből a konnotatív jelentés megerősödik, vagyis azok az asszociációk, amelyeket egy-egy névhez fűzünk, uralkodóvá válnak. Így keletkeznek a típusnevek, amikor pl. az erős emberre azt mondják, hogy valóságos *Herkules*, az arisztokrata neve a viccekben *Arisztid* vagy *Tasziló*, a csintalan kisleány pedig *Móricka*. Ezek már átmenetet képeznek a tulajdonnév és a köznévi kategóriája között. Ilyen a németek *fritz* vagy az angolok *johnny* elnevezése gyakori keresztnévük alapján, a finn férfi neve modern használatban *matti* vagy *pekka*, az észté *mats*. A magyarban jelenleg is vannak átmeneti állapotban lévő keresztnévek, pl. a *béla* és a *géza* napjainkban telítődik olyan konnotatív jelentéstartalommal, amely elvezethet a közszóvá válásukhoz.

III. A finn, észt és magyar közszoói adatok összevetése

Az összehasonlítást nehezíti, hogy a finnben és az észtben nem volt lehetőségem olyan bőséges gyűjtőmunkát végezni, mint a magyarban. Az utóbbi nyelvben szótárakból, szóközlések adataiból, illetve ritkábban adatközlők segítségével gyűjtöttem, a finnben viszont kénytelen voltam elsősorban az élőnyelvi, az észtben pedig a szótári adatokra hagyatkozni. Ahol nem szerepel forrás az adat mellett, ott a szó adatközlőtől származik.

A módszertani különbségeken kívül a két nyelvből származó adatok mennyisége is különböző, így az összehasonlítás eredményei csak tájékoztató jellegűek. Inkább a jellegzetes típusokra, tendenciákra kívánok rámutatni, a hasonlóságokat és a különbségeket kiemelni, mintsem arányokat megállapítani.

1. A keresztnévek vizsgálata

A magyar nyelvben erőteljesen jelentkező sajátosság, hogy a legrégebbi, a nyelvünkben legkorábban meghonosodott, a névkészlet bázisát alkotó nevek válnak leggyakrabban köznévvé. A gyakori használat, vagyis a nagy megterheltség és a nevek régi volta ebben valószínűleg egyaránt szerepet játszik, idővel ugyanis az alapnévnek egyre több becézett alakja jöhetett létre, amelyek minél különlegesebbek, szokatlanabbak, annál könnyebben telítődhetnek meg a konnotatív jelentéstartalommal, sőt nem ritkán gúnynévvé is válhattak, pl. a magyarban a *matyó* (*Mátyás*), a *piku* (*István*) esetén történt ez meg. A magyarban (a továbbiakban: M) leggyakrabban a *János*, *Katalin*, *Ilona*, *Péter*, *Pál* és becézett alakjaik jelennek meg köznévként, a finnben (F) a *Maija*, *Mikko*, *Matti*, *Kaisa*, *Jaakko*, az észtben (É) *Peeter*, *Jüri*, *Jussi*, *Liisa* a leggyakoribb. Ezek a nevek egyik nyelvben sem szerepelnek a legdivatosabb nevek között, de a népesség egészét figyelembe véve a megterheltségük igen magas. A közszóvá válási hajlam és a megterheltség tehát mindhárom nyelvben erős megfelelést mutat.

Bizonyos nevek keresztnévi használatban is annyira ritkák, hogy köznévvé válva teljesen elvesztették tulajdonnévi azonosíthatóságukat, pl. a M *mu-ki/muksó* 'férfi' (a *Nepomuk* keresztnévből), *pete* 'ivarsejt' (a *Péter* régies becézőjéből), illetve annyira, hogy nem kötődnek már egyik nemhez sem, mindkire alkalmazhatók, pl. F *uuno* 'buta' (eredetileg férfinév volt), *väinö* 'buta ember' (eredetileg férfinév). Egy részük megtartotta ugyan a "nemét", de keresztnévként már csak igen ritkán használják, pl. F *Tauno*, *Yrjö*. Valószínűleg ugyanez a tendencia van folyamatban a magyar *Béla* keresztnévvél: ezt a férfinévet elkezdtek 'buta, hozzá nem értő' jelentésben használni, mostanában viszont épp mindkét nemre alkalmazható jelentése miatt nőkkal kap-

csolatban is használják. Néhány keresztnévnek pejoratív árnyalata van, ezekben a konnotáció igen erős, vagyis könnyen változhat meg a jelentésszerkezetük, pl. F *antero*, *eino*, *taavo*, *uuno*, É *oskar*, *leo*, *georg*. Más név viszont csak köznévi formában jelenik egy különleges becézett alakban, egyébként más alakjai használatosak, pl. É *köögikata* (a *Katti* vagy *Kati* keresztnévként is szerepel), *lepatriinu* (a *Katarina* női keresztnévből rövidült).

2. Szerkezeti összevetés

A közszóvá vált keresztnévek szerkezeti vizsgálatakor a magyar adatokra kialakított típusokat igyekeztem a másik két nyelvre is alkalmazni, és igen feltűnő megfelelést találtam. Azt tapasztaltam, hogy a korábban kialakított szerkezeti típusokba pontosan beilleszthetők a finn és észti adatok is. A rendszerezés során a keresztnévi eredetű elem megjelenésére fordítottam hangsúlyt. Ennek alapján megállapítottam, hogy a tulajdonnévi eredetű tag előfordulhat egyszerű szerkezetű közszóként, összetett szó elő- vagy utótagjaként, valamint képzett szóban (névszóként vagy igeként). Előfordulásuk

– önállóan: F *uuno* 'buta', *pirjo* 'hányás', É *eeva* 'nő, lány' (EKS), *volts* 'haver' (uo.), *marts* 'ua.' (uo.), M *bence* 'nyúl' (ÚMTSz.), *györgy* 'hízó disznó' (uo.);

– összetétel előtagjaként: F *annansilmä* 'virágnév', É *jaanimardikas* 'szentjánosbogár hímje', *jaanikakar* 'valamilyen növény', *jaanikanu* 'réti virág', M *katicabogár* 'Coccinella Septempunctata' (ÚMTSz.), *petikehal* 'halfajta' (MTSz.);

– összetétel utótagjaként: F *jänöjussi* 'nyuszi', *mattomikko* 'szőnyegtisztító eszköz', *nahkajussi* 'új fiú a börtönben' (Heinsoo), *leppäkerttu* 'hétpöttyös katicabogár', É *piripilliliisu* 'kényeskedő kislány, nyafogó gyerek', *lapileenu* 'foltozott ruhájú nő', *köögikata* 'konyhában dolgozó cseléd, konyhalány', *kubujuss* 'túlöltöztetett gyerek', *pikkpeeter* 'középső ujj' (EKS), M *géppista* 'géppisztoly' (Bakaduma), *ruhagyuri* 'rendetlenül öltöző férfi' (Nyr. 121: 42), *keljfeljancsi* 'baba formájú játékszer, ami az aljába rejtett súly miatt mindig felegyenesedik' (ÚMTSz.);

– képzett szóban: F *yrjöttävä* 'undorító', *yrjötä* 'hányini'; M *bepaliz* 'átver' (Kiss K.), *lucás* 'Luca napján házról házra járó gyerek' (KiskSz.), *péterkés* 'kukacos' (SzegSz.), *istapistázik* 'tréfál' (TSz.).

A magyarban és a finnben minden szerkezeti típus megjelenik, de míg a magyarban az egyes típusok arányai kiegyenlítettebbek (bár a képzős alakok sokkal ritkábban, mint a többi típus), a finnben a főnévi jelzős összetételek igen ritkák, a keresztnévi eredetű elem előtagként vagy jelzőként való megjelenése sokkal kevésbé jellemző, mint a magyarban. Az észti nyelvben nincs példa a

képzett alakra. Természetesen a feldolgozott adatok számának különbsége is hozzájárulhatott az eltérések hangsúlyossá válásához.

3. Szemantikai típusok

A névgyűjtés során nyilvánvalóan adódott ez a feldolgozási szempont. A magyar nyelvben összesen 12 kategóriát jelöltem ki a leggyakoribb jelentés-típusok figyelembevételével. Ezeknek a megjelenését vizsgáltam a másik két finnugor nyelvben, és feltételeztem (a szerkezeti típusokkal kapcsolatban tapasztalt erős megfelelés után), hogy itt is nagy hasonlóságot fogok tapasztalni. A mindhárom nyelvben meglévő típusok példáit párhuzamba állítva sorolom fel:

– az ember elnevezése és tulajdonsága: F *tiskijukka* 'lemezlovas', *lappuliisa* 'parkolóőr' (Heinsoo), *nappikalle* 'rendőr' (uo.), *ovimikko* 'portás' (uo.), É *pupujuku* 'balszerencsés kisfiú', *jõujuri* 'erős ember', *torujuri* 'vízvezeték szerelő', *laiskaliisu* 'lusta lány', *koolijüts* 'iskolás fiú', *kikkelikalle* 'ravasz ember' (Heinsoo), *venivillem* 'késlekedő, habozó ember' (uo.), M *hüvelykmatyi* 'alacsony ember' (MNy. 32: 252), *paprikajancsi* 'ripacs' (SzegSz.);

– állat neve: F *seitsenpistepirkko* 'hétpöttyös katicabogár', *sarvijaako* 'szarvasbogár', É *lepatriinu* 'katicabogár', *jaaniuss* 'szentjánosbogár', M *mátyásmadár* 'szajkó' (ÉrtSz.), *lukácsmadár* 'feketevarjú' (ÚMTSz.);

– növény neve: F *ahkeraliisa* 'valamilyen virág', *annansilmä* 'valamilyen virág', É *jaanikanu* 'rétivirág', *jaanikakar* 'valamilyen növény', M *kataróza* 'krizantém' (ÚMTSz.), *pistikevirág* 'fukszia' (MNövSz.).

Csak a finnben és a magyarban megjelenő típusok:

– tárgy neve: F *hullujussi* 'emelődaru', *kahvikaisa* 'réz kávéskanna', M *vörösjankó* 'kulacs' (MNy. 1: 371), *jancsikés* 'kis bicska' (ÚMTSz.);

– igével kifejezett cselekvésfogalom: F *yrjötä* 'hányni', M *bőrrjánoskodik* 'részegeskedik' (MTSz.), *beandrásol* 'két gerendát A betű formában rögzít'

– egyéb: F *nukkumatti* 'álomhozó manó', *pirjo* 'hányás', M *mackó* 'pénztárszekrény' (TESz.), *péterolaj* 'petróleum' (SzegSz.).

Csak a magyarban és az észtenben fordulnak elő a következő jelentéstípusok:

– testrész neve: É *nimetamats* 'gyűrűsujj' (EKS), *väikeats* 'kisujj' (uo.), *pikkpeeter* 'középső ujj' (uo.), M *kisgyurka* 'kisujj' (ÚMTSz.), *katakönyök* 'disznó egyik csontja vagy vakbele' (ÚMTSz.);

Csak a magyarban megjelenő jelentéstípusok:

– hiedelem, babona, szokás: *lucabúza* 'Luca napján az ablakokra dobott búza' (SzegSz.), *jános pohár* 'indulás előtt ivott utolsó pohár ital' (ÚMTSz.),

– étel neve: *palizab* 'sós mogyoró' (Jasszok), *csintapista* 'palacsinta' (ÚMTSz.);

– játék: *kukoricajancsi* 'kukoricacsóból készített baba' (ÚMTSz.), *lucajáték* 'lányok körjátéka Luca napkor' (uo.);

– káromkodás, eufémizmus, hangutánzó szó: *istókbáró* (ÚMTSz.), *bizistók* (uo.);

– ruha neve: *mackó* 'melegítő' (TESz.).

A magyarban a szemantikai típusok gazdagabbnak tűnnek, de ez minden bizonnyal az összehasonlított korpusz különbségéből adódik.

IV. Összegzés

1. A nevek megterheltsége és a köznevesülési hajlam nagymértékben megegyezik egymással.

2. A három vizsgált nyelvben a keresztnévi eredetű elemet tartalmazó közszavak szerkezeti és szemantikai szempontból is nagy hasonlóságot mutatnak. A gazdagabbnak tűnő magyar jelentéstípus-rendszernek a megvizsgált nagyobb korpusz az oka.

3. A tulajdonnevek jelentésszerkezetében végbemenő változások hasonlóságát tovább növeli az, hogy a közszóvá válás a nyelv egészét érinti, vagyis az adatok változatosak nyelvrétegbeli előfordulásukat figyelembe véve. Mindhárom vizsgált nyelvben találunk adatokat a különböző rétegnyelvekből, pl. – ezúttal csak finn és észet példákat említve – a gyereknyelvből (F *pupujussi* 'nyuszi', É *kubujuss* 'túláságon felöltöztetett gyerek', *piripilliliisu* 'nyafogó kislány'), a szlengből (F *yrjö* 'hányás', *diskojaakko* 'lemezlovas', *nahkajussi* 'új fiú a börtönben', *jeppe* 'haver', *elli* 'barátnő', *pölykalle* 'rendetlen, piszkos fiú', É *eeva* 'nő, lány', *volts* 'haver, barát', *juhan* 'ua.') továbbá a nyelvjárásokból is, de a kifejezések egy része már köznyelvi szintre emelkedett, sőt az észet adatok egy részét már szótárazták is.

Irodalom

- Csapody Vera–Prieszter Szaniszló (szerk.) 1966. Magyar Növénynevek Szótára. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. (= MNÖVSz.)
- Eesti Keele Sõnaraamat 1999. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn. (= EKS)
- Fazakas István (szerk.) 1991. Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár. Fekete sas Kiadó. Budapest. (= Jasszok)
- Heinsoo, Heinike 2000. “Juss” and “Mats”. The Finnish and Estonian vocabulary containing a Christian name with reference to a personality. Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7–13. 8. 2000. Tartu. Pars II. 71.
- Hoffmann Ottó 1997. Szóalkotási módok 10–14 évesek ifjúsági nyelvében II. Nyr. 121: 290-309.
- Kiss Károly (szerk.) 1963. A Mai Magyar Tolvajnyelv Szótára. BM Tanulmányi és Módszertani Osztály. Budapest. (= Kiss K.)
- Kis Tamás (szerk.) 1992. Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára. Zrínyi Kiadó. Budapest. (= Bakaduma)

A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről

TAMÁS Ildikó

Van-e lapp nyelv, vagy “csak” lapp nyelvek vannak? Ez a lapp nyelvvel foglalkozó tudósok által gyakran felvetett, és máig nem tisztázott kérdés, amely komoly gondot okozott mindazoknak, akik a lapp irodalmi nyelv kialakítását tűzték ki célul. Bár nyelvészeti szemszögből nyugodtan beszélhetünk különböző lapp nyelvekről, politikai és kulturális szempontból a lappok számára ez nagyon hátrányos lenne. A különböző számi csoportok között igen erős az összetartozás, az egy és ugyanazon néphez való tartozás tudata (még ha egymás nyelvét nem is képesek megérteni).¹

Ez a cikk a számi irodalmi nyelvek kialakulását és fejlődését kíséri végig a kezdetektől napjainkig, felvázolva azokat a nehézségeket, amelyekkel a számi írásbeliség megteremtőinek meg kellett küzdeniük. A címben használt többes szám arra utal, hogy a lapp nyelv erőteljes nyelvjárási tagoltsága² miatt lehetetlen volt (és egyelőre az is marad) egy egységes, minden lapp ajkú számára érthető és használható irodalmi nyelv létrehozása. A lapp nyelvet a felosztás árnyaltságától függően 3–10 csoportra³ tagolják. A részletesebb csoportosítás szerint a következő nyelvjárásokra osztozik a lapp nyelv nyugatról kelet felé haladva: déli, umei, pitei, lulei⁴, norvég⁵, inari⁶, kolтта⁷, akkalai vagy babinói, kildini, turjalai vagy ter lapp.⁸ A tíz nyelvi csoport közül nem mindegyik rendelkezik önálló ortográfiával, saját, hivatalosan is elfogadott írásrendszere csak a fontosabb dialektusoknak van.⁹ Minden lapp irodalmi

¹ Domokos J. 2000

² Bizonyos nézetek szerint helyénvalóbb nyelvjárási különbségek helyett nyelvekről beszélni (vö. Sammallahti 1998 a, b).

³ Hajdú Péter hármass felosztása: déli, nyugati vagy közép és keleti számi.

⁴ Déli – lulei: Norvégia és Svédország területén beszélt nyelvjárások.

⁵ Svédország, Norvégia és Finnország területén beszélt nyelvjárás.

⁶ Finnország területén beszélt nyelvjárás.

⁷ Finnország és Oroszország területén beszélt nyelvjárás.

⁸ Akkalai – turjalai: Oroszország területén beszélt nyelvjárások.

⁹ A hivatalosan elfogadott ortográfiával rendelkező nyelvjárások: déli (1979-től), lulei

nyelv kénytelen kirekeszteni jó néhány nyelvjárási csoportot, jóllehet megalakításuknál figyelembe vették a környező dialektusokat és a területükre eső aldialektusokat is. Bármely nyelvjárást vennénk is alapul egy egységes irodalmi nyelv megteremtéséhez, sok lapp nem tudná hasznát venni, mert nem értene azt. A minden egyes lapp ajkú számára alkalmazható írásbeliség kialakítására tett kísérlet tehát olyan hiábavaló lenne, mintha az összes balti-finn nyelv számára a finnt neveznénk ki irodalmi nyelvvé,¹⁰ vagy a neolatin nyelvek mindegyikére közös irodalmi nyelvet próbálnánk rákényszeríteni.

A lappok esetében a többé-kevésbé egységes irodalmi nyelv kialakítása a nyelvi akadályokon túl rengeteg egyéb akadályba ütközött az évszázadok folyamán. A gyarmatosított számik Norvégia, Svédország, Finnország és Oroszország északi sávjában élnek. Az országhatárok soha sem voltak tekintettel a nyelvjárások földrajzi eloszlására. Amikor egymás után kirajzolódtak a svéd, norvég, orosz, majd finn határvonalak, az azonos nyelvet beszélők egyik része a határ egyik, másik része pedig a határ másik oldalán rekedt. Egyeseknek norvégul, másoknak svédül, finnül, oroszul kellett (esetleg ezek közül több nyelven is) megtanulniuk írni-olvasni, míg az anyanyelv használata az otthonra, a családra korlátozódott.

A lapp írásbeliség kialakulásának hosszadalmas útját három korszakra lehet osztani.¹¹ Az első korszak egybeesik a hittérítés időszakával Lappföldön, melynek korai szakaszában, a XV–XVII. században került első ízben lejegyzésre néhány népköltési alkotás. A hittérítők, utazók saját anyanyelvük írásmódját alkalmazták, amikor lapp neveket, szavakat vetettek papírra. A XVIII–XIX. században, a hittérítés későbbi időszakában viszont már komoly igényességre utaló egyéni próbálkozások egész sora bukkant fel, melyek – továbbra is a lelkészek részéről – vallásos szövegek lapp nyelvre fordítását és leírását célozták meg. A második korszakban (XIX–XX. század) a hittérítők vallási motivációjával szemben a nyelvtudomány érdeklődése irányult a lapp nyelv ügyére. A harmadik, egyben a lappok szemszögéből tényleges sikert hozó korszakban, a XX. század második felétől kezdődően – az idegen ajkúak bár lelkes és jóindulatú, de külső beavatkozásával szemben – maguk a lappok vették kezükbe saját írásbeliségük alakítását, és hivatalos keretek között is megteremtették anyanyelvük legpraktikusabb leírhatóságát, pontosab-

(1982-től), norvég (1978-tól), kolтта (1972-től).

¹⁰ Mikko Korhonen (1981).

¹¹ A korszakok szerinti felosztás a szerzőtől való. Megjegyzés: az egyes korszakok határai – mint a későbbiekben látni fogjuk – néhol összemosódnak. Az első és a második korszak éles szétválasztása például azért nem lenne helyénvaló, mert a lelkészek és nyelvészek sokszor együtt és egymásra utalva dolgoztak.

ban “leírhatóságait”. A továbbiakban a fent vázolt korszakok részletes ismertetése következik időrendben.

I. Az első lapp nyelven írott szövegek a svédországi lapp nyelvjárásokra épülnek. Ismereteink szerint a legrégebből fennmaradt lapp nyelvű könyvek *Nicolaus Andrea* 1619-ben megjelent ábécéskönyve és misekönyve.¹² A két déli lapp nyelvű mű helyesírása nagyon következetlen, mondhatni improvizált, gyakoriak a ragozatlanul hagyott szavak és ugyanannak a fonémának nagyon változatos módon történő jelölése. Az 1630-as évektől kezdődően indult meg a torniói nyelvjárás tanulmányozása. Mindez II. Gustav Adolf svéd király egyik rendeletének köszönhető, amelyben a lappok keresztény hitre való térítését tűzte ki célul. 1643-ban a svéd állam *Johannes J. Tornaeus* torniói lelkészt bízta meg a feladattal, hogy fordítsa lapp nyelvre a “*Manuale sueticum*” című egyházi kézikönyvet. Tornaeus volt az első, akiben felmerült az egységes lapp nyelv megteremtésének gondolata. Ahelyett, hogy az általa már elsajátított torniói nyelvjárásra ültette volna át a kért egyházi szöveget, azt tűzte ki célul, hogy egy olyan egységes irodalmi nyelvet teremtsen, amelyet az állam területén létező összes nyelvjárásra épít, és amelyet minden lapp megért. Így született meg 1648-ban a közel ezer oldalas “*Manuale lapponicum*”, mely tartalmazza a zsoltárokat, Salamon példabeszédeit, Luther katekizmusát, egy kis egyházi kézikönyvet és részleteket az evangéliumokból, az apostoli levelekből, valamint jó néhány imát. A mű nyelve elsősorban a torniói lappon alapszik, de nyilvánvaló a délebbi nyelvjárások (főleg a pitei) jelenléte is mind a a lexikában, mind a morfológiában.¹³

A “*Manuale lapponicum*”-ot követő művek inkább a délebbi nyelvjárásokra összpontosítanak. Az 1660-as években jelenik meg *Olaus Graan* és névrokona, *Olaus Stephani Graan* néhány fordítása, melyeknek szövege és nyelvvezete az umei lappra emlékeztet. 1701–11 között *Lars Rangius* lefordítja az egész Új Testamentumot, bár nyomtatásban sajnos csak János Evangéliumának két fejezete jelenik meg. Nyelve a déli lappra épül.

A legjelentősebb művek közé tartozik Johannes Schefferus uppsalai professzor *Lapponia* című írása, melynek anyagát lappföldi – umei, pitei, torniói és lulei területen szolgáló – svéd papok gyűjtötték.

Jelentős mérföldkő a lapp írásbeliség kialakulása felé vezető úton *Petrus Fjellström* munkássága: 1738-ban jelenik meg kis katekizmus, lapp nyelvta-
na (“*Grammatica Lapponica*”) és svéd-lapp szótára (“*Dictionarium sueco-lapponicum*”). Fjellström műveinek alapja a déli lapp, amely közel áll az

¹² Korhonen, M. 1981, Lakó Gy. 1986.

¹³ Korhonen, M. 1981, Lakó Gy. 1986, Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P. 1987.

umei lapp északi nyelvjárásához, de – főleg szóanyagában – figyelembe veszi a pitei és a lulei dialektust is. Fjellström bibliafordítása már az általa kidolgozott déli irodalmi nyelven jelenik meg, és ezt az irodalmi nyelvet veszi alapul *E. Lindahl* és *J. Öhrling* lapp–latin–svéd szótára (1780).¹⁴ A XIX. század folyamán sorra látnak napvilágot a vallásos témájú irodalmi művek fordításai (énekeskönyvek, egyházi kézikönyvek, prédikációs könyv, katekizmusok. Emellett megjelennek a hittérítők munkáját segítő kezdő szintű nyelvtanok, ábécék.)

Az első lulei irodalmi nyelvet *Lars Levi Laestadianus* alapozta meg, amikor 1839-ben egy 21 oldalas füzetet adott ki, melyben saját vallási nézeteit ismerteti. Ennek a nyelvét nevezték el később Svédországban északi lapp irodalmi nyelvnek. Laestadianus alkotása azonban kevésbé támaszkodik a beszélt lulei nyelvre, inkább a korábbi déli-lapp irodalmi nyelvekből merít.¹⁵ Minden hiányossága ellenére ez a nyelv tetszésre talál a lappok között, bár ebben nagy szerepet játszik a Laestadianust övező nagy tisztelet és szimpátia. Ezen az irodalmi nyelven a XIX. század végéig összesen 12 kiadvány jelenik meg.

Az északabbra fekvő nyelvjárások tovább maradnak irodalmi nyelv nélkül. Legkorábban a torniói nyelvjárás¹⁶ jelennek meg fordítások, ide tartoznak a már korábban említett Tornaeus munkái és a szintén svéd *Henricus Gannander* torniói lapp nyelvtana (1780). Norvégiában jó száz év késedelemmel indul el a fordítói munka. A fő ok itt is a hittérítő munka könnyítése és eredményesebbé tétele. 1717-ben Trondheimben lapp szemináriumot szerveznek, majd némi fennakadás után 1752-ben hivatalosan is megalakul a Seminarium Lapponicum Fridericanum, melynek elsődleges tevékenysége: lapp nyelvet ismerő hittérítők képzése. 1728-ban Koppenhágában megjelenik az első ruijai lapp¹⁷ nyelven írott könyv, egy kis katekizmus *M. Lund* fordításában. A legnagyobb érdemeket ebben az időszakban *Knud Leem* hittérítő lelkész tudhatja magáénak, aki 1752-től a trondheimi szeminárium vezetője. Az ő nevéhez fűződik a Porsanger környéki dialektusokra épülő lapp nyelvtan (1748), az első dán–lapp szótár (1756), majd lapp–dán–latin szótár. A dán–latin–lapp szótárat *Gerhard Sandberg* készíti el 1781-ben. Lund és Leem írásrendszerében rendkívül sok a bizonytalanság, ui. ugyanannak a fonémának igen csak változatos jelölésével szembesülünk akár egy szövegen belül is. A következő táblázat ezt szemlélteti a ma hatályban lévő helyesírással összevetve:

¹⁴ Korhonen, M. 1981, Lakó Gy. 1986, Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P. 1987.

¹⁵ Fjellström, Lindahl, Öhrling stb. munkái nyomán.

¹⁶ Az északi vagy norvég lapp alldialektusa (Jukkasjärvi, Kiruna, Kaaresuvanto, Nyugat-Enontekiö, Tromsø).

¹⁷ Az északi vagy norvég lapp alldialektusa.

Leem (1748)	az 1978-ban elfogadott helyesírás
sh <i>i</i> addai	šattai
sh <i>j</i> iggoi	šikkui
ash <i>e</i>	ášši
zh <i>u</i> orvoi	č <u>u</u> orvvui
kotzh <i>io</i> i	gohčui
Judlaladzh <i>ia</i> k	Judálaččat

Leem halála után a szeminárium feloszlik, és az ezt követő években sajnos a lappok elnorvégosítása válik jellemzővé. Jó néhány évtizednek kell eltelnie, hogy a lapp írásbeliség kialakítására tett első próbálkozásoknak folytatása legyen. Az érdem egy Vesisaariba való tiszteletesé, *Nils Vibe Stockfleth*-é, aki a hosszú szünet után újra fordító munkába kezd, és műveinek kiadásáról is gondoskodik. Ennek köszönhetően több lapp nyelvű könyv jelenik meg, köztük egy ruijai lapp nyelvtan (1840), az Új Testamentum (1840) és egy norvég lapp szójegyzék. Stockfleth segítségével alakítja ki *Rasmus Rask* az első jelentős északi lapp irodalmi nyelvet Leem nyomán.

Finnországban a lapp nyelv művelése elsősorban *Jakob Fellman* utsjoki lelkész nevéhez fűződik, aki ruijai lappra fordítja Máté evangéliumának néhány fejezetét. Munkájának folytatója Utsjoki következő lelkésze, *Anders Andelin*, aki szintén vallásos irodalmakat ültet át lapp nyelvre. Mindkét fordító helyesírása a Norvégiában használt mintát követi, azaz eleinte a Leem-, majd a Friis-féle írásrendszert¹⁸. (Fellman kissé módosítja a norvégiai helyesírást, pl. a szó eleji félzöngés zárhangok jelölésében a *p*, *t*, *k* használatát vezette be a *b*-, *d*-, *g*-vel szemben.)¹⁹ Az első inari irodalmi nyelven megjelent mű egy ábécé, majd egy katekizmus 1859-ben *Edvard Wilhelm Borg* fordításában.

A lelkészek és hittérítők által létrehozott irodalmi nyelvek és a fordítói tevékenység jelentősége leginkább abban állt, hogy a térítőmunkát segítették. A sokáig fennálló analfabétizmus azonban akadályozta a megjelent művek használatát a lappok körében. Bár a hittérítők írás-olvasás szemináriumokat hoztak létre a lappok oktatására, a próbálkozásokat nem koronázta siker, mert az általuk fordított művek megértése komoly gondot okozott a lappoknak. Az ebben a korszakban megjelent vallásos irodalmi művek nem alkalmaztak következetes helyesírási rendszert, bár a hittérítők mentségére legyen mondva, hogy az XVII–XVIII. században egyik államban sem létezett még helyesírási szabályzat.

¹⁸ Lásd lentebb, a II. szakaszban.

¹⁹ Korhonen, M. 1981, Lakó Gy. 1986, Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P. 1987.

II. A dán *Rasmus Rask* 1832-es lapp nyelvtanának megjelenésétől kezdve a nyelvészek veszik kezükbe a lapp irodalmi nyelvek ügyét. Rasmus Rask vezeti be elsőként a svéd, norvég és finn nyelv írásrendszerétől függetlenített, a lapp nyelv fonémarendszerének megfelelő helyesírást. Analizálja a lapp nyelv fonémáit, és a következő jelöléseket vezeti be: *c, ć, η, t*, amelyeknek ugyanaz a hangértéke, mint mai megfelelőjüknek. Rask munkájában nagy segítséget nyújtott a korábban már említett N. V. Stockfleth: a lelkésznek köszönhetően sikerült egységesebbé tenni az új helyesírást. Az általuk kidolgozott írásrendszer nagyon hasonlít a ma használatos modern helyesíráshoz:

Rask–Stockfleth	az 1978-ban elfogadott helyesírás
duššalažžan	duššálažžan
duodaštusa	duođaštusa
aććamek	áhččámet

Stockfleth ezzel az ortográfiával ír számi nyelvtant, szótárt és vallási témájú szövegeket, melyek 1835–50 között jelennek meg. *Jens Andreas Friis*, az Oslói Egyetem finn-lapp professzora folytatja a Rask által megkezdett munkát. Olyan írásrendszert dolgoz ki, amelyet svéd és finn oldalról egyaránt elfogadnak, és amelyet szinte napjainkig használtak a norvégiai számik. Az 1895-ben megjelenő lapp nyelvű Biblia fordításában Friis mellett közreműködik egy kautokeinói számi is, név szerint Lars Jakobsen Haetta. (Haetta részt vett az 1852-es kautokeinói lázadásban, mely a helyi kereskedő alkoholárúsító tevékenysége ellen irányult, ezért később elítélték. Fegyházban töltött éveit a lapp nyelv ügyének szentelte, és Friis fordítómunkáját segítette.) A Friis-féle irodalmi nyelv népszerűségének köszönhetően a század végére a norvég lapp kiadványok száma eléri a 180-at, melyek közül kiemelkedő fontosságú az 1887-ben megjelenő lapp–latin–norvég nagyszótár, és az 1898-tól napjainkig megjelenő „Nuortanaste” című folyóirat. Friis működésével egy új korszak veszi kezdetét, melyben az irodalmi nyelv megteremtése mellett, sőt azt háttérbe szorítva a nyelvtudományi szempont kerül előtérbe. Neki köszönhető az is, hogy Norvégiában megkezdődik a lapp nyelv egyetemi oktatása. A finnugor nyelvtudomány virágzásával párhuzamosan egyre nagyobb figyelem irányul a lapp nyelvre. A norvég lapp ettől kezdve folyamatos „fejlesztés” alatt áll.²⁰ Friis ortográfiáját felváltja – bár alapjaiban arra épült – *Konrad Nielsen* írásrendszere, aki ekkoriban már az Oslói Egyetemen a finn-

²⁰ A norvég lapp nyelvjárást beszélők száma kb. 12 000. Ez a szám már önmagában a legfontosabb nyelvjárássá teszi, tekintve, hogy P. Sammallahti 1998-as adata szerint a számi nyelvet beszélők összlétszáma alig 20 000-re tehető (Sammallahti 1998b).

ugor nyelvek elismert professzora. Nielsen saját ortográfiáját használja az 1926–29 között megjelenő háromkötetes tankönyvében, a “Læreboke i lappisk”-ban. Nielsen írásrendszere nem válhatott egységes irodalmi nyelv alapjává, mert tudományos szempontból ugyan a mai napig jól használható, de nem életszerű.

A háborút követő években a norvég és svéd hatóságok egyaránt szorgalmazták egy egységes, mindkét országban jól használható irodalmi nyelv létrehozását. Svéd részről *Israel Ruong*-ot kérik fel, aki ekkoriban ún. nomádiskolai tanfelügyelőként dolgozik, norvég részről pedig *Knut Bergsland* nyelvtudóst. Kiindulási pontnak a Nielsen-féle ortográfiát tekintették. Ekkor vezetik be az aposztrófot a hosszú gemináta jelölésére. A Bergsland–Ruong-féle írásrendszert 1948-ban fogadják el. A Bergsland–Ruong-féle irodalmi nyelv a nyugat-ruijai²¹ dialektusra épül, és közelebb viszi az irodalmi nyelvet a beszélt nyelvhez. A változtatások nem csak a helyesírást érintik, hanem a morfológiát is, továbbá kiküszöbölik azokat a régies vonásokat Friis rendszeréből, melyek egyáltalán nem felelnek meg a beszélt nyelvnek. Míg Norvégiában és Svédországban elfogadják a Bergsland–Ruong-féle írásrendszert, addig Finnországban egy saját ortográfiát hoznak létre az északi lapp nyelv leírására. Finnországban nagyon sokáig fennáll a Friis-féle helyesírási hagyomány, eltekintve néhány komolyabb változtatástól, melyeket *Paavo Ravila* alkalmaz irodalmi nyelvében. Ezt a rendszert használja az 1934-től megjelenő “Sabmelaš” (1979-től “Sapmelaš”). *Erkki Itkonen* Ravila ortográfiáját némileg átdolgozza, figyelembe véve a Finnországba átnyúló norvég lapp dialektus vonásait is. Az 1950-es évektől megjelenő finnországi lapp irodalom a Ravila–Itkonen-féle írásrendszert tekinti általános érvényűnek.

A XX. század elejére a déli lapp mint irodalmi nyelv háttérbe szorul. 1950-től kezdve egy új irodalmi nyelv létrehozására terelődik a figyelem, amely a déli és az umei lappra összpontosít. Ennek következtében fontos iskolai segédanyagok jelennek meg: a “Sámien lukkeme gárjá” (1957) *Knut Bergsland* és *Gustav Hasselbrink* gondozásában, és a “Lohkede saemien” (1974) a *Knut Bergsland–Ella Holm Bull* szerzőpárostól. Amint a két mű címéből is kitűnik, nagyon eltérő helyesírási rendszerrel íródtak. A hivatalos déli lapp ortográfiát 1979-ben fogadják el.

A Laestadianus által megalapozott lulei irodalmi nyelv továbbfejlesztését *K. B. Wiklund* vállalja magára. Az első könyv, amely ezen az irodalmi nyelven jelenik meg, az Új Testamentum 1903-ban. Később történelmi olvasókönyvek, ábécék és egyéb kisebb írások látnak napvilágot. 1905–12 között

²¹ Az északi vagy norvég lapp alnyelvjárása (Kautokeino, Alta, Kelet-Enontekiö, Nyugat-Inari).

ezen az irodalmi nyelven folyóirat is megjelenik “Låkkåmus Samita” címmel. A legjelentősebbnek tartott mű *Anta Pirak* önéletrajzi írása (Jåhtte same viessoom”), melynek nyelvezete a Wiklundén alapszik, de ortográfiája sokkal pontosabb. A végleges helyesírást a lulei lappok 1982-ben fogadták el.

A jelenlegi inari lapp irodalmi nyelvet *Lauri Arvid Itkonen* alapozza meg, és névrokona, a korábban már említett *Erkki Itkonen* akadémikus fejleszti tovább. A “Sapmelaš” folyóirat munkatársa, *Uula Morottaja* szintén sokat tesz az inari lapp irodalmi nyelv érdekében.

Kildini lappul először Máté Evangéliuma jelenik meg *Arvid Genetz* fordításában 1878-ban. A kildini lapp 1933–35 között éli reneszánszát, amikor *S. J. Tsernjakov* és *A. Endjukovszki* több tankönyvet jelentet meg ezen a nyelven. A két fordítónak köszönhetően a harmincas években – sajnos csak nagyon rövid időre – a cirill írást felváltja a latin betűs ortográfia. Koltta lappul 1884-ben jelenik meg az első mű, szintén Máté Evangéliuma *K. P. Stsekold* fordításában. Az 1970-es évektől Finnországban felvetődik a koltta lapp irodalmi nyelv kialakításának kérdése. Három évvel később *Pekka Sammallahti* kiad egy iskolai használatra tervezett ábécés könyvet koltta lapp nyelven. Sammallahti mellett *Mikko Korhonen* és *Jouni Mosnikoff* is sokat tesz a koltta lapp írásbeliség fejlesztéséért. A legújabb, ma is használatban lévő ortográfiával 1972-ben jelent meg az első mű, egy ábécéskönyv.²²

III. Az előző ismertetésből látható, hogy a számi irodalmi nyelvek és ortográfiák igen csak színes forgatagában nem könnyű a tájékozódás. Részben ez ad lökést annak a XX. század második felében fellépő kollektív lapp mozgalomnak, amely egy olyan egységes jelölésrendszerű norvég lapp nyelv megalakítását tűzi ki célul, amelyre nincsenek hatással az országhatárok. (Korábban ugyanis a norvég, svéd, illetve finn nyelvekből kölcsönzött írásmód határozta meg, hogyan kell lappul írni.) Továbbra is fennáll persze az a probléma, hogy a nyelvjárások között nem csak lexikai, hanem fonológiai, morfológiai és szintaktikai különbségek is vannak. A közös munka érdekében a Norvégiában, Svédországban és Finnországban élő számik 1956-ban létrehozzák az *Északi Országok Számi Tanácsát* (Davvirikkaid Sámiráddi). 1971-ben egy újabb hivatalos szerv alakul meg, a *Számi Nyelvi Bizottság* (Sámi giella-

²² Helyhiány miatt nincs lehetőség (és a cikk tárgyához sem igen tartozik hozzá) az összes tudós megemlézésére, akik a múltban foglalkoztak, vagy jelenleg foglalkoznak a lapp nyelvvel. A kutatók népes táborából azokat emeltem ki, akiknek fontos szerepe volt az irodalmi nyelvek megalkotásában. Hasonló okokból nem tértem ki azokra a számi írókra, költőkre, akik a lapp szépirodalmat már akkor megalapozták és gazdagították, amikor a mai hivatalos ortográfiák még nem születtek meg. A lapp szépirodalom jelenlegi művelőinek ismertetése szintén elmaradt a cikk szűkös keretei miatt.

lávdegoddi), melynek célja az anyanyelv életben tartása, művelése, és mindehhez az alapfeltétel megteremtése: egy egységes, irodalmi, közéleti, oktatási és tudományos szempontból is megfelelő írásbeliség létrehozása. Végül 1978-ban, a XX. Számi Konferencián, a svédországi Arjeplogban szentesítik az új, immár szinte kizárólag lappok alkotta helyesírási rendszert, és a következő évben mindhárom érintett országban hivatalosan is bevezetik azt.

Az 1978-as nyelvtörvénynek köszönhetően a norvég lapp irodalmi nyelv nagyon széles körben elterjedt, az írásmód egyszerűsége és áttekinthetősége lehetővé tette felhasználását az oktatásban és a szépirodalomban egyaránt. Az új helyesírási rendszer a lapp hangzásvilágra illő jelölésekkel dolgozik, nem deformálja a nyelvet reá nem illő, idegen mintát követő jelölésekkel, továbbá a korábbi, nyelvészeti szempontból jól használható, de a lappok körében bizonyultsága miatt népszerűtlen helyesírást (helyesírásokat) egy jóval egyszerűbb, irodalmi célokra is alkalmazhatóbb jelrendszerrel váltja fel. Az ezt az új ortográfiát használó művek sora mára már nagyon hosszú, fontos nyelvészeti munkáktól kezdve, az oktatási segédanyagokon át a szépirodalmi művekig.

Irodalom

- Domokos J. (2000): A számi költészet fordíthatóságáról, BUF 15. Budapest
- Fernandez, M. M. J. (1987): *Le Discours des Sames-oralité, contrastes, énonciation*. Paris
- Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P. (1987): Pohjoissaamen kirjakielen kehityksestä, in.: Davvin 4., Oy Yleisradio Ab, Helsinki
- Jernsletten, J. (1987): Saame ammattikielenä. In: Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P.: Pohjoissaamen kirjakielen kehityksestä. Davvin 4., Oy Yleisradio Ab, Helsinki, p. 177–179.
- Korhonen, M. (1981): *Johdatus lapin kielen historiaan*, SKS. Helsinki
- Lakó Gy. (1986): *Chrestomathia Lapponica*, Tankönyvkiadó. Budapest
- Nickel, K. P. (1990): *Samisk Grammatikk*. Universitetsforlaget, Berlings. Helsinki
- Sammallahti, P. (1984): The Phonology of the Guovdageaidnu dialect of North Saami: Some Notes. In: Brendemoen, B.–Hovdhaugen, E.–Magga, O. H. (eds.), *Riepmočála: Essays in Honour of Knut Bergsland. Presented on the Occasion his Seventieth Birthday*. Norvus Forlag, Oslo. p. 136–147.
- Sammallahti, P. (1987): Pohjoissaamen murteet. In.: Guttorm, I.–Jernsletten, J.–Nickel, K. P.: Pohjoissaamen kirjakielen kehityksestä. Davvin 4., Oy Yleisradio Ab, Helsinki
- Sammallahti, P. (1998a): Saamic. In.: Abondolo, D. (ed.): *The Uralic Languages*. Routledge, London–New York, p. 43–96.
- Sammallahti, P. (1998b): *The Saami Languages*. Davvi Girji. O. S., Karašjok

Függelék "zárójelben"

A következő táblázat a norvég lapp nyelv dialektusai közötti néhány jellegzetes eltérésre világít rá. A különbségek nyilvánvalóvá teszik, hogy az irodalmi nyelv mesterséges alkotás, amely többé-kevésbé mind a négy aldialektusra épül, ugyanakkor egy ötödik, standard dialektusként is kezelhető. Az északi vagy norvég lapp nyelvjárásai: 1. torniói lapp, 2. nyugat-ruijai lapp, 3. kelet-ruijai lapp, 4. tengeri lapp.

nyelvjárás		irodalmi nyelv
torniói lapp	Cx Sg. Loc. -n	Cx Sg. Loc. -s
nyugat-ruijai lapp	a második szótagi <i>a</i> megnyúlása első szótagi rövid magánhangzó esetén: <i>dollá</i> <i>dolkkán</i>	<i>dolla</i> <i>dolkkán</i>
nyugat-ruijai lapp	h + hosszú gemináta előtt a szó eleji <i>á</i> rövidül: <i>ahčči</i>	<i>áhčči</i>
nyugat-ruijai lapp	hanghelyettesítések: man j is jiet n ja duod n jat	man i s jiek n ja duog n at
kelet-ruijai lapp	eltérő diftongusok, <i>k</i> többes jel: v ue gga o á ksi b e gga veah kk i vuok ka k uo vs sik biek ka k vieh ki k	sg. v uo ggat o a ksi b i egga veah kk i pl. vuok ka t o av ssit biek ka t veah ki t
kelet-ruijai lapp	intervokális helyzetben a <i>b</i> és a <i>g</i> spirantizálódik: vie g an / vie' a n stov u t	vie g an stob u t
tengeri lapp	bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok esetén teljes hasonulás: sá mm elaš jie n ja daj j at	sá p melaš jiek n ja dad j at

Suomalaisten tiedot Unkarista 1800-luvun puolivälin paikkeilla

Viljo TERVONEN

1800-luvun valistuneet suomalaiset saivat tietoja Unkarista muutamista Ruotsissa ilmestyneistä Unkaria ja etenkin sen historiaa käsittelevistä teoksista. Näiden joutumisesta Suomeen on kirjallisia todisteita sekä Helsingin yliopiston että Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjastossa.

Lehdistöllä oli tietenkin ratkaiseva osuus tietojen levittämisessä Unkarista, olihan lukijakunta monin verroin laajempi kuin johonkin teokseen perehtyneiden henkilöiden määrä. Sensuurin takia oli toimittajien oltava valppaita – jo ennen vuoden 1850 ankaraa määräystä – ja tarkkaan katsottava, mistä lähteistä uutismateriaalinsa valitsee. Selvittämättömistä syistä seuraavat ulkomaiset lehdet olivat luvallisia:¹ Journal des Débats, Revue des deux Mondes, Augsburgener Allgemeine Zeitung, Das Inland, Faedrelandet, Pietarin lehdet. Täysin vaaraton oli tietenkin kotimainen Finlands Allmänna Tidning (FAT, Suomen virallinen lehti), joka oli ruotsinkielinen vuoteen 1857. Suomenkielistä lehdistöä edustaa Helsingissä vuodesta 1847 ilmestynyt Suometar.

Runsain Unkarin aiheinen materiaali on kerätty FAT:stä lehden alusta (1820) alkaen vuoteen 1852. Turkulainen Åbo Underrättelser (Turun Sanomia) on tarkasteltu vuosilta 1849–50, samoin vaasalainen ruotsinkielinen Ilmarinen vuosilta 1848–49, helsinkiläinen Morgonbladet (Aamulehti) vuosilta 1849–50.

FAT:n ulkomaanosastossa toistuu otsikkona Österrike (Itävalta). Keisarikunnan asioista puhuttaessa kajotaan myös Unkariin. Laajassa katsauksessa Vuosi 1849 (17, 18, 19, 21/1850) selostetaan päällisin puolin myös vuoden 1848 kevään tapahtumia, mainitaan Kossuth, ”Unkarin opposition sielu”, sekä Ludvig Bathyany (p.o. Lajos Batthyány), jonka ”tehtävänä on uuden hallituksen muodostaminen”. Todetaan sentään, että ”Unkarin on onnistunut katkaista melkein kokonaan se side, joka tähän saakka on yhdistänyt maan

1 Louhivuori O. W.: Suometar I. Perustaminen ja ensimmäiset vaiheet 1847–1852. Helsinki 1940, 147–148.

Itävaltaan”. Katsaus ei ole objektiivinen, asiat esitellään luonnollisesti Wienin kannalta katsottuina, vapaussodan vaiheet jäävät epäselviksi, hanakasti kajotaan Unkarin kansallisiin vähemmistöihin, esim. ”slaaveihin, jotka tuntevat sympatiaa panslavismia kohtaan”. Erittelemättä enempiä tätä pitkää katsausta voi mainita, että Görgeyn antautuminen Világosissa 13. 8. 1849 todetaan ohimennen (19/1850, s. 75), mutta Lajos Batthyányin murhasta ja Aradin veritodistajista vaietaan kokonaan. – Temesvárin piiritys on toinen laaja artikkeli FAT:ssa (218, 219/1850). Unkarilaiset olivat piirittäneet lujasti linnoitettua kaupunkia 107 päivää. ”Kenraali Haynau marssi voittoisan armeijansa etunenässä kädet levällään kohti linnoituksen porttia ja huusi tervehdyksensä urhealle miehistölle: Uskolliset toverit! Te olette vapaat.” – Harvoin FAT julkaisee Unkarista jotakin myönteiseltä tuntuva. Lehdessä 247/1850 kerrotaan, että ”Tiedeakatemia on saanut luvan ruveta toimimaan, esimies on Josef Teleki, sihteeri Frans Toldy, kulttuurielämä elpyy... Unkarin kansallisteatteri toimii jälleen ja nauttii jakamatonta suosiota; Egressy Gabriel on palannut Turkista kotiin”.

Åbo Underrättelser pyrkii viileään, asialliseen esitystapaan, paikoin on hiukan kriittinenkin. Suosittu lähde näyttää olleen Augsburgin Allgemeine Zeitung. Laajin aiheeseemme kuuluva artikkeli on Unkarin ja Kroatian sota (1, 2, 3/1849). Alussa huomautetaan ikään kuin lehden puolustukseksi, että lähdeaineisto on kroatialaista perua. Lehti kertoo olennaisimmat vaiheet myös Kossuthin siihenastisesta toiminnasta. Käytetty saksalainen lähde väittää, että Kossuth oli maaliskuun vallankumouksen puhjetessa suosituimpi maassaan kuin Batthyány, Széchenyi ja Deák. Lokakuussa (86/1849) lehti uskaltaa kirjoittaa, että Lajos Batthyányin ”aivan odottamaton mestaus näyttää tehneen mitä epämiellyttävimmän vaikutuksen myös Itävallan konservatiiviseen aatelistoon”. Lähteenä on wieniläislehti Wanderer. Samassa lehden numerossa luetellaan myös Aradin veritodistajat.

Vaasalainen Ilmarinen on mukana ajanhengessä. Artikkelissaan Unkarin valtiopäivät (20/1848) lehti uskoo selonteon Unkarin yhteiskunnallisesta kehityksestä kiinnostavan meitä suomalaisia senkin vuoksi, että olemme unkarilaisten heimolaisia (den nationella förvandtskapen med Magyareme). Artikkelissa keskitytään rohkein sanakääntein Kossuthin siihenastiseen toimintaan. Ilmarinen kajoaa myös Kossuthin ja Széchenyin mielipideeroihin ja pitää erittäin kannatettavana Kossuthin ehdotusta, että aatelistonkin tulee maksaa maaveroa. Sensuurin mielestä artikkeli oli liian rohkeaoitteinen ja se kielsi jatkon julkaisemisen. – Artikkelin Unkarin kansallisuudet (16/1849) on lainattu wieniläislehdestä Der Lloyd. Toimitus ilmoittaa, että kirjoitus ei ole puolueeton, mutta se julkaistaan siksi, että voitaisiin tänä

levottomana aikana ymmärtää kapinallisten vähemmistökansallisuuksien liikehdintää Unkarin kuningaskunnassa. – Taidetta edustaa artikkeli Frans Liszt (39, 40, 41/1850). Se on otettu ranskalaisesta julkaisusta, kirjoittaja Scudo, Pietro (Pierre)². Alussa on eri taidelajien esteettistä pohdiskelua, silloiset maailmantapahtumat ovat antaneet musiikille ennen näkemättömän dramaattisen voiman. Vihdoin kirjoittaja pääsee Lisztiin käsiksi. Teksti on korkealentoista, ylenpalttisen ihailevaa, kritiikittömän tuntuista, pianistin ulkoisiin piirteisiin ja käyttäytymiseen keskittyvää. Unkarilaisen leksikonin mukaan Scudo hyökkäsi kiivaasti mm. Lisztin kimppuun! – Seuraavan artikkelin nimi jo sanoo, mistä on kysymys: Matkamuuistoja Tonavan ruhtinaskunnista (30, 32,33/1849). Kysymys on lähinnä Valakiasta, Unkarin varhaishistoriaa hipaistaan vain vähän. Ehkä suomalaisia kiinnostava on lyhyehkö selostus Kaarle XII:n ratsastuksesta läpi Valakian, kun hän oli paluumatkalla Turkista kotimaahan.

Morgonbladetista kannattaa mainita artikkeli Unkarin kirjallisuudesta (24/1853). Se tekee tiliä kulttuurielämästä yleensä ja osoittaa mitä tappioita maa on tälläkin alalla saanut kokea sodan vuoksi. Mainitaan kuolleet, joku on tehnyt itsemurhan, runoilija Vörösmarty on menettänyt hengenvoimansa, Petőfi on unohdettu, Eötvös Józsefin runoilijanlahja on kuihtunut. Sekä joukko kirjailijoita että tiedemiehiä on paennut ulkomaille: Belgiaan, Sveitsiin, Ranskaan, Englantiin, jopa Yhdysvaltoihin.

Helsingin ensimmäisen suomenkielisen lehden Suomettaren perustajia olivat n. 24-vuotiaat Paavo Tikkanen, August Ahlqvist, D. E. D. Europaeus ja Antero Wareljus. Tikkanen oli 20 vuotta lehden päätoimittajana. Lehden tukijoihin kuuluivat vielä mm. Erik Aleksanteri Ingman sekä Herman Kellgren. Suomenkielisen lehden toimittaminen ei ollut niinkään helppoa, koska nuo miehet historiallisten olojemme vuoksi olivat saaneet ruotsinkielisen koulusivistyksen. Heidän pyrkimyksensä oli kirjakielen kehittäminen, sen saaminen kulttuurikieleksi ja sen oikeudellisen aseman parantaminen ruotsin kielen rinnalla. Puhuessaan kiellemme silloisesta tilasta Tikkanen vetoaa (44/1847) Unkarin esimerkkiin. Siellä on hänen tietojensa mukaan kielenkäyttö jo vakiintunut, yhteinen kirjoitustapa omaksuttu ja myös rikas kirjallisuus on syntynyt.

Samana vuonna E. A. Ingman on Pestissä Pál Bugátin vieraana. Melkoinen uutinen oli jo se, että lehti lähetettiin ulkomaille. ”Sanomia Ulkomaalta” (42/1847) tekee selkoa tärkeistä asioista. Ingman kertoo:

2 Zenei lexikon 3, Budapest 1965, 347.

Syvä ”isänmaan lempi” vaikuttaa Unkarissa väkevästi sekä vanhoissa että nuorissa, omakielinen kirjallisuus on kehittymässä, on kansallinen ”näytehuone” (= teatteri), oopperatkin esitetään ”Madjaarin kielellä”.

Tämän jälkeen annetaan Mór Blochin (Ballagin) puhua. Seuraa katsaus unkarin kielen asemaan eri aikoina; siteerataan suomalaisuusmiehille tuttua ajatusta: Jos kansallinen kieli säilyy, niin myös itse kansa säilyy, Unkarin kieli on päässyt ”julkisen käyttämyksen ainoaksi välineeksi”.

Mainitaan Unkarin Oppinut Seura (Magyar Tudós Társaság) ja Széchenyin osuus sen syntyyn; esitellään lyhyesti nimekkäitä kirjailijoita; viimeisenä tärkeänä tietona on Kossuth ja hänen lehtensä Pesti Hirlap, joka kelpaa asettaa Englannin ja Ranskan lehtien rinnalle. – Ingmanin ansiota on sekin, että hänen suomentamanaan ilmestyi (6/1847) jo ennen Unkarin matkaa Eötvösin runo ”Orvon kuolo” (A megfagyott gyermek), ”suomennos tehty alkukielen mukaan”. Ensimmäinen lajiaan Suomen kirjallisuudessa.

Vuonna 1847 (n:ot 44, 45) esitellään ”Kyläsihtieri (Madjaarilainen Romaani, Paruoni Jos. Eötvös-eltä)”. Tässä kaksiosaisessa kirjoituksessa hahmotellaan periaatteellista kantaa siitä, millaista ja miten suomenkielistä ”kauniskirjallisuutta” olisi saatava aikaan. Tajuttiin, että oli syytä seurata eri maiden, myös pienten kansojen kirjallisuutta ja pyrkiä käännosten aikaansaamiseen. ”Ruotsalainen kirjallisuus taasen on ollut tähän asti ainoa esimerkki kaikissa.” Mutta unkarilainen kelpaa, sillä siinä on nuori, innoittava ja elävä henki, ”joka meiltä puuttuu, vaan jonka omistus olisi tarpeellinen”. Romanin esittelijä osoittaa, että se on yhteiskunnallinen kuvaus, sen henkilöahmot ovat uskottavia ja että siinä on huumoria. Taus-talla väikkyy ajatus, että romanin tulee ”sivistyttää ja hyödyttää” lukijaa. Hiukan naiivilla tavalla kirjoittaja vetoaa vielä siihenkin, että unkarilaisilla on samanlainen käsitys maailmasta ja elämänmenosta kuin meilläkin!

Päätoimittaja Paavo Tikkasen laatima kolmiosainen laaja kirjoitus ”Mad-jaarilaisista tarinoista (22, 23, 24/1847) ei ole huomionarvoinen vain sen takia, että siinä ensi kerran julkaistaan suomeksi unkarilainen satu Pengő, meikäläisen Tuhkimo-tarinan vastine. Kirjoitus näet alkaa: ”Euroopan eteläisessä osassa asuu Ungarin lihavalla maalla Madjaarit, Suomalaisten heimokansa. Me tahtoisimme vähä puheskella heidän tarinainsa ja satuinsa luonnosta, vaan ehkä lukiamme eivät pahastuisi, josko samalla annamme lyhyen ehkä vaillinaisen kuvauksen itse kansastaki.” Tikkanen tietää, että ”suomalaista sukukuntaa...on totuttu katsomaan ylenkatsovalla silmällä ikään kuin kirottua, vain onnettomuudelle luotua kansaa”. Tikkanen kaipaa jo näin varhain suomalais-unkarilaista yhteistyötä. ”Kummallinen on, miten vähä me tiedämme sekä muista että erittäin tästä heimokansastamme, vaikka sekä

historiallemme että kielemme suhteen... tällöinen tieto olisi tarpeellinen.” Meillä ei ole tietoja siitä, ”mitä itse Madjaarit kirjottavat... Mutta turhaan täällä etsit madjaarilaisia eli madjaarilaisista puhelevia kirjoja julkisissa sitä enemmän yksinäisissä kirjastoissa.”

Eero Salmelainen (1830–1867), ansioitunut suomalaisen folkloren, etenkin satujen kerääjä, julkaisi Suomen kansan satuja ja tarinoita 1–4 (SKS 1852, 1854, 1863, 1866); laajennettu laitos ilmestyi 1955. Teoksen lopussa on Salmelaisen ”Huomautuksia ja selityksiä” saduista. Näistä käy ilmi, että hän tunsi seuraavat unkarilaisia satuja sisältävät teokset: *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen von Johann Grafen Mailáth. I, II Bd. Stuttgart und Tübingen 1837*; *Ungarische Sagen und Märchen. Aus den Erdélyischen Sagen übersetzt von G. Stier, Berlin 1850*; *Märchen der Magyaren bearbeitet und herausgegeben von Georg von Gaal, Wien 1822*.

Tikkanen valitsi sadun Pengő Mailáthin kokoelman I osasta. Toinen unkarilainen satu Lahjat (43, 1849) on otettu Mailáthin kokoelman II osasta, kääntäjää ei tiedetä. Verrattaessa jälkimmäisen suomalaista käännöstä saksalaiseen on kiintoisaa havaita, että suomenkieliseen on tehty paikoin lyhyitä lisäyksiä tai muunnelmia. Ilmeisesti on haluttu saada käännökseen aitoa suomalaista sävyä.

Suomettaren ulkomaanosastoa seurattaessa (1847–1849) voi havaita, että uutismateriaali on samanlaista kuin ruotsinkielisissä lehdissä: seurataan valtiopäivien toimintaa, uuden kielilain syntyä, vallankumouksen alkutapahtumia sekä vapaussodan kulkua.³ Ulkomaanosaston toimittaja B. O. Schauman uskaltaa sanoa näinkin: ”Ungarin sotakentältä kuuluu aivan toisiaan kieltäviä uutisia, milloin Itävaltalaisen milloin Ungarilaisten voitoista. Varmaa on vaan että Madjarilaiset sekä Ungarissa että Siebenbyrgissä nyt tekevät kovakiskoista vastusta (13/1849, 30.3.).”

Mitä lienevät Suomettaren lukijat ajatelleet tsaari Nikolain hurskastelevasta, mahtipontisesta julistuksesta (20/1849, 18.5.), jossa hän lupasi auttaa Itävallan keisaria ”yhteisiä vihollisiamme vastaan”. – ”Sitte kuin Me olemme, niin oikean asian hyväksi, rukoillet sotalaumain Jumalaa, joka yksinään päättää voitosta, olemme Me antaneet sotajoukoillemme käskyn rientää kukistamaan kapinaa ja hävittämään ne uskaliaat kapinoitsiat, jotka uskaltavat uhata Meidänki alusmaiden levollisuutta. – Onko Jumala Meidän puolesta, ja kuka voipi olla Meitä vastaan!”

³ Schaumann, Berndt Otto (1821–1895), taiteen tuntija, Helsingin yliopiston kirjaston amanuenssi, ulkomaanosaston toimittaja 1848–1849. Tapasi viimeisenä suomalaisena Regulyn Pestissä 25. 4. 1858 (*Hufvustadsbladet* 40/1865).

Historiantutkijamme puuttuvat selkeäsanaisesti näihin 1800-luvun tapahtumiin. Gunnar Suolahti⁴ sanoo, että fennomaaninen nuorisomme seurasi kiihkeän myötätuntoisesti näitä [vapaus]liikkeitä ja suri sorrettujen kansojen, ennen muita Puolan ja Unkarin kohtaloa. Sitaatti S.G. Elmgrenin, SKS:n sihteerin kirjeestä 7. 6. 1849: ”Kärsimättömästi odotetaan jokaista postia ja eletään pelon ja toivon vaiheilla Unkarin suuren vapaussodan vuoksi.” Tällöin Venäjä oli ryhtynyt kukistamaan Unkaria. Elmgren jatkaa: ”Kovin tyytymättömänä epäoikeudenmukaiseen sotaan lähti kaartimme liikkeelle, sillä sotamiehet tiesivät, että unkarilaiset ovat suomalaisten serkkuja. Kuitenkin ovat Helsingin sanomalehdet koettaneet parastaan teeskennelläkseen alttiutta Venäjän etujen edistämiseen, jota ei ollut olemassa”. – Heikki Waris kertoo⁵, että ylioppilaat kerääntyivät 1848–49 lukemaan Akateemisen Lukuyhdistyksen huoneistoon kotimaan, Skandinavian, Saksan ja Ranskan lehtiä saadakseen tietää vallankumousten ja vapaustaisteluiden etenemisestä.

Merkille pantavaa on, että käsitellystä laajasta materiaalista Suomettaren fennomaanismielisten miesten piirissä on jo idullaan ajatus suomalaisunkarilaisesta kulttuuriyhteistyöstä. Vuonna 1853 alkaa Lönnrotin ja Hunfalvyn lyhyt kirjeenvaihto, mutta mukaan tulee yhä lisää suomalaisia. Näin aukeaa uusi tie tietojen hankkimiseksi ja saamiseksi Unkarista.

4 Vanhempi fennomania ja Suomen itsenäisyyden aate. Turku 1921 (Turun yliopistoseuran vuosikirja 3, 9–10).

5 Waris, Heikki: Savo-karjalaisen osakunnan historia. Julkaissut Savolainen ja Karjalainen osakunta. Porvoo–Helsinki 1939, 239–240.

Irodalomtudományi gondolkodásunk jelentős fejezete

THOMKA Beáta

A Bonyhai Gábor (1941–1996) munkásságát¹ közrebocsátó Opus annak a sorozatnak a folytatását képezi, melynek gondozója évtizedeken át éppen ő volt. Bizonyos értelemben hasonló jellegű az a sorozat is, melyben 1974-ben Bonyhai egyetlen önálló kötete napvilágot látott. Az Akadémiai Kiadónál megjelenő Modern Filológiai Füzetek 21. darabja Bonyhai Gábor 1966-ban írott bölcsészdoktori értekezésének átdolgozott változatát közölte. Egy-két Helikonbeli tanulmányán kívül indulása idején ebből ismerte meg az irodalomtudományi érdeklődésű olvasóközönség² remek elméleti és műelemző képességeit. A mostani kötet szerkesztőjének, Veres Andrásnak és lektorának, Bacsó Bélának köszönhetően a mai olvasók és az ifjabb nemzedék betekintést nyerhetnek a korán megszakadt életmű, s egyben az elmúlt három és fél évtized magyar irodalomtudományának alakulásába is. Bonyhai Gábor tanulmányai kiváló irodalmi és esztétikai interpretációk, valamint a korszerű filozófiai és irodalomelméleti reflexió értékes dokumentumai. A tudományelméleti gondolkodást ápoló és serkentő munkásságával együtt – tudománytörténeti jelentőségűek. Az *Összegyűjtött munkák* a magyar irodalomkutatás és -elméletnek az 1970–80-as években meginduló diszciplináris önállósodását, módszertani tudatosodását és a korszerű irodalomelmélet térnyerését példázák. Sem a szerző, sem nemzedéke, sem a szakterület helyzete nem volt könnyű Magyarországon. A tanulmányokon viták, harcok és kompromisszumok is éreztetik hatásukat.

¹ Bonyhai Gábor *Összegyűjtött munkái* 1/A, 1/B. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Veres András. OPUS Irodalomelméleti tanulmányok, Új sorozat. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

² A könyv megjelenésekor a szemlélet újszerűsége, az elméleti beállítottság és az eredeti módszertani lehetőségek kiemelkedtek az akkori kutatások összefüggéséből. (Thomka B.: Cselekményvilág/értékvilág. Bonyhai Gábor: Az értékek rendszere Thomas Mann "A kiválasztott" című regényében. Új Symposium, Újvidék, 1975. 119. sz.)

Bonyhai Gábor teoretikus beállítottságának kialakulásában döntő szerepe volt annak, hogy a szegedi germanisztikai stúdiumok idején olyan nemzedéktársakkal együtt formálódhatott gondolkodása, mint a még fiatalabb korában elhunyt Kanyó Zoltán (1940–1985), valamint Bernáth Árpád és Csúri Károly. Az irodalomkutatás nyelvének logikai karaktere és módszereinek egzaktsága kifejezett igény és a nyolcvanas években folytatott kutatásaikban alkalmazott eljárás volt. Ennek a kutatói csoportnak az 1978-ban rendezett első narratológiai konferenciája, munkái, publikációi, a logikai szemantika irodalmi applikációja jegyében folyó tevékenysége kezdeményező szerepű, s a beállítottság közvetett hatása akkor sem vitatható el, ha az az irodalmi mű vizsgálatában túl merevnek bizonyult.

A magyar irodalomtudományban egy időben jelent meg az elbeszéléseleméleti, a szemiotikai, valamint az a nyelvészeti és logikai beállítottságú szemlélet és módszertan, amelyből Bonyhai később elsőként a nyelvészeti orientációt érezte korlátozó tényezőnek. A formális és a logikai mozzanatnak, mint az elemzőmódszer elemének, nem fordított hátat akkor sem, amikor esztétikai és interpretációelméleti nézeteiben mind több teret kapott a befogadó jelentősége és a műalkotással létesítendő kapcsolat hermeneutikai problémaköre. Tevékenysége tehát némi játékosággal az *arsként* felfogott hermeneutika és a *disciplinának* tekintett logika kettős meghatározottságában folyik. (E középkori megkülönböztetésre maga utal. 1/B 142–143.) A strukturális szemiotika nyelvközpontúságát, ami módszertani vonatkozásban szerinte a *lingviszticizmust* jelentette, Bonyhai különösen a francia teoretikusok munkáiban bírálta (1/B 87). Nem vitatta el azonban azt, hogy a grammatika, stilisztika, retorika, poétika vizsgálati tárgyát képező “nyelvi objektumok”, tehát a szövegek leírásában e régi diszciplínáknak változatlanul van, és megmarad a létjogosultsága. “A tudományos leírás célja itt a szövegekben manifestálódó rendszerszerűségek feltárása.” – írja (149).

A retorikai, poétikai elméleti hagyomány jelentőségét a szövegek előállításának feltételeit illetően nem csökkentti annak az ugyancsak antik forrású szempontrendszernek a XX. századi reneszánsza sem, amit a megértés és értelmezés hermeneutikai vonatkozása képvisel. A szerkezettanként felfogott retorikai és a poétikai terminológia nélkülözhetetlen az irodalmi műalkotás értelmezésének nemcsak a leírással és elemzéssel megragadható szakaszában, hanem az explikáció, fordítás, tehát az értelemtulajdonítás szakaszában is.

A műalkotás rendszerszerű viszonyainak semmibevétele, a jelentések és a fogalmak tagadása, illetve az explicandum és explicatum bonyolult kapcsolatának tarthatatlan leegyszerűsítése, az ismeretelméleti szkepszis és a módszertani, szemantikai nihilizmus, a teóriák kritikátlan alkalmazása, ami az el-

múlt egy évtized magyar irodalmi gondolkodásában gyakran uralkodott, ennek a munkásságnak a perspektívájából még pontosabban kirajzolódik. Bonyhai szellemi öröksége elsősorban a kritikai gondolkodás és a szüntelen önkorekció, a módszeresség és a saját, valamint a más szemléletmódok reflektált mérlegelésére ösztönöz. Mindez nemcsak az ő vélekedésének értelmében, hanem egyébként is követelménye lenne minden egészséges szellemi közegnek és tudományos tevékenységnek.

Az irodalomtudomány történeti változásainak szakaszait nagyvonalakban a szellemtörténeti hagyomány, majd a historizmus, marxizmus s a következményeként jelentkező tartós bénulás, a polgárinak bélyegzett irányzatok hatásának akadályozása befolyásolta évtizedeken át. Az 1960-as évek második felétől jelenik meg fokozatosan a kutatásokban a strukturalizmus, a szemiotika, a logikai, szemantikai beállítottságú vizsgálódások, fenomenológia, recepcióesztétika, befogadáselmélet, hermeneutika, dekonstrukció. Bonyhai tevékenysége nem függetleníthető (a legutóbbi kivételével) ezektől az irányoktól. Filozófiatörténeti képzettségű kritikus recipiense a teóriáknak, élesszemű érzékelője és értelmezője az ontológia, értékelmélet, logika, értelmezésemélet és esztétika azon irányainak, melyek Európában meghatározzák a 20. század utolsó harmadának szellemi és elméleti folyamatait. Ezekkel a feltételekkel válik egy-egy módszertani lehetőség termékeny alkalmazójává, s nem anélkül, hogy szemléleti és elvi előfeltételeikkel, konzekvenciáikkal vagy korlátaikkal ne lenne tisztában, ahogyan ezt gyakran tapasztaljuk a tudománytörténeti előzményeket semmibe vevő, divatszzerű hatások és applikációs magatartások esetében.

A hagyaték publikált és részben publikálatlan anyagát tartalmazó kötetek Veres András előszavával jelentek meg, és az 1/A jelzésű a szerző Thomas Mann-tanulmányait tartalmazza. A megjelenttől eltér, s első ízben itt olvasható a *Szignifikáns forma mint értékmetafizika Thomas Mann A kiválasztott című regényében* című doktori értekezés teljes, eredeti változata. E terjedelmes munkán kívül még három tanulmányt tartalmaz a kötet, melyek ma is megkerülhetetlenek a magyar Thomas Mann-kutatásokban és a prózapoétikai és regényelemző vizsgálódásokban is.

Az 1/B kötet három nagyobb tömbje irodalomelméleti és irodalomtudományelméleti (metahermeneutikai), valamint filozófiai (értékelméleti, hermeneutikai, szimbólumelméleti) munkákat tartalmaz. A függelék az irodalomelmélet tárgyáról és módszeréről folytatott 1979-es budapesti vita anyagát közli, benne Bonyhai felszólalásaival; a kötetet bibliográfia, mutatók zárják.

Bonyhai Gábor kezdetben alapvetően metaszemiotológiai, logikai szemantikai, majd később metahermeneutikai, illetve hermeneutikai álláspontjának kialakításában is alapozó, kategóriarendszereket meghonosító és fogalomtisztázó tevékenységet folytat. Egy Juhász Ferenc-vers elemzése keretében például a szócikk pontosságával definiálja a parafrázis és a montázs fogalmait, valamint kísérletet tesz a nyelvi és a zenei műalkotás szerkezetének, egyébként meglehetősen ritka, párhuzamos elemzésére (*A Szarvas-ének szerkezetlemei*). Paul Celan versét pedig irodalmi – zenei – festészeti egybevetés keretében értelmezi, miközben kiváló iróniameghatározást nyújt (*Egy festészeti és egy zenei forma imitációja Celan Halálfűgájának struktúrájában*).

A szerző nem idegenkedik a formalizálástól, az egzakt fogalmi nyelvhasználat, a szaknyelv tudományos pontossága, az állítás, érvelés, definiálás, bizonyítás logikája különös jelentőségű számára akkor is, amikor éppenséggel nem a fogalmi rendszer logikai problémái kötik le a figyelmét. Alig van írása, amelynek ne lenne tudományelméleti vonatkozása. Az 1977-ben írott *Egy metahermeneutika lehetőségéről* című tanulmány Carnap és Stegmüller metalogikai fogalmi alapján megkülönbözteti a tárgynyelvet és a metanyelvet: “Azokat a nyelveket, amelyekben nem tárgyról, hanem egy nyelvről szóló kijelentéseket fogalmazzunk meg, *metanyelvnek*, kifejezéseit *metakifejezéseknek*, kijelentéseit *metakijelentéseknek* nevezzük. A metanyelvben megfogalmazott valamennyi ismeretünk rendszerének neve *metaelmélet*.” (1/B 132.) Külön kiemeli, hogy “a metatudományos szempontok túlhangsúlyozása és hibás kiterjesztése a tárgyi szintre” (uo. 138) olyankor következik be, amikor látszólag a nyelvről, lényegében a dolgról van szó. Ugyanitt foglalkozik az intuíció heurisztikai jellegével is. “Intuitív gondolkodás az, amely a metaelméleti bizonyítási lépések hosszú sorát kihagyva, azok menetétől teljesen eltérő úton képes eljutni egy probléma megoldásáig. Az intuíció nem diszkurzív gondolkodás, hanem közvetlen belátás.” (139). Bonyhai elveti azt a tudományelméleti szembeállítást, mely szerint a diszkurzív gondolkodás az egzakt tudomány, míg az intuíció a humán tudományok megismerési módja: mert “*minden* gondolkodás intuitív, és *minden* kommunikáció diszkurzív.” (140). A megértés nem feltételezi a metarendszerek ismeretét. “Ha a megértendő megnyilvánulásra reflektálunk, akkor megtesszük az első lépést a megértéstől az *értelmezés* felé.” (143).

A *Verstehen* és az *Auslegung* kategóriák viszonyát Heidegger nyomán értelmezi Bonyhai, és itt vonhatjuk be áttekintésünkbe azt a másik kiemelkedő területet, a filozófiai szakfordítást, melyen különleges érdemei vannak. A mai magyar filozófiai nyelv és az irodalomtudományi szaknyelv kialakításához értekezésein, felszólalásain kívül a *Lét és idő* (1989) kontrollfordítójaként,

továbbá az esztétikai, illetőleg az irodalmi műalkotás rétegelméleteit kidolgozó munkák (Nicolai Hartmann: *Esztétika*, 1977; Roman Ingarden: *Az irodalmi műalkotás*, 1977) fordításával is hozzájárul. *Az irodalmi mű létmódja* (1983) című tanulmányt e teóriák bemutatásának szánja. A szöveghez jegyzetként csatolt vázlat (1/B 194), melynek kidolgozására nem került sor, egy mindmáig hiányzó magyar művészetelmélet lehetőségeit tartalmazza. A nem tárgyelméleti ontológiáktól kiindulva a dialógus filozófiákon át egy nagy ívű kritikai áttekintése lett volna ez a XX. század művészetfilozófiai gondolkodásának. A hermeneutika két alapművének (Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, 1984; Peter Szondi: *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*, 1996) fordítójaként komoly részt vállal az értelmezélmélet magyar nyelvének létrehozásában. Az utóbbi feladatot már halálos betegen fejezi be, s ez egyben jelképes, tragikus berekesztése a termékeny és igen rövid alkotói pályának.

Adalék az életmű külső körülményeihez és hatásához, hogy az 1974-es kötete mellett, és a Helikonban közzétett elemzéseien kívül, a folyóirat Bonyhai által szerkesztett különszáma, a *Régi és új hermeneutika* (1981/2–3.) sok egyetemi katedrán és elméleti olvasmánylistán hosszú időn át megkerülhetetlen hivatkozási pont volt. Az *Összegyűjtött munkák* ismét ráirányítják a figyelmet a Helikon-szám bevezetőjében hangoztatott felismerésre, mely szerint a fiatal Lukács György és Popper Leo 1910-es évekbeli szövegeiben megjelenik az új filozófiai hermeneutika néhány eleme, melyek majd Gadamer rendszerének és Hans-Robert Jauss befogadásesztetikájának elemeiként válnak széles körben ismertté.

Bonyhai Alekszandr Potyebnya XIX. századi orosz esztéta gondolkodásában is előfutárna ismer, aki Humboldt nyelvfilozófiájának hatására igen korán egy bizonyos “kommunikációs folyamatban gondolkodik, mégpedig úgy, hogy közben biztosítja a teremtő megértés, a befogadó aktív szerepe, a nyelvi jelentés és a költői kép történeti önállósodásának, az alkotótól való függetlenedésének lehetőségét. Potyebnya hatása igen nagy, századunkban Florenszkijig és Bahtyinig terjed.” (*Régi és új hermeneutika*, 1/B 208). A műalkotásnak az alkotótól függetlenedő jelentése, a befogadó szerepének elismerése az értelmezés folyamatában, a viszonyukra jellemző “inadekvátság”, illetve az igazi megértés mint “félreértés” gondolata, amit általában Harold Bloom “termékeny félreértés” fogalmához kötünk, nem előzmény nélküli tehát. Popper és a fiatal Lukács, valamint Miguel de Unamuno előkészíti a hagyományvaló dialógusviszony és a “nyitott mű” gondolatát. “Magában véve minden mű ’nyitott’, s a befogadásban válik zárttá – s ilyenkor természetesen az alkotó is befogadóként áll szemben saját alkotásával.” (uo. 212).

E belátásokig és az új hermeneutika felé mutató korai magyar esztétika-történeti hagyomány felismeréséig azonban Bonyhai Gábornak és a magyar elméleti reflexiónak is hosszadalmas utat kellett bejárnia. A hatvanas-hetvenes évek tudomány- és kultúrpolitikai diktátumainak megfelelően, a marxista ideológiai uralom következtében köztudottan nehézségekkel járt a kor-szak szellemi és elméleti folyamataival való és egyidejű kritikai vagy tudományos foglalkozás. Ezek a körülmények Bonyhai munkásságán is éreztetik hatásukat. Mai szemmel még hihetlenebb, hogy a hermeneutikai stúdiu-mokkal s elképzelhetően az *Igazság és módszer* fordítási munkálatainak megkezdésével szinte egyidőben értekezik a *Pártosság és esztétikai érték* (1983) kérdéseiről. Az az eredendő kritikusság, amely a különféle filozófiai rendszerek és elméleti irányok értelmezésében és közvetítésében megnyilvánul nála, mintha ebben a kérdésben kifejezetten eltompulna.

A Thomas Mann-stúdiuumoknak központi szerepe van ebben az opuszban, s e következtetés csak részben függ magától a szerzői témakijelöléstől. Nem is azzal magyarázható, hogy terjedelme, vagy a tárgy iránti tartós érdeklődés okán vált jelentőssé. A kötetnyi Mann-disszertációk, s főként *A kiválasztott* kimerítő interpretációja, a benne érvényesülő regényszemlélet és a nagyepikai mű regényesztétikai, poétikai és prózaelemző módszere által váltak a magyar irodalomtudomány kiemelkedő teljesítményévé. A bonyolult műfaji rendszer lehetséges magyarázat lehet arra, hogy általában igen kevesen vállalkoznak regényelemzésre. Bonyhai komplex munkája és Balassa Péter Flaubert-elemzése³ mindmáig folytatás nélkül maradt, noha az újraolvasás ismét megerősítette azt a régi benyomást, hogy mindketten értékes felismeréseket és alkalmazható metodológiát dolgoztak ki.

“A művészi elbeszélés egyrészt a valóságos közlésfolyamat és a valóság kategóriái szerint rendeződik el, ugyanakkor ezt a rendet meg is szünteti, deformálja, és új rendeket hoz létre, melyeknek értelme autonóm-esztétikai, műimmanens vagy a valóságra vonatkoztatott összefüggésekben gyökerezik.” (1/A 202). Erre az általános észrevételre azért van szükség, mert a regényelemzésnek olyan fogalmakra is támaszkodnia kell, amelyek nemcsak “nyelvi műalkotások leírására valók”, mint például az elbeszélés: ennek kate-

³ A fogalom meghatározás jelentőségét példázza az alábbi néhány mondat is: “A költői tablónak két kritériuma van: 1. a részképeknek egyedileg minél kevesebb funkciója legyen az epikai összefüggésben (*ebből* a szempontból úgyszólván elhanyagolhatók legyenek), ebből következően 2. a részképek összefüggésének értelmét ne az epikai sík összefüggésének értelme adja meg, hanem vagy az értékek imaginatív-zenei struktúrájának értelme, vagy pedig egyszerűen olyan szempontok, mint a zenei hanghatás, rím, metrum stb.” (1/A 41).

góriái “részben a valóságos közlésfolyamat, részben a valóság kategóriáival egyeznek meg.” (uo. 201). A módszer kiterjed a cselekményszerkezet, az epikai sík alapos narratológiai és poétikai elemzésére, amit a tablók³, a képrendszer és az értékszerkezet interpretációjával egészít ki. A lineáris rend, majd a strukurális viszonyrendszer áll az értelmezés homlokterében. Kiemelt szerepe van a zenei kontrapunktnak, ami a nyelvben az ironia megfelelője (1/A a 33–37. oldalakon tárgyalja a kérdést). Továbbá az imaginatív-zenei és képi síknak és az ábrázolt tárgyiasságok (Ingarden) fogalmának, ami a már hivatkozott esztétikai rétegelméletek hatásáról tanúskodik; s végül Bonyhai elemzőmódszertana központi kategóriájának, az *érték* nem poétikai, retorikai, hanem filozófiai fogalmának, melyet G. W. Knighttól kölcsönöz. Az értékek síkját, a képek összefüggésrendszerét, a “lírai szuperstruktúrát” az okozatisággal, időelvvel összetartott cselekménysíktól eltérően szerveződő síknak, illetve *szignifikáns formának* tekinti. A regénypoétikai kontextusban alig akad elemzés, amely ilyen behatóan foglalkozna az epikai szerkesztésmódon kívül a regény imaginatív-lírai, illetve zenei formálásmódjával is: “a manni regény és elbeszélés a ’nem-zenei’ regénynek és elbeszélésnek a *zene* értelmes formáival való kombinálása, betartva a regény és az elbeszélés *legalapvetőbb* poétikai szabályait.” (uo. 31).

Ha Bonyhai Gábor *Összegyűjtött munkái* csupán a valamikori bölcsészdoktori értekezés teljes szövegét tartalmaznák, tanulságok sorával szolgálnának régi és új olvasói számára is. Minthogy azonban a két kötet az irodalomtudós egész pályaképét kirajzolja, a filozófiai alapműveket is újra meg újra elő kellene venni, hisz ezek a munkák szakmai, fordítói és nyelvi képességeinek ugyancsak tartós értékei. Azt fogjuk tapasztalni, irodalomelméleti és esztétikai kérdésekben évtizedek óta alig tudunk megszólalni anélkül, hogy ne élénk az általa kidolgozott szókinccs és fogalomkészlet lehetőségeivel.

A helynevek lexikális szerkezetéről

TÓTH Valéria

1. A helynevek lexikális szerkezeti leírásával foglalkozó szakmunkák némelyike elméleti céllal közelít a témához,¹ mások gyakorlati aspektusból kísérlik meg bemutatni többnyire valamely szűkebb névrendszer elemeinek lexikális-morfológiai felépítését vagy a helyneveket alkotó szókinccs egy-egy speciálisabb rétegét (pl. a földrajzi közneveket, a helynevekben megjelenő növény- vagy állatnévi lexémákat stb.).

2. A Keresztes Lászlónak tisztelgő írásomban azokhoz a munkákhoz kívánok csatlakozni, amelyek a nevek lexikális-morfológiai leírását elméleti szempontból közelítik meg, de a helynevek körében megfigyelhető lexikális struktúrákat két vármegye (Abaúj és Bars) Árpád-kori helyneveinek példáján mutatom be,² azaz tanulmányomban a gyakorlati közelítésmódra is töreksem. Véleményem szerint a helynevek nyelvi jellemzése elengedhetetlenül összekapcsolódik a bennük kifejezett szemantikai tartalom leírásával. Az alábbiakban éppen ezért e két leíró szempont összefüggései is megjelennek.

A helynevek létrehozásában szerepet játszó nyelvi elemek közszavak (sokféle szemantikai tartalommal) és tulajdonnevek (hely- és személynevek) egyaránt lehetnek. Ezek a lexémák állhatnak a névben önmagukban (*Patak*, *Bódva* 'falu', *Vizsoly*), képzővel (*Németi*, *Csobád*), illetve összetett helynevek elő- vagy utótagjaként (*Német/falu*, *Közép/német*, *Bódva-fő*, *Somogyi-Bódva*, *Egyházas/vizsoly*, *Idai nagyút*). A továbbiakban azt kívánom bemutatni, hogy milyen módon, milyen rendszerben írható le a helynevek lexikális

¹ Legutóbb Hoffmann István *Helynevek nyelvi elemzése* című munkájának (Debrecen, 1993) egy fejezete (55–58) foglalkozott ezzel. Tanulmányomban az általa kidolgozott fogalomrendszert használom.

² Az adott nevek történeti adatait, történeti-etimológiai elemzését a most megjelent munkám tartalmazza: *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2001.

struktúrája, és ehhez kapcsolódóan: milyen lexikális szerkezetű nevek találhatóak a magyar helynévrendszerben. (Noha az elemzés alapját képező adatállományt két vármegye korai ómagyar kori helynévkincse szolgáltatja, úgy gondolom, az itt előforduló közel ezer névalak kellően tekintélyes elemszámú korpusz ahhoz, hogy a vizsgálat általánosabb, e régiókon is túlmutató eredményeket hozhasson.)

3. Az egyrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése³

3.1. Köznévi lexémát tartalmazó egyrészes helynevek

Az egyrészes helynevekben szereplő közszavak két szófaji csoportba sorolhatók: a főnevek mellett a melléknevek vesznek részt az ilyen struktúrájú helynevek alkotásában.

a) Az igen sokféle szemantikai tartalmú lexémát felölelő főnevek csoportja az alábbi kategóriákkal jellemezhető.

A funkcionális tekintetben a helyfajtájának megjelölésére szolgáló földrajzi köznevek megterheltsége különösen a nem települést jelölő helynevekben gyakori: az *Aszó, Bánya, Bérc, Berek, Domb, Eresztvény, Halom, Irtvány, Láz, Patak, Sár* stb. egyszerű, valamint az *Agyagásó, Keresztút* összetett földrajzi köznévből alakult mikrotoponimák⁴ mellett csupán a *Halmaj, Parlagi, Szeg, Széki, Telki* településnevek szerepelnek korpuszunkban. Amint a példákból is látható, a településnév-alkotásban a földrajzi köznevek többnyire képzőelemmel bővülve vesznek részt.

Személyt vagy csoportot jelentő szó ugyancsak gyakran szerepel ebben a névszerkezeti csoportban: népnévből metonimikus névadással alakult a *Besenyő, Horvát, Marót, Orosz, Tót, -i* helynévképzővel pedig a *Horvát, Németi, Oroszi* településnév. A falu lakóinak valamely törzshöz tartozása szolgáltatja a névadási indítékot a törzsnévi lexémát tartalmazó *Gyarmat, Kér, Keszi, Kürt, Tolmács* (besenyő törzs neve) településnevekben. Törzsnevekből képzővel nem alakultak helynevek. Az Abaúj megyéből adatható *Kércs* forma sem mond ennek ellent, ugyanis ez a név másodlagos alakulású: a *Kér* törzsnévből keletkezett *Kér* helynév bővült idővel a -cs képzővel. Fog-

³ A névrész fogalmához l. Hoffmann i. m. 43.

⁴ A pusztai földrajzi köznevet tartalmazó előfordulások felvetik a köznévi említés gyanúját is. Ez különösen az Abaúj vármegyében igen nagy számban adatható *Bérc* kapcsán merül fel. A fenti példák nagy részében azonban valószínűleg helynévi jelentéssel is számolhatunk.

lalkozásnévi lexéma ugyancsak kétféle változatban szerepel az egyrészes helynevekben: képzőtlen alakban láthatjuk a *Dusnok*, *Haró* ('lehúsoló, levakaró szakács'), *Lovász*, *Pecér*, *Szántó*, *Szekeres* ('királyi szekeresz'), *Vadász* településnevekben, képzett formában pedig az *Apáti* és a *Szakácsi* ugyancsak települést jelölő névalakulatokban. Egyes névadó közösségek a fenti két névalkotási mód mindegyikét kihasználva képzős ~ képzőtlen névpárokat hoztak létre, amint ez a *Bocsár* ~ *Bocsárd*, *Kovács* ~ *Kovácsi*, *Pap* ~ *Papi* párhuzamos formák esetében látható. (A szerkezeti változás, a képzővel történő másodlagos bővülés lehetősége e nevekben – kevésbé valószínűen ugyan, de – szintén fölvetődhet.) A fenti példák alapján azt gyaníthatjuk, hogy társadalmi csoportnevekből⁵ (azaz a nép-, törzs-, illetve foglalkozásnevekből) metonimikusan vagy helynévképzővel (nemcsak a vizsgált névkorpuszban, hanem általánosabban is) szinte kizárólag településnevek alakultak.

A nem személyt jelölő szavak kategóriáján belül alapvetően egy lexémacsoport van képviselve az egyrészes helynevekben: a növénynévi lexémát tartalmazó nevek csoportja nagy elemszámú kategória ugyan, sajátos vizsont, hogy puszta növénynévi helynévvel ritkán, egy-egy névrendszerben olykor egyáltalán nem találkozhatunk: csupán *-s* (pl. *Egres*; l. a képzett melléknevek kategóriáján belül részletesebben), *-i* (pl. *Fűzi*, *Nyíri*), *-gy* (pl. *Gesztőgy*) képzővel, valamint *-sd* képzőbokkal (pl. *Mogyorósd*, *Nádasd*) ellátott növénynévi lexéma szerepel helynévként például a vizsgált névállományban is. A számos *bükk*, *fenyő*, *fűz*, *jegenye*, *kökény*, valamint *nyírfa*, *égerfa*, *csipkebokor* előfordulások mögött közszói említések húzódnak, esetükben nem történt tulajdonnévvé válás. Az állatnévi lexémát tartalmazó helynevek (pl. *Rákos*, *Ölyves*) lényegesen ritkábbak, az említett két terület ómagyar kori helynévkincsében nem szerepel ilyen struktúrájú névalak. Olykor építményt jelentő szó szerepel a helynévben: a *Kápolna*, *Vár* név onnan származik, hogy a nevet viselő hegyen az adott építmény állt.

A főnévi alapszóból alakult egyrészes helynevekben az alapszó jellege és a név által kifejezett funkcionális-szemantikai tartalom között kapcsolat, kölcsönös megfelelés mutatkozik: a földrajzi köznévi mint nyelvi elem minden esetben helyfajtajelölő funkcióval bír, a személyt vagy csoportot jelentő szavak birtoklásra vagy az adott helyen élő népcsoportra utalnak, a nem sze-

⁵ Ehhez l. Kiss Lajos, *A Kárpát-medence régi helynevei*: Nyr. 120 (1996): 446.

mélyt jelentő közszóból alakult helynév pedig az adott hely valamely jellemző sajátosságát, az ott honos növény- és állatvilágot, valamely ott lévő építményt stb. hivatott kifejezni.

b) A m e l l é k n é v ből vagy melléknévi jellegű szóból (pl. igenévből) alakult egyrészes helyneveket az alábbi (a fenti kategóriától alapvetően eltérő) sajátosságok jellemzik.

A képzett melléknévet tartalmazó névalakulatok mögött – az előbbiekkel ellentétben – igen sokféle szemantikai tartalom húzódhat: a hely jellemző növényvilágára utalnak a növénynév + -s képzős struktúrájú névalakulatok, ahogyan ezt az *Egres*, *Gyékényes*, *Komlós*, *Kökényes*, *Körtvélyes*, *Reketyés*, *Tormás*, esetleg *Szőlős* helynevekben (víz-, település-, erdő- és hegynevekben) láthatjuk. A denotátum alakja fejeződik ki a *Teknős* völgynévben, a *Szartos* (< *szaratós*) pedig olyan víz neve, amely gyakori hasmenést okozott a jószágoknak. Az *Aranyos* víznév anyagnévi lexémát tartalmaz, s aranymosással vagy a víz tisztaságával kapcsolatos szemantikai tartalom tükröződhet benne.

Képzetlen melléknév elvileg ugyancsak szerepelhet helynévként (pl. *Hosszú*), de erre a vizsgált névállomány nem nyújtott példát.

Folyamatos melléknévi igenév áll a *Zúgó* víz- és a *Zengő* település- (elsődlegesen talán hegy-)nevekben. Esetükben feltehetően a hellyel kapcsolatos hanghatás (a víznek vagy zsilipjének hangja, illetőleg a visszhang) szolgáltatta a névadáshoz az indítékot.

3.2. T u l a j d o n n é v i lexémát tartalmazó egyrészes helynevek

A helynevekben szereplő tulajdonnevek két kategóriába sorolhatók: a személynevek mellett a már létező helynevek is előfordulhatnak új névként az eredetitől eltérő jelentésben.

a) A személynévi lexémából formáns hozzákapcsolása nélkül, azaz metonimikusan (pl. *Alpár*, *Bajka*, *Bars*, *Bogdány*, *Didic*, *Fancsal* stb.) és különféle helynévképzőkkel (pl. -i-vel: *Bori*, *Györgyi*, *Jánosi*, *Marceli*, *Petri*, *Simonyi* stb., -d-vel: *Balogd*, *Bélád*, *Csobád*, *Endréd*, *Karácsond* stb., -j-vel: *Pocsaj*, -cs-vel: *Zsupcs*) egyaránt alakultak helynevek. A névadók olykor mindkét lehetőséget kihasználták, és ugyanannak a helynek a megjelölésére képzős ~ képzőtlen névpárokat alkottak: *Noé* ~ *Novaj*, *Szoé* ~ *Szovaj*, *Paty* ~ *Patyi*, *Póly* ~ *Pólyi*.

A személynévvel szoros rokonságban álló nemzetségnév az alapszava a Bars vármegyei *Vezekény* helynévnek. Funkcionálisan ugyancsak a személynévi helynevekkel tarthatók rokon kategóriának a szentnevet, titu-

lust tartalmazó, elsődlegesen a templom védőszentjét jelentő, utóbb településnévvé váló alakulatok: *Mindszent, Szentandrás, Szentbenedek, Szentgyörgy, Szentiván, Szentmárton, Szenttrinitás*.

A személynévi lexémából alakult egyrészes helynevek csaknem kizárólag település megjelölésére szolgáltak. A mögöttük húzódó funkcionális-szemantikai tartalom, a névadási szemlélet homogén: többnyire az illető személy (vagy nemzetség) birtoklása fejeződik ki bennük. Ettől a patrocíniumi helynevek térnek el: itt általában a faluban álló templom védőszentjére való utalás jelenik meg, bár több ízben is van tudomásunk arról, hogy a települést az alapítók valamely szent oltalmába ajánlották, azaz tényleges birtokosi funkció esetükben is megjelenhet.

b) A helynévi lexémát tartalmazó névalakokkal egy korábbi tanulmányomban már részletesen foglalkoztam,⁶ így itt csupán a főbb jellemzők ismertetésére szorítkozom.

Az egyrészes helynevek új helynévként kétféle funkcióval bírhatnak: állhatnak megnevező szerepben (mint minden jövevénynév:⁷ pl. *Bódva, Garadna, Garam, Hernád, Rakaca* stb.), de utalhatnak egy másik helyhez fűződő viszonyra is. E lokális viszony víznévi (pl. *Gadna* település a mellette folyó *Gadna* vízről vette a nevét), határnévi (pl. *Nyír* 'erdő' > *Nyír* 'település') vagy településnévi (a *Garadna* patak *Garadna* településen folyik, róla kapta a nevét) kapcsolat egyaránt lehet. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a víz- és településnév viszonyában az elsődlegesség megállapítása sokszor nem egyszerű feladat: ilyen esetekben elsősorban az etimológiai előzmények és a névrendszer általános jellemvonásai lehetnek a segítségünkre.

Az eredetileg kétrészes helynevet tartalmazó egyrészes nevekben a funkcionális-szemantikai tartalom minden esetben a hely pontos elhelyezkedésének kifejezése lehet: e kategória ugyanis olyan településneveket foglal magában, amelyek mikronévi eredetre mennek vissza, azaz a településnévben egy korábbi, két névrészből álló mikrotoponima ismerhető fel: a *Magas-mart* településnév elsődlegesen vélhetően egy partszakasz, a *Petkfúze* erdő, a *Saskő* hegy, szikla, a *Setétkút* forrás, a *Szilvaköz* tájrész, a *Vízvölgy* pedig völgy megnevezése lehetett.

Az egyrészes képzett helynevet tartalmazó egyrészes nevek csoportja távolról sem ilyen egynemű kategória. Az elsődleges helynév testében

⁶ *Helynevek a helynevekben*: MNyj. 37 (1999): 435–42.

⁷ A vizsgált területen a magyar–szláv nyelvi érintkezés okán e névtípus igen nagy elemszámban van jelen.

szereplő képzők tekintetében éppen olyan vegyes kép tárul elénk (pl. *Aszaló*, *Homoród* ~ *Homorog* ~ *Homorogd*, *Komlós*, *Kövesd*, *Nádasd*, *Monaj* stb.), mint a születő helynévben kifejeződő funkcionális jegy vonatkozásában: a megnevező szerep⁸ éppen olyan jellemző erre a csoportra, mint a pontos elhelyezkedésre utalás.⁹

4. A kétrészes helynevek lexikális-morfológiai felépítése

A kétrészes helynevek utótagjuk alapján kétféleképpen lehetnek: második névrészként kizárólag földrajzi köznévi vagy valódi helynév szerepelhet, ilyen pozícióban más köznévi lexéma vagy személynév nem állhat. A látszólag ilyennek látszó *Nagy/szántó*, *Közép/német* típusú helynevekben sem a *szántó* 'földműves' jelentésű foglalkozásnév, illetőleg a *német* népnév rejlik, hanem a belőlük alakult *Szántó* és *Német* településnév, azaz a *Nagyszántó* helynév 'a *Szántó* nevű településnek a nagyobb vagy régebbi része', a *Középnémet* pedig 'a több *Német* nevű település közül az, amelyik középen fekszik' funkcionális szerkezettel írható le. A helynevekre jellemző ilyesfajta állandó strukturális jelleg miatt tekinthetjük úgy, hogy a *Nagy-bükk*, *Szurkos-cser*-féle helynevekben utótagként nem növénynévi lexéma szerepel, hanem '(bükk- és cser-)erdő' jelentésű földrajzi köznévi: a pusztákban a régiségben nem ritkán szerepel gyűjtőnévi értelemben erdő megjelöléseként.

4.1. A földrajzi köznévi utótagú kétrészes helynevek

Az utótagként mindig helyfajtajelölő szerepben álló földrajzi köznevek többnyire egyszerű szavak (*Mély-patak*, *Hosszú-hegy*, *Nagy-gyűr*, *Száraz-völgy*, *Új/falu* stb.), összetett földrajzi köznévi csupán néhány helynév szerkezetében találkozunk: *Idai nagyút*, *Pólyi nagyút* stb.

A helynevek előtagjaként különféle szófajú köznévi (főnévi, melléknévi, számnévi) és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) lexémák egyaránt előfordulhatnak. A továbbiakban ezek szerint tekintem át a névszerkezeti modelleket.

⁸ Például az *Encs* településnévből bővüléssel alakult *Encsi* településnévben, a szláv *Kompa* víznévre visszamenő *Kompuska* víznévből, a *Szepes* táj- vagy településnévből származó *Szepesi* településnévben semmilyen más szemantikai tartalom nem jelenik meg, minthogy a helynek ez a neve.

⁹ Például *Monaj* település a *Monaj* víz partján épült, s róla kapta a nevét. Ugyanezt tapasztalhatjuk a *Komlós* 'víznév' > *Komlós* 'településnév' esetében is. A *Homoród* ~ *Homorog* ~ *Homorogd* névhármas elsődlegesen egy szikla megjelölésére szolgált, s másodlagosan alakult településnévvé, ugyancsak lokális érintkezés alapján.

4.1.1. Az előtag főnév

a) A földrajzi köznévkészlet + földrajzi köznévkészlet szerkezetű nevek száma csekély: az *Áj feje* (< *áj* 'völgy'), *Megye pataka*, *Telek pataka* birtokos jelzős szerkezetű nevek említendők e helyütt. Az esetleg szóba jöhető *Szer-tó*, *Bérc út* nevek előtagja a földrajzi köznévkészlet mellett a *Szer* és a *Bérc* helynévkészlet tagjai lehet; ez utóbbi esetben nem tartozhatnak ebbe a kategóriába.

Az ilyen szerkezetű nevek első névrészában funkcionálisan lokális természetű viszony, a hely elhelyezkedése fejeződik ki.

b) A személyt vagy csoportot jelölő főnévkészlet + földrajzi köznévkészlet szerkezetű nevek sorában azok említendők, amelyek előtagja népnév (pl. *Németfalva*), foglalkozást, címet jelölő közszó (pl. *Dékán gyümölcse*, *Király utca*, esetleg *Apátifölde*¹⁰) vagy személyt jelentő főnévkészlet (pl. *Bába szöge*, *Bábatava*). Szintén nem túlzottan megterhelt kategória: a vizsgált korpusz alapján a korai ómagyar korban e lexémacsoportból többnyire metonimikusan vagy képzéssel alakultak helynevek, az összetétel szerepe e névtípus kapcsán a korszak időhatárain túl válhatott jelentősebbé.

Funkcionálisan egyneműnek tarthatjuk a csoportot: a nevek előtagjában birtokosi, tulajdonosi funkció vagy a hely lakóinak etnikai hovatartozása fejeződik ki.

c) A nem személyt jelentő főnévkészlet + földrajzi köznévkészlet felépítésű nevekben az előtag leggyakrabban növényt vagy állatot jelölő közszó (pl. *Bükk-erdő*, *Bükk-patak*, *Bükk-sevnicse*, *Dió-köz*, *Éger-kút*, *Fenyő-sevnicse*, vagy *Holló-kő*, *Kánya-hegy*, esetleg *Bükk-fő* és *Sólyom-kő*¹¹), de találkozhatunk ebben a pozícióban anyagnévkészlettel (pl. *Sárvár*) vagy elvont főnévkészlettel (pl. *Ördög sara*) ugyancsak. Itt említhetjük a *Csütörtökhely*, *Szombat-hely-féle*, vásártartásra utaló településneveket is, melyek előtagjaként szintén elvont főnévkészlet, napnévkészlet szerepel.

A csoport tagjai funkcionális tekintetben sokfélék lehetnek: utalhatnak a területen honos növény- és állatvilágra éppúgy, mint a hely jellemző anyagá-

¹⁰ Ez utóbbi névben szintén föltehető helynévkészlet előtag, ugyanezen település nevének ugyanis az egyrészes *Apáti* név is adatolható. Az *Apáti* ~ *Apátifölde* alakulhatott párhuzamosan is (ebben az esetben mindkét helynévkészletben az *apát* közszó szerepel), de a kronológiai viszonyok alapján az *Apáti* forma elsődlegessége is fölmerülhet: az *Apátifölde* ebből kiegészüléssel magyarázható (s ez esetben benne az *Apáti* helynévkészlet előtaggal kell számolnunk).

¹¹ Ez utóbbi nevek azért sorolhatók csupán feltételesen e csoport tagjai közé, mert a *Sólyom-kő* előtagjában az állatnévkészlet mellett az ebből alakult *Sólyom* személynév is föltehető, a *Bükk-fő* pedig egy *Bükk* nevű hely (patak) forrását is jelölheti amellet, hogy utalhat olyan forrásra is, ahol bükkfák nőnek.

ra, funkciójára, működésére, vagy megjelenhet bennük valamely titokzatos, a néphittel összefüggő szemantikai jegy is.

4.1.2. Az előtag melléknév (i jellegű szó)

a) A képzetlen melléknév + földrajzi köznévi struktúrájú nevek igen nagy csoportot alkotnak, ami nem véletlen, hiszen a 'valamilyen valami' struktúra tűnik a nyelv- és névérzékünk számára talán a leginkább névszerű képződménynek. A névtípus régiségét jelzi, hogy a legkorábbi oklevelekben is szép számmal adathatók ilyen szerkezetű nevek. Sajátos ugyanakkor (vagy éppen az ősi voltából fakad?), hogy elsősorban a nem települést jelölő helyek neveiként találkozunk ezzel a névstruktúrával, a településnevek körében szinte kizárólag az új jelzővel alakult nevek között bukkanunk ilyenekre: *Újfalu, Újbánya, Újvár, Újváros*; mellettük a *Felfalu, Kisfalud, Széplak, Óvár* említhető még meg e helyütt. A mikrotoponimák között is találunk különösen kedvelt mellékneveket: ilyen a *hosszú* (pl. *Hosszú-föld, Hosszú-völgy, Hosszú-hegy*), a *nagy* (pl. *Nagy-gyűrű, Nagy-sár*), a *fekete* (pl. *Fekete-hegy, Fekete-erdő*), a *hideg* (pl. *Hideg-patak, Hideg-kút*), a *száraz* (pl. *Száraz-patak, Száraz-völgy*) vagy a *közép* (pl. *Közép-ér, Közép-bérc*), de e csoportra a melléknevek, s ezzel együtt a mögöttük húzódó funkcionális tartalom sokszínűsége jellemző (l. még pl. *Magas-mart, Mély-patak, Sötét-völgy, Szár-hegy, Köz-bérc* stb.).

b) A képzett melléknév + földrajzi köznévi szerkezetű nevek körében a vizsgált névkorpuszon belül településneveket nem találunk: ez a névszerkezeti típus kizárólagosan mikronevekre volt az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye területén (de talán általánosabban is) jellemző. A csoportba szintén nagy számú helynév tartozik, s túlnyomó többségük funkcionális tekintetben a hely növényzetére vagy állatvilágára utal (pl. *Egres pataka, Gyertyános kuta, Körtvélyes-hegy, Mogyorós-berek, Mogyorós-patak, Mohos-patak, Nyáras-völgy, Szőlős-mál, Tövises-parlag*, illetve *Nadályos-tó, Ölyves-patak, Pisztrángos-patak*). A hely jellegzetes anyaga tükröződik az anyagnévből -s képzővel alakult melléknevet tartalmazó nevekben (pl. *Meszés-patak, Sáros-patak*), de megjelenik alakra (pl. *Tekeres uta, Hegyes-hegy*) vagy lokális viszonyra történő utalás is (a *Baski-patak* név onnan származik, hogy a patak Bask településen ered).

c) A melléknévi igenév + földrajzi köznévi összetételű struktúrák nem tartoznak a gyakori névtípusok közé. Folyamatos melléknévi igenevet láthatunk a hely alakjára utaló *Tekerő uta* helynévben, a *Hasadt-kő* hegy-

vagy sziklanévben pedig befejezett melléknévi igenév áll előtagként, a hely állapotára utalva.

4.1.3. Az előtag s z e m é l y n é v

A személynévi előtagból és földrajzi köznévi utótagból álló összetett helynevek települések és más földrajzi objektumok megjelöléseként is gyakran használatosak. A személynév többnyire jelölt birtokos jelzős szerkezetben állva jelöli a helynek általában a tulajdonosát vagy a használóját: a birtokos jelzős szerkezetű *Batafölde*, *Bodófölde*, *Gyárfásföldre*, *Mocsföldre*, *Rásföldre*, *Fábiánháza*, *Bonctelke*, *Ivánustelke*, *Jánostelke*, *Miklósfalva*, *Sándorfalva* stb. településnevek, valamint a *Becs kapuja*, *Dávid hida*, *Deme föld*, *Henc malma*, *Pőt erdeje* stb. mikrotoponimák mellett a jelöletlen birtokos jelzős típust a *Luka-szeg* ~ *Luka-tető* szinonim nevek, valamint a *Mikolafalu*, *Sárófalu* névalakok képviselik.

A birtokos, használó tulajdonnévvel történő helymegjelölés a korai ómagyar korban minden lehetséges formájában (azaz pusztá személynévként, képzett személynévként és személynévvvel alkotott összetételként) előfordul, s egyaránt produktív névalkotó eljárásnak tűnik.

Amint arra már a korábbiakban utaltam, a személynévi helynevekkel szorosán összetartozónak tekintem a nemzetségnévi lexémát tartalmazó nevek csoportját. Nemzetségnév + földrajzi köznév struktúrájú nevek az ómagyar korból is adatolhatók, noha számuk elhanyagolható: a vizsgált korpuszban az *Aba út* és a *Csáki út* útnevek említhetők csupán. Úgy tűnik, a középkori történelmünk legnagyobb oligarchiái saját útvonalaikon jártak (vö. Gy. 1: 422).

4.1.4. Az előtag h e l y n é v (i s z á r m a z é k)

Az ebben a csoportban említhető helynevekben az előtag egyrészes helynév (pl. *Bózsva-fő*), kétrészes helynév (pl. *Somogyi-Bódva-fő*) vagy egyrészes képzett helynév (pl. *Idai nagyút*) egyaránt lehet. Az általam vizsgált adatállományban kétrészes képzett helynévi előtagra nincs példa.

a) Az egyrészes helynév + földrajzi köznév szerkezetű helynevek tekintélyes száma jól mutatja, hogy a mindenkori helynévrendszer miképpen determinálhatja a születő helynevek névtestét: számos helynév tartalmazza egy már korábban létezett helynév egészét (ahogyan a *Bózsva* forrásvidéke a *Bózsva-fő* nevet kapta), vagy esetleg annak valamely elemét (a *Bükk-patak*

forrása a *Bükk-fő* nevet viseli). Az itt említhető helynevek mind funkcionális-szemantikai szempontból, mind pedig keletkezéstörténetüket tekintve két alcsoportba sorolhatók.

Az egyrészes helynévi előtagot tartalmazó helynevek jelölhetik ugyanazt a denotátumot is, amit az előtagjukul szolgáló névalak nevez meg elsődlegesen: az *Ida* folyó (másodlagosan) *Ida vize* néven is szerepel, a *Hecse* patak név *Hecse-patak*-ként is előfordul az oklevelekben, a *Garadna* víznév *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka* alakváltozatokban adatható. Az ilyen helynevekben az előtag funkcionális tekintetben megnevező szerepben áll, maga a kétrészes helynév pedig szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett. Ez a névalkotási mód különösen a jövevénynevek esetében gyakori eljárás: a magyar névhasználó közösség számára kevésbé informatív idegen névalakulatokhoz hozzákapcsolják a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi névrészt.

Szintén gyakran használatos névtípus volt a régiségben az, amelyben a név előtagjában megnevezett helyhez fűződő lokális viszony fejeződik ki. Ez rész-egész viszony éppúgy lehet (pl. a már említett *Bózsva-fő* névben vagy a *Topolnyica-fő*, *Szomolnok-fő* nevekben az előtag által megjelölt patak forrásának nevét láthatjuk, a *Füzéralja* és a *Szaláncalja* a füzéri és a szalánci vár alatt kialakult települést nevezi meg), mint pontos elhelyezkedés kifejezése (folyóvíz melletti fekvésre utal a *Nyitraszeg* településnév, Bajka településen említik a *Bajka völgye*, Haró alatt a *Haró völgye*, Rásony településen a *Rásony völgye*, Bölszén a *Bölsze-patak*, Gönyűn pedig a *Gönyű pataka* völgy- és patakneveket). Az itt említett nevek keletkezéstörténeti szempontból minden esetben szintagmatikus szerkesztéssel, jelölt vagy jelöletlen birtokos jelzős szerkezetként születtek meg.

A fentiek alapján talán érthető, hogy az egyrészes helynév + földrajzi köznévi szerkezetű helynevek többségükben a mikrotoponimák körében keresendők.

b) A kétrészes helynév + földrajzi köznévi típusú összetételek száma lényegesen csekélyebb ugyan, de az előzőekben részletezett típusok mindegyike megtalálható közöttük. Az elsődleges *Fűz-ér* patak név feltételezhető kiegészülése eredményezhette a *Fűz-ér-patak* névformát: az előtag tehát megnevező szerepben álló összetett helynév. A *Hárs-patak-fő* és a *Somogyi-Bódva-fő* a Hárs-patak és a Somogyi-Bódva forrását jelölik, azaz előtagjukban a hely valaminek a része szemantikai tartalom fejeződik ki. Pontos elhe-

lyezkedésre több helynév előtagja is utal: a *Két-jó köze* vizekhez fűződő kapcsolatot, a *Nagy-gyűr völgye* és a *Váralja-rév* pedig térszíni formával való lokális érintkezést tételez fel.

c) Az egyrészes képzett helynév + földrajzi köznév struktúra a fentiekhez hasonló funkcionális szerkezetű nevekben figyelhető meg. Az *Aranyos* és a *Komlós* víznév másodlagosan egészülhetett ki a *pataka* utótaggal: így jöttek létre az *Aranyos pataka*, *Komlós pataka* névalakulatok. Az előtagok funkciója tehát a megnevezés. Helyviszonyra, pontos elhelyezkedésre utalás fejeződik ki a *Búdi-eresztvény*, *Fűzi-patak*, *Zselizi-sár-féle* nevekben: előtagjukban Búd, Fűzi, Zseliz települések nevének *-i* képzős (melléknévi) származékával.

4.2. A helynévi utótagú kétrészes helynevek

Azokat a neveket, amelyek utótagja egy már korábban létezett helynév, különböző altípusokba sorolhatjuk aszerint, hogy bennük az utótag milyen formájában tartalmazza a helynevet: egyrészes helynévként (pl. *Csősz/bakta*), kétrészes helynévként (pl. *Aba/újvár*) vagy esetleg egyrészes képzett helynévként (pl. *Péter/bocsárd*). A feldolgozott névkorpuszban nem található olyan struktúra, amelyben második névrészként kétrészes képzett helynév áll.

4.2.1. Az utótag egyrészes helynév

Az utótagként egyrészes helynevet tartalmazó névalakulatok előtagja közszó vagy tulajdonnév egyaránt lehet.

a) A helynév + egyrészes helynév szerkezetű helynevek száma a korai ómagyar korban csekély volt. Ezek előtagjában funkcionális tekintetben a hely más helyhez való viszonya fejeződik ki: a korábban *Szentbenedek* alakban adatható településnév idővel *Garamszentbenedek*-ként szerepel, a Garam folyó melletti fekvés szolgáltatta e névalakhoz az indítékot. A *Gagyberet* névforma azt a *Beret* nevű települést jelöli, amely egy *Gagy* nevet viselő hely mellett fekszik. (Az okleveles adatok alapján az előtag által jelölt objektum fajtája nem dönthető el: víz- vagy településnév egyaránt gyanítható benne.) Sajátos példáját jelenthetik a névadási-névkeletkezési folyamatnak a *Szurdokbénye* alakváltozatai: a *Bénye* és *Szurdokbénye* név mellett ugyanis a *Szurdokibénye* ~ *Bényeszurdok* ~ *Bényeiszurdok* ~ *Bényeszurdoka* formák is előfordulnak – többnyire egy-egy adattal. A *Bénye* bizonyosan helynévként szerepel ezekben az adatokban, a *Szurdok* névrészben azonban közsói és

helynévi lexémát is gyaníthatunk. A legvalószínűbbnek talán azt tarthatjuk, hogy a *Szurdokbénye* név és változatainak sokfélesége két falu, *Bénye* és *Szurdok* összevonásával keletkezett település neve, s a korábbi nevek egymás mellé rendelésével alakult ki. Az alakváltozatok egy része (amint ezt az egyedi előfordulásuk is jelzi) aligha lehetett használatban lévő névforma, inkább az oklevélírók egyéni alkotásainak (a két település egyesülésének nyelvi következményeként jelentkező "névkeresés" nyomainak) tűnnek.

b) A személynév + egyrészes helynév struktúrát kizárólag településosztódással alakult falunevekben fedezhetjük fel: a *Csirkeida*, *Detrevilye*, *Izsépsmse* vagy *Vászolyoé* helynevek az utótagban megjelölt település azon részét (esetleg a belőle kivált önálló falut) jelölik, amelynek az előtagban megnevezett személy volt a birtokosa.

c) Az előzővel – funkcionális és településtörténeti rokonságuk okán – szoros összefüggésben tárgyalandó a főnév + egyrészes helynév szerkezetet mutató helynevek csoportja. Bakta település *Csőszbakta* elnevezése onnan származik, hogy a település egy részét csőszök, (királyi) kikiáltók, hírvivők lakták. Fony települést egy alkalommal *Tímárfony* néven említik, ami bizonyára arra utal, hogy a falu e részén tímárok laktak. Az *Izbégszend* helynévben szláv kóborló telepések közszoí megjelölését fedezhetjük fel.

A fenti három névszerkezeti típus kizárólag települések megjelöléseként volt használatos a vizsgált helynévallományban.

d) A melléknév(i jellegű szó) + egyrészes helynév összetételű, igen jelentős számú névcsoportra nem jellemző ilyesfajta kizárólagosság: ez a struktúra településnevek és mikrotoponimák (elsősorban víznevek) lexikális szerkezetére egyaránt jellemző volt.

Az előtag képzetlen melléknév a *Kis-Gölnic*, *Kis-Zsitva*, *Kishecse*, *Kistapolcsány*, *Kisszelepcsény*, *Nagyhecse*, *Nagyszántó*, *Nagyszencse*, *Ó-Ida*, *Albárca*, *Algard*, *Algönyű*, *Alszebenye*, *Felbaksa*, *Felbárca*, *Felida*, *Középbárca*, *Középnémet* stb. helynevekben, képzett melléknév az *Egyházasgecse*, *Egyházasida*, *Egyházasmislye*, *Váraskinisz* stb. településnevekben, befejezett melléknévi igenév található a *Holt-Ida* víznévben. Az e kategóriába tartozó nevekben az előtag szerepe csaknem minden esetben valamilyen sajátosság kifejezése: méret, állapot, a helyre jellemző építmény stb. Ez alól az *al-* ~ *fel-* jelzővel elkülönülő (faluosztódás nyomán keletkezett) településnevek képeznek kivételt: e melléknevek ugyanis lokális természetű jegy, viszonyított helyzet kifejezésére használatosak.

A jellegét tekintve leginkább ide kapcsolható számnévi előtagú településnevek sajátos szemantikai jegyet hordoznak az első névrészükben: a *Kétkoszmály*, *Kétszemere* és a *Kétszántó* névformákban az egymástól a faluosztódás folyamatában elkülönült települések összefoglaló elnevezését láthatjuk. Nem tudhatjuk, mennyire voltak ezek valóságos használatú nevek, az azonban bizonyos, hogy a megkülönböztető előtaggal elkülönült falvak esetében olykor a későbbi hivatalos névadás állapított meg ilyen szerkezetű nevet, mint ahogy ezt a baranyai *Kétújfalu* esete is bizonyíthatja (FNESz.).

4.2.2. Az utótag kétrészes helynév

A vizsgált névállományban mindössze négy helynévben fedezhető fel a kétrészes helynévi utótag: az *Abaújvár* ~ *Abaújvára* alakulatok szinonim nevek, előtagjuk a településen birtokos *Aba* nemzetségre utal. A *Tőkésújfalu* elnevezés az 'az az Újfalu nevű település, amelyik Tőkés település mellett fekszik' szemantikai tartalommal írható le: előtagja tehát helynév, s lokális viszony kifejezésére szolgál. A *Nagyóvár* településnévnek többféle magyarázata lehetséges. Talán az elsődleges *Óvár* névforma – mintegy régiségének megerősítéseként – kaphatta meg az 'öreg' jelentésű *Nagy*- előtagot, ezáltal – nyelvtörténeti értelemben – tautologikussá válva. Elképzelhető azonban (az OklSz. adatai alapján) a melléknévnek egy 'vastus: puszta, üres, elhagyott, elpusztított stb.' jelentése is, amely talán összefüggött *Óvár* elenyészésével.

4.2.3. Az utótag egyrészes képzett helynév

A vizsgált névkorpuszban az itt említhető nevek előtagjaként kétféle lexémát találunk: a személynév mellett (pl. *Péter*/bocsárd) melléknév (pl. *Kis/apáti*) szerepel ebben a pozícióban.

a) A személynév + egyrészes képzett helynév szerkezetű nevek között a *Péterbocsárd* ~ *Eszebocsárd*, *Saulszéki* ~ *Vócsszéki* vagy a *Ködimálas* településnevek említhetők. A névpárokban az egykori anyatelepülést jelölő névforma (*Bocsárd* és *Széki*) helyén a falurészek birtokosainak tulajdonnévével összetett alakulatokat találunk. A tulajdonos nevével történő differenciálás nem ritka a korai ómagyar kor helynevei körében. *Ködimálas* szinonim neve eltérő típust képvisel: a másik település(rész)en fekvő templom védőszentjének nevéből alakult: *Mindszenmálas(a)*.

b) A melléknév + egyrészes képzett helynév is főképpen települések nevéként szerepel. Képzetlen melléknév áll a *Kisapáti*, *Alnémeti*, *Középnémeti*, *Felnádasd* típusú helynevek első névrészeként, képzett melléknevet láthatunk ugyanakkor az *Egyházasendréd*, *Egyházasgyőröd*-féle helynevekben. Funkcionális tekintetben e névalakulatok az adott település valamely sajátosságára (pl. méretére, az ott lévő építményre) vagy lokális kapcsolatra, viszonyított helyzetre utalnak.

A helynevek lexikális felépítéséről összegezve azt mondhatjuk, hogy a kétrészes nevek utótagjára jellemző meghatározottság mellett (ilyen pozícióban csakis földrajzi köznevet vagy helynevet találunk) a helyneveket igen sokféle lexikális struktúra jellemzi. Az egyrészes nevekben, illetve a kétrészes nevek előtagjaként elvileg sokféle szófajú lexéma előfordulhat, ám az egyes névrendszerekben a névadók-névhasználók természetesen nem minden szerkezeti típust vesznek a névadás folyamatában igénybe.

Aspects of Seeing in Livonian¹

Tor TVEITE

1. Introduction

In all the Balto-Finnic languages, the direct object of a clause can appear in at least two different cases. Unfortunately, the terminology used to describe this phenomenon is not uniform in Balto-Finnic linguistics. I will here adhere to the Finnish terminology, according to which the cases of the object are called the partitive and the accusative, respectively².

In Livonian, the case of the object depends largely upon semantic properties of the clause, one of the most important being what we may call the telicity of the situation referred to by the clause. If we leave other conditioning factors aside, we can say that the object of a construction referring to a closed situation will be in the accusative, whereas the object will be in the partitive in a construction referring to an open situation. An open situation is one that is conceptualised as being continuable, whereas a closed situation is conceptualised as being uncontinuable.

This situational telicity is, of course, to quite an extent connected to the aspectual properties of the verb, in the sense that some verbs are more likely to appear in constructions referring to open situations than vice versa. Although this does not mean that the object case of a clause can be said to be directly dependent on the verb's inherent aspect, it has been customary in Balto-Finnic linguistics to divide verbs into different classes, usually referred to as resultative and irresultative verbs, where resultative verbs are more

1 The article is based on my *pro gradu* thesis 'The case of the object in Livonian – a corpus based study', presented at the University of Helsinki in March 2001.

2 In Finnish, the term accusative used in this meaning refers to a syntactic case rather than a morphological one. The syntactic accusative case is realised morphologically as a genitive or a nominative form, or, in the case of some pronouns, the morphological accusative. In Estonian, one refers to the partitive–non-partitive distinction by using the terms 'partial object' and 'total object', respectively. The case of the partial object is the partitive, whereas the cases of the total object are the genitive and the nominative.

likely to appear with an accusative object, whereas irresultative verbs usually will appear with a partitive object. In this article, I will examine how the Livonian verb *ně'dõ* 'to see' has been categorised in earlier research and how it behaves in actual language use.

The first and still the only grammar of Livonian, Sjögren and Wiedemann (SjWG 1861), approaches the problem of verb categorisation in a pragmatic fashion, distinguishing between verbs that seem to occur solely with a partitive object and verbs that are observed appearing with an object in the accusative (SjWG 1861: 243–256). Here, the verb *ně'dõ* is listed among the verbs that can appear with an accusative object – in other words, it is categorised as being resultative.

Kont (1963) attempts to define semantically the differences between irresultative verbs on the one hand and resultative verbs on the other. He also presents four categories of irresultative verbs, the fourth of which consists of verbs that express action of the mind and the intellect, one of them being 'to see'. These verbs, Kont claims, appear consistently with the partitive object in the southern group of Balto-Finnic languages, i.e. Livonian, Estonian and Votic (whereas in the northern languages, i.e. Finnish, Karelian and Vepsic, they are, according to Kont, regarded as resultative) (Kont 1963: 84). This is somewhat surprising, since SjWG (1861), as stated above, claims that in Livonian, *ně'dõ* can appear with an accusative object. In Larsson (1983: 120), the claim that verbs like *ně'dõ* appear with a partitive object exclusively in the southern languages is repeated without questioning.

In order to assess these diverging claims, we will have to examine the actual use of the verb *ně'dõ* in spoken and written Livonian. But first we will have a look at a system of verb categorisation which is based on the analysis of English verbs, but which has been shown to be cross-linguistically valid, having been tested on different languages such as as Bribri, Georgian, Icelandic, Italian, Lakhota, Mparntwe Arrente, Sama, Tagalog, Tepehua and Yatye (Van Valin 1993: 34).

Dowty (1979) presents a system for verb categorisation based on distinctions in the inherent properties of the verbs which was first proposed by Zeno Vendler and which is generally referred to as the Vendler–Dowty system. Here, verbs are divided into four aspectual classes with reference to time adverbials, tenses and logical entailments: *states*, *activities*, *accomplishments* and *achievements* (Dowty 1979: 54). The four classes are defined by three features: *static*, *telic* and *punctual* in such a way that states are [+static, –telic, –punctual], activities [–static, –telic, –punctual], accomplishments [–static, +telic, –punctual] and achievements [–static,

+telic, +punctual]. According to Dowty, verbs of physical perception like 'to see' can be interpreted both as states and achievements. In the latter case, the verb 'to see' will be interpreted as meaning 'to notice, to catch sight of'.

Above it was stated that there is a connection between the situational telicity and the case of the object. If this statement is correct, we will expect the object to be in the partitive when the verb *nē'dõ* is given a state interpretation (–telic = open situation) and in the accusative when it is given an achievement interpretation (+telic = closed situation), unless other factors affect the choice of object case. These factors will be mentioned below.

2. The material

The linguistic corpus to be examined consists of 260 sentences with the verb *nē'dõ* taken from the following sources containing spoken language material: Kettunen (1925), Kukk–Vääri (1987), Setälä–Kyrölä (1953), Suhonen (1975), Viitso (unpublished), Virtaranta (1967) and Vääri (1986); and from the following sources of written Livonian: Damberg (1935), the newspaper "Lîvli" (1937–38) and two books from the translation of The new testament "Û testament" (1942): The gospel of Matthew and the Revelation.

2.1 Sentences with an accusative object

Kont's (1963:76) and Larsson's (1983:108) claim that the verb *nē'dõ* appears solely with a partitive object in Livonian is easily falsified when examining the corpus. Here, 45 of the 260 sentences have an accusative object.

- (1) *ni naydtĩ læytsĩ mu#ydĩnd jarâ un ni naydt nēnd piqkîz tu#y* (ACC) (Setälä–Kyrölä 1953: 66)
then they.be.3PL go.INE go astray.2PART.PL away and
now they.be.3PL see.2PART.PL small.ACC fire.ACC
'then, while they were walking, they lost their way,
and now they saw a small fire'
- (2) *un siz ta neiz túoiz umârzpû* (ACC) (Setälä–Kyrölä 1953: 123)
and then he see.PAST.3SG second.ACC apple.tree.ACC
'and then he saw a second apple tree'
- (3) *ni tamy nēnd îyd knaq neitst* (ACC) *sies nîñs* (Setälä–Kyrölä 1953: 218)
now he.be.3SG see.2PART one.ACC beautiful.ACC

- girl.ACC that.INE castle.INE
'now he saw a beautiful girl in that castle'
- (4) *tamy nënd sùr glÓzíst mäyg* (ACC) (Setälä-Kyrölä 1953: 221)
he.be.3SG see.2PART big.ACC glass.ELA mountain.ACC
'he saw a big mountain of glass'
- (5) *ni îyd pëva lëynd se piqki põis lambidi kaitsím, nënd îyd knaq lill* (ACC) *un lëynd síedâ vítâm* (Setälä-Kyrölä 1953: 230)
now one.GEN day.GEN go.2PART that small boy sheep.PL.PART herd.SUP.ILL see.2PART one.ACC beautiful.ACC pipe.ACC and go.2PART that.PAR take.SUP.ILL
'now one day the little boy went to herd the lambs, he saw a beautiful pipe and went to get it'
- (6) *kúoiyg um võnd jõrà lëynd, põis um nënd îyd piqkîz lÛja* (ACC) (Setälä-Kyrölä 1953: 231)
ship be.3SG be.2PART away go.2PART boy be.3SG see.2PART one.ACC small.ACC boat.ACC
'the ship had gone away, and the boy saw a small boat'
- (7) *sisÛta um nëndÛrielkÛaÛgàU îyd väyggi knaí pu1kø* (ACC) (Kettunen 1925: 51)
then he be.3SG see.2PART road.GEN side.INE one.ACC very beautiful.ACC flower.ACC
'then he saw a very beautiful flower by the road'
- (8) *sisÛtay4Ûtuy# tayÿggixÛbeT niy ta neyÿisÛkoÿùgøndÛîydÛmuÿ2tà tqyÿ0pà* (ACC) (Kettunen 1925: 148)
then he come.PAST.3SG back but now he see.PAST.3SG from.far.away one.ACC black.ACC mass.ACC
'then he came back, but now from afar he saw a black mass'
- (9) *Ja ta neiz riekaigas yd vîgõpû* (ACC), *lekš tãm jûr* (UT: 45)

and he see.PAST.3SG road.side.INE one.ACC
 fig.tree.ACC go.PAST.3SG he.GEN to
 'and he saw a fig tree along the way and went to it'

(10 *Ja ma neiz vegiz engõl (ACC), kis nutiz sùr yölkõks*
) (UT: 502)

and I see.PAST.1SG strong.ACC angel.ACC, who
 shout.PAST.3SG big.GEN voice.TRG
 'and I saw a strong angel who shouted with a loud
 voice'

Sentences (1)–(10) all exemplify the use of the accusative with the verb *në'dõ*. In all these examples, the thing seen is suddenly brought to the attention of the seer or it suddenly appears before his or her eyes, and it is therefore natural to claim that the verb has the meaning 'to catch sight of, to notice'. The verb is easily interpreted as an achievement rather than a state, and it is the telic interpretation of the verb that makes it possible to use the accusative object.

(11) *Îra ioyugÛaÛgàs iKq vanà mierzÛum nëndÛÿydÛv>royu*
laPs (ACC) *míeyrstø ilzø nûzøm* (Kettunen 1925: 50)
 Îra river.GEN bank.INE one old man be.3SG see.2PART
 one.ACC Pharaoh.GEN child.ACC sea.ELA up
 rise.SUP.ILL
 'on the bank of the Îra river an old man saw a
 Pharaoh's child rising from the sea'

(12 *Ja ma neiz mû engõl (ACC) ylzõ astam pëva kargimiz*
) *pûold* (UT: 504)
 and I see.PAST.1SG other.ACC angel.ACC up
 mount.SUP.ILL sun.GEN rise.VNO.GEN from
 'and I saw another angel ascending from where the
 sun rises'

(13 *Ja ma neiz lûomõ (ACC) mierst ulzõ astam* (UT: 513)
)
 and I see.PAST.1SG beast.ACC sea.ELA out
 mount.SUP.ILL
 'and I saw a beast rise up out of the sea'

- (14 *siz kikk nënd @yd piqkîs tuly* (ACC) *pâistam* (Setälä-Kyrölä 1953: 301)
 then cock see.2PART one.ACC small.ACC fire.ACC
 burn.SUP.ILL
 'then the cock saw a small fire burning'

Sentences (11)-(14) likewise have an accusative object. In these sentences the object is combined with a supine form of the verb in the illative, and in sentences (11)-(13) with an adverb and a noun in a local case as well. In sentences (11)-(13), this construction stresses the fact that the object suddenly becomes visible to the seer, and a telic interpretation is natural.

2.2 Sentences with a partitive object

214 of the sentences with the verb *në'dõ* have a partitive object. Of these, we will leave out those that are negated and those whose object consists of a pronoun. In the Balto-Finnic languages, negation is a factor that rather consistently triggers the use of the partitive case, and object pronouns often appear in the partitive when the accusative would be expected on semantic grounds, especially in the southern languages. For these two groups of sentences, then, the aspectual distinction otherwise expressed by the object is neutralised. 40 of the sentences are negated, while 55 have a pronoun object. This leaves 119 affirmative sentences with a non-pronoun object in the partitive to be accounted for.

- (15 *lëyb miYsĩ vö;?İm: pûtîbîd mu/t vaUtî. kiozùB tãmy miÉstî* (PAR) *kamy nënd* (Setälä-Kyrölä 1953: 161)
 go.3SG forest.ILL search.SUP.ILL touch.3PL other.PL
 against ask.3SG she.GEN man.PAR also.be.3SG
 see.2PART
 'she goes to the forest to search for him, meets some people, asks them if someone has seen her husband'
- (16 *mûnda kõRD mêG sël piyts jùomø piyts vie4tà brey\$ \$øU neizmø ka piAkîzi tûrskidi* (PAR) (Suhonen 1975: 28)
 some time we there along ridge.PAR along water.PAR

wade.INE see.PAST.1PL also small.PL.PAR cod.PL.PAR
'sometimes when we waded there along the ridges,
along the water, we also saw small cods'

- (17 *maÿÛum nē'ÿyntÛtēÿnda eÿŃ&q sÿ#maks*
) *sÿedàÛvaÿynnø piÿÿúvvøÛkúo:yddø* (PAR) (Mägiste 1964: 70-71)
I be.1SG see.2PART he.PAR own eye.TRC that.PAR
old.PAR holy.PAR building.PAR
'I have seen it with my own eyes, that old church'
- (18 *noÛkoÿKs maÿ8Ûka s>ÿndÛnēÿydø mÿÿestø* (PAR)
) (Mägiste 1964: 54)
well if.only I also get.2PART see man.PAR
'if only I too got to see a man'
- (19 *Leb kuoda läbud vöi sël täsa nēdö knašistiz puskantöt*
) *ta#špyvad kûzidi* (PAR) (Damberg 1935: 32)
through building.GEN window.PL.GEN can.PAST.3SG
there here see beautifully decorate.PASS.2PART
Christmas.GEN spruce.PL.PAR
'through the windows in the houses one could here
and there see beautifully decorated Christmas trees'
- (20 *Sÿepierast ku mēg ûom nēnd tām touvötētö* (PAR)
) *Ûomögmâl* (UT: 2)
therefore that we be.1PL see.2PART he.GEN star.PAR
morning. land.ADE
'because we have seen his star in the east'
- (21 *Sÿest yrgst tēg nēt Rišting Puoigo* (PAR) *istam Joudõn*
) *jõval kädðl ja tultm touvõ pîlad pël* (UT: 61-62)
that.ELA moment.ELA you see.2PL person.GEN
son.PAR sit.SUP.ILL power.DAT right.ADE hand.ADE and
come.SUP.ILL sky.GEN cloud.PL.GEN on
'from now on you will see the Son of man sitting on
the right hand of power and coming on the clouds of
heaven'
- (22 *miÿÿynÛt>6&} umÛnēÿynD kuÛtaÿ pûÿäi4tøz*
) *mÿeÿÿyr0Ûpël mÿeÿÿyrÛneÿtstø* (PAR) (Mägiste 1964: 27)

my father be.3SG see.2PART when he sail.PAST.3SG
sea.GEN on sea.GEN girl.PAR

'when he sailed on the sea, my father saw a mermaid'

In sentences (15)-(22) it is more natural to interpret the verb as a state verb than an achievement verb. These sentences can be said to refer to open situations, and the object is in the partitive.

(23 *un ni tamy vañ|#Īn un siz tamy iyenënd tūlda* (PAR)

) (Setälä-Kyrölä 1953: 245)

and now he.be.3SG look.2PART and then he.be.3SG
PRE.see.2PART fire.PART

'and now he looked and then he saw fire'

(24 *niy4Ūta seyĭ sē(l) lôyda iuU, un ta iyeneisŪsĭedà*

) *vayĭnnø peÿrimiēst* (PAR), *kiÿS sie niyĕm mĭji vÆy#*
(Kettunen 1925: 117)

now he eat.PAST.3SG there table.GEN by and he
PRE.see.PAST.3SG that.PAR old.PAR master.PAR who
that.GEN cow.GEN sell.NAG be.PAST.3SG

'now he ate there by the table, and he noticed that old
master who was the cow-seller'

(25 *beT sugùdŪni brĭnisti, ku ieneisti sēzarY* (PAR), *un*
) *isŪtiedøY, kuSt pùoltŪsēzar ni um sĭtŪtuND* (Kettunen
1925: 125)

but relative.PL now wonder.PAST.3PL when

see.PAST.3PL Sezar.PAR and NEG.PAST.3PL[?]

know.NEG.3PL wherefrom from Sezar now be.3SG here
come.2PART

'but now the relatives wondered when they saw Sezar,
and they didn't know where he had come from'

In a few instances the verb *nē'dõ* is combined with the prefix *ie-*. According to Kettunen (1938), the meaning of this prefigated verb is 'leiden', but in sentences (23)-(25) it is rather 'to see' or 'to notice'. Especially in sentence (24), an accusative object would have seemed natural if the translation is correct (Kettunen uses the Estonian verb

mārkama 'to notice' in his translation), but it would have been suitable in sentence (25) as well, according to our hypothesis of open and closed situations. However, these sentences could also be argued to refer to open situations.

(26 *niy4Ūta um lēntŪpiȳlsē4tø, niy4Ūta um nēyntŪsīeydā*
) *miȳestø* (PAR), *kiȳS sie pūȳts täymmøn aýNdøn, mīȳnD*
(Kettunen 1925: 119)

now he be.3SG go.2PART town.ILL now he be.3SG
see.2PART that.PAR man.PAR who that.ACC owl.ACC
he.DAT give.2PART sell.2PART

'now he went to town, now he saw that man who gave,
sold him the owl'

(27 *Ja pēgiñ tās attō pi'ddōs lē'nōd ja ku nēbōd sīedā sūrdō*
) *tāmmō* [sic, pro *tammō*] (PAR), *siz ne irg pēl iēbōd*
paikōl, vañtlōbōd, kui knaš sūr tām u'm (Viitso,
unpublished: 3)

and many here be.3PL past go.2PART.PL and when
see.3PL that.PAR big.PAR oak.PAR then they
moment.GEN on stay.3PL place.ADE look.3PL how
beautiful big oak be.3SG

'and many people have passed, and when they see that
big oak then for a moment they remain standing and look
at what a beautiful, big oak it is'

(28 *seŪkēȳñikŪtiydār nēyndŪnē:\$} puý1k}d}* (PAR)
) (Mägiste 1964: 56)

that king.GEN daughter see.2PART those.PART
flower.PL.PAR

'the king's daughter saw those flowers'

(29 *ja ta neiz Jumal Vaimō* (PAR) *māzō lēm, kui palandōkst*
) (PAR?) *tām pēl tulm* (UT: 5)

and he see.PAST.3SG God.GEN spirit.PAR land.ILL
go.SUP.ILL as dove.PAR? he.GEN to come.SUP.ILL

'and he saw the spirit of God descending to the ground,
coming like a dove unto him'

(30 *Ja ku Jēzus sēld jara lekš, neiz ta rištingt* (PAR) *mûita jûs*

-) *istam* (UT: 16)
 and when Jesus therefrom away go.PAST.3SG
 see.PAST.3SG he person.PAR custom.GEN by sit.SUP.ILL
 'and when Jesus went away from there, he saw a man
 sitting by the customs'
- (31 *Ja ma neiz engõlt* (PAR) *touvõst mâzõ astam* (UT: 524)
)
 and I see.PAST.1SG angel.PAR sky.ELA land.ILL mount
 'and I saw an angel descending from heaven to the
 ground'

Sentences (26)–(28) are somewhat parallel to the accusative sentences (1)–(10) above in that they seem to refer to situations where the thing seen is suddenly brought to the attention of the seer. Here, however, the object is in the partitive. In the same way, sentences (29)–(31) resemble the accusative sentences (11)–(14), but again the objects are in the partitive. We can say that the situations described by sentences (26)–(31) can be conceptualised both as open and closed, and that speakers therefore may relate to them in different ways. We may hypothesise that some speakers of Livonian generally prefer an open interpretation in connection with the verb *ně'dõ*, thus using it as a basically atelic verb referring to a state rather than as a telic achievement verb. If this is the case, the linguistic behaviour of the latter group of speakers resembles that of the speakers of Estonian, if we accept it as a fact that the parallel verb *näha/nägema* in Estonian appears with a partitive object exclusively. It is also possible that this is a gradual phenomenon, i.e. that speakers may prefer the atelic interpretation to greater or lesser extent.

If we have a look at the distribution of sentences with an accusative object among the sources used in the corpus, we can see that it is very uneven. As many as 24 of the 45 sentences are from the oldest source of spoken language, Setälä–Kyrölä (1953; material collected in 1888 and 1912), and 14 are from UT (1942). Kettunen (1925; material collected in 1920–1925) is represented by 5 sentences, and Mägiste (1964; material collected in 1943) and Damberg (1935) have one sentence each, while the remaining sources have no examples at all. If we disregard the one sentence in Damberg (1935), the youngest informant producing a sentence with an accusative object in connection with the verb *ně'dõ* was born in 1879. It is tempting to

hypothesise that the use of the accusative in connection with *nē'dõ* has been more widespread in earlier times and that it has declined especially in the last generations of Livonian speakers.

Unfortunately, we have little linguistic material against which we can test this hypothesis. There are, however, three earlier translations of the gospel of Matthew, two of them published in 1863 (EMÖ in the eastern dialect and EMW in the western dialect), the third one published in 1880 (PMEL). These three can be compared to the translation of this gospel found in UT and to each other.

2.3 The four translations of the gospel of Matthew

As mentioned above, the material from UT contains 14 sentences where *nē'dõ* occurs with an accusative object. However, as many as 13 of these sentences stem from the Revelation, where expressions of visions permeate much of the text. Only one sentence is from the gospel of Matthew. In contrast, EMW contains as many as 12 sentences with accusative objects, EMÖ and PMEL having 10. Since PMEL has accusative objects in exactly the same sentences as EMÖ, the sentences from EMÖ will be used here to represent both these sources.

- (9) *Ja ta neiz riekaigas ŷd vġõpû* (ACC), *lekš tām jûr* (UT: 45)
 and he see.PAST.3SG road.side.INE one.ACC
 fig.tree.ACC go.PAST.3SG he.GEN to
 'and he saw a fig tree along the way and went to it'
- (32) *Ja nēds kougõnd ŷtõ vġõpûdõ* (PAR), *kġen võ#t liedõd,*
) *ta lekš* (UT: 93)
 and see.INE from.afar one.PAR fig.tree.PAR who.DAT
 be.PAST.3SG leaf.PL he go.PAST.3SG
 'and seeing from afar a fig tree that had leaves, he went'
- (33) *Un ta nāis ŷd vġõ pû* (ACC) *rek aigās, lekš tām mõn*
) *jûrõ* (EMW: 81)
 and he see.PAST.3SG fig.tree.ACC one.ACC road.GEN

side.INE go.PAST.3SG he.DAT to

- (34 *Un ta năis ȳd vĭgō pŭ* (ACC) *rek aigâs un lekš jŭrō*
) (EMÖ: 82)
 and he see.PAST.3SG one.ACC fig.tree.ACC road.GEN
 side.INE and go.PAST.3SG to

The only sentence with *ně'dǔ* in combination with an accusative object in the gospel of Matthew in UT is sentence (9), which has been mentioned already. This sentence can be compared with sentence (32), taken from UT's gospel of Mark, with the object in the partitive. Here, the inessive of the verb is used, making an atelic interpretation plausible and thus possibly explaining the case marking. The parallel sentences of (9) from EMW, EMÖ and PMEL all have accusative objects, as in (33) and (34). This is to be expected if we assume that the translators of EMW, EMÖ and PMEL are more consistent users of the accusative object in connection with *ně'dǔ* than the younger translator of UT.

- (29 *ja ta neiz Jumal Vaimō* (PAR) *mâzō lēm, kui palandōkst*
) (PAR?) *tām pēl tulm* (UT: 5)
 and he see.PAST.3SG God.GEN spirit.PAR land.ILL
 go.SUP.ILL as dove.PAR? he.GEN to come.SUP.ILL
 'and he saw the spirit of God descending to the
 ground, coming like a dove unto him'

- (35 *un JŌñ năis sie jumâl jeng* (ACC) *ne ke mingiz*
) *palândōks* (ACC) *eňšta mŌ laskōm* (EMW: 8)
 and John see.PAST.3SG that.ACC God.GEN spirit.ACC so
 as some.ACC dove.ACC self land.ILL let.SUP.ILL

- (36 *un J>ñ năis sie jumâl jeng* (ACC) *nei kui mingiz*
) *palândōks* (ACC) *m> laskōm* (EMÖ: 8)
 and John see.PAST.3SG that.ACC God.GEN spirit.ACC so
 as some.ACC dove.ACC land.ILL let.SUP.ILL

- (30 *Ja ku Jêzus sēld jara lekš, neiz ta rištĭngt* (PAR) *mŭita jŭs*

) *istam* (UT: 16)
 and when Jesus therefrom away go.PAST.3SG
 see.PAST.3SG he person.PAR custom.GEN by
 sit.SUP.ILL
 'and when Jesus went away from there, he saw a man
 sitting by the customs'

(37 *Un ku Jêzõs sêld jera lekš, nâis ta ÿd rištîng* (ACC)
) *to## bûd jûrs istõb* (EMW: 28)
 and when Jesus therefrom away go.PAST.3SG
 see.PAST.3SG he one.ACC person.ACC custom.GEN
 booth.GEN by sit.1PART

(38 *Un ku Jêzõs sêldõ jara lekš, sis ta nâis ÿd rištîng* (ACC)
) *to## vôtâ Miz jûsõ istâm* (EMÖ: 29)
 and when Jesus therefrom away go.PAST then he
 see.PAST.3SG one.ACC person.ACC custom.GEN
 take.VNO.GEN by sit.SUP.ILL

Example (29) was mentioned above among those which seem to refer to situations where the thing seen is suddenly brought to the attention of the seer. The translator, however, seems to regard the situation as open, or at least he uses a partitive object. In the parallel sentences (35) from EMW and (36) from EMÖ, the translators seem to have chosen an achievement interpretation of the verb, viewing the situation as closed and using an accusative object. The same observation applies to UT sentence (30) and its parallels in (37) and (38).

(39 *Aga ku kÿñig tu# vañtlõm nêxi, kis lôda jûs istist, ta*
) *neiz ÿtõ rištîngt* (PAR), *kîen iz ûo sêlgas kâzgõnd*
êxmõz (UT: 48)
 but when king come.PAST.3SG see.SUP.ILL they.PAR
 who table.GEN by sit.PAST.3PL he see.PAST.3SG
 one.PAR person.PAR who.DAT NEG.PAST be.NEG
 back.INE wedding.GEN attire
 'and when the king came to see those who sat by the
 table, he saw a man who was not wearing a wedding
 garment'

- (40) *Sis lekš se kɔnig sɪnõ sizõl neidi virbidi vañtlõm, un*
) *näis ýd rištîng* (ACC) *mûnt siegâs, kîngan is uo is*
suggõ k>zgõnd >rni (EMÖ: 86)
 then go.PAST.3SG that king there in those.PAR
 see.SUP.ILL and see.PAST.3SG one.ACC person.ACC
 other.PL.GEN among who.DAT NEG.PAST be.NEG at.all
 wedding.GEN clothes.PL.PAR
- (41) *Sis se kɔnig lekš sizõl neidi viešidi apvañklõm, un sël*
) *ievañklis ýd rištîng* (ACC), *kis kÕznõg Ôrnis is uo êxõn*
 (EMW: 85)
 then that king go.PAST.3SG in those.PAR guest.PL.PAR
 PRE.see. SUP.ILL and there PRE.see.PAST.3SG one.ACC
 person.ACC who wedding.GEN clothes.PL.INE
 NEG.PAST be.NEG dress.2PART

Sentences (39)–(41) exemplify the same phenomenon. Again the translator of UT seems to use the verb *ně'dõ* in an atelic sense, whereas the translator of EMÖ views the situation differently and uses the verb in the sense 'to catch sight of, to notice' in sentence (40). This is the case in the EMW sentence (41) as well, although the translator has chosen to use a different verb. Here, the verb *vañtlõ* 'to look, to watch' is combined with the prefix *ie-* to give the meaning 'to notice', which is easily combined with an accusative object.

- (42) *ja nëbõd Rištîng Puoigõ* (PAR) *tulm touvõ pîlis sûr*
) *joukõks ja ouvkõks* (UT: 54)
 and see.3PL person.GEN son.PAR come.SUP.ILL
 sky.GEN cloud.PL.INE big.GEN power.TRC and glory.TRC
 'and they shall see the Son of man coming in the
 clouds of heaven with great power and glory'
- (43) *un näebõd seda rištîng puoigõ* (PAR) *touvõ all tulm sûr*
) *joukõks un ouvkõks* (EMW: 96)
 and see.3PL that.PAR person.GEN son.PAR sky.GEN
 under come.SUP.ILL big.GEN power.TRC and glory.TRC

- (44 *un näebõd sie rištîng púoga* (ACC) *tulmõ neiši touvõ*
) *pîlis sùr joudkõks un üldzõmõks* (EMÖ: 97)
 and see.3PL that.ACC person.GEN son.ACC
 come.SUP.ILL those.INE sky.GEN cloud.PL.INE big.GEN
 power.TRC and jewel.TRC
- (45 *um se##i i nëšti, kis täs pîløbõd, kis äb maitsõt*
) *kûolõmt, kuñtš äb nêt tulm Rištîng Puoigõ* (PAR) *entš*
valdõ (UT: 36)
 be.3SG such.PL.PAR they.ELA who here stand.3PL who
 NEG.3PL taste.NEG.3PL death.PAR until NEG.3PL
 see.NEG.3PL come.SUP.ILL person.GEN son.PAR own
 kingdom.ILL
 'there are such among those who stand here who shall
 not taste death until they see the Son of man coming
 to his kingdom'
- (46 *mûdi neišti, kis sîn pîløbõd, seda nÕv äb maitsõt, kunš*
) *ne näebõd sie rištîng púoga* (ACC) *tulm ummõ*
vÕlikštõksõs (EMW: 63)
 other.PL.PAR they.ELA who here stand.3PL that.PAR
 death.PAR? NEG.3PL taste.NEG.3PL until they see.3PL
 that.ACC person.GEN son.ACC come.SUP.ILL own
 kingdom.INE
- (47 *mûdi vel lîb neišti sîdõ, kis vel äb lîtõ n>võ maitsõnõd,*
) *kuñtš ne jõva näebõd seda rištîng puoigõ* (PAR) *tulmõ*
eñtš v>likštõksõs (EMÖ: 65)
 other.PAR still be.FUT.3SG they.ELA here who still
 NEG.3PL be.FUT.NEG.3PL death.PAR taste.2PART.PL
 until they already see.3PL that.PAR person.GEN
 son.PAR come.SUP.ILL own kingdom.INE

In some instances there are discrepancies between the older translations as well. This is exemplified by sentences (42)-(44), where EMW and UT have a partitive object while EMÖ has an accusative object, as well as sentences (45)-(47), where the partitive object is shared by UT and EMÖ, whereas EMW has an accusative object. This shows that the use of a partitive object in *në'dõ* sentences which otherwise

could have been interpreted as referring to closed situations, though more widespread or even totally dominating in more recent sources, is not a new phenomenon.

(21 *Sîest yrgst têt nêt Rištîng Puoigo (PAR) istam Joudôn*
) *jõval kâddõl ja tulum touvõ pîlad pël* (UT: 61-62)

that.ELA moment.ELA you see.2PL person.GEN son.PAR
sit.SUP.ILL power.DAT right.ADE hand.ADE and come.SUP.ILL
sky.GEN cloud.PL.GEN on

'from now on you will see the Son of man sitting on the right hand
of power and coming on the clouds of heaven'

(48 *siest Ôigast teig nâet seda rištîng puoigõ (PAR) istõm*
) *juvâl kâddõl sie joudôn un tulum touvõ all* (EMW: 111)

that.ELA time.ELA you see.2PL that.PAR person.GEN
son.PAR sit.SUP.ILL right.ADE hand.ADE that.GEN
power.DAT and come.SUP.ILL sky.GEN under

(49 *siestõ ürgstõ lîb sien suggõ, ku têt nâetõ sie rištîng*
) *púoga* (ACC) *istâm sie joudôn jõvâs külgsõ un tulumõ*
neiši touvõ pîlis (EMÖ: 112)

that.ELA moment.ELA be.FUT.3SG that.DAT arise that
you see.2PL that.ACC person.GEN son.ACC sit.SUP.ILL
that.GEN power.DAT right.INE side.INE and
come.SUP.ILL those.INE sky.GEN cloud.PL.INE

Above, sentence (21) was grouped among the sentences where the verb could easily be interpreted as a state verb. The reason is the expression 'from now on' which seems incompatible with an achievement reading and which makes the partitive the expected object case. The partitive is also used in the parallel sentence (48) from EMW. EMÖ, on the other hand, has an accusative object in sentence (49). Immediately one could get the impression that the verb appears both with an expression of duration (= atelic) and with an accusative object (= telic), but this is not the case. The translator uses a different introductory expression that could be translated with 'after this moment it will happen that', thus making a telic interpretation of the verb possible.

- (50 *Ja Jêzus nânt mōtkidi* (PAR) *nëds rōkandiz* (UT: 16)
)
 and Jesus they.GEN thought.PL.PAR see.INE speak
 'and Jesus, seeing their thoughts, spoke'
- (51 *Un Jêzōs nāis nânt mūtškōd* (ACC) *un kītis* (EMW: 28)
)
 and Jesus see.PAST.3SG they.GEN thought.PL.ACC and
 say.PAST.3SG
- (52 *Ku Jêzōs nânt mōtkidi* (PAR) *nāis, ta rōkândis* (EMÖ:
) 28)
 when Jesus they.GEN thought.PL.PAR see.PAST.3SG he
 speak.PAST.3SG
- (53 *Aga tūldō* (PAR) *nëds ta ädagiz ja yrgōs vajjō ôriz*
) *rōkandōs* (UT: 31)
 but wind.PAR see.INE he get.frightened.PAST.3SG and
 begin.INE sink scream.PAST.3SG say.INE
 'but when he saw the wind he got frightened, and
 beginning to sink he cried, saying'
- (54 *Aga ta sūr touvō* (ACC) *näedsō kukîs un yrgis vajjō,*
) *rēkis un kītis* (EMW: 55)
 but he big.ACC storm.ACC see.INE
 get.frightened.PAST.3SG and begin.PAST.3SG sink
 scream.PAST.3SG and say.PAST.3SG
- (55 *Bet sūrdō tūldō* (PAR) *näedsō tämmōn êtis irm, un*
) *yrgis vajjō un ôris* (EMÖ: 56)
 but big.PAR wind.PAR see.INE he.DAT throw.PAST.3SG
 fear and begin.PAST.3SG sink and scream.PAST.3SG

In sentence (50) from UT, the use of a verb in the inessive seems to stress the openness of the situation and thus partly to explain the use of the partitive case. In the parallel sentence (51) from EMW, the verb is in the past tense, thus making possible the closed interpretation signalled by the accusative object. In the EMÖ version sentence (52), the verb is also in the past tense, but the translator seems to choose a

state rather than an achievement reading of the verb. Again, in UT sentence (53) there is an inessive verb form and a partitive object. The use of a verb in the inessive does not, however, necessarily imply an open situation, if we are to take sentence (54) from EMW seriously. Kont claims that the accusative can be used in connection with an inessive form of the infinitive if the action expressed by the infinitive actually precedes the primary action (Kont 1963: 140). If this is true, we must interpret the expression as 'having seen the storm' rather than 'seeing the storm'. EMÖ, like UT, has an inessive verb and a partitive object, in sentence (55).

(56 *Opatiji, mēg tām sinst imtētō (PAR) nēdō (UT: 25)*
)

teacher we want.1PL you.ELA sign.PAR see
'master, we want to see a sign from you'

(57 *opâtiji, meig tôm sin kädst mingiz tēd (ACC) näd*
) (EMW: 44)

teacher we want.1PL you.GEN hand.ELA some.ACC
sign.ACC see

(58 *opâtiji, mēg t>mō sin kädstō mingiz tēd (ACC) näd*
) (EMÖ: 45)

teacher we want.1PL you.GEN hand.ELA some.ACC
sign.ACC see

(59 *Nei ku ro vz imlist, ku ne neist mēmi i (PAR) rōkandōm,*
) *nikartidj (PAR) tierrōdōn volm ja lōnkidj (PAR) kēm ja*
sougdi i (PAR) nēm (UT: 33)

so that people wonder.PAST.3PL that they see.PAST.3PL
dumb.PL. PAR speak.SUP.ILL maimed.PL.PAR
whole.PL.DAT be.SUP.ILL and lame.PL.PAR go.SUP.ILL
and blind.PL.PAR see.SUP.ILL
'so that the people wondered when they saw the
dumb to speak, the maimed to be whole, the lame to
walk and the blind to see'

(60 *Nei ku ne rou imlist, ku ne näistō nänt mēmōd (ACC)*
) *rükândōm, krûmalist (ACC) ½êrad, kle âd (ACC) kävm*

un sogdõd (ACC) *näem* (EMW: 59)
 so that those people wonder.PAST.3PL when they
 see.PAST.3PL those.ACC dumb.PL.ACC speak.SUP.ILL
 cripple.PL.ACC whole.PL.ACC?, lame.PL.ACC
 walk.SUP.ILL and blind.PL.ACC see.SUP.ILL

(61) *Nei ku ne rouz imlist, ku ne näistõ ne mēmõd* (ACC)
) *rõkândõm, ne kõvrõd* (ACC) $\frac{1}{2}$ *errõks s>nõd, ne klibâd*
 (ACC) *jõvîst käem, ne pimdõd* (ACC) *näem* (EMÖ: 60)
 so that those people wonder.PAST.3PL when they see.PAST.3PL
 those.ACC dumb.PL.ACC speak.SUP.ILL those.ACC
 cripple.PL.ACC whole.TRC get.2PART.PL those.ACC
 lame.PL.ACC well walk.SUP.ILL those.ACC blind.PL.ACC
 see.SUP.ILL

The UT sentence (56) with its parallel sentences (57) and (58) as well as the UT sentence (59) with parallel sentences (60) and (61) also exemplify the diverging case marking of the object in the different translations of the gospel of Matthew, UT having a partitive object and the older translations using the accusative.

3. Conclusion

The material presented shows that the verb *ně'dõ* can be used both as a state verb and an achievement verb, the former appearing with a partitive object, the latter with an accusative object. It also seems reasonable to claim that we can see a development away from the use of the verb *ně'dõ* as an achievement verb towards a general and consistent state interpretation. This is reflected by the fact that the last generations of Livonians seem to use the partitive object exclusively and by the fact that the translator of UT (published in 1942) uses the accusative case far more sparingly than the translators of the versions of the gospel of Matthew published 60 to 80 years earlier. This recent development can be said to represent a simplification of the linguistic system. Since the number of speakers of Livonian decreased dramatically during the 20th century, this development could be argued to be connected to the process known as language death (see e.g. Campbell and Muntzel 1989), but it should be remembered that the resulting behaviour of the verb *ně'dõ* mirrors that of its counterpart *näha/nägema* in Estonian, a language which can hardly be said to be moribund.

References

- Campbell, Lyle–Muntzel, Martha C. 1989. The structural consequences of language death. In Dorian (ed.) 1989. Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language 7. Cambridge.
- Damberg, Pêtor 1935. *Jemakîel lugdõbrântõz skûol ja kuod pierast I*. Helsinki.
- Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. London 1863.
- Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz; durchgesehen von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Kaiserl. Akad. d. Wissenschaften in St. Petersburg. London 1863.
- Dowty, David R. 1979. *Word Meaning and Montague Grammar*. Dordrecht.
- EMÖ = Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt [...].
- EMW = Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt [...].
- Kettunen, Lauri 1925. *Untersuchung über die livische sprache*. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII.3. Tartu.
- Kettunen, Lauri 1938. *Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung*. Lexica Societatis Fenno-ugricae V. Helsinki.
- Kont, Karl 1963. *Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes*. Keele ja kirjanduse instituudi uurimused IX. Tallinn.
- Kukk, Tiina–Vääri, Eduard 1987. *Rahvaluulealaseid tekste liivi keeles*. Fenno-ugristica 14, pp. 136–149. Tartu.
- Larsson, Lars Gunnar 1983. *Studien zum Partitivgebrauch in den ostseefinnischen Sprachen*. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia 15. Uppsala.
- Lîvli, Nos. 11 1937; 1–6 1938.
- Mägiste, Julius 1964. *Liiviläisiä tekstejä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 276. Helsinki.
- PMEL = Püwa Matteus Ewangelium lihbischi.
- Püwa Matteus Ewangelium lihbischi. Pehterburgs 1880.
- Setälä, E. N.–Kyrölä, Väinö 1953. *Näytteitä liivin kielestä*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 106. Helsinki.
- SjWG = Sjögren, Wiedemann 1861.

- Sjögren, Joh. Andreas, Ferdinand Joh. Wiedemann 1861. Joh. Andreas Sjögren's livische Grammatik nebst Sprachproben. Saint-Pétersbourg (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil I).
- Suhonen, Seppo 1975. Liivin kielen näytteitä. Castrenianumin toimitteita 5. Helsinki.
- UT = Ū testament.
- Ū testament. Helsinki 1942.
- V = Viitso unpublished.
- Van Valin, Robert D. Jr. 1993. Advances in role and reference grammar. Amsterdam–Philadelphia.
- Viitso, Tiit-Rein unpublished. Transcriptions of the speech of Poulîn K#aviña and Alfon Berthold. Unpublished manuscript.
- Virtaranta, Pertti 1967. Lähisukukielten lukemisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 280. Helsinki.
- Vääri, Eduard 1986. Alfon Bertholdi kirjapanekuid liivlaste varasemast elust I. Fennougristica 13, pp. 174–179. Tartu.

Huszonnégy sor a testi szenvedésről¹

TVERDOTA György

[Szól a szája szólitatlan...]

Szól a szája szólitatlan,
gondja kél a gondolatban

erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zsugorgatja
ne bolondozz a belemben
ne kopogj a kebelemben
babos vesémet ne vesd ki

ne lankaszd a lábaimat
ne szakaszd a száraitam
ne kanyarogj a karomban
ráncom-redőmben ne rejtezz

ne lúgosítsd a savamat
ne szorongasd a szavamat

ráncom ne rángasd, redőmben ne rejtezz

ne torlaszd el a torkomat
ne lapulj meg a lépemen
ne kiáltozz a képemen
csigolyáim ne csikorgasd
fürtöm tövét ki ne forgasd

Mintha égnék, láng jár végig,
lábujjamról lobog égig

ne nyisd meg az oldalamat

kicsurran a forralt kőnek
vasból való váladék

(József Attila)

¹* Fejezet egy készülő nagyobb tanulmányból.

A testi szenvedésről nyújtott megrendítő vallomás paradox módon költői játékként, pastiche-ként, stílusutánzatként is olvasható. A *[Szól a szája szólitatlan...]* nem született volna meg a Vikár Béla-féle *Kalevala*-fordítás nélkül. Bokor Imre így emlékezik József Attila és Vikár Béla megismerkedésére: “Boldog vagyok, hogy megismerkedhettem a »Szépség szálaít szövő«-vel – mondta a költő – a finn nemzeti éposz átültetőjével, mert esténként, ha korán hazatérek, Juditnak részleteket olvasok fel belőle, sőt több versét meg is tanulmányoztam, íme: Ámde mégis, mindhiába, / Csapát törtem új danákra /.../” A *Külvárosi éj* Vikár Bélának ajándékozott példányába írt ajánló sorok megerősítik az emlékezés hitelét: “Vikár Bélának, aki életem legnagyobb szellemi örömét szerezte a csodálatos magyar Kalevalával, fiúi szeretettel.” Vikár a *Magyarázatok a Kalevalához* c. könyvét dedikálta József Attilának: “József Attila kedves öcsémnek” szöveggel. Vikár 1938-ban egy Németh Andorral készített interjúban, az újságíró kérdésére válaszolva így nyilatkozott a költő Kalevala-értéséről: “Igen, ő értette a *Kalevalát*. Ami nem kis dolog, mert útvesztő mitológiájával, csalafinta szójátékaival ugyancsak próbára teszi az értelmet.”

A *Kalevala* beható tanulmányozásának azonban van egy olyan dokumentuma, amely talán a finn eposz fordítójával való kapcsolatnál is különösebb. Manapság nagy divat József Attilát Kosztolányi Dezső kései költészetével, a Semmivel szembenéző, számadó versek írójával rokonítani. Nos, a két költő, Kosztolányi Dezsőné emlékezése szerint, legnagyobb meglepetésünkre, nem Heideggerről beszélgetett, hanem a *Kalevalát* mondogatták együtt, úgy, ahogy a karjalai parasztokról beszélnek, akik leültek egy lócára egymással szemben, és egymástól átvéve a szót, kántálták az éposz történeteit: “Attila elkezdte mondani a *Kalevala* sorait... Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abbahagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgáznai akarna, jól vizsgáznai – Kosztolányi »tanár« jelenlétében.”

A *[Szól a szája szólitatlan...]* azonban nem általában a *Kalevala* hangját hasonítja át, hanem a finn eposz egyik pontosan megjelölhető részletére játszik rá, és ezzel hozzásegít a töredékes vers szerkezeti felépítésének felderítéséhez. Az eposz XVII. énekéről, az ún. Vipunen-epizódról van szó. Az összefüggés felismerése Varga Domokos érdeme. Vipunen híres varázstudó, táltos, akinek zsigereiben Vejnemöjnen kovácsműhelyt rendez be, s ott vasat izzít és kovácsol. Vipunen megdöbbenve állapítja meg, hogy

Szén jődögél ím a számba,
 Nyelvemre üszök ütődik,
 Torkomba vas alja tódul.

Hogy kellemetlen vendégétől megszabaduljon, a jeles javas búvigéket mond, Füsi Józsefnek a [*Szól a szája szólitatlan...*]-nal kapcsolatos kifejezésével élve: “ósi varázsszavakkal úzi betegségét”:

Te is nemde onnan tértél,
 Búbáj úgy-e onnan értél
 Szívembe, az ártatlanba,
 Én hibátalan hasamba,
 Harapdálni, rágicsálni,
 Húsom falni, fölszabdalni?
 Kotródj már, kopója Hísznek,
 Alvilág csahossa vész meg,
 Pusztulj belsőmbül pimassza,
 Májamból, te föld gonossza,
 Ne fald föl szívem közepét,
 Lépemet ne túrd szanaszét,
 Ne hasogasd már hasamat,
 Ne tapodd tovább tüdőmet,
 Köldököm ne rágd, ne lyuggasd,
 Lányékim ne tépd, ne szaggasd,
 Ne sarabold hátam csontját,
 Oldalam ne bántsad folyvást!

Füsi József és Ignóus Pál helyesen mutattak rá, hogy a [*Szól a szája szólitatlan...*] esetében “a finn és vogul népköltészet alapos ismeretét és hatását” kell feltételeznünk, hogy “formában: a tíz esztendővel azelőtti József Attilát idézi fel, a *Kalevala*-emlékek és regösénekek játékos stilizációját”. E felismerések birtokában azonban nem szabad az ellenkező végletbe esnünk, pusztán stílusimitációnak minősítenünk a töredéket. Effajta “ingyenes” játékokra 1937 nyarán aligha futotta volna József Attila erejéből. Vizsgáljuk meg, milyen vonatkozásban követi a költő a *Kalevalát*, és hol lép túl rajta? A töredék szerkezete a megszólalás módja szerint három egységre tagolható. Az első két sort mintha narrátor mondaná egy történet hőséről: “Szól a szája szólitatlan, / gondja kél a gondolatban”. A második két sort már a hős jelenti ki, mintegy konstatálva, hogy testének belsejébe valamilyen ellenség költözött, s ezt az ellenséget néven is nevezi: “erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsu-

gorgatja”. Az alany ezután, mint második személyhez, fordul a kórokozó hatalomhoz, tiltó parancsokat osztogatván neki: “ne bolondozz a belemben / ne kopogj a kebelemben” stb., egészen a vers végéig.

Ugyanezt a hármasságot megtaláljuk a “bűvigés Vipunen” történetében is. A narrátor szólama: “Ott a bűvigés Vipunen / Maga szóval ígyen szólal”. Vipunen konstatáló mondatai: “Szén jődögél, ím, a számba, / Nyelvemre üszök ütődik”. A táltos odafordulása fájdalmi okához: “Igyekezz, undok, már utadra, / Futamodjál, földnek rossza.../ Kór, ha vagy teremtóm műve, / Halál, Istenemtől küldve, / Hát teremtőmhöz menekszem”. Mivel azonban a *Kalevala* idézett részlete kerek történet, Vipunen és Vejnemöjnen viadalának elmesélése, az eposz fejezete kiegészül még két mozzanattal, amelyek József Attila töredékéből hiányoznak. Egyrészt a narrátor Vejnemöjnen ténykedését is elmeséli: “Kalapálja nagy kopogva, / Veri, vágja sebbel-lobbal, / Veri éjjel ernyedetlen, / Nappal szünös-szünhetetlen / a jeles javas johában, / Nagy hatalmúnak hasában.” Másrészt Vejnemöjnen szólamát is hallhatjuk: “Jól el vagyok én ideleenn, / Elidőzöm kellemesen. / Üllőmet teszem alábbra, / Mélyebben szíved húsába, / Erősben a pörölyt szegve / a legfájósabb helyekre”; stb. A versfogalmazványban tehát József Attila a Vipunen-epizód szerkezetét redukáltan, lírai céljainak megfelelő ökonomikussággal használja föl.

Nem ez az első eset, hogy a költő kölcsönveszi a *Kalevala* idézett részletét mondandójának megfogalmazására. Megtörténik ez a művelet a *Külvárosi éj* zárlatában is:

Szegények éje! Légy szemem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– sikló pengét a győzelemre

Ebben a korábbi változatban József Attila jelentősebb mértékben eltávolodik az eredeti modelltől. Itt mintegy ellen-Vipunenként szólal meg, aki heroikusan és aszkétikusan vállalja, hogy a szegények éje, mint izzó szénparázs füstölögjön szívében, s hevével vasat olvasszon ki zsigereiből, amelyből a győzelemre vivő fegyver kovácsolódhat ki. Itt tehát a közösség ügyéért önmagát feláldozni kész, a fájdalmat férfiasan tűrő harcos hangját halljuk. A [*Szól a szája szólítatlan...*] értelmetlen szenvedését panaszló alany ugyanezt a folyamatot éli meg. A belső hév őbenne is ércet olvaszt ki: “Mintha égnék, láng jár végig /.../ / kicsurran a forralt kőnek / vasból való váladéka”, ennek a borzalmas belső szenvedésnek azonban nincs többé értelme, a lírai én sza-

badulni szeretne tőle. Ez az érzés sokkal inkább a pokoltűz égetésével rokon, azzal, amelyet végső pillanataiban Don Juan él át: “Mily hihetetlen borzalom markolja össze lelkemet / És milyen tűznek perzselő rémes lángja vár!”, majd pedig: “A lelkem retteg lázasan / És méreg marja mindenem, / A keblem lángok tépik! / Ó, poklok átka vár!”

Miután a szerkezet és a gondolatmenet tagolódását rekonstruáltuk, a szöveg mélyebb, nyelvi szerkezeti rétegeibe merülhetünk, s ott is mérlegre tehetjük, milyen mértékben távolodik el a töredék a modelltől, s miben múlja fölül József Attila eredeti verse a finn eposz fordítását. Mindenekelőtt a töredéknek arra a sajátosságára kell rámutatnunk, amely nyilvánvalóan cáfolja a betegség által épen hagyott pusztaszenialitás érvényesülésének – főként Halász Gábor által hangoztatott – tételét, amely szerint “a végső bomlásban pedig, mikor a gondolat már szertehullik, az idegek boszorkánytáncukat járnak, ez a szót szó mellé faragó, rokonító, hasonlító ösztön még munkál ájult automatizmussal, független játékaival még jobban érzékeltetve a kínlódást, akár a bémult ember táncpróbája”. Ez a sajátosság a sorok szentenciaszerűsége. A kezdősorok után következő, a testi szenvedést részletező hosszú rész, egészen a “Mintha égnék...” kifejezéssel kezdődő, folyamatos belső összefüggést mutató, s az eddigi részekről elkülönülő izületig, soronként külön-külön van megfogalmazva. Egy-egy sor egy-egy briliáns kép egy-egy gyöttrődő testrészről, mondattanilag is lezárva, legkisebb részletéig kidolgozva. Ilyen verset nem lehetett “ájult automatizmussal” megírni. A sorok nem szabadon asszociálódnak egymás mellé. Csak hosszas esztergályos munkával lehet ilyen szöveget produkálni. Hasztalan szimatolni benne az örülség közvetlen nyomait.

A hihetetlenül sűrített, tömörített nyelviségű tiltó mondatsor megalkotásában a *Kalevala* példájának tagadhatatlanul fontos szerep jutott. A “Ne hasogasd már hasamat, / Ne tapodd tovább tudómet” sorpár változatlanul beleilleszthető lett volna a töredékbe, éppúgy, ahogy a modernebb fiziológiai szemléletet igénylő részek (pl. a “ne lúgosítsd a savamat”) kivételével a versfogalmazvány bármely része átplántálható lenne a finn eposzba. Olykor a költő ugyanarra a jelenségre talál más, a modellel egyenértékű megoldást. A “Ne hasogasd már hasamat” sorral a “ne bolondozz a belemben” sor nevezhetne be nemes versenybe, emulációba (hogy a klasszicizáló poétika egyik jellegzetes terminusával éljek).

Az itt alkalmazott technika mégsem tekinthető a *Kalevala* szabadalmának. A mellérendelő, szentenciákat soroló, a sorhosszúságot a mondathosszúsággal összeegyeztető mondatszerkesztés József Attila egyik kedvenc eljárása és sok sikeres művének módszere volt, nyilvánvalóan függetlenül a *Kalevala*

hatásától. Ilyen darabok *Az oroszán idézése*, az *Ülni, állni, ölni, halni*, a *Mondd, mit érlel...* vagy *A hetedik*. Az utóbbi nyilvánvalóan rokonságot tart François Villon *Apró képek balladájával* vagy a *Kifordított igazságok balladájával*. A vers tehát a “ne bolondozz a belemben” sortól kezdve, a “fürtöm tövét ki ne forgasd” sorral bezárólag egyetlen tiltó modalitású, többszörösen összetett, mozaikos szerkezetű mellérendelt, kapcsolatos mondatnak tekinthető, amelynek tagmondatai egy-egy sort képeznek. A tagmondatokat tematikai egység fűzi össze: egytől-egyig mindegyikük valamely testrész fájó, görcsös, rendellenes működését mondja ki.

A tagmondatokat, a sorokat, s ezt a megállapítást immár a töredék egészére kiterjeszthetjük, külön nyelvi leleménnyel kellett megformálni. Ebben a tekintetben már erőteljesebben kellett a költőnek a *Kalevala* poétikájára támaszkodnia. A legfelületibb, legkönnyebben észrevehető párhuzam a két szöveg között a betűrím szisztematikus, jellegadó alkalmazása. Az alliteráció a költők által szélteben használt formaképző eljárás, de dominánssá, a szöveg egészén következetesen végigvonulóvá csak bizonyos költészettípusokban válik. Ilyen a *Kalevala* és ilyen a *[Szól a szája szólítatlan...]* Tiszta betűrím a Vipunen-epizódból: “Ne tapodd tovább tüdőmet”, s a töredékből: “vasból való váladéka”. Még számos alliterációt idézhetnénk, ezek azonban többnyire egy másik formaképző elem, a figura etymologica részét képezik.

Mielőtt ez utóbbira rátérnénk, említést érdemel, hogy Vikár nemcsak betűrímmel, hanem rendszeresen alkalmazott sorvégi rímekkel is él, s ebben a tekintetben elhajlik a finn *Kalevala* prozódijától. Nem mintha az eredetiből teljességgel hiányozna a sorvégi összecsengés, de semmiképpen nem olyan rendszeresen és kimunkáltan, ahogyan azt a Vikár-féle fordításban látjuk. Nagy Kálmán fordításában például a XVII. ének megfelelő részlete így hangzik: “hitvány, menj ki a hasamból, / menj májamból, föld gonosza, / a szívemet szét ne szaggasd, / lépemet nehogy lerágjad, / a gyomromat ne gyötörjed, / ne tekergesd a tüdőmet” stb. Vikár tehát úgyszólván magyarítja a *Kalevalát*. A magyar ún. ősi nyolcast alkalmazza, sorvégi páros rímeket esztergályozva. A szakirodalom – minden bizonnyal nem alaptalanul – úgy ítéli meg eljárását, mint a *Kalevalának* az Arany János-i nyelvi hagyományhoz való hajlítását. József Attila gyanútlanul követi őt ezen az úton, annál is inkább, mert Arany János poétikája hozzá mindig is nagyon közel állt. Alighanem ez is közrejátszott abban, hogy Vikár *Kalevaláját* olyan otthonosan ismerősnek érezte.

A figura etymologicák alkalmazásában is jó példával járt elől Vikár Béla, s erre újból említhetjük a korábban már többször idézett sort: “Ne hasogasd már hasamat”. Csakhogy elég egy felületes pillantást vetnünk a két részletre,

hogyan konstatálhassuk: a *Kalevala* fordítása sokkal kevesebb figura etymologicával él, mint József Attila töredéke, azaz a költő tudatosan tovább fokozza a nyelvi megformáltságot, töményen poétikus szöveg létrehozására törekszik. Közkeletű meghatározása szerint a figura etymologica a szóismétlések közé sorolható, s ezen belül a "tőismétlés" nevet viseli, szó szerinti fordításban: "etimológiai – azaz származás szerinti – alakzat". "A tőismétlés eredetileg olyan ismétlést jelentett – írja egy stilisztikai kézikönyv –, amelyben valamely ige az ugyanabból a tőből származó főnév tárgy esetét veszi maga mellé. Ma azonban már ide számítunk minden olyan ismétlést, amelyben a két szó ugyanannak a tőnek képzett vagy ragos származéka."

Kérdés azonban, vajon figura etymologicáknak tekinthető-e a "Ne *hasogasd* már *hasamat*" sor "*hasat hasogatni*" szerkezete? Ugyanezt a kételkedő kérdést a [*Szól a szája szólítatlan...*] szinte mindegyik figura etymologica-szerű alakzatára vonatkozólag feltehetnénk, talán az első, címadó sor kivételével: "*Szól a szája szólítatlan*", amely az olyan szerkezetekkel tart rokonságot, mint a "példás életet él" vagy "hírrel hirdessétek". A *has* és a *hasogatni* töve, a *has-* között nincs etimológiai rokonság, csak pusztán hangalaki hasonlóság, azaz csak látszólagos tőismétléssel, ál-figura etymologicával állunk szemben. Ugyanezt mondhatjuk el a "babos vesémet ne *vesd* ki" sor magvát alkotó "*vesét kivetni*" szerkezettel vagy a "*csigolyáim ne csikorgasd*" sor "*csigolyát csikorgatni*" kifejezésével kapcsolatban.

Csakhogy a válasz nem olyan egyszerű, mint egy stilisztika tankönyv osztályozásának elsajátítása és helyben hagyása. Mindenekelőtt a legkevésbé sem bizonyos, hogy az utóbbi sorok esetleges szabálytalansága csökkenti a költői hatást. Sokkal inkább az elkoptatott igazi figura etymologicák, mint például a "réges-régen" vesztettek jelentősen poétikai erejükből, míg a "*ráncom ne rángasd*", "ne *torlaszd* el a *torkomat*" a meglepetés erejével hatnak, gondolkodásra készítenek. Akkor is létrehoznak két szó között valamiféle irracionális, de erős érzelmi töltésű kapcsolatot, ha végül nem találjuk igazolva az etimológiai összefüggést. A sorvégi rím ugyanilyen hangalaki párhuzam, amely mégis összeránt két, jelentésánál teljesen idegen szót.

De ez még nem minden. Számolnunk kell a figura etymologicák hipotetikus változatával. Az olvasónak nincs mindig a keze ügyében egy etimológiai szótár, hogy ellenőrizni tudja, hogy egy-egy tőismétlésnek látszó alakzat bizonyosan figura etymologica-e, avagy megfordítva, hogy bizonyosan nem tőismétlés szerkezetről van szó. Bizonyos, szűk határok között, meg kell engednünk szubjektív figura etymologicák létét, azaz azt, hogy egy adott alkotó valamilyen okból – akár műkedvelő nyelvészkedés "eredményeként" – komoly meggyőződéssel állítson föl tőismétlés szerkezetet, amelyet a nyelv-

vész később nem tart autentikusnak. A modern magyar költők közül talán Erdélyi József volt a legismertebb dilettáns nyelvész, de a nyelvvel való tudós játék Kosztolányi Dezsőtől és József Attilától sem volt idegen. Nem lehet ki-zárni, hogy a költő nyelvészeti töprengései során eljátszott azzal a gondolattal, hogy az 'erkölcs' szó és az 'erő', 'erőlködik' szavak között lehettek jelentéstani összefüggések. A kérdésre más összefüggésben még kitérek.

Az elmondottakhoz itt még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy az elemzett jelenségnek a stilsztikában megvan a szabatos neve: paronomáziaként szokás emlegetni, ami annyit tesz, mint 'nem pontosan úgy nevezés'. "Tulajdonképpen a szójátéknak egyik gyakori megjelenési formája: hasonló hangzású, de különböző jelentésű szavak egybefűzése" – írja róla *A magyar stilsztika útja*, s egyebek között egy olyan példát hoz rá Arany János *Both bajnok özvegye* című balladájából, amely érdekes módon más változatban a [*Szól a szája szólitatlan...*] kezdetű töredékben is felbukkan: "Hunyard alatt egy kis házban, Ült az özvegy, talpig gyászban; Mint gyümölcs a fát, lehajtja Nehéz gondja, gondolatja: Neveletlen négy magzatja". A töredék "*gondja kél a gondolatban*" sora tudatosan vagy öntudatlanul ezt az Arany János-i paronomáziát ismétli meg. Csak éppen abban nem lehetünk bizonyosak, hogy költőnk számára nem több volt-e ez, mint pusztá paronomázia? József Attila szubjektíve nem feltételezett-e szószármaztatási összefüggést a 'gond' és a 'gondolat' között? Az ilyenfajta spekulációk a legnagyobb gondolkodóktól sem voltak merőben idegenek, elég, ha Hegelre vagy Heideggerre utalunk, akik nem riadtak vissza attól, hogy bölcséleti terminológiájuk kialakítása során messzemenően kiaknázzák a nyelv öntudatlan zsenialitását. Legalább az Eisenhower elnökválasztási kampánya során sikeresen alkalmazott paronomázikus szlogent – *I like Ike* – elemző Jakobson óta tudjuk, hogy a paronomázia a modern költészetnek és a modern életnek sokkal fontosabb eszköze, mint azt korábban feltételezte a kutatás.

Bármint ítéljük is meg a töredékben megismert etimologizálást, az nyilvánvaló, hogy szó sem lehet itt a gondolat szertehullásáról, az idegek boszorkánytáncáról, ellenkezőleg, nélkülözhetetlen volt a szókinccs fölötti hosszas töprengés, az összeilleszthető(nek vélt) szavak összekeresése, a nyelv lehetőségein való elmélyült meditáció ahhoz, hogy a töredék összetevő elemei megfogalmazódjanak. Az alkotó munka során József Attila a *Kalevalára* sem hagyatkozhatott rá. Ellenkezőleg: a finn eposz magyar fordításából megismert költészetteremtő erőket szinte felszabadította, felfokozta, klasszicizáló költőként versenyre kelt Vikár megoldásaival, s úgy hozta létre a maga versét. A hátborzongató hatást, amire Ignotus Pál utal, éppen azáltal nyeri el a

vers, hogy a költő az elviselhetetlen testi szenvedést, a kényszerképzetek sorát tudatos és fölényes költői játékkal érzékelteti.

Ennek a tudós játéknak van még egy fontos aspektusa, amelyről nem esett szó: a magas és mély hangrendű szópárok közötti különböző fokú egybeesésről és rokonságról beszélek. A nyitó sorpár után következő öt soros egység számos tanulságos példát ad erre az összefüggésre. A “zsigereim zslugorgatja” sorban, a ’zsiger’ és a ’zsugor’ szavak mássalhangzó-állománya között teljes az illeszkedés, magánhangzói között pedig teljes az ellentét. A “ne boldozz a belemben”, illetőleg a “ne kopogj a kebelemben” sorok ’bolond’ – ’belem’ és ’kopog’ – ’kebel’ szópárjai a skála távolabbi pontjain helyezkednek el. Ugyanezen skála köztes fokaira állíthatjuk a “ne *lapulj* meg a *lépemen*”, a “ne *kiáltozz* a *képemen*” és a “*fürtöm* tövét ki ne *forgasd*” sorokat. A palato-veláris illeszkedésben rejlő lehetőségek költői kiaknázásáról József Attila egész életművében Török Gábornak vannak alapvető fontosságú megfigyelései.

Ezekkel a példákkal kapcsolatban érdemes visszatérni arra, amiről József Attila szubjektív, hipotetikus etimologizálása kapcsán már volt szó. A palato-veláris szópárok létéről és jelentőségéről két nagyon érdekes egykorú tanúságtétellel rendelkezünk. Az egyiket Füsi Józsefnek köszönhetjük: “elkezdett általános nyelvészeti kutatásairól is beszélni” – írja emlékezésében a költőről. “Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyancsak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy ’vár és vér’, ’vád és véd’ logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudományos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen ’egymás felé tartó convergens alakfejlődések’, és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezнем /.../ Attila csak nevetett, és most már csak bosszantásomra is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképedésemet.” A másik becses tanúságtétel, közvetlenül a szanatóriumba vonulása előtről, Galamb Ödöntől, a költő ifjúkori atyai barátjától, gimnáziumi tanárától származik: “Útközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mélyhangú alakja komor, sötét, gyászos tartalmat ölel magába, magashangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.”

A versben egymást fedi és harmonikus együttműködésben van az egyik korabeli legkorszerűbb személyiségelmélet, a pszichoanalitikus tan és az emberiség archaikus tudásának egyik fennmaradt tapasztalata, amelyet a *Kalevala* őrzött meg. Ennek egyik legfrappánsabb bizonyítéka, hogy a Vipunen

epizód alapképzete, mely szerint egy élő lény gyomrában kohót és kovácsműhelyt lehet berendezni, fogalmi nyelven ölt formát Rapaport Samunak József Attila által stilizált könyvében, az *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című műben: “A gyomor az ember istene és az ember maga a gyomra. *A gyomor az élet kohója*, amelynek tüze részben hasznos és célszerű: azért ég, *hogy kiolvassza az eledelből a tápanyagot*, és részben »áldozati láng, amellyel bűneit vezeklőn emészti az ember magát«. Így az embert a gyomra fejezi ki a legjobban – az ideges gyomor csak »kísérlet vad ösztöneinknek rövidebb és soványabb kosztra való fogására, hogy így az erkölcsi törekvések győzedelmeskedjenek«. (Stekel)”.

A versnek van azonban még egy összetevője, amelyről eddig nem esett szó: a krisztusi szenvedéstörténet egyik mozzanata világosan felismerhető az utalások között. *János Evangéliumában* olvasható (19. rész, 31–35. vers) az a jelenet, amelyben az ítélet végrehajtói megbizonyosodnak arról, hogy az áldozat halála csakugyan bekövetkezett: “A zsidók annak okáért, hogy a testek szombaton, mivel hogy innep esti vala, /.../ kérék Pilátust, hogy azoknak a *szárok megtöretnék* és levétnének. Eljövének azért a vitézek, és az első latornak *megettörék az szárait* és a másiknak is, mely megfeszítettett vala Jézussal. Az Jézusra pedig mikor jutottak volna, mikor látták volna, hogy megholt immár, *nem törék meg az ő szárait*, hanem egy az vitézek közül lándzsával *megöklelé az ő oldalát, és mindgyarást jöve ki belőle vér és víz.*” A szöveg egyik utalását a “lábszárok” archaikus “szárait” változata fedi föl: “ne szakasd a szárait”. A másik utalás a keresztfán meghalt Krisztus oldalának megnyitása, s az abból kifolyó vér és víz: “ne nyisd meg az oldalamat / kicurrann a forralt kőnek / vasból való váladéka”.

Így találkozik egyetlen versben három olyan hagyomány, amelyek első pillantásra nagyon távol állnak egymástól: a *Kalevala* legarchaikusabb, a mágiikus világképpel, a ráolvasásokkal érintkező rétege, a mélylélektan és a keresztény hit alapszövege.

Az Isten és a pap a gömöri proverbiumokban

UJVÁRY Zoltán

Nem kétlem, kissé szokatlannak tűnhet, hogy az Istent és az ő szolgáját egy témakörbe vonom. Ezzel nem szándékozom az Istent alászállítani, a papot felemelni. Pusztán csak arról van szó, hogy mindkettőről jelentős számú proverbium ismeretes, elsősorban a népi használatban. Ezt figyeltem meg folklór gyűjtéseim évtizedei alatt, de az irodalmi példák is erről tanúskodnak.

Az Istenre vonatkozó proverbiumok az európai népek szókincsében is bőségesek, a magyarral egyező párhuzamokat már *Baranyai Decsi János* 1598-ban megjelent *Adagiorum-a* közöl, a későbbi gyűjteményekhez hasonlóan. *Gaál György* hatnyelvű *Sprüchebuch*-ja (1830) 12 olyan, Istenre vonatkozó közmondást közöl, amelyeknek a párhuzamaira német, angol, olasz, francia és latin példákat említ.

A magyar példák gyűjteményeinkben nagyszámúak. *Margalits Ede* a *Magyar Közmondások és közmondásszerű szólások* című munkájában – amelybe az 1897-ig publikált változatokat besorolta – az Isten címszó alatt több, mint 300, a papra vonatkozóan mintegy 170 proverbiumot közöl. *O. Nagy Gábor* *Magyar szólások és közmondások* című kötetébe – amelyben szintén csak az irodalmi példák felsorolása található – az Istenre 149, a papra 87 változat került.

Az élő népi használat más adatokat mutat. Három, közelmúltban megjelent gyűjteményből és saját anyagomból veszem a példákat. *Molnár István* *Szólások, közmondások Jászszentandrásen és környékén* című, 1993-ban publikált kötetében az Istenre 44, a papra 18, *Balogh Elemér* *Göcseji szólások és közmondások* című gyűjteményében az Istenre 77, a papra 7 proverbiumot közöl. A saját szólásgyűjteményemben Gömörből az Istenre 54, a papra 16 változat fordul elő. Ha e három, az élő szókincsen alapuló kiadványok példait vesszük alapul, akkor megállapíthatjuk, hogy napjaink szóhasználatában az Istent említő proverbiumok száma 50–70, a papra utalóké pedig 10–15.

Nyilvánvalóan lehetnek akár lényeges eltérések is a lokális gyűjteményekben, mint például *Lábadi Károly* *Ahogy rakod tüzed* című drávaszögi proverbium kötetében, amelyben az Istenre csak 16, a papra pedig 9 példa

van. A példák mennyisége egyébként gyakran függhet attól, hogy a kutató a célirányosan gyűjtött, illetőleg a folklór hagyományban, a népi prózában, a nyelvi mezőben spontán előforduló proverbiumokat közli-e.

A spontán használat, a pillanatnyi szituáció megragadása, megfigyelése természetesen rendkívül nehéz. Ehhez a közösségben, a proverbiumot használók körében kell élni, azokkal munkában és szórakozásban, családi és nagyobb közösségben együtt jelen lenni.

Szólás és közmondás nem él önállóan, mint a dal, ballada, mese, monda vagy adoma. Csak szövegkörnyezetben, a helyzettől, a szituációtól el nem választhatóan fordul elő. Nincs olyan alkalom, amelyben az emberek proverbiumokat mondanának egymásnak a jelenlévők szórakoztatására. Nem is beszélve arról, hogy a legtöbb ember nem is tudja, hogy szólást, illetőleg közmondást sző a beszédébe. Gyűjtéseim során gyakran tapasztaltam, hogy a proverbiumot használó tőlem tudta meg, hogy az elbeszélése kapcsán ő szólást vagy közmondást is alkalmazott.

Gömöri gyűjteményemben az Isten – mint említettem – 54 proverbiumban fordul elő. Ezek funkció, jelentéstartalom szerint különbözőek, és több csoportba sorolhatók. Az Isten neve az áldástól az átokig számos variánsban jelenik meg. Emeljük ki a főbb példákat.

1. *Áldást, jókívánságot kifejező szólások.* Ünnepi alkalommal, köszöntőként hangzik el az *Adjon Isten egészséget, bort, búzát, békességet* és ennek a variánsa: *Adjon Isten három b-t: bort, búzát, békességet*. Tréfásnak hangzik, de komoly kívánság: *Adjon Isten minden jót, diófából koporsót*. Ha az Isten segít bennünket és jó életünk lesz, végső nyughellyel is megajándékozhat: egy nemes fából – diófából – készült koporsóval.

A hála, a köszönet kifejezésére gyakori az Isten nevével való formula: *Áldja meg az Isten mind a két kezével; Áldja meg az Isten ott, ahol van*. A jótevőnek és a jótevőről mondják. Arra a személyre vonatkozik, aki segített azokon, akik bajban, nehéz helyzetben voltak. Az árváról gondoskodó emberről külön formula ismeretes: *Áldja meg az Isten, ki az árvát szánja*.

2. *Átok Isten nevével.* Általánosnak tekinthető a *Verje meg az Isten* büntetést és bűnhődést kérő-kívánó formula. A gonosz, kegyetlen, családjával, embertársaival szemben méltatlan magatartást, vétkes cselekedetet elkövető emberről és embernek mondják.

3. *Az Isten büntetésére vonatkozó szólások.* Két formula ismeretes: *Az Isten nem ver bottal* és *az Isten malmai lassan örölnek*. Különböző helyzetek és cselekvések kapcsán fordulnak elő. Ha olyan emberről esik szó, aki a közvélemény szerint gonosz, kegyetlen, durva személy, rosszul bánik a családjával stb., s azután az illetőt súlyos betegség éri, azt az Isten büntetésének te-

kintik az elkövetett vétkeiért, illetőleg az ilyen embert előbb-utóbb az Isten megbünteti. Az elnyert büntetést fejezi ki a *Megverte az Isten* szólás. Ez elhangozhat figyelmeztetésként, tiltó mondásként is, így például *Ne tedd* (ezt vagy azt) *János, mert megver az Isten!* Az Isten büntetése kifejeződik a *Nincsen rajta Isten áldása* szólásban is. Az az ember, aki fondorlatos módon, nem tisztességes úton szerezte a vagyonát, *azon nincs Isten áldása*, a hamisan nyert javakban nem talál örömet.

4. *Istenben való hit, bizakodás, reménykedés kifejezései.* A vallásos, istenhívó emberek gyakori mondása: *Ki Istenben bíz, nem csalatkozik.* Ha Istenben hiszünk, életünk folyamán nem érhet csalódás. Úgyszintén gyakran hangzik el: *Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?* Lelki vigaszt, bátorítást jelent. Az Istenben való hitet, az Isten oltalmát fejezi ki a *Hol Isten őriz, a pókháló is kővár.* Ebben kifejezést nyer az, hogy az Isten megvédi, megóvja az embert a nehéz időkben, a rossz körülmények között is. Bizakodást, reményt kelt a *Jó az Isten, jót ad* fordulat is. Hasonló értelmű *Az Isten kezében vagyunk.* Súlyosabb esetekben hangzik el, amikor reménytelennek, kilátástalannak tűnik az emberek helyzete. Elveri a határt a jég, árvíz van, járványos betegség szedi áldozatait stb., s ezek ellen semmit sem tehetünk, csak Istenben reménykedhetünk. A bizakodást, a reménykedést kifejező szólások közé tartozik még: *Ha az Isten nyulat teremtett, bokrot is teremtett hozzá.* A sokgyermekes családdal kapcsolatban hangzik el akkor, ha már a sokadik gyermek születik. Biztatólag, reménykedően mondják. A gyermek Isten áldása. Ha megteremtette, gondoskodik is róla.

5. *Szitkozódás, bosszankodás Isten nevével.* Többnyire civakodás, veszekedés közben hangzik el. *Az Isten akárhová tegyen!* E mondással kiált rá az ember arra, ki zavarja, zaklatja, szavaival vagy cselekedeteivel felbosszantja. Dühös, mérges reagálás vagy felkiáltás *Az Istennek se!* Akkor hangzik el, ha valamilyen dolog, cselekvés többszöri próbálkozásra sem sikerül, azaz *Nem megy az Istennek se!* Ebbe a körbe tartozik *Az Isten se győzi pénzzel* és az *Isten se tehet neki eleget* mondás. Mindkettő bosszankodva hangzik el az olyan személyről, aki mértéktelenül költekezik, aki kívánságokkal, kérésekkel zaklatja a családját.

6. *A hazug emberről.* Az az ember, aki nyilvánvalóan valótlant állít, az *Letagadja az Istent az égről.*

7. Akit váratlan szerencse ért, aki jó anyagi helyzetbe került, akit magas beosztású ember pártfogol, ha egy szegény legény gazdag leányt vesz feleségül, aki jó módba kerül, akinek nem lesz gondja az életben, az *Megfogta az Isten lábát.* Hasonlóan a szerencsére való utalás van a *Felvitte az Isten a dolgát* mondásban, de többnyire benne rejlik, hogy az ilyen embernek az anyagi

jóléte a jellemét is megváltoztatta, eltávolodott a barátaitól, gyakran még a rokonaitól is.

8. Az, aki olyan adományt kap, amire nem számított, de megismételhető (például szőlősgazda szőlőt, bort ad), a köszönéshez fűzi (vagy ahelyett mondja): *Tartsa meg az Isten a jó szokását*, azaz a mondásban finom célzás rejlik az adomány megisméltésére. Köszönetképpen baráti kapcsolatban az *Isten fizesse meg!* formula is elhangozhat.

9. Óhajt, vágyat, kérést fejez ki a *Ha Istent ismersz!* és a *Ha van Isten az égben!* Az előző kérlelően hangzik el. Az istenfélő, hívő ember jóindulatára való célzással. Példa: *Ha Istent ismersz, adj kölcsön ezer forintot*. A másodikban is óhajt, kívánság fejeződik ki, de nem emberrel, hanem Istennel kapcsolatban. Így kiáltunk fel, ha szeretnénk, hogy velünk is megvalósuljon, vagy valamilyen veszély elháruljon. Példa: *Ha van Isten az égben, a termést nem veri el a jég*.

10. Akinek rosszul sikerült a házassága, arról a férj vagy a feleség nevét említve mondják: *Megverte vele az Isten*. Beszédben például így: *Jól megverte az Isten Tóth Palit Szűcs Julival*.

11. A helytelennek tartott cselekvés *Isten ellen való vétek*.

12. A rosszkedő gyerek *Isten ostora*.

13. A fájdalom enyhítésére gyermekhalálkor: *Isten adta, Isten elvette*.

14. A jó szándék bizonyítására: *Isten látja lelkem*.

15. Nemleges válaszra: *Isten tudja*.

16. Kisebb kárra, jelentéktelenebb veszteségre: *Isten neki, fakeszt*.

17. Tiltakozásra: *Isten ments! Isten óvjon!*

18. A feltűnően magas gyerek: *Kinőtt az Isten markából*.

19. Távozásra: *Menj Isten hírvél!*

20. Munka kezdése: *Isten nevében*.

A papra vonatkozó szólások száma lényegesen kevesebb. Azok közül néhány az adoma körében is előfordul. A pap megbecsült személy a népi közösségekben. Egyetlen példa sincs a gyűjteményemben, amely a papot negatív színben említi. Talán még *A pap is bolond, ha részeg* sem tekinthető a papot elítélő mondásnak. Részeg ember mondja a maga mentségére, és így a példában a papnak másodlagos a funkciója.

A pap tiszteletét egy népi szólás mutatja. *Ha a pap a szűrőd csücskére ül, ne költsd fel róla, inkább vágd le a szűrőd csücskét*. Nagyobb volt a tekintélye, tisztelete a bírónál. Erre utal ezt a mondás: *Ha a bíró megüt, kihez mégy panaszra?*

Több proveriumban nem a pap mint személy, hanem a tisztsége, foglalkozása adja a jelentés tartalmát. Ilyen például: *Majd, ha énbőlőlem pap lesz*.

Részint kételkedést, részint elutasítást jelentő mondás. Annak mondjuk, aki olyan dologra vállalkozik, ami az ő erejét, tudását felülmúlja, de bizonygatja, hogy meg tudja csinálni. Akkor szólunk így hozzá, amivel azt fejezzük ki, hogy nem hisszük annak a megvalósulását, mint ahogy belőlünk sem lesz pap. Elutasítólag hangzik el e közmondás olyan esetben, amikor valami ellen tiltakozunk, amihez nem járulunk hozzá, majd csak akkor, ha pap leszünk, ami pedig sohasem következik be. Ide tartozik a *Mért nem lett pap?* mondás is. A tudálékos, a mindent jobban tudni akaró, a mindenbe beleszóló embert figyelmeztetik ezzel a mondással, ami többnyire gúnyosan, sőt bántóan hangzhat, például: *Ha olyan okos vagy, mért nem lettél pap?*

Két proverbium jelentésének hátterében az egykori egyházi adó emléke rejlik. Ezek: *A pap zsákja feneketlen. Telhetetlen, mint a pap zsákja.* A régi időkben a református falvakban a földművelő emberek a papnak természetbeni juttatásra is kötelesek voltak. Az úgynevezett *párbért* az emberek többnyire nem szívesen adták, különösen, ha gyenge volt a termés. Ha az emberek a pap igényét túlzónak tartották, ezzel a mondással fejezték ki egymás között a méltatlanságukat. Az élő beszédben már nem fordul elő. A másik, a *Telhetetlen, mint a pap zsákja* is csak az idősebbek körében hangzik el, akik még emlékeznek az egyházi adónak erre a formájára, és így a jelentését is megértik. A kapzsi, mindent magának megszerezni akaró emberről mondják. Az ilyen személynek semmi sem elég, mindig többet és többet akar, nem lehet kielégíteni, állandóan újabb igényekkel lép fel.

Említettük, hogy a pap az adomák kedvelt alakja. Két szólásunknak tréfás történet adja a magyarázatát. Ha valamit ellopnak tőlünk, akkor mondjuk: *Lába kelt, mint a pap órájának.* Ehhez a következő történet kapcsolódik: A cigány elment gyónni. A pap órája a gyóntatószék támláján volt. A cigány rátette a kezét. Mondta a papnak, hogy lopott egy órát. A pap kérdezte, hogy visszaadta-e a gazdájának. – Annak nem, de visszaadom magának – válaszolt a cigány. – Ne nekem add, hanem a gazdájának – szólt a pap. – Annak megkínáltam, de nem kellett neki, most mit csináljak? – Akkor tartsd meg magadnak és menj békével. – A cigány fogta, és elvitte az órát. Így kelt lába a pap órájának. A másik szólás így hangzik: *Csak a papot kell kínálni, másoknak van esze.* Az egyszeri, legációban járt kispapot kínálgatták herőcével, de az csak köszönte, és éhes maradt. Más változat szerint egy kis idő múlva megkérdezte a gazdát, hogy az mit is mondott a herőcével kapcsolatban...?

A papokról szóló adomáknak bőséges a száma. Az anekdota műfajában önálló csoportot alkotnak. A papok megjelenítésére más műfajok is adnak példát. A róluk szóló képet a proverbiumok jól színesítik.

”Rosoinen kivi hioutuu timantiksi” Kansanmusiikki taidemusiikissa

Matti VAINIO

1. Ensimmäisen suomalaisen musiikkitieteen tohtorin, Ilmari Krohnin (1867–1960) väitöskirjan *Über die Art und Entstehung der geistlichen Volksmelodien in Finnland* ilmestymisestä tuli äskettäin kuluneeksi 100 vuotta, minkä vuoksi halusin tarkastella Krohnin asemaa suomalaisen musiikkitieteen kentässä ja – koska hänellä oli elämänsä varrella tärkeitä yhteyksiä unkarilaiseen musiikintutkimukseen – verrata hänen elämäntyötään eräiltä osin Zoltán Kodályyn ja Béla Bartókin vastaavaan työhön Unkarissa. Luullakseni Unkarissa varsin hyvin tunnetaan Krohnin Unkari-yhteydet ja hänen ansionsa Unkarin kansanmusiikintutkimuksen alalla, mutta vanhojen asioiden muistiin palauttaminen ja niiden asettaminen hiukan uusiin konteksteihin saattaa joskus olla virkistävää, varsinkin kun tilanne on se, että ainakin Suomessa nämä seikat ovat jo täysin painuneet unhoon. Tarkastelen Krohnin ansioita nimenomaan hänen Unkari-suhteittensa näkökulmasta lähteissä mainitun kirjallisuuden pohjalta enkä puutu juurikaan hänen muuhun toimintaansa musiikin ja musiikintutkimuksen alueella.

Artikkelini lähtökohdaksi sopii hyvin kirjallisuudentutkija Annamari Sarajaksen 1956 ilmestyneessä väitöskirjassaan *Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa* esiin nostama kiinnostava näkökulma ”kansan löytämisen ideasta”, johon sisältyi se uusi ja liberaali ajatus, ettei kansanrunon kerääjän sopinut lähteä kentälle kansaa ”opettamaan” – kuten oli usein tapahtunut – vaan pikemminkin hänen tuli mennä sinne nöyränä kansalta ”oppimaan”. Tuo ajatus, joka on kansanmusiikintutkimuksessa periaatteellisesti yhtä tärkeä – ja myös arka – asia kuin esim. Lönnrotin keräämien kansanrunojen tutkimuksessa, sopii hyvin tähänkin yhteyteen lähtökohdaksi jäljittämään Unkarin ja Suomen kansojen musiikin ”löytäjien” ajattelua, koska monet seikat näyttävät hyvin samankaltaisilta jopa ongelmia myöten. Tosiasia näet on, että monetkaan suomalaiset kerääjät ja tutkijat eivät menetelleet siten kuin Sarajas neuvo, vaan he lähtivät kentälle pikemminkin

kansaa ”opettamaan” kuin siltä ”oppimaan”. Kysymys on siitä, että jo Lönnrotista lähtien runotekstejä ja niiden toisintoja pyrittiin julkaisuvaiheessa varsin raa’alla kädellä yhdenmukaistamaan tai jopa kaunistelemaan eräänlaiseen kuviteltuun ideaaliasuun. Sama koski myös sävelmänkerääjiä, sillä hekin yrittivät ratkaista omat toisinto-ongelmansa laatimalla sävelmistä ”tieteellisin periaattein” paranneltuja nuotinnoksia ja kehitellen sävelmistä taidemusiikissa esiintyviä *Urtextejä* eräänlaisia kuviteltuja alkuperäistekstejä, joista keräystilanteen originaliteetti oli kaukana. Esimerkiksi sellaisena on pidettävä Ilmari Krohnin apulaisineen toimittamaa *Suomen kansan sävelmiä* -julkaisua (1898–1928), joka on nähtävä yritykseksi kerätä suomalaisen kansansävelmistön arvokkain osa ja julkaisten kiinteyttää sekin eräänlaisen kuvitteellisen ”alkutekstin” muotoon. Kuten nykytutkija jo tietää, kyseessä ei ole missään tapauksessa alkutekstin kaltainen perusteksti, vaan kerääjän itsensä näkemys kuulemastaan musiikista, joka on ollut vain yksi tulkinta monien kaltaistensa joukossa, sillä periaatteessa sama sävelmä on ollut mahdollista kuulla monin eri tavoin – kuten on laita paikallismurteissa: lännessä laulettiin näin ja idässä noin. Mikä niistä sitten on se alkuperäinen, ”oikea” *Urmelodie*, on jo vaikeampi asia. Tämä perustavaa laatua oleva kysymys johti moniin muihinkin vakaviin ongelmiin, joista tulee jäljempänä puhe.

2. Sitten Unkariin. Béla Bartók ja Zoltán Kodály, Unkarin ”jalot kaksoiset”, kuten Gyula Illyés heitä eräässä runossaan kauniisti nimitti, olivat myöhäisen romantiikan ja nousevan nationalismin aatteiden vahvasti herättelemiä. He olivat syntyneet vuoden välein, Bartók 1881 ja Kodály 1882, joten saman ”herätyksen” hieman aiemmin kokenut Krohn oli heitä viitisentoista vuotta vanhempi. Bartókin ja Kodály’n tiet sivusivat toisiaan hyvin läheltä aina nuoruusvuosista saakka. He opiskelivat yhtäaikaisesti Budapestin musiikkikorkeakoulussa, ja heidän kiinnostuksensa alkoivat suuntautua – ilmeisestikin Kodály’n 1906 julkaiseman väitöskirjan ajankohtaisesta tutkimusaiheesta *Unkarilaisten kansanmelodioiden säerakenteesta* johtuen – samankaltaisiin ongelmiin: Unkarin talonpoikaiskulttuurin silloin vielä unohdettuihin musiikillisiin aarteisiin, joita ei tuolloin ollut varsinaisesti löydetty. He oivalsivat tahoillaan sen, minkä jokainen sivistynyt unkarilainen nykyään hyvin tietää: että siihen aarteen kätkeytyi Unkarin kansan sydän ja mieli ja että se oli saatava kiireesti talteen. Vaikka suomalaisen kansanmusiikintutkijan ja hänen unkarilaisten kollegojensa tavoitteet olivat paljolti samankaltaiset, Bartók ja Kodály eivät ainakaan vielä tässä vaiheessa tunteneet Krohnin väitöskirjaa, joka kylläkin

oli saksankielinen, mutta julkaistu Suomessa, josta se ei kovin hyvin levinnyt muihin maihin.

Bartókin ja Kodály'n keruusuunnitelmaan liittyi jonkin ajan kuluttua myös se käännteentekevä idea, joka teki sittemmin kummastakin maailmankuulun: että tuosta kansallisesta aarteesta, sinänsä vaatimattomasta unkarilaisesta kansanmelodiasta, saattaisi syntyä oikein työstettynä 1900-luvun modernin unkarilaisen taidemusiikin perustava rakennusaines, joka kaipaisi vain *rosoiden kiven hiomisen timantiksi*, kuten sanonta kuului. Nyt tiedetään, että tuo utopistiselta kuulostanut hanke onnistui sittemmin kaikilta osiltaan – arvokas melodia-aarre saatiin viimeisellä hetkellä talteen, ja Bartók ja Kodály kykenivät muokkaamaan sen pohjalta koko Unkarin musiikillisen kieliopin, johon sittemmin taipui lähes koko unkarilainen taidemusiikki useaksi vuosikymmeneksi ja jota sittemmin menestyksellisesti levitettiin koululaitoksen ja kansansivistyksen avulla kaikelle kansalle. Bartók ja Kodály ovat selventäneet ensin kansanmusiikin keruu- ja tutkimustyöllään ja sitten omalla sävellystyöllään, joka perustui tämän materiaalin tarkkaan tuntemiseen, sekä Unkarissa että maailmalla käsitystä sellaisesta ”unkarilaisuudesta”, jota on ollut ulkopuolistenkin vaivatonta ymmärtää.

Erityisen kiinnostavaa tässä on, että Unkarin tilannetta voidaan verrata Suomessa tapahtuneeseen, vaikka suoranaisia yhteyksiä kansojen, tutkijoiden ja säveltäjien välillä ei juuri ollut. Ilmeisestikään suomalainen nationalistinen innostus ei vastaavana aikana ollut ideologisesti kaukana Unkarin tilanteesta, jossa saksalais-itävaltalainen kulttuuri oli käytännöllisesti katsoen valloittanut unkarilaisen. Suomenkin ikivanha sävelaarteisto oli paennut aikojen kuluessa saksalaisen kulttuurin tieltä osittain pohjoiseen, osittain itään ja sitä tietä kadonnut, kuten folkloristiikan historiallis-maantieteellinen metodi opetti. Muinaisen runoston ja lauluston vaalimista ei ollut meilläkään pidetty tarpeellisena; monin paikoin siihen suhtauduttiin jopa vihamielisesti. Koska osa lauluista oli unohtunut, joskaan eivät aina olleet kokonaan kadoksissa, tarvittiin vain sen löytäjää, muistiinmerkitsijää. Vähin erin tilanne parani, kun kirjaimellisesti koko Suomen kansa romanttishistoriallisen innostusta hyväksi käyttäen ”valjastettiin” Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloitteesta perinteenkeruuseen. Sitä tietä esimerkiksi oppineistonkin osoittama ynseys muuttui vähin erin uteliaaksi kiinnostukseksi ja kiinnostus lopulta kiintymykseksi; näin vahvistettiin luottamusta oman kansan eurooppalaiseen kulttuurikelpoisuuteen.

Suomi tuotti kylläkin monitaituri Elias Lönnrotin, joka kokosi kerätystä runostosta mm. Kalevalan ja Kantelettaren, mutta musiikin alalla Bartókin ja

Kodály'n kaltaisia kansan löytäjiä ei meillä ilmaantunut. Sibeliuksen luomistyölle ei kansanmusiikki merkinnyt lainkaan samaa kuin esim. Bartókin tai Kodály'n musiikille. Sibelius kyllä ”etsi kansaa” ja sen kadonnutta runomelodiaa kansallisromantiikan aatteiden mukaisesti ja kertoo oppineensa paljon kansasta mm. tunnetun runonlaulajan Larin Parasken laulua kuunnellessaan. Mutta suomalaisia kansanmelodioita Sibelius ei sävellyksissään koskaan sellaisenaan käyttänyt, vaikka monin paikoin niin luullaan. Pikemminkin Sibelius pyrki löytämään musiikkinsa mausteeksi hieman epämääräistä kalevalaista mystiikkaa tai tunnelmaa, jota hän sai aikaan esim. nimeämällä monia teoksiaan Kalevalan sankarien tai tapahtumien mukaan tai luomalla teoksiinsa jonkinlaista arkaaisen karua sävyä, joka onkin onnistuneesti esillä esim. *Kullervo-sinfoniassa*, *Lemminkäis-sarjassa*, *Luonnottaressa*, *Pohjolan tyttöressä*, *Tapiolassa* jne. Mutta yhtään kansansävelmää sellaisenaan Bartókin ja Kodály'n sävellysten tapaan niihin ei tyyliiteltyäkään sisälly.

Myöhemmällä iällään Sibelius näki tarpeelliseksi jopa kieltää kaikki yhteytensä kansaan ja kansanmusiikkiin, koska ei halunnut enemmälti leimautua kotikutoiseksi ”Heimatkünstleriksi”, jollaiseksi Gustav Mahler oli häntä eräässä kirjeessään pilkallisesti nimittänyt. Sibeliukselle kansanmusiikista ja sen rosoisista sävelmistä tuli jonkinlainen psyykkinen este; myöhemmällä iällään hän jopa halusi kieltää lähes kaikki suhteensa siihen. Hänellä ei liioin ollut tieteellisiä intressejä kansanmusiikin suuntaan, jollaisia taas Bartókilla ja Kodálylla oli runsaasti. Hän ei myöskään käyttänyt musiikissaan unkari-laisten kollegojensa tavoin ensimmäistäkään kansanmusiikkilainaa, vaikkakin monet ulkomaiset ja kotimaisetkin kriitikot väittivät vuosisadan alussa hänen tukeutuvan koko sävellystyössään aina sinfonioita myöten suomalaisten kansanmelodioiden varaan. Siitä huolimatta kysymys Sibeliuksen omasta suhteesta suomalaiseen kansanmusiikkiin tuntui alituisesti vaivaavan säveltäjää itseään, koskapa hän esimerkiksi laati siitä aiheesta koeluentonsa Helsingin yliopiston musiikinopettajan virkaa 1897 hakiessaan. Mainittakoon, että kilpahakijana viranhausassa hänellä oli mm. juuri edellä mainittu Ilmari Krohn, jonka kanssa he lopulta yhdessä hävisivät säveltäjä-kapellimestari Robert Kajanukselle, joka viran lopulta sai. Tässä luennossaan Sibelius kertoi käsityksensä taidemusiikin ja kansanmusiikin suhteesta: hän asettui päättäväisesti vastustamaan mm. vanhojen kansanmelodioiden romanttista soinnuttamista, mikä meilläkin harjoitettu yleinen käytäntö oli hänen mielestään totaalaisesti vääristänyt kansanmelodioiden musiikillisen todellisuuden. Tällä kannanotolla hän ei ollut aivan samalla kannalla esim. Béla Bartókin kanssa, joka myös on kirjannut omat ajatuksensa vastaavasta seikasta, eikä Sibeliuksen ajatuksiin yhtynyt Ilmari

Krohnkaan. Sibeliusta lukuun ottamatta muu vuosisadan alun suomalainen musiikki sen sijaan pohjasi selkeästi kansanmusiikillisiin esikuviin, joita käytettiin paljon esimerkiksi ns. kansanoopperoissa, sinfonisissa runoissa, kansanlaulusovittelmiin, -rapsodioiden ja -ketjujen aineksina. Tällaisista säveltäjistä mainittakoon mm. Robert Kajanus, Leevi Madetoja, Toivo Kuula ja monet muut vähäisemmät nimet, joille kansansävelmät muodostivat tietynä aikana sävellystyön ohittamattoman lähtökohdan. 1920-luvulta alkaen nuorempi polvi taas seurasi pikemminkin saksalaisen ekspresionismin esikuvia kuin vakaita kansallisia jälkiä. Tavoitteet Suomessa ja Unkarissa olivat tältä kannalta katsoen hyvin etäällä toisistaan.

3. Sibeliuksen sijaan voimme ottaa tarkasteltavaksi esimerkiksi Ilmari Krohnin, kansainvälisesti tunnetun Krohnien folkloristisuvun nuorimman jäsenen. Hänen elämäntyönsä puitteet muistuttavat suuresti Bartókin ja Kodály'n elämäntyötä, joihin liittyi sekä luova säveltaiteellinen työ että tieteellinen tutkimustyö. Krohn sai kotoaan, lähinnä isältään, kansanrunoudentutkija Julius Krohnilta vahvimmat herätteet kansalliseen ajatteluunsa. Siksi hän kiinnostui jo nuorena kansansävelmistä ja teki ensimmäiset keruumatkansa vuosina 1886, 1890 ja 1897–98. Tunnetuimmaksi Krohn kuitenkin lienee noussut luodessaan saksalaisen musiikkiteoreetikon Hugo Riemannin ajattelun pohjalta uudenlaisen taidemusiikin sävellystyöliien kuvausjärjestelmän, ns. ”musiikinteorian”, joka siis kuvaa länsimaisen musiikin sävellyksperiaatteita rytmioopin, sävelopin, harmoniaopin, polyfoniaopin ja muotoopin näkökulmista. Mutta se puoli Krohnin toimintaa ei liittynyt miltään osin hänen kansanmusiikkiharrastuksiinsa. Koska Krohn oli myös luova säveltäjä, jolla oli laaja sävellystuotanto oopperoita, oratorioita ja muuta kirkollista musiikkia myöten, voisi kuvitella hänen yrittäneen tuoda ajatuksiaan julki sitä tietä. Näin kyllä tapahtuikin, mutta halustaan huolimatta hän ei kyennyt luomaan Bartókin ja Kodály'n tavoin uutta kansallista sävelkieltä, vaan tyytyi perinteiseen romanttiseen ja ehkä hieman epäitsenäiseenkin sävellystyöliin, jossa kylläkin käytti ajan tavan mukaan teemoinaan suomalaisia kansansävelmiä, hengellisiä ja maallisia. Se ei päivänkriitikistä päätellen vedonnut kuulijoihinsa, joskaan melodian- ja harmoniankäytön taitoja ei yleensä epäilty. Joka tapauksessa luotuaan verrattain laajan sävellystuotannon sinfonisen ja erityisesti draamallisen musiikin alueella hän ei liene asettanut tavoitettaan yhtä korkealle kuin Kodály ja Bartók tekivät: uudistaa vanha sävelkieli 1900-luvun sävelkieleksi, joka vastasi 1900-luvun esteettisiä tavoitteita, Krohn ei ole koskaan saanut täysin varauksetonta tunnustusta tästä osasta työtään ehkä

siksikin, että joutui esiintymään usein Sibeliuksen pitämien sävellyskonserttien läheisyydessä. Toisin sanoen hänkin – monen muun aikalaisensa lailla – joutui elämään ”suuren tammen” varjossa.

4. Unkarilainen kansanmusiikki synnytti aikanaan paljon virheellisiä käsityksiä, Suomessakin; niitä olivat olleet luomassa mm. Habsburgien laaja monarkia ja unkarilaisten muutkin läheiset suhteet saksalaisen kulttuurialueen taiteellisiin saavutuksiin. Unkari oli aikojen kuluessa lähes huomaamattaan omaksunut yhteiseurooppalaisen musiikillisen kielen ja sitä tietä ”unohtanut” oman musiikillisen äidinkiелensä perusteet. Unkarin kuulumista tämän yleiseurooppalaisen perinteen sisään auttoivat ennen maailmansotia mm. Euroopan valtioliitot ja sotien jälkeen uudet kansallisesti keinotekoiset rajanvedot, jotka eivät kunnioittaneet kieltä sen paremmin kuin kulttuuriakaan.

Yleinen harhakäsitys oli nimittäin pitkään, että Unkarilla on sama keskieurooppalaispohjainen kansanlaulusto kuin esim. saksalaisen kielialueen mailla. Ja toisaalta tilannetta sekoitti entisestään sekin, että leimallista ”unkarilaisuutta” tässä muka edusti turkkilaisvallan vuosisatainen perinnejäämä, ns. mustalaismusiikki. Yleistä epätietoisuutta asiasta lietsoivat myös unkarilaisten itsensäkin lanseeraamat, yliromantisoidut kiiltokuvat mustalaismusiikista muka aitona unkarilaisena kansanmusiikkina. Taustalla saattoi aivan hyvin olla kaupallisiakin ajatuksia, sillä tuliset mustalais sävelet ja sittemmin niiden hieman jalostuneemmat muodot, unkarilaisaiheisten operettien tarttuvat melodiat ja iskevät rytmit, osuivat hyvin esimerkiksi pohjoisten kansojen säveltajuntaan, minne ne oli ilmeisesti tarkoitettukin – sanalla sanoen: ne myivät hyvin ja niillä myytiin ”unkarilaisuutta”. Ehkäpä voisi ajatella, että Bartók ja Kodály saivat juuri tästä sitkeästi vallitsevasta harhaluulosta yhden vahvan pontimensa todellisen unkarilaisen kansanmusiikin pariin hakeutumiselleen.

Käsitteiden täydellisestä sekaannuksesta johtui, että miltei mikä tahansa kansanomainen laulelma – useimmiten vielä germaanisperäinen – leimautui unkarilaiseksi ”kansanlauluksi”, kunhan siinä vain oli jollain tapaa, edes hiukan, jotain unkarilaisperäiseksi kuviteltua pintarakennetta. Sellaisiksi riittivät hyvin esim. laulunsanat, jotka viittasivat aidon tavaramerkin, pustan suuntaan, joissa esiintyivät Viktóriat husaareineen, Hány János -sankareineen tai ”unkarilaiseksi” ja ”tuliseksi” määritelty – Krohnin musiikinteorian termein ilmaisten – ns. keskipitkä iskuala musiikin perussykkeessä (”syn-koop-pi”).

Periaatteessa samalla tavoin oli käymässä myös suomalaiselle kansanlaululle. Sekin oli aikojen kuluessa sekoittunut Unkarin kanssa samapohjaiseen germaanisperäiseen ainekseen, josta kansallisen aineksen kanssa ja ruotsa-

laisvaikutteiden myötä muotoutui meillä sittemmin ”uudempi kansanlaulu”, ns. rekilaulu, jossa ei ole suomalaista enää juuri nimeksikään, vaikka Suomen kansa alkoi pitää niitä omina kansanlauluinaan. Vanhempaakin kerrostumaa oli vielä muun ohella elossa. Sen ja muun musiikillisen kansanperinteen talteen ottamiseksi ryhtyi Suomessa keruupuuhiiin unkarilaisten kollegojensa kanssa miltei samoihin aikoihin Ilmari Krohn, joka Keski-Suomeen Viitasaaren ja Pieksämäen tienoille ulottuneella keruumatkallaan itse asiassa löysi sattumalta – aivan unkarilaisten kollegojensa tavoin – erään unohduksissa olleen osan kansallista sävelaarteistoa, Suomen kansan hengelliset kansansävelmät. Ne hän heti julkaisi yhdessä keruutoverinsa Mikael Nybergin kanssa kaksiosaisena koelmana *Kansan lahja kirkolle* 1891.

5. Krohnillekaan ei kauan pelkkä mekaaninen keruutyö ja keräelmien selaisenaan julkaisu riittänyt, vaan hän tähtäsi pidemmälle kunnianhimoisempiin tavoitteisiin: hän alkoi järjestellä ja analysoida laajoja kokoelmiaan, mistä syntyi kuusi vuotta ennen Kodály'n väitöskirjaa mm. alussa mainittu ensimmäinen suomalaisen kansanmusiikintutkimukseen liittynyt väitöskirja ja sen lisäksi paljon muita tieteellisiä julkaisuja kuten suurteoksen *Suomen Kansan Sävelmiä* -kokoelman ensimmäinen (*Hengelliset sävelmät* 1898–1901) ja kolmas osa (*Tanssisävelmät* 1893–1897).

Ilmari Krohnin käytännön ongelmaksi nousi kuitenkin kysymys siitä, millaisella periaatteella kerätyt sävelmät tulisi järjestää ja luokitella, sillä min-käänlaisia malleja ei ollut löydettävissä kotimaasta sen paremmin kuin ulkomailtakaan. Kaiken lisäksi Krohnille uskottiin uudempien kansanlaulujen aiemmin epäonnistuneen julkaisutyön jatkaminen, joten hänelle oli kasautunut paljon odotuksia.

Krohnin aloittaessa tätä työtään samoihin aikoihin vastaavanlaista sävelmänkeruutyötä Unkarissa harjoitti monipuolinen tutkija – folkloristi, kansanelämän- ja -musiikintutkija ynnä kääntäjä – Béla Vikár. Hänen työskentelynsä oli jo suomalaisen kollegan alkeellista korvakuulomenetelmää paljon uudemmalla tolalla; olihan hänellä käytössään fonografi, jolla laulut voitiin säilöä metallilieriöihin ja nuotintaa jälkeen päin. Krohn joutui käyttämään vielä pitkään pelkkää nuottipaperia ja lyijykynää. Hänen työnantajansa, vuonna 1831 perustettu Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, kykeni hankkimaan ensimmäisen äänityslaitteen vasta kymmenkunta vuotta myöhemmin, vuonna 1900. Béla Vikárin nimi muistettaneen nyttemmin hänen musiikkitieteellisistä ansioistaan huolimatta ennen muuta Kalevalan ensimmäisestä un-

karinnoksesta, jota monet pitivät edelleen parhaana, vaikka käännöksiä onkin kertynyt kymmenkunta. Kansanmusiikin laajempi keruu ja ennen muuta tutkimus- ja julkaisutyöt siirtyivät Vikárilta pian Bartókille ja Kodálylle.

Koska Krohnilla ei ollut valmista luokitus- tai analyysimallia, hänen oli keksittävä sellainen itse. Perinteisen musiikkianalyysin rinnalle, joka oli kehitetty pääasiassa taidemusiikin tarpeisiin mutta jota oli käytetty myös kansanmusiikin analyysin, syntyi nimenomaan luokitteluun keskittynyt kansansävelmätutkimus. Nimensä mukaisesti kyseessä ei ollut varsinaisesti analyttinen tapa lähestyä melodioita vaan pikemminkin luokitteleva. Se menetelmä syntyi suureen tarpeeseen, sillä monissa maissa arkistot pullistelivat kansansävelmäkeräelmiä, joita piti jollain tavoin käsitellä, ennen kuin ne voitiin säilöä arkistoihin. Sitä silmällä pitäen Kansainvälisen Musiikkitieteellisen Seuran 1899 julistama kilpailu parhaan luokittelujärjestelmän luomiseksi nimenomaan sävelmien arkistointia silmällä pitäen tuotti monenkaltaisia tuloksia, joista yksi palkittu oli Ilmari Krohnin. Hänen systeemissään sävelmä hajoitetaan säkeisiin, joista sitten etsitään kustakin niiden melodiset avainkohdat, joita Krohn kutsui ”pistoaiheiksi” (Stichmotiv). Sävelmien ryhmittymisen tuli määräämään lyhyesti sanoen säkeitten melodisten kadenssien laatu. Tätä leksikografiseksi nimettyä menetelmää ovat sittemmin kehittäneet eteenpäin Krohnin oppilaat Armas Launis ja A.O. Väisänen. Menetelmän viimeisimpäänkin versioon tosin liittyy eräitä kyseenalaisuuksia – suurimpana ehkä olettaus, että kansansävelmistö noudattaisi läntistä duuri–molli-tonaliteettia – mutta tällä menetelmällä järjestettynä ensimmäiset laulusävelmäosat valmistuivat 1904, kun taas hanke kokonaisuudessaan valmistui 5 000 sävelmän laajuusena koelmana 1933.

6. On varsin kiintoisaa havaita eräiden vuosilukujen Suomessa ja Unkarissa sattuvan merkillisesti yksiin. Krohn ja Vikár olivat aloittaneet työnsä kansanmusiikin keruun ja tutkimuksen parissa täsmälleen samaan aikaan. Kun Krohn ja Vikár saivat valmiiksi ensimmäiset keruutyönsä, mukaan liittyivät 1906 lähes samanaikaisesti Zoltán Kodály ja Béla Bartók. Heidän toiminnastaan sai alkunsa Unkarissa tieteellisesti kunnianhimoinen ja vaativa kansanmelodioiden kokoamistyö, jonka oli määrä käsittää koko unkarilainen kieli-alue. Se käsitti paljon muitakin alueita kuin nykyisen Unkarin.

Bartók ja Kodály suunnittelivat kuten Krohnkin mallin mukaan 5 000 sävelmän laajuista yhteisjulkaisua; väliin tosin ehti monta vaivaa kuten ensimmäinen maailmansota. Vuonna 1906 ilmestyi ensimmäinen Bartókin ja Kodályn Unkarin maalaistrylistä kokoama ja sovittama pianosäestyksinen kan-

sanlaulujulkaisu *20 magyar népdal* (20 unkarilaista kansanlaulua), joka hetkessä alkoi synnyttää uutta harrastusta kansanmusiikkiin: kansanlaulu siirtyi maalaiskylistä konserttilavoille, joissa kaupunkilaisyleisökin sai maistaa tuota harvinaista herkkua. Se oli sensaatio, koska mielipiteitä esitettiin puolesta ja vastaan. Monet kuulijoista olivat haltioissaan, mutta melko monet myös nyripistivät nenäänsä, koska eivät olleet ennen kokeneet sellaista pyhäinhäväistystä, että lajit sekoitetaan toisiinsa tarkoituksellisesti.

Tämä julkaisu oli kuitenkin ensimmäinen yritys lähestyä uuden estetiikan nimissä suurta yleisöä. Kokoelmasta tuli ajan oloon erittäin laajalti käytetty, eikä se ole menettänyt arvoaan tänäkään päivänä. Vuonna 1924 ilmestyi lopulta Bartókin laatima, kautta aikojen ensimmäinen systemaattinen kuvaus unkarilaisesta kansanlaulusta *A magyar népdal* (Unkarilainen kansanlaulu) ja 1937 Kodály'n laatima vertaileva historiallinen analyysi unkarilaisesta kansanmusiikista *A magyar népzene* (Unkarilainen kansanmusiikki). Kansanmusiikin tieteellistä keruuta Bartók ja Kodály jatkoivat yhdessä aina vuoteen 1940 saakka, jolloin Bartók emigroitui Yhdysvaltoihin. Toisen maailmansodan jälkeen tutkimustyö jäi siten yksin Kodály'n käsiin.

Bartókilla ja Kodálylla ei ollut kehitettynä minkäänlaista menetelmää keräämiensä melodioiden järjestämiseksi ja luokittelemiseksi, vaikka kansainväliset musiikkitieteelliset seurat olivat jo vuosisadan vaihteessa etsiä sopivia luokitusjärjestelmiä vastatakseen siten suureen eurooppalaiseen kansanperinteen keruunnostukseen. Bartók ja Kodály olivat kuulleet jo 1906 suomalaisesta kansanmusiikintutkijasta Ilmari Krohnista, joka oli puuhannut samankaltaisten tutkimusongelmien parissa kaukana Suomessa samaan aikaan kuin he itse Unkarissa. Pehdyttyään Krohnin julkaisemaan leksikografiaan Bartók ja Kodály saattoivat havaita periaatteen omaankin käyttöönsä sopivaksi, joten heidän tarvitsi vain hiukan kehittää ja soveltaa sitä unkarilaisten melodioiden tarpeisiin, jonka jälkeen menetelmä oli valmis käyttöön Unkarissakin.

Unkarilaiset melodiat järjestettiin lopulta tällä periaatteella. Vain ns. ”kolmas ryhmä”, jonka luokittelu on vieläkin kesken, ei antautunut Krohnin järjestelmän kaavoihin. Ilmari Krohnin nimi tuli tunnetuksi tuosta hetkestä lähtien kaikkien unkarilaisten – ja muidenkin itäisen Keski-Euroopan – kansanmusiikintutkijoiden keskuudessa, ja menetelmälle annettiin heti sen keksijää kauniilla tavalla kunnioittava nimikin: Krohn-metodi, jota kansainvälinen etnomusikologian oppihistoria näyttää vielä nykyäänkin kunnioittavan ”suomalaisen koulukunnan” käsitteellä. Unkariin 1953 perustettu kansanmusiikin tutkimuslaitos on siitä alkaen tutkinut ja julkaissut kerättyä unkarilaista

kansanmusiikkia. Vuonna 1967 se liitettiin Unkarin tiedeakatemian musiikkitieteen laitoksen toiseksi osastoksi Bartók-arkiston lisäksi. Jokainen alalla työskentelevä musiikintutkija on tietoinen Ilmari Krohnin merkityksestä Unkarin musiikkitieteelle. Melodioiden lajitteluperiaatteena käytetään edelleen Krohnin luomaa perusjärjestelmää, johon on toki tehty aikojen kuluessa täydennyksiä ja parannuksia, joista tunnetuimmat on tehnyt Bartókin jälkeen Pál Járdányi. Ilmari Krohnin aikaansaannokset kansanmusiikintutkimuksen alalla on tunnettu ja tunnetaan edelleen Unkarissa ja muualla itäisessä Keski-Euroopassa – paremmin kuin meillä Suomessa.

7. Bartókin ja Kodály'n edellä mainitut tutkimukset löysivät myös verrattain nopeasti tiensä Suomeen, sillä jo 1925 – vain vuotta ilmestymisensä jälkeen – Ilmari Krohn arvosteli Bartókin käännteentekevän tutkimuksen *Virittäjä*-lehdessä, joka kielitieteellisenä aikakauslehtenä ei ollut sopiva julkaisufoorumi musiikkitieteellisesti merkittävän unkarilaisjulkaisun esittelylle. Senpä vuoksi asian ydin ei lienekään kantautunut juuri kenenkään suomalaisen kansanmusiikkiasiantuntijan tietoon. Miten merkittävästä teoksesta tässä oli kysymys, käy ilmi Krohnin kirjoittamasta arviosta:

”Teos on täysipainoisimpia, mitä vertailevan kansansäveltutkimuksen alalla on ilmestynyt. Suppeassa muodossa ja hiukan yli 300 edustavan sävelmän avulla annetaan siinä yleissilmäys ja luotettava karakterisointi 9. tuhannelle nousevasta, enimmäkseen vielä julkaisemattomasta, fonogrammeina säilytetystä aineistosta. Jo tämä seikka ansaitsee huomiota nykyisenä aikana, jolloin täydellisten, laajojen kokoelmien painatus on käynyt ylivoimaiseksi asiaksi, kuten on meilläkin käynyt. Suurin osa unkarilaista sävelmistöä on kerätty vasta tämän vuosisadan aikana (1898–1920). Huomattavimpina kerääjinä mainittakoon, paitsi julkaisijaa, toht. Béla Vikár, Suomessakin hyvin tunnettu, sekä säveltäjä Zoltán Kodály puolisoineen. Bartók itse on myös Unkarin tunnetuimpia säveltäjiä, joten hänen tutkimustyönsä on suoritettu täydellisellä taiteellisellakin asiantuntemuksella, mikä tällä alalla on mitä tärkeimpiä edellytyksiä tulosten luotettavuudelle. – Onnittelemme sukukansamme musiikintutkijoita heidän arvokkaasta saavutuksestaan kansanmusiikin alalla ja toivomme, että tutkielmassa noudatetusta menettelytavasta on oleva hyötyä meikäläisenkin aineiston käsittelylle ja etenkin sen käytännölliselle julkisuuteen saattamiselle.”

On suuri vahinko, ettei unkarilaistutkijoiden ja Ilmari Krohnin välille syntynyt sen paremmin ammatillista kuin henkilökohtaistakaan suhdetta: Bartók ei tavannut Krohnia kuin ilmeisesti kerran aivan lyhyesti, vaikka he ”seurus-

telivatkin” jonkin verran painettujen tutkimustensa välityksellä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistosta, jonne on tallennettu Krohnin kirjallinen jäämistö, on jäljitettävissä ainoastaan yksi Bartókin Krohnille lähettämä unkarinkielinen postikortti, jolla ei ole juurikaan tieteellistä mielenkiintoa. Ilmari Krohnin taas tiedetään opiskelleen vanhoilla päivillään varsin määrätietoisesti unkarin kieltä, jota hän oppikin käyttämään verrattain sujuvasti ainakin kirjallisesti. Mielenkiintoista olisi selvittää, miksi Bartók ei koskaan saanut esimerkiksi vierailukutsua Suomeen, vaikka hän juuri 1920-luvulla nousi sekä musiikintutkijana että erityisesti säveltäjänä maailmanmaineeseen ja liikkui mielellään pitkin Eurooppaa – jopa Ruotsia ja Norjaa sekä Leningradia myöten, josta olisi ollut lyhyt matka pistäytyä Helsingissäkin. Vastaukseksi on oletettu ainakin sitä, että Bartókin musiikki jäi Krohnille kovin etäiseksi, jopa täysin vieraaksikin, koska hänen musiikillinen maailmankuvansa oli peräti toinen kuin Bartókin. Sen vuoksi hän ei olisi osoittanut Bartókiin suurempaa kiinnostusta. Ehkä todempi syy voisi olla se, ettei Bartókin musiikki ennättänyt saapua kunnolla Suomeen ennen toista maailmansotaa, joten sekä mies että hänen maineensa jäivät Suomessa täysin tuntemattomiksi; hänen hahmonsensa ei yksinkertaisesti herättänyt meillä minkäänlaista kiinnostusta. Liioin ei virallinen Unkarikaan halunnut tasoittaa Bartókin säveltäjätietä vielä tässä vaiheessa, vaan pikemminkin asettui sen esteeksi. Se lienee ollut yksi syy Bartókin lopulliseen lähtöön Unkarista 1940.

Sitäkin voidaan kysyä, miksi Bartókia ei kiinnostanut suomalainen musiikkikulttuuri, että hän olisi esimerkiksi pistäytynyt Suomessa. Yksinkertaisena vastauksena saattaa olla se, ettei Bartókia yksinkertaisesti kiinnostanut suomalainen kansanmusiikki, jonka uusimman kerrostuman hän oli havainnut seurailevan samoja jälkiä Unkarin vierasperäisen lauluston kanssa. Esimerkiksi hänen kirjastostaan ei ole löydetty jälkeäkään suomalaisista/itämerensuomalaisista kansanlauluista, kun sieltä löytyy runsaasti näytteitä ja keräelmiä melkein pä minkä tahansa muun maan kansanmusiikeista. Bartókin tiedetään myös todenneen Viljo Tervosen mukaan eräälle taiteilijaystävälleen vuonna 1925, että ”suomalaisessa kansanmusiikissa ei tutkijalle olisi tarjolla mitään kiinnostavaa. Siitä kuuluu vain ruotsalais-eurooppalainen kaiku”. Jos Bartók tarkoitti suomalaisen kansanlaulun uudempaa kerrostumaa, siinä hän oli aivan oikeassa. Toisin sanoen perusongelma Unkarissa ja Suomessa oli kansanmusiikin kannalta periaatteeltaan sama: habsburgilaisen musiikkikulttuurin luoma harha

”omasta” kansanmusiikista, jossa oli lopulta hyvin vähän ”omaa” – jos olenkaan.

On tietysti ollut suuri vahinko sekin, että Bartókin musiikin ohella monet hänen tieteellisistä kansanmusiikkitutkimuksistaan jäivät Suomessa täysin vaille huomiota, vaikka niitä ilmestyi monilla tunnetuilla läntisillä kielillä pitkin Eurooppaa. Niiden poikkeuksellisen uusi ja herättävä sävy olisi varmasti aiheuttanut liikettä meikäläisessäkin kansanmusiikintutkimuksessa, joka Krohnin jälkeen ei kyennyt kokoamaan sellaisia mahtavia kansallisia voimavaroja, mihin esimerkiksi unkarilainen kansanmusiikintutkimus kykeni Unkarissa.

Sen sijaan Kodály'n Krohn tapasi muutaman kerran eräiden kansanmusiikkikongressien yhteydessä kerran Unkarissa ja ilmeisesti kerran Roomassa, jolloin keskusteluja luonnollisesti käytiin. Viljo Tervonen taas on esittänyt, etteivät he ennättäneet olla juuri isommassa kirjeenvaihdossakaan. Kodály'n painetuissa kirjeissä on niissäkin ilmeisesti vain yksi Krohnin hänelle lähettämä kirje, ja Budapestin Kodály-arkistossa on häneltä sen lisäksi vain pari lyhyttä tiedonantoa. Paavo Helistö on myös selvittänyt Krohnin ja Kodály'n suhteita, joita näyttää olleen hiukan luultua enemmän lähinnä muutaman kirjeen ja kongressiesitelmän muodossa.

8. Sekä Bartókiin, Kodályin että Ilmari Krohniin liittyy vielä eräs oleellinen aspekti, jolla oli tarkoituksena siirtää perinnekulttuurin muodot seuraaville sukupolville. Se on musiikkipedagogiikka – tai ehkä yleisemmin sanoen: musiikin selitysjärjestelmä – joka kehittyi Bartókin ja Kodály'n toiminnassa muuhun työhön nähden verrattain myöhään, varsinaisesti vasta 1930–40-lukujen taitteessa, kun taas Krohnilla musiikinteorian oppijaksojen ideoituminen alkoi jo heti vuosisadan alussa kansanmusiikin keruu- ja tutkimustyön ohessa.

Bartók avasi heistä kolmesta tien ”pedagogiseen musiikkiin” säveltämällä 85 pianolle sovitettua kansanlaulua lapsille nimellä *Gyermekeknek* (Lapsille, 1909; 1945) ja sen jälkeen toisenkin kokoelman pienille pianisteille *Kezdők zongoramuzsikája* (1913). Niitä seurasivat mm. kahdelle viululle sävelletty kansanmusiikillisesti karakteristinen kokoelma *44 duoa* kahdelle viululle (1931), joka on ennättänyt kuulua monen viulistipolven ohjelmistoon oivallisen johdatuksena viulunsoiton taitoon. Duoilla on selkeä unkarilais-transilvanialainen pohja kahta viimeistä lukuunottamatta, jotka ovat saaneet innoituksensa arabialaisvaikutteista. Toisena merkkipaaluna voidaan pitää didaktista pianosarjaa *Mikrokosmos* (1939), joka puolestaan sisältää 153 pianokappaletta kansanomaiseen unkarilaiseen tyyliin ja joka etenee soitonopetuksen

didaktiselta kannalta progressiivisella periaatteella helposta vaikeaan. Tähän taiteellisestikin erinomaiseen pianosarjaan on sanottu sisältyvän kokonaisuudessaan Bartókin yksilötyylin ”koottu sanavarasto”. Bartókin tuotantoon sisältyy eräitä muitakin ”helppoja” soitinteoksia, jotka on toisaalta tarkoitettu pianonsoiton oppimateriaaliksi mutta jotka samalla ovat mitä täysipainoisinta taidemusiikkia jopa konserttilavojen tarpeisiin, kuten monet merkittävät taiteilijat ovat osoittaneet.

Kodály'n sävellystuotannossa puolestaan eräänlainen merkkipaalu on vuonna 1937 ilmestynyt *Bicinia Hungarica* -sarja, jonka myötä hän antautui lopullisesti lasten ja nuorten musiikkikasvatuksen palvelukseen ja joka siten muodosti hänen tulevan musiikkikasvatusjärjestelmänsä peruskiven. Vuodesta 1911 saakka Kodály oli jo kyllä käyttänyt unkarilaista kansanmusiikkia säveltapailuopetuksensa oppimateriaalina, mistä ajatuksesta sittemmin tuli koko hänen nimissään kulkevan oppijärjestelmän, Kodály-pedagogiikan, tärkein osatekijä. Tutustuttuaan Englannissa John Curwenin *Tonic-Sol-Fa* -säveltapailujärjestelmään Kodály alkoi kehittää, lähimpänä apulaisenaan Suomessakin hyvin tunnettu kuoromies Jenő Ádám, omaa relatiiviselle säveltapailuperiaatteelle (ns. liikkuvan do:n menetelmä) pohjaavaa periaatettaan, johon kuului toki paljon muutakin kuin vain tekninen säveltapailumerkkien käyttö. Kodály ideoi tältä pohjalta uuden musiikkikasvatusfilosofian, jonka tärkeitä periaatteita olivat käsitykset siitä, että musiikki kuuluu kaikille ja että kaikki ovat tarpeeksi musikaalisia ottamaan vastaan ”hyvää musiikkia”. Ideaan kuului vielä, että koska musiikkikin kuuluu kaikille, ihmiset on koulutettava ottamaan vastaan hyvää musiikkia. Näine ideoineen Kodály palautti mieliin ne ajatukset, joita jo antiikki ja keskiaika olivat filosofiensa kautta painottaneet. Samalla syntyi musiikillisen äidinkielen käsite, kun kaiken pohjaksi otettiin yksin – ja nimenomaan – unkarilainen kansanlaulu.

Koska tilanne Unkarissa samoin kuin muissakin maissa oli tältä kannalta melko onneton eli siellä vallitsi lähes totaalinen musiikillinen lukutaidottomuus, Kodály joutui valjastamaan maansa yleissivistävän koulun ideoittensa toteuttajaksi. Tätä tarkoitusta varten hän sävelsi runsaasti musiikkia pedagogiseen tarkoitukseen, kirjoitti satamäärin musiikkipedagogisesti ja esseistisesti korkeatasoisia artikkeleita aatetta levittääkseen ja toimi itse kehittämässä filosofian uskottavimpana kaupiamiehenä sekä Unkarissa että 1960-luvun alusta lähtien kaikkialla maailmassa.

Unkarissa Kodály-pedagogiikasta tuli koulujen virallinen musiikinopetusmenetelmä, joka 1950-luvun alusta lähtien levitettiin kaikkialle maahan aina lastentarhoista musiikkikorkeakoulun opettajankoulutukseen saakka. Ko-

dályn kirjoituksia musiikin merkityksestä ihmisille ilmestyi vuosikymmenten kuluessa sadoittain, ja ne on sittemmin koottu yhteen kolmena paksuna niteenä nimellä *Visszatekintés I–III* (Katselua menneisyyteen I–III), joista viimeisin nide ilmestyi vasta 1989. Vuonna 1964 Kodály-pedagogiikka lanseerattiin kansainväliseen tietoisuuteen, ja siitä pitäen se on pysynyt monien eurooppalaisten, amerikkalaisten, australialaisten ja aasialaisten musiikinopetusmenetelmien käytetyimpänä tapana opettaa musiikkia – tienä astua musiikin maailmaan. Suomi kulki tässä katsannossa aivan kehityksen kärjessä. Ensimmäiset Kodály-pedagogiikasta herätyksen saaneet opettajat koulutettiin Unkarissa jo 1960-luvun alussa, ja opetus tämän periaatteen mukaan alkoi saman tien ja levisi vuosien kuluessa kaikkialle maahan. Kodály-filosofian kotiutumista Suomeen auttoi sekin, että suomalaisessa musiikinopetuksessa liikkuvan do:n periaate oli tunnettu teknisenä säveltapailumetodina jo vuosisadan alusta, jolloin sen kehitti opetuskäyttöön nyt jo unohdettu etevä laulupedagogi Anna Sarlin (1862–1933).

Kansallisia sovelluksia Kodály-pedagogiikasta on kehitetty monien maiden tarpeita varten. Alkuun lähdettiin aivan virheellisesti liikkeelle – meillä Suomessakin – unkarilaisesta kansanlaulustosta käsin ymmärtämättä, mitä Kodály oli todella tarkoittanut musiikillisen äidinkielen käsitteellään. Usein se ymmärrettiin nurinkurisesti unkarilaiseksi kansanlaulustoksi, mikä johtaa muussa kuin unkarilaisessa musiikkiympäristössä vääristyneisiin tilanteisiin. Muunmaalainen korva ei ole tottunut unkarilaistyyppiseen rytmiiikkaan ja melodiaan, joten se vierastaa sitä ainakin ensialkuun. Vasta kun käsitettiin, että Kodály tarkoitti musiikillisella äidinkielellä jokaisen kansan omaa perinteistä kansanlaulustoa, päästiin kansallisesti parempiin tuloksiin.

Suomessa kansanlaulun käyttöä oppimateriaalina on vaikeuttanut alkuun se, ettei arkistoihin kerätty kansanmelodia-aines ollut järjestettyä vaan aivan hajalla ja vain vaivoin valikoitavissa opetuskäyttöön; se on lannistanut monet yrittäjät. Parhaimmaksi vaihtoehdoksi on meillä nähty opetustarkoituksia varta vasten sävelletty lastenmusiikki, jota periaatetta eivät monetkaan unkarilaiset Kodály-menetelmän ekspertit ole voineet hyväksyä – ne ovat synnyttäneet eräissä unkarilaisissa musiikkipedagogiikan ”menetelmäortodokseissa” suorastaan aggressiivista suhtautumista tähän laulustoon. Suomalaista kansanlaulustoa, jota toki on runsain määrin kerättynä ja osin järjestettynäkin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa, ei syystä tai toisesta ole järjestetty progressiivisesti eteneväksi oppimateriaalikonaisuudeksi, jota kouluopetus voisi sellaisenaan käyttää. Eräiden unkarilaisten Suomessa toimineiden musiikinopettajien laatimat sävelmävalikoimat (mm. Árpád Joób ja György Kádár) ja niiden perusteella

laaditut oppikirjat eivät kuitenkaan ole levinneet yleisempään käyttöön Suomen koululaitoksessa. Kádár on työskennellyt viime vuosina erittäin aktiivisesti tämän tavoitteensa parissa ja julkaissut kunnioitettavan valikoiman suomalaisia ja suomensukuisia melodiakokoelmia, joita hän on menestyksekkäästi käyttänyt omassa koulutyössään Vaasassa. Laajempaan käyttöön nekään kokoelmat eivät ole Suomessa yltäneet, koska Suomessa koulujen musiikinopetuksen ihanteet, tavoitteet ja käytänteet ovat ”amerikkalaistuneet” ns. kansainvälisen nuorisomusiikin (pop- ja rock) maailmaan.

9. Ilmari Krohnin kehittämä käännteentekevä, moniosainen *Musiikinteorian oppijakso* oli tarkoitettu täyttämään sitä musiikinteoreettista/musiikkipedagogista tyhjiötä, joka musiikinopetuksessamme vuosisadan alussa vallitsi. Krohnin työn valtaisuutta kuvaa esimerkiksi se yksityiskohta, ettei suomen kielessä ollut olemassa vielä tämän vuosisadan alkukymmenillä omakielistä käsitteistöä kaikille musiikinteoreettisille ilmiöille. Krohn sai luoda sadoittain suomenkielisiä uudissanoja ja soveltaa muutoinkin riemannilaista musiikinteoreettista ajattelua suomenkieliseen musiikkiympäristöön. Hän pyrki myös tietoisesti muuttamaan eräitä aiemmin vallinneita musiikinteoreettisia asenteita, mistä mainittakoon mm. analyysitaidon merkityksen vahva korostaminen harmoniaopin kustannuksella. Jotain kertoo Krohnin ajatuksista sekin, että rytmiooppi aloittaa koko viisiosaisen musiikin selitysjärjestelmän kuvauksen. Sitä seuraavat soinnutus-, kontrapunkti sekä muoto- ja soitinnus-opit.

Musiikinteorian oppijaksojen ehdoton valta-asema on säilynyt meillä – eräiden välittäjien kautta – jo lähes vuosisadan. Järjestelmä on tuottanut sittemmin runsain mitoin ”helponnettuja” tai käytännön musiikinopetukseen lähemmin liittyviä sovelluksia. On tarpeellista todeta sekin, että hänen luomansa analyysijärjestelmä on hallinnut musiikintutkimustamme ja -opetustamme aina yliopistolliselta tasolta musiikkioppilaitoksiin ja jopa kouluihin saakka. Tänä päivänä Krohnin musiikinteorian ovat tosin korvanneet eräät muut modernimmat ja vähemmän käsitteelliset selitysjärjestelmät.

Vuonna 1911 Krohn laati oppikouluja ja opettajankoulutusta varten myös säveltapailun oppijärjestelmän, *Puhdasvireisen säveltapailun oppaan*, joka on varmaan ollut aikoinaan hyvin edistyksellinen ja jossa on eräitä hämmästyttävän samankaltaisia piirteitä Kodály'n noin 50 vuotta myöhemmin kehittämän säveltapailujärjestelmän kanssa. Kirjassaan Krohn painottaa vahvasti kansanlaulun merkitystä oppilaiden säveltäjän kehittämisessä, koettaa välttää

viimeiseen saakka tasavireisen pianon mukaan ottamista säveltapailun ja laulamisen oppimisprosessissa painottaakseen puhtaasti ihmisiä absoluuttisuutta. Krohn ei tietääkseni tuntenut Curwenin *Tonic Sol-Fa* -menetelmää, mutta siitä huolimatta hän otti käyttöön esim. käsimerkit solfatavujen havainnollistamiseksi kuten Kodály melkoisesti myöhemmin. Näihin paaluihin perustuu käytännöllisesti katsoen koko Kodály-filosofiakin. Ilmeisesti Krohnin kirja koettiin vaikeaksi tai sitä ei osattu käyttää oikein, jonka vuoksi se poistui käytöstä verrattain nopeasti eikä oikeastaan jättänyt minkäänlaisia jälkiä suomalaiseen musiikkipedagogiikkaan.

Kirjallisuutta

- Bartók, Béla 1924. *A magyar népdal*. Budapest.
- Bartók, Béla 1931. *Vom Einfluß der Bauernmusik auf die Musik unserer Zeit*. In: Bartók Béla 1957.
- Bartók, Béla 1957. *Weg und Werk. Schriften und Briefe. Zusammengestellt von Bence Szabolcsi*. Budapest.
- Dobszay, László 1991. *Kodály után. Tűnődések a zenepedagógiáról*. Kodály Intézet. Kecskemét.
- Erderly, Stephen 1965. *Methods and principles of Hungarian ethnomusicology*. Bloomington.
- Helistö, Paavo 1992. *Kodály Zoltán és Ilmari Krohn*. In: *Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence emlékezete. Szerkeszti Bónis Ferenc. Magyar zenetudománytörténeti tanulmányok*. Kecskemét.
- Kodály, Zoltán 1906. *A magyar népdal strófászerkezete*. Budapest.
- Kodály, Zoltán 1939. *Magyarság a zenében. / What is Hungarian in Music?* *Hungarian Quarterly of Music* 1939/3.
- Kodály, Zoltán 1966. *Mein Weg zur Musik*. Budapest.
- Kodály, Zoltán 1971 (1937). *A magyar népzene*. Harmadik kiadás. Budapest.
- Kodály, Zoltán 1989. *Közélet, vallomások, zeneélet*. Budapest.
- Krohn, Ilmari 1898. *Hengellisiä sävelmiä. Suomen kansan sävelmiä*. I jakso. Jyväskylä.
- Krohn, Ilmari 1899. *Über die Art und Entstehung der geistlichen Volksmelodien in Finnland*. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1902–03. *Welche ist die beste Methode um Volks- und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen (nicht textlichen) Beschaffenheit zu ordnen*. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* 4, 643–660.
- Krohn, Ilmari 1904–07. *Laulusävelmiä I. Suomen kansan sävelmiä*. II jakso. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1911a. *Puhdasvireisen säveltapailun opas*. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1911b. *Musiikin teorian oppijakso 1. Rytmioppi*. Porvoo.

- Krohn, Ilmari 1916. Musiikin teorian oppijakso 2. Säveloppi. Porvoo.
- Krohn, Ilmari 1923. Musiikin teorian oppijakso 3. Harmoniaoppi. Porvoo.
- Krohn, Ilmari 1927. Musiikin teorian oppijakso 4. Polyfoniaoppi. Porvoo.
- Krohn, Ilmari 1932. Laulusävelmiä III. Suomen kansan sävelmiä. II jakso. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1937. Musiikin teorian oppijakso 5. Muoto-oppi. Porvoo.
- Krohn, Ilmari 1942. Der Formenbau in den Symphonien von Jean Sibelius. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1946–47. Der Stimmungsgehalt der Symphonien von Jean Sibelius I–II. Helsinki.
- Krohn, Ilmari 1951. Sävelmuistoja elämäni varrelta. Porvoo.
- Krohn, Ilmari 1955, 1956, 1957. Anton Bruckners Symphonien. Helsinki.
- Pekkilä, Erkki 1984. Ilmari Krohnin ’leksikografisesta’ kansansävelmien luokittelumenetelmästä. Suomen Musiikkitieteellinen Seura. Musiikki 1984/1, 1–12.
- Sarajas, Annamari 1956. Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa. Porvoo.
- Sibelius, Jean 1896/1980. Några synpunkter beträffande folkmusiken och dess inflytande på tonkonsten. Suomen Musiikkitieteellinen Seura. Musiikki 1980/2, 86–122.
- Szabolcsi, Bence 1987. Kodályról és Bartókról. Budapest.
- Tawaststjerna, Erik 1971. Sibelius ja Bartók: eräitä yhtymäkohtia. Suomen Musiikkitieteellinen Seura. Musiikki 1971/1, 5–15.
- Tervonen, Viljo 1982. Bartók, Kodály ja suomalaiset. Suomen Kodály-seuran tiedotuslehti 1982/2. Helsinki.
- Vainio, Matti 1991. Unkarin kaksi suurta: Bartók ja Kodály. In: Kulttuurin Unkari. Toim. Jaana Janhila. Jyväskylä.
- Vainio, Matti (toim.) 1992. Kodály-tutkimuksen näköaloja. Jyväskylä 1992.
- Vainio, Matti 2000. In Search for the Voice of Folk. IKS Bulletin 2000: Vol 25 Nr 1. Budapest.
- Väisänen, A. O. 1917. Suomen kansan sävelmäin keräys. Vaiheet ja tulokset. Helsinki.
- Väisänen, A. O. 1937. Kansansävelmien ”sanakirjallisesta” järjestelmässä. Kalevalaseuran vuosikirja 17, 198–215.

A produktivitás a szóképzésben

H. VARGA Márta

0. Teljesíthetetlen feladat lenne a nyelveket megtanulhatósági sorrendbe állítani, ugyanis nem léteznek olyan objektív kritériumok, amelyek alapján ez a rendszerezés hitelesen elvégezhető lenne. Az a kérdés tehát, hogy egy nyelv nehéz-e vagy sem, voltaképpen megválaszolhatatlan. A nyelvtanulók általában anyanyelvük típusától, annak grammatikai rendszerétől függően érzékelik nehéznek vagy könnyűnek egyik vagy másik idegen nyelvet.

A magyar nyelv nagyon nehezen tanulható nyelv hírében áll: a megtanulhatatlanságáról szóló legendáknak se szeri, se száma a magyart idegen nyelvként tanuló külföldiek körében. Ha nyelvünk szabályaira gondolunk, bizony egyet kell értenünk a magyar nyelv nehézségei miatt panaszkodó külföldiekkel. Nyelvünknek persze vannak olyan részrendszerei, amelyek a legszigorúbb "kritikusok" szerint is viszonylag könnyen elsajátíthatók. Ilyen területek például a helyesírás (jöllehet a magyar helyesírást, illetve az írott szövegek helyes, fonetikus olvasását részben megnehezíti ortográfiánk hibrid – etimologizáló, fonetikus és hagyományörző – jellege), a hangsúlyozás (bár a magánhangzók rövid-hosszú oppozíciója problémát jelenthet az úgynevezett szabad hangsúlyozású anyanyelvet beszélők számára, mivel azokban a nyelvekben a hangsúlyos szótag magánhangzója gyakran hosszú, például az olaszban, oroszban stb). Anyanyelvünk azon tipológiai sajátossága azonban, hogy névszói és igéi nem rendeződnek egymástól lényegesen különböző ragozási osztályokba (legfeljebb kisebb csoportjaik mutatnak eltéréseket a "normá"-tól), minden bizonnyal nagymértékben megkönnyíti a magyartanulást. A magyar nyelv "megtanulhatatlanságának" okát sokan szókincsünk szokatlan, idegenszerű voltában látják. Ezzel egyet kell értenünk: a magyar szókincs legősibb lexémái valóban nehezen memorizálhatók: egy adott tárgynak, cselekvésnek, történésnek, elvont fogalomnak a magyarban legtöbbször egészen más hangsor felel meg, mint amelyet a nyelvünket tanuló az anyanyelvében, esetleg más, korábban tanult idegen nyelvben már megszokott.

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a fenti szempontok szerint (amelyek nyilván még továbbiakkal bővíthetők) tárgyaljam a magyarnak mint idegen nyelvnek a megtanulhatóságát, ezért ezúttal a materiálisan legkönnyebben feldolgozható, értelmezhető területtel, a szókincs tanításának lehetőségeivel és módjaival foglalkozom, különös tekintettel a képzett szavakra. Mivel a képzők leíró vizsgálatában a produktivitás kérdését fő szempontnak tekintem, ezért ez alkalommal elsősorban ezen fogalmak értelmezését kívánom megvilágítani.

1. A szavakat Stephen Ullmann két csoportra osztotta: úgynevezett “világos” és “homályos” szavakra (Ullmann 1964). “Világos” szavaknak azokat nevezi, amelyek valamely nyelvi közösség tagjai számára könnyen elemekre bonthatók, és jelentésük ezekből magától kibomlik. “Homályos”-nak azokat a szavakat tekinti, amelyek tagolhatatlanok, és jelentésük egyetlen, kisebb elemekre nem bontható tömbhöz kapcsolódik. Nem lebecsülendő a “világos”, ill. a “homályos” szavakkal kapcsolatos kérdésfeltevésnek a gyakorlati jelentősége. Az ilyen irányú vizsgálatok objektív adatokkal járulhatnak hozzá annak felderítéséhez, miért “könnyű” az egyik nyelvet, miért “nehéz” a másikat megtanulni, illetőleg milyen módszerekkel lehet valamely nyelv szókincsének elsajátítását meggyorsítani.

Fentebb már említettem, hogy a magyar nyelv megtanulhatatlanságáról szóló legendák többsége a magyar szókincsnek az idegenek számára “homályos” voltában rejlik (holott belső természetét tekintve a magyar szókincs egyike a “világos” szókincsnek), illetve a magyar nyelv gazdag morféma-készletében gyökereznek. A morfológiailag tagolt, tehát alakilag (következésképp jelentéstanilag is) motivált szavak, lexémák alkotásmódjuk szerint egy-egy sornak a részei. Pl.

<i>kert-ész</i>	<i>asztal-os</i>	<i>elad-ó</i>	<i>fog-atlan</i>	<i>tép-eget</i>	<i>tép-del</i>
<i>hal-ász</i>	<i>lakat-os</i>	<i>arat-ó</i>	<i>fül-etlen</i>	<i>tűz-öget</i>	<i>tűz-del</i>
<i>vad-ász</i>	<i>ipar-os</i>	<i>szab-ó</i>	<i>láb-atlan</i>	<i>lép-eget</i>	<i>lép-del</i>

A ragozáshoz hasonlóan a szóképzési vagy derivációs morfológiában is használható a paradigma vagy osztály fogalma, hiszen – ahogy a fenti példák is mutatják – bizonyos mértékig a szóképzés is paradigmaticusan épül fel. A szóképzési paradigma szervezőelv a szókincsen belül: forma–jelentés viszonyokat erősít meg, és a szókincs egy részét motiválttá teszi. Egy-egy ilyen szósor többé vagy kevésbé produktív szóalkotási sémát alkot, analógiát mutat újabb, azonos szerkezetű és jelentéstípusú szavak létrehozásában. Az ilyen típusú szósorok erősítik egyes tagjainak a megértését, és megkönnyítik az új

szavak alkotását. A morfológiailag motivált, tehát tagolt szavak a szóelemeken keresztül is többé-kevésbé utalnak denotátumukra, így nem mondhatók egyértelműen önkényesnek, és ilyen szempontból hasonlítanak a valóságra közvetlenül utaló, morfológiailag motiválatlan, ám fonetikailag motivált hangutánzó vagy hangfestő szavakhoz.

A magyar szókincs "világos" jellege aligha lehet kétséges, annál is kevésbé, mert rendkívül sok belső keletkezésű képzett és összetett szó van benne. Elég, ha egy-egy motiválatlan szó számos derivátumára és a vele alkotott összetételekre gondolunk. Nyelvünket, annak szókincsét tanítva egyik fontos feladatunknak kell tekintenünk, hogy rávezessük tanítványainkat a magyar szókincs "világos" jellegére. Az elemezhetetlen tőszavakat, a magyar beszélők számára is "homályos" lexémákat természetesen egyenként kell megtanítanunk. Képzett és összetett szavaink esetében azonban rá kell vezetnünk a magyarul tanuló diákokat a szóelemek felismerésére, elkülönítésére és funkciójuk megértésére. A szóelemek tudatosítása a tanulás során nagyon fontos feladat: fel kell tárnunk a nyelvet tanuló kezdők számára első pillantásra "homályos", valójában nagyon is világos szavainkat (értve ezen most a képzett szavakat), ugyanis csak így érhetjük el, hogy tanítványaink beszédtevékenységük során alkalmazhassák az analógiát. A képzők tanításakor elsősorban a produktív és a gyakori képzőkkel kell foglalkoznunk. Ha tisztázzuk ezek funkcióját, bemutatjuk a transzformálási lehetőségeket, akkor szavak egész sorának megfejtéséhez segíthetjük hozzá a magyarul tanulókat. A szóelemek felismerésében, elemzésében és összerakásában, egymásra vonatkoztatásában jártasságra szert tett diákjaink számára szavaink megvilágosodnak, ami bizonyos erőfeszítések után gyors haladást biztosít, különösen az olvasás és a fordítás terén.

Számos nyelv szóképzésének a leírásában a képzők viszonylag nagy számmal találkozunk. Ez azonban csak első pillantásra meglehetősen. Ha a képzőtömegből kiválasztjuk azokat a képzőket, amelyeket például ma is használunk új szavak alkotására, akkor ez a nagy szám egészen kicsire csökken, sőt, ha a ma használatos képzők közül is kiválasztjuk azokat, amelyeket rendszeresen és szabályszerűen alkalmazunk új szavak képzésére – ezek az úgynevezett produktív, termékeny vagy aktív képzők –, akkor még kisebbre zsugorodik a képzők száma. A magyarban körülbelül negyven ilyen képző marad (vö. É. Kiss et al. 1999: 224–225).

2. A nyelvi produktivitás természetét a külföldi szakirodalomban különféleképpen interpretálják. Érdeemes megemlíteni néhány véleményt. Karcevski (1927: 63) produktivitáson a szóképzés folyamatainak nyíltságát vagy zártsá-

gát érti. Martinet (1961: 132) analógiás szóteremtő aktust vél felfedezni a termékenységben. Harris (1951: 256) szerint a produktivitás a történeti nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik, mivel két, időben különböző mennyiség összehasonlításán alapszik. Elgondolása szerint ha egy morfémaosztály, pl. a *-sdi* képző termékenységét akarjuk megállapítani, akkor mondjuk a XIX. és a XX. század köznyelvében meglevő *-sdi* képzős szavakat kell összehasonlítani.

A modern morfológiai kutatások is foglalkoznak a produktivitás fogalmának értelmezésével. A természetes nyelvelmélet feltevése szerint "a produktivitás olyan alapfogalom, amely nem azonosítható és nem vezethető le sem a típus (type), sem a minta (token) szintjén megállapított gyakoriság, sem a szabályszerűség fogalmából", ellenkezőleg: ezek épülnek a produktivitás fogalmára (vö. Dressler–Thorton 1996 és Dressler 1997). A természetes morfológia a produktivitást is (más fogalmakhoz hasonlóan) skálázható fogalomként fogja fel, de a termékenység fokozatait nem a hatókör nagysága vagy a lehetséges alapszavak és a levezetett szavak számaránya alapján véli megállapíthatónak, hanem annak alapján, hogy a képzésmód mekkora nehézségeket képes leküzdeni. Minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni az adott képzésmód, annál produktívabbnak tekinthető (vö. Dressler 1997; Dressler–Ladányi 1999, 2001). Ez az elmélet különbséget tesz a ragozási osztályok és a szóképzési osztályok produktivitása között, jóllehet helyteleníti elkülönítését a morfológia ragozási és képzési morfológiára, felfogása szerint ugyanis ragozás és képzés egy kontinuumot képez: a ragozás, illetve a szóképzés szerinti besorolás fokozati kérdés.

A ragozási osztályok produktívásával kapcsolatban Wurzel a legfontosabb kritériumnak az osztály nyitottságát tartja, amely egyrészt azt feltételezi, hogy a ragozási osztály bővíthet kölcsönzéssel, neologizmusokkal, és más osztályokból átvett tagokkal, másrészt a ragozási osztály nem veszít tagokat más osztályok javára. Wurzel megkülönbözteti az elsődleges és a másodlagos produktivitás fogalmát. A másodlagos azokra az idegen szavakra vonatkozik, amelyek eredeti alakjukban nem mutatják fel az adott ragozási osztályra jellemző morfológián kívüli jegyeket, de valamely produktív ragozási osztályba történő beillesztésükkor megkapják őket, például: fr. *bombe* 'bomba', *fabrique* 'gyár' – or. *bomba* 'bomba', *fabrika* 'gyár'. Ebben az esetben a francia kölcsönszavak az *-a*-ra végződő nőnemű főnevek osztályába illeszkedve megkapták az osztályra jellemző fonológiai jegyet, azaz az *-a* végződést (Dressler et al. 1987: 87–92).

3. Wurzelnek a ragozási osztályok produktívásával kapcsolatban megállapított kritériumai alapján Dressler kidolgozta a ragozási produktívás megállapíthatóságainak kritériumait is, amelyet aztán a szóképzési produktívásra is adaptált (vö. Dressler–Ladányi 1997). A szóképzési produktívás fokozatainak a fenti módon történő megállapítására, illetve az erre szolgáló kritériumokra a továbbiakban még visszatérek.

A produktívás figyelembevétele a szóképzésben manapság a magyar szakirodalomban is egyre nagyobb teret kap, jóllehet e fogalom mind a mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva.

Károly Sándor már az 1960-as években rámutatott arra (Károly 1965: 273–89), hogy érdemes nagy figyelmet fordítani a képzők produktívás szerinti csoportosítására.

Berrár Jolán egy 1974-ben írt tanulmányában a magyar nyelvtan klasszikus leírását adó nyelvtanoknak (elsősorban Tompa 1961 és Bencédy et al. 1976) a képzők termékenységéről szóló fejezeteire hivatkozva írja: “a magyar képzőknek sem a gyakorisága, sem a produktívása nincs alaposan feldolgozva” (Berrár 1974: 105). Vajon változott-e a helyzet 1974 óta?

A modern nyelvészet újfajta szempontjaira és eredményeire építő legújabb leíró magyar grammatikák (É. Kiss et al. 1999, Kiefer 2000, Keszler 2000) részletesen foglalkoznak a képzők termékenységének kérdésével.

Ezek egyikében a képzőproduktívás következő meghatározását olvassuk: “A képző csak akkor termékeny, ha az adott szemantikai és szintaktikai feltételek mellett új szavak képezhetők vele. Ilyen például a denominális *-z* és *-l* igeképző. Termékenységüket mutatják az újabb származékok: *internevez, klónoz, doppingol, printel* stb.” (Keszler 2000: 309).

A “Strukturális magyar nyelvtan” harmadik, alaktani kötetében pedig a következő összefoglalást olvashatjuk: “egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú, szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről. A termékenység vizsgálatakor elsősorban új idegen szavakat, argó szavakat érdemes figyelembe vennünk, de kísérletezhetünk potenciális, úgynevezett nonszensz szavakkal is. A nonszensz szavakkal való tesztelés azonban a jelentés kompozicionalitásának vizsgálatára nem alkalmas” (Kiefer 2000: 149).

A tömör, határozott definíciók után azonban bizonytalanságuknak is kifejezést adnak a szerzők, tudniillik elismerik, hogy a termékeny képzők leírása több szempontból is körülményes:

1. Annak eldöntése, hogy valamely képzővel alkotunk-e új származékot vagy sem, sok esetben a mai nyelvben is nagyon problematikus, azon egyszerű oknál fogva, hogy még mindig nincs a termékenység meglétének vagy hiányának megállapítására biztos kritériumunk.

2. A nyelvi rendszer vagy a nyelvi kompetencia szintjén a produktivitásról mint lehetőségről, potencialitásról beszélhetünk, amely a nyelvhasználatban realizálódik. A termékenység vizsgálatakor tehát nem a létező szavak a döntőek, hanem az új képzések lehetősége. A rendszer, illetve a kompetencia szintjén meglévő potencialitást, illetve annak fokát azért is nehéz megállapítani (esetleg teszteléssel lehet megtenni), mert új, konkrét képzésekkel csak a tényleges nyelvhasználatban találkozunk.

3. A legtöbb képző többjelentésű (poliszém), és nem minden jelentésében termékeny. Lehetséges ugyanis, hogy egy-egy képző csak az egyik jelentésében, funkciójában vagy morfológiai kötöttségében produktív, a másokban azonban nem (vö. É. Kiss et al. 1999: 222).

A "Magyar grammatika" a produktív képzők közül elsőként a -z denominális verbunképzőt említi, amely a legtöbb jelentésében produktív, például 'az alapszóban megnevezett dologgal végez valamit' (*szaunázik, tamagocsizik, videózik*), 'az alapszóban megnevezett dologgal ellát' (*ketchupöz, programoz, tupíroz*), 'az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál' (*szintetizátorozik*), 'az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik' (*BMX-ezik, gokartozik, szörföz*), 'az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja' (*hamburgerezik, heroinozik, pizzázik*), 'az alapszóban megnevezett dologban részt vesz' (*aerobikozik, diszkózik, dzsúdózik, tékvandózik*) stb. A -z képzőn kívül több jelentésében is produktívnak mondja pl. az -l denominális igeképzőt is, szembeállítva az -ás/-és képzővel, amely csak a cselekvés folyamatának (nomen actionis) a jelölésére (*lobbizás, internetezés, szörfözés*) produktív, a cselekvés eredményének (nomen acti) a jelölésére improduktív (erre csak korábbi példáink vannak: *írás* 'irat', *hímzés*) (Keszler 2000: 309).

Fontos észrevételnek tartom a következő megállapításokat is: "A termékeny képzés tipikus esetben szóalapú", a képző létező szóhoz járul. "Termékeny képzésnél tehát a képzett szó jelentése mindig előre jelezhető, hiszen szemantikailag kompozicionális, azaz levezethető az alapszó és a képző jelentéséből" (É. Kiss et al. 2000: 222). Ezeket a szavakat nem lehet, nem is kell a szótárban megadni, hiszen a szabadon képzett szavak számának nincs felső határa. Ezek között a szavak között különbséget kell tennünk a létező (a nyelvi közösség által használt vagy ismert) és a potenciális (egy adott beszédhelyzetben képzett, de a nyelvi közösség számára nem ismert) szavak között. A produktív szabályok által létrehozható szavak nem mindig képezik

az adott nyelv tényleges szókincsének részét (a tényleges szókincs részét képező szavak a nyelv úgynevezett létező szavai). Az általuk létrehozható szavak ugyanis gyakran olyan derivátumok, amelyek a nyelvi rendszer szintjén ugyan helyesek, de a beszélőközösség standard nyelvváltozatában nem szerepelnek: a nyelvi norma szerint csak a nyelv lehetséges (potenciális) szavai, nem pedig létező szavak.

A termékeny képzés révén létrejött szavaknak kialakulhatnak lexikalizálódott jelentései is, tehát felvehetnek olyan jelentéseket, amelyek alkotóelemeikből nem vezethetők le. Például *újtság* 'újdomság', *igazgató*, *adós*, *ebédlő*, *helyettes*, *látogat*, *szemtelen*. Ezeket a szótárban külön fel kell tüntetnünk jelentésük leírása végett. Ezeket a szavakat lexikalizálódott elemnek vagy egyszerűen lexémának hívjuk. Ezek természetesen mindig létező szavak.

A "Magyar grammatika" arra is rámutat, hogy a termékeny képzéssel megalkotott szavak kompozicionális jelentésének elsősorban a képzőjelentés meghatározásában van jelentősége, képzőjelentésről ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentést a képző ténylegesen magán hordozza, azaz az alapszó és a képzett szó közötti jelentéskülönbség több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban felismerhető, tehát szabályba foglalható (Keszler 2000: 309).

A termékenységek egyébként mindig feltételezi a szabályba foglalás lehetőségét. A produktív szóképzési módok tehát mindig szabályokba foglalhatók. Ha egy adott képzővel új szó ma már nem képezhető, akkor ez azt jelenti, hogy erre a képzőre vonatkozóan nincs olyan szabály, mely lehetővé tenné új szavak képzését (az analógiás képzések nem szabály alapján jönnek létre, és ez a lehetőség sohasem jelent termékenységet). Az "Új magyar nyelvtan" az *-Vng* képzőt említi példaként, amely nem tesz eleget a fent említett feltételeknek, ugyanis:

- a *zsib + ong*, *fesz + eng*, *mer + eng*, *bor + ong* szavakban a *tó* nem önálló szó, tehát e szavak jelentése nem kompozicionális,
- az *-Vng* képző jelentése nem egyértelmű,
- nem biztos, hogy a naiv beszélő felismeri ezen elemnek a képző voltát,
- nem tudjuk megmondani azt sem, hogy az *-Vng* képző milyen szavakhoz járul, hiszen az alapszó néhány kivételtől eltekintve nem önálló szó.

Az elmondottakból pedig az következik, hogy a képzés nem foglalható szabályba, tehát az *-Vng* képzővel új szó nem alkotható, az *-Vng* bizonyosan nem termékeny képző (É. Kiss et al. 1999: 222).

A szóképzést a hagyományos tárgyalásmódot követve a képzés kiindulópontjának és végeredményének szintaktikai kategóriája szerint, tehát aszerint osztályozhatjuk, milyen szófajú szó a bemenet (input), és milyen szófajú szó

a kimenet (output). Főnévből képezhetünk főnevet (N > N), melléknévet (N > ADJ) és igét (N > V). Melléknévből képezhetünk főnevet (ADJ > N), igét (ADJ > V) és határozószót (ADJ > ADV). Végül igéből főnevet (V > N), melléknévet (V > ADJ), igét (V > V) és igenevet (V > NV) képezhetünk.

Körülbelül ezek azok a funkciók, amelyekben a képzők többé-kevésbé szabályszerűen elő szoktak fordulni. A tényleges szabályszerűség azonban nyelvenként változik. A termékeny képzés tehát az N, ADJ, V, NV és az ADV kategóriákat érintheti. Amíg azonban a szóképzéssel létrejött N, ADJ, V és NV további képzés alapja lehet, az ADV tovább nem képezhető (a *-lag/-leg* képző nem termékeny, az „állítólag”-os származékban az *-os/-ös* képző alapszónak tekinti az „állítólag” határozószót, tehát elszigetelt esetről van szó).

Károly Sándor hívja fel a figyelmet arra is, hogy a produktivitás megállapítása, bizonyítása után fontos a produktivitás fokának, tehát a szóképzési szabály hatókörének a megállapítása is. Ekkor arra keresünk választ, vajon a szabály a szóképzés kiindulópontját meghatározó szintaktikai kategóriákba tartozó szavak összességében vagy csak az ebbe a kategóriába tartozó szavak valamilyen adott (fonológiai, morfológiai, szintaktikai vagy szemantikai) tulajdonságokkal rendelkező csoportjában vagy csoportjaiban érvényesül. A szabály ezen korlátozásai jelölik ki az alapszavak körét, azaz az adott szóképzési szabály bázisát. A szóképzési szabály produktivitása azt jelenti, hogy a megadott tulajdonságokkal jellemzett bázisba (a szabály hatókörébe) tartozó szavak bármelyikén alkalmazva az adott nyelv nyelvtanilag helyes, grammatikus szavához jutunk. A szabály hatóköre gyakran bizonyos lexikai mézökhöz köthető. Fentebb már említettem, hogy a (poliszém) képzők nem általában termékenyek, hanem bizonyos funkciójukban (ha tudniillik több is van). Meg kell tehát állapítani, hogy a produktív képző mely funkciójában, szerepkörében termékeny. Az *-ás/-és* deverbális főnévképző szinte minden igéhez hozzájárulhat, tehát az *-ás/-és* használata grammatikai szabályszerűség dolgában még a ragokét is felülmúlja, mert jelentése szempontjából sokkal szabályszerűbben és következetesebben alkalmazható, mint bármelyik ragunk. Az ilyen képzőt a továbbiakban – Károly Sándor terminus technicusával – kategorikusan produktív képzőnek nevezhetjük. Ez azt jelenti, hogy egy meghatározott nyelvtani (szófaji, morfológiai) vagy ezt szűkebbre vonva szemantikai kategórián belül a képző használata szinte kivétel nélküli. A *-ság/-ség* deszubsztanciális főnévképzőként elég ritka (pl. *hegység*, *emberség*), de elvont főnevek képzése melléknévből következetesen a *-ság/-ség* képzővel történik. Használatának vannak ugyan korlátai (*-i* képzős főnévhez például ritkán szokott járulni), azonban ennek ellenére kategorikusnak tekinthetjük, mert képzetlen alapszóhoz szinte kivétel nélkül hozzájárulhat, valamint a

nem termékeny *-ánk/-énk, -atag/-eteg* stb. képzett szóhoz is: *szabadság, jó-ság, nyúlánkság, ingatagság*.

Az *-i* melléknévképző általában nem kategorikusan produktív. De hozzátehetjük minden helynévhez és a legtöbb névutóhoz. Ezekben a kategóriákban tehát kategorikusan produktív. A nem kategorikusan produktív képzőkön belül is érdemes különbséget tenni a ritkábban használatos és a kategórián belül – Károly Sándor szerint – legalább 75%-os gyakoriságú képzők használata között. Ez utóbbiak szerepe ugyanis nyilvánvalóan egészen más, mint a kevésbé produktívaké (Károly 1965: 282).

Az új szavak létrejöttében nyelvi (szintaktikai és szemantikai) és nyelven kívüli okok (a képzendő szóra szüksége van-e a nyelvközösségnek) döntenek. A homonim alakok kiküszöbölésére való törekvés, illetve a szinonímia – egy az adott jelentésben a lexikonban már rögzült másik szó megléte – például megakadályozhatja a produktív szabály működését. Ezt a jelenséget nevezik a szabály blokkolásának. Ilyenkor a rendszer szintjén szabályosan létrehozható úgynevezett potenciális szó egy, a lexikonban már meglévő azonos jelentésű szó, úgynevezett létező szó megléte miatt nem aktualizálódhat. Az *-ász/-ész* foglalkozásnévképző például igékhez és főnevekhez járul, de nem kapcsolódik gyűjtőnévhez, népnévhez, elvont főnévhez. Ezt a korlátozást, illetve szabályt állíthatjuk fel, ha *-ász/-ész* képzős szavainkat elemezzük. Ha ellenőrzésképpen megalkotjuk a szabály szerint például a *beton-ász, újít-ász, hókotr-ász* szavakat, meglehetősen komikusnak, köznyelvileg helytelen képzésűnek tartjuk őket, mivel más képzővel alakult szavakban a suffixum alkotóereje hatékonyabb (*betonkever-ő, betonoz-ó, újít-ó, hókotr-ó*). A tanulság az, hogy a képzők konkurenciáját is szem előtt kell tartani a produktivitás fokának a megállapításakor (Nagy 1969: 357).

Hogy egy-egy nyelvben mennyi a kategorikusan produktív képző, az a nyelv természetétől, múltjától függ. A magyar nyelvben feltűnően nagy ezeknek a képzőknek a száma: ez a magyar nyelvnek azt, a más esetekben is tapasztalható sajátosságát tárja elénk, amely szerint a jelentés és a forma elég pontosan megfelel egymásnak, ilyen szempontból bizonyos értelemben megközelíti a mesterséges nyelvek tökéletesen szabályos rendszerét. Gondoljunk az eszperantóra, ahol minden fontosabb funkciónak, jelentésnek egyetlen képző felel meg, s ennek használata teljesen szabályszerű. Az eszperantó példája is mutatja, hogy a képzők grammatikai szabályszerűsége elérheti a ragokét (bár ne tévesszük szem elől azt a tényt, hogy nem természetes nyelvről van szó). Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvet tanuló vagy használó a szókinccs bővítésének szinte korlátlan lehetőségére képes.

4. A produktivitás foka nincs mindig egyenes arányban a gyakorisággal. A produktivitás és a gyakoriság nem feltételezi egymást, a köztük lévő összefüggés nem szükségszerű: a gyakoriság ugyanis csak az előfordulások számát jelenti egy adott korpuszban, mely utalhat a termékenységre, de nem bizonyíthatja azt. A gyakoriság alapján tehát csak nagy óvatossággal megfogalmazott, de nyelvi ténynek nem tekinthető következtetések vonhatók le, ugyanis egy nem produktív szabály alapján létrejött morfológiai alakzat gyakorisága lehet kifejezetten magas, és megfordítva: egy termékeny módon képzett szó előfordulása egy korpuszban lehet viszonylag alacsony. A gyakorisági minősítések viszonyítás alapján születnek. Egzakttá csak statisztikai alapon válnak. E két kategória szembeállítására beszédes példákat ad a “Magyar grammatika”: “vannak gyakori, produktív képzők, például *-l*, *-z*, *-ás/-és* (pl. *faxol*, *tupíroz*, *szörfözés*), gyakori, improduktív képzők: *-ászik/-észik* (pl. *bogarászik*, *legelészik*), ritka, produktív képzők: *-atik/-etik* (pl. *kiprinteltetik*) és ritka, improduktív képzők: *-tyú/-tyű* (pl. *dugattyú*, *billentyű*)” (Keszler 2000: 310).

5. Érdekes kezdeményezésnek tartom a Ladányi Máriaét, aki egyik tanulmányában (Ladányi 1999) a természetes morfológia elveinek érvényesíthetőségét, alkalmazhatóságát vizsgálja a magyar derivációs morfológiában. A szóképzési paradigmákra az egyik legváltozatosabb képzésmódból, a frekventatív-duratív igeképzésből veszi a példákat. Vizsgálódásaiból arra a következtetésre jut, hogy a természetes morfológia elveinek alkalmazása több szempontból is előnyökkel járhat. A szóképzési paradigmák felállítására egyrészt szükségessé teszi a lexikai jelentésektől különböző szóképzési jelentések meghatározását, másrészt – konkrét elemzésekre támaszkodva – megalapozottabban tárhatjuk fel a szóképzés rendszerszerű paradigmatiszus összefüggéseit.

Ladányi – a szóképzési produktivitás fokozatait meghatározandó – a természetes morfológia keretében a Dressler által kidolgozott következő kritériumrendszert tartja szem előtt – a denominális *-z* és az *-l* képzőket vizsgálva:

– a wurzeli másodlagos produktivitás: azoknak az idegen szavaknak az adott képzésmód útján történő beillesztése, amelyek eredeti formájukban nem illeszkednek a nyelvbe. A magyarban ennek speciális formája az idegen eredetű igék kötelező derivációs beillesztése, azaz honosítása az (egyébként denominális) *-l* (vagy más beillesztő képző, pl. az *-ál*) segítségével, pl. *print-el*, *menedzs-el*, *szév-el*, *edit-ál*, *install-ál* stb.;

– a wurzeli elsődleges produktivitás lényege: az eredetileg is megfelelő tulajdonságokkal rendelkező vagy már beillesztett szavak részvétele az adott

képzésmódban. Így például a denominális -s melléknévképző mindazokban a szóképzési jelentésekben, amelyekben eredeti magyar szavakhoz járul, a rendszerbe illeszkedő idegen szavakhoz is járulhat: *marketing-es, blues-os, AIDS-es, bróker-es* stb.;

– a képzésmód működése az adott nyelvben keletkezett rövidítéseken, például a fenti -s képző esetében: *kft-s, ELTE-s, BTK-s, MSZP-s, FIDESZ-es* stb.;

– a képzési osztályon belüli elmozdulás a stabilabb, produktívabb osztály irányába. Például az idegen főnevekhez járuló korábbi komplex -íroz szuffixumot a magyarban két eredeti igeképző, a -z és az -l váltotta fel: *vagon-íroz < vagonoz, szald-íroz < szaldó-z, park-íroz < parkol, patent-íroz < patent-ol*.

A képzésmód aktivizálódása az adott nyelvben keletkezett neologizmusokban érvényesül:

– létező szavakból képzett neologizmusokban, pl.: *kölni < kölni-z/bekölni-z < be-kölniz-ődik*;

– az adott nyelvben keletkezett neologizmusokban, pl.: *heh-eg-ő (fasor)* (Csoóri);

– olyan alapszavakon, amelyek a nyelvnek csak alkalmilag használt elemei, pl. *szekrény-i-leg* (*szekrény > *szekrény-i > szekrény-i-leg*).

Azokkal a szuffixumokkal kapcsolatban, amelyek kizárólag a szókincs idegen (többnyire latin eredetű) részéhez járulhatnak, a szóképzési szabályokra csak két kritérium alkalmazható:

a) A nem megfelelő tulajdonságokkal rendelkező szavaknak az adott képzésmóddal történő beillesztése. Például a magyar számítógépes szakszókincs angolból kölcsönzött -al végződésű melléknévi elemei a korábbi latin alapú -ális, illetve -bilis végzésekhez (vö. *liberális, duális, rivális, spektábilis*) igazodva -is végződéssel (álsuffixummal) kiegészülve adaptálódtak a szókincs idegen rétegéhez: ang. *virtu-al > m. virtu-ál-is*, ang. *compat-ible > m. kompat-ibi-lis*, ang. *digit-al > m. digit-ál-is* stb.

b) A képzésmód működése a megfelelő jeggyel ellátott szavakon. Például a magyar -(izá)ció és -ítás képzők csak a szókincsnek az idegen jeggyel ellátott szavaihoz járulhatnak: *privat-izá-ció, global-izá-ció, labil-ítás, virtual-ítás* stb (vö. Ladányi 1999: 173–174).

A Dressler által kidolgozott kritériumrendszer alapján a produktivitás mértéke tehát attól függ, hogy a képzésmód milyen nehézségeket képes leküzdeni. Annál produktívabbnak tekinthető egy képzésmód, minél nagyobb nehézségek ellenére képes működni. Így a legproduktívabbnak azok a képzésmódok tekinthetők, amelyekkel a rendszerbe nem illeszkedő idegen sza-

vakat is be lehet illeszteni (l. fentebb a Wurzel-féle másodlagos produktivitást). A következő szint az eredetileg is megfelelő tulajdonságokkal rendelkező vagy már beillesztett idegen szavak részvétele az adott képzésmódban. Az ilyen szavakkal kapcsolatban kevesebb nehézség merül fel, mert ezek esetében “csak” az idegen elem integrálása problematikus (ld. fentebb a Wurzel-féle elsődleges produktivitást). A harmadik szint a képzésmód működése az adott nyelvben keletkezett rövidítéseken, betűszavakon. A rövidítések és betűszavak ugyanis nem grammatikai szabályok, hanem úgynevezett extragrammatikai eszközök révén jönnek létre, és ezért a nyelv szókincsében az idegen szavakhoz hasonlóan marginális és jelölt elemnek számítanak. Ebből következik, hogy a szóképzési szabályok működése az ilyen elemeken a produktitásnak mindenképpen nagyobb fokát feltételezi, mint ha például a képzésmód csak a szókincs grammatikai szabályok által létrehozott belső keletkezésű elemein működne. Az előzőknél alacsonyabb szintű produktivitást mutat a képzési osztályon belüli elmozdulás egy másik alosztály irányába, mivel ez az utóbbi alosztálynak nemcsak nagyobb fokú stabilitására, hanem nagyobb fokú produktivására is utal. Végül a produktivitás legalacsonyabb szintje az, ha a képzésmód az adott nyelvben keletkezett neologizmusokban is érvényesül (vö. Ladányi 2001: 238–239).

A produktivás fokának a megállapítása a természetes morfológia kritériumrendszerének alkalmazásával objektívebbé válhat: “A természetes morfológia elvei szerint csak a produktív morfológiai szabályok felelnek meg teljesen az adott nyelv rendszerének. Ez az elv a leíró morfológiára nézve azzal a következménnyel jár, hogy a leírásnak hierarchikusan kell felépülnie. A leírás magvát a produktív szabályok képezik, ezeket kell kiegészíteni a kevésbé produktív szabályokkal, míg a nem produktív szabályokat elég egy, úgy mond, apróbetűs függelékben megfogalmazni (vö. Dressler–Ladányi 1997).”

6. Úgy vélem, a fentiek alapján is egyértelmű, hogy a magyar morfológia, különösen pedig a szóképzési struktúra kellőképpen transzparens, amely körülmény csakugyan nagyon megkönnyítheti a magyar grammatika ezen részterületének az idegen anyanyelvűek általi elsajátítását.

Irodalom

- Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (2001), Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest.
- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné (1976), A mai magyar nyelv. Budapest.
- Berrár Jolán (1967), A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 69–78.
- Berrár Jolán (1974), Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajta- és alaktana köréből. Budapest. 99–124.
- Dressler, Wolfgang U. et al. (1987), Leitmotivs in Natural Morphology. Amsterdam–Philadelphia (idézve Ladányi 1999 alapján).
- Dressler, Wolfgang U. (1997), On Productivity and Potentiality in Inflectional Morphology. Cross-Language Aphasia Study Network, Clasnet Working Papers 7. Montreal (idézve Ladányi 1999 és 2001 alapján).
- Dressler, Wolfgang U.–Ladányi Mária (1997), On grammatical productivity of word formation rules. Wiener Linguistische Gazette 62–63: 29–55 (idézve Ladányi 1999 és 2001 alapján).
- Dressler, Wolfgang U.–Thorton, A. M. (1996), Italian nominal inflection. Wiener Linguistische Gazette 55–57: 1–26 (idézve Ladányi 1999 és 2001 alapján).
- Harris, Zellig S. (1951), Methods in Structural Linguistics. Chicago (idézve Nagy 1969 alapján).
- Karcevski (1927), Système du verbe russe. Essay de linguistique synchronique. Prague (idézve Nagy 1969 alapján).
- Károly Sándor (1965), A szóképzés grammatikai jellegéről, szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról (kapcsolatban a nyelvoktatással). Nyelvtudományi Közlemények 67: 273–289.
- Kenesei István (2000), A morfématól a szóig. In: Kiefer Ferenc–Gósy Mária (szerk.) (2000), Helyzetkép a magyar nyelvtudományról. Budapest. 75–87.
- Keszler Borbála (szerk.) (2000), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2000), Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Budapest.
- Kiss Jenő (1970), A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról. Magyar Nyelv 66: 210–213.
- Kiss Jenő (1994), A történeti nyelvtan és a képzők leíró vizsgálata. In: Bárczi Géza Emlékkönyv. Budapest. 97–102.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter (1999), Új magyar nyelvtan. Budapest.
- M. Korchmáros Valéria (1999–2000) A morfológia oktatásának aktuális problémái. Néprajz és Nyelvtudomány 40: 15–19.

- Ladányi Mária (1999), Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra. *Magyar Nyelv* 95: 166–179.
- Ladányi Mária (2001), Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.) (2001), Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Budapest. 232–246.
- Majtinskaja, K. Je. [Majtinókaá, K. E.] (1959), Vengeróki ázük. II. Grammatikaeókoe ólovoobrazovanie. Izdatel'nyo Akademii nauk. Moskva.
- Martinet, André (1961), *Éléments de linguistique générale*. Paris (idézve Nagy 1969 alapján).
- Nagy Ferenc (1969), A lexikális szóképzés. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 329–357
- Nagy Ferenc (1972), A képzőproduktivitás kísérleti vizsgálata. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 209–220.
- Pete István (1997), A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Magyar Nyelvőr* 121: 471–475.
- Ruzsiczky Éva (1958), Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban. *Magyar Nyelvőr* 82: 200–208.
- Szabó Zoltán (1969), A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. *Magyar Nyelv* 449: 39–45.
- Szabó Zoltán (1976), A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. *Nyelvtudományi Értekezések* 48: 15–17.
- Tompa József (szerk.) (1961), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I.* Budapest.
- Ullmann, Stephen (1964), *Language and Style*. Oxford.

A lexikális interferencia jelenségének vizsgálata angol szakosok maganyelv-használatában

VÁRNAI Judit Szilvia

1. A vizsgálat célja

Kontra Miklós írja, hogy “a nyelvi kölcsönzés – a szókölcönzés éppúgy, mint a nyelvtani kölcsönzések – természetes emberi dolog. [...] A kérdés valószínűleg nem az, hogy lehet-e tisztán beszélni magyarul, hanem hogy lehet-e tisztán beszélni bármely természetes emberi nyelven. A válasz az, hogy normális esetben (a teljes elszigeteltséget leszámítva) nem lehet.” (Közérdekű nyelvészet. Bp., 1999, 17). Felmérésemmel a magyar és az angol nyelv közötti interferenciát vizsgáltam magyar anyanyelvű angol szakosok körében, akikről feltételezhető, hogy magasabb szintű angolnyelv-tudással rendelkeznek, s kétnyelvűnek minősülhetnek olyan tekintetben, hogy az angolt mint idegen nyelvet intenzíven használják.¹ Kontroll gyanánt angolul tanulók, illetve az angol nyelvet magasabb fokon ismerő nem angol szakosok (hallgatók vagy diplomások) nyelvhasználatát is bevontam a vizsgálatba. A vizsgált jelenségre az utóbbi években figyeltem fel, és szándékom az, hogy mint folyamatban levő, bár mélyebben csak szűkebb kört érintő nyelvi változást az adott kereteken belül lehetséges módon bemutassam és elemezzem. Terjedelmi okok miatt itt csak a vizsgálat egyes részeire térek ki.

2. A vizsgálat módszere, előfeltevései

Vizsgálati módszer gyanánt a kérdőívet választottam, elsősorban azért, mert a vizsgálatban szereplők jó részével csak e-mail révén tudtam kommunikálni. Azoknál is kérdőívet használtam, akikkel személyesen vagy telefonon beszéltem, de ezekben az esetekben én magam töltöttem ki a kérdőívet. Mindig törekedtem arra, hogy a válaszadók “kérdésen kívüli” reakcióit is feljegyezzem.

¹ Az interferenciáról és a kétnyelvűség definíciójáról l. Kontra Miklós: *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel “elangolosodó” orvosi nyelvünkre.* NytudÉrt. 109. sz. 8–9.

2.1. Az első kérdéscsoportban, a válaszadóra vonatkozó adatoknál a következő változókra kérdeztem rá: a válaszadó neme, életkora, tartózkodási helye, angol szakos végzettségével kapcsolatos adatok, illetve a nem angol szakosoknál a nyelvtudás szintje, a válaszadó végzettsége, továbbá minden esetben az, hogy jelenleg foglalkozását tekintve (napi) kapcsolatban áll-e az angol nyelvvel.

2.2. A második kérdéscsoport vonatkozik a vizsgált személy nyelvhasználatára. Az itt bemutatott kérdések a lexikális interferenciát vizsgálják (itt nem tárgyalok a vizsgálat öt kérdéséből kettőt, ezek a hangtani szinten megjelenő interferenciára, illetve az angol káromkodások átvételére vonatkoznak). Minden esetben kértem a válaszadót, hogy a vizsgált jelenségre példákkal is szolgáljon, sajnos ez sok esetben a gondolkodási idő rövidege miatt azt is jelentette, hogy nem sok minden jutott az eszébe, csupán az, hogy jellemzi-e őt az adott kérdés. A kérdések kiválasztása önkényesnek tűnhet, és valóban az is, azokat a jelenségeket ugyanis, melyek előfordulására rákérdeztem, részben saját magamon, részben angol szakos, illetve sok esetben nem angol szakos ismerőseimen figyeltem meg. Itt meg kell jegyezni: tisztában vagyok az- zal, hogy a kérdőíves módszer (főleg egy nem túl reprezentatív minta esetén, amint az majd kiderül) önmagában nem szolgálhat kielégítő eredménnyel. Így alapvetően szubjektív, önmegfigyelésen, és ami szintén fontos, önbevalláson alapuló adatokkal rendelkezem, tehát egy igényes vizsgálatához ez mindenképp kevés, de reményeim szerint egy sokakat érintő jelenségről valamennyire ez is számot ad.

2.2.1. Az első kérdés azt vizsgálta, hogy használ-e a válaszadó magyar beszédében olyan szavakat, akár humoros célból és alkalomszerűen, melyeket a megfelelő (latin eredetű) angol szóból magyarosított az eredeti latinos képző visszaállításával. A *v i s s z a l a t i n o s í t á s n a k* (Ország László, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. NytudÉrt. 93. sz. 143), *r e - l a t i n i z á l á s n a k* vagy *s z u f f i x u m - h e l y e t t e s í t é s n e k* (Kontra Miklós, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Bp., 1990, 70) nevezett jelenségről szintén feltételeztem, hogy szűkebb kört érint, főleg, mert valószínűleg kissé “stréber” avagy sznob benyomást kelthet a használójáról, még akkor is, ha az illető esetleg alkalmilag nincs tudatában annak, hogy a magyar nyelvből hiányzik az általa alkalmazott kifejezés. Ennek használatát ugyanis kétféle okra vezettem vissza előzetesen. Az egyik az volt, hogy a használó “poénból” beszél így, tudatában van annak, hogy jellegzetes angol kifejezésről van szó, és szándékosan magyarosítja. A másik pedig az, hogy (és itt feltételeztem, hogy ez az angol szakosokat, illetve az angolt napi rendszerességgel használók körét jellemzi inkább) a beszélő tu-

datában az adott kifejezés, mivel ezen az angol és a magyar szempontjából is erősen érződik idegen, latin eredete, a beszéd aktualitásában nem kötődik az angol nyelvhez, és ezért spontán fogja használni, analóg módon a latin eredetű magyar szavakhoz.

2.2.2. A következő kérdés magyar igeképzővel ellátott, infinitív vagy *-ing* szuffixumos formában átvett angol igealakok használatával kapcsolatos. Itt a kérdést kétfelé bontottam, ugyanis korábban azt vettem észre, hogy az *-ing* toldalékos alakok magyarosítása jellemzőbb, mint a puszta infinitív igealaké, ezt egyébként az eredmények nem igazolták. Ország írja az *-ing* szuffixumos igealakok átvételéről, hogy ezeket, bár nem igealakra az angolban, a magyar “zéró-morfémás szimplexeknek” tekinti, így tudunk igealakra képezni belőlük (i. m. 144).

2.2.3. Végül nem igei jellegű szavak használatára kérdeztem rá, itt megint kétfelé bontottam a kérdést, ezúttal azonban nem morfológiai szempont szerint, amit itt nem tartottam annyira relevánsnak, hanem fonetikailag. Tehát használ-e a válaszadó nem igei jellegű angol szavakat az angol nyelv kiejtési szabályait megtartva (pl. *bean* [bi:n]), illetve úgy, hogy a kiejtés betű szerinti, s a magyar nyelv kiejtési szabályainak felel meg (lásd: *tape* [tape]). Ez utóbbi esetben az a feltételezés, hogy humoros oka van a jelenségnek, jogosnak tartható, hiszen nem valószínű, hogy a vizsgált csoport tagjainak angol nyelvi ismeretei ennyire sekélyesek lennének.

2.2.4. Az is érdekelt, hogy a válaszadó milyen magyarázattal szolgál a fenti jelenségekre, amennyiben jellemzik őt. Ez ismét meglehetősen szubjektív kérdés, és itt a válaszadók mindenféle egyéb reakcióira is kíváncsi voltam a témával kapcsolatban.

2.3. A harmadik kérdéscsoport a vizsgált személy olyan általános attitűdjeire kérdez rá, melyek véleményem szerint szintén szerepet játszhatnak a vizsgált jelenségben. Több kérdése szintén a kérdőív korábbi problémájával, tehát a megbízhatóságával küzd, mivel önbevalláson alapul, illetve olykor túl általánosak a kérdések. Problémának tartottam azt is, hogy egy ilyen kicsi mintán egyáltalán figyelembe vehető eredményeket hozhat-e. Azért a nyelvhasználatra vonatkozó kérdések után következik, mert nem szerettem volna, ha a válaszadókat esetleg befolyásolják ezek a kérdések a második kérdéscsoportra adott válaszaikban (esetleg a nyelvi előítéleteik aktivizálódnak stb.). Röviden ismertetem a kérdéseket. Először arra kérdeztem rá, hogy a válaszadót angolul beszélve a brit vagy az amerikai kiejtés jellemzi-e. A második kérdés arra vonatkozott, mennyire tartja magát fogékonynak a válaszadó az angolszász kultúrára, a harmadik kérdés arra, hogy mennyire tartja magát a válaszadó rugalmas, az új iránt fogékony személyiségnek. A negye-

dik kérdés arra irányult, mennyire jellemzi a válaszadót a nyelvi norma tisztelete a magyarban. Az ötödik viszont arra a nyelvi tudatosságra kérdezett rá, melyben ott van a játékosság, a nyelvi kreativitás, az esetleges humoros vagy stilisztikailag egyéb módon jelölt beszéd igénye.

3. A vizsgált személyek

A vizsgálat 24 angol szakos és kontroll gyanánt 12 nem angol szakos (hallgató vagy diplomás) személy nyelvhasználatára terjedt ki. Sajnos egyáltalán nem tekinthető reprezentatívnak a mintavétel, így az eredmény is, ahogy már fentebb is írtam, csupán egyfajta bemutatása egy jelenségnek. Az angol szakosok körében a megoszlás 17 nő és 7 férfi, életkor tekintetében 20–25 év között van 7 fő, 25–30 között 13 fő, 30 év felett 4 fő, a tartózkodási helyet illetően 1 budapesti, 18 vidéki nagyvárosban, 2 fő kisvárosban él, 3 fő külföldön tartózkodik (1 Olasz-, 1 Németország, 1 Anglia). A 24 főből jelenleg angol szakos hallgató 5 fő, főiskolai szintű oklevéllel rendelkezik 6 fő, egyetemivel 13 fő, a végzetek közül 13 főnek van kiegészítő (általában tolmács–fordító) angol szakos képzettsége, és mindannyian úgy nyilatkoztak, hogy jelenleg is napi kapcsolatban vannak (főleg foglalkozásuk révén) az angol nyelvvel. Az egyik válaszadó házastársa angol anyanyelvű. Az angol szakos válaszadók többsége tehát 25–30 év közötti nő, vidéki nagyvárosban él, egyetemi végzettséggel rendelkezik, általában kiegészítő képzéssel együtt.

4. Eredmények

4.1. A 2. kérdéscsoport egyes kérdéseire adott válaszok értékelése

4.1.1. Arra a kérdésre, hogy használ-e visszalatinosított szavakat, a 24 válaszadóból 8 fő azt válaszolta, hogy nem használ ilyen szavakat. 16-an igenel válaszoltak, ebből 7-en nem tudtak példát mondani, illetve egyikük úgy nyilatkozott, hogy egyetemista korában használt ilyen szavakat, de nem szerette, és nem is akarja többé használni őket. A többiek is megjegyezték, hogy főleg poénkodásból használják, és nagyon környezetfüggően (itt elsősorban arra kell gondolni, hogy angol szakosok, esetleg olyanok körében, akik nagyon jól tudnak angolul), olykor szakmai jellegű (fordítási, nyelvtani, uniós jogi szaknyelvi, számítástechnikai) szavakat használnak így. Példaképpen a következő szavakat említették: *transzlátor, transzláció, opció, konverzál, stupid, szimpla, applikál, diszciplináris, proklamál, kollaborátor, partícípium, diszkusszió, diszkutál, ekvátor, propozicionális, adicionalitás, posszibilis, esszenciális, vizibilis*. Itt jegyzem meg, hogy a példák helyesírása itt és a továbbiakban is a válaszadókét követi. Azokat a példákat is megtartottam, me-

lyeket nem feltétlenül kellene idesorolni, lásd *szimpla*, ugyanis ezek szerint a válaszadó magyar nyelvérzéke ezt nem veszi magyar szónak, az angolba jobban beleillőnek tartja. Nem angol szakos válaszadók közül hárman válaszoltak nemmel erre a kérdésre, a többiek közül pedig kiemelték a szakszavakat, illetve azt, hogy poénból szoktak ilyen szavakat mondani társaságban. Példáik: *attraktív, opcionális, prediktív, esszenciális, imposszibilis, vernakuláris, determinál*.

4.1.2. Az angol igealakok használata az angolos válaszadók közül 8 főnél egyáltalán nem jellemző, sőt volt, aki úgy nyilatkozott, hogy vigyáz is, hogy ne használjon ilyet. 16 fő esetén előfordul a jelenség. Közöttük is volt olyan, aki csak számítástechnikai kifejezésekre korlátozta a jelenséget, illetve többen kiemelték, hogy csak viccből csinálják ezt. A 16 főből 4-en mind az infinitív, mind a gerundium formából képzett alakot használják. Csak infinitív-ből képzett alakokat használ 6 fő. Egyikük megjegyezte, hogy ritkán használ ilyet, inkább olyan magyar igét, amelyet hirtelen nem tud jól lefordítani, lát el angolos végződéssel (pl. *kolbászing*). 6-an csak gerundiumból képzett igealakokat használnak. Példák az infinitív-ből képzett igékre: *denszel, megdiscussuk, appreciate-el, szkennel, linkel, mailezik, elszuppresszel, outblurtölök, logonol, downloadolni, telnetezik, drinkel*. Gerundiumból: *readingel, translatingol, buyingol, catchingel, makingel, goingol, denszingel, shoppingol, crossingoljunk itt*. Ha megfigyeljük ezeket a hibrid igéket, azt látjuk, hogy szinte kizárólag *-l* képzővel látják el őket használóik, kivéve néhány (számítástechnikai, és ezért egyébként is elterjedt) kifejezést: *mailez, emilez, telnetezik*, illetve az egyetlen válaszadó által említett, igeképző nélkül átvéve közvetlenül személyranggal ellátott, és ezért kissé furcsán is ható *megdiscussuk* igét.² Nem angolos válaszadóimból csak 4-en nyilatkoztak úgy, hogy nem jellemző rájuk az ilyenfajta igehasználát. Infinitív-ből képzett példáik: *switchel, paste-ol, copy-zik, phone-ol, netezik, chatel, denszel*. Gerundiumból: *sendingel, goingol, waitingel, meetingel*.

4.1.3. Nem igei természetű angol szavak használatáról mindössze hárman nyilatkoztak úgy, hogy egyáltalán nem jellemző rájuk, tehát 21 főre viszont igen. A negatívan nyilatkozók közt ismét volt olyan, aki tudatosan igyekszik kerülni ezt, megjegyezve, hogy angol szakosok egymás közt gyakran használják az ilyen szavakat. 12-en mind angolos, mind betű szerinti kiejtéssel, 6-an csak az eredeti kiejtéssel, 3-an csak a magyarosított változatot használják.

² Nádasdy Ádám írja a magyar nyelvről, hogy "igét nem tud kölcsönözni, csak igei tövet, az igeképző (*drén-ez, kód-ol*) magát az igeséget fejezi ki" (Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel "elangolosodó" orvosi nyelvünkre (ismertetés): NyK 85: 229–31).

A válaszadók kommentárjai: van, aki csak akkor használ angol szót magyar helyett, amikor a magyar szó nem ugyanazt jelentené vagy nagyon hosszú, van, akinek nem jut eszébe hirtelen a magyar megfelelő, mindez angol szakosok között nagyon természetesen adódik. A magyarosított változatot kizárólag viccből mondják, volt olyan angolos hallgató, aki az épp kötelezőként olvasott írók neveiről nyilatkozott úgy, hogy magyarosan ejtik (pl. *Dreiser*), más azt állította, hogy “értelmiségi dolgokról” való beszélgetés esetén használja a magyarosan ejtett angol szavakat, illetve az egyik 30 feletti válaszadóm állítja, hogy ő ugyan nem, de középiskolás fia rendszeresen használ ilyen szavakat, mert a társai körében “nagy divat” (pl. [kovboj]). Több válaszadó is említi, hogy számítástechnikai szavakat gyakran használ így. Példák angolosan – bár több válaszadó szerint ilyenkor nem autentikus kiejtéssel – ejtett szavakra (ezeket általában kifejezésekben adták meg): *happy vagyok, a streeten, outsider, mennyi a time?, cinema, hi* (köszönés), *mennyi a mortgage?, jobsearch-öt csinálni* (egy munkanélküli angol szakos), *érezed a feelinget?, church, baptiszt* (az utóbbi két példa említője egy vallási társaságnál tolmács), *goody!* (‘rendben, nagyon klassz’), *politically correct ~ PC, hand-out, paper, movie, fishy* (‘gyanús’), *domain, server, thrilled vagyok, itt egy joke, wow!* Magyarosan: *file, Englishül, city* ([tsiti] vagy [tsitj]), *paper* (ez utóbbi két példa majdnem mindenkinél előfordul), *home, Intercity, Burger King, Copy General, kopiing masin* (ez utóbbi hármat szegediek említik), *Citty Taxi, Cinemacity* (a mozihálózat nevéből). Tanulságos, hogy a *city* szó mennyire inspirálja a magyaros kiejtést, akár tulajdonnévi összetételekben is. Volt, aki az utóbbi jelenséggel, tehát a magyaros ejtéssel kapcsolatosan említette, hogy ilyet ritkán csinál, inkább “fordítva”, tehát magyar szót angolosít viccből, pl. *szatyor > szatior*. Ehhez hasonlóan humoros indíttatású és a magyar szóra alapul a nevek tükröfordítása is, lásd *Saturday Place* (‘Szombat-hely’). Az egyik válaszadó úgy nyilatkozott, azért használ magyaros kiejtéssel angol szót, hogy elkerülje az anglicizálást egy bizonyos csoportban, ahol esetleg a jó angol kiejtés (tudván, hogy ő angol szakos) nagyzolásnak tűnne. 12 nem angol szakos válaszadóból mindössze 1 fő nyilatkozott úgy, hogy nem használ magyar beszédben angol szavakat. A többiek szinte mind az angolos, mind a magyaros változatot használják. Angolos kiejtésű szavak: *cool, light, feeling, magic* (‘nahát’, viszonylag rezignált konstatálása egy társalgásban elhangzott információnak), *Debrecen city, Téglás city* (ironikus jelleggel), *peace, check ~ checky ~ check it out* (az utóbbi négy humoros köszönés gyanánt fordul elő egy válaszadónál), *a streeten, cool* (‘nagyon jó, király’), *baby, sux-szerű* (< *it sucks* ’szívás, pofára esés’), *mobile phone, text message, dúl a love forever, song*. Magyaros kiejtésű szavak: *vesztensziti-*

szenter, Intercity, city, track, tápe, file, copi, paste, poverpoint (a *Powerpoint* szoftver nevéből), illetve általában a tulajdonnevek (pl. *Shakespeare*). Érdekes, hogy mennyi szlenges jellegű kifejezés fordul elő, továbbá az adott szavak kreatív használata is jól megfigyelhető (lásd pl. az eredeti *check it out* változatait, a *goody*-t vagy a *magic* jelentésváltozását).

4.1.4. A válaszadók szubjektív reakcióit, kommentárjait felmérni szándékozó kérdésre adott válaszok alapján kiderült, hogy a többség akkor beszél így, ha olyan környezetben vannak, ahol értik, nehogy kellemetlen legyen a kívülállónak. Van aki még akkor is, ha nehezen talál magyar kifejezést, inkább szenved, csak ne angol szót használjon. A megfelelő környezet nagyon sokak számára angol szakosokból áll ilyenkor, illetve az angolosok némelyek szerint jobban ki vannak téve ennek a nyelvi jelenségnek, bár volt olyan, akit elkeserít a dolog, még ha ő maga használ is ilyen szavakat. Volt, aki úgy nyilatkozott, munkahelyén általában jellemző ez a fajta nyelvezet (vegyesen dolgoznak amerikaiak és magyarok). A humoros célt igen sokan említik, jópofának érzik a dolgot, illetve többen összefüggésbe hozzák a szlenggel, az ifjúsági szubkultúrával (egyébként 30 év feletti válaszadóimat önbevallás alapján ugyanúgy jellemzik ezek a jelenségek, mint a fiatalabbakat). Van, aki olykor egyszerűbbnek érzi az angol szó használatát, illetve a magyar szó megtalálásán többlet kellett volna gondolkoznia. Volt olyan, aki ha nem jut eszébe magyarul, inkább az egész gondolatot angolul mondja (persze megfelelő, értő környezetben), mintsem hogy keverje a két nyelvet. Vagy egyszerűen spontán jön az angol szó, illetve könnyedebbnek tűnik. Ugyancsak fontosnak tartják azt, hogy az angol szó esetenként közelebb állhat jelentésben a kifejezendő gondolathoz (ezt akár más, általuk ismert nyelvre is igaznak vélik). Itt, a két nyelv megfelelő szavai közti különbségtételnél utalnék arra, hogy Kontra Hockett nyomán nyelvi kölcsönzések okaként említi a presztízsmotívumot, mely “akkor ösztönöz kölcsönzésre, amikor az átvevők az átadók egyes nyelvi fordulatait, szokásait szebbnek, fontosabbnak vagy hasznosabbnak ítélik” (NytudÉrt. 109. sz. 12). Az egyik válaszadóim, aki Olaszországban él néhány éve, az egyetlen, aki minden kérdésre nemmel felelt, bár használja az angol nyelvet fordítási munkáiban. Ez valószínűleg következik abból is, hogy eleve a magyar nyelvet is ritkán használja, és angol szakos magyarok nem élnek a környezetében (valószínűnek tartom, hogy a környezet szerepe nagyon fontos). Nem angolos válaszadóim elsősorban a humorkeltési szándékot emelték ki az erre a kérdésre adott válaszaikban.

4.2. A második kérdéscsoportra adott válaszok általános értékelése

A válaszokat globálisabban is értékeltem az 1. és 3. kérdéscsoporthoz viszonyítva. Ehhez egyszerűsített módszerrel a második kérdéscsoport mind az öt kérdésre adott válaszra egy vagy nulla pontot adtam, attól függően, hogy az illetőt jellemzi-e vagy nem a szóban forgó jelenség. Így maximum öt pontot lehetett elérni, ha valakit minden kérdés jellemez, majd ugyancsak egyszerűsített módszerrel, átlagszámítással végeztem elemzést. Ennek alapján az angol szakosok közül 2 fő ért el 5 pontot, 11 fő 4 pontot, 4 fő 3 pontot, 3 fő 2 pontot, 3 fő 1 pontot, 1 fő 0 pontot, tehát a többség (17 fő) legalább 3 pontot ért el, és a 4 pontosból van a legtöbb, a válaszadók tehát átlagosan 3,12 pontot értek el. A különféle vizsgált változók tükrében ez volt az a pontszámátlag tehát, melyhez viszonyítottam.

4.2.1.1. A 7 férfi válaszadó átlagosan 3,14 pontot ért el, a 17 nő átlagosan 3,11 pontot, tehát a nemek szerint nem volt különösebb eltérés, bár a nemek aránya eleve nem volt túlságosan reprezentatív (nem is határoztam meg előre), igaz, angol szakon újabban jóval több a nő (sajnos nem rendelkezem pontos adatokkal erről). A 20 és 25 év közöttiek (7 fő) átlagosan 3,11 pontot értek el, a 25 és 30 közöttiek (13 fő) átlagosan 3 pontot, a 30 év fölöttiek (4 fő) 3,5 pontot. Itt a 3,12-től való eltérés erősebben csak a 30-on felüliekre jellemző, de mivel ők csak 4-en voltak, nem mernék következtetéseket levonni ebből (egyébként a várakozásoknak az felelne meg jobban, hogyha a fiatalabbak pontszáma lenne magasabb). Mivel a lakóhely szerinti megoszlás nagyon egyoldalú (18-an vidéki nagyvárosban élnek), ezt nem vizsgáltam. A hallgatók (5 fő) körében az átlag 3,6, a főiskolát végzettek (6 fő) körében 3,66, az egyetemet végzettek közt (13 fő) 2,84. Itt a magasabb átlag nem meglepő a hallgatók esetében, akik a diákcsoporthoz tagjaiként is jóval kötetlenebb nyelvhasználatúak, annál meglepőbb a drasztikus különbség az egyetemet és a főiskolát végzettek között. A nem angol szakosok átlagosan 3,08 pontot értek el, vagyis gyakorlatilag nincs jelentős eltérés az angol szakos válaszadókhoz viszonyítva. Viszont míg a nem angolos férfiak 3,28 pontot értek el átlagban, a nők csupán 2,8-at.

4.2.1.2. Az angol szakosok fele a brit, fele az amerikai kiejtést vallja magáénak, a 2. kérdéscsoport pontjai meglehetősen egyenletesen oszlanak el a kétféle kiejtésű válaszadók között, tehát az, hogy ki melyik kiejtésre törekszik, nem áll összefüggésben a vizsgált jelenséggel. Az angolszász kultúra iránti fogékonyságukat legtöbbször értékelők (5 fő 5 pontos, 12 fő 4 pontos) átlagosan 3,35 pontot értek el, tehát itt megfigyelhető valamiféle kapcsolat a két jelenség között. Az új iránt önmagukat fogékonynak vallók (4 fő 5 pontos, 14 fő 4 pontos) 3,11 pontot értek el, vagyis itt nem mutatkozik látványos összefüggés. A magyar nyelvi norma iránt fogékonyabbak (9 fő 5 pontos, 8

fő 4 pontos) 2,88 pontot értek el, ami bár nem túl jelentősen, de tükrözheti, hogy a magyar nyelvhasználattal kapcsolatos “előítéletek” szerepet játszanak abban, hogy a vizsgált jelenség bizonyos válaszadókat kevésbé jellemez. A nyelvi tudatosságukat tekintve magasabb pontszámúak (9 fő 5 pontos, 8 fő 4 pontos) 3,41 pontot értek el. Bár itt megint csak nem túl jelentős az eltérés a 3,12-től, elképzelhető, hogy az előfeltevések közt említett módon a nyelvileg tudatosabbak ezzel az eszközzel is jobban élnek.

5. Összegzés

A vizsgálat előtt feltételeztem, hogy az angol szakosok magyarnyelv-használata, mivel erősebben ki vannak téve az angol nyelvi interferenciának, olyan fajta változásokat mutathat, melyek másokra kevésbé jellemzőek. Feltételeztem továbbá, hogy az angolul jobban tudó nem angol szakosok, és főleg azok, akik gyakran használják ezt a nyelvet, hasonló tüneteket produkálhatnak. Vizsgálatom, úgy vélem, igazolta, hogy angol szakosok magyar beszéde a legtöbb esetben az angol nyelv közvetlen hatásának tulajdonítható, akár szlengesnek is nevezhető változásokat mutat. A jelenség oka többértű, az egyik leggyakoribb a humorkeltési szándék, a másik döntő szempont a környezet: főleg az angol szakos közeg, amikor is egyfajta belterjes nyelvezetet használnak a vizsgált személyek, és ennek fő eleme az angol nyelv keverése a magyarral. Fontosnak érzem azt is, hogy olykor a vizsgált személyek szemantikai érzéke lép működésbe ilyenkor, és dönt (ha az angol szó pl. kifejezőbb, közelebb áll jelentésben a kifejezendő gondolathoz). Az angolos és nem angolos vizsgált személyek ilyenfajta nyelvhasználatában a legfőbb különbség az volt, hogy a nem angolos nők kevésbé látszottak hajlamosnak erre a jelenségre, mint a nem angolos férfiak, illetve hogy a nem angolosok esetében elsősorban a humorkeltési szándék magyarázza a jelenséget, tehát egyáltalán nem annyira spontán a nyelvi változás, mint az angol szakosoknál.

Új lapok a lappokról

VOIGT Vilmos

Amikor – nagyjából Keresztes László kezdő finnugrista korában, azaz igencsak régen – felkérést kaptam arra (is), hogy az akkor még csak igazán előkészületben lévő *Világirodalmi Lexikon* számára lapp irodalmi címszóanyagot (is) összeállítsak, amit nyilván – ugyancsak igen régen volt – “skandinavisztikai” tanulmányaim miatt kaphattam, ezt azzal próbáltam elhárítani, hogy a kitűnő elődök méltatlan utódai (nem jó-)voltából igazán eredeti eredményekkel hazai lappológiank nemigen büszkélkedhet. Nem segített a szabadkozás. Sőt, amikor minden tervezett időpontnál jóval később maguk a lexikoncímszavak is végre megjelentek, és a lexikon szabályai szerint két szócikkbe lett tagolva a *lapp irodalmi formák* meg a *lapp irodalom* (Király István–Szerdahelyi István szerk.: *id. mű* VIII. kötet, Budapest, 1982. 25–26, illetve 26–27. lapokon), itt is csak némileg tudtam kiegészíteni a sokkal korábban bekért címszavakat. Már meg tudtam említeni azt a mindmáig páratlan magyar nyelvű szöveggyűjteményt: *A varázsdob és a látó asszonyok. Lapp népmesék* (Budapest, 1966, az Európa Könyvkiadó *Népek meséi* sorozatában, Karig Sára szerkesztői támogatásával, Németh Gyuláné Sebestyén Irén csodálatos fordításaival, amelyek – bizony az ellenkező vélemények ellenére sem – nem németből készültek), amely nálunk először adott hiteles képet, magyarul végtére is olvasható módon e furcsa, egyszerre bugyuta és zseniális, tiszteletreméltó és abnormális néphagyományról.

Lapp irodalmi címszavaimra egyenként sosem voltam túlzottan büszke, ennél jobban ismertem a tényeket – arra azonban igen, hogy végre nálunk egy világirodalmi lexikonba ezek bejutottak, mégpedig használható további útbaigazító szakirodalom megemlékezésével. Annál furcsább, valósággal csikaró érzés töltött el, amikor ezek csontvázát legutóbb újra láthattam. A Nanovfszky György szerkesztette (egyébként hézagpótló és fontos) *Nyelvrokonaink* áttekintés (Budapest, 2000. Teleki László Alapítvány – A Magyarságkutatás Könyvtára XXV.) a hasonló áttekintő címszavakkal együtt tőlem is lehozta “A lapp irodalom” és a “Lapp irodalmi formák” címszavakat, persze, már az egyik címében is hibával, és ami nagyobb baj, minden további megjegyzés vagy kiegészítés nélkül. Ami pedig, éppen a lapp irodalom vonatkozásában nem is két évtizeddel ezelőtt, hanem annál korábban is, mondjuk korrekt volt, mára minimum *out of date* – ahogy a művelt lapp mondja. (Ez nem vicc, első olyan utamon, amikor kollégáim lapp folklórt akartak gyűjteni, legelső adatközlőnk ezzel az angol megjegyzéssel utasította el a folklórra vonatkozó válaszadást.)

Ezért gondolom, most célszerű lesz, ha magam mondom meg, hol jutottam sokkal tovább e témakör bemutatásának igényében és lehetőségeiben.

Sajnos, jobb áttekintés nálunk máig sem készülhetett. Megjelent viszont 1986-ban, a budapesti Tankönyvkiadónál (az uráli szöveggyűjtemény-kötetsorozatban) Lakó Györgytől (aki nekem nemcsak svédtanárom, hanem a lappológiát először említő professzorom is volt) a nagyszerű *Chrestomathia Lapponica*, amely nyelvi anyagot és nyelvészeti magyarázatokat ad, és még az irodalomjegyzék is csak erre korlátozódik. Ehhez képest, mintegy meglepetésként viszont “Mutatvány az új irodalmi nyelven megjelent irodalomból” címmel hozza Israel Ruongnak egy tankönyvrészletét, amelyben Johan Turi tevékenységét méltatja (a 236–237. lapokon, szószedettel a 237–242. lapokon). Az ugyan igaz, hogy Lakó kézírata korábbi, és már 1985-ben le lett adva a kiadóhoz, azt azonban sem akkor, sem most sem tartom felfoghatónak, miért negligálta Lakó még bibliográfiájában is a nem-nyelvészeti kiadványok felsorolását. (Nem e kiadványokat tarthatta feleslegesnek, mivel tudom, hogy ezeket ő maga ismerte.) Johann Turi könyve (*A lappok élete* címmel) ugyanis 1983-ban megjelent magyarul (Budapest, Gondolat kiadó, fordította Erdődi József, a verseket fordította Bede Anna, az előszót írta ifj. Kodolányi János), amely könyvről Lakónak vagy bárkinek bármilyen véleménye lehetett – de hogy ne is utaljon meglétére, legalábbis sajátos tudományos etikára utalhat.

“A kézirat nyomdába érkezett 1984. július” – olvashatja a túlon túl figyelmes olvasó Lakó szöveggyűjteményében. Viszont Keresztes László *Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet* kötete is már 1983-ban látott napvilágot az Európa Könyvkiadónál, Budapesten. Ezt fordította Bede Anna, válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Keresztes László. Több mint 500 nyomtatott lapnyi szöveg, 10 kotta, és egy másfél íves kiváló áttekintésben “A számi (lapp) költészet” címmel az egész lapp költészetéről kapunk tájékoztatást, korszerű szempontok, nemzetközi szakirodalom alapján. Fel sem tudom fogni, miért nem lehetett erre a kiadványra sem utalni a *Chrestomathia Lapponica* hasábjain.

Domokos Péter alapvető fontosságú tanulmányaiban (már a hetvenes évektől kezdve) voltaképpen megteremtette a finnugor irodalomtudományt. Áttekintéseiben szerepel a lappok irodalma is, ám nem önálló fejezetként, hanem egy-egy problémakör adatainak felsorolásakor. Ez a megoldás (lásd például tőle *A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása* – Budapest, 1985 – különböző fejezeteit) arra igen jó, hogy távlatokban érzékeltesse a lapp irodalom jelenségeit, azonban önmagában nem mutatja be az egyes lapp írókat vagy az egyes irodalmi alkotásokat. Minthogy e művek később jelentek meg, mint az én címszavaim, már nem utalhattam rájuk, Domokos Péter korai áttekintései azonban még szerepelhettek.

Miért tartom fontosnak a *Világirodalmi Lexikon* szócikkeit, és az Európa Könyvkiadó két antológiáját? Mert áttekintést adnak. A magyar kultúrában megjelenhet akár száz lapp vonatkozású írás, egyenként egy-két lapon: ennél többet számít (nem azt mondtam: többet ér!) egy tízoldalas jó áttekintés! Magam mindig megkíséreltem, hogy ilyenekre utaljak: Domokos Péter szöveggyűjteményéből (*Uralisztikai olvasókönyv*. Budapest, 1977) Erkki Itkonen írására a finnországi lappul író szerzőkről (azt hiszem, így pontosabb lenne a tanulmány témájának megjelölése), és a hasonló munkákra.

Hogy másokat is dicsérjek, ezért örültem, amikor megjelent Zsirai Miklós magisztrális könyvének (*Finnugor rokonságunk*) Zaicz Gábor kiegészítette újranyomata (Budapest, 1994). Itt a 649–655. lapokon olvasható a modernizáló kiegészítés, amelyhez irodalomjegyzék is kapcsolódik, benne azokkal a művekkel is, amelyeket máshonnan hiányoltam. Sőt még az ifjú Jávorszky Béla igencsak tanulságos könyve: *Észak-Európa kisebbségei* (Budapest, 1991) is szerepel, ami egy egyetemi használatra szánt munkában igencsak helyén való.

Az utóbbi évek legjelentősebb hazai magyar nyelvű, lapp tárgyú közléseit Debrecennek és Hans-Hermann Bartensnek köszönhetjük. Szinte a 20. évszázadban az első ilyen folklorisztikai szaktanulmányt ő írta: *A lapp meseanyagról* címmel (In: *Folia Uralica Debreceniensia* 4 [1997]: 9–36), amely persze fordítás, utánközlés, mégis mintát adhat arra, mennyit is fejlődött a finnugor népek folklór-szövegeinek a kutatása az utóbbi évtizedek finnugoriztikájában. Mint folklorista, megemlíthetem, hogy a lapp mesékről a jelenleg nemzetközileg érvényes áttekintést a lapp oktatási szakember, Samuli Aikio írta (*Lappen*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. Band 8, Lieferung 2/3. Sp. 777–783.), amely bölcs áttekintés, és sok mindenről szó van benne, kivéve azonban a lappok meséit...

Bartens másik magyarul közölt írása is kiváló: *Régi leírások a lappokhoz tett utazásokról* (*Ethnica* II/2 [2000]: 25–30). Ez a szerző korábbi tanulmányaihoz képest is nagyszerű továbbfejlesztés, hiszen végre abban a keretben tárgyalja a lappokra vonatkoztatott “rég” információkat, ahova is valók ezek: a messziről jöttek beszámolóinak közé. Az élvezetes szövegek és a józan kommentár tipikusan antológiába kínálóznak. (Erről jut eszembe, hogy a hasonló hazai útleíró munkákat – Domokos Péter szorgalmazásai ellenére – sosem összegeztük külön kötetbe, pedig még akár csak a lappföldi útbeszámolókból nálunk is külön kötet telne ki.)

Ami a nemzetközi távlatokat illeti, itt természetesen a norvégok, svédek, finnek bármilyen kézikönyveiben találhatunk adatokat. Hogy csak az irodalom körében maradjunk: az új, tudatosan demokratára és kisebbségbarátra tervezett kézikönyvek majd mindegyikében találhatunk ilyen adatokat. Egyébként finn irodalomtörténészek-folkloristák erre szinte elsőként jöttek rá. A máig legjobb, igazán sokkötetes finn irodalomtörténet első kötetében, amely egészében a folklórnak volt szentelve, ott olvasható Erkki Itkonen professzor áttekintése a lapp népköltészetéről: *Lappalainen kansanrunous*. (In: *Suomalainen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus*. Toimittaja: Matti Kuusi. Helsinki, 1963. 525–569, 633–635), amelyben természetesen a magyar szakirodalomra is igazán pontosan utal a szerző. Ugyanehhez az irodalomtörténethez társítottak egy antológiát is (*Suomen kirjallisuuden antologia. I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Ruotsin vallan aika*. Helsinki, 1963. Toimittus: Kai Laitinen–Matti Suurpää), ebben is van egy rövid lapp népköltési ízelítő. Minthogy azonban mind az áttekintés, mind a szövegmutatványok csak Finnországról ígértek képet adni, mindez együttesen sem adhatta az egész lapp irodalom áttekintését.

Észak-Európában újabban igen divatos az irodalom olyatén felfogása, hogy voltaképpen nincs is irodalom, csak az írók léteznek. Ennek megfelelően író-lexikonok jelennek meg. Az azonban már nem egyértelmű, beveszik-e a jegyzékekbe a lapp írókat. A finn írók modern bio-bibliográfiájában (*Suomen kirjailijat 1945–1980*. Toim.: Maija Hirvonen–Hannu Launonen–Anna Nybondas–Inger Backsbäcka, Helsinki, 1985, a 726–727. lapokon) például megtaláljuk Nils-Aslak Valkeapää adatait. Ám mindez nincs ugyanígy minden észak-európai író-lexikonban.

Hasonló észrevételt tehetünk az irodalmi lexikonokról is. Mára minél tudatosabb egy-egy irodalom nyelvi hovatarozása, annál kétségesebb, igényli-e például egy Norvégiában lapp nyelven publikáló alkotó, hogy ő szerepeljen a “norvég” írók lexikonában.

Persze, nekünk, távoli érdeklődőknek vitathatatlanul az a jobb megoldás, ha vannak ilyen lapp címszavak is!

(Csak zárójelben teszem hozzá mindehhez, hogy a magyar irodalomtudomány ilyen jellegű gyakorlata egyszerűen rossz és végiggondolatlan. A modern korban a nem-magyarul író alkotókat nem szokás a magyar irodalom keretében tárgyalni. Ha egy amúgy szereplő és általában magyarul író szerzőnek vannak idegen nyelvű munkái, ezek vagy szerepelnek, vagy nem. Még az olyan közismert szerzők, mint Kertbeny Károly/Karl Maria Benkert vagy Lukács György/Georg Lukács sem egyformán tárgyaltnak. Az olyanok, mint például Arthur Koestler, nem is szerepelnek magyar íróként. Kishont József/Efraim Kishon megoldatlan eset a magyar irodalmi regisztrációban. Mindezt azért írtam ide, nehogy azt hihessük, csak Skandinávia lapp íróinak ide-oda sorolása jelenthet nehézséget.)

A finnországi *Otavan kirjallisuustieto* (toimittaneet: Risto Rantala–Kaarina Turtia, Helsinki, 1990) például ad egy rövid áttekintést a “lapp irodalomról” (a 660–661. lapokon), amely kitér nemcsak a finnországi, hanem a norvégiai és svédországi lapp irodalomra is. Az igen rövid címszóban persze vannak olyan adatok is, amelyeket annak idején én még nem ismerhettem. Egészében azonban a mi régi szócikkeink legalább ilyen jók (!) voltak.

A finnek dicséretét még azzal is folytathatom, hogy az itt újabban a lappok kultúrája iránt megélénkült érdeklődés igen sokoldalú: nemcsak a nyelvészet, hanem a mitológia, az egyház, a politika és az oktatás kérdései is ide tartoznak. Ehhez az új felfogáshoz a legkönnyebben egy rövid, ám interdiszciplináris tanulmánygyűjteményben juthatunk hozzá. A *Johdatus saamentutkimukseen* (Helsinki, 1994. – *Tietolipas 131.*) három szerkesztője (Ulla-Maija Kulonen–Juha Pentikäinen–Irja Seurujärvi-Kari) között nincs irodalomtörténész, ilyen fejezet mégis van e népszerűsítő kiadványban. Vuokko Hirvonen a lappok irodalmát képzőművészetükkel együtt tárgyalja *Saamelaisten kirjallisuus ja taide* (i. m. 101–121), és főként a mai helyzetet mutatja be (noha ő is a kezdetektől indul el, és legalábbis a három északi országra kiterjed). Minthogy az általa idézett művek is szinte kizárólag újabbak, vagyis eddig magyar olvasó nem találkozhatott e tényekkel, voltaképpen érdemes lenne magyarra fordítani. (Persze, még jobb lenne, ha az itt már nem tárgyalt évtized irodalmát is be lehetne mutatni.) Hirvonen utal egy-két korábbi, hasonlóan modern tárgyú dolgozatra, mint Veli-Pekka Lehtola dolgozatára (1984), sőt két olyan írásra is, amelyek már a 90-es évek elején láttak napvilágot. Hirvonen irodalomtörténeti áttekintését egy ugyancsak általa jegyzett rövid, kommentált szövegminta is követi, ebben azonban csak finn fordításokat olvashatunk.

Több olyan antológiát ismerünk, amelyekben a modern lapp irodalom hangja szólal meg. A legnevezetesebb közülük a különben is egyre jelentősebb életművű norvég-lapp irodalmár, Harald Gaski két könyve. A *Med ord skal tyvene fordrives. Om samenes episk poetiske diktning* voltaképpen 1987-ben készült, és 1993-ban, Karasjokban jelent meg. Angol nyelvű, és ezért nyilván sokkal szélesebb körbe juthatna el a másik könyv: *In the Shadow of the Midnight Sun. Contemporary Sami Prose and Poetry* (Karasjok, 1996). Mindkét munka norvég-lapp nézőpontot helyez előtérbe.

Egyébként a nagyvilág ma sem igen érdeklődik a lapp irodalom iránt. A nemzetközi, világirodalmi kézikönyvekben alig esik róluk szó, és akkor sem önálló témaként. Feltűnő, hogy az egyébként igazán tájékozott észak-európai világirodalom-történetek (így például a dán eredetű kézikönyvek) nem foglalkoznak e témával. Norvég (és kisebb mértékben svéd) körülmények között ezt itt-ott pótolja az a tény, hogy a “nemzeti” irodalmak kézikönyveiben szóba kerülhet a lapp irodalom is. Erről azonban nincs minden adandó alkalommal valóban szó.

Végezetül egy kiváló áttekintésre szeretnék utalni. Ezt a maga idején én nem ismertem. Értékei azonban nem csökkentek azóta sem. Zürichben a Kindler Verlag jelentette meg 1964-ben a *Die Literaturen der Welt in ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung* című áttekintést. Ennek főszerkesztője Wolfgang v. Einsiedel volt, és a több mint ezer lapos kötetben több mint száz irodalmat mutattak be. Főként német filológusok írták az egyes címszavakat (kisebb irodalmak esetében ezek néhány laposak, és mondjuk még a cseh irodalom sem kapott többet 20 lapnál). A finnugor népek irodalmait is német földön élők mutatták be: Wolfgang Schlachter, Erich Fromm, Otto Webermann. A szamojéd irodalom áttekintését éppenséggel Hajdú Péter készítette el. (Hozzátehetjük, még az előtt, hogy nálunk a “finnugor népek irodalmának” koncepciója kialakult volna.) A finnugor népek költészetéről is készült egy rövid dolgozat, ám ezen kívül csak négy áttekintés készült: a magyar, a finn, az észti, és a lapp (!) irodalmakról. A lapp szócikket is a kiváló göttingeni finnugrista nyelvész-professzor, Wolfgang Schlachter állította össze. Viszonylag meglepően nagy terjedelmű (az i. m. 1043–1052. lapjain), rövid, főként nyelvészeti műveket felsoroló szakirodalommal.

Schlachter hagyományos képet ad a lappokról. Lelkesülten említi tájait és lelki beállítottságukat, és ebből vezeti le folklórjuk legfontosabb hiedelem-lényének, a *Stalo*-nak a jellemvonásait is. Ez után sorolja fel a lapp folklór jellemző műfajait, és arra is külön utal, hogy bizonyos műfajok (mint például az imák, ráolvasások, legendák) hiányoznak, megint mások (mint például a “lírai” vagy “drámai” jelenségek) jószerivel ismeretlenek a lappok körében. A kollektív, ám rögtönzésszerű *juoigos* bemutatása elmaradhatatlan minden ilyen áttekintésből. A próza korai formái között a mesékre emlékeztető történeteket említi. Az irodalmi nyelv(ek) kialakulását röviden érinti, majd a 19. század végén fellépett első, a szó modern értelmében is csak kezdetleges írókat (Johan Turi, Andreas Larsen, Pedar Jalvi) sorolja fel. Az újabb írók között az 1941-ben debütáló Aslak Guttorm, valamint egy 1960-ban Stockholmban bemutatott társadalmi dráma szerzője, G. Vilks kap pár mondatos méltatást. Végül ismét a lapp irodalomban is döntő fontosságú természetábrázolást említi.

Mindmáig ezt olvashatja a nagyvilág, ha olyan szerzőtől keres áttekintést, aki ismeri az eredeti lapp szövegeket. Nyugodtan mondhatjuk, a mi fentebb már említett áttekintéseink nem maradnak el Schlachter beszámolója mögött.

Talán célszerű arról is szólni pár szót, hogy a lapp folklórról magam többször is írtam, nemcsak az említett világirodalmi lexikonba. Voltaképpen 1963 ősztől dolgoztam egy olyan áttekintésen, amely a balti finn népek folklóráját mind komparatív, mind interdiszciplináris keretben próbálta áttekinteni, kitérvén irodalomtörténeti és művelődéstörténeti távlatokra is. Amint ez lenni szokott, a kézirat túl hosszúra sikerült, ezért csak részei jelentek meg. *A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része* című dolgozatom (Ethnographia LXXVIII [1967/3]: 406–436 és LXXIX [1968/1]: 37–61) ebből csak válogatott részeket hozott, ám azt már ezekben is jelezni kívántam, milyen módon is lenne célszerű az egész kérdéskört bemutatni, és hogy mi nem került kinyomtatásra. Nyilván a dolgozat címe miatt nem szokás észrevenni, hogy a második közlemény tetemes része (a 42–52. lapokon) éppen a lapp folklórt tárgyalta, elég tekintélyes méretű, akkor aktuális, további szakirodalmi utalásokkal.

Ez a dolgozat nem azonos jóval később megjelent könyvvel (*Irodalom és nép Északon. A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. Tanulmányok*. Budapest, 1997), amelyben ugyan szintén esik szó itt-ott a lapokról, ám immár nem önálló kérdéskörként.

Megemlíthetem, hogy a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) az 1960-as évektől kezdve egy nagyszabású irodalomtörténeti szintézist készített elő, és ehhez előtanulmány-köteteket is szerkesztett. Vajda György Mihály kérésére ide készítettem el *A finn és észti nyelvű költészet 1770–1815/1820* című dolgozatomat (magyar nyelvű változata: *Filológiai Közöny* 28/4 [1982]: 436–467). Ez megadott világirodalmi szempontokat és témabeosztást követett, amin, ha akartam volna, sem tudtam volna változtatni. E dolgozatban elvben sehol sem szerepelhetett volna lapp téma, csak finn és észti, ám azért legalább utalások és távlatok mégiscsak megtalálhatók – főként azért, mivel tudtam, hogy kollégám, Bisztray György (akkor már külföldön) a maga hasonló, skandináv fejezetében erre nem tér ki.

Ehhez képest nem is annyira folytatás, mint más szempontú kiegészítés *A folklór az irodalomban a romantika és a realizmus korában* című tanulmányom, amely viszont megjelent fentebb említett, *Irodalom és nép Északon* főcímű könyvemben (a 79–118. lapokon). Ebben egy kissé még ma is azt a szakirodalmi zárórészt értékelem a legtöbbre, amely a legfontosabb áttekintéseket legalább megemlíti. Magam tudom, hogy évtizednyi munka van e jegyzék mögött. Minthogy e dolgozatban sem térhettem ki lapp vonatkozásokra, szinte magam is meglepődöm, ha eszembe jut, hogy legalább egy részlet erejéig azért mégiscsak szerepeltek a lappok. Minthogy ez aztán teljesen eldugott megjegyzés, azonkívül semmi nyomát nem láttam, hogy valaha valaki is olvasta volna, ide iktatom lényegét, mivel (legalábbis megítélésem szerint) eddig senki sem hasznosította az itt említett adatokat.

“Ami ... a lappokat illeti, irodalmuk voltaképpen csak a múlt század végétől bontakozott ki, akkor is igen széttöredezett, kezdeti formában. Viszont az európai romantika számára sok érdekes vonást rejtettek vagy legalábbis sejtettek. Nemcsak a finn, svéd (és bizonyos mértékig a norvég és dán) írók számára volt borzongatóan érdekes az északi lapp világ, hanem az olasz, francia, német, sőt magyar utazók útikönyvei révén egy kissé világdivat is volt Európa északi csücskének rajongó bemutatása. Erről a mindmáig útbaigazító adattárat megadta S. E. Brings (*Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950*. Stockholm, 1954). Herder a maga népdal-antológiájába elragadtatott szavak kíséretében vesz be (Johannes Schefferus 1673-as könyvének [*Lapponica*] nem sokkal későbbi német kiadásából) két dalt, amelyek közül az egyik természetesen a »gyors rénszarvasról«, a sarkvidék e valóságos szimbólumáról szól. Ily módon a lapp népköltészet (meg néhány dán »hősballada«) az, amely először kerül be az északi irodalmak közül a világirodalomba.” (Az i. m. 83. lapján, minimális javítással.)

Minthogy itt igencsak a magyarul is hozzáférhető írásokat sorolom fel, arra nem térek ki, külföldi publikációkban hol érintettem a lapp költészet kérdéseit. (Egyébként nem sokszor és nem túl részletesen.)

Nem térhetek itt ki a lapp témák legalább hazai “befogadásának” történetére sem. Szerencsére Domokos Péter munkájában (először: *Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Budapest, 1990; újabb, javított kiadása, azonos címmel: Budapest, 1998) megvannak az ilyen adatok. Ő is idézi e témakör klasszikus érvényű megfogalmazását, Szauder József dolgozatát: *A lapon éneke “A lélek halhatatlansága”-ban és az Edda* címűt (amely Csokonai közismert versének tematikus és ideológiai háttéréről szól). Szauder nemcsak ezt az egy művet illetően tesz fontos megjegyzéseket, hanem például Kölcsey lapp tárgyú érdeklődéséről is számot ad. (Szauder írása az általa [is] szerkesztett tanulmánykötetben: *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest, 1974, a 855–871. lapon olvasható. Paradigmatikus, szép dolgozat, folytatni kellene, hiszen utánozni aligha lehet.)

Amikor 1980-ban a turkui finnugor kongresszusra készültünk, még módunk volt arra, hogy tanszéki évkönyvünk külön kötetében (*Artes Populares* 6 [1980]) közlétegyük a a budapesti egyetemi Folklore Tanszék munkatársainak a finnugristák kongresszusaira korábban készített dolgozatait – magyar nyelven. Ezek között azonban legfeljebb csak hivatkozások olvashatók a lappok hagyományait illetően. Ilyenek azonban vannak, és a távlatok mindenképpen érvényesek maradtak mindmáig.

Terjedelmi okokból itt nem térek ki népzene kutatóink fontos és sokrétű, néprajzkutatóink ennél már sokkal szerényebb tevékenységére, amely lapp témákat is érintett.

Természetesen nem utalok itt nyelvtudósaink sokrétű lappológiai munkásságára sem. Ehhez külön, szakember által írott dolgozatra lenne szükség. A fentiekben azért soroltam fel mindezt, mivel ekkor, az 1960-as évek közepével kezdve viszonylag rövid idő alatt sok minden megfogalmazódott magyar finnugristák által is, sőt ezek számottevő része meg is jelent. Azóta viszont jóval kevesebb az ilyen érdeklődés, és olykor az az érzésem, hogy mára már el is felejtették e miniatűr “aranykorszak” létét. Az “aranykorszak” egyébként a Lappföldön jól ismert terminus, a 19. század végi aranyláz időszakát idézi. Ez is rövid volt, és mára már inkább a múltidéző filmek révén ismert.

Két megjegyzés kívánkozik e pótlólagos szemle végére.

Újabban igazán modern szempontok szerint is lehetséges vizsgálni az egyes irodalmakat, köztük természetesen a lappokét is. Egyik budapesti (!) hallgatóm, a norvég szakos (egyébként holland) Zita van Zanten 2000 őszén készített egy olyan egyetemi szakdolgozatot, amely a nőkérdésnek az észak-norvégiai lapp irodalomban való jelentkezését vizsgálta. Hála az internetnek és a nemzetközi ösztöndíjaknak, ma akár ilyen témával is eredményesen lehet, nálunk is foglalkozni. Éppen az új technikai lehetőségek következtében akár a megírás előtt pár hónappal megjelent, vagyis a legfrissebb ide tartozó írásokra is lehet már hivatkozni. Remélem, a jövőben is lesznek nálunk ilyen, valóban korszerű tanulmányok a lapp irodalom köréből.

Másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy e dolgozatom elején felsoroltam az ünnepelt (és a magam) egykori lapp irodalmi vázlatait. Úgy látom, most megint elérkezett az ideje annak, hogy valamilyen korszerűsített áttekintést olvashassunk magyarul is e tárgyköréről. Ez biztosan igazán szép ajándék lenne vezető lappológusunk: az ünnepelt számára is. (Persze, a lapp folklórról is lehetne *up to date* képet adni – ám ehhez e percben még a fentebb már említett művelt lappnak sincs ideje. Amitől azonban ez még elvégezhető feladat, sőt akár adósság marad! Pontosabban adósságunk, mivel a közelmúltban megjelent egy kiváló, külföldi áttekintés: *Sami Folkloristics* edited by Juha Pentikäinen, in cooperation with Harald Gaski, Vuokko Hirvonen, Jelena Sergejeva, Krister Stoor. Turku, 2000. – NNF Publications 6. Ez egy 1993 és 1998 közti nemzetközi kutatási terv kitűnő összegzése, amelyben főként a legutóbbi évszázad lapp folklór-kutatásairól szóló áttekintések számkra a legfontosabbak. Ezekből is jól látszik, hogy napjainkra mennyire megváltozott a lapp folklórnak az illető nemzeti kultúrába illesztésének lehetősége.)

Hogy személyes megjegyzéssel zárjam írásomat: Keresztes Lászlóval sok évtized óta a vélhetőnél szorosabb kapcsolatok fűztek össze. 1963 őszétől, első (és máig egyetlen hosszabb) finnországi ösztöndíjam az ő előző évi hasonló útja nyomán történt. Persze hogy mindenhol őt emlegették, és bizony elég szkeptikusan figyelték, tudom-e olyan magas szinten megnyerni kollégáink bizalmát, mint ahogy ő tette. Mindenütt csak jót hallottam róla, példaképként állították elém (is). Azóta is többször és sok helyen találkozhattunk; és még ott is, ahol én nem látogathattam meg, mint Oslóban, voltak közös kollégáink, ismerőseink. Fentebb már idéztem Van Zanten kisasszony szakdolgozatát. Természetes, hogy őt is Lacihoz küldtem, tájékozódás végett.

Nagyon szeretném remélni, hogy barátságunk még sokáig megmarad, természetesen azon csillag alatt, amelyet a legtöbb joggal éppen a lappok tekinthetnek a magukénak: *Guk'kin davvin Dávgáid vuol'de*.

**A mordvin terminológia jellegzetességei az ezredfordulón
(A szaknyelvi szókészlet a legújabb mordvin
lexikográfiai kiadványokban)**

ZAICZ GÁBOR

Noha az 1993. évi szaranszki tudományos és alkalmazott nyelvészeti konferencia célként jelölte meg a terminológiai kérdések megvitatását, egyben felhívta a figyelmet új, purista terminológiai szótárak kidolgozásának a szükségességére, máig az figyelhető meg a mordvinban, hogy *az egyes tudományágak szakszókincse jórészt orosz eredetű elemeket tartalmaz*. Dolgozatomban öt kétnyelvű mordvin lexikográfiai mű szakszónak tekintett elemeit kívánom megvizsgálni¹ (az elemzés során pontos számadatokkal alátámasztva az imént tett megállapítást), és azokat egymással egybevetni, majd a tanulmányok alapján néhány következtetést kísérek meg levonni a mordvin terminológia kutatásának kérdéskörében, és javaslatot teszek e terminológia nemzeti nyelvűvé tételére.

Ismeretes, hogy az 1990-es években négy kitűnő mordvin–orosz szótár látott napvilágot, és a közelmúltban jelent meg Mészáros Edit és Raisza Sirmankina *Erza-mordvin–magyar szótár*-a is (Szeged 1999). *Új mordvin szótárak* címmel Maticsák Sándor ismertette elsőként a mordvin lexikográfia 1990-es évekbeli eredményeit, és a FUD 6: 172–179. lapján olvasható írásának utolsó harmadában számos figyelemre méltó megjegyzést tett a mordvin szakszókincsre vonatkozóan is.

Az említett kiadványok szakszavait – a szerzők/szerkesztők ítéletét elfogadva – aszerint a legegyszerűbb összegyűjteni, hogy a szótár készítői által terminusoknak tekintett lexémákat különféle csoportokba foglaljuk. Már előljáróban érdemes megemlíteni, hogy a szóban forgó munkák szerzői az

¹ Ezek a szótárak a következők: E/Scse = V. Sz. Scsemerova: ??????-????? ??????. ???-???-????????? ????????; M/Scsa = V. I. Scsankina: ??????-????? ??????. ??????-????????? ????????; ERV = ??????-????? ??????. ??????-????????? ????????; MRV = ??????-????? ??????. ??????-????????? ????????; EMSz = *Erza-mordvin–magyar szótár*. E művek címléírását l. alább is; egységes könyvészeti összegzésükre vö. még Zaicz: NyK 97: 335.

egyes kategóriák megítélésében jelentős mértékben eltérnek egymástól, sőt a terminológiai hovatartozás jelölése e szótárakban számos esetben akár el is maradhat. Hogy egy-egy címszó terminusként való szerepeltetésében mennyire nagyok a felfogásbeli különbségek, talán elég arra emlékeztetni, hogy az erza nagyszótár állattani műszóra egyáltalán nem utal, ezzel szemben a moksa nagyszótárnak pusztán a *K*-kezdőbetűs anyagában 27 zoológiai termit sikerült összeszámlálnom.

Terminológiai vonatkozásban az említett szótárak anyaga elvileg a rövidítésjegyzékükben felsorolt szakszócsoportokat foglalja magában. Ezek összehasonlítása a következő képet adja, amennyiben a három középszótár teljes szóanyagát, az erza és a moksa kétnyelvű nagyszótárnak azonban csupán a *K*-betűs címszavait vesszük figyelembe (ERV 220–322. p.; MRV 213–317. p.):

	E/Scse	M/Scsa	ERV	MRV	EMSz
állattan, zoológia	110	90	– [!]	27	155
anatómia, bonctan	21	13	3	12	2
biológia	–	–	1	2	–
csillagászat, asztronómia	2	3	1	3	4
filozófia	–	–	1	–	–
fizika	–	–	1	1	–
földrajz, geográfia	–	–	–	1	–
hadiipar	–	–	1	3	–
hajózás	–	–	2	–	–
jogtudomány	–	–	3	–	[2]
kémia	8	1	–	6	–
közgazdaság	–	–	2	–	–
matematika	2	–	–	–	1
mezőgazdaság	6	–	3	1	–
mitológia	14	3	–	2	–
népköltészet, folklór	3	–	1	1	–
néprajz, etnográfia	20	28	28	38	– [!]
növénytan, botanika	92	95	7	32	205
nyelvtudomány, nyelvtan	–	1	1	–	63 [!]
nyomdaipar	–	–	–	1	–
orvostudomány	23	4	13	4	2
pénzügy	–	–	2	–	–
sport	–	1	4	–	–
technika	2	–	7	1	–
textilipar, szövőipar	3	–	–	5	1
történettudomány	6	–	12 [!]	–	–
vallás, egyház	4	–	3	1	–
zenetudomány	–	–	5	2	–
összesen:	316	239	98	146	435
az összes szó %-ában (kb.)	7%	4%	2,5%	4%	4%

Hogy az iménti táblázatot módszeresen értékelhessük ki, előbb ajánlatosnak látszik a vizsgált szótárak rövid bemutatása és a terminológiai anyag szempontjából történő jellemzése, majd pedig az öt munkában leggyakoribbnak bizonyult tudományterületek néhány jellegzetes sajátosságának vizsgálata, különös tekintettel a szakszókincs eredeti, illetőleg orosz jövevény volta-ra.

V. Sz. Scsemerova ??????-?????? ??????. ??????-????????? ??????? című műve (Szaranszk 1993. 400 p. Erza–orosz rész: 9–179. p.; orosz–erza rész: 180–388. p. – a másik négy forráshoz hasonlóan – elsősorban állat- és növénynevekben, valamint orvostudományi és anatómiai, néprajzi és mitológiai szakszavakban gazdag. Feltűnő, hogy egy sor tudomány- és szakterülethez tartozó terminusra (és azok rövidítésére) Scsemerova szótárának csak a rövidítésjegyzékében találhatunk utalást, viszont biológiai, fizikai, földrajzi, geológiai, geometriai, hadiipari, hajózási, irodalomtudományi, könyvelési, pedagógiai, poétikai, sportnyelvi, szövőipari, vasúti, zenetudományi szakszó(ka)t legfeljebb a címszavaknak egyik, speciális jelentésében sikerült felfedeznünk. A munkában egyébként a két- vagy többtagú szerkezetek többnyire az első elemüket értelmező szócikkben található, de – némileg következetlenül – olykor önálló címszóként is (az utóbbira példák: *kaval tik e* 'árvalányhaj', *giger pra guj* 'sikló'). Amennyiben a szónak kizárólag szaknyelvi jelentése van, az nagy ritkán két kategóriába is bekerülhet, pl. *nilemat* 1. 'mirigyek' (anatómia), 2. 'torokgyulladás' (orvostudomány). A szótárak szerzői egyébként egy-egy szó terminológiai felvételét vagy hovatarozását illetően sokszor eltérően foglalnak állást, nem egyszer tévednek is, de e következetlenségeket a fenti statisztikai feldolgozás nem szűri ki. Így a *levks* 'állatok kölyke' a táblázatunkban is az állattani terminusok számát gyarapítja, noha az aligha tekinthető zoológiai szakszónak.

V. I. Scsankina ??????-?????? ??????. ??????-????????????? ??????? című szótára (Szaranszk 1993. 448 p. Moksa–orosz rész: 5–184. p.; orosz–moksa rész: 185–446. p.) a szakszókincs közlésének módjában és mértékében hasonlít a Scsemerova-szótárhoz. Különbség szinte csak a kémiai, a mitológiai és az orvostudományi műszavak felvételében, illetőleg mindenekelőtt azok *jelzésének hiányában* mutatkozik. Növénytani terminust többet közül erza szótári párjánál, noha pl. a *kujar* 'uborka' vagy a *maka* 'mák' címszót nem jelöli botanikai műszónak (az előbbit különben egyikük sem). A nyelvészeti terminológiát a *valmelgaks* 'névutó' képviseli. Meglepő, hogy ebben a szótárban – az imént ismertetettel szöges ellentétben – olyan mitológiai, orvostudományi és sportnyelvi szavakra történik egy, ill. legföljebb négy esetben utalás, melyeknek szakterminus-rövidítései és feloldásuk kima-

radt a kötet végi rövidítésjegyzékből. – Noha nem kapott népnyelvi megjelölést (tehát tárgyunkhoz szigorúan véve nem tartozik hozzá), említést érdemel, hogy a *mok erzan* melléknév és a többes számú *mok erzat* főnév nem ’mordvin (melléknév)’, ill. ’mordvinok’, hanem – nyelvtanilag és nyelvpolitikailag is tévesen – ’moksa-erza’ és ’moksák és erzák’ értelmezést kapott.

Scsemerova és Scsankina mordvin–oroszl, orosz–mordvin középszótárai egyenként négy-ötezer erza, illetőleg moksa címszót tartalmaznak. A B. A. Szerebrennyikov és mordvin kollégái által szerkesztett és Moszkvában publikált mordvin–oroszl nagyszótárak viszont ezeknek mintegy a nyolcszorosát: az ugyancsak 1993-ban kiadott erza–oroszl szótár címszavainak száma 27 000 körül, az 1998-ban megjelentetett moksa–oroszlénak pedig 41 000 körül mozog. Ezzel magyarázható, hogy a hatalmas anyag feldolgozása helyett ez alkalommal e két szótárt az ábécé legterjedelmesebb betűjének, a K-nak – amely egyébként a teljes szóállománynak éppen az egy nyolcad (a moksa esetében az egy kilenced) része – a vizsgálatával vagyok kénytelen jellemezni.

A 804 lapos ??????-?????? ??????. ?????????-???????? ????????? B. A. Szerebrennyikov, R. N. Buzakova és M. V. Moszin szerkesztésében látott napvilágot, és szerzői között található még – Buzakova mellett – N. Sz. Aduskina, V. P. Cipkajkina, Je. N. Liszina és R. Sz. Sirmankina. Rendkívül gazdag anyagát tekintve különösen feltűnő, hogy – mint láttuk – egyetlen K-kezdőbetűs címszava sem kapott állattani szaknyelvi megjelölést, és csekély a növénynevek és az anatómiai terminusok száma is, kémiai műszóra pedig egyáltalán nem bukkanhatunk a több mint száz oldalas jegyzékben. Ezzel szemben az orvos- és történettudomány szakszavai szép számban szerepelnek, és számos tudományos terminus, illetőleg mesterségnév tűnik fel a szótár színes terminológiai palettáján. – Itt meg kell említenem, hogy a szótári szakszavak összegyűjtése során a *kukuruzan* ’kukorica-’ és a *komposton* ’komposzt-’ típusú, md. -n melléknévképzőt tartalmazó szavakat sehol sem listáztam, noha az e szótárban az első esetben egyszerű melléknévként, a másodikban pedig emellett mezőgazdasági szakszóként áll (persze más volna a helyzet egy **kompostnoj* ’komposzt-’ esetében).

A 920 oldalas ??????-?????? ??????. ?????????-???????? ????????? véleményem szerint az oroszországi lexikográfia eddigi legnagyobb teljesítménye. Szerkesztői B. A. Szerebrennyikov, A. P. Feoktyisztov és O. Je. Poljakov, a szócikkek írói pedig N. Sz. Aljamkin, R. V. Babuskina, V. M. Imjarekova, A. N. Kelina, Sz. I. Lipatov, P. G. Matjuskin, O. Je. Poljakov és V. I. Scsankina. A K alapján és terminológiai szemmel nézve a tucatnyi szakember – hiszen a szerkesztőbizottság tagjait még fel sem soroltam – egyenletes munkát végzett, és tevékenységüket a szakszavaknak rendszerint következe-

vetítette a mordvinba. Az összetett állatneveknek az előtagja jó néhány esetben egyelemű növénynév (pl. *kapstanimilav* 'káposztalepke', *palaksnarmun* 'vörösbegy', vö. *kapsta* 'káposzta', *palaks* 'csalán'). Némely állatnak két, egymással egyenértékű szaknyelvi neve is lehet; ilyen például a *maksaka* és *maksazej* 'vakondok', *maraka* és *marav* 'musli(n)ca', *noronkaj* és *norov* 'pacsirta', *pezgata* és *pezgun* 'sarlósfecske', valamint a *pi e ozaz* és fejlődésének, a *pi az* 'cinege'.

Rendkívül érdekes és tanulságos, önálló vizsgálódásokra biztat a szótárak *néprajzi* (etnográfiai) szakszóanyaga. A mordvin–orosz szótárak vizsgált részeiben a számuk egyenként húsz és negyven között van. Különösen ajánlom a témakört azoknak a finnugrista kollégáknak, egyetemi hallgatóknak, akiket elsősorban nem tudományunk nyelvészeti vagy akár névtani vonatkozásai vonzanak, viszont néprajzi természetű kutatásaikhoz, szakdolgozatukhoz stb. értékes alapanyaghoz juthatnak ezáltal. Gyakran e terminusok értelmezése már önmagában véve is hasznos néprajzi adalék, hiszen ilyen esetekben a jelentésmegadás rendszerint hosszabb, több soros értelmezéssel, körülírással történik. Ezúttal érjük be itt azzal a megállapítással, hogy a 38 moksa nagyszótári néprajzi szakszó közül kettő látszik csupán orosz eredetűnek (*kara-tajka* 'egyfajta női ruhadarab', *kruconaj* 'sodort pamutfonal, ill. az abból készült vászon'), a 28 erza közül pedig – első ránézésre – sem igen lehet több ötnél (*kalada* 'egyfajta karácsonyi népszokás, karácsonyi ének; a szertartásra sült csiga', *klabuk* 'férjes asszonyok fejdísz', *kokorka* 'a fejdísz belső része', *kumacnik* 'parasztasszonyok ujjatlan szövetruhája', *kurnik* 'lakodalmi vajjas pirog').

A *nyelvtudományi* terminológiát csak röviden érintem, mert Maticcsák Sándor górcső alá vette már – a fentebb már említett mellett – *Az erza-mordvin szótárak nyelvészeti szakkifejezéseiről* című, az 1999. októberi szombathelyi terminológiai konferencián előadásként elhangzott dolgozatában is (e konferenciára én magam is készítettem dolgozatot – e munkám előzményét –, mely németül, *Einige Grundfragen der mordwinischen Terminologieforschung* címmel láthat majd Szombathelyen napvilágot). A Mészáros–Sirmankina-szótár általam összegyűjtött 64 nyelvészeti műszaváról összegezeként annyi állapítható meg, hogy közülük 46 egytagú, 18 pedig többtagú. Az egytagúak kivétel nélkül orosz jövevények, azaz rendszerint orosz közvetítésű nemzetközi szavak. A többtagú összetételek és szó szerkezetek között legalább hét kizárólag mordvin elemet tartalmazó terminust találunk: *jutaz / ne-je / sica kan* 'jelen / múlt / jövő idejű' [a szótárban csak a legelső van szaknyelviként jelölve], *kemekstaz merevks* 'állandósult szókapcsolat', *sulmica val* 'kötőszó', *valmelgaks* 'névtető', *valmerevks* 'közmondás', *valon teje-*

vema 'szóképzés', *valon jur* 'szótó', továbbá ide tartozik még – noha a szótárban nem mint terminus szerepel – a *ta tomoz val* 'elavult szó', a *valmolevks* 'mondat', a *ve gel* 'nyelvcsap, uvula' és talán a *valvelavks* 'hasonlat' is. A szintagmák többségének rendszerint mordvin az első, jelzői eleme (*kandoz smust* 'átvitt értelem', *kelen osnova* 'alapnyelv', *lamon cisla* 'többes szám' [cisla alatt], *nevteman mestojimenija* 'mutató névmás', *tarkan obstojelstva* 'helyhatározó', *vejken cisla* 'egyes szám' [cisla alatt], *vide dopolnenija* 'tárgy'), az egyetlen háromtagú névben azonban az első helyen álló birtokos jelző orosz gyökerű (*glagolon vasence lica* [lica alatt] 'az ige első személye'). – Az elmúlt években mindenesetre megindult egyfajta mordvinosításnak nevezhető folyamat a mordvin szótárak nyelvészeti szakszókincse terén, legalábbis a két- vagy többemű kifejezésekben, azaz az összetett szavakban és a jelzős szerkezetekben. A rendszerint mordvin anyanyelvű szerzők eddig tudatosnak aligha nevezhető nyelvújítási kísérletei, kezdeményezései azonban véleményem szerint egyelőre esetlegeseknek mondhatók. Erről a kérdéskörrel Raisza Sirmankina társszerzőségében a 2000. évi tartui finnugor kongresszuson, ???????? ???????? ?????????????? ?????????????? ?????????????????? ?????????????????? ??????????????????, illetőleg *Mordva keeleteaduse terminologia* címmel tartottunk a fentieknél értelemszerűen teljesebb előadást (annak eddig megjelent tézisei: *Die mordwinische sprachwissenschaftliche Terminologie (Beitrag zur Sprachrettung und -erneuerung)*. CIFU 9/2 [Tartu 2000]: 283–284).

Jelentősebb számú szakszó olvasható végül forrásainkban az *anatómia*, *orvostudomány*, *mitológia*, *történettudomány*, *kémia* és a *csillagászat* vonatkozásában. Közülük az orvos- és történettudomány, valamint a kémia terminusai között van feltűnően sok orosz eredetű. Az orvosi szakszavak tekintetében a 13 erza nagyszótári elem közül 10 lehet orosz kölcsönzó, és valamennyi ide sorolható moksa szakszó ugyancsak orosz jövevény, pl. a nemzetközi szavak köréből az E *katarakta* 'szürke hályog', *kapsula* 'gyógyszerkapszula', *klimaks* 'klimax', M *klizma* 'beöntés', *konsilium* 'konzílium'. A tizenkét erza nagyszótári történettudományi műszó egy kivétellel ugyancsak orosz átvétel. A XX. századi történelmi események egytől-egyig jövevény-szavakban csapódtak le, a korpuszunkban sajnos tükörfordításokra sem akad példa (*krasnoarmejec* 'vörösgárdista', *krasnoflotec* 'vörös matróz', *kulak* 'kulák', *kupec* 'kereskedő' stb.). A moksa nagyszótár valamennyi kémiai műszava is orosz átvételű, gyakran nemzetközi szó (*kalij* 'kálium', *karbid* 'karbid', *kislota* 'sav', *kobalt* 'kobalt', *kremnij* 'szilícium', *kuporos* 'gálic, szulfát'). Az *anatómia*, a *mitológia* és a *csillagászat* szakszókincse többségében mordvin elemekből áll (pl. E *kotokirdaz* 'nyombél', M *kotkordaz* 'gyomor');

M *kaldazava* 'a jószág, az istálló és az udvar istennője'; E *kursakst* 'Mérleg csillagkép', M *kelaga* 'Kismedve'). – A csekélyebb adatoltságú biológiai, filozófiai, fizikai, földrajzi, hadiipari, hajózási, jogtudományi, közgazdasági, matematikai, mezőgazdasági, nyomdaipari, pénzügyi, sportnyelvi, technikai (műszaki), vallási, zenetudományi szakszavak túlnyomó többsége orosz kölcsönzó (pl. E M *kletka* 'sejt'; E *kategorija* 'kategória'; E *kvant* 'kvantum', M *kulon* 'coulomb'; M *kontinent* 'kontinens'; E *kontrmanevra* 'ellenmanőver', M *kurok* 'ravasz <puskán>'; E *kilvater* 'hajó sodra, sodorvonal'; E *kasacija* 'hatályon kívül helyezés'; E *kapital* 'tőke'; E *cela cislitelnoj* 'egész szám'; E *kosilka* 'kaszáló-, aratógép', M *kultivator* 'talajlazító'; M *kli e* 'klicsé'; E *konversija* 'konvertálás'; E *kon* 'ló <tornában, sakkban>'; E *kondensator* 'kondenzátor', M *karetka* 'kocsi <gép gördülő része>; E *kadila* 'tömjénfüstölő', M *kupalna* 'Keresztelő Szent János napja'; E M *kapella* 'énekar'), csupán a népköltészeti és a textilipari terminusok között vannak megfelelő arányban régi mordvin szavak is (E *komolava* 'a komló istennője', M *kalava* 'a fűzfa istennője'; M *kodam* 'vetülék <fonal>'). A népköltészeti és a mitológiai szakszavak elkülönítésének nehézségeire – és forrásaim már említett felfogásbeli eltérésére – utal, hogy az imént folklórelemként jelölt E *komolava* moksa megfelelője, a *komlavana* 'a komló istennője' mitológiai terminusként szerepel.

A rendkívül sok orosz eredetű szakszó mordvin szavakkal történő helyettesítése aligha megoldhatatlan feladat. Példaképpen álljon itt a Mészáros–Sirmankina-szótárból néhány remekbeszabott (erza-)mordvin szóalkotás: *ansak cacoz* 'újszülött' (tkp. 'alig megszületett'), *kotkudavoj* 'hangyasav' (tkp. 'hangyaolaj'), *kukolok o* 'cikória' (tkp. 'kakukkostor'), *kukon kota* 'szarikaláb' (tkp. 'kakukkcipő'), *moron poladica* 'zeneszerző' (tkp. 'dalfolytató'), *moron rangstica/targica* 'előénekes' (tkp. 'dalkiáltó/elővevő'), *ozazket* 'Fiasztyúk' (tkp. 'verebcskék'), *pazon eramon tarka* 'mennyország' (tkp. 'Isten lakhelye'), *pejen pickavtica* 'fogorvos' (tkp. 'foggyógyító'), *pinen cecej* 'árpa <szemen>' (tkp. 'kutyalép'), *pi e cekar* 'alga; békalencse' (tkp. 'zöldpenész'), *pocton ja avtica* 'molnár' (tkp. 'lisztőrlető'), *valmalaz* 'spalette' (tkp. 'ablakdeszka'), *vetken komola* 'kakukkfű' (tkp. 'csuvas komló').

Az általam megvizsgált öt szótár véleményem szerint egytől egyig jelentős lexikográfiai munka. A szerzőik felfogása közötti szemléleti különbségek eredményezték a különféle szakszavak felvételének jelzését vagy azok elmaradását, ezért azok nagyobb vagy kisebb mértéke nem jelent automatikusan értékítéletet a szóban forgó szótárral kapcsolatban. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a dolgozatomban közölt számok és számarányok csak tájékoztató jellegűek. Az 1990-es években készült három purista középészótár (E/Scse

1993, M/Scsa 1993 és EMSz 1999) és a két, teljességre törekvő nagyszótár (ERV 1993, MRV 1998) nagyszerűen kiegészítik egymást, és meggyőződésem szerint valamennyien a mordvin szókészleti kutatások alapjai lesznek a jövőben. Örvendünk, ha nagyszámú eredeti és régi szóelemet fedezünk fel a terjedelmes mordvin szólistákon, de ismerjük el: a nagyszótáraknak – a tömördek orosz eredetű mordvin címszó felvételével – a mai mordvin beszélt és irodalmi nyelve(ke)t híven tükröző anyaga reálisabb képet mutat, és egyben az eloroszosodás veszélyének kitett rokon nyelv megőrzésére irányítja a kutató figyelmét. Mordvin anyanyelvű kollégáinkon a sor, hogy egyebek mellett az előző bekezdésben jelzethez hasonló szóteremtő tevékenységben, egy *terminológiai nyelvújításban* kezdeményező szerepet vállaljanak, a nyelvmentésnek e területén is példát mutassanak. Vagy miként Mihail Morszín vallja: “Ma a nyelvjárások beható tanulmányozása, a különféle típusú szótárak létrehozása, az iskolát megelőző tanintézetek, az iskolák és a főiskolák számára a szakmai és módszertani irodalom kidolgozása, a Biblia lefordítása és bizonyos egyházi kiadványok révén kedvező lehetőségek adódnak a szóteremtésre. A mordvin szókészlet egyik lehetséges útjának tekinthető az elfelejtett szavak beiktatása a szótárakba, a nyelvjárási szavak használata és új szavak alkotása. Mindez valamennyi [mordvinföldi] nyelvésztől, irodalomtörténésztől, néprajztudóstól, írótl, újságírótól és más alkotóktól rendszeres és fáradságos munkát követel meg.” (Masztorava [szaranszki folyóirat; vö. FUD 7: 120–131] 1. szám, 1999. október, 3. l.).

Összefoglalva: a mordvin szaknyelvi szókincs anyanyelvivé tételében az elmúlt évtizedben itt-ott már megmutatkozó spontán kezdeményezések egy folyamat kezdetét jelenthetik. A mordvin anyanyelvű Raisza Sirmankinával együtt úgy látom: a XXI. század elején a mordvin szótáríróknak arra kell törekedniük, hogy *az egyes tudományágak szakszókincsében az orosz kölcsönszavakat mordvin szóelemek váltsák fel*, és a lehetőségek szerint *egységesen és következetesen azokkal nevezzék meg az egy- és többemű terminusokat* egyaránt. Hiszen arra más rokon nyelvekben helyenként – a magyaron, a finnen és az észten kívül is – ígéretes próbálkozások történtek és történnek, többek között a belső szóképzés és szóösszetétel, a régi szavak felújítása, a nyelvjárási szavak alkalmazása, a köznyelvi szavak jelentésének a szaknyelvre történő kiterjesztése, valamint az idegen mintára alkotott tükörfordítás útján.

Gondolatok az “ott” határozószói névmás sajátos szerepéről

KOCSÁNY Piroska

Az igemódosító kategóriát a Strukturális magyar nyelvtan első kötete, a Mondattan mint “az igével egy szemantikai egységet alkotó, önálló referenciával nem rendelkező, általában bővítetlen (egyetlen lexikai elemet: névelőtlen főnevet, határozószót, igeikötőt, névutót, melléknevet tartalmazó) összetevő”-t határozza meg (Kiefer (ed.) 1992: 895, a fogalomhoz részletesebben l. Komlósy 1992: 500kk, Kiefer–Ladányi 2000: 460kk, É.Kiss 1998: 33kk). Az igemódosítók szintaktikai szerepüket tekintve szorosan összefüggnek az igeikötőkkel, amennyiben ugyanazon mondattani feltételeknek engedelmességeknek. Ezek a következők: 1. Semleges hangsúlyozású mondatban az igemódosító az ige előtti helyet foglalja el. 2. Fókuszba emelt összetevő esetén az igemódosító az ige mögé kerül. 3. A szerkezet alaptagja, az ige hangsúlytalan, az őt megelőző igemódosító viszont hangsúlyos. Például:

1. a. Anna **újságot** olvas.
1. b. Anna **leszaladt** a boltba.
1. c. Tom **fehérre festette** a kerítést.
2. a. Anna olvas **újságot**.
2. b. Anna a boltba **szaladt le**.
2. c. Tom **festette fehérre** a kerítést.

Az igeikötők maguk is az igemódosítók specifikus osztályát képviselik. A szakirodalom megemlíti három olyan lexikalizálódott komplex igit, amelynek előtagja az “ott” szó, ezek a következők: *otthagyt, ottfelejt, ottmarad* (l. Kiefer–Ladányi 2000: 481). Ha feltételezzük, hogy az igeikötők történetileg egyfajta igemódosító szerepből nőttek ki, akkor feltehetjük azt a kérdést is, hogy vajon lehet-e igemódosító az “ott” szó, és ha igen, mikor, milyen körülmények között tekinthető annak és miképpen módosítja azt az igit, amellyel a fenti meghatározás szerint “egy szemantikai egységet alkot”.

Az “ott” határozószói névmás (az elnevezést l. Kugler–Laczkó 2000: 155) feltűnően eltérő szerepben jelenik meg a következő példákban:

3. A: *Hol vannak a gyerekek?*

B: *Ott játszanak.*

A: *Aha, már látom őket.*

4. *A vonat hétkor érkezett az állomásra. Márta ott várt ránk.*

5. *A vonat hétkor érkezett az állomásra. Mikor kiszálltunk, rögtön megláttuk Mártát. [?]Ott állt a virágáros bódéja előtt.*

A 3. példában az “ott” szövegkörnyezetből nyert referenciájú deiktikumnak tekinthető. A 4. példában anaforikus névmási pozícióban áll, szerepe szerint visszautal az állomásra. Az 5. példában azonban úgy tűnik, egy furcsán redundáns határozóval találkozunk. A szöveg így is kerek lenne:

6. *Mikor kiszálltunk, rögtön megláttuk Mártát. A virágáros bódéja előtt állt.*

Míg a 4. példában az “ott”-ot kiegészíthetjük értelmezős szerkezettel, ugyanez az 5. példában megakaszthatja az értelmezés folyamatát és a deixis konkretizálását igényli, vö.:

4. a. *A vonat hétkor érkezett az állomásra. Márta ott, az érkezési oldalon várt ránk.*

5. a. *A vonat hétkor érkezett az állomásra. Mikor kiszálltunk, rögtön megláttuk Mártát. Ott, a virágáros bódéja előtt állt.*

Az 5. példában szemléltetett használat másfelől rokonságot mutat a lexicizálódott igekötős igéknek tekintett igékkel, l. a következő lehetőségeket:

7. a. *A könyvet otffelejtettem az asztalon. (A könyvet az asztalon felejtettem.)*

7. b. *A játékosok ottmaradtak a teremben. (A játékosok a teremben maradtak.)*

7. c. *Otthagytam a kikötőben, három órát vártam rá. (A kikötőben hagytam...)*

Az a tény, hogy az “itt” egyetlen esetben sem válik komplex igék előtagjává, illetve hogy a kettős hangrendű névmások közül következetesen csak a mély hangrendűek nyernek grammatikai szerepet, felhívhatja a figyelmet az “ott”-nak egyfajta grammatikalizálódásra való hajlamára. (Gondolhatunk itt párhuzamos esetként az “az” harmadik személyű névmás szereplésére a tárgyra visszautaló alany funkciójában (8. a.) vagy a mellékmondatokat megelőző utalószókra (8. b., c.) stb.):

8. a. *A lány észrevette a fiút. **Az** rámosolygott.*

8. b. ***Úgy** gondolom, nincs igazad.*

8. c. ***Olyan** lakást szeretnék, amilyent tegnap láttunk a tévében.)*

Mindezek alapján a következő kérdéseket tehetjük fel:

1. Hogyan értelmezzük az “ott”-nak ezt a szintaktikai szempontból igemódosítónak tűnő szerepét? Valóban igemódosító-e?

2. Ha igemódosítónak tekintjük, miképpen értelmezzük azt a szemantikai többletet, amelyet eszerint a komplex kifejezésnek hordoznia kell?

3. Érintőlegesen felmerülhet a lexikalizálódott esetek problémája: Miért tekintjük éppen a fenti három igét lexikalizálódott alaknak, és nincs-e lehetőség a lexikalizálódás folyamatát további esetekben is előrevetíteni, éppen azoknak a kritériumoknak a révén, amelyek az igemódosító szereppel függnek össze?

1. Az “ott” szintaktikai szerepe

Szintaktikai szempontból az “ott” úgy viselkedik, mint a többi igemódosító. Hangsúlytalan mondatban megelőzi az igét:

9. a. *A palack borra néztem. Ott állt szalvétába csavarva, két metszett pohár között. (I/235)*¹

Ha egy mondatrészt fókuszba emelünk, az ige mögé kerül:

9. b. *A palack borra néztem. Szalvétába csavarva állt ott, két metszett pohár között.*²

A mondatból általában akkor hagyható el, ha azt a helyhatározót, amelyet az “ott” megelőlegez vagy kiegészít, fókuszba emeljük:

9. c. *A palack borra néztem. Két metszett pohár között állt szalvétába csavarva.*

9. d. *A palack borra néztem. *Állt két metszett pohár között, szalvétába csavarva.*

Mindezek alapján azonban még nem biztos, hogy igemódosítónak kellene tekintenünk. Hiszen bármilyen önálló határozói mondatrész is ugyanígy viselkedik. Az “ott” például minden fenti jó mondatban behelyettesíthető “az asztalon” kifejezéssel, amelyről nyilvánvalóan nem állíthatjuk, hogy igemódosító lenne. Ami miatt az “ott”-nak mégis más szerepet lehet tulajdonítanunk, az részben a 9. d. mondat kérdéses mivoltával, részben pedig az “ott” redundanciájával függ össze.

A 9. d. mondatban azzal a ténnyel szembesülünk, hogy az “áll” ige helyhatározói vonzatát nem tehetjük az ige mögé, hacsak nem akarjuk magát az igét kiemelt fókuszként szerepeltetni, amit viszont az adott kontextus nem tűr el. (Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a palack áll és nem fekszik stb.)

¹ Példáimnak nem tőlem származó részét Németh László Iszony című regényéből idézem, a lapszámok a következő kiadásra utalnak: Budapest, Szépirodalmi 1975. I–II. kötet.

² A következő változat: “Szalvétába csavarva ott állt két metszett pohár között” nem mond ellent a mondottaknak, ebben az esetben az “ott” továbbra is igemódosító helyzetben van egy kiemelt fókusz nem tartalmazó mondatban.

Eszerint az “ott” használatának szintaktikailag éppen az az oka és indoka, hogy lehetőséget tud teremteni a szintaktikailag csereberélhető helyű “tartalmas” határozóknak arra, hogy valóban szórendi megkötöttség nélkül illesz-
szük be őket a mondatba. Ebből a szempontból az egyes igék eltérően érzé-
kenyek az ”ott” meglétére vagy hiányára. Az “áll” vagy az “ül” (amelynek
elkerülhetetlen argumentuma a helyhatározó) nyilvánvalóan kevésbé tűri el
az “ott” hiányát szórendváltoztatás nélkül, mint mondjuk az “őriz” vagy ép-
pen az “állingózik”, Németh Lászlónak ez a kedvelt képzett igéje:

10. a. *Egy pillanat múlva már ő is **ott ült a** kisülésen...* (I/126)
 10. b. *Egy pillanat múlva már ő is a kisülésen **ült**.*
 10. c. **Egy pillanat múlva már ő is **ült a** kisülésen. (Értsd: már nem állt,
nem feküdt stb. – a jelentésbeli változás nyilvánvaló.)*
 11. a. ***Ott őrizte** az ereklyéi közt – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszo-
rújáról letépett virág közt.* (I/85)
 11. b. *Az ereklyéi közt **őrizte** – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújá-
ról letépett virág közt.*
 11. c. ***Őrizte** az ereklyéi közt – a hadnagyi kinevezése s a szülei koszorújá-
ról letépett virág közt.*

A fókuszeltolódás itt is nyilvánvaló, mégsem jár olyan meghatározó jelen-
tészváltozással, mint a 10.c. esetében. Ennek oka minden bizonnyal abban ke-
reshető, hogy az “őriz” argumentumszerkezetében más helyen, más súllyal
jelenik meg a helyhatározó.

12. a. *A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: **ott állingóztak a**
lerakott iga mellett.* (I/116)
 12. b. *A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: a lerakott iga mel-
lett **állingóztak**.*
 12. c. *A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: **állingóztak a lera-
kott iga mellett**.*

Ebben a c. variánsban (e sorok írója számára) a gyakorító képző révén tű-
nik természetes(ebb)nek, hogy elmaradt az igemódosító vagy helyhatározói
vonzat az ige előtti kötelező helyről, így átadván a hangsúlyt az igei cselek-
vésminőség hangsúlyozott kifejeződésének.

Az “ott” másfelől redundáns elemnek tekinthető. Míg a tartalmas határozó
– a 9. a–c mondatokban például az “ott” helyett befűzhető “az asztalon” – ér-
tékes, mert szemantikailag értelmezhető kiegészítést fűz a mondatba, addig
az “ott” mintegy utalószóként viselkedik, ugyanúgy, mint a “be” vagy a mellék-
mondatra utaló korrelátumok, amelyek például a németben nem használatosak:

13. a. Péter **azt** mondta, **hogy nem látott senkit**. Peter sagte, er habe niemanden gesehen.

13. b. Péter **bement a szobába**. Peter ging ins Zimmer.

13. c. Péter hatkor már **ott** volt a színház**ban**. Peter war um sechs schon im Theater.

Az eddigiek alapján szintaktikai szerepét tekintve az “ott” – mindazon esetekben, amikor szerepét egy tartalmas helyhatározó a szintagmában megismételni látszik – mindenképpen más, mint egy tartalmas határozói kifejezés, még ha különös szerepének magyarázatául nem is elegendők, illetve nem is megfelelők az igemódosító kategóriájának ismert kritériumai, viszont bevezetendő kritériumnak tűnik a redundancia.

Ezután a következő kérdések várnak megválaszolásra:

Tekintsük az “ott”-ot a fenti szerepében egyfajta különleges utalószónak, különleges korrelátumnak. Korrelátumnak a redundancia révén, különlegesnek pedig azon szerepe révén, hogy a tartalmas határozó mozgathatóságát a mondatban biztosítsa. Ekkor pontosítanunk kell egyfelől e különleges utalószó mindenkori helyét a mondatban és másfelől vizsgálnunk kell mindazon további eseteket, amelyek az “ott” vonatkozásában hasonlóságot mutatnak. Vagyis pontosítanunk kell az “ott” korrelátum disztribúcióját.

Az “ott” vizsgálandó típusának a disztribúciós lehetőségei látszólag a következők (a “látszólag” azt jelzi, hogy a felsorolt lehetőségek nem feltétlenül tartoznak ugyanabba a típusba):

(i) Az “ott” az igemódosítónak megfelelő helyen áll az ige előtt, míg a tartalmas helyhatározó az igét követi, l. a 10. a., 11. a., 12. a. példákat. **Ez az “ott” igemódosító korrelátum igazi megjelenési formája.**

(ii) Az “ott” az igemódosítónak megfelelő helyen áll az ige mögött, viszont a tartalmas határozó az “ott”-ot követi:

14. a. *S ha ilyen tehetetlenül, szánnivalóan állt **ott előtttem**, ... (I/264)*

14. b. *Most aztán belátta, hogy minek éljen ő **ott abban a nagy lakásban**, ... (I/309)*

Vegyük észre, hogy ebben a helyzetben az “ott” elveszíti korrelátum szerepét és a mondatból szintaktikai szempontból minden további nélkül elhagyható. Ha a tipikus korrelátum szerepű “ott” fenti példáit megpróbáljuk a 14. a. – b. esethez hasonlóra alakítani, vagyis fókuszba emelünk egy további mondatrészt és így az “ott” az ige mögé és a tartalmas helyhatározó elé kerül, akkor részben felerősödik a deiktikus funkció, amelyet a tartalmas helyhatározó tölt ki, vagyis abból nyeri referenciáját, illetve más megközelítésben

rögzíthető a kataforikus névmási funkció, vagyis az **“ott” elveszíteni látszik az (i) esetre jellemző sajátos funkcióját:**

10. d. **Ott ült** hallgatva a kisülésen.

10. e. Hallgatva **ült ott** a kisülésen.

11. d. **Ott őrizte** régóta az ereklyéi közt.

11. e. Régóta **őrizte ott**, az ereklyéi közt.

12. d. A raktár tövében az ökreinket pillantottam meg: **ott állingóztak** csöndesen a lerakott iga mellett.

12. e. ...csöndesen **állingóztak ott** a lerakott iga mellett.

(iii) Az “ott” az ige előtti helyet foglalja el, a tartalmas határozó azonban megelőzi az igés kifejezést, ezzel egyúttal ugyancsak megkérdőjelezvén az “ott”-nak a tartalmas helyhatározóra utaló korrelátum mivoltát is:

15. Bennem is **ott küzdenek, követelőknek** az összes Takaró-ősök. (I/303)

Ugyanakkor érzékeljük azt is, hogy az “ott” elhagyása nem jár nyomtalanul, sőt, a “nyomok” esetenként jelentős szemantikai különbséget jeleznek. Ezért el kell gondolkodnunk azon, hogy miképpen értelmezzük, hogyan általánosítsuk az “ott” szemantikai hozadékát. És egyúttal azt is meg kell gondolnunk, hogy megfelelő magyarázó erőt tartalmaz-e a szintaxis számára ez a keret, amelyben az “ott”-ot mint különleges igemódosítót és/vagy mint különleges utalósztót ábrázolhattuk.

2. A szintaktikailag redundáns “ott” szemantikai szerepe

Az előzők alapján arra gondolhatunk, hogy az “ott” elhagyhatósága egyrészt függvénye az ige argumentumszerkezetének, másrészt annak, hogy jár-e valamilyen súlyosabb jelentésspecifikációval, ha az adott igei cselekvés fókuszba kerül. Ez a jelentésspecifikáció esetenként eltorzítja a mondat kontextusbeli értelmezhetőségét, emiatt nem mellőzhető a fókuszba állított határozó vagy a rá utaló korrelátum, az “ott”. Erre volt példa a 9. d. vagy a 10. c. eset. Máskor az, hogy “ott” nélkül vagy “ott”-tal bevezetve alkotjuk meg a mondatot, pusztán halvány, árnyalatnyi vagy egyenesen csak “stilisztikai” különbséget eredményezett, l. az 5. és 6. példát vagy a 9. a. és 9. c. példát stb. Állást kellene tehát foglalnunk abban a kérdésben, hogy valóban jár-e szemantikai változással az “ott” vizsgált használata, és ha igen, mikor és milyen típusú változással.

Amellett szeretnék érvelni, hogy az “ott” gyakori szereplése a magyar szövegekben többféle tényező együttjátszásából ered.

(i) Az egyik minden bizonnyal a magyar mondat topik-fókusz-tagolódására vezethető vissza. A topik módozatainak, illetve az ige előtti hely betöltésé-

nek szintaktikai szabályai itt nem részletezett módon igénylik, illetve előhívják bizonyos megerősítő elemek létét. Ezek közé az elemek közé sorolható az ige előtti redundáns “ott”.

(ii) A másik tényező minden bizonnyal összefügg az “ott” lokális jelentésével, amelynek révén lehetővé válik, hogy ne a cselekvés progresszív folyamatos volta, hanem egy elkapott állapot, pillanat képe rögzüljön a befogadó számára. Ezt a különbséget vélem felfedezni a következő mondatokban:

15. a. *Bennem is **ott** **küzdnek**, **követelőznek** az összes Takaró-ősök. (I/303)*

15. b. *Bennem is **küzdnek**, **követelőznek** az összes Takaró-ősök.*

16. a. *Én ezalatt **ott álltam** a szoba közepén, kigombolt kabátban. (I/131)*

16. b. *Én ezalatt a szoba közepén **álltam** kigombolt kabátban.*

Ebben a szerepében az “ott” emlékeztet a befejezettséget eredményező igekötőkre.

(iii) Nem elhanyagolható tényező, hogy az ige előtti helyet szívesen betöltő “ott” lokális jelentésével számos metaforát egyértelműsíthet, mint például a következők:

17. a. *...még jó óráinkban is **ott éreztem** valami sötétet, szívszorítót... (I/195)*

17. b. *Még jó óráinkban is **éreztem** valami sötétet, szívszorítót.*

18. a. *...majdnem hogy valódi házasokként **ültek ott** ebben a gyönyörködésben. (I/93)*

18. b. *[?]Majdnem hogy valódi házasokként **ültek** ebben a gyönyörködésben.*

A specifikus, a “hely” rögzítéséhez köthető lekerekítettség, “befejezettség” itt is szerepet játszhat.

3. Az “ott” szerepe komplex igék létrejöttében

Ebben a dolgozatban nincs lehetőség érdemben foglalkozni a szóalkotás és a lexikalizálódás bonyolult és vitatott folyamatával. Csak érintőlegesen említtem meg, hogy a korábbiakban említett három “ott” előtaggal lexikalizálódott ige mellett érdemes elgondolkoznunk legalább az “ott van” státuszáról, még ha ezt az igét a magyar helyesírás szabályozása bizonnyal nem fogja besorolni az egybe írandó alakok közé. A 18. példa is figyelmeztet rá, hogy bizonyos igék esetében nem fókusz helyzetben feltűnően más jelentés aktualizálódik, mint fókusz helyzetben. Ilyenek az általánosan valahol levést kifejező igék, mint “áll, ül, van”, ugyanezek fókuszba kerülve specifikus jelentésben jelennek meg, a hangsúlyt a cselekvés minőségére, illetve a “van” esetében a létezésre helyezve. Ezért az “ott” nagyon természetes például a kö-

vetkező mondatokban, ahol szerepe szerint ugyancsak egyfajta “befejezettséget” sugall:

19. *Énbennem azonban továbbra is ott lesz ez: ... (I/168)*

20. *Én már akkor láttam, amikor a keresztelőn ott volt. (I/276)*

Összefoglalás és kiegészítés

A fentiekkel azt szerettem volna szemléltetni, hogy az “ott” olyan lexikális elem, amely rokonságot mutat bizonyos grammatikai tényekkel, illetve részt vehet bizonyos komplex jelentések létrejöttében. Emellett két további szempontot sem lehet említetlenül hagyni. Az egyik a szövegszerkezet, a másik a stílus szempontja. Megkísérletem egybevetni Németh László szövegét Herczeg Ferenc szövegével. Az eltérés rendkívül szembeszökő volt. Bizonyosan nem véletlen, hogy Németh Lászlónál szinte minden oldalon előfordul egy-egy redundánsnak tűnő, mégis jelentőséggel bíró “ott”, Herczeg Ferencnél viszont alig találunk példát, s ha találunk is, legfeljebb az “ott van” különböző előfordulásait rögzíthetjük. További vizsgálódás tárgya lehet tehát, hogy melyek azok a szövegalkotó tényezők, amelyek az “ott” jelenlétét befolyásolják, s ezek miképpen függenek össze például a fiktív elbeszélő “jelenlétével”: vagyis Kárász Nelli “közvetlen jelenlétével” a vallomásszerűen megírt Németh László szövegben, továbbá hogy miképpen függ össze ez a sajátosság egyéb explikált utalásokkal, a grammatikailag mellőzhető “ő” névmás használatával, a megkettőzött determinánsokkal (“*Most aztán belátta, hogy minek éljen ő ott **abban** a nagy lakásban, amikor Cencen ott van a régi Otrubai-ház.*” (I/309)) stb., vagyis miképpen járul hozzá a grammatika a szöveg és a stílus megteremtődéséhez.

Irodalom

- Kiefer Ferenc (ed.) 1992: Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer–Ladányi 2000: Kiefer Ferenc–Ladányi Mária: Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (ed.): Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest: 453–518.
- É. Kiss 1998: É. Kiss Katalin: Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest 1998: 17–186.
- Komlósy 1992: Komlósy András: Régensek és vonzatok. In: Kiefer (ed.) 1992: 299–528.
- Kugler–Laczkó 2000: Kugler Nóra–Laczkó Krisztina: A névmások. In: Keszler Borbála (ed.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest: 152–174.

Tartalom

Előszó	3
Sulyok Vince: Oltalmul a munka marad	4
Tabula gratulatoria	6
Honti László: Köszöntjük a jubiláló Keresztes Lászlót!	9
Keresztes László tudományos és publicisztikai munkássága (összeállította: Hlavacska Edit)	13
Agyagási Klára: Nyelvi kapcsolatok történeti típusainak vizsgálata a csuvas-cseremisiz nyelvviszonyban	27
Bakró-Nagy Marianne: Az instabil tövű igék obi-ugor alapnyelvi alakjáról	35
Bartha Elek: Bizánci rítusú templomtípusok Magyarországon	41
Bereczki Gábor: A cseremisiz <i>šameč</i> többesjel eredete	47
Borka László: Elfelejtett felvidéki nyelvőreink	53
Csepregi Márta: Szintetikus tagadás a finnugor nyelvekben 59	
Csúcs Sándor: Kontrasztív lexikológia: szógyakoriság a magyarban és a finnben	73
De Bie-Kerékjártó Ágnes: A kék színnév használata a magyarban	83
Dobi Edit: A több szövegmondatból álló szöveg és a mondat közötti határsávról	93
Domokos Johanna: A norvég-lapp nyelv helyesírásának története	107
Dugántsy Mária: A magyar igeragozás tárgyi vonatkozásairól	121
Dusnoki Gergely: Az <i>-uvvat</i> elemű összetett igeképzők a norvéglappban	127
Fejes László: A permi vokalizmusról	133
Fodor István: Az uráli őstörténet és a régészet	143
Gál Attila: Idegen eredetű szavak igeképzési lehetőségei a finnben	163
B. Gergely Piroska: Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéről	173
Gheno, Danilo: A lírikus Balassi olaszul	183

Grünthal, Riho: Indo-European echoes? Mordvin, Mari and Permic 'enter'	189
Guszkova, Antonyina: A "kikerülés stratégiája"-nak grammatikai kifejeződése a finnugor nyelvekben	199
Halmesvirta, Anssi: Identity in difference: Antti Jalava's Hungary of 1875 revisited	203
Hoffmann István: Mire jó a névtudomány? A finnországi névkultúráról	225
Honti László: Idegen minták tükrözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok?	237
Kis Tamás: Német tolvajnyelvi szójegyzék a 18. századból .	251
Kiss Antal: Hasonlóságok a magyar és az udmurt nyelv között	263
Kornyáné Szoboszlay Ágnes: "Keresztes" dolgok, emberek, helyek	269
Koski, Heikki: Sukulaiset ystävinä	277
Körtvély Erika: Mediális párok a tundrai nyelvekben	283
Kulonen, Ulla-Maija: Eräiden ruuminosien nimeämisen motivaatiosta	293
Künnap, Ago: On the origin of the Enets evidential suffixes	303
Laakso, Johanna: Reflections on the verb suffix <i>-om</i> in russenorsk and some preliminary remarks on "docking" in language contact	315
Lahdelma, Tuomo: Päntän äijän vajoaminen - yhteiskunnallinen juttu	325
Larsson, Lars-Gunnar: Kölcsönhatások a régi magyar-svéd finnugrisztikában	339
Leiwo, Matti: Pedagoginen kielitieto - mistä lähteä liikkeelle ja mihin palata?	345
Leskinen, Juha: Äänten jäljittely kääntäjän ongelmana	353
Mantila, Harri: Kansalliskieli ja globalisaatio	367
Máté József: Magyar, finn és számi onomasztikai vizsgálatokról	379
Maticsák Sándor: A mordvinföldi párhuzamos helynévadásról	389
McRobbie-Utasi, Zita: Vowel reduction in Skolt Saami in connected speech	397
Mielikäinen, Aila: Mikael Agricola'n sanasto 1900-luvun	

kirkkoraamatuissaa	405
A. Molnár Ferenc: Finnugor vonatkozású tudománytörténeti adalékok III.	419
Моторкина, Светлана: Некоторые семантические особенности эрзянских говоров Чувашского Присурья	427
Nagy Mária Lucia: “Nyelvében él a nemzet”. Gondolatok egy szótár margójára	435
Nyysönen, Heino: “Eurooppalaista tietä eurooppalaisella tavalla.” Politiikan kieli unkarin 1998 vaaleissa	439
Oszkó Beatrix: A magyar mint idegen nyelv tanítása – akcentussal?	451
Pasztercsák Ágnes: A miliót bemutató szövegrészek szerepe az elbeszélésben (Ilmari Kianto: A vörös vonal, Ryysyrannan Jooseppi)	457
Porkoláb Judit–Boda I. Károly: Virágokkal kapcsolatos metaforák vizsgálata költői korpuszokban hipertextuális módszerrel	467
Porkoláb Péter–Szabó Ágnes: Pillanatkép a vidéki Finnországról	479
Pražák, Richard: Josef Dobrovskýs Reise nach Schweden und Russland	483
Rácz Anita: Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében	491
Rédei Károly: Magyar <i>hisz</i> 'glauben'	501
Révay Valéria: A magyar kultúra a finnek számára készült magyar nyelvkönyvekben	505
Riese, Timothy: Articles in Vogul?	515
Riikonen, H. K.: Árpádin tie. Unkari-aiheista runoutta Suomessa	521
Saarinen, Sirkka: 'Nähdä' ja 'katsoa', 'kuulla' ja 'kuunnella'	535
Salamon Ágnes: Finn nyelv – középiskolás fokon	541
Sipos Mária: A szókölcsonzésről	549
Sipőcz Katalin: A moksa-mordvin <i>ponda</i> 'Körper, Leib' etimológiája	557
Söder, Torbjörn: Az első ismert lapp szöveg	561
Suhonen, Seppo: Itämeren alueen kieliareaja	569
Szabó Edina: A 'besúgó' a magyar és a finn börtönszlengben .	581
B. Székely Gábor: Megjegyzések a kondai-jukondai vogul esetrendszeréről	587

Szj Enikő: Reguly Antal mordvin tanulmányairól a Calendarium és néhány levél alapján	593
Szikszainé Nagy Irma: Németh László-i vitairatok kérdései	601
Takács Judit: Keresztnévi eredetű finn, észt és magyar köznevek összehasonlító vizsgálata	613
Tamás Ildikó: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról és fejlődéséről	619
Tervonen, Viljo: Suomalaisten tiedot Unkarista 1800-luvun puolivälin paikkeilla	629
Thomka Beáta: Irodalomtudományi gondolkodásunk jelentős fejezete	635
Tóth Valéria: A helynevek lexikális szerkezetéről	643
Tveite, Tor: Aspects of seeing in Livonian	657
Tverdota György: Huszonnégy sor a testi szenvedésről	675
Ujváry Zoltán: Az Isten és a pap a gömöri proverbiumokban ...	685
Vainio, Matti: "Rosoinen kivi hioutuu timantiksi". Kansanmusiikki taidemusiiikissa	691
H. Varga Márta: A produktivitas a szóképzésben	707
Várnai Judit Szilvia: A lexikális interferencia jelenségének vizsgálata angol szakosok magyarnyelv-használatában	721
Voigt Vilmos: Új lapok a lappokról	731
Zaicz Gábor: A mordvin terminológia jellegzetességei az ezredfordulón (A szaknyelvi szókészlet a legújabb mordvin lexikográfiai kiadványokban)	741
Kocsány Piroska: Gondolatok az "ott" határozószói névmás sajátos szerepéről	752